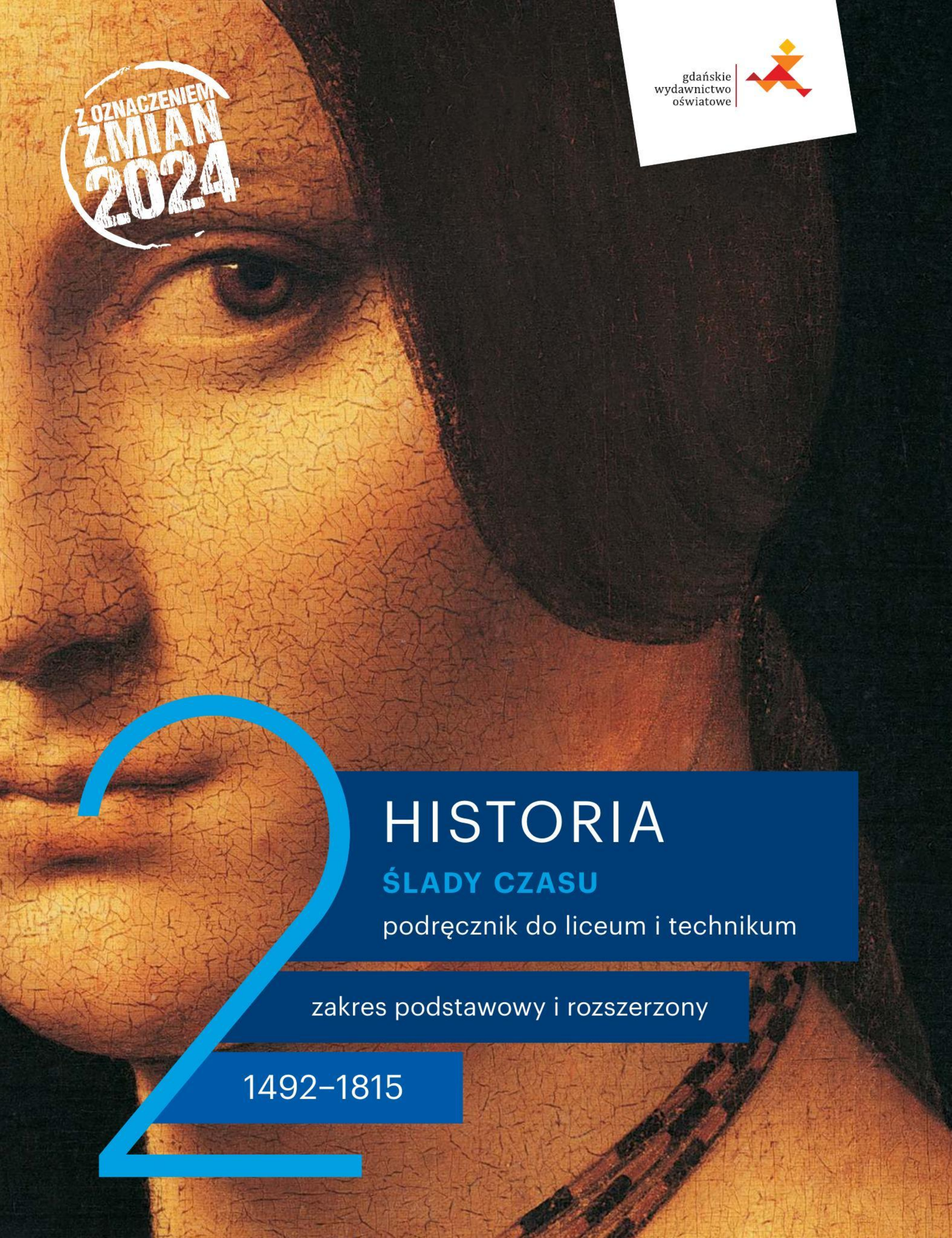

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

1492–1815

Łukasz Kępski
Jacek Wijaczka

2

HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

1492 – 1815

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

Dobór i opracowanie materiałów dydaktycznych: Łukasz Kępski
Redakcja merytoryczna: Łukasz Kępski, Elżbieta Olczak

Redaktorka prowadząca: Renata Korewo
Redakcja: Agata Bugiel, Aleksandra Grygo, Renata Korewo, Anna Maria Sarmiento, Alicja Tomaszewska
Dobór materiału ilustracyjnego: Łukasz Kępski, Anna Krygier
Opracowanie merytoryczne i korekta map: Katarzyna Kępska, Elżbieta Olczak
Opracowanie graficzne map: Marcin Sobiech (EXGEO Professional Map)
Korekta map: Agata Bugiel, Aleksandra Grygo
Projekt graficzny, makiety stron, infografiki: Maciej Krawczyński
Skład: Maciej Krawczyński, Ewa Nowaczyk
Redakcja techniczna: Agata Bugiel, Aleksandra Grygo, Alicja Tomaszewska
Projekt okładki: Iwona Duczmal
Fotoedycja: Joanna Głębocka, Ilona Krasnopiórko
Ilustracje: Bartłomiej Brosz, Sławomir Kilian, Maciej Krawczyński

Na okładce: Leonardo da Vinci, *Portret damy* (fragment), 1495–1499, Muzeum Luwr w Paryżu, fot. DeAgostini/Getty Images

Podręcznik jest dostosowany do obowiązującej podstawy programowej z 2022 r. i zgodny z programem *Ślady czasu*.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na poziomie klasy drugiej liceum ogólnokształcącego i technikum, na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Andrzeja Szwarca, dr. Henryka Palkija, mgr. Klemensa Stróżyńskiego.
Etap edukacyjny: III. Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum, kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym.
Rok dopuszczenia: 2024.

Numer dopuszczenia: 1190/2/2024.

ISBN 978-83-8118-676-6
© Copyright by Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
Wydawca: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-241 Gdańsk, Al. Grunwaldzka 50A
Gdańsk 2026. Wydanie trzecie

Druk i oprawa: Interak, Czarnków

Niniejsza publikacja podlega ochronie przewidzianej w przepisach Ustawy z dnia 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Każdy przypadek kopiowania lub zwielokrotniania fragmentu lub całości publikacji stanowi niedozwolone naruszenie praw twórcy lub wydawcy, o ile nie odbywa się zgodnie z przepisami wyżej wymienionej ustawy.

Wydawca nie wyraża zgody na wykorzystanie niniejszej publikacji ani jej części do eksploracji tekstów i danych (text and data mining, TDM) w rozumieniu art. 4 Dyrektywy 2019/790/UE.

Wszystkie książki Wydawnictwa dostępne są w sprzedaży wysyłkowej. Zamówienia można składać w księgarni internetowej www.ksiegarnia.gwo.pl lub nadsyłać listownie pod adresem:

Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
80-305 Gdańsk 5, skrytka pocztowa 80
tel. 801-643-917, 58-340-63-63
www.gwo.pl e-mail: handel@gwo.pl

Odpowiedzi pisemnych nie wolno zamieszczać w podręczniku.
treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

Przewodnik po podręczniku 4

I. W epoce humanistów i wielkich odkryć geograficznych

1. Cywilizacje prekolumbijskie 8
2. Wielkie odkrycia geograficzne 16
3. Walka o Nowy Świat 28
4. Renesans 38
5. Reformacja w Europie 50
6. Reforma Kościoła Katolickiego w XVI w. 62
7. Rywalizacja o prymat w Europie Zachodniej w XVI w. ... 70
8. Przemiany gospodarcze w Europie w XVI w. 80
9. Europa Środkowo-Wschodnia i Północna w XVI w. 90
Sprawdź się! 98

II. Polska złotego wieku

10. Polska za panowania ostatnich Jagiellonów 100
11. Kształtowanie się demokracji szlacheckiej 110
12. Odrodzenie w Polsce 120
13. Reformacja i kontrreformacja na ziemiach polskich 130
14. Rzeczpospolita Obojga Narodów 140
15. Pierwsi władcy elekcyjni na polskim tronie 150
16. Gospodarka i społeczeństwo państwa polsko-litewskiego w XVI i na początku XVII w. 162
Sprawdź się! 172

III. Europa i Rzeczpospolita w XVII w.

17. Wojna trzydziestoletnia 174
18. Absolutyzm we Francji 182
19. Powstanie monarchii parlamentarnej w Anglii 192
20. Barok w Europie i w Polsce 202
21. Król, magnateria i szlachta Rzeczpospolitej 214
22. Wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją i z Turcją 222
23. Wojny Rzeczpospolitej z Rosją i powstanie Chmielnickiego 232
24. Kryzys Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w. 244
25. Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego 256
26. Życie codzienne w Europie wczesnonowożytnej 266
Sprawdź się! 278

IV. Wiek oświecenia

27. Oświecenie – epoka przemian 280
28. Rewolucja przemysłowa w XVIII w. 292
29. Rywalizacja mocarstw europejskich w XVIII w. 302
30. Sąsiedzi Rzeczpospolitej – Rosja, Prusy i Austria 314
31. Powstanie Stanów Zjednoczonych 326
32. Rewolucja francuska 336
33. Rokoko i klasycyzm 348
Sprawdź się! 356

V. Rzeczpospolita w XVIII w.

34. Rzeczpospolita w czasach saskich 358
35. I rozbiór Rzeczpospolitej 370
36. Kultura oświecenia w czasach stanisławowskich 380
37. Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja 390
38. Insurekcja kościuszkowska i III rozbiór Rzeczpospolitej 402
39. Dlaczego Rzeczpospolita upadła? 412
Sprawdź się! 422

VI. Epoka napoleońska

40. System napoleoński w Europie 424
41. Legiony Polskie we Włoszech 436
42. Księstwo Warszawskie 444
43. Upadek Napoleona 454
Sprawdź się! 464

Kalendarium 465
Indeks najważniejszych pojęć i postaci 469

Przewodnik po podręczniku

Niebieskim kolorem oznaczone są partie podręcznika dla **wszystkich** uczniów.

Litera **R** u góry strony wyróżnia partie podręcznika przeznaczone dla uczniów realizujących materiał nauczania w zakresie **rozszerzonym**.

Przypomnij
Kwestia do przypomnienia przed zapoznaniem się z treścią nowego rozdziału.

Cel lekcji
Zapowiedź najważniejszego zagadnienia rozdziału.

Po lekcji
Zagadnienia, na które trzeba zwrócić uwagę podczas lektury rozdziału.

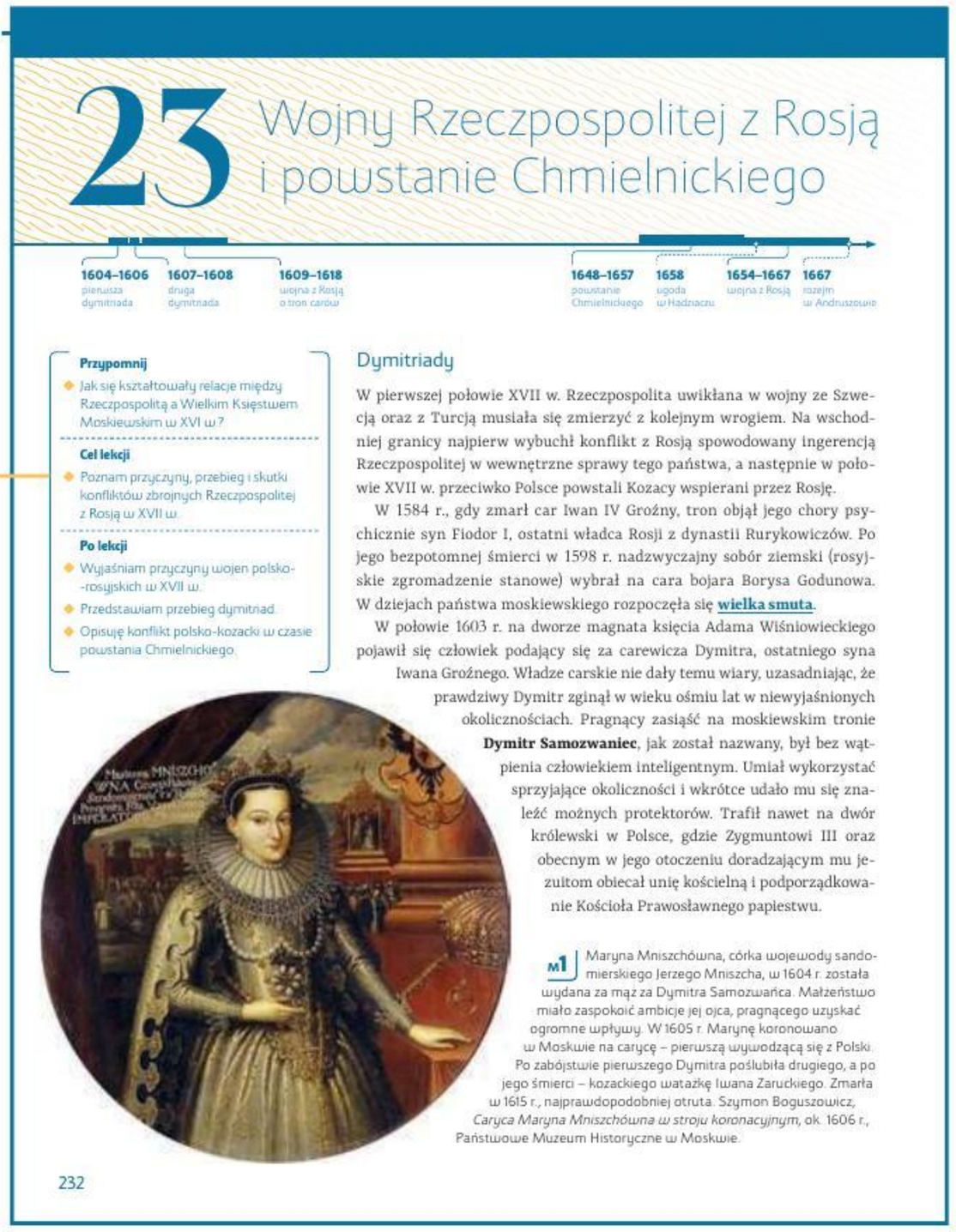

23 Wojny Rzeczpospolitej z Rosją i powstanie Chmielnickiego

1604–1606 pierwsza dymitriada
1607–1608 druga dymitriada
1609–1618 wojna z Rosją o tron carów
1648–1657 powstanie Chmielnickiego
1658 ugoda w Hadziaczu
1654–1667 wojna z Rosją
1667 rozejm w Andruszowie

Przypomnij
- Jak się kształtowały relacje między Rzeczpospolitą a Wielkim Księstwem Moskiewskim w XVI w.?

Cel lekcji
- Poznam przyczyny, przebieg i skutki konfliktów zbrojnych Rzeczpospolitej z Rosją w XVII w.

Po lekcji
- Wyjaśniam przyczyny wojen polsko-rosyjskich w XVII w.
- Przedstawiam przebieg dymitriad.
- Opisuję konflikt polsko-kozacki w czasie powstania Chmielnickiego.

Dymitriady

W pierwszej połowie XVII w. Rzeczpospolita uwikłana w wojny ze Szwecją oraz z Turcją musiała się zmierzyć z kolejnym wrogiem. Na wschodniej granicy najpierw wybuchł konflikt z Rosją spowodowany ingerencją Rzeczpospolitej w wewnętrzne sprawy tego państwa, a następnie w połowie XVII w. przeciwko Polsce powstali Kozacy wspierani przez Rosję.

W 1584 r., gdy zmarł car Iwan IV Groźny, tron objął jego chory psychicznie syn Fiodor I, ostatni władca Rosji z dynastii Rurykowiczów. Po jego bezpotomnej śmierci w 1598 r. nadzwyczajny sobór ziemski (rosyjskie zgromadzenie stanowe) wybrał na cara bojara Borysa Godunowa. W dziejach państwa moskiewskiego rozpoczęła się **wielka smuta**.

W połowie 1603 r. na dworze magnata księcia Adama Wiśniowieckiego pojawił się człowiek podający się za carewicza Dymitra, ostatniego syna Iwana Groźnego. Władze carskie nie dały temu wiary, uzasadniając, że prawdziwy Dymitr zginął w wieku ośmiu lat w niewyjaśnionych okolicznościach. Pragnący zasiąść na moskiewskim tronie **Dymitr Samozwaniec**, jak został nazwany, był bez wątpienia człowiekiem inteligentnym. Umiał wykorzystać sprzyjające okoliczności i wkrótce udało mu się znaleźć możnych protektorów. Trafił nawet na dwór królewski w Polsce, gdzie Zygmuntowi III oraz obecnym w jego otoczeniu doradzającym mu jezuitom obiecał unię kościelną i podporządkowanie Kościoła Prawosławnego papiestwu.

M1 Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, w 1604 r. została wydana za mąż za Dymitra Samozwańca. Małżeństwo miało zaspokoić ambicje jej ojca, pragnącego uzyskać ogromne wpływy. W 1605 r. Marynę koronowano w Moskwie na carycę – pierwszą wywodzącą się z Polski. Po zabójstwie pierwszego Dymitra poślubiła drugiego, a po jego śmierci – kozackiego watażkę Iwana Zaruckiego. Zmarła w 1615 r., najprawdopodobniej otruta. Szymon Boguszowicz, *Caryca Maryna Mniszchówna w stroju koronacyjnym*, ok. 1606 r., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

232

Wszystkie elementy zaznaczone kolorem **bordowym** dotyczą materiału przeznaczonego dla zakresu **rozszerzonego**.

O tym się pisze
Teksty naukowe i popularnonaukowe ukazują różne spojrzenia na historię – od zagadnień przedstawionych w odmienny sposób od powszechnie przyjętego po tematy wywołujące kontrowersje w świecie nauki. Każdy materiał został opatrzony ilustracjami i zadaniami.

R

1 Cywilizacje prekolumbijskie

ok. 2000 p.n.e. przybycie Olmeków nad Zatokę Meksykańską
IV–IX w. okres świetności kultury Majów
XV w. największy rozkwit cywilizacji Azteków
XV–XVI w. szczyt potęgi imperium Inków

Przypomnij
- Jakie kontynenty znali średniowieczni Europejczycy?

Cel lekcji
- Poznam cywilizacje istniejące w Ameryce przed przybyciem Europejczyków.

Po lekcji
- Wymieniam osiągnięcia kulturowe cywilizacji Majów, Azteków i Inków.
- Wyjaśniam, dlaczego cywilizacje prekolumbijskie były skazane na porażkę w konfrontacji z Europejczykami.

Indianie
Ludność pierwotnie zamieszkująca Amerykę, nazwana tak przez Krzysztofa Kolumba, który był przekonany, że dopłynął do Indii. Dziś w wielu krajach unika się słowa *Indianie* jako nacechowanego negatywnie (kojarzącego się z wyższością, jaką Europejczycy okazywali miejscowym ludom). Zamiast niego używa się określeń: ludność rdzenna lub autochtoniczna.

Pierwsi mieszkańcy Ameryki Środkowej i Południowej

Tereny Ameryki zostały zasiedlone między 40 tys. a 12 tys. lat temu najprawdopodobniej przez przybyszów z Azji. Przedostali się oni przez Cieśninę Beringa i Alaskę w czasach, gdy północno-wschodnie wybrzeże Azji łączył pomost lądowy z północno-zachodnim krańcem Ameryki. Osadnicy stopniowo przemieszczali się na południe i najpierw zajęli obszary Ameryki Północnej, a następnie – Ameryki Środkowej i Południowej.

Zanim w 1492 r. do Ameryki dotarł Krzysztof Kolumb (zob. s. 21), na jej terenie rozwinęły się dwa kręgi cywilizacyjne – **mezoamerykański** i **andyjski**. W pierwszym największe znaczenie miały cywilizacje Olmeków, Tolteków, Majów i Azteków, w drugim – cywilizacja Inków. Istniały one na terenie dzisiejszej Ameryki Środkowej i Południowej. Określane są jako **cywilizacje prekolumbijskie**, a ich przedstawicieli do niedawna nazywano **Indianami**.

Pierwsze cywilizacje Mezoameryki

W **Mezoameryce** jedną z najstarszych kultur stworzyli **Olmekowie**, którzy ok. 2 tys. lat p.n.e. osiedlili się w rejonie Zatoki Meksykańskiej. Stosunkowo niewiele wiemy na temat organizacji ich państwa. Utrzymywali się głównie z rolnictwa. Jako pierwsi zaczęli pozyskiwać kauczuk, który w kolejnych stuleciach służył m.in. do produkcji gumy. Posługiwali się **kalendarzem** powstałym dzięki obserwacjom astronomicznym, stworzyli własne **pismo hieroglificzne** oraz znali podstawy matematyki, w tym **liczbę zero**. Na wysokim poziomie stała ich architektura. Budowali **piramidy schodkowe** oraz tworzyli charakterystyczne rzeźby w kształcie wielkich głów. Zachowane zabytki archeologiczne wskazują na rozbudowany politeistyczny system wierzeń.

M1 Olmekowie zasłynęli z monumentalnej architektury. Jej symbolem stało się 17 wielkich kamiennych głów, mających do 3 m wysokości i osiągających wagę 25 t. Przedstawiają one męskie twarze o szerokich nosach i wydatnych wargach. Co ciekawe, wszystkie mają nakrycia głowy. Być może ukazują wygląd pierwszych mieszkańców Mezoameryki. Na zdjęciu głowa ze zbiorów Muzeum Antropologicznego Xalapa (czyt. halapa) w Meksyku.

8

R

O tym się pisze

T1 O rosnącej roli średniej szlachty w życiu politycznym i gospodarczym w XVI w. – analiza Jerzego Topolskiego*

Przejście od średniowiecznej gospodarki czynszowej do gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, które przekształciło gospodarstwa chłopskie z płacących czynsz i oddających daniny w naturze w obciążone przede wszystkim pańszczyzną, przyniosło szlachcie wydatne podniesienie dochodów, umożliwiło jej jeszcze aktywniejsze uczestnictwo w życiu politycznym kraju. Była to jednak już ta szlachta, która potrafiła, dzięki swej przedsiębiorczości, zapewnić sobie dominujące miejsce we wsiach, m.in. poprzez skupienie w swych rękach gruntów wiejskich należących często do wielu właścicieli. Na terenach, gdzie rozwijały się miasta, jak na przykład w Wielkopolsce, wielu takich wypartych ze wsi, cząstkowych właścicieli szlacheckich znalazło się w miastach. Tam jednak, jak na Mazowszu, gdzie procesy urbanizacji były słabe, pozostawali oni na wsiach, przyczyniając się do dalszego rozdrobnienia własności szlacheckiej.

Wspomniana aktywizacja szlachty przyczyniła się do ugruntowania w Polsce ustroju demokracji szlacheckiej, opartego na zasadzie równości prawnej i politycznej wszystkich przedstawicieli stanu szlacheckiego, który w Polsce – ze względu na specyficzne procesy rozwojowe w wiekach średnich – był kilkakrotnie liczniejszy aniżeli w krajach zachodniej Europy (obejmując około 8–10% ogółu ludności). Centralną instytucją, poprzez którą realizowała się zasada demokracji szlacheckiej, był sejm oraz powiązane z nim lokalne zgromadzenie szlachty, czyli sejmiki. Początek XVI wieku, a w szczególności ustawa Nihil novi z 1505 roku oznaczały zakończenie procesu kształtowania się owego systemu parlamentarnego.

Średnia szlachta potrafiła wyłonić ze swego grona wybitnych przywódców politycznych oraz sformułować dalekosiężny program działania, zmierzający do modernizacji aparatu państwowego. Program ten, zwany programem egzekucyjnym, realizowany w politycznej walce ze starą szlachtą, wywodzącą się ze średniowiecznych rodów, zakończył się sukcesem średniej szlachty. Zdobyła ona dominację polityczną w sejmie i kraju, a zarazem dzięki reformie skarbu, idącej w parze z rewindykacją dóbr królewskich znajdujących się w dużym stopniu w rękach możnych rodów, odsunęła od siebie konieczność wydatniejszego opodatkowania na rzecz państwa, wszelkie zaś podatki nadzwyczajne wymagały zgody sejmu. Uniezależniła się także, zwłaszcza w sprawach sądowych, od Kościoła. […]

System demokracji szlacheckiej, oparty na wspólnej ideologii politycznej średniej szlachty, mający zaplecze w gospodarce przynoszącej rosnące dochody (ze względu na korzystne dla szlachty kształtowanie się cen rolnych w stosunku do cen towarów importowanych), funkcjonował efektywnie dopóty, dopóki nie wyrosła, korzystając również z owej koniunktury, silna warstwa magnaterii oraz dopóki podstawy dochodów średniej szlachty nie zostały zagrożone.

Równocześnie zaś, w związku ze spadającą wydajnością pracy pańszczyźnianej, którą chłopi uważali za narzucony obowiązek, spadać zaczęły dochody szlachty, co odsuwało ją od życia politycznego w kierunku koncentrowania się na „poczciwym" życiu na wsi. Na miejsce dynamicznego programu egzekucyjnego pojawił się konserwatywny program zachowania „złotej wolności", powiązany z mitologizacją myślenia politycznego.

J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2015, s. 37–40.

Jan Piotr Norblin, *Szlachcic polski*, ilustracja z lat 90. XVIII w., Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

*Jerzy Topolski** – polski historyk specjalizujący się w historii społeczno-gospodarczej oraz metodologii historii

Praca z tekstem
1. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na wzrost politycznej aktywności szlachty. T1
2. Wymień powody, które zadecydowały o zwycięstwie politycznym średniej szlachty. T1

118

Najwybitniejsi artyści

Najwybitniejszymi przedstawicielami sztuki renesansu europejskiego byli włoscy artyści. **Leonardo da Vinci** (czyt. winczi) jest uważany za jednego z najznakomitszych malarzy i prawdopodobnie najwszechstronniej utalentowanego człowieka w historii. Do jego najlepszych dzieł malarskich należą portret *Mona Liza* oraz fresk *Ostatnia wieczerza*. Leonardo zyskał również uznanie jako inżynier, tworzył bowiem projekty wyprzedzające epokę, np. opracował koncepcję helikoptera i czołgu.

Innym wybitnym przedstawicielem renesansu był **Michał Anioł**. Sam uważał się wyłącznie za rzeźbiarza, choć tworzył także freski i projekty architektoniczne. Był również autorem godnych podziwu wierszy. Na sklepieniu Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie namalował największy fresk, jaki kiedykolwiek powstał. Zarówno w malarstwie (freskach), jak i rzeźbach (*Pieta*, *Mojżesz*, *Dawid*) nawiązywał do antycznego kultu ciała i idei humanistycznych, starając się jak najwierniej przedstawić również emocje ukazywanych postaci.

Spośród innych wybitnych artystów tworzących na Półwyspie Apenińskim należy wymienić **Sandra Botticellego** (czyt. boticzellego) oraz **Rafaela Santi**. Obydwaj swój kunszt malarski wykorzystywali zarówno do tworzenia obrazów o tematyce mitologicznej (*Narodziny Wenus* Botticellego), jak i związanej z historią antyczną (*Szkoła ateńska* Rafaela) oraz religią (piękne Madonny z obrazów Botticellego i sceny biblijne z obrazów Rafaela).

Z Włoch pochodził też portrecista cesarza Karola V – **Tycjan**. Był pierwszym malarzem, dla którego barwy stanowiły najważniejszy środek wyrazu. W jego dziełach kolory miały oddawać atmosferę oraz ukazywać zmysłowość przedmiotów.

M13 Tematyka dzieła Botticellego nawiązuje do mitu poświęconego bogini Wenus [1], będącej ucieleśnieniem idealnego piękna. Ukazana na obrazie scena prezentuje chwilę tuż po narodzinach bogini. Zefir [2] i towarzysząca mu nimfa [3] pomagają Wenus dotrzeć do brzegu, gdzie czeka na nią Wiosna [4] (jedna z Hor – bogiń pór roku) chcąca okryć jej nagie ciało. Sandro Botticelli, *Narodziny Wenus*, ok. 1485 r., Galeria Uffizi we Florencji.

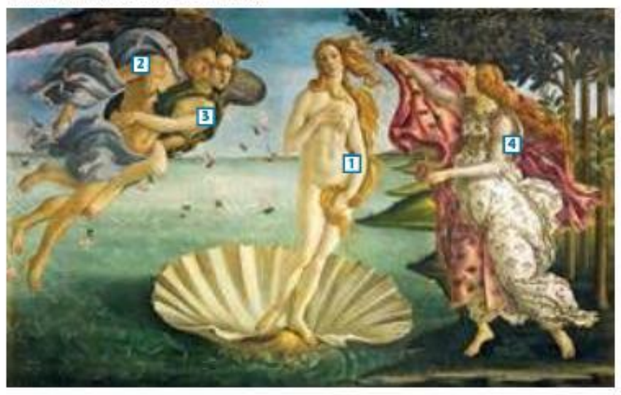

Leonardo da Vinci

(1452–1519)

Włoski artysta, teoretyk sztuki i uczony uznawany za jednego z najwybitniejszych twórców okresu odrodzenia. Do jego najważniejszych dzieł należą m.in.: *Mona Liza*, fresk *Ostatnia wieczerza*, rysunek *Człowiek witruwiański* czy *Dama z gronostajem* znajdująca się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Da Vinci był również znany z zamiłowania do techniki i ze swoich nowatorskich projektów, m.in. łodzi podwodnej, spadochronu. Fragment autoportretu artysty, 1510–1515, zbiory Biblioteki Królewskiej w Turynie.

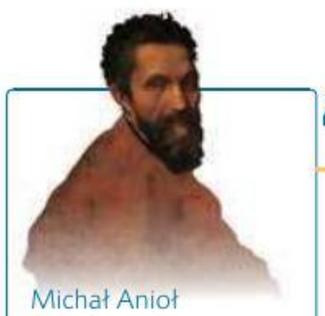

Michał Anioł

(1475–1564)

Włoski rzeźbiarz, malarz i architekt, uważany za jednego z najważniejszych artystów renesansu. Tworzył w trzech włoskich miastach: Bolonii, Florencji i Rzymie. Był jednym z głównych architektów Bazyliki św. Piotra w Rzymie i autorem projektu jej kopuły. Do jego najważniejszych dzieł należą freski w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie oraz rzeźby: *Dawid*, *Mojżesz* oraz *Pieta*. Prawdopodobnie Daniele da Volterra, fragment portretu Michała Anioła, ok. 1545 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Pogrubioną czarną czcionką wyróżniono najważniejsze daty, wydarzenia, pojęcia i postacie.

Biogram przedstawia w skrótowej formie najważniejsze wiadomości o postaci historycznej.

Pogrubiona i podkreślona niebieska czcionka (dla wszystkich uczniów) oraz **pogrubiona i podkreślona bordowa czcionka** (dla zakresu rozszerzonego) wyróżniają pojęcia wyjaśnione w ramkach oraz postacie przedstawione w biogramach.

Niektóre podpisy wzbogacono objaśnieniami poszczególnych elementów ilustracji wskazanych numerami.

W ramce oznaczonej cudzysłowem są zamieszczone teksty źródłowe.

LEGENDA

- zasięg unii kalmarskiej w latach 1397–1523
- tereny we wspólnym władaniu Polski i Litwy od 1561 r.
- granice państwa zakonu inflanckiego do 1561 r.
- granice Rzeczpospolitej Obojga Narodów od 1569 r.
- lenna polskie

Nabytki terytorialne:

- Szwecji
- państwa moskiewskiego do 1570 r.
- granice Niderlandów hiszpańskich do 1581 r.
- miejsce i rok zawarcia układu lub pokoju (1561)

M6 Początek rywalizacji o

Plany co do Inflant snuł też książę pruski Albrecht, który chciał z pomocą Polski sekularyzować tamtejsze państwo zakonne (na wzór Prus Zakonnych) i osadzić tam jako władcę swojego brata. W 1554 r. Moskwa i zakon inflancki zawarły układ wprowadzający ułatwienia w działalności kupców moskiewskich. Porozumienie uderzało w interesy księcia pruskiego. Albrecht uknuł więc intrygę mającą spowodować wybuch wojny z zakonem inflanckim, interwencję Zygmunta Augusta i sekularyzację państwa zakonnego. Cele te częściowo udało mu się zrealizować. Początkowe sukcesy wojsk polsko-litewskich nie doprowadziły jednak do podboju Inflant.

Z podporządkowania sobie Inflant nie zrezygnował także car Iwan IV Groźny. W 1558 r. zdobył tamtejszy port w Narwie oraz ważny ośrodek miejski – Dorpat. Gdyby udało mu się je zachować, mógłby się uniezależnić od inflanckiego pośrednictwa i – mając do dyspozycji **żeglugę narewską** – samodzielnie handlować z Europą Zachodnią. Inflantczycy, aby uniknąć panowania Moskwy, postanowili oddać się pod opiekę Polski. Zygmunt August nie był jednak w stanie udzielić im realnej pomocy, gdyż nie uzyskał zgody polskiego sejmu na nałożenie podatków potrzebnych do sfinansowania wojny. Sytuacja się skomplikowała, gdy król szwedzki Eryk XIV wykorzystał nadarzającą się okazję i zajął sąsiadującą z Inflantami Estonię.

Żegluga narewska
Określenie handlu prowadzonego przez Rosję w drugiej połowie XVI w. szlakiem bałtyckim przez port w Narwie.

M12 **Juliusz Ruggieri*, nuncjusz papieski, o gdańskim handlu, XVI w.**

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe stoły prawie handlu skupienie jest w Gdańsku, porcie nad Morzem Bałtyckim, należącym do króla polskiego. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu*, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują, co się odbywa w pierwszych ośmiu dniach jarmarku, a w ostatnich ośmiu i przez cały rok przybywają do tego miasta nie tylko kupcy krajowi, ale wiele innych osób dla opatrzenia swych sklepów lub domów w wino, sukna, korzenie i inne potrzebne rzeczy. Zboże zaś i inne płody zbywające od potrzeb krajowych spławiają do Gdańska na własnę i przedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark, a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci i nie masz miasta, z którego by król polski mógł mieć więcej pieniędzy.*

Kraków także znaczny prowadzi handel z Niemcami, Węgrami i Włochami. Z Niemiec sprowadzają płótno, sukno i wiele innych towarów, z Węgier wino, które Polakom smakuje więcej niż inne, z Włoch malmazje, oliwę, cytryny i inne podobne płody, ale najwięcej lamy* i inne jedwabne materyje będące w powszechnym między szlachtą użyciu i którym Polacy dają nad innymi pierwszeństwo. Ale Polska nie wyprowadza z tej strony za granicę, tylko srebro, skóry i trochę bydła.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1993, s. 73.

* **Ruggieri** (czyt. rudżeri)
od św. Dominika – od 5 sierpnia
potaż – bezbarwna krystaliczna substancja, stosowana w produkcji szkła i mydła
malmazja – słodkie wino
lama – tkanina jedwabna przetykana złotymi lub srebrnymi nićmi

Do dziś w Gdańsku na przełomie lipca i sierpnia odbywa się jarmark św. Dominika, stanowiący coroczne święto handlu i kultury. Jego tradycja sięga 1260 r., kiedy to na wniosek dominikanów został ustanowiony bullą papieską Aleksandra IV. Na licznych stoiskach można kupić przedmioty artystyczne, rękodzieło ludowe oraz lokalne produkty.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, z czego wynikał spadek eksportu zboża w Gdańsku w latach 1575–1585. **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego władcy mieli monopol na wydobycie soli. **M11**
3. Rozstrzygnij, czy słusznie Gdańsk w XVI w. był uważany za największe miasto handlowe państwa polsko-litewskiego. Uzasadnij odpowiedź. **M10**, **M12**

Rzeczpospolita nie odgrywała jednak większej roli w handlu europejskim. Wprawdzie eksportowała pokaźne ilości zboża, ale dochód z tego tytułu czerpały głównie Niderlandy. Aby zwielokrotnić swoje zyski, Holendrzy zainwestowali we własną flotę handlową – zbudowali statki umożliwiające tańszy transport zboża.

Definicja ważnego pojęcia historycznego.

Dodatkowe, ciekawe informacje.

Praca z materiałami to lista poleceń dotyczących konkretnych źródeł i opatrzonych odwołaniem do nich (**M1**, **M2**, **M3** itd.).

M1 Materiały (teksty źródłowe, ilustracje i mapy) oznaczone **M1**, **M2**, **M3** itd. służą do pracy na lekcji lub w domu.

Infografika

Husaria

Wojsko odsieczowe Jana III Sobieskiego składało się z konnicy (husarii, jazdy pancernej i lekkiej jazdy), dragonii, piechoty oraz artylerii. Jedną z ważniejszych formacji była husaria, najcięższy typ jazdy. Służyła do rozbijania szyku przeciwnika przez uderzenie w pędzie i starcie z użyciem broni białej. Pancerni pogłębiali uderzenie, lekka jazda osłaniała atakujących, a po rozbiciu przeciwnika ruszała za nim w pogoń. Dragoni oraz piechurzy stanowili cenne wsparcie ogniowe dla konnicy. Ostrzał artyleryjski umożliwiał piechocie i konnicy przeprowadzenie ataku.

Uzbrojenie husarza w XVII w.

1. Półzbroja płytowa. W czasie walki chroniła korpus oraz ramiona żołnierza. Ważyła ok. 15 kg.
2. Karmazynowy żupan i granatowe spodnie.
3. Żółte skórzane buty z przymocowanymi ostrogami.
4. Szyszak nakładany na głowę. Jego zasadnicza część zwana dzwonem chroniła czaszkę, a daszek, nosal i policzki przymocowane do dzwonu osłaniały twarz. Przynitowany z tyłu nakarczek zabezpieczał szyję.
5. Skrzydła z ptasich piór. Na drewnianych listwach obciągniętych aksamitem i okutych mosiężną blachą (czasami też srebrnymi lub złotymi gwoździami) mocowano orle pióra. Skrzydła przyczepiane były zwykle do siodła. Miały wysokość ok. 1 m i nie wystawały ponad głowę husarza. Używano ich sporadycznie z uwagi na kruchość. Nie wpływały na zdolność bojową husarii.
6. Kopia. Wykonywano ją z drewna wydrążonego w środku. Była dość poręczna w manewrowaniu, mimo że zwykle miała ok. 5 m długości. Na czubku kopii znajdował się stalowy grot służący do przebijania zbroi przeciwnika. Mocowano tam również długi proporzec, którego kolorystyka zależała od barw oddziału wojskowego.
7. Koncerz. Długi na 1,5 m miecz służący do kłucia, przytroczony do siodła.
8. Szabla oraz młotki służące do rozbijania zbroi przeciwnika stanowiły dodatkowe uzbrojenie.
9. Skóra dzikiego zwierzęcia, najczęściej lamparta. Przymocowana do ramion husarza stanowiła jego atrybut.
10. Czaprak. Wzorzyste okrycie umieszczane pod siodłem, przykrywające również koński zad.
11. Para pistoletów.

Praca z infografiką

1. Scharakteryzuj uzbrojenie husarii.
2. Wyjaśnij, z czego wynikała skuteczność bojowa husarii.
3. Wskaż, które elementy wyposażenia husarii mogły mieć na polu bitwy znaczenie psychologiczne.

Infografika
Graficzna prezentacja informacji. Aktywną analizę prezentacji umożliwiają opisy elementów ilustracji oraz zamieszczone na końcu zadania.

Najważniejsze informacje z rozdziału podane w zwięzłej formie, przydatnej do powtórzenia wiadomości przed sprawdzianem.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw straty terytorialne Rzeczpospolitej w wyniku wojny z Turcją w drugiej połowie XVII w.
2. Wyjaśnij, jak doszło do zwycięstwa sił sprzymierzonych w bitwie pod Wiedniem w 1683 r.
3. Podaj postanowienia pokoju w Karłowicach oraz oceń jego znaczenie dla Rzeczpospolitej i Europy.
4. Wytłumacz, jaką rolę w wojnach z Turcją w drugiej połowie XVII w. odegrał Jan III Sobieski.

Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego

25 Podsumowanie

Wojna z Turcją

1669 – elekcja i koronacja Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
1672 – wkroczenie armii tureckiej do Rzeczpospolitej, zdobycie Kamieńca Podolskiego.
1672 – zawarcie traktatu w Buczaczu, utrata części prawobrzeżnej Ukrainy i Podola, narzucenie Rzeczpospolitej haraczu.
1673 – bitwa pod Chocimiem zakończona zwycięstwem Rzeczpospolitej.
1676 – rozejm w Żurawnie, zrzucenie tureckiej zwierzchności.

Panowanie Jana III Sobieskiego

1674 – elekcja hetmana Jana Sobieskiego, zwycięzcy spod Chocimia.
1676 – koronacja Jana III Sobieskiego.
1683 – odsiecz wiedeńska Sobieskiego i zwycięstwo nad Turkami.
Bitwy pod Parkanami (pierwsza przegrana, druga wygrana) – przypieczętowanie zwycięstwa pod Wiedniem.
Sława Sobieskiego i wiktorii wiedeńskiej w całej Europie.
Kres tureckiej ekspansji w Europie.
1686 – zawarcie traktatu (pokoju) Grzymułtowskiego przez Rzeczpospolitą i Rosję.
Zmuszenie Turków do wycofania się z Podola.

Powstanie Ligi Świętej

1684 – zawiązanie Ligi Świętej przez Rzeczpospolitą, Rzeszę, papieża i Wenecję.
1686 – przystąpienie Rosji do Ligi Świętej.

Kontynuacja wojny Rzeczpospolitej z Turcją za panowania Augusta II

1698 – nieudana wyprawa do Mołdawii i na Wołoszczyznę.
1699 – zawarcie przez Turcję traktatów pokojowych w Karłowicach z poszczególnymi członkami Ligi Świętej.
Odzyskanie przez Rzeczpospolitą części prawobrzeżnej Ukrainy i Podola.

Polecane publikacje

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986.
A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki: 1640–1673*, Kraków: Universitas, 2007.
J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa: Demart, 2008.

Lista książek dla tych, którzy chcą samodzielnie poszukiwać dodatkowych informacji na dany temat.

II Sprawdź się!

Polska złotego wieku

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Orszą
- ucieczka Henryka Walezego z Polski
- śmierć Zygmunta Augusta
- wyprawa Stefana Batorego na Moskwę
- przyjęcie aktu konfederacji warszawskiej

2. Wyjaśnij pojęcia.

- piechota wybraniecka
- folwark szlachecki
- elekcja *viventе rege*
- hołd pruski
- wojna kokosza
- ruch egzekucyjny
- artykuły henrykowskie i *pacta conventa*

3. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Na mocy hołdu pruskiego Prusy Królewskie stały się lennem Korony.
- W skład sejmu walnego wchodzili przedstawiciele wszystkich stanów państwa polsko-litewskiego.
- Zwolennicy ruchu egzekucyjnego dążyli do zawarcia unii realnej między Polską a Wielkim Księstwem Litewskim.
- Ośrodkiem braci czeskich w Polsce było m.in. Leszno.
- Do najważniejszych dzieł polskiego renesansu należą: Sukiennice w Krakowie, Kaplica Zygmuntowska, ratusz w Poznaniu oraz ratusz w Zamościu.

4. Scharakteryzuj sytuację Żydów w państwie polsko-litewskim w epoce wczesnonowożytnej.

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Jan Łaski • Jan Zamoyski • Albrecht Hohenzollern • Zygmunt August • Mikołaj Rej

- Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego w Prusach. Siostrzeniec Zygmunta Starego. W 1525 r. doprowadził do sekularyzacji państwa zakonnego. Był pierwszym władcą, który wprowadził luteranizm jako religię obowiązującą w państwie.
- Najwybitniejszy przedstawiciel polskiej reformacji. Teolog, organizator gmin ewangelickich w Anglii i we Fryzji. Duchowy przywódca polskich kalwinistów. Zwolennik utworzenia w Polsce Kościoła narodowego.
- Polski magnat, doradca Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Wybitny mówca i mecenas sztuki. Jedna z najbardziej wpływowych osób w Polsce w drugiej połowie XVI w.
- Ostatni król z dynastii Jagiellonów zasiadający na tronie państwa polsko-litewskiego. Doprowadził do zawarcia w 1569 r. w Lublinie unii realnej i powstania Rzeczpospolitej Obojga Narodów.
- Przedstawiciel polskiego renesansu, pisarz i tłumacz. Zwolennik reformacji i ruchu egzekucyjnego. Angażował się w spory religijne i społeczne. Pisał wyłącznie w języku polskim.

6. Omów proces kształtowania się demokracji szlacheckiej.

7. Scharakteryzuj kulturę renesansową w państwie polsko-litewskim.

8. Przyjrzyj się uważnie obrazowi i wyjaśnij, jakie znaczenie miało to wydarzenie w dziejach Polski.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Demokracja szlachecka jest błędnym określeniem ustroju panującego w Rzeczpospolitej w XVI w. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny i kulturowy.

Sprawdź się!
Polecenia umieszczone na końcu każdej z sześciu części podręcznika sprawdzają wiedzę wyniesioną z lektury rozdziałów.

W epoce humanistów i wielkich odkryć geograficznych

I

Epoka wczesnonowożytna, czyli okres od XVI do XVIII w., to czas wielkich przemian społecznych, gospodarczych, kulturalnych oraz religijnych. Dopłynięcie przez **Krzysztofa Kolumba** do Ameryki zmieniło wyobrażenia Europejczyków na temat otaczającego ich świata. **Odkrycie nowych kontynentów** i zetknięcie z nieznanymi dotychczas cywilizacjami nie tylko poszerzyły wiedzę ówczesnych mieszkańców Starego Kontynentu, lecz także stworzyły możliwość rozwoju gospodarczego. Napływ kruszców, rozwój handlu dalekomorskiego i powstanie rynków zbytu w zamorskich koloniach dały początek **gospodarce kapitalistycznej**. W sferze kultury, dzięki **humanizmowi**, w centrum zainteresowań artystów, naukowców i filozofów znalazł się człowiek. W XVI stuleciu zaszły także istotne zmiany w Kościele Katolickim. Zapoczątkowana przez Marcina Lutra **reformacja** trwale podzieliła chrześcijan i doprowadziła do długoletnich wojen religijnych.

1 Cywilizacje prekolumbijskie

ok. **2000** p.n.e.
przybycie Olmeków nad Zatokę Meksykańską

IV–IX w.
okres świetności kultury Majów

XV w.
największy rozkwit cywilizacji Aztekówów

XV–XVI w.
szczyt potęgi imperium Inków

Przypomnij

- Jakie kontynenty znali średniowieczni Europejczycy?

Cel lekcji

- Poznam cywilizacje istniejące w Ameryce przed przybyciem Europejczyków.

Po lekcji

- Wymieniam osiągnięcia kulturowe cywilizacji Majów, Azteków i Inków.
- Wyjaśniam, dlaczego cywilizacje prekolumbijskie były skazane na porażkę w konfrontacji z Europejczykami.

Indianie

Ludność pierwotnie zamieszkująca Amerykę, nazwana tak przez Krzysztofa Kolumba, który był przekonany, że dopłynął do Indii. Dziś w wielu krajach unika się słowa *Indianie* jako nacechowanego negatywnie (kojarzącego się z wyższością, jaką Europejczycy okazywali miejscowym ludom). Zamiast niego używa się określeń: ludność rdzenna lub autochtoniczna.

Pierwsi mieszkańcy Ameryki Środkowej i Południowej

Tereny Ameryki zostały zasiedlone między 40 tys. a 12 tys. lat temu najprawdopodobniej przez przybyszów z Azji. Przedostali się oni przez Cieśninę Beringa i Alaskę w czasach, gdy północno-wschodnie wybrzeże Azji łączył pomost lądowy z północno-zachodnim krańcem Ameryki. Osadnicy stopniowo przemieszczali się na południe i najpierw zajęli obszary Ameryki Północnej, a następnie – Ameryki Środkowej i Południowej.

Zanim w 1492 r. do Ameryki dotarł Krzysztof Kolumb (zob. s. 21), na jej terenie rozwinęły się dwa kręgi cywilizacyjne – **mezoamerykański** i **andyjski**. W pierwszym największe znaczenie miały cywilizacje Olmeków, Tolteków, Majów i Azteków, w drugim – cywilizacja Inków. Istniały one na terenie dzisiejszej Ameryki Środkowej i Południowej. Określane są jako **cywilizacje prekolumbijskie**, a ich przedstawicieli do niedawna nazywano **Indianami**.

Pierwsze cywilizacje Mezoameryki

W **Mezoameryce** jedną z najstarszych kultur stworzyli **Olmekowie**, którzy ok. 2 tys. lat p.n.e. osiedlili się w rejonie Zatoki Meksykańskiej. Stosunkowo niewiele wiemy na temat organizacji ich państwa. Utrzymywali się głównie z rolnictwa. Jako pierwsi zaczęli pozyskiwać kauczuk, który w kolejnych stuleciach służył m.in. do produkcji gumy. Posługiwali się **kalendarzem** powstałym dzięki obserwacjom astronomicznym, stworzyli własne **pismo hieroglificzne** oraz znali podstawy matematyki, w tym **liczbę zero**. Na wysokim poziomie stała ich architektura. Budowali **piramidy schodkowe** oraz tworzyli charakterystyczne rzeźby w kształcie wielkich głów. Zachowane zabytki archeologiczne wskazują na rozbudowany politeistyczny system wierzeń.

M1 Olmekowie zasłynęli z monumentalnej architektury. Jej symbolem stało się 17 wielkich kamiennych głów, mających do 3 m wysokości i osiągających wagę 25 t. Przedstawiają one męskie twarze o szerokich nosach i wydatnych wargach. Co ciekawe, wszystkie mają nakrycia głowy. Być może ukazują wygląd pierwszych mieszkańców Mezoameryki. Na zdjęciu głowa ze zbiorów Muzeum Antropologicznego Xalapa (czyt. halapa) w Meksyku.

M2 Cywilizacje prekolumbijskie

Cywilizacja Olmeków, która upadła pod koniec IV w. p.n.e., wywarła duży wpływ na kultury innych ludów zamieszkujących Amerykę Środkową.

Pierwszymi spadkobiercami Olmeków byli mieszkańcy miasta Teotihuacán (czyt. teotiłakan), a kolejnymi – **Toltekowie**. Ci drudzy pojawili się na terenach dzisiejszego środkowego Meksyku ok. VI w. n.e. Ich najważniejszym ośrodkiem było miasto **Tula**. Tolteków, ze względu na ich doskonałe wyroby rzemieślnicze i stosowanie obróbki złota, srebra oraz miedzi, nazwano **„ludem sztuki”**. Podobnie jak Olmekowie budowali piramidy schodkowe, ich wynalazkiem architektonicznym zaś było zastosowanie kolumn w kształcie węży. W X w. Toltekowie rozpoczęli ekspansję terytorialną. Część z nich osiedliła się m.in. na Jukatanie, silnie oddziałując na żyjących tam Majów.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie zasięg pierwszych cywilizacji amerykańskich. **M2**

Mezoameryka

Obszar kontynentalnej części Ameryki Środkowej, na którym rozwijały się cywilizacje prekolumbijskie. Mezoameryka – zwana tak od połowy XX w. – obejmowała dzisiejsze państwa: południowy i środkowy Meksyk, Belize, Gwatemalę, Salwador, Honduras i zachodnią Nikaragwę.

M3 Teotihuacán było największym centrum życia religijnego ludów Mezoameryki. Nazwa miasta, nadana przez Azteków już po jego upadku, oznacza „miejsce, z którego pochodzą bogowie". Głównymi budowlami religijnymi były dwie świątynie – Piramida Słońca i Piramida Księżyca. W okresie świetności w Teotihuacán żyło ponad 200 tys. mieszkańców. Kultura związana z tym ośrodkiem zaczęła tracić na znaczeniu pod koniec IX w. Zdjęcie współczesne.

Majowie

Od początku III w. p.n.e. półwysep Jukatan w Ameryce Środkowej zamieszkiwali **Majowie**. Okres świetności ich cywilizacji przypadł na IV–IX w., kiedy to lud ten oprócz Jukatanu zajmował również tereny dzisiejszego Hondurasu, Gwatemali, Salwadoru oraz Belize.

Majowie nie stworzyli jednolitego państwa, lecz system luźno ze sobą powiązanych **miast-państw**. Na czele każdego z nich stał samodzielny władca, wywodzący się z miejscowej arystokracji. Miał nieograniczoną władzę i sprawował część funkcji religijnych. Rządził przy pomocy urzędników zwanych batabami. Wraz z dowódcami wojskowymi wchodzili w skład arystokracji i wspierali władcę w działaniach. Ważne miejsce w hierarchii zajmowali kapłani, którzy odgrywali istotną rolę w rozbudowanych obrzędach religijnych. Najliczniejszą warstwą społeczną byli chłopi. Podstawę ich utrzymania stanowiła ziemia, za której użytkowanie płacili władcy podatek. Pola pod uprawę kukurydzy, fasoli oraz bobu pozyskiwali, wypalając lasy.

Majowie nie znali transportu kołowego ani nie hodowali zwierząt pociągowych. W codziennej pracy stosowali kamienne narzędzia, a metale szlachetne wykorzystywali głównie do produkcji ozdób. Rozwinęli handel i opanowali rzemiosło, m.in. kamieniarstwo, garncarstwo i tkactwo.

Osiągnięcia Majów

Na tle kultur innych ludów zamieszkujących Amerykę kultura Majów była unikatowa. Lud ten posługiwał się **pismem**, które w ciągu wieków ewoluowało z obrazkowego do głoskowego. Istotną rolę w rozwoju ich kultury odegrała religia oparta na obserwacji ciał niebieskich. Majowie potrafili zarówno obliczyć czas obrotu Księżyca, jak i przewidzieć zaćmienia Słońca i Księżyca. Stworzony przez nich **kalendarz astronomiczny** (zbudowany na liczbie 20) o wiele dokładniej odmierzał czas niż kalendarz juliański obowiązujący w średniowiecznej Europie. Majowie znali również **liczbę zero**. Ich przywiązanie do astronomii obrazuje bóg Chac (czyt. czak) przedstawiany w czterech osobach symbolizujących strony świata. System wierzeń Majów znajdował odzwierciedlenie w sztuce, która prezentowała bardzo wysoki poziom artystyczny.

Choć Majowie nie znali koła garncarskiego, osiągnęli mistrzostwo w ceramice, złotnictwie oraz produkcji tkanin ozdobnych. Słynne było ich monumentalne budownictwo – wznosili m.in. piramidy schodkowe oraz zespoły pałacowe zdobione reliefami. Wykorzystywali różnorodne rozwiązania architektoniczne, np. łuki i sklepienia. W miastach żyło nawet 200 tys. osób, ważnym ośrodkiem cywilizacji było Tikal. Osiągnięcia Majów sprawiły, że część badaczy nazwała ich **„Grekami Nowego Świata"**.

Powolny upadek ich cywilizacji został zapoczątkowany przez najazd Tolteków w XII w. Trapieni wojnami domowymi oraz klęskami żywiołowymi Majowie zostali ostatecznie podbici w XVI w. przez Hiszpanów.

Nowy Świat

Zbiorcza nazwa używana do określenia nowo odkrytych przez Europejczyków kontynentów (głównie obu Ameryk, w mniejszym stopniu Australii i Oceanii). W opozycji do niej powstało wyrażenie Stary Świat, które odnosiło się do Europy, Azji oraz Afryki.

Aztekowie

W XIII w. miejsce Tolteków zajęli **Aztekowie**, którzy od swych poprzedników przejęli system organizacji społeczeństwa oraz kulturę. Ich głównym ośrodkiem było miasto **Tenochtitlán** (czyt. tenocztitlan) założone ok. 1325 r. na wyspie pośrodku jeziora Texcoco (czyt. teskoko). W ciągu dwóch stuleci Aztekowie podbili okoliczne plemiona i podporządkowali sobie ich władców. Na początku XVI w. państwo rozciągało się od Oceanu Spokojnego po Atlantycki, obejmując tereny dzisiejszego Meksyku oraz część Gwatemali. Jego stolicę wraz z przyległymi do niej ziemiami mogło zamieszkiwać nawet 300 tys. osób.

Państwo Azteków było zróżnicowane pod względem etnicznym. Żyli tam zarówno Aztekowie, jak i podbite przez nich ludy. Funkcjonowało na zasadzie konfederacji wspólnot. Najważniejszą rolę odgrywała rada plemienna składająca się z arystokratów, kapłanów oraz dowódców wojskowych. Wybierała ona spośród swoich członków czterech najwyższych władców. Najważniejszy z nich nosił tytuł tlacatecuhtli (czyt. tlakatekutli). Uważano go za boga i otaczano kultem, oddając mu boską cześć. Władca m.in. mianował kapłanów i przyjmował ważnych gości. Członkami społeczeństwa byli też rzemieślnicy i chłopi, a także nieliczni niewolnicy – głównie jeńcy wojenni.

Podstawę gospodarki Azteków stanowiło **rolnictwo**. Uprawiali oni kukurydzę, pomidory, bób, figi, drzewo kakaowca, agawę i bawełnę. Budowali kanały irygacyjne i zasilali miasta w wodę. W odróżnieniu od Majów **hodowali** ptactwo (np. indyki, kaczki i gęsi) oraz polowali na bażanty. Zajmowali się też **handlem**, a za środek płatniczy służyły im m.in. ziarna kakaowca i okruchy złota. Podobnie jak inne ludy zamieszkujące tereny Ameryki w czasach prekolumbijskich nie znali zastosowań koła.

M4 Do tradycji Azteków odwołują się współczesne państwa znajdujące się na terenie Ameryki Środkowej. Najwyraźniej widać te wpływy w Meksyku. Etymologię nazwy kraju wywodzi się od słowa *Mexicas* (czyt. meszikas) oznaczającego Azteków. Wątki azteckie można również dostrzec na meksykańskiej fladze. Orzeł pożerający grzechotnika to symbol Tenochtitlán – dawnej stolicy państwa Azteków.

M5 **Hernán Cortés* o mieście Tenochtitlán, XVI w.**

To wielkie miasto Temixtitán zbudowane jest na słonym jeziorze; od stałego lądu aż do środka miasta, z jakiejkolwiek strony by się chciało wejść, odległość nie wynosi więcej niż dwie leguas*. Prowadzą doń cztery groble, wszystkie wzniesione rękoma, szerokości dwóch dzid ułożonych w poprzek. Jest ono tak wielkie jak Sewilla i Kordoba. Jego główne ulice są [...] bardzo szerokie i bardzo równe, zarówno [...] główne, jak pozostałe mają w części drogi bite, a w części kanały, po których pływa się czółnami; wszystkie ulice zaopatrzone są w śluzy, by woda mogła przepływać między nimi; otwory te – a niektóre z nich są bardzo szerokie – spinają mosty pobudowane z szerokich, wielkich, mocnych i dobrze obrobionych belek, ułożonych jedna obok drugiej, i takie, iż może przez nie przejechać jednocześnie dziesięć koni. Gdyby mieszkańcy tego miasta chcieli uczynić jakowąś sztukę zdradziecką, mieliby po temu wiele sposobności, [...] podnosząc bowiem te mosty u wejścia i przy wyjściu, mogliby nas zamorzyć głodem [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 40.

* **Hernán Cortés** (czyt. ernan kortes) – hiszpański zdobywca państwa Azteków
Temixtitán (czyt. temisztitan) – Tenochtitlán
legua – jednostka długości stosowana w Hiszpanii równa 5572 m

Praca z materiałami

1. Wymień najważniejsze osiągnięcia ludów zamieszkujących obszar Mezoameryki. Wykorzystaj **M1**, **M3** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywało miasto Teotihuacán w życiu ludów prekolumbijskich. **M3**
3. Opisz, na jakich płaszczyznach przenikały się kultury prekolumbijskie Ameryki. **M1**, **M3**
4. Podaj przykłady nawiązań do spuścizny prekolumbijskiej w krajach Ameryki Środkowej i Południowej. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.
5. Przedstaw stosunek autora tekstu do osiągnięć Azteków. **M5**

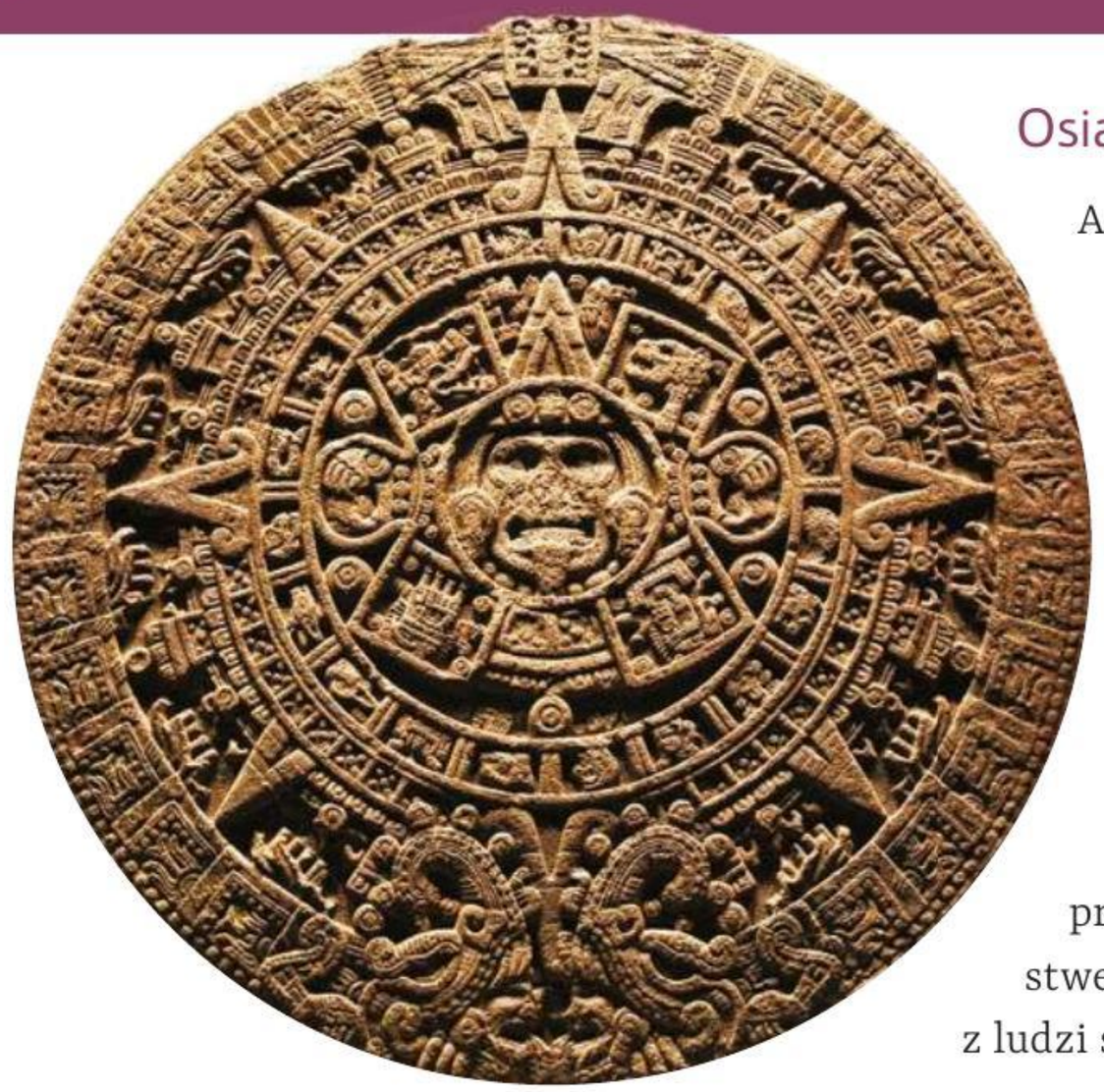

M6 Odnaleziony w XVIII w. kamień słońca, nazywany również kamieniem pięciu er, jest jednym z najważniejszych zabytków sztuki Azteków. Waży 24 tony, a jego średnica wynosi 358 cm. Do dzisiaj naukowcy nie odkryli jego przeznaczenia. Przez długi czas sądzono, że pełnił funkcję kalendarza i był wykorzystywany do obserwacji astronomicznych. Jednak w ostatnich latach coraz więcej zwolenników zyskuje teoria, że kamień został poświęcony bogu Tonatiuhowi i przedstawia mityczne stworzenie świata. Zabytek jest przechowywany w Narodowym Muzeum Antropologicznym w Meksyku.

Osiągnięcia Azteków

Aztekowie byli znakomitymi rzemieślnikami. Obrabiali kamienie i drewno; na bardzo wysokim poziomie stały: tkactwo, garncarstwo i złotnictwo. Znali niektóre metale szlachetne (np. złoto i srebro), nie używali ich jednak do wymiany handlowej. Tak jak Majowie budowali monumentalne **kompleksy urbanistyczne** z charakterystycznymi świątyniami wznoszonymi na szczytach piramid. Na potrzeby rolnictwa stworzyli własny **kalendarz słoneczny**. Posługiwali się **pismem**, które ewoluowało od hieroglificznego do piktograficznego.

Oddawali cześć zarówno bóstwom (np. słońcu), jak i siłom przyrody. Religia Azteków cechowała się dużym okrucieństwem – jej charakterystycznym elementem były krwawe ofiary z ludzi składane bogom.

Inkowie

Gdy Europejczycy dotarli do Ameryki, cywilizacje Majów i Azteków chyliły się ku upadkowi. Natomiast w fazie rozwoju znajdowała się trzecia wielka cywilizacja prekolumbijska, którą w zachodniej części Ameryki Południowej stworzyli **Inkowie**. Zamieszkiwali oni tereny dzisiejszych Peru i Ekwadoru, spore obszary Chile (czyt. czile) i Boliwii oraz częściowo Kolumbię i Argentynę. Centralnym punktem stworzonego przez nich imperium było miasto **Cuzco** (czyt. kusko), w którym wzniesiono monumentalną świątynię słońca poświęconą najważniejszym inkaskim bóstwom. Rozkwit państwa Inków przypadł na XV i XVI w.

W przeciwieństwie do Majów i Azteków społeczeństwo Inków miało hierarchiczną strukturę z wyraźnym podziałem na warstwy społeczne. Na czele państwa stał władca nazywany **inką**, który był utożsamiany z bogiem słońca **Inti**. Sprawował nieograniczoną władzę, a w niezwykle rozbudowanym panteonie inkaskich bóstw zajmował najważniejsze miejsce. Na cześć władców budowano świątynie, w których składano po śmierci ich zmumifikowane ciała. Ważne miejsce w hierarchii społecznej zajmowali namiestnicy czterech prowincji państwa wywodzący się z rodziny inki. Kolejną warstwę stanowiła arystokracja, do której należeli m.in. urzędnicy i kapłani. Jej przedstawiciele zasiadali w radzie, będącej ciałem doradczym władcy. Najniższą grupę społeczną w hierarchii stanowili chłopi.

Mimo że Inkowie nie znali zastosowań koła, ich rolnictwo stało na wysokim poziomie. Opanowali sztukę budowy **kanałów irygacyjnych** oraz

M7 Wirakocza – jeden z bogów Inków, oprócz Inti uznawany za najważniejsze bóstwo. Inkowie prawdopodobnie przejęli go od jednego z podbitych plemion i uważali za stwórcę świata, nauczyciela, prawodawcę oraz ojca słońca i księżyca. Według legendy miał jasną karnację, a zanim opuścił swój lud, zapowiedział ponowne przyjście. Ilustracja współczesna.

nawadniania pól, zakładali parki i ogrody, udomowili lamę, która stała się zwierzęciem jucznym. Inkowie zajmowali się również górnictwem i obróbką metali, wykonywali broń i narzędzia z brązu. Złoto było popularnym materiałem dekoracyjnym, wykorzystywanym m.in. do bogatych zdobień świątyń, co nie pozostało bez wpływu na rabunkową politykę Europejczyków.

Osiągnięcia Inków

Inkowie nie dorównywali Majom ani Aztekom poziomem kultury umysłowej, przewyższali ich jednak w dziedzinie techniki. Europejczycy, którzy podbili to państwo w XVI w., zachwycali się **systemem dróg** stworzonym przez inkaskich architektów. Ogromne wrażenie sprawiały zwłaszcza drogi zbudowane w Andach i wzdłuż wybrzeża Oceanu Spokojnego, połączone na wysokościach **mostami**. Dzięki rozwiniętym szlakom komunikacyjnym nawet najbardziej odległe części państwa pozostawały w kontakcie ze stolicą. Budowle Inków powstawały z kamiennych bloków bez użycia spoiwa.

Do porozumiewania się na odległość w górzystym, zalesionym terenie Inkowie stosowali system **sygnałów dymnych**. Stworzyli także rodzaj pisma – **kipu** – wykorzystywany do spisów podatkowych i ewidencji ludności. Posługiwali się własnym kalendarzem, choć nie tak dokładnym jak kalendarze Majów i Azteków. Na bardzo wysokim poziomie stała medycyna. Inkowie potrafili m.in. przeprowadzać udane trepanacje czaszki, prawdopodobnie stosowali także znieczulenie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wierzenia Azteków oddziaływały na ich sztukę i życie codzienne. **M6**
2. Opisz system wierzeń Inków. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.
3. Rozstrzygnij, czy prawdziwe jest stwierdzenie, że Inkowie byli najlepszymi budowniczymi w Ameryce prekolumbijskiej. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

Kipu

Pismo węzełkowe Inków. Kolorowe sznurki, na których tworzono węzełki, wykonane były z bawełny lub włosia lamy.

M8 Powstałe w XIV w. na wysokości ponad 2000 m n.p.m. miasto Machu Picchu (czyt. maczu pikczu) jest najlepiej zachowanym obiektem architektury inkaskiej. Pełniło funkcję głównego ośrodka ceremonialnego państwa Inków. Zamieszkiwała je elita państwa: urzędnicy, arystokracja i dowódcy wojskowi (maksymalnie 750 osób). Mimo niewielkiej liczby ludności i elitarnego charakteru Machu Picchu odgrywało również rolę ośrodka gospodarczego. Uprawa roślin odbywała się na tarasach utworzonych na zboczach górskich.

M10 Pozycję inkaskich kobiet określało prawo. Od 12. roku życia dziewczynki pracowały na rzecz państwa – przędły, tkały, warzyły piwo i pracowały na roli. Gdy osiągały odpowiedni wiek, były wydawane za mąż. Małżeństwa aranżowało państwo – kobiety i mężczyzn ustawiano w dwóch rzędach, po czym urzędnik losowo kojarzył ze sobą pary. Na ilustracji przedstawienie kobiety inkaskiej, ok. 1540 r., Germańskie Muzeum Narodowe w Norymberdze.

M9 **Relacja mistrzów kipu, XVI w.**

Owi mistrzowie kipu byli niegdyś jak gdyby historykami lub opowiadaczami tego, co się zdarzyło [...]. Sprawozdanie na podstawie kipu, jakie dawali owi kronikarze Inków, było prowadzone od dnia, w którym rodził się Inka, i dotyczyło tego czasu i lat, i wieku, w którym obejmował władzę [...], i tak kolejno od pierwszego Inki [...]. Z tej rachuby wynikało, że owych dwunastu Inków panowało przez czterysta siedemdziesiąt trzy lata: liczy się tylko do panowania ostatniego, którym był Vascar Inka [...].*

Gdy zakończył życie i zmarł Topa Cussi Vallpa, [...] w Cuzco i w całym królestwie nie pozostał żaden Inka z tego rodu i z prawego łoża [...]. Tak więc gdy [...] wygasł ród Inków [...], markiz don Francisco Pizarro* wyruszył z Caxamarki* na dalszy podbój królestwa.*

Z archiwum Klio. Teksty źródłowe z ćwiczeniami dla liceum i technikum, t. 2, *Od XV w. do kongresu wiedeńskiego*, oprac. D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, Gdańsk: GWO, 2007, s. 17.

* **Vascar** (czyt. łaskar) **Inka** – 13. inka
Topa Cussi Vallpa (czyt. kus-i łalpa) – Vascar Inka
Francisco Pizarro (czyt. frans-isko pisarro) – hiszpański konkwistador, który podbił Inków
Caxamarka (czyt. kahamarka) – miasto w północno-zachodniej części dzisiejszego Peru

Cywilizacje prekolumbijskie i ich upadek w XVI w.

Rdzenna ludność Ameryki różniła się między sobą organizacją państwa, obyczajami, językiem, a nawet kolorem skóry. Część plemion prowadziła koczowniczy tryb życia, a część – osiadły lub półosiadły.

Najwyższy poziom rozwoju cywilizacyjnego osiągnęli Majowie, Inkowie i Aztekowie. Ci ostatni wprowadzili publiczną opiekę zdrowotną i otwierali przytułki dla weteranów wojennych oraz ubogiej ludności. Stworzyli również system ochrony przed epidemiami, organizując miejsca izolacji, w których gromadzono podejrzanych o zakażenie chorobą. Aztekowie dbali o czystość miast i zakładali w nich publiczne toalety. Wybudowali ponadkilometrowy akwedukt, aby mieszkańców stolicy zaopatrywać w świeżą wodę. Troszczyli się o higienę ciała – powszechna była codzienna kąpiel z użyciem mydła.

Prekolumbijskie rzemiosło osiągnęło wysoki poziom artystyczny – szczególnie aztecka ceramika (i to mimo nieznajomości koła garncarskiego) wykonywana z nefrytu bądź turkusu czy wyroby złotnicze Majów. Dobrze rozwinięte były również tkactwo i hafciarstwo. Rdzenni mieszkańcy Ameryki dysponowali rozległą wiedzą i umiejętnościami technicznymi, czego dowodem są wznoszone przez Inków i Majów piramidy, kompleksy pałacowe oraz inkaskie drogi. Aztekowie i Majowie prowadzili obserwacje astronomiczne, na podstawie których opracowali kalendarz. Znali także pismo.

Cywilizacje prekolumbijskie funkcjonujące od tysięcy lat upadły w wyniku kolonizacji terenów obu Ameryk prowadzonej przez Europejczyków od XVI w.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w społeczeństwie Inków odgrywali mistrzowie kipu. **M9**
2. Opisz pozycję kobiety w państwie Inków. Wykorzystaj **M10** oraz wiedzę pozaźródłową.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj wybraną cywilizację prekolumbijską.
2. Opisz system wierzeń ludów prekolumbijskich.
3. Porównaj stan wiedzy ludów prekolumbijskich i Europejczyków na początku XVI w.

Cywilizacje prekolumbijskie

Podsumowanie 1

Pierwsze cywilizacje Mezoameryki

Zasiedlenie obszaru Mezoameryki 2 tys. lat p.n.e.
- Olmekowie – tereny położone nad Zatoką Meksykańską
- Teotihuacán – centrum religijne Mezoameryki
- Toltekowie – stolica w Tuli

Majowie

Okres rozkwitu: IV–IX w.
Obszar: półwysep Jukatan, dzisiejsze Salwador, Honduras, Gwatemala i Belize.
Główne miasto: Tikal.

Organizacja
- luźno powiązane miasta-państwa
- na czele władca
- pomoc w zarządzaniu – batabowie (urzędnicy)
- ważna rola kapłanów

Osiągnięcia
- znajomość pisma
- budowa wielkich miast
- rozwinięte złotnictwo i ceramika
- dokładny kalendarz astronomiczny
- wiedza astronomiczna

Aztekowie

Okres rozkwitu: XV w.
Obszar: środkowy Meksyk.
Główne miasto: Tenochtitlán.

Organizacja
- federacja różnych plemion
- rada plemienna wyłaniająca czterech władców, w tym najwyższego – tlacatecuhtli

Osiągnięcia
- znajomość pisma
- budowa piramid
- budowa wielkich kompleksów urbanistycznych
- kalendarz słoneczny
- wiedza astronomiczna

Inkowie

Okres rozkwitu: XV–XVI w.
Obszar: dzisiejsze Peru, Ekwador, Boliwia, Chile, częściowo Argentyna i Kolumbia.
Główne miasta: Cuzco, Machu Picchu.

Organizacja
- podział na warstwy społeczne
- na czele władca – inka, utożsamiany z bogiem słońca – Inti

Osiągnięcia
- kipu – pismo węzełkowe
- budowa mostów i dróg na dużych wysokościach
- system nawadniania pól
- komunikacja na odległość (sygnały dymne)
- obróbka metali – wyrób broni i narzędzi z brązu oraz zdobień ze złota
- wysoki poziom medycyny

Religia

Charakter politeistyczny.
Budowa monumentalnych świątyń.
Składanie krwawych ofiar z ludzi (Aztekowie).
Bogowie
- Inti, Wirakocza (w wierzeniach Inków)
- Tonatiuh (w wierzeniach Azteków)

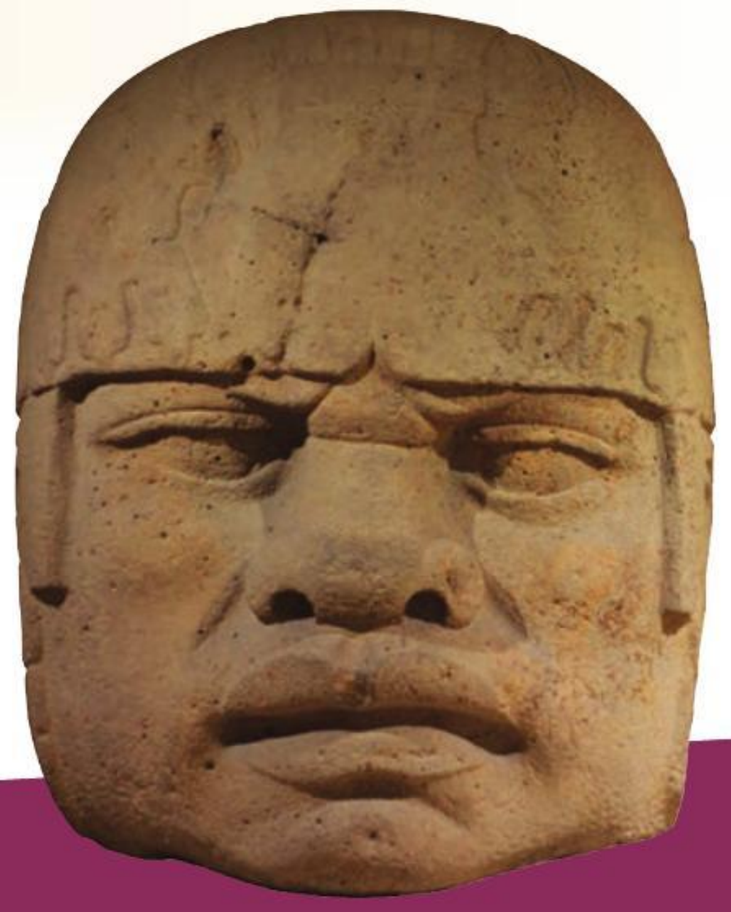

Polecane publikacje

Ch.C. Mann, *1491. Ameryka przed Kolumbem*, tłum. J. Szczepański, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019.

J. Olko, J. Źrałka, *W krainie czerni i czerwieni. Kultury prekolumbijskiej Mezoameryki*, Warszawa: Wyd. UW, 2008.

M. Rostworowska, *Historia państwa Inków*, przeł. P. Prządka-Giersz, M. Giersz, Warszawa: PIW, 2007.

2 Wielkie odkrycia geograficzne

Przypomnij

- Skąd średniowieczni Europejczycy czerpali wiedzę o nieznanych krainach?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze odkrycia geograficzne w XV–XVI w.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny wielkich odkryć geograficznych.
- Wymieniam najważniejszych odkrywców i ich dokonania.
- Opisuję skutki odkryć geograficznych.

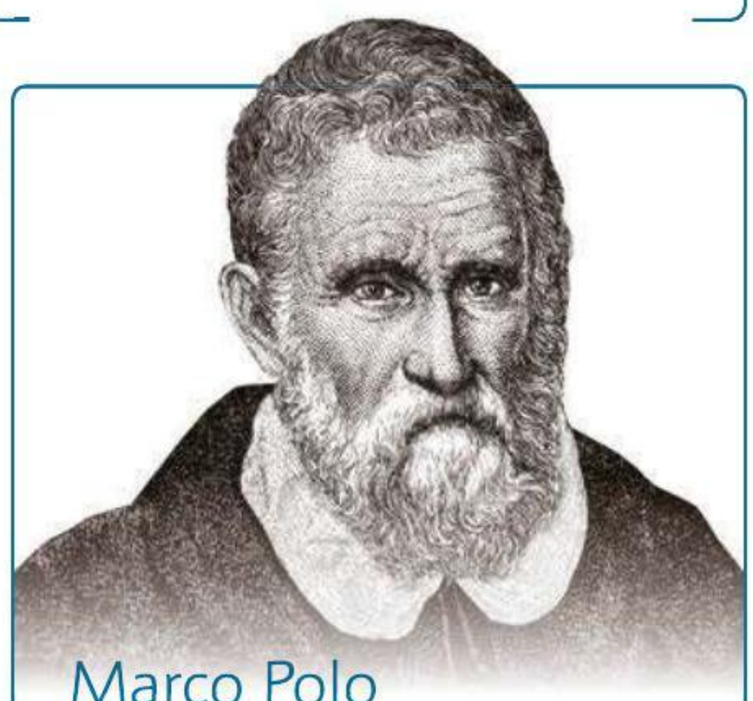

Marco Polo

(1254–1324)

Wenecki kupiec i podróżnik. Dotarł m.in. do Złotej Ordy, Ziemi Świętej oraz dzisiejszego Afganistanu – wówczas pod panowaniem mongolskim. Jego największym osiągnięciem była podróż Jedwabnym Szlakiem do Chin. Relacje Marca Pola z podróży przyczyniły się do poszerzenia wiedzy Europejczyków o odległych krajach. Jednak wielu mu współczesnych uważało te informacje za zmyślone. Wyobrażenie Marca Pola na XIX-wiecznej rycinie.

Wiedza geograficzna Europejczyków

Poziom wiedzy geograficznej Europejczyków we wczesnym średniowieczu był niższy niż w starożytności. Znajomość geografii świata ograniczała się w głównej mierze do wiadomości dotyczących Europy, północnej Afryki i niektórych obszarów Azji. Informacje quasinaukowe dotyczące położenia geograficznego, fauny i flory oraz ludów zamieszkujących odległe krainy często przeplatały się z przekazami biblijnymi oraz opowieściami zaczerpniętymi z legend i mitów. Wśród prostego ludu krążyły opowieści o tym, że Ziemia jest płaska, a statek, który dopłynie do jej krańca, spadnie w otchłań. Morza i dalekie lądy miały być pełne dziwnych stworzeń i potworów, czyhających na podróżnych i marynarzy. Jednak już od VIII w. część uczonych zwracała uwagę na fakt kulistości naszej planety. Dopiero w dojrzałym i późnym średniowieczu, za pośrednictwem Arabów, **na nowo odkryto wiedzę geograficzną** znaną w starożytności. W XV w. przetłumaczono z greki na łacinę *Geografię* Ptolemeusza. Dzieło to wywarło ogromny wpływ na rozwój późnośredniowiecznej kartografii oraz było inspiracją dla wielu odkrywców.

Istotny wkład w poszerzenie wiedzy geograficznej mieszkańców Europy wnieśli kupcy prowadzący handel dalekosiężny. Jednym z nich był pochodzący z Wenecji **Marco** (czyt. marko) **Polo**. W trakcie swoich podróży odwiedził m.in. Imperium Mongolskie oraz Chiny. Jego relacje z trwających 24 lata wędrówek po Dalekim Wschodzie zostały zawarte w dziele *Opisanie świata*. Informacji o dalekich krainach dostarczali również dyplomaci oraz duchowni udający się z misjami chrystianizacyjnymi.

M1 Dzięki monopolistycznej pozycji w regionie (np. w Konstantynopolu i państwach należących do Osmanów) Wenecja mogła znacząco wpływać na ceny towarów luksusowych w całej Europie. Tym samym stała się jednym z najważniejszych miast europejskich w XV w. Istotną rolę w wymianie handlowej odgrywało weneckie nabrzeże Schiavoni (czyt. skjawoni). Działały tu liczne banki, które oferowały kupcom kredyty. Atmosferę tętniącego życiem portu przedstawia obraz Leandra Bassana. Na pierwszym planie artysta ukazał handlarzy rybami **1** oraz tragarzy wyładowujących kosze z towarami **2**. Nieco dalej została pokazana procesja **3**, a w głębi – dziesiątki wpływających do miasta okrętów **4**. Zadaniem siedzących w gondolach trębaczy **5** i bębniarzy **6** było wydawanie dźwięków mających zapobiec kolizji statków. Leandro Bassano, *Zaokrętowanie weneckiego doży*, ok. 1595 r., Akademia San Fernando w Madrycie.

Polityczne i gospodarcze przyczyny wypraw morskich Europejczyków w XV w.

Wśród wielu przyczyn podjęcia przez państwa europejskie wypraw dalekomorskich należy wymienić zmiany gospodarcze i społeczne, które zaszły w Europie w XIV i XV w. Po pierwsze – większość wypraw organizowanych przez niektóre monarchie miała podłoże ekonomiczne, królowie bowiem marzyli o legendarnych bogactwach Wschodu. Po drugie – populacja Europy, zdziesiątkowana w XIV w. podczas epidemii dżumy, w XV w. zaczęła szybko rosnąć. Dla części synów szlacheckich zaczęło **brakować ziemi**, zrodził się więc pomysł szukania jej poza kontynentem europejskim. Wzrost liczby ludności spowodował większe zapotrzebowanie na żywność oraz wyroby rzemieślnicze. Rozpoczął się okres **ożywienia gospodarczego**. Przybywało nowych miast, rósł też popyt na towary luksusowe, a te docierały do Europy przede wszystkim ze Wschodu.

Tymczasem w 1453 r. Turcy zdobyli Konstantynopol, a następnie tereny Syrii i Egiptu, co pozwoliło im przejąć kontrolę nad Jedwabnym Szlakiem łączącym Europę ze Wschodem. Wprowadzili monopol państwowy na handel przyprawami i znieśli dawne przywileje, jakimi cieszyli się w Bizancjum włoscy kupcy. Odtąd stali się oni zależni od muzułmańskich pośredników, głównie Arabów. Ograniczyło to import towarów luksusowych oraz spowodowało wzrost ich cen. W nowej sytuacji Europejczycy musieli znaleźć **drogę do Indii** umożliwiającą pominięcie arabskich pośredników. Za cel wypraw geograficznych obrano Wschód. Był on nie tylko źródłem pożądanych **orientalnych towarów**, lecz także innych bogactw, o których krążyło wiele pobudzających wyobraźnię opowieści. Z czasem **zdobycie złota** i klejnotów stało się dla organizatorów wypraw jednym z najważniejszych powodów podejmowania ryzyka dalekich podróży w nieznane. Warto podkreślić, że złoto i srebro nie były w średniowieczu jedynie metalami potrzebnymi do produkcji pieniądza i biżuterii, ale stanowiły również oznakę władzy, luksusu i wysokiego statusu społecznego.

M2 Przygotowana przez arabskiego uczonego Al-Idrisiego (czyt. alidris-iego) mapa i sporządzony wraz z nią opis świata były uznawane w średniowieczu za jedno z najdokładniejszych wyobrażeń Ziemi. Opracowanie tych materiałów zostało zlecone przez króla Sycylii Rogera II (czyt. rodżera), trwało kilkadziesiąt lat, a ukończono je ok. 1154 r. Mapa przedstawia w rzucie odwróconym (północ znajduje się na dole) Eurazję 1 oraz północne wybrzeże Afryki 2. Ponadto ukazuje sześć stref klimatycznych 3, linie brzegowe 4 oraz najważniejsze góry 5. Al-Idrisi, mapa świata, ok. 1154 r., Biblioteka Narodowa w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, co wpłynęło na dominującą rolę Wenecji w handlu lewantyńskim. **M1**
2. Oceń, czy w interesie Wenecji leżał czynny udział innych państw w wyprawach dalekomorskich. Uzasadnij odpowiedź. **M1**
3. Wymień kontynenty znane Europejczykom w XII–XV w. **M2**

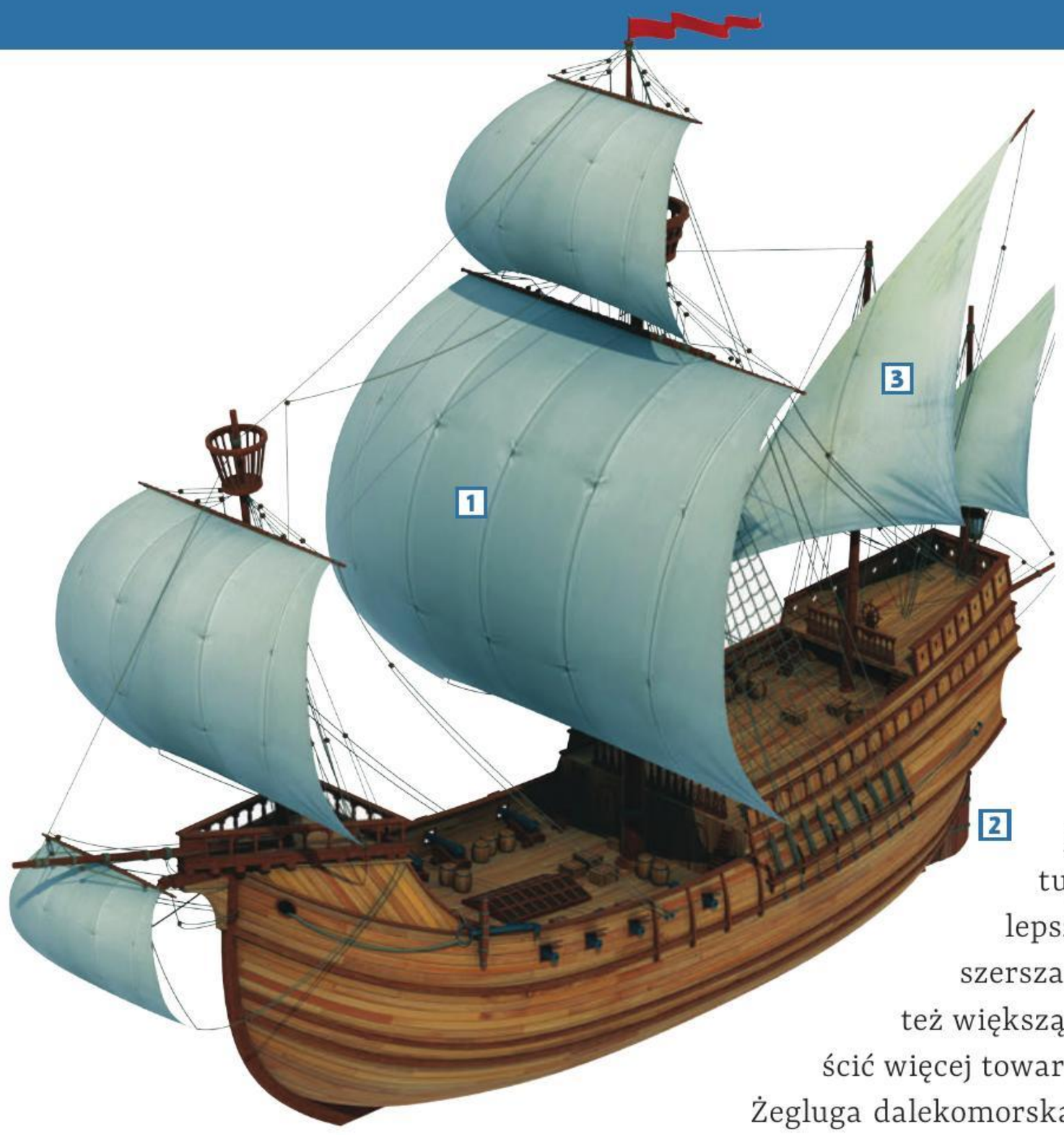

M3 Portugalczycy, doskonaląc karawelę, wykorzystali rozwiązania konstrukcyjne z dwóch istniejących typów jednostek. Wzorując się na statkach spotykanych m.in. na Morzu Północnym, wprowadzili prostokątne żagle 1, pozwalające uzyskać większą prędkość, a także umieścili ster na stewie rufowej 2, co umożliwiło pływanie pod wiatr. Z okrętów arabskich popularnych w basenie Morza Śródziemnego zapożyczyli trójkątne żagle 3, nadające statkowi zwrotność. Typowa karawela miała trzy maszty – dwa z prostokątnymi żaglami i jeden z żaglem trójkątnym. Ilustracja współczesna.

Nowinki w sztuce nawigacji

Odkrycia geograficzne nie mogłyby się dokonać bez rozwoju nauki i techniki. Umożliwił on odejście od powszechnej we wczesnym średniowieczu żeglugi przybrzeżnej i wypłynięcie na otwarte morze. Tym samym rosło znaczenie żagli zarówno ze względu na sterowność, jak i prędkość statków. Na Atlantyku bowiem wiosła okazały się mało przydatne z powodu wysokich fal.

Na początku XV w. pojawił się nowy rodzaj okrętu – **karawela**. W połowie stulecia statek ten został już znacznie udoskonalony przez Portugalczyków. Karawela odznaczała się lepszą stabilnością na morzu, ponieważ była szersza niż stosowane do tej pory okręty. Miała też większą ładowność, dzięki czemu mogła pomieścić więcej towarów.

Żegluga dalekomorska nie byłaby możliwa, gdyby nie nowinki techniczne w nawigacji. Od XIII w. niezwykle pomocne stały się **portolany** – mapy przedstawiające linie brzegowe z charakterystycznymi punktami, np. cyplami, klifami czy zatokami, a zwłaszcza miejscami niebezpiecznymi dla żeglugi. Umieszczano na nich także kierunki wiatrów oraz linie ułatwiające poruszanie się po morzu. Oprócz **kompasu**, powszechnie używanego w nawigacji, coraz częściej wykorzystywano **busolę**. Służyła ona do wyznaczania kierunku podróży oraz utrzymania kursu w ciągu dnia i podczas pochmurnych nocy. Przydatne okazały się również przejęte od Arabów **astrolabium** i tzw. **laska Jakuba**, wytyczające kurs okrętu na podstawie położenia ciał niebieskich. Wszystkie te wynalazki umożliwiły Europejczykom wypłynięcie na szerokie wody mórz i oceanów.

Dlaczego Portugalia?

Jako pierwsi na zamorskie wyprawy wyruszyli Portugalczycy. Warto rozważyć, dlaczego właśnie Portugalia, słabo zaludniona i relatywnie biedna w porównaniu z innymi ówczesnymi państwami europejskimi, była w stanie zorganizować wiele wypraw i dokonać znaczących odkryć. Zasadnicze znaczenie miało położenie tego kraju nad Atlantykiem. Portugalczycy interesowali się wszystkimi nowinkami związanymi z żeglugą dalekomorską. Mieli też dużą wiedzę praktyczną na temat oprzyrządowania statków oraz nawigacji. Dzięki temu od połowy XV w. byli najlepszymi żeglarzami na świecie.

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj udoskonalenia wprowadzone przez Portugalczyków w karaweli. **M3**
2. Przedstaw znaczenie karaweli dla żeglugi dalekomorskiej. **M3**
3. Określ wpływ wypraw dalekomorskich na pozycję miast Półwyspu Iberyjskiego. **M4**, **M11**

M4 Zapoczątkowane przez Portugalczyków wyprawy dalekomorskie przyczyniły się do rozwoju wielu miast położonych na Półwyspie Iberyjskim. Jednym z nich była Lizbona, będąca od połowy XIII w. siedzibą dworu królewskiego. Położona nad Oceanem Atlantyckim u ujścia rzeki Tag przeżywała intensywny rozkwit na przełomie XV i XVI w. Stała się najważniejszym portugalskim portem, z którego wyruszała większość wypraw. Na pochodzącym z drugiej połowy XVI w. widoku miasta został ukazany port w Belém (czyt. belę; dzielnicy Lizbony) z wpływającymi do niego okrętami: karawelami, karakami oraz galeonami. Port – oprócz tego, że stanowił centrum handlowe – odgrywał istotną rolę w rozwoju portugalskiego szkutnictwa. Kolorowany miedzioryt z atlasu świata *Civitates orbis terrarum*, druga połowa XVI w.

Dużą rolę odegrało także zagrożenie ubożeniem portugalskiej szlachty. Brak ziemi oraz szans na karierę w administracji państwowej i w Kościele wymuszał na tej grupie społecznej zainteresowanie wyprawami dalekomorskimi. Dawały one nadzieję na znalezienie nowych terenów, które zapewnią środki do życia, rozwój kariery, a nawet pozwolą się wzbogacić.

W ekspansji Portugalczykom pomogli kupcy włoscy – Genueńczycy i Florentyńczycy – którzy pod koniec XIV w. utworzyli w Lizbonie silną kolonię kupiecką. Służyli nie tylko swym doświadczeniem żeglarskim, lecz przede wszystkim dostarczyli kapitału niezbędnego do sfinansowania wypraw.

Henryk Żeglarz – inicjator i patron portugalskich wypraw

Inspiratorem rozwoju portugalskiej floty oraz organizatorem wypraw geograficznych był członek rodziny królewskiej **Henryk** zwany później **Żeglarzem**. W 1418 r. na morze wyruszyły pierwsze wyposażone przez niego statki. Rok później Portugalczycy znali już Maderę, Wyspy Kanaryjskie i Azory. W 1441 r. dotarli do Przylądka Białego (w dzisiejszej Mauretanii). W 1488 r. Bartolomeu Diaz (czyt. diasz) dopłynął do Przylądka Burz, później przemianowanego na Przylądek Dobrej Nadziei (na terenie dzisiejszej Republiki Południowej Afryki).

Henryk Żeglarz

(1394–1460)

Urodzony jako trzeci syn króla Portugalii Jana I, miał niewielkie szanse na objęcie tronu. Uznawany jest za twórcę floty portugalskiej, wspierał wyprawy i ekspansję zamorską. Założył uniwersytet w Lizbonie oraz szkołę kartografii i astronomii w Sagres (czyt. sagresz) uznawaną za pierwszą akademię morską w Europie. Fragment z panelu Świętego Wincentego przedstawiający Henryka Żeglarza, ok. 1470 r., Muzeum Narodowe Sztuki Antycznej w Lizbonie.

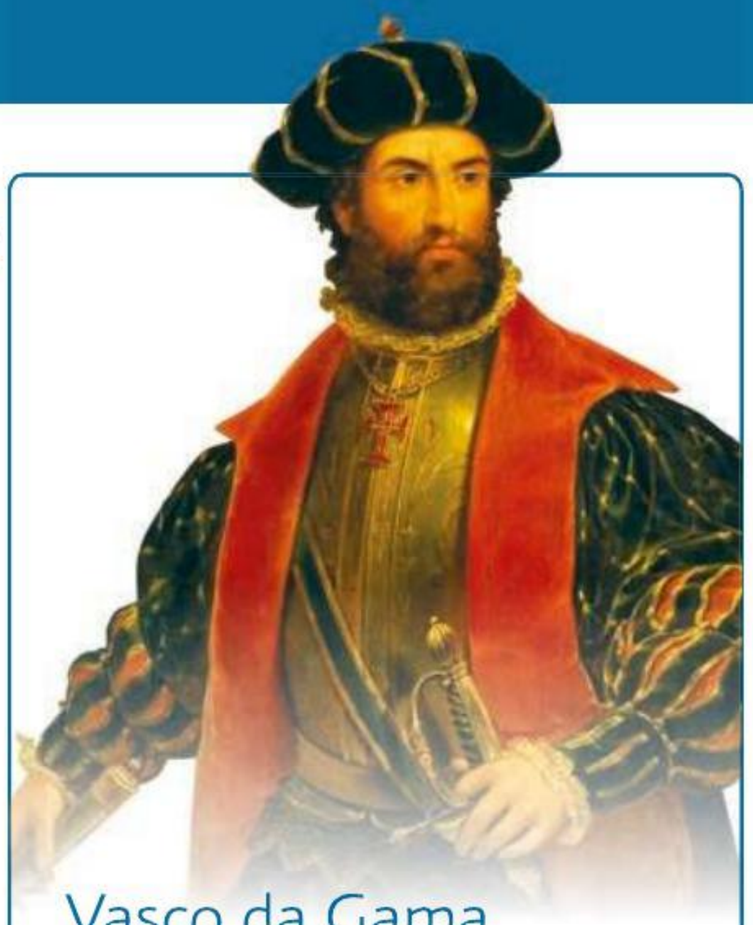

Vasco da Gama

(1469–1524)

Portugalski żeglarz i odkrywca. W latach 1497–1499 dowodził załogą, która drogą morską wzdłuż wybrzeży Afryki dopłynęła do Indii. Wyprawa stworzyła podwaliny portugalskiej dominacji w tej części świata. Po opanowaniu wielu ośrodków handlowych w Indiach, na Cejlonie (dziś Sri Lanka) i Półwyspie Malajskim doprowadził do załamania handlu arabskiego na Oceanie Indyjskim. Za zasługi został przez króla Portugalii mianowany admirałem mórz indyjskich. António Manuel da Fonseca (czyt. fonseka), *Vasco da Gama* (fragment), 1838 r., Narodowe Muzeum Morskie w Londynie.

Vasco da Gama i odkrycie morskiej drogi do Indii

Najważniejsza i najbardziej znana wyprawa odkrywcza Portugalczyków rozpoczęła się w lipcu 1497 r., kiedy to załoga pod dowództwem **Vasco** (czyt. wasko) **da Gamy** wypłynęła z portu w Lizbonie, aby znaleźć nową drogę do Indii. Cztery statki opuściły brzegi Portugalii i udały się w kierunku Przylądka Dobrej Nadziei. Po jego opłynięciu podążyły na wschód i w maju **1498 r.** osiągnęły cel. **Droga morska do Indii** wokół Afryki została wytyczona. Vasco da Gama powrócił do ojczyzny w 1499 r. Efektem jego wyprawy było nie tylko odkrycie nowych szlaków handlowych, lecz także przejęcie nad nimi kontroli przez Portugalczyków. Kilkanaście lat później (1517 r.) ich statki docierały już do Chin, umacniając tym samym potęgę handlową Portugalii. Na terenach, do których przybywali, Portugalczycy zakładali osady stanowiące punkty wymiany handlowej z rdzenną ludnością – jak np. Makau na południu Chin.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie główne kierunki ekspansji portugalskiej. **M5**
2. Oceń, czy z punktu widzenia władców Hiszpanii dofinansowanie wyprawy Kolumba mogło się wydawać korzystne. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

LEGENDA

F. Drake 1577–1580 — trasa wyprawy, czas jej trwania i nazwisko dowódcy

obszar Hiszpanii

obszar Portugalii

1. Rzeka Świętego Wawrzyńca
2. Morze Karaibskie
3. Wyspy Zielonego Przylądka
4. Przylądek Biały

M5 Wielkie odkrycia geograficzne w XV–XVI w.

Dlaczego Hiszpania?

Podobnie jak Portugalię również Hiszpanię w XV w. dotknął problem przeludnienia. Związana z nim zła sytuacja gospodarcza prowadziła do częstych niepokojów i konfliktów. Hiszpańscy władcy, **Izabela I Kastylijska** i **Ferdynand II Aragoński**, w wyprawach zamorskich dostrzegli szansę na przełamanie kryzysu wewnętrznego, do którego doszło wskutek zakończenia trwającej wiele stuleci rekonkwisty. W 1492 r. upadła Grenada – ostatnia muzułmańska twierdza na Półwyspie Iberyjskim. Królewska para stanęła przed problemem, co uczynić ze szlachtą, która dotychczas utrzymywała się z wojny, a teraz została bez środków do życia. Brak zajęcia dla tak licznej, uzbrojonej i dobrze wyszkolonej grupy groził wybuchem niepokojów. Sposobem na zażegnanie tej groźby miały być **wyprawy dalekomorskie**. Dzięki nim pozbywano się części wojowniczej szlachty, mającej szukać szczęścia na nowych, nieznanych ziemiach. Władcy spodziewali się też, że efektem wypraw będzie zasilenie królewskiego skarbca. Oboje (zwłaszcza słynąca z pobożności królowa) konsekwentnie realizowali w Hiszpanii politykę wspierania Kościoła oraz dążyli do uczynienia katolicyzmu religią panującą w kraju. Dlatego dla władców noszących tytuł królów katolickich perspektywa wsparcia wyprawy, która mogła skutkować odkryciem nowych terenów i przeprowadzeniem tam chrystianizacji, była niezwykle ważna.

Z tych powodów hiszpańscy władcy dofinansowali wyprawę **Krzysztofa Kolumba**. Wierzył on w teorię o kulistości Ziemi i był przekonany, że do Indii można dotrzeć, płynąc z Europy na zachód.

Wyprawa Kolumba wyruszyła z portu Palos koło Kadyksu w sierpniu 1492 r. Liczyła trzy okręty z 90 marynarzami na pokładzie. Po dwóch miesiącach podróży, **12 października 1492 r.**, dotarła do jednej z wysp archipelagu Bahamów w Ameryce Środkowej. Kolumb nazwał ją San Salvador (do dziś nie ma zgodności, która to wyspa). Na koniec wyprawa dopłynęła do Kuby i Hispanioli (dziś Haiti).

W latach 1493–1504 Kolumb jeszcze trzykrotnie wyprawiał się do Ameryki. W trakcie tych wypraw odkrył i opisał wyspy Morza Karaibskiego oraz dotarł do brzegów Ameryki Południowej (najprawdopodobniej do dzisiejszej Panamy). Kolumb do końca życia wierzył, że odkrył nową drogę do Indii, a nie nieznany dotychczas kontynent. Mimo sławy, jaką zyskał, zmarł w osamotnieniu w 1506 r.

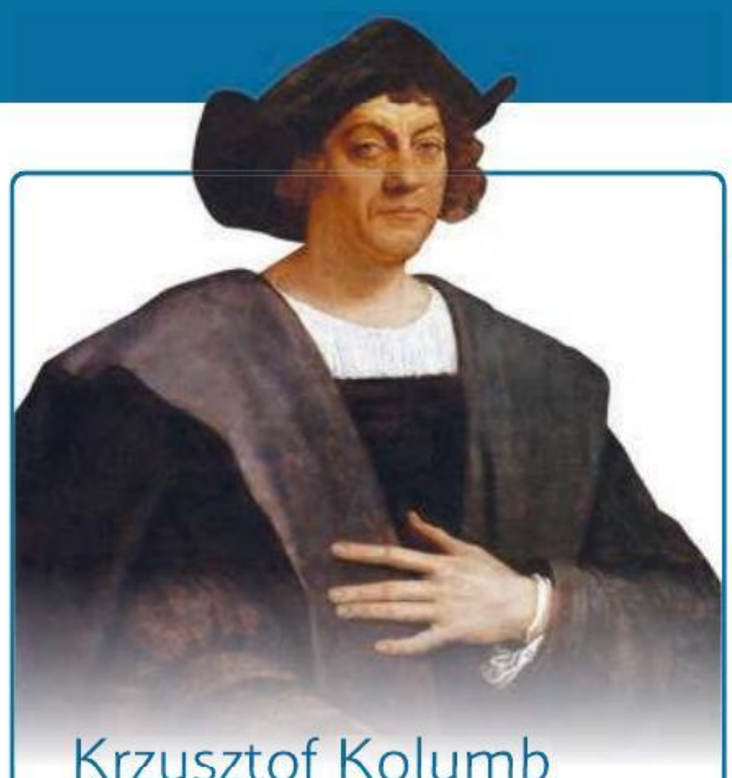

Krzysztof Kolumb

(1451–1506)

Żeglarz, podróżnik i kupiec pochodzący z Genui. Jako agent domu bankowego brał udział w kilku rejsach wzdłuż zachodnich wybrzeży Afryki. Był propagatorem idei podróży w kierunku zachodnim w celu dotarcia do Indii. Do wysnucia takiego przekonania skłoniła go m.in. lektura dzieł Ptolemeusza i Marca Pola. Opracował projekt wyprawy i przedstawił go najpierw na dworze portugalskim, a następnie – hiszpańskim. Dopiero po wielu latach wsparła go królowa Izabela Kastylijska. Dzięki pomocy finansowej hiszpańskiego dworu odkrył Amerykę. Sebastiano del Piombo, domniemany portret Krzysztofa Kolumba (fragment), 1519 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

M6 Nieudane rokowania z królem Portugalii skłoniły Kolumba do poszukiwania wsparcia w Hiszpanii. Przekonany o słuszności swojej teorii na temat drogi do Indii kilkakrotnie spotykał się z Izabelą Kastylijską i Ferdynandem Aragońskim. Do pierwszych rozmów miało dojść już na przełomie 1485 i 1486 r. w Salamance. Pomysł wyprawy spodobał się Izabeli, jednak nie od razu doczekał się realizacji. Powodem były szacowane wysokie koszty, nieprzychylne stanowisko króla Ferdynanda oraz hiszpańskich uczonych kwestionujących pogląd Kolumba. Cel udało się osiągnąć dopiero w 1492 r., a ważnym argumentem, który miał przekonać władców Hiszpanii, stała się możliwość chrystianizacji nowych terenów. Emanuel Leutze (czyt. lojce), *Kolumb przed królową*, 1843 r., Muzeum Brooklińskie (czyt. bruklińskie) w Nowym Jorku.

Wasze Wysokości – Izabela Kastylijska i Ferdynand Aragoński *

Praca z materiałami

1. Wymień główne cele wyprawy Kolumba do Indii. **M7**
2. Wyjaśnij, co mogło zadecydować o odwrotnym umieszczeniu półkul na mapie. **M8**

M7 **Fragment *Dziennika podróży* Krzysztofa Kolumba, XV/XVI w.**

W tym bieżącym roku 1492 Wasze Wysokości przywiodły do szczęśliwego końca zwycięską wojnę przeciwko Maurom [...] i zakończyły ją w bardzo sławnym mieście Gr[e]nadzie, gdzie tegoż roku, 2 stycznia, widziałem królewskie sztandary Waszych Wysokości zatknięte przez siły zbrojne [...]. Zaraz w ciągu tego samego miesiąca przedłożyłem Waszym Wysokościom informacje o ziemiach Indii [...]. Wasze Wysokości, jako chrześcijanie, katolicy i jako panujący przywiązani do św. religii chrześcijańskiej, gotowi ją szerzyć, a przeciwnicy sekty Mahometa oraz wszelkich innych herezji i bałwochwalstw, postanowiliście wysłać mnie, Krzysztofa Kolumba, do owych krajów Indii, abym pokłonił się tamtejszym książętom i odwiedził ich ludy i ziemie, poznał ich usposobienie oraz inne szczegóły, a także jakich sposobów należałoby użyć dla nawrócenia ich na naszą św. wiarę.*

K. Kolumb, *Pisma*, przeł. A.L. Czerny, Warszawa: PIW, 1970, s. 25.

Dlaczego Ameryka, a nie Kolumbia?

W miarę poszerzania wiedzy o odkrywanych wyspach i wybrzeżach okazało się, że flota Kolumba dotarła do nowego, nieznanego Europejczykom kontynentu, a nie upragnionych Indii. Nazwano go jednak nie od nazwiska odkrywcy, lecz od imienia florenckiego kupca, podróżnika i kartografa **Ameriga Vespucciego** (czyt. wespucciego), który szczegółowo badał linie brzegowe nowego kontynentu. Opublikował on sprawozdanie ze swoich dwóch podróży, w którym opisał nowo odkryte tereny na półkuli zachodniej i nazwał je Nowym Światem.

Popularność relacji Ameriga Vespucciego w Europie sprawiła, że nazwa ***Ameryka*** szybko się rozpowszechniła. Już w 1507 r. umieścił ją na swej mapie niemiecki kartograf Martin Waldseemüller (czyt. wald-zemiler).

M8 Mapa stworzona przez Martina Waldseemüllera nie była co prawda pierwszą ukazującą Nowy Świat (starsze są np. portolany z 1500 r. autorstwa Juana de la Cosy; czyt. huana de la kosy), to jednak znacząco się przyczyniła do utrwalenia terminu *Ameryka* 1. Kartograf uznał bowiem, że nazwa kontynentu powinna pochodzić od imienia podróżnika, który pierwszy dopłynął do stałego lądu na zachodniej półkuli, czyli Ameriga Vespucciego. Jego podobiznę 2 Waldseemüller umieścił razem z wizerunkiem Ptolemeusza 3. Między postaciami zostały pokazane dwie półkule w innej niż dziś przyjęta kolejności: zachodnia z Nowym Światem 4 znalazła się po prawej stronie, wschodnia 5 z Eurazją i Afryką – po lewej. Mapa świata Martina Waldseemüllera, 1507 r., zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

O tym się pisze

T1 To nie Kolumb odkrył Amerykę – rozważania Else Roesdahl*

[...] dwie barwne sagi islandzkie: Saga o Grenlandczykach *oraz* Saga o Eryku Rudym* *[...] mówią [...] przede wszystkim o podróżach do Winlandii (Ameryki). Napisano je jednak stosunkowo późno, bo aż w XIII wieku, i [...] są one dość fantastyczne, a w dodatku często sprzeczne. Tam, gdzie są zgodne, [...] zbliżamy się przynajmniej do wiarygodności wobec ustnej tradycji, która jest podstawą opowieści, gdyż autorzy dwóch różnych sag raczej nie wiedzieli o sobie nawzajem. Ponadto okres wikingów [...] w Ameryce jest naświetlony przez badania archeologiczne. [...] W sagach mówi się, że Ameryka (Winlandia) została odkryta przy okazji jednego z długich rejsów z Islandii lub Norwegii na Grenlandię, kiedy statki zeszły z właściwego kursu.* Saga o Grenlandczykach *głosi jednak, że zasługę tę należy przypisać Bjarnemu, synowi Herjolfa, który emigrował razem z Erykiem Rudym (przy czym Bjarne nie zszedł na ląd), podczas gdy* Saga o Eryku Rudym *mówi, że odkrycie to zawdzięczamy Leifowi Szczęśliwemu*, synowi Eryka [...].*

[...] dość długo dyskutowano, gdzie znajdują się ziemie określane jako Winlandia, Marklandia (Kraj Lasów) czy Hellulandia (Kraj Kamienisty albo Skalisty). Prawdopodobnie chodzi o Nową Fundlandię, [...] Labrador lub Ziemię Baffina na północy. W L'Anse aux Meadows*, na północnym krańcu Nowej Fundlandii, znaleziono też jedyną, bez wątpienia, skandynawską osadę z okresu wikingów w Ameryce: duże budynki w skandynawskim stylu ze ścianami z torfu, jak na Islandii i Grenlandii, oraz wiele przedmiotów skandynawskiego pochodzenia, jak na przykład rodzaj igły do szycia ubrań, wynalezionej przez wikingów z Irlandii. Wytapiano tu żelazo z miejscowej rudy i wykuwano je, wykonywano też naprawy, używając dostępnego w obfitości drewna. Było tu wszystko, o czym pionierzy mogli marzyć: dobra ziemia pod uprawę, sprzyjający klimat, możliwości polowania i rybołówstwa, a także surowce, które na Grenlandii trzeba było sprowadzać z daleka: żelazo i budulec okrętowy.*

Lecz fala pionierów na Atlantyku dotarła tym razem w zamieszkane okolice, a miejscowi Indianie czy Eskimosi, zwani przez skandynawskich Grenlandczyków „chudzielcami", byli nastawieni wrogo. To, jak również bardzo daleka droga dzieląca ich od krewniaków i przyjaciół, [...] sprawiły, że podróże do Ameryki zakończyły się na wyprawach odkrywczych, a nie doprowadziły do stałego osadnictwa. Pod tym względem sagi mają chyba rację. Jednak podróże ponawiano przez większość średniowiecza, gdyż obszary te były źródłem ważnych surowców. [...]

Z tego okresu mamy [...] znaleziska z osad eskimoskich w Kanadzie arktycznej, które wskazują, że istniały pewne kontakty między tymi dwoma grupami ludności – o ile przedmioty nie pochodzą od rozbitków lub zabitych skandynawskich Grenlandczyków czy nie zostały znalezione w tymczasowych obozowiskach daleko na północy.

Podróże do Winlandii są przedmiotem fascynacji – Skandynawowie dotarli tak daleko i odkryli Amerykę przed Kolumbem. Entuzjaści byli nawet skłonni sądzić, że ruchliwi wikingowie przeszukali cały amerykański kontynent i można w wielu miejscach natrafić na sfałszowane kamienie runiczne [...] i inne podrobione pamiątki skandynawskie.

E. Roesdahl, *Historia wikingów*, przekł. F. Jaszuński, Gdańsk: Marabut, 2001, s. 231–234.

*
Else Roesdahl (czyt. elze rusdejl) – duńska archeolożka i historyczka, zajmująca się badaniem dziejów oraz kultury materialnej wikingów

Eryk Rudy (ok. 950–1005) – wikiński żeglarz i odkrywca, który jako pierwszy miał dopłynąć do wybrzeży Grenlandii i rozpocząć kolonizację wyspy

Leif Szczęśliwy lub **Eriksson** (ok. 975–1020) – syn Eryka Rudego; to temu wikińskiemu żeglarzowi przypisuje się odkrycie Ameryki (ok. 1000 r.)

na północy – na północy wschodniego wybrzeża Ameryki Północnej

L'Anse aux Meadows (czyt. lens-i medołs) – położone najbardziej na północy stanowisko archeologiczne na kanadyjskiej wyspie Nowa Fundlandia

Zrekonstruowana wikińska chata w L'Anse aux Meadows.

Praca z tekstem

1. Wymień źródła świadczące o obecności wikingów przed Kolumbem w Ameryce. **T1**
2. Wyjaśnij, dlaczego wikingom nie udało się skolonizować Ameryki. **T1**

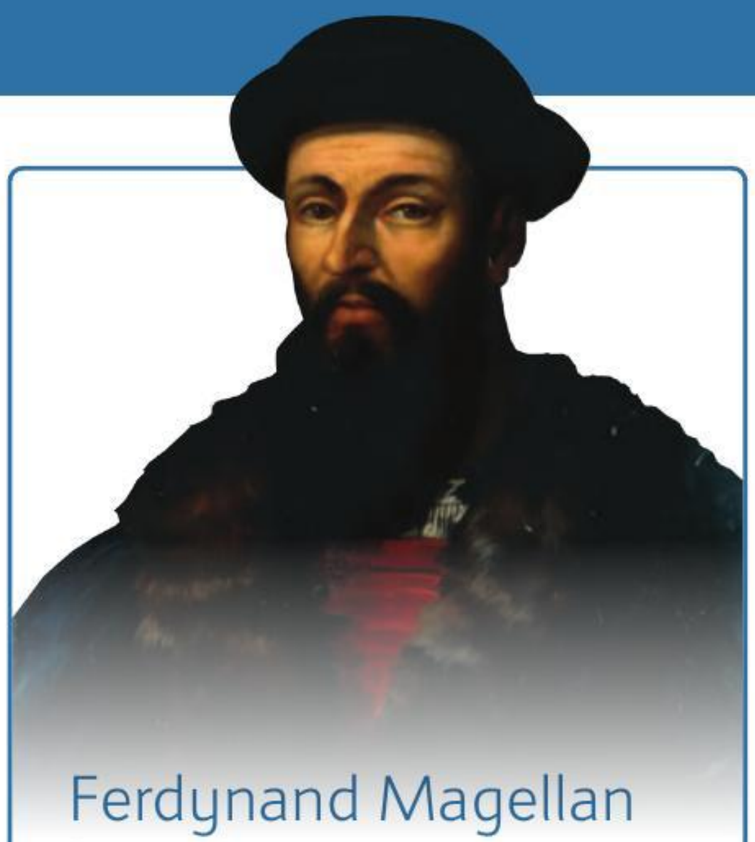

Ferdynand Magellan

(1480–1521)

Portugalski żeglarz i odkrywca. Wychowywany od 12. roku życia na dworze króla Portugalii Jana II. Brał udział w wielu wyprawach zamorskich, m.in. wzdłuż zachodniego wybrzeża Afryki oraz do Indii. W 1517 r. opuścił Portugalię i udał się na dwór Karola I do Hiszpanii. W latach 1519–1521 dowodził wyprawą, której celem było dotarcie do Wysp Korzennych od zachodu. Wyprawa Magellana była pierwszą podróżą dookoła świata. Charles-Philippe Larivière (czyt. szarl filip lariwjer), fragment portretu Ferdynanda Magellana, 1835 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Dolegliwości marynarzy opisane w relacji z podróży Magellana to typowe objawy szkorbutu. Choroba ta, powodowana niedoborem witaminy C, atakowała żeglarzy odbywających wielomiesięczne dalekomorskie rejsy, a także ludzi uwięzionych w oblężonych twierdzach. Chorym gniły dziąsła, wypadały zęby i nie goiły się rany, a wielu umierało. W pierwszym roku pionierskiego rejsu Vasco da Gamy do Indii spośród 160 uczestników wyprawy na szkorbut zachorowało 100 osób. Zanim odkryto przyczynę choroby i zaczęto zabierać w rejsy bogatą w witaminę C kiszoną kapustę, szkorbut pochłonął miliony marynarskich istnień.

Ferdynand Magellan i pierwszy rejs dookoła świata

Wraz z odkrywaniem Nowego Świata wśród części podróżników rosło przekonanie, że kierując się na zachód, można jednak dopłynąć do Indii. Pogląd ten podzielał Portugalczyk **Ferdynand Magellan**, który zaoferował usługi dworowi hiszpańskiemu. Do swego planu udało mu się przekonać ówczesnego króla Hiszpanii Karola I (od 1519 r. cesarza Karola V).

Hiszpańska flota pod dowództwem Magellana, składająca się z pięciu statków i z 265 marynarzami na pokładzie, wypłynęła w morze we wrześniu **1519 r.** Celem wyprawy było dotarcie nową drogą do Wysp Korzennych (dziś Moluki) – ówczesnego centrum uprawy przypraw korzennych, a także handlu tym towarem. Wyprawa skierowała się na zachód. Minęła Wyspy Kanaryjskie oraz Wyspy Zielonego Przylądka na Oceanie Atlantyckim i zmierzała ku brzegom Ameryki. W październiku 1520 r. na południowym krańcu Ameryki Południowej dotarła do cieśniny, którą Magellan nazwał Cieśniną Wszystkich Świętych (dziś Cieśnina Magellana). Ze względu na bardzo trudne warunki pogodowe panujące w tym rejonie jej przepłynięcie zajęło aż 38 dni. Następnie okręty wypłynęły na Morze Spokojne (dziś Ocean Spokojny). Na początku marca 1521 r. wyprawa dotarła do archipelagu Marianów (w Mikronezji), a potem – na Filipiny. Tam w potyczce z tubylcami zginął Magellan. Reszta załogi kontynuowała wyprawę przez Wyspy Korzenne ku Oceanowi Indyjskiemu. Ostatecznie do Hiszpanii powrócił tylko statek Victoria (czyt. wiktoria) pod dowództwem kapitana Juana Sebastiána Elcaño (czyt. huana elkanio). W jego ładowniach przywieziono 25 ton różnych przypraw. Towar ten pozwolił na pokrycie kosztów wyprawy, a także przyniósł znaczny zysk władcy Hiszpanii.

Ferdynand Magellan wprawdzie nie powrócił do Hiszpanii, lecz to on przeszedł do historii jako żeglarz, który pierwszy **opłynął Ziemię**. Zorganizowana przez niego wyprawa jednoznacznie potwierdziła kulistość Ziemi – choć nie to było jej celem.

M9 **Relacja z podróży Ferdynanda Magellana, XVI w.**

Środa, 28 listopada 1520 roku, wypłynęliśmy z tej wąskiej cieśniny i znaleźliśmy się na morzu zwanym Pacyfikiem. Przez trzy miesiące nie dostawaliśmy żadnego świeżego pożywienia. Jedliśmy suchary, które już nie były sucharami, tylko sproszkowaną masą, rojącą się od robaków; one właśnie zżarły wszystko, co w tych sucharach miało jakąś wartość. Masa ta wydzielała ostry smród od moczu szczurów. Piliśmy żółtą wodę, gnijącą już od wielu dni, [...] często też się żywiliśmy trocinami z desek. Szczury sprzedawano za pół ducado za sztukę i nawet wtedy nie mogliśmy ich dostać. Ale nad wszystkie inne nieszczęścia to oto było najgorsze: dziąsła niektórych naszych ludzi zarówno dolne, jak górne, napuchły i nabrzmiały tak bardzo, że w żadnym przypadku nie mogli nic jeść, a więc umierali.*

R. Mackenney, *Europa XVI wieku. Ekspansja i konflikt*, przeł. A. Staniewska i D. Dywańska, Warszawa: PIW, 1997, s. 57.

* **ducado** (czyt. dukado) – dukat, złota moneta

Odkrycie Australii i Nowej Zelandii

W historii odkryć często jest pomijany fakt, że w XVII w. Europejczycy dotarli do Australii, nazywanej przez ówczesnych lądem południowym. Jako pierwsi dokonali tego **Holendrzy** w 1606 r., kiedy to Willem Jansz (czyt. wilem jans) dopłynął do północnych wybrzeży tego kontynentu. Jednak największe zasługi dla poznania nowych lądów w tym rejonie miał inny holenderski żeglarz – Abel Janszoon (czyt. janson) Tasman. W trakcie dwóch wypraw (w 1642 i 1644 r.) odkrył m.in. Tasmanię, Nową Zelandię, archipelagi Tonga i Fidżi oraz Nową Gwineę. Tasman uznał jednak te obszary za bezwartościowe ze względu na niemożność prowadzenia na nich działalności handlowej. Przez ponad 100 lat, aż do wypraw Jamesa Cooka (czyt. dżejmsa kuka; zob. s. 35), Europejczycy nie odwiedzali Tasmanii ani Nowej Zelandii, a do Australii trafiali zwykle przypadkowo.

M10 Odkryta przez Willema Jansza Australia do początków XIX w. była nazywana Nową Holandią. Nazwa *Australia* początkowo oznaczała tereny dzisiejszej Nowej Zelandii. Melchisédech Thévenot (czyt. melkisedek tewno), mapa Nowej Holandii i Australii, 1670 r.

Skutki odkryć geograficznych

Wyprawy geograficzne były bez wątpienia wielkim osiągnięciem ówczesnych Europejczyków, odkryto bowiem nowe kontynenty, wyspy, morza i oceany. Wraz z rozwojem wiedzy geograficznej poszerzyły się horyzonty poznawcze mieszkańców Starego Kontynentu, a ich obraz świata gruntownie się zmienił.

Europa po odkryciach portugalskich i hiszpańskich żeglarzy stała się tylko pewną niewielką częścią globu. Potwierdzono teorię o kulistości Ziemi, którą można opłynąć. Europejczycy musieli przyjąć do wiadomości, że na odkrytych lądach żyją ludzie o innym kolorze skóry i mówiący różnymi językami. Ponadto ludzie ci mają własną kulturę, stojącą często na bardzo wysokim poziomie rozwoju. Zgorszenie wśród Europejczyków budziły jednak niektóre praktyki religijne części plemion zamieszkujących Amerykę, zwłaszcza składanie ofiar z ludzi przez Azteków. Okazało się też, że na terenie Ameryki występują zwierzęta i rośliny niespotykane w Europie. Odkryto więc na nowo naturę i jej różnorodność.

Praca z materiałami

1. Opisz, z jakimi niebezpieczeństwami, oprócz nieznanych mórz, musieli się zmagać żeglarze. **M9**
2. Wyjaśnij, czemu służyło nadawanie nowym ziemiom nazw pochodzących od krajów, z których wywodzili się ich odkrywcy. **M10**
3. Określ wpływ wypraw dalekomorskich na wzrost populacji w portach. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M11 Istotną rolę w handlu zamorskim Hiszpanii odgrywał jej najważniejszy port – Sewilla. Miasto w XVI w. przyciągało kupców z całej Europy. Spowodowało to w ciągu kilkudziesięciu lat wzrost liczby mieszkańców do ok. 90 tys. Wśród nich znaczną grupę stanowili Genueńczycy, którzy założyli w Sewilli kolonię handlową. Alonso Sánchez Coello (czyt. sanczes koejo), *Wpłynięcie floty Indii do portu w Sewilli*, druga połowa XVI w., Muzeum Ameryki w Madrycie.

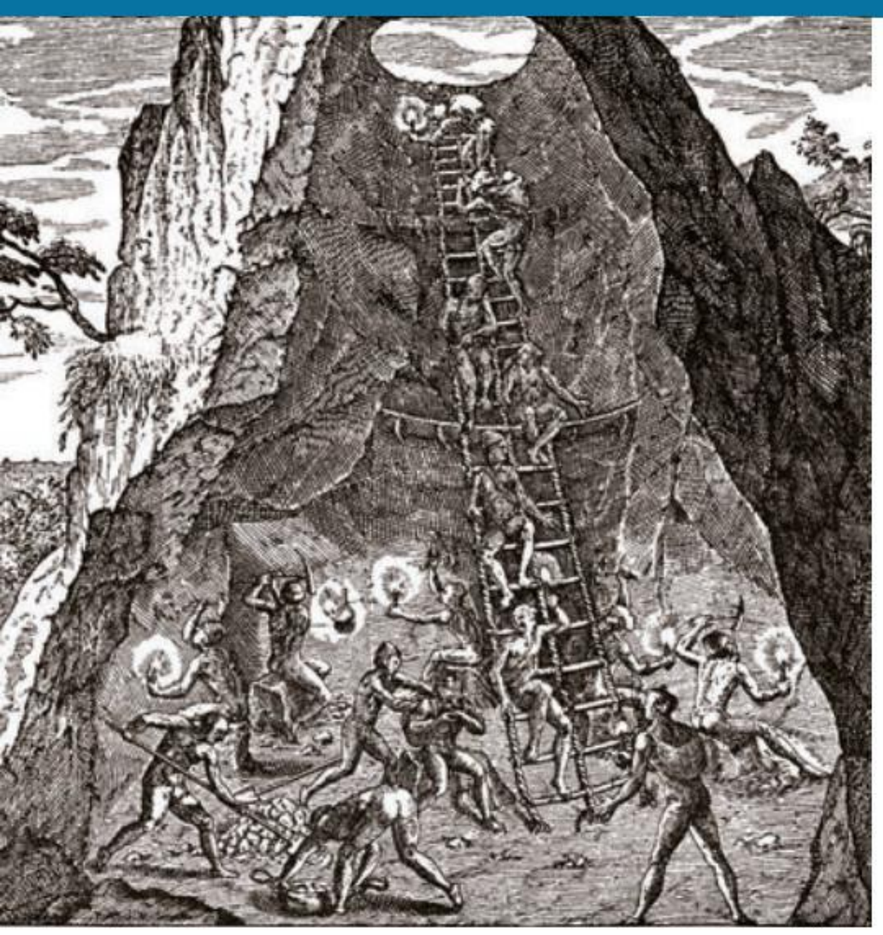

M12 Kolonizatorzy z Europy wykorzystywali ludność autochtoniczną jako darmową siłę roboczą na plantacjach czy w kopalniach. Ciężkie, wręcz nieludzkie warunki pracy powodowały dużą śmiertelność wśród rdzennej ludności. Autochtoni pracujący w kopalni złota, 1590 r., sztych pochodzący z dzieła *Americae* (czyt. americe) *partes*.

Do Europy zaczęto sprowadzać z Ameryki nowe gatunki roślin (pomidory, ziemniaki, kukurydzę, tytoń) oraz zwierząt (np. indyki). W przeciwnym kierunku wędrowały: pszenica, owies, ryż, żyto, trzcina cukrowa, winorośl i drzewka oliwne, a także konie, krowy i świnie – nieznane mieszkańcom Ameryki.

Odkrycia geograficzne istotnie przyspieszyły produkcję rzemieślniczą oraz rozwój handlu, przede wszystkim morskiego. Wzrosło znaczenie morskich szlaków handlowych, które z Wenecji prowadziły nie tylko do innych europejskich, lewantyńskich czy afrykańskich portów w obrębie basenu Morza Śródziemnego, lecz docierały także do Bałtyku i Norwegii na północy, a na wschodzie wiodły aż do Indii.

Na nowo odkrytych terenach Hiszpanie zakładali kolonie, rozwijali osadnictwo i zagospodarowywali nowe ziemie. Dało to początek systemowi kolonialnemu. Portugalczycy zaś, ponieważ byli mało licznym narodem i brakowało im ludzi, zakładali faktorie handlowe – punkty wymiany towarów. Z pobudek religijnych za odkrywcami, konkwistadorami (zob. s. 28) i kolonizatorami podążali duchowni. Zakładali misje, by szerzyć wiarę chrześcijańską wśród tubylczej ludności.

Wyprawy geograficzne oraz związane z nimi podboje i kolonizacja miały też negatywne strony. Europejczycy zniszczyli w Ameryce tamtejsze kultury – Majów, Azteków, Inków. Wprowadzili własne obyczaje, kulturę i religię. Doszło do wyludnienia dużych obszarów, a niektóre plemiona całkowicie wyginęły. Nastąpiło to nie tylko w efekcie przemocy stosowanej przez kolonizatorów, ale przede wszystkim nowych, niespotykanych dotąd na kontynencie amerykańskim chorób (m.in. ospy, grypy), które dziesiątkowały nieodpornych na nie tubylców. Ponieważ okazali się oni niezdolni do ciężkiej pracy na plantacjach i w kopalniach, zaczęto sprowadzać niewolników z Afryki. Tylko w XVII w. przywieziono stamtąd do kolonii w Ameryce prawie 2 mln ludzi.

M13 W lizbońskiej dzielnicy Belém stoi Pomnik Odkrywców. Ma on kształt karaweli, na której przedstawiono najważniejsze postacie związane z epoką wielkich odkryć, m.in. Henryka Żeglarza 1, Vasco da Gamę 2, Ferdynanda Magellana 3 i Bartolomeu Diaza 4. Fragment Pomnika Odkrywców z 1960 r., Lizbona.

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj politykę kolonizatorów względem rdzennej ludności Ameryki. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego rdzenni mieszkańcy Ameryki mogą mieć inny stosunek do Pomnika Odkrywców niż Europejczycy. **M12**, **M13**
3. Opisz symbolikę przedmiotów trzymanych przez Henryka Żeglarza, Ferdynanda Magellana i Bartolomeu Diaza. Wykorzystaj **M13** oraz wiedzę pozaźródłową.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj przyczyny odkryć geograficznych.

2. Wymień najważniejszych odkrywców XV i XVI w. oraz opisz ich dokonania.

3. Wyjaśnij, dlaczego Australia mimo odkrycia nie została skolonizowana przez Europejczyków w XVII w.

4. Przedstaw pozytywne i negatywne skutki odkryć geograficznych.

Wielkie odkrycia geograficzne

Podsumowanie 2

◆ Wiedza geograficzna Europejczyków w średniowieczu

We wczesnym średniowieczu wiedza z zakresu geografii na niższym poziomie niż w starożytności.
Wiara w legendy i opowieści o nieznanych lądach.
Rozwój wiedzy geograficznej za pośrednictwem Arabów, kupców (Marco Polo), dyplomatów i duchownych szerzących chrześcijaństwo.

◆ Przyczyny odkryć geograficznych

Polityczne i gospodarcze
- przemiany społeczno-gospodarcze w XIV–XV w.
- wzrost populacji Europy
- wzrost popytu na żywność, wyroby rzemieślnicze, towary luksusowe (przyprawy)
- zdobycie Konstantynopola i przejęcie kontroli nad Jedwabnym Szlakiem przez Turków
- chęć ominięcia arabskich pośredników w handlu ze Wschodem

Religijne
- pragnienie chrystianizacji nowych ziem

Wynikające z rozwoju nauki i techniki
- pojawienie się nowego rodzaju statku – karaweli
- wykorzystywanie w nawigacji portolanów, kompasu, busoli, astrolabium i tzw. laski Jakuba

◆ Najważniejsze odkrycia i odkrywcy

Portugalia
1488 – Bartolomeu Diaz – odkrycie Przylądka Dobrej Nadziei.
1497–1499 – wyprawa Vasco da Gamy i dopłynięcie do Indii wzdłuż wybrzeży Afryki.
Hiszpania
1492 – wyprawa Krzysztofa Kolumba i odkrycie nowego kontynentu.
1493–1504 – trzy kolejne wyprawy Kolumba do Ameryki.
Wyprawy Ameriga Vespucciego, nazwa *Ameryka* utworzona od jego imienia.
1519–1522 – wyprawa Ferdynanda Magellana – pierwszy rejs dokoła świata, potwierdzenie kulistości Ziemi.
Holandia
Odkrycie Australii, Tasmanii i Nowej Zelandii.

◆ Skutki odkryć geograficznych

- poszerzenie wiedzy geograficznej Europejczyków (nowe kontynenty, wyspy, morza)
- potwierdzenie teorii o kulistości Ziemi
- poznanie nowych ludów
- początek zamorskich misji chrystianizacyjnych
- sprowadzenie do Europy nowych gatunków roślin i zwierząt, m.in. ziemniaków, pomidorów, tytoniu, indyków
- rozwój gospodarczy Portugalii i Hiszpanii
- zniszczenie rdzennych kultur Ameryki, wyludnienie dużych obszarów
- sprowadzenie do Ameryki nieznanych tam chorób zakaźnych
- stopniowy rozwój handlu niewolnikami

Polecane publikacje

R. Crowley, *Zdobywcy. Jak Portugalczycy zdobyli Ocean Indyjski i stworzyli pierwsze globalne imperium*, przeł. T. Hornowski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2017.

S. Fischer-Fabian, *Krzysztof Kolumb. Bohater czy łotr*, przeł. M. Nowak-Kreyer, Warszawa: Wyd. Amber, 2006.

B. Kay, *Na koniec świata. Historia odkryć geograficznych*, przeł. K. Żak, Warszawa: Świat Książki, 2003.

3 Walka o Nowy Świat

1497
odkrycie Nowej Fundlandii przez Johna Cabota

1519
początek podboju państwa Azteków przez Hernána Cortésa

1532
podbój państwa Inków przez Francisca Pizarra

1534
Jacques Cartier w Ameryce

1768–1779
trzy wyprawy odkrywcze Jamesa Cooka

Przypomnij

- Które kraje dokonały największych odkryć geograficznych w XV–XVI w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób powstały pierwsze imperia kolonialne.

Po lekcji

- Wyjaśniam, jak doszło do podboju państw Azteków i Inków.
- Omawiam udział państw europejskich w podziale Nowego Świata.
- Opisuję proces rozrostu posiadłości kolonialnych państw europejskich w XVI–XVIII w.

Traktat w Tordesillas i podział świata

Odkrycia geograficzne oznaczały dla wielu europejskich państw nowe możliwości rozwoju. Krzysztof Kolumb już w drugą podróż na Hispaniolę zabrał 1200 osadników. W kolejnych latach liczba migrujących do Nowego Świata stale rosła. Rozwiązywało to w dużym stopniu problem przeludnienia Europy. Odkrycie złóż metali szlachetnych (złota i srebra) w Ameryce, pojawienie się nowych rynków zbytu oraz sprowadzanie towarów z Indii drogą morską bez pośredników przyczyniły się do bogacenia się nie tylko poszczególnych kupców czy żeglarzy, lecz także całych europejskich królestw. Władcy bowiem gwarantowali sobie procent od umów handlowych i pozyskanych kruszców. Królowa Hiszpanii Izabela Kastylijska, po wysłuchaniu sprawozdania Krzysztofa Kolumba z podróży, zwróciła się do papieża o przyznanie Hiszpanii nowo odkrytych terytoriów.

W 1494 r. w **Tordesillas** (czyt. tordes-ijas) podpisano traktat, na mocy którego podzielono Nowy Świat na **strefy wpływów Hiszpanii** i **Portugalii**. Granica miała przebiegać w pobliżu 50. południka – 370 mil na zachód od Wysp Zielonego Przylądka na Oceanie Atlantyckim. Tereny położone na zachód od granicy miały przypaść Hiszpanii, a tereny znajdujące się na wschodzie – Portugalii.

W 1529 r. przeprowadzono korektę stref wpływów, która została wymuszona m.in. koniecznością podziału nowo odkrytych ziem na wschodzie. W traktacie w Saragossie oba kraje ustaliły, że granica wpływów będzie przebiegać wzdłuż 133. południka. Ziemia i morza znajdujące się na wschód od niego miały przypaść Hiszpanii, a tereny leżące na zachód od niego – Portugalii.

Konkwistadorzy
(hiszp. conquistador, czyt. konkistador – „zdobywca")
Uczestnicy zbrojnych wypraw zdobywczych (konkwisty) w Ameryce, Afryce i Azji w XV–XVI w. pochodzący z Hiszpanii i Portugalii. Ich działania cechowały szaleńcza odwaga i wyjątkowe okrucieństwo. Zazwyczaj zostawali nimi mężczyźni (choć bywały także konkwistadorki), w większości wywodzący się ze szlachty zubożałej wskutek zakończenia wojen z Maurami (rekonkwisty).

Podbój państwa Azteków przez Hiszpanów

Do Nowego Świata zaczęły napływać rzesze zubożałej szlachty, która chciała podbić odkryte tereny i znaleźć nowe źródła dochodu. Nazywano ich **konkwistadorami**. Wiedzeni chęcią szybkiego wzbogacenia się i zdobycia sławy, często postępowali brutalnie wobec tubylczej ludności Ameryki.

Na podbój nowo odkrytych ziem jako pierwsi wyprawili się Hiszpanie. Początkowo ich wysiłki koncentrowały się na terenach dzisiejszego

M1 Podział świata na przełomie XV i XVI w.

LEGENDA

- 1494 — umowna granica stref wpływów Hiszpanii i Portugalii oraz rok ustanowienia
- P.A. Cabral 1500 — trasa wyprawy, czas jej trwania i nazwisko dowódcy
- handel międzykontynentalny

Posiadłości:

- hiszpańskie
- portugalskie
- angielskie
- francuskie

1. półwysep Jukatan

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie zasięg kolonizacji hiszpańskiej, portugalskiej, angielskiej i francuskiej. **M1**
2. Wyjaśnij, z czego wynikał podział na strefy kolonizacji portugalskiej i hiszpańskiej. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.

Meksyku. W 1519 r. **Hernán Cortés** (czyt. ernan kortes) wraz z oddziałem liczącym ok. 550 żołnierzy wyruszył na **podbój państwa Azteków**. Jego armia w porównaniu z aztecką dysponowała stosunkowo niewielkimi siłami. Przewagę dawały jej jednak broń palna oraz konie, których nie znano w Ameryce. Ponadto Cortés umiejętnie wykorzystał niechęć części sąsiednich plemion do Azteków. Umożliwiło mu to szybkie dotarcie do stolicy – Tenochtitlán (czyt. tenocztitlan). Wkroczył tam w listopadzie 1519 r. bez walki, ponieważ Aztekowie uznali go za wcielenie jednego ze swych bogów. Mimo przyjaznego przyjęcia przez króla Montezumę II (czyt. montesumę) Cortés zdecydował się go uwięzić, chciał bowiem uzyskać od króla informację o miejscu przechowywania złota.

Panowanie hiszpańskie w stolicy państwa azteckiego trwało niecały rok. Doszło wówczas do buntu Azteków, w wyniku którego część żołnierzy Cortésa została zamordowana. Jednak w 1521 r. Hiszpanom udało się ponownie zdobyć Tenochtitlán. Upadek Azteków stał się faktem.

W kolejnych latach Hiszpanie podbili tereny półwyspu Jukatan zamieszkanego przez Majów.

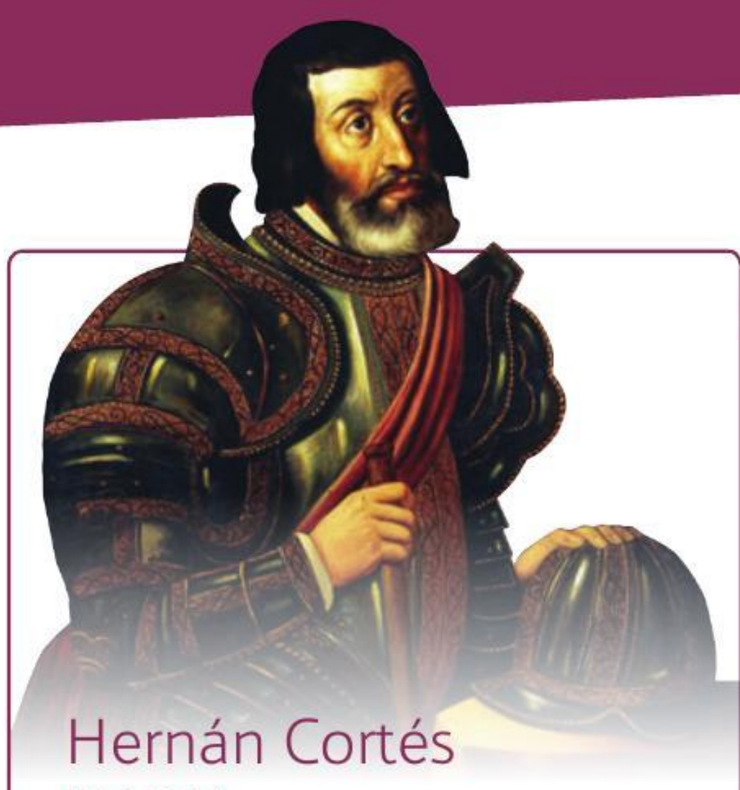

Hernán Cortés

(1485–1547)

Hiszpański konkwistador, który podbił Meksyk. Pochodził z ubogiej rodziny szlacheckiej. Po dwóch latach porzucił studia na uniwersytecie i popłynął do Ameryki. W latach 1519–1521 podporządkował sobie państwo Azteków, za co król Hiszpanii Karol I mianował go gubernatorem zdobytych ziem. Cortés zarządzał nimi do 1535 r. Swoje podboje w Meksyku opisał w obszernym sprawozdaniu. Praca ta jest bardzo ważnym źródłem do poznania dziejów wielkich odkryć geograficznych oraz losów rdzennych ludów Ameryki. Po powrocie do Hiszpanii Cortés wskutek intryg popadł w niełaskę i zmarł w samotności. José (czyt. hose) Salomé Pina, fragment portretu Hernána Cortésa, XIX w., Muzeum Narodowe Prado w Madrycie.

Francisco Pizarro

(1478–1541)

Hiszpański konkwistador, zdobywca państwa Inków. Był nieślubnym synem szlachcica i wieśniaczki. W wyprawie do Nowego Świata upatrywał przede wszystkim szansy na wzbogacenie się. Do Ameryki po raz pierwszy przybył w 1502 r. W 1513 r. uczestniczył w wyprawie, która jako pierwsza dotarła nad Ocean Spokojny przez Przesmyk Panamski. Podbił Peru i osiadł w nowo wybudowanej Limie. Tam w następstwie konfliktu z dawnymi współtowarzyszami został zamordowany. Amable-Paul Coutan (czyt. amabl pol kutą), fragment portretu Francisca Pizarra, XIX w., Muzeum quai Branly – Jacques Chirac (czyt. ke brąli, żak szirak) w Paryżu.

M2 **Relacja hiszpańskiego dominikanina Bartolomégo de Las Casas* z podboju Azteków, XVI w.**

Między te łagodne owce [...] weszli Hiszpanie [...], [którzy] stali się jako wilki i tygrysy, i lwy najsroższe, wygłodniałe od wielu dni. I od czterdziestu lat do dziś – a i dziś również nie robią nic innego – ćwiartują ich, zabijają, niepokoją, gnębią, męczą i niszczą mnóstwem dziwnych, nowych, różnorodnych, nigdy niewidzianych i niesłyszanych sposobów i okrucieństw. [...]

Pośród wielu innych rzezi najeźdźcy urządzili rzeź w dużym mieście zwanym Cholula [...]. Bo należy wiedzieć, że we wszystkich krainach, do jakich wkraczali Hiszpanie, zawsze urządzali okrutną i głośną rzeź, aby te łagodne owieczki drżały przed nimi.*

Z archiwum Klio. Teksty źródłowe z ćwiczeniami dla liceum i technikum, t. 2, *Od XV w. do kongresu wiedeńskiego*, oprac. D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, Gdańsk: GWO, 2007, s. 14.

* **Casas** (czyt. kasas)
Cholula (czyt. cziolula) – miasto znajdujące się obecnie w Meksyku

Podbój państwa Inków przez Hiszpanów

Następnym obiektem zainteresowania Hiszpanów stało się słynące z bogactw państwo **Inków**. Znajdowało się ono na terenie dzisiejszego Peru. Głównym inicjatorem podboju był **Francisco Pizarro** (czyt. frans-isko pisarro). Pierwsze dwie zorganizowane przez niego wyprawy (w 1524 i 1528 r.) zakończyły się jednak niepowodzeniem. Dopiero trzecia, rozpoczęta w 1532 r., przyniosła planowany rezultat. Armia Pizarra składała się ze 180 żołnierzy i z 37 koni. Podobnie jak Cortés, podbijając Azteków, Pizarro również wykorzystał efekt zaskoczenia (broń palną i konie) oraz waśnie międzyplemienne – w tym wypadku konflikt o władzę między braćmi. Podczas

M3 Tematyka podboju Peru przez Hiszpanów coraz częściej znajduje odzwierciedlenie w kulturze masowej: muzyce, filmie czy sztuce ulicznej. Przykładem tego ostatniego gatunku jest mural z Cuzco autorstwa Juana Bravo Vizcarry (czyt. huana brawo wiskarry). Powstałe w latach 1989–1992 malowidło ma 50 m długości i 6 m wysokości. Przedstawia blisko 3000 lat historii Inków. Istotne miejsce zajmuje w nim podbój Peru przez Hiszpanów. Ten etap dziejów inkaskiego państwa ilustruje fragment muralu ukazany na zdjęciu.

spotkania z inkaskim władcą Atahualpą (czyt. atałalpą) Pizarro pojmał go, a następnie zamordował – mimo obietnicy uwolnienia po przekazaniu złota i srebra Hiszpanom. Zabójstwo władcy umożliwiło Hiszpanom w 1533 r. zdobycie Cuzco (czyt. kusko) – stolicy imperium. Wkrótce Pizarro założył nad brzegiem Oceanu Spokojnego Limę. Miasto stało się stolicą nowej kolonii i centrum zarządzania hiszpańskimi włościami w Ameryce Południowej. W kolejnych latach Hiszpanie kontynuowali podboje. Zdobyli m.in. tereny dzisiejszych państw: Chile (czyt. czile), Ekwadoru, Kolumbii, Argentyny i podporządkowali sobie miejscową ludność.

Organizacja kolonii hiszpańskich

Olbrzymie terytoria zdobyte przez Hiszpanię zostały zorganizowane w **dwa wicekrólestwa**:

- **Nową Hiszpanię** na północy (dzisiejsze: Meksyk, Gwatemala, Honduras i Kostaryka, a także południe Stanów Zjednoczonych oraz wyspy na Morzu Karaibskim), ustanowioną w 1535 r.,
- **Peru** na południu, obejmujące wszystkie nabytki hiszpańskie w Ameryce Południowej, utworzone w 1542 r.

Podział ten utrzymał się aż do XVIII w. Wicekrólestwa były konsekwentnie kolonizowane. Do hiszpańskiej Ameryki płynęły z Półwyspu Iberyjskiego tłumy osadników liczących na poprawę swego losu. W drugą stronę podążały statki pełne brakującego w Europie złota i srebra.

Na podbitych terenach Hiszpanie zaczęli zakładać szkoły, które miały na celu naukę pisania i czytania, ale przede wszystkim wychowanie dzieci (zarówno kolonistów, jak i miejscowej ludności) na katolików i wiernych poddanych. Założycielami szkół byli głównie misjonarze z zakonów dominikanów i franciszkanów. Część zgromadzeń zakonnych prowadziła także działalność edukacyjną i misyjną wśród tubylców. W 1551 r. powołano do życia dwa pierwsze uniwersytety w Nowym Świecie. Powstały one w Limie i Meksyku.

Odrębnym zagadnieniem była polityka Hiszpanów względem rdzennych mieszkańców, których autonomię zaczęto ograniczać. Wraz z nadaniami ziemskimi koloniści otrzymywali na własność również ludność autochtoniczną zamieszkującą te tereny. Jej obowiązkiem była praca na rzecz swych panów. Taki system organizacji pracy nosił nazwę **encomienda** (czyt. enkomienda, hiszp. *encomendar* – „powierzać"). Wykorzystanie rdzennej ludności do na wpół niewolniczej pracy nie tylko w dobrach ziemskich, lecz także w kopalniach wywoływało częste bunty. Po upadku swych państw przeciwko Hiszpanom **buntowali się m.in. Majowie i Inkowie**.

Polityka Hiszpanów wobec rdzennej ludności spotykała się niekiedy z krytyką ówczesnych elit. Niewoleniu tubylców sprzeciwiali się m.in. papież Paweł III, który w encyklice *Sublimis Deus* nawoływał do ich sprawiedliwego traktowania, oraz dominikanin Francisco (czyt. frans-isko) de Vitoria – wybitny teolog katolicki, uznawany za jednego z ojców prawa międzynarodowego.

M4 Papież Paweł III przeciw pozbawianiu rdzennych mieszkańców Ameryki wolności i własności, encyklika *Sublimis Deus*, 1537 r.

Wróg rasy ludzkiej, który przeciwstawia się wszystkiemu co dobre, by doprowadzić człowieka do zatracenia [...]. Zainspirował swoich pachołków, którzy [...] nie zawahali się głosić powszechnie, że Indianie [...] winni być traktowani jak głuche i nieme zwierzęta, stworzone, by nam służyły, utrzymując, że nie są w stanie przyjąć wiary katolickiej.

My [...] uważamy jednak, że Indianie są prawdziwymi ludźmi, nie tylko zdolnymi rozumieć katolicką wiarę, lecz zgodnie z tym, co wiemy, pragnącymi gorąco ją przyjąć.

[...] definiujemy i oświadczamy, [...] że [...] Indianie i wszyscy inni ludzie, którzy mogą być później odkryci przez chrześcijan, nie mogą być w żadnym wypadku pozbawieni swojej wolności ani posiadania swojej własności, nawet wtedy, gdy pozostają poza wiarą w Jezusa Chrystusa. I mogą, i powinni, i legalnie, i w sposób nieskrępowany cieszyć się swoją wolnością i tym, co posiadają. W żaden sposób nie mogą być więzieni, a jeżeli coś takiego miałoby się zdarzyć, to będzie to nieważne i w związku z tym nie może zostać wykonane.

Sublimis Deus, https://wiedzaspoleczna.pl/wp-content/uploads/2017/10/Sublimis-Deus.doc [dostęp: 5.05.2025].

Praca z materiałami

1. Omów stosunek chrześcijan do rdzennej ludności obu Ameryk na przykładzie **M2** i **M4**.
2. Rozstrzygnij, która z postaw względem ludności autochtonicznej została zaprezentowana na muralu. Odpowiedź uzasadnij. **M2**, **M3**, **M4**

infografika

Encomienda

Stworzony przez Hiszpanów w Ameryce system pracy encomienda był dla europejskich osadników źródłem ogromnych fortun. Natomiast dla tubylców stał się symbolem wyzysku i wyniszczenia. Rozpoczął utrwalany w kolejnych wiekach proces marginalizacji społecznej i politycznej rdzennej ludności Ameryki.

Przykładowy układ przestrzenny osady, w której stosowano encomiendę:

1. klasztor
2. kościół
3. hiszpańska forteca
4. pozostałości świątyń
5. gospodarstwa domowe tubylców
6. pola uprawne
7. port

Funkcje poszczególnych osób i grup ludności:

8. nadzorca
9. misjonarz
10. właściciel
11. pracujący przymusowo tubylcy

Praca z infografiką

1. Opisz rolę poszczególnych grup ludności w encomiendzie.

2. Porównaj warunki bytowe rdzennej ludności i Hiszpanów.

Odkrycie i kolonizacja Brazylii przez Portugalczyków

W przeciwieństwie do podbojów Hiszpanów ekspansja kolonialna Portugalczyków ograniczała się zazwyczaj do zakładania faktorii handlowych. Inny los spotkał obszar współczesnej **Brazylii**, który w 1500 r. został odkryty przez Pedra Álvaresa Cabrala (czyt. alwaresza kabrala). Początkowo nowe terytorium nie cieszyło się szczególnym zainteresowaniem Portugalczyków. Kupcy wyprawiali się na wybrzeża Brazylii przede wszystkim po drewno, z którego pozyskiwano czerwony barwnik.

Sytuacja się zmieniła w latach 30. XVI w. W 1532 r. w Brazylii powstała pierwsza stała osada portugalska. W kolejnych latach liczba osadników z Europy systematycznie rosła – do 1600 r. zamieszkało tam ok. 30 tys. kolonistów. W końcu XVIII w. w Brazylii żyło już ok. 2 mln Portugalczyków – tylu, ilu było w ojczyźnie.

W 1549 r. król Portugalii ustanowił urząd gubernatora całej Brazylii. Rezydował on w mieście Cidade do Salvador (czyt. s-idade do salwador, dziś Salwador). Do czasu przeniesienia siedziby gubernatora do Rio de Janeiro (czyt. rijo de żanejro) pełniło ono funkcję stolicy.

Brazylia budziła zainteresowanie także innych państw europejskich. W drugiej połowie XVI w. na jej wybrzeżach bezskutecznie próbowali się osiedlić Francuzi. W XVII w. niepowodzeniem zakończyły się również próby założenia tam kolonii przez Holendrów.

Kolonie angielskie w Ameryce Północnej

W **1497 r. John Cabot** (czyt. dżon kabot), Wenecjanin pozostający w służbie króla Anglii, dotarł do północno-wschodnich wybrzeży Ameryki Północnej, nazwanych później Nową Fundlandią. Jednak przez następne 150 lat Anglicy nie kontynuowali wypraw w te okolice. Pojawiali się tu głównie angielscy rybacy kuszeni obfitością ryb.

M5 Współcześni uczeni snują przypuszczenia, że to jednak nie Pedro Álvares Cabral był pierwszym Portugalczykiem w Brazylii. Ponieważ z ogłoszeniem odkrycia nowego lądu czekano do momentu podziału Nowego Świata na strefy portugalską i hiszpańską, prawdopodobnie nie został rozpowszechniony fakt, że do Brazylii dopłynęli wcześniej Pêro Vaz de Caminha (czyt. kaminja) i João (czyt. żoao) Fernandes de Andrade (1487 r.). Same wybrzeża miały być już znane w XIV w., kiedy dotarli do nich arabscy żeglarze. Oscar Pereira da Silva (czyt. oskar s-ilwa), *Lądowanie Pedra Álvaresa Cabrala w Pôrto Seguro* (czyt. portu seguru), 1900 r., Muzeum Paulistowskie przy Uniwersytecie w São Paulo w Brazylii.

Praca z materiałem

1. Opisz, jakie wydarzenia związane z odkryciem Brazylii są przedmiotem kontrowersji wśród współczesnych historyków. **M5**
2. Wyjaśnij, dlaczego Portugalczycy mieli zwlekać z ogłoszeniem odkrycia nowych ziem. **M5**

M6 Relacje między kolonizatorami a tubylcami według holenderskiego admirała Pietera Pieterszoona Heyna*, XVII w.

Odczuwają oni bardzo głęboko wyrządzoną im krzywdę i dlatego stają się jeszcze okrutniejsi i bardziej dzicy, niż byli poprzednio. Robak, kiedy na niego nadepnąć, skręca się i zwija; cóż więc dziwnego, że skrzywdzony Indianin mści się na tym lub owym? [...] Przyjaźń musi wyjść z naszej strony, bo to my odnaleźliśmy tych ludzi, a nie oni nas. Być może, i niewątpliwie tak być musi, że w wielu miejscowościach Indianie, wskutek nieporozumień, będą nam początkowo okazywać więcej wrogości niż przyjaźni. Ale to nie powód, żebyśmy pozwalali sobie na wrogość wobec nich albo odpłacali im tą samą monetą. Jeżeli będziemy traktować Indian srogo i okrutnie, to damy im powód do znienawidzenia nas. Nienawiść ta w krótkim czasie głęboko się zakorzeni i odwróci od nas ich serca. [...] Upewnijmy się, czy nie obrażamy Boga jakimiś niesprawiedliwymi czynami i czy zamiast Mu służyć jako bicz na innych [tj. Hiszpanów i Portugalczyków], nie zachęcamy Go, aby spróbował bicza na naszych plecach.

Ch.R. Boxer, *Morskie imperium Holandii 1600–1800*, przeł. M. Boduszyńska-Borowikowa, Gdańsk: Wyd. Morskie, 1980, s. 237.

* **Pietera Pieterszoona Heyna** (czyt. pitera pitersona hejna)

W drugiej połowie XVI w. Anglicy ożywili działalność u wybrzeży Ameryki Północnej. W latach 80. tego stulecia zorganizowali trzy wyprawy morskie, których celem było założenie stałych kolonii. Wyprawy zakończyły się jednak niepowodzeniem. Dopiero w 1607 r. Anglicy utworzyli pierwszą stałą angielską osadę na kontynencie północnoamerykańskim – **Jamestown** (czyt. dżejmstałn). W kolejnych latach kontynuowali akcję osiedleńczą. Założyli m.in. kolonie Maryland (czyt. merylend) i Connecticut (czyt. konetiket). Istotny wpływ na rozwój osadnictwa angielskiego w Ameryce Północnej wywarli purytanie (zob. s. 193).

Kolonie francuskie i holenderskie w Ameryce Północnej

Z pewnym opóźnieniem do walki o prawo do zasiedlania terytorium Nowego Świata włączyli się Francuzi i Holendrzy. Podobnie jak Anglicy swoje wysiłki skoncentrowali na terytorium Ameryki Północnej.

Pierwszym francuskim żeglarzem, który dopłynął tam już w 1534 r., był Jacques Cartier (czyt. żak kartje). Rok później dotarł on do ujścia Rzeki Świętego Wawrzyńca (na dzisiejszym pograniczu Kanady i Stanów Zjednoczonych). Na początku XVII w. Francuzi dotarli do północno-wschodnich wybrzeży dzisiejszej Kanady i założyli kolonię **Quebec** (czyt. kebek) oraz **Montreal**. W połowie XVII w. posiadłości francuskie obejmowały nie tylko tereny dzisiejszej Kanady, lecz także część południowego wybrzeża obecnych Stanów Zjednoczonych, czyli obszar dzisiejszej Luizjany.

Na początku XVII w. do Ameryki dotarli Holendrzy. Ich kolonie powstawały głównie nad rzeką Hudson (czyt. hadson). Na wyspie **Manhattan** utworzyli pierwszą holenderską faktorię, a na jej południowym skraju założyli osadę **Nowy Amsterdam**. Po przejęciu posiadłości holenderskich Anglicy zmienili nazwę osady na Nowy Jork.

M7 Fort Nowy Amsterdam był jednym z ważniejszych ośrodków handlu futrami na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej. Wraz z innymi osadami wszedł w skład kolonii nazwanej przez Holendrów Nowymi Niderlandami. W przeciwieństwie do ośrodków zakładanych przez Anglików czy Hiszpanów w Nowym Amsterdamie panowała kosmopolityczna atmosfera i wolność religijna. Holendrzy przywieźli również ze swojego kraju rozwiązania technologiczne, m.in. wiatraki. Johannes Vingboons (czyt. wingbons), *Widok na Nowy Amsterdam*, 1664 r., zbiory niderlandzkich Archiwów Narodowych w Hadze.

Kolonie w rejonie Morza Karaibskiego

Ambicje kolonialne Holendrów, Anglików i Francuzów nie ograniczały się wyłącznie do Ameryki Północnej. Wprawdzie **Holendrzy** nie zdołali się utrzymać w Brazylii, lecz opanowali kilka przyczółków na kontynencie południowoamerykańskim. W 1600 r. założyli pierwsze osiedla na terenie Gujany. W końcu XVII w. pojawili się tam także **Francuzi**. Ich posiadłości przekształcono w kolonię – Gujanę Francuską.

Do Francji należały również znajdujące się na Morzu Karaibskim wyspy archipelagu Antyli: Dominika, Montserrat (czyt. mąsera), Martynika, Gwadelupa oraz zachodnia część Haiti. Francuscy plantatorzy rozwinęli tu produkcję cukru z trzciny cukrowej, wykorzystując pracę niewolników sprowadzanych z Afryki. Wyspy te były wielokrotnie atakowane i zajmowane m.in. przez Anglików – jak np. Jamajka, która od 1510 r. należała do **Hiszpanii**. W ciągu stulecia stała się centrum piractwa i przemytu, a szczególnie złą sławą cieszyła się jej stolica Port Royal (czyt. rojal). W 1655 r. wyspę zdobyli Anglicy. Odtąd na Jamajce, podobnie jak na innych wyspach Morza Karaibskiego, zaczęto uprawiać trzcinę cukrową i produkować rum. Do obu zajęć wykorzystywano niewolników. **Anglicy** przejęli także od Hiszpanów i skolonizowali kilka innych wysp w grupie Małych Antyli: Antiguę, archipelag Bahamów, Barbados i Grenadę.

Kolonizacja Australii

Najpóźniej rozpoczęła się kolonizacja kontynentu australijskiego. **Holendrzy**, mimo wielokrotnie podejmowanych wypraw w ten rejon świata, nie zdecydowali się na osadnictwo. Pod koniec XVII w. Australią zainteresowali się **Anglicy**. Jako pierwszy dotarł tam William Dampier (czyt. łyliam dampie). Swoje obserwacje zawarł w pracy *Podróż do Nowej Holandii*. Dampier, podobnie jak wcześniej Holendrzy, nie widział korzyści z kolonizacji tych ziem. Rozpoznanie wschodniej linii brzegowej kontynentu przypadło w udziale innemu brytyjskiemu żeglarzowi i odkrywcy – **Jamesowi Cookowi** (czyt. dżejmsowi kukowi). Podczas pierwszej wyprawy (1768–1771) do Australii Cook odwiedził Tahiti (czyt. taiti) oraz zbadał Nową Zelandię, gdzie odkrył cieśninę oddzielającą Wyspę Północną od Wyspy Południowej. Następnie przepłynął wzdłuż wschodniego wybrzeża Australii na północ (pokonał po drodze Wielką Rafę Koralową) i przez Cieśninę Torresa skierował się na zachód, do Europy. W trakcie drugiej podróży (1772–1775) dotarł do wysp Georgia (czyt. dżordżja) Południowa i Sandwich (czyt. sendłicz) Południowy. Później przypłynął na Tahiti, Wyspę Wielkanocną i Nowe Hebrydy. Podczas trzeciej podróży (1776–1779) minął Nową Zelandię oraz Tahiti i znalazł się na Hawajach. Następnie popłynął ku Alasce i pokonał Cieśninę Beringa. Po powrocie Cooka na Hawaje wybuchły tam walki z tubylcami, podczas których brytyjski żeglarz zginął. Sporządzone przez niego opisy pomogły Anglikom w podjęciu decyzji o kolonizacji Australii. Ze względu na panujące tam surowe warunki życia miała się ona stać miejscem zsyłki

M8 W połowie XVII w. Port Royal był jednym z najszybciej rozwijających się miast angielskich w Nowym Świecie, o czym świadczyło m.in. duże zagęszczenie budynków. Port wielokrotnie nawiedzały tsunami, pożary oraz trzęsienia ziemi. Skutki jednego z żywiołów ukazał holenderski rysownik Jan Luyken (czyt. lejken) na ilustracji *Trzęsienie ziemi w Port Royal w 1692 r.*, XVII/XVIII w.

Praca z materiałami

1. Wskaż różnice w polityce kolonialnej Hiszpanów i Holendrów. Odwołaj się do **M6**, **M7** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na warunki życia w Port Royal miała gęstość zabudowy. **M8**
3. Wymień największe osiągnięcia Jamesa Cooka. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

M9 James Cook zasłynął także jako wybitny badacz nieznanych lądów i zamieszkujących je ludów. Udowodnił m.in., że Nowa Zelandia nie należy do kontynentu australijskiego, a jest odrębną wyspą. Opisując mieszkańców Australii, odnotował np. umiejętność używania przez nich bumerangu. Nathaniel Dance (czyt. nataniel dans), portret Jamesa Cooka (fragment), 1776 r., Narodowe Muzeum Morskie w Londynie.

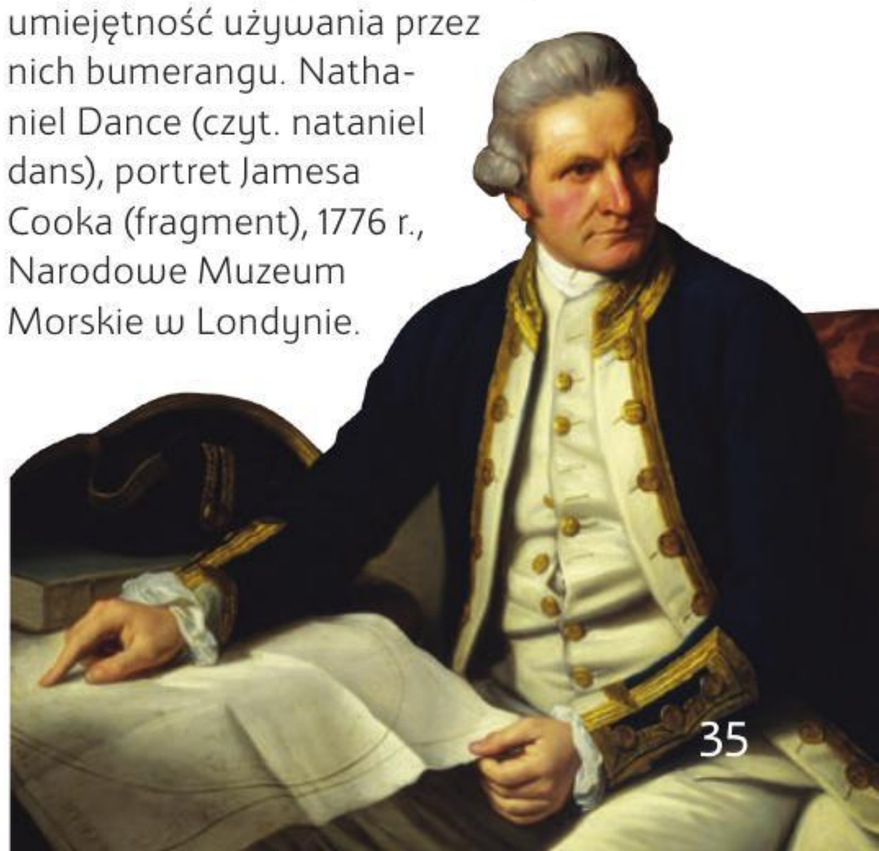

M10 **Tabela nr 1. Wywóz złota i srebra z Ameryki do Hiszpanii w XVI w. (w kg)**

Okres	Złoto	Srebro
1503–1510	4 965	–
1511–1520	9 153	–
1521–1530	4 889	149
1531–1540	14 466	86 194
1541–1550	24 957	177 573
1551–1560	42 620	303 121
1561–1570	11 531	942 859
1571–1580	9 429	1 118 592
1581–1590	12 102	2 103 028
1591–1600	19 541	2 707 627
Suma	153 653	7 439 143

Źródło: D.E. French, *Early Speculative Bubbles and Increases in the Supply of Money*, Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2009, s. 28.

Praca z materiałem

1. Wskaż okresy, w których do Hiszpanii sprowadzono najwięcej złota i srebra. **M10**
2. Porównaj skalę wywozu złota w latach 50. XVI w. z latami 60. i 70. tego stulecia, a następnie podaj przyczynę zmian wielkości dostaw tego kruszcu. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Uzasadnij słuszność stwierdzenia, że wielkie odkrycia geograficzne przyczyniły się do dużego napływu kruszców do Europy. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

dla więźniów. W 1788 r. do Australii dotarł pierwszy **transport skazanych** z Wysp Brytyjskich, którzy założyli osadę Port Jackson (czyt. dżekson) – dziś Sydney (czyt. sydnej). Pierwsi wolni osadnicy przybyli do Australii w 1793 r.

Skutki podboju Nowego Świata

Trwająca od końca XV w. rywalizacja o wpływy w Nowym Świecie przyniosła krajom europejskim wiele korzyści. Odpływ części mieszkańców do nowych kolonii **zapobiegł przeludnieniu** Europy. Władcy Hiszpanii czy Portugalii, wysyłając na wyprawy dalekomorskie zubożałą szlachtę, choć na moment pozbywali się ewentualnego zagrożenia z jej strony. Do Europy na masową skalę zaczęły napływać kruszce (złoto i srebro), co się przyczyniło do **ożywienia gospodarczego**. Masowy napływ złota i srebra wywołał jednak również postępującą i długotrwałą inflację nazwaną rewolucją cen (zob. s. 86). Dla wielu krajów Europy Zachodniej kolonie stały się źródłem **rozwoju nowych gałęzi gospodarki**, a to z kolei doprowadziło do odmiennego rozwoju ekonomicznego w Europie – dualizmu gospodarczego (zob. s. 88). W zakładanych osadach Europejczycy wprowadzali nieznane dotychczas rdzennym mieszkańcom rozwiązania technologiczne i architektoniczne oraz organizowali szkolnictwo.

Podbój i kolonizacja Nowego Świata przyniosły wiele negatywnych skutków. Doprowadziły do **wyniszczenia pierwotnych cywilizacji Ameryki**. O ile w chwili dotarcia Hiszpanów do Meksyku mieszkało na tym obszarze ok. 30 mln autochtonów, o tyle już w 1568 r. ich liczba spadła poniżej 3 mln. Wyginęło ponad 90% populacji. Część została wymordowana, a pozostałych zdziesiątkowały choroby (m.in. ospa), które Europejczycy przywieźli ze sobą do Nowego Świata. Rozwój gospodarczy kolonii przyczynił się do powstania transatlantyckiego **handlu niewolnikami**. Szybko się bowiem okazało, że tubylcy nie są w stanie ciężko pracować na plantacjach i w kopalniach. Odsetek ich umieralności wskutek wycieńczenia był bardzo wysoki. Z tego powodu do Ameryki zaczęto sprowadzać niewolników z Afryki. Do końca XVI w. monopolistą w handlu afrykańskimi niewolnikami była Portugalia. Dostarczano ich głównie do Brazylii, gdzie stali się podstawową siłą roboczą na plantacjach trzciny cukrowej. Już ok. 1600 r. w Brazylii żyło 60 tys. niewolników. Od tego czasu ich liczba systematycznie rosła.

W 1562 r. angielski handlarz John Hawkins (czyt. dżon hokins) wymyślił bardzo dochodowy system handlu niewolnikami, określany często jako **handel trójkątny**. Hawkins kupował różne towary przemysłowe w Anglii i wymieniał je na niewolników na atlantyckim wybrzeżu Afryki, dokąd dostarczali ich Arabowie oraz miejscowi władcy. Niewolników wymieniał w Ameryce na towary, które następnie sprzedawał w Anglii. Tak zorganizowana wymiana handlowa zaczęła przynosić olbrzymie zyski, dlatego poszerzał się krąg zainteresowanych nią kupców. Na początku XVII w. handlem trójkątnym zaczęli się trudnić Holendrzy, a później również kupcy pochodzący z innych krajów. Szacuje się, że w XVI–XVIII w. z Afryki do Ameryki wywieziono 12,5 mln niewolników.

Walka o Nowy Świat

3 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, czego dotyczył traktat w Tordesillas. Wymień jego główne postanowienia.
2. Opisz podbój Nowego Świata przez Hiszpanów.
3. Podaj podobieństwa i różnice między hiszpańską a portugalską kolonizacją Ameryki.
4. Przedstaw udział innych państw europejskich (poza Hiszpanią i Portugalią) w kolonizacji świata.
5. Oceń skutki powstania imperiów kolonialnych.

Podział świata

1494 – traktat w Tordesillas – podział terytoriów zamorskich między Hiszpanię i Portugalię.

Podbój państwa Azteków przez Hiszpanów

Podbój Nowego Świata przez konkwistadorów.
1519–1521 – podbój państwa Azteków przez Hernána Cortésa.
Podbój półwyspu Jukatan i upadek państwa Majów.

Podbój państwa Inków przez Hiszpanów

Główny inicjator i przywódca – Francisco Pizarro.
Pierwsze dwie wyprawy zakończone niepowodzeniem.
1532–1533 – trzecia wyprawa do Peru – zdobycie Cuzco, stolicy państwa Inków.

Organizacja kolonii hiszpańskich

Przenoszenie wzorców europejskich do Ameryki, m.in. korzystanie z rozwiązań technicznych i architektonicznych, zakładanie szkół.
Powstanie uniwersytetów w Limie i Meksyku.
Ograniczanie autonomii tubylców, eksploatacja w pracy na plantacjach i w kopalniach (encomienda).

Organizacja kolonii portugalskich

Zakładanie faktorii handlowych.
Systematyczna kolonizacja Brazylii.

Kolonie angielskie, francuskie i holenderskie w Ameryce Północnej

1497 – John Cabot w Nowej Fundlandii.
Osadnictwo angielskie od drugiej połowy XVI w.
1534 – Jacques Cartier w Ameryce Północnej.
Francuska kolonizacja głównie na wybrzeżu – tereny wokół ujścia Rzeki Świętego Wawrzyńca.
Holendrzy obecni w dorzeczu rzeki Hudson na początku XVII w.

Kolonie angielskie, francuskie i holenderskie w Ameryce Południowej, na Morzu Karaibskim i w Australii

Powstanie osad holenderskich i francuskich na terenie dzisiejszej Gujany.
Posiadłości francuskie na Morzu Karaibskim (np. Dominika, Montserrat, Martynika).
Na wyspach rozwinięta produkcja cukru z trzciny cukrowej, oparta na pracy niewolników sprowadzanych z Afryki.
Zdobycze Anglii na Morzu Karaibskim – m.in. Jamajka.
Pod koniec XVII w. wyprawa Williama Dampiera i opisanie wybrzeża Australii.
XVIII w. – trzy wyprawy Jamesa Cooka.

Skutki podboju Nowego Świata

Zapobieżenie przeludnieniu Europy.
Napływ szlachetnych kruszców (złota i srebra) do Europy.
Rozwój nowych gałęzi gospodarki w Europie.
Przenoszenie europejskich wzorców kulturowych do Nowego Świata.
Wyniszczenie pierwotnych cywilizacji Ameryki.
Rozwój handlu niewolnikami.

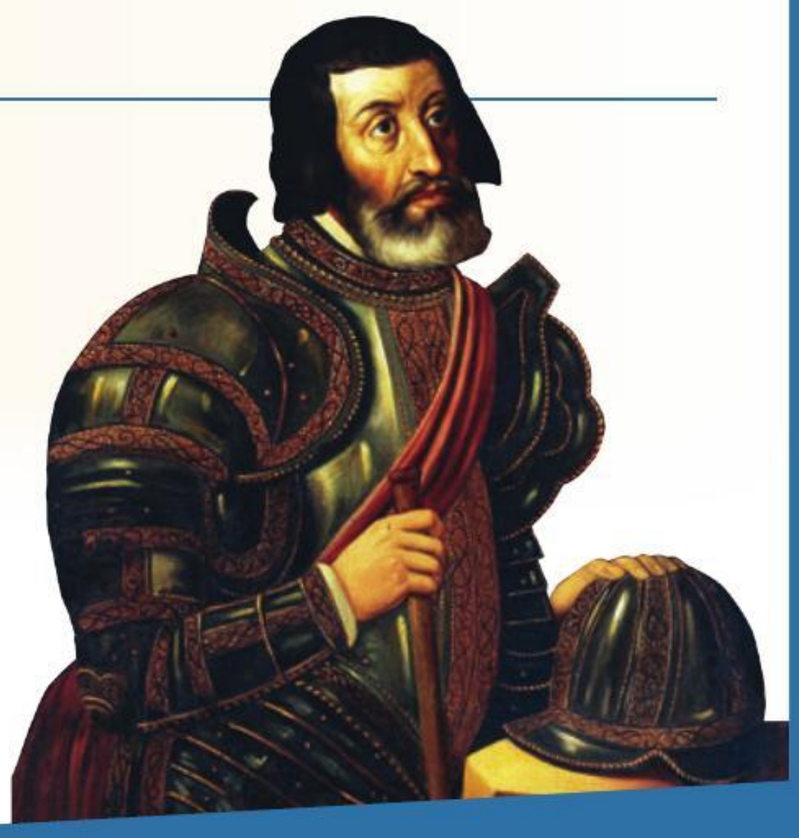

Polecane publikacje

M. Collis, *Cortés i Montezuma*, przeł. A. Rojkowska, Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2004.

K. MacQuarrie, *Ostatnie dni Inków*, przeł. M. Ferek, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2009.

N. Thomas, *Odkrycia. Podróże kapitana Cooka*, przeł. J. Szczepański, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2007.

4 Renesans

Przypomnij

- Jakie były główne cechy sztuki romańskiej i gotyckiej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przemiany w sferze umysłowej i sztuce nastąpiły w XV–XVI w.

Po lekcji

- Definiuję pojęcia: renesans, humanizm.
- Analizuję główne idee polityczne renesansu.
- Wymieniam wybitnych twórców okresu odrodzenia i ich osiągnięcia.
- Opisuję znaczenie upowszechnienia druku dla rozwoju kultury renesansu.

Narodziny renesansu

Na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych w Europie z jednej strony wciąż były żywe chrześcijańskie, feudalno-rycerskie i późnogotyckie tradycje, z drugiej zaś nastąpił powrót do kultury antycznej. Przyczynili się do tego bizantyńscy uczeni, którzy pojawili się we Włoszech w poszukiwaniu schronienia po zdobyciu przez Turków Konstantynopola w 1453 r. Przywieźli oni ze sobą zapomniane w Europie Zachodniej dzieła kultury greckiej. Zapoznanie się z nimi zaowocowało powstaniem nowego prądu kulturowego, który przeszedł do historii pod nazwą **renesansu** lub **odrodzenia**. Starożytne nauka i sztuka znalazły uznanie przede wszystkim w środowisku ówczesnych elit intelektualnych skupionych na dworach

M1 Istotną rolę w upowszechnianiu nowych trendów w kulturze odgrywał dwór papieski, zwłaszcza za pontyfikatu Aleksandra VI 1. Papież ten został pokazany na obrazie Tycjana w towarzystwie św. Piotra 2 oraz biskupa Jacopa Pesara (czyt. dżakopa pezara) 3, zasłużonego przywódcy z wojny wenecko-tureckiej (1499–1503). Jego militarne zaangażowanie symbolizują hełm 4 oraz galery 5 widoczne w tle w pobliżu zabudowań Wenecji 6. Relief u stóp św. Piotra ukazuje m.in. postacie bogini Minerwy 7 i Kupidyna 8. Tycjan, *Aleksander VI przedstawia św. Piotrowi biskupa Jacopa Pesara*, ok. 1503–1510, Królewskie Muzeum Sztuk Pięknych w Antwerpii.

Renesans (odrodzenie)

(łac. *renascentia*, wł. *rinascimento*, czyt. rinaszimento – „odrodzenie")

Okres w historii kultury trwający we Włoszech od końca XIII do początku XVI w., w pozostałych krajach europejskich w XV–XVI w., charakteryzujący się nawiązaniem do osiągnięć antyku. Po raz pierwszy terminu *renesans* użył Giorgio Vasari (czyt. dżjordżjo wazari), włoski historyk sztuki, malarz i architekt żyjący w XVI w. Początkowo określenie to stosowano jedynie w kontekście literatury i sztuki. Jako szersza nazwa okresu kulturowego rozpowszechniła się w połowie XIX w.

książęcych, papieskim, uniwersytetach i w dużych miastach. Zwolennicy renesansu dążyli do stworzenia nowej kultury (opozycyjnej do wzorców średniowiecznych), w której świeckie sztuka i literatura miały być odczytywane przez pryzmat antycznych wzorców i ideałów. Niemniej wpływ elit na inne grupy społeczne był bardzo ograniczony. Większość ludzi pozostawała w kręgu tradycyjnych wyobrażeń i wartości, w których centrum znajdował się Bóg, a głównym celem życia było osiągnięcie zbawienia.

Powrót do antyku i hasła renesansowej odnowy głoszono od połowy XIV w. Sto lat później nowe idee znano już na całym Półwyspie Apenińskim, skąd rozprzestrzeniały się na całą Europę. Przekroczyły Alpy wraz z pielgrzymami, kupcami, artystami, a także za sprawą kontaktów dynastycznych i dyplomatycznych. Do popularyzacji nowych wzorców przyczyniły się również wojny włoskie (zob. s. 72) oraz drukarnie, powstające dzięki wynalazkowi Johannesa Gutenberga.

Renesansowe hasła propagowali m.in. przedstawiciele elit włoskich miast. Ważnymi ośrodkami odrodzenia stały się Mediolan rządzony przez ród Sforzów oraz **Florencja**, gdzie prym wiedli **Medyceusze**. Ci ostatni w połowie XV w. uczynili z Florencji prawdziwą stolicę kulturalną Europy Zachodniej. Dzięki działalności bankowej zdobyli ogromny majątek, który pozwolił im objąć mecenatem wielu wybitnych artystów tamtych czasów, m.in. Donatella, Leonarda da Vinci (czyt. winczi) czy Michała Anioła.

Zapoczątkowany na Półwyspie Apenińskim pod koniec XIII w. renesans nie był jedynym, jaki w ciągu stuleci nastąpił w Europie. Już na przełomie VIII i IX w., za panowania Karola Wielkiego, trwał intensywny rozwój kultury w zachodniej części Europy. To swoiste odrodzenie kulturalne, nazwane renesansem karolińskim, zapoczątkowało nowy rozdział w dziejach materialnej i umysłowej działalności człowieka. Ogromną rolę w jego rozpowszechnianiu odegrali mnisi. Fundament odnowy stanowiła średniowieczna *christianitas*, a człowiek miał się odrodzić w oparciu o wiarę i naukę Kościoła. Nie inaczej było w XII w., gdy dzięki rozwijającej się scholastyce nastąpił kolejny renesans. „Wiara szukająca zrozumienia" doprowadziła do rozwoju średniowiecznej filozofii: tomizmu, augustynizmu, skotyzmu czy okhamizmu. Na tle tych dwóch okresów renesansu wczesnonowożytne spojrzenie, które w centrum stawiało człowieka i powrót do natury, jawiło się jako coś przeciwstawnego. Trzeba jednak pamiętać, że humanizm narodził się w kręgach chrześcijańskich, a wielu myślicieli było osobami duchownymi. Nie dążyli oni do zerwania z Kościołem, a często przyczyniali się do propagowania haseł humanizmu.

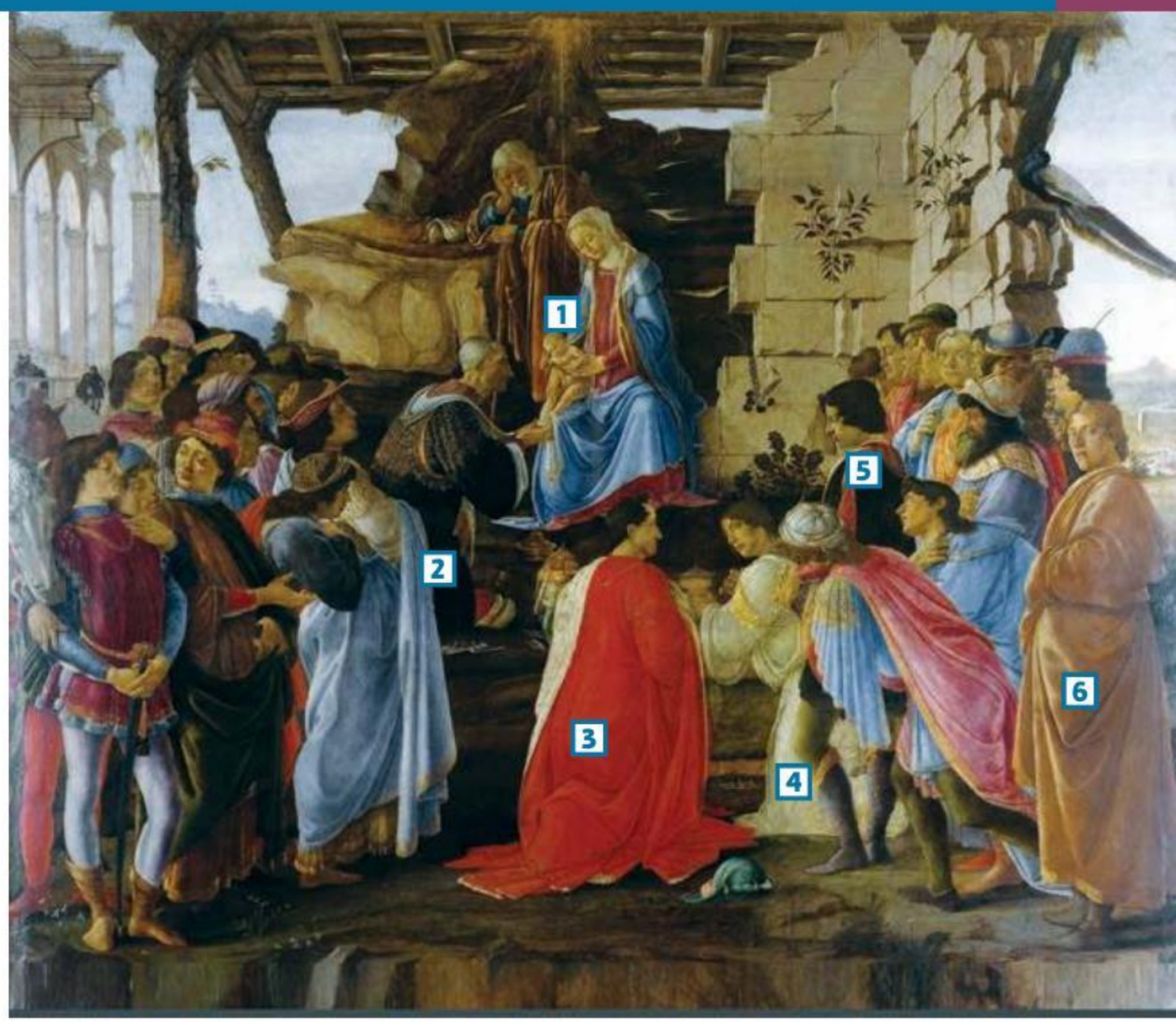

M2 Dzieło włoskiego malarza Sandra Botticellego (czyt. boticzellego) *Pokłon trzech króli* oprócz Świętej Rodziny 1 ukazuje także najważniejszych członków rodu Medyceuszy. Kosma Medyceusz 2 oraz jego dwaj synowie Piotr 3 i Jan 4 zostali przedstawieni jako trzej królowie. W tłumie adorujących Świętą Rodzinę można dostrzec również Wawrzyńca Wspaniałego 5 oraz samego Botticellego 6. Obraz z ok. 1475 r., Galeria Uffizi (czyt. uffic-i) we Florencji.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę **M1**. Wskaż, które elementy ukazane na obrazie podkreślają militarne doświadczenia biskupa, a które stanowią odwołania do kultury antycznej.
2. Opisz, w jaki sposób sztuka renesansowa realizowała hasło powrotu do antyku. **M1**, **M2**
3. Wyjaśnij, czemu mogło służyć przedstawienie Medyceuszy jako trzech króli. **M2**

Erazm z Rotterdamu

(1467–1536)

Filozof, teolog i pisarz okresu odrodzenia, zwany księciem humanistów, jeden z najwybitniejszych myślicieli renesansu. Pochodził z Niderlandów, właściwie nazywał się Gerhard Gerhards. Wykształcenie zdobył m.in. na Sorbonie w Paryżu. Władał greką, łaciną i prawdopodobnie językiem hebrajskim. Krytykował wady społeczeństwa, w tym także duchowieństwa. Jego dzieła to m.in. *Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny* i *Pochwała głupoty*. W 1516 r. przełożył ze starogreckiego na łacinę Nowy Testament. Hans Holbein (czyt. holbajn) Młodszy, *Erazm z Rotterdamu* (fragment portretu), 1523 r., Galeria Narodowa w Londynie.

Humanizm i filozofia renesansu

Zainteresowanie kulturą antyczną wpłynęło na wykształcenie się nowego sposobu myślenia o człowieku. Uznano, że może on jako istota świadoma i wolna swobodnie korzystać ze swych talentów i krytycznie badać oraz oceniać rzeczywistość. Renesansowym twórcom przyświecały słowa rzymskiego komediopisarza Terencjusza: *Człowiekiem jestem i sądzę, że nic, co ludzkie, nie jest mi obce* (łac. *Homo sum; humani nihil a me alienum esse puto*). To właśnie człowiek, jego życie oraz możliwości rozumu znalazły się w centrum zainteresowań ówczesnych myślicieli. Podejmowali oni rozważania na temat człowieka w kontekście polityki, społeczeństwa, a także życia codziennego. W ten sposób powstał nurt filozoficzny, który kilka wieków później nazwano **humanizmem** (łac. *humanus* – „ludzki"), a jego przedstawicieli – **humanistami**. Istotą humanizmu było wypracowanie nowego ideału człowieka, który miał być wszechstronnie wykształcony (np. zajmować się jednocześnie sztuką i nauką) oraz angażować się w życie społeczne. Wierzono, że można to osiągnąć jedynie przez powrót do dokonań wielkich filozofów i artystów dwóch kultur klasycznych – greckiej i rzymskiej.

Powrót do starożytności nie był dla humanistów celem samym w sobie, lecz sposobem na odkrycie i zrozumienie natury człowieka. Filozofia humanistyczna i skoncentrowanie się na sprawach doczesnych nie oznaczały też odejścia od chrześcijaństwa. Większość humanistów – często duchownych – było chrześcijanami, zainteresowanymi również odnową Kościoła.

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli filozofii odrodzenia był **Erazm z Rotterdamu**. Krytykował średniowieczną filozofię scholastyczną, której zarzucał sprowadzenie nauczania Jezusa do wydumanych problemów i przedmiotu akademickich dysput. W twórczości łączył elementy antyczne z chrześcijańskimi. Głosił umiłowanie wolności, krytycznego i samodzielnego myślenia, prostoty i pokoju, a równocześnie przywiązywał dużą wagę do pogłębiania życia duchowego. Filozof ten dostrzegał problemy, z którymi mierzył się Kościół u progu XVI w. Swoje przemyślenia na temat społeczeństwa i Kościoła przedstawił w dziele ***Pochwała głupoty*** (1509 r.), którego narratorką jest spersonifikowana Głupota. Krytykowanie przez Erazma władz Kościoła za koncentrowanie się na zdobywaniu dóbr i pieniędzy czy popieranie idei samodzielnego czytania Pisma Świętego przez wiernych sprawiło, że zaczęto go bezpodstawnie oskarżać o sprzyjanie luteranizmowi (zob. s. 52). Działalność i pisma Erazma z Rotterdamu były powszechnie znane i komentowane. Świadczy o tym zachowana do dziś korespondencja, którą prowadził z wieloma podobnie myślącymi uczonymi. Jego listy są uznawane nie tylko za ważne źródło historyczne, lecz także za wybitne osiągnięcie literackie.

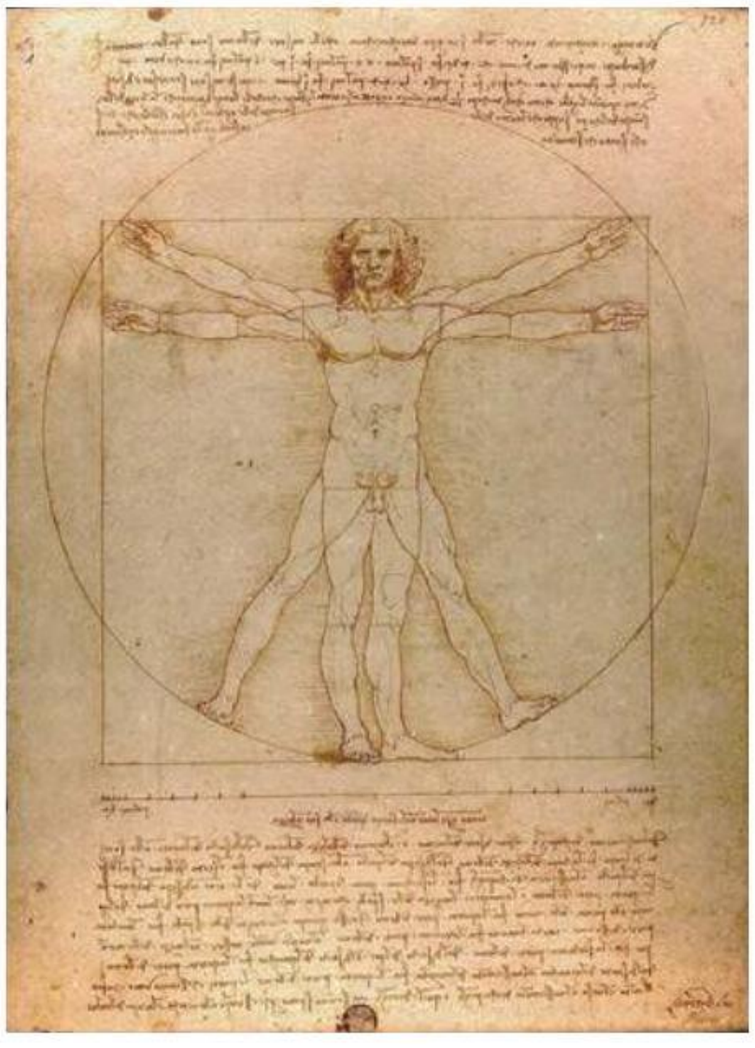

M3 *Człowiek witruwiański* Leonarda da Vinci to przykład realizacji głównych haseł humanizmu – artysta w centrum zainteresowań postawił istotę ludzką, a także odwołał się do starożytnego dzieła. Rysunek powstał jako ilustracja do traktatu Witruwiusza *O architekturze ksiąg dziesięcioro*. Artysta wykonał go ołówkiem i atramentem, a opisał w charakterystyczny dla siebie sposób – notatką sporządzoną pismem lustrzanym. Rysunek z ok. 1490 r., Galeria Akademii w Wenecji.

M4 **Erazm z Rotterdamu przeciwko scholastyce, 1509 r.**

Co do teologów, to może by lepiej było, gdybym ich pominęła milczeniem [...], bo rodzaj to ludzi okrutnie wyniosłych i drażliwych: mogliby [...] mnie [...] okrzyczeć za heretyczkę. Bo oni to z miejsca grożą takim spiorunowaniem, jeśli na kogo niełaskawi. [...] Wielkich – i jak oni to nazywają – natchnionych teologów godne są ich zdaniem dopiero takie sprawy (i na te wpadłszy, dopiero budzą się ze snu), jak: czy Bóg potrzebuje jakiegoś czasu na stworzenie czegoś? [...] I: czy po zmartwychwstaniu będzie się godziło jeść albo pić? – jako że oni już teraz chcieliby się zabezpieczyć przeciw głodowi i pragnieniu w owej chwili. [...] A dodać do tego te ich moralne zasady, tak sprzeczne ze zdrowym rozsądkiem [...]. Na przykład to, że „mniejszym jest grzechem zamordować tysiąc ludzi, niż raz, w niedzielę, załatać but nędzarza". Albo że „lepiej dopuścić do tego, aby cały świat przepadł – jak to mówią – z kretesem, aniżeli powiedzieć jedno jedyne choćby nie wiem jak malusieńkie kłamstewko". Cała kupa różnych systemów scholastycznych robi te okrutnie subtelne subtelności jeszcze subtelniejszymi, tak że łatwiej się wydostać z labiryntu niż z tej plątaniny realiów [...]. Tacy oni wszyscy okrutnie uczeni, tacy trudni, że, myślę ja, sami apostołowie innym, niż byli, musieliby być duchem natchnieni, gdyby z tym nowym rodzajem teologów w dysputy o tych sprawach musieli się wdawać.*

Erazm z Rotterdamu, *Pochwała głupoty*, przeł. E. Jędrkiewicz, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, s. 228–232.

* **spiorunowanie** – zwymyślanie kogoś

Myśl polityczna

W duchu filozofii humanizmu powstało wiele traktatów o tematyce politycznej. Kreślono w nich m.in. obraz idealnego władcy i społeczeństwa. Spośród pisarzy politycznych odrodzenia najchętniej byli czytani: Niccolò Machiavelli (czyt. nikolo makjaweli), Tomasz Morus oraz Jean Bodin (czyt. żan bodę).

Do dziś najbardziej znanym traktatem politycznym renesansu pozostaje ***Książę*** (1532 r.) **Niccola Machiavellego** – historyka i dyplomaty działającego w służbie rodzinnej Florencji. Nie miał on najlepszego zdania o ludziach; uważał, że większość z nich kieruje się niskimi pobudkami oraz egoizmem, zatem nie postępuje moralnie. Również w polityce nie istnieją szczerość i lojalność. Według Machiavellego władca powinien wiedzieć, że nie zawsze da się być dobrym człowiekiem. Polityk nie może mieć oporów przed byciem okrutnym, przebiegłym i zdradliwym, jeśli zajdzie taka potrzeba, gdyż polityka nie ma nic wspólnego z moralnością. Machiavelli uważał, że władca powinien się kierować przede wszystkim interesem państwa, a nie dobrem ogółu. Od jego nazwiska powstało pojęcie **makiawelizmu**, definiowanego jako brak skrupułów, prymat skuteczności nad moralnością oraz manipulowanie ludźmi dla osiągnięcia określonego celu, w myśl zasady „cel uświęca środki". W tradycji anglosaskiej Machiavelli jest uważany za twórcę nowoczesnej filozofii państwa i nauk politycznych.

Myślicielem politycznym odrodzenia był także **Tomasz Morus**, angielski pisarz i polityk. W ***Utopii***, opublikowanej w 1516 r. w języku łacińskim,

Praca z materiałami

1. Uzasadnij, że *Człowiek witruwiański* jest dziełem odwołującym się do głównych postulatów humanistów. **M3**
2. Scharakteryzuj postawę Erazma z Rotterdamu wobec teologów scholastycznych. Wyjaśnij, z czego mogła ona wynikać. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 *Utopia* Tomasza Morusa dała początek nazwie popularnego w renesansie gatunku literackiego. W utworach tego typu pisarze kreślili wizję idealnego społeczeństwa i państwa, często przeciwstawiając ją współczesnej sytuacji politycznej. Do najważniejszych dzieł utopijnych należą *Państwo Słońca* Tommasa Campanelli (czyt. kampanelli) oraz *Nowa Atlantyda* Francisa Bacona (czyt. frans-isa bejkona). W XX w. w następstwie pojawienia się systemów totalitarnych, a w opozycji do idealnego społeczeństwa prezentowanego w utopiach rozwinął się w literaturze gatunek zwany antyutopią. Za jego najbardziej reprezentatywne przykłady uznaje się *Nowy wspaniały świat* Aldousa Huxleya (czyt. oldesa haksleja) oraz *Rok 1984* George'a Orwella (czyt. dżordża orłela).
Strona tytułowa pierwszego wydania *Utopii* Tomasza Morusa z 1516 r., przedstawiająca mapę wyspy.

M6 Tomasz Morus o idealnym społeczeństwie, 1516 r.

Zdaje mi się, że gdziekolwiek jest własność prywatna, gdzie wszystko mierzy się wartością pieniędzy, tam nie można spodziewać się ani sprawiedliwości, ani społecznego dobrobytu, chyba że nazwałbyś sprawiedliwością taki stan rzeczy, iż wartości najcenniejsze są udziałem ludzi najgorszych; podobnie musiałbyś uznać to społeczeństwo za szczęśliwe, w którym wszelkie dobra materialne dzieli między siebie garstka ludzi, rzadko zadowolonych z tego, co posiadają, masy zaś pogrążone są w nędzy. [...]

Otóż, gdy rozważam te sprawy, coraz bardziej przyznaję słuszność Platonowi [...]. Genialny ten człowiek jasno przewidział, że jedynym warunkiem pomyślności państwa jest równy podział własności. [...]

Jestem więc mocno o tym przekonany, że zupełne zniesienie prawa własności jest jedynym środkiem do równego i sprawiedliwego podziału dóbr i do zapewnienia ludziom szczęścia. Lecz dopóki prawo własności stanowić będzie podstawę ustroju społecznego, dopóty najliczniejszą i najcenniejszą warstwę społeczeństwa stale niepokoić i dręczyć będzie nieuniknione brzemię nędzy i utrapień.

T. Morus, *Utopia*, przeł. K. Abgarowicz, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1954, s. 108–109.

M7 Niccolò Machiavelli o wizerunku księcia, 1532 r.

Pozostaje obecnie rozważyć, w jaki sposób powinien książę odnosić się do poddanych i przyjaciół. [...]

Wielu wyobrażało sobie takie republiki i księstwa, jakich w rzeczywistości ani nie widzieli, ani nie znali; wszak sposób, w jaki się żyje, jest tak różny od tego, w jaki się żyć powinno, że kto, chcąc czynić tak, jak się czynić powinno, nie czyni tak, jak inni ludzie czynią, ten gotuje raczej swój upadek niż przetrwanie; bowiem człowiek, który pragnie zawsze i wszędzie wytrwać w dobrem, paść koniecznie musi między tylu ludźmi, którzy nie są dobrymi. Otóż niezbędnym jest dla księcia, który pragnie utrzymać się, aby potrafił nie być dobrym i zależnie od potrzeby posługiwał się lub nie posługiwał dobrocią. [...]

Wiem, że każdy przyzna, jakoby było najchwalebniejszą rzeczą, aby książę posiadał te z [...] cech, które uważa się za dobre. Gdy jednak ani ich mieć, ani w pełni posługiwać się nimi nie można, ponieważ nie pozwalają na to stosunki ludzkie, przeto książę musi być na tyle rozumny, aby umiał unikać hańby takich tylko wad, które by pozbawić go mogły panowania, a innych, które mu tym nie grożą, wystrzegać się o tyle, o ile jest to możliwe; lecz jeśli to nie jest możliwe, nie potrzebuje zbytnio niepokoić się nimi. Również niech nie boi się ściągnąć na siebie hańby takich wad, bez których trudno byłoby mu ocalić państwo; albowiem gdy wszystko dobrze rozważy, zobaczy, że niejedna rzecz, która wyda się cnotą, w zastosowaniu spowodowałaby jego upadek, a niejedna znowu, która wyda się wadą, w zastosowaniu przyniesie mu bezpieczeństwo i pomyślność.

N. Machiavelli, *Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, przeł. C. Nanke, K. Żaboklicki, Warszawa: PIW, 1984, s. 79, 80–81.

Praca z materiałami

1. Wskaż różnice między utopijną a antyutopijną wizją społeczeństwa. Wykorzystaj **M5**, **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Porównaj koncepcje społeczeństwa i państwa, jakie wyłaniają się z tekstów Morusa i Machiavellego. **M6**, **M7**

przedstawił wizję państwa umiejscowionego na wyspie o nazwie Utopia, w którym wszystkim żyje się dobrze. W państwie tym nie ma własności prywatnej, wszyscy pracują, ale tylko sześć godzin dziennie (w tym czasie normą była praca od świtu do zmierzchu). Wszyscy noszą takie same ubrania i otrzymują takie samo jedzenie. Obowiązuje nieskomplikowane oraz jednakowe dla wszystkich prawo. Funkcjonuje tolerancja w kwestiach religijnych, choć ateizm jest zabroniony, a za fanatyzm religijny można zostać usuniętym z wyspy. Wprowadzony tam system rządów to demokracja. Była to wizja, która inspirowała do przemyśleń, jak zmienić na lepsze stosunki społeczne i polityczne. Sam tytuł pracy wszedł do języka potocznego jako określenie projektów radykalnych reform pozbawionych jakichkolwiek szans na realizację.

Z kolei francuski prawnik **Jean Bodin** głosił, że najlepsza forma rządów to **absolutyzm**. Jego najważniejszą pracą jest *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*. Napisana i opublikowana w momencie skrajnej słabości monarchii francuskiej, podczas apogeum wojen religijnych (zob. s. 57), zawierała propozycję wprowadzenia w państwie władzy absolutnej – nieograniczonej i niepodzielnej. Jedynym źródłem prawa miał być władca, przeciw któremu poddani nie mają prawa się buntować.

Literatura

Wśród humanistów łacina cieszyła się dużą popularnością – w tym języku powstawały dzieła prawnicze, polityczne i traktaty historyczne. Jednak to właśnie renesans przeszedł do historii jako czas **rozkwitu języków narodowych**.

Po włosku pisali już prekursorzy renesansowej literatury: **Francesco** (czyt. franczesko) **Petrarka**, **Dante Alighieri** (czyt. aligieri) czy **Giovanni Boccaccio** (czyt. dżjowani bokaczjo). W językach narodowych powstawały także późniejsze dzieła – pisane w duchu humanizmu, często zawierające krytykę ideałów średniowiecznych. W XVI w. swój epos rycerski *Orland szalony* napisał w języku włoskim **Ludovico** (czyt. ludowiko) **Ariosto**. W dziele tym przedstawił walki rycerzy Karola Wielkiego z Saracenami, a także ich miłosne przygody, ukazując drwiący stosunek do rycerskich ideałów. Jedną z najpoczytniejszych książek renesansu napisał, również po włosku, **Baldassare Castiglione** (czyt. kastiljone). Jego *Książka o dworzaninie* obrazowała atmosferę włoskich dworów, a zarazem kreśliła obraz idealnego dworzanina – oczytanego i swobodnie wyrażającego swoje myśli.

Tworzący w Hiszpanii **Miguel de Cervantes** (czyt. migel de serwantes) napisał powieść *Przemyślny szlachcic Don Kichot z Manczy*. Utwór ten był parodią bardzo popularnych w średniowieczu eposów rycerskich i krytyką ówczesnego społeczeństwa hiszpańskiego. We Francji tworzył **François Rabelais** (czyt. fransła rable), autor dzieła *Gargantua i Pantagruel*. Skrytykował w nim tradycyjny model społeczny i wychwalał zalety humanizmu. Poeta **Pierre de Ronsard** (czyt. pjer de rąsar) wprowadził do poezji francuskiej gatunki antyczne (m.in. ody i elegie) oraz włoskie sonety miłosne. Sławę przyniosły mu właśnie zbiory sonetów *Do Marii* i *Na śmierć Marii*.

Wraz z rozwojem humanizmu pojawiła się moda na pisanie autobiografii. Ich autorzy opisywali koleje swego życia oraz dzielili się poglądami na temat otaczającego świata. Najsłynniejsze biografie z tego okresu pozostawili po sobie złotnik i rzeźbiarz **Benvenuto Cellini** (czyt. czellini), założyciel zakonu jezuitów **Ignacy Loyola** (czyt. lojola) i **Michel de Montaigne** (czyt. miszel de mąteń). Ten ostatni był jednym z najwybitniejszych filozofów, humanistów, a także moralistów francuskich i jest uznawany za twórcę nowego gatunku literackiego – eseju.

Istotną rolę w życiu ówczesnych społeczeństw odgrywała literatura religijna. Do twórców związanych z kręgiem katolickim należeli wspomniani już Erazm z Rotterdamu (*Podręcznik żołnierza Chrystusowego...*) oraz Ignacy Loyola (*Ćwiczenia duchowe*). Ich prace miały dawać czytelnikowi wiedzę na tematy religijne, ale przede wszystkim pomagać we wzmacnianiu wiary.

M8 Motyw wędrówki dusz przez zaświaty pojawiający się w poemacie *Boska komedia* Dantego Alighieri trwale zapisał się zarówno w literaturze, jak i sztukach plastycznych. Stał się m.in. tematem fresku autorstwa Domenica di Michelina (czyt. domenika di mikelina), zdobiącego Katedrę Santa Maria del Fiore we Florencji. Artysta przedstawił na nim Dantego w wieńcu laurowym 1 oraz trzy królestwa: Piekło 2, Czyściec 3 i Raj 4. Po prawej stronie obrazu została uwieczniona XV-wieczna Florencja z jej reprezentacyjnymi budowlami – Katedrą Santa Maria del Fiore 5 oraz Palazzo Vecchio (czyt. palacco wekjo) 6. Domenico di Michelino, *Dante i trzy królestwa*, 1465 r., Katedra Santa Maria del Fiore we Florencji.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, czemu mogło służyć przedstawienie na fresku Florencji. **M8**
2. Podaj przykłady dzieł kultury zawierających motyw trzech królestw. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.

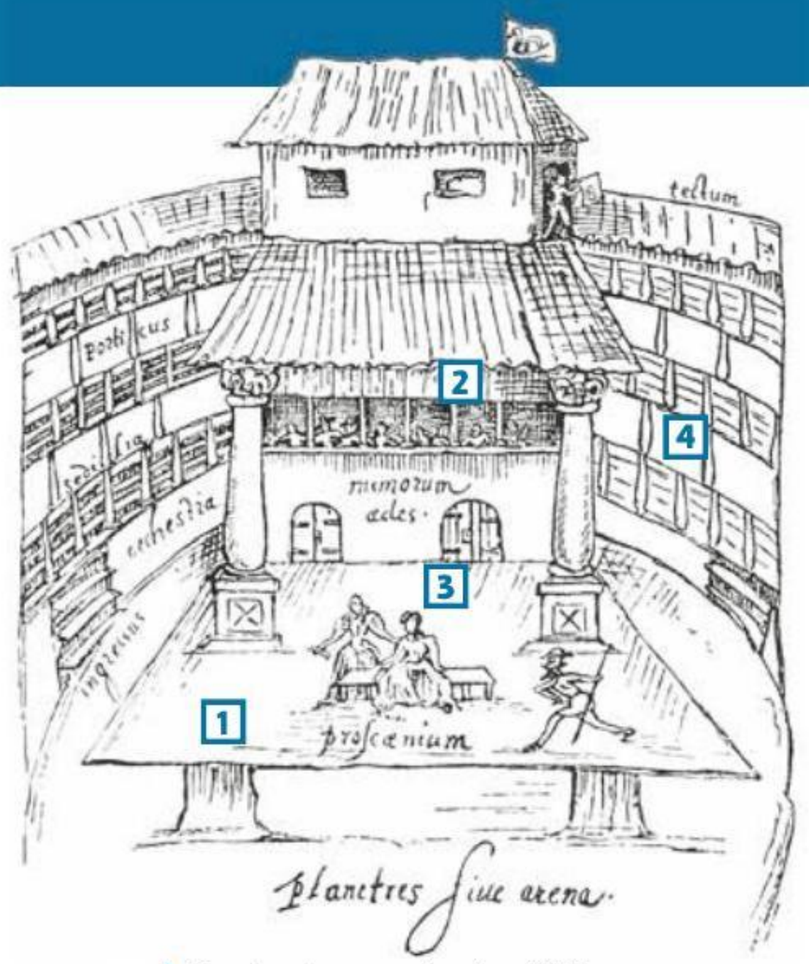

M9 Pochodzący z końca XVI w. rysunek przedstawia londyński Swan (czyt. słon) Theatre. Charakterystycznym rozwiązaniem architektonicznym tego budynku teatralnego epoki elżbietańskiej było przeznaczenie do gry aktorskiej kilku scen: przedniej 1, górnej 2 oraz tylnej 3. Widownia 4 okalała sceny z trzech stron.

Teatr

Powrót do antyku zaowocował zainteresowaniem antyczną tragedią i komedią oraz rozwojem **teatru**. Pierwszą stałą scenę teatralną otwarto w hiszpańskiej Walencji. Teatr stał się bardzo modny także w Anglii (teatr elżbietański), która w drugiej połowie XVI w. przeżywała okres gospodarczej prosperity. Pojawiło się tam wielu autorów piszących sztuki teatralne, z których największą sławę zyskał **William** (czyt. łyliam) **Szekspir**. W 1594 r. założył on w Londynie trupę teatralną, a następnie stał się współudziałowcem Globe Theatre (czyt. głołb fijeter), powstałego w 1599 r. Do jego najbardziej znanych sztuk należą: *Hamlet*, *Otello*, *Kupiec wenecki*, *Romeo i Julia*. Szekspir, powszechnie uważany za jednego z najwybitniejszych pisarzy angielskich, tworzył sztuki inspirowane zarówno historią starożytną, głównie Grecji i Rzymu (*Sen nocy letniej*, *Tytus Andronicus*, czyt. andronikus), jak i historią bliższą, zwłaszcza rodzimą (*Hamlet*, *Makbet*, *Król Lear*, czyt. lir), a także przedstawienia obyczajowe (*Kupiec wenecki*, *Poskromienie złośnicy*).

Książka drukowana

W okresie renesansu upowszechniły się **książki drukowane**. Dzięki zastosowaniu w połowie XV w. przez **Johannesa Gutenberga** metalowej ruchomej czcionki koszty produkcji książki znacznie się obniżyły. Zaowocowało to wzrostem liczby książek i czytelników. Wpływ na to miały nowo powstające w całej Europie **drukarnie**. W drugiej połowie XV w. założono je m.in. w: Paryżu (1470 r.), Wenecji (1470 r.), Neapolu (1471 r.) i Krakowie (1474 r.). Ok. 1500 r. drukarnie działały już w 236 miastach europejskich.

Drukowane książki okazały się bardzo ważnym narzędziem służącym do przekazywania wiedzy. Bez nich byłoby niemożliwe szybkie rozprzestrzenianie się haseł humanizmu oraz myśli reformacyjnej (zob. s. 50), wolniej przebiegałby rozwój nauki i literatury. Także Kościół Katolicki – dotąd jedyna instytucja tworząca książki w skryptoriach – po nieudanych próbach objęcia kontrolą wydawania książek rozpoczął współpracę z drukarzami przy przenoszeniu ksiąg kościelnych do postaci drukowanej. Drukarze, bardzo często dobrze wykształceni humaniści, wydający erudycyjne dzieła, chętnie drukowali również księgi wówczas pierwszej potrzeby: Biblię, mszały, brewiarze oraz katechizmy. Biblia była pierwszą książką wydrukowaną przez Gutenberga. Rosnąca lawinowo liczba książek (w XVI w. wydrukowano ok. 100 mln egzemplarzy) przyczyniła się do zakładania nowych **bibliotek**. Pojawiły się one na uniwersytetach, dworach książęcych i w miastach, gdzie o ich rozwój dbały elity patrycjuszowskie.

M10 Popularyzacja wynalazku Johannesa Gutenberga znacząco wpłynęła na rozpowszechnienie się książek, których produkcja okazała się znacznie tańsza niż dotychczas. Ilustracja prezentuje wnętrze francuskiej drukarni z początku XVI w. Miniatura pochodząca z XVI-wiecznej kroniki francuskiej, zbiory Francuskiej Biblioteki Narodowej w Paryżu.

Sztuka

Zmiany nastąpiły również w dziedzinie sztuk plastycznych. **Sztuka renesansowa** nawiązywała do antycznych sposobów przedstawiania, stosowania harmonii oraz wykorzystywania wątków mitologicznych. Nie brakowało w niej odwołań do motywów biblijnych czy – szerzej – religijnych, dominujących w sztuce średniowiecznej, choć częściej koncentrowała się na realizacji idei humanizmu, stawiającej człowieka w centrum zainteresowania. W związku z tym, że w okresie odrodzenia dzieła często powstawały na zamówienie osób świeckich, artyści cieszyli się dużą swobodą w doborze zarówno treści, jak i formy. Nowością było zastosowanie **perspektywy**, która umożliwiała odtworzenie trójwymiarowej przestrzeni na płaskiej powierzchni. Inne charakterystyczne cechy sztuki renesansowej zostały przedstawione w **tabeli nr 1**.

Praca z materiałami

1. Opisz budowę teatru elżbietańskiego. **M9**
2. Wyjaśnij, dlaczego produkcja książek w XVI w. metodą Gutenberga była tańsza niż w średniowieczu. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wymień charakterystyczne cechy sztuki renesansowej i wskaż przykłady ich zastosowania w konkretnych zabytkach. Odwołaj się do **M11**, **M12**, **M13** oraz wiedzy pozaźródłowej.

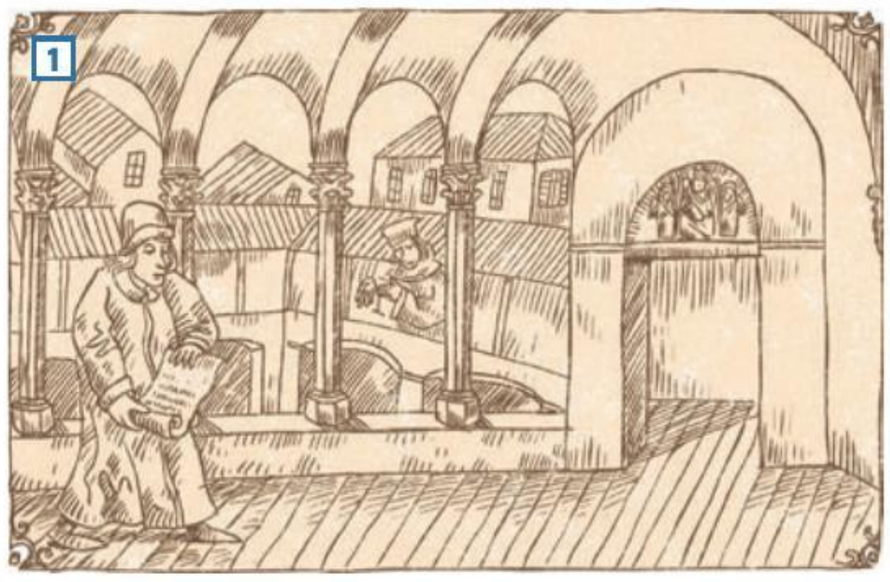

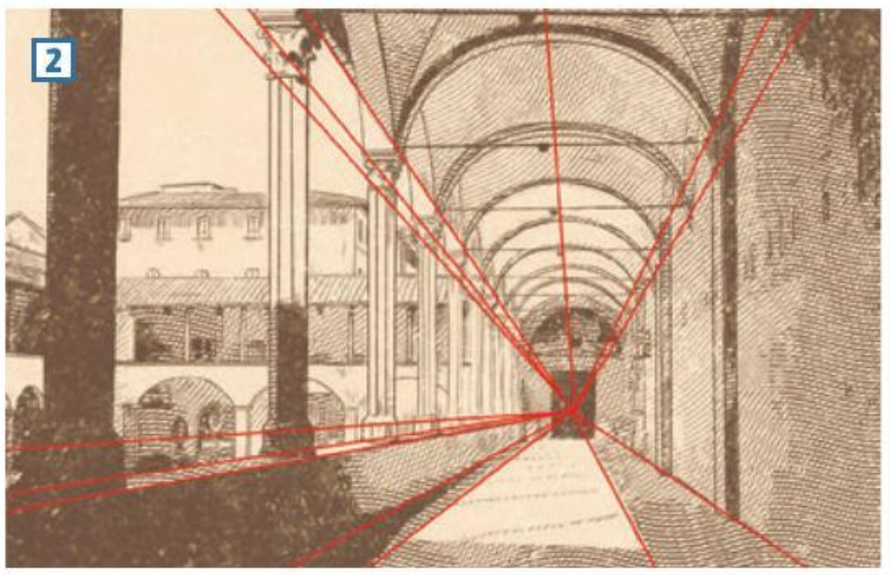

M11 Wnętrze tego samego pomieszczenia namalowane zgodnie z zasadami sztuki średniowiecznej 1 oraz renesansowej (z zastosowaniem perspektywy) 2. Ilustracje współczesne.

M12 Tabela nr 1. Sztuka renesansowa

Architektura	Malarstwo i rzeźba
• Inspiracja architekturą antyku, zastosowanie portyków, filarów, arkad, kopuł, krużganków. • Zachowanie idealnych proporcji budowli. • Wznoszenie budowli na planach centralnych: koła (rotundy), kwadratu lub wieloboku (najczęściej ośmioboku). • Wieńczenie budowli kopułami. • Rozwój architektury świeckiej (pałace miejskie, ratusze, zamki obronne, mauzolea, kamienice mieszczańskie) oraz sakralnej (bazyliki, baptysteria). • Budowanie miast na regularnych planach geometrycznych, np. Florencji, Sieny (czyt. sjeny) czy w Polsce Zamościa.	• Realizacja przez sztukę głównych haseł humanizmu, np. ukazywanie stanów emocjonalnych człowieka czy wierne oddawanie budowy ludzkiego ciała. • Wykorzystanie motywów z mitologii greckiej i rzymskiej oraz z Biblii, tematyka życia codziennego. • Rozpowszechnienie fresków jako formy malarskiej. • Rozpowszechnienie malarstwa olejnego na płótnie. • Zastosowanie w malarstwie perspektywy. • Początki stosowania światłocienia, tj. techniki malarskiej polegającej na różnicowaniu natężenia światła i eksponowaniu jego kontrastów w celu rozłożenia akcentów w kompozycji. • Wprowadzenie pejzażu w tle dla ukazania perspektywy. • Dbałość o zachowanie harmonii i proporcji ukazywanych postaci. • Intensywność kolorów.

infografika

Architektura renesansu

Twórcy architektury renesansu dążyli do osiągnięcia harmonii, symetrii i piękna swych konstrukcji. Czerpali z antycznych rozwiązań – budowle często wznosili na planach koła lub kwadratu. Wykorzystywali także klasyczne porządki architektoniczne: dorycki, joński, koryncki oraz kompozytowy, w których wielkość poszczególnych elementów była zgodna z proporcjami ludzkiego ciała (np. baza, trzon i kapitel odpowiadały stosunkowi stóp czy korpusu do głowy człowieka). W stylu renesansowym wznoszono zarówno budowle sakralne, jak i świeckie.

Katedra Santa Maria del Fiore we Florencji to jeden z najwspanialszych przykładów rodzącego się renesansu w architekturze. Jej budowę rozpoczęto u schyłku XIII w. jako kościoła gotyckiego. Styl ten reprezentuje fasada. Charakterystycznym elementem renesansowym budowli jest kopuła 1, której średnica mierzy 54 m. Zaprojektował ją Filippo Brunelleschi (czyt. bruneleski), a prace nad zwieńczeniem świątyni trwały w latach 1420–1434.

Praca z infografiką

1. Przedstaw elementy charakterystyczne dla architektury renesansowej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób w architekturze realizowano hasło powrotu do antyku.

Villa Rotonda zbudowana koło Vicenzy (czyt. wiczency) w latach 1550–1582 dla papieskiego urzędnika to przykład zachowania idealnej harmonii i symetrii. Przy jej projektowaniu korzystano z matematycznych wyliczeń proporcji. Budynek powstał na planie kwadratu, a jego centralnym punktem jest sala zwieńczona kopułą 1. Z każdej strony budowli symetrycznie rozlokowano jońskie portyki 2. Zastosowano także inne elementy popularne w architekturze antyku, tj. kolumnadę 3 i tympanon 4.

Najwybitniejsi artyści

Najwybitniejszymi przedstawicielami sztuki renesansu europejskiego byli włoscy artyści. **Leonardo da Vinci** (czyt. winczi) jest uważany za jednego z najznakomitszych malarzy i prawdopodobnie najwszechstronniej utalentowanego człowieka w historii. Do jego najlepszych dzieł malarskich należą portret *Mona Liza* oraz fresk *Ostatnia wieczerza*. Leonardo zyskał również uznanie jako inżynier, tworzył bowiem projekty wyprzedzające epokę, np. opracował koncepcję helikoptera i czołgu.

Innym wybitnym przedstawicielem renesansu był **Michał Anioł**. Sam uważał się wyłącznie za rzeźbiarza, choć tworzył także freski i projekty architektoniczne. Był również autorem godnych podziwu wierszy. Na sklepieniu Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie namalował największy fresk, jaki kiedykolwiek powstał. Zarówno w malarstwie (freskach), jak i rzeźbach (*Pieta*, *Mojżesz*, *Dawid*) nawiązywał do antycznego kultu ciała i idei humanistycznych, starając się jak najwierniej przedstawić również emocje ukazywanych postaci.

Spośród innych wybitnych artystów tworzących na Półwyspie Apenińskim należy wymienić **Sandra Botticellego** (czyt. boticzellego) oraz **Rafaela Santi**. Obydwaj swój kunszt malarski wykorzystywali zarówno do tworzenia obrazów o tematyce mitologicznej (*Narodziny Wenus* Botticellego), jak i związanej z historią antyczną (*Szkoła ateńska* Rafaela) oraz religią (piękne Madonny z obrazów Botticellego i sceny biblijne z obrazów Rafaela).

Z Włoch pochodził też portrecista cesarza Karola V – **Tycjan**. Był pierwszym malarzem, dla którego barwy stanowiły najważniejszy środek wyrazu. W jego dziełach kolory miały oddawać atmosferę oraz ukazywać zmysłowość przedmiotów.

M13 Tematyka dzieła Botticellego nawiązuje do mitu poświęconego bogini Wenus 1, będącej ucieleśnieniem idealnego piękna. Ukazana na obrazie scena prezentuje chwilę tuż po narodzinach bogini. Zefir 2 i towarzysząca mu nimfa 3 pomagają Wenus dotrzeć do brzegu, gdzie czeka na nią Wiosna 4 (jedna z Hor – bogiń pór roku) chcąca okryć jej nagie ciało. Sandro Botticelli, *Narodziny Wenus*, ok. 1485 r., Galeria Uffizi we Florencji.

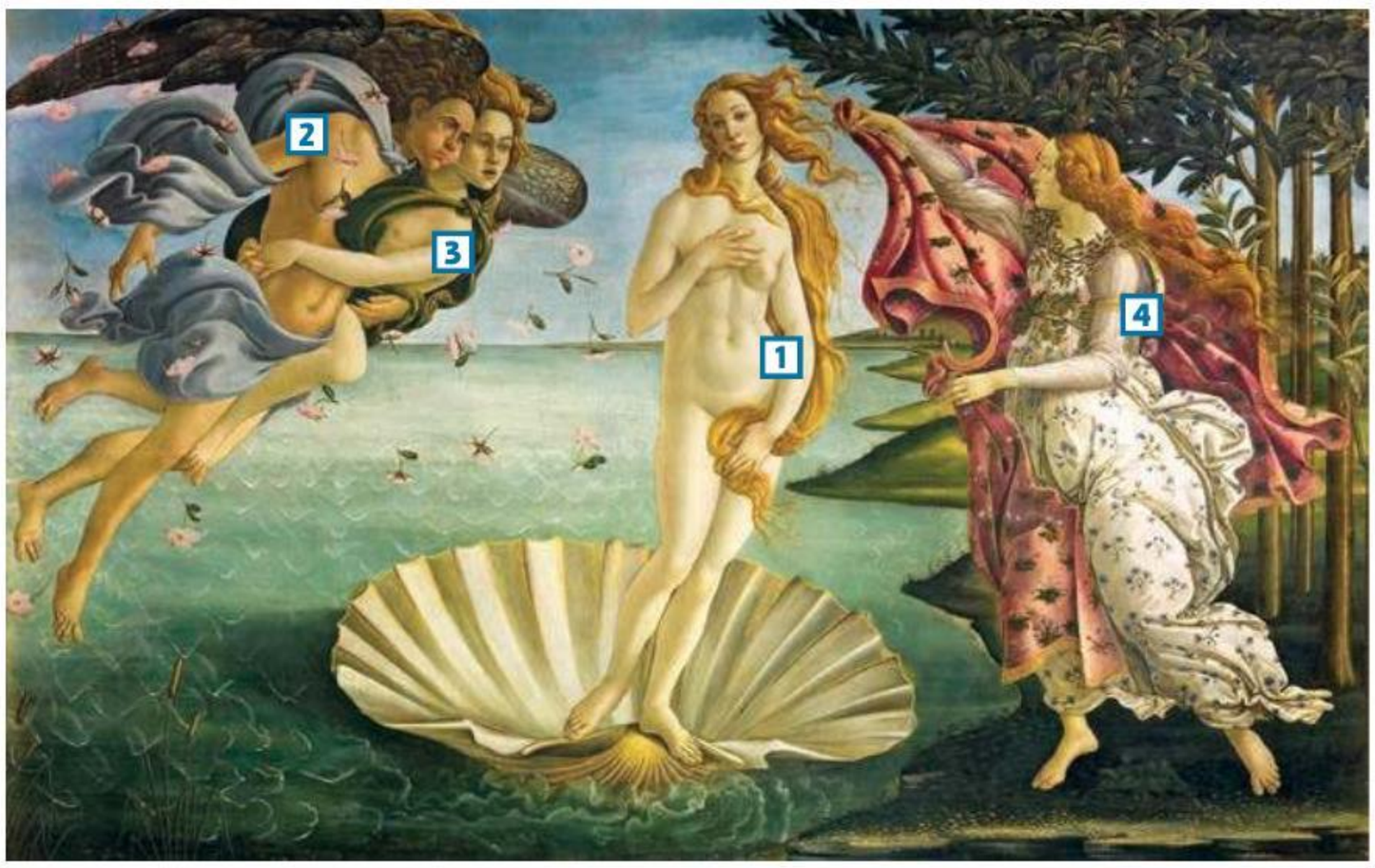

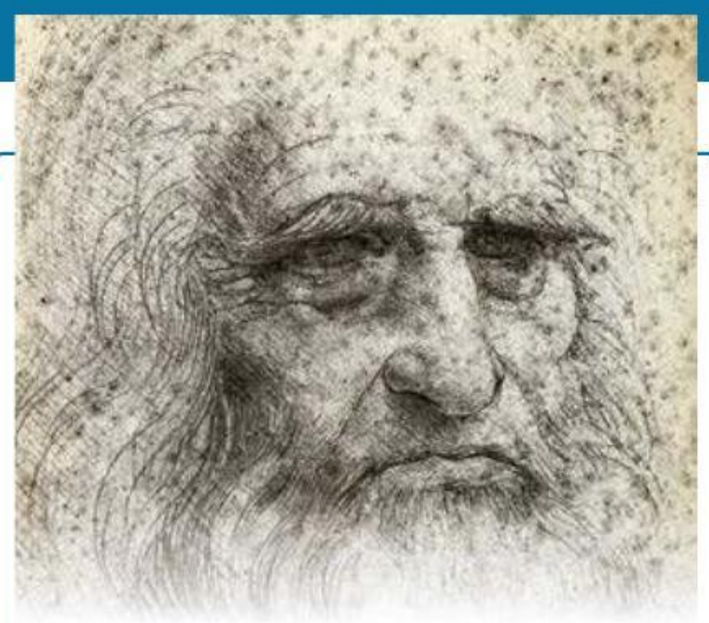

Leonardo da Vinci

(1452–1519)

Włoski artysta, teoretyk sztuki i uczony uznawany za jednego z najwybitniejszych twórców okresu odrodzenia. Do jego najważniejszych dzieł należą m.in.: *Mona Liza*, fresk *Ostatnia wieczerza*, rysunek *Człowiek witruwiański* czy *Dama z gronostajem* znajdująca się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Da Vinci był również znany z zamiłowania do techniki i ze swoich nowatorskich projektów, m.in. łodzi podwodnej, spadochronu. Fragment autoportretu artysty, 1510–1515, zbiory Biblioteki Królewskiej w Turynie.

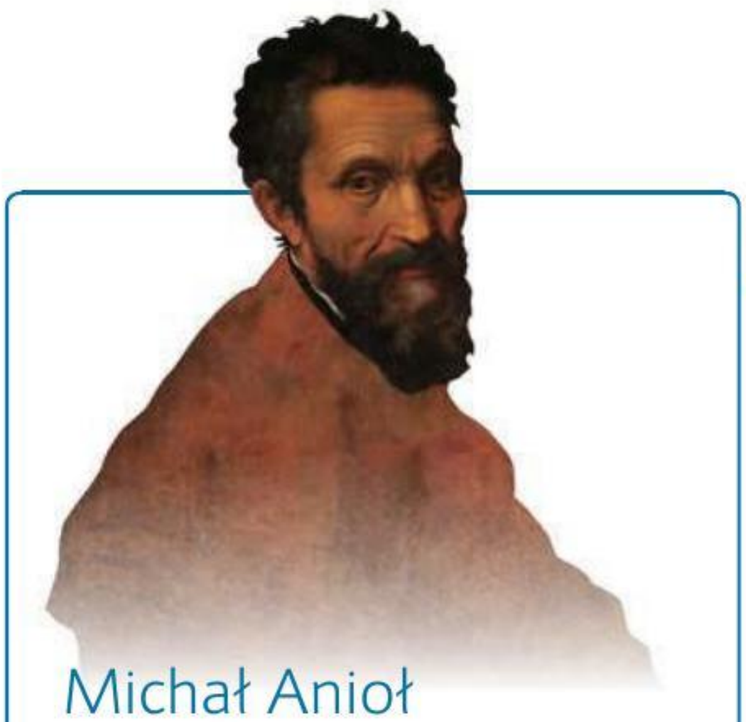

Michał Anioł

(1475–1564)

Włoski rzeźbiarz, malarz i architekt, uważany za jednego z najważniejszych artystów renesansu. Tworzył w trzech włoskich miastach: Bolonii, Florencji i Rzymie. Był jednym z głównych architektów Bazyliki św. Piotra w Rzymie i autorem projektu jej kopuły. Do jego najważniejszych dzieł należą freski w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie oraz rzeźby: *Dawid*, *Mojżesz* oraz *Pieta*. Prawdopodobnie Daniele da Volterra, fragment portretu Michała Anioła, ok. 1545 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

M14 Malarze renesansowi pochodzący m.in. z Niderlandów i Rzeszy w swojej twórczości często podejmowali ważne problemy społeczne i religijne. Pieter Bruegel Starszy, *Walka karnawału z postem*, 1559 r., Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu.

M15 Paracelsus wprowadził do medycyny wiele nowoczesnych rozwiązań, m.in. zapoczątkował wykorzystanie jako leków preparatów zawierających miedź i rtęć. Ponadto stworzył definicję trucizny i ukuł terminy *alkohol*, *gaz* i *chemia*. Uważa się go za ojca chemii medycznej, toksykologii i anestezjologii. Kopia zaginionego portretu Paracelsusa autorstwa Quentina (czyt. kłentina) Matsysa, XVII w., Muzeum Luwr w Paryżu.

Również sztuka francuska szybko się otworzyła na nowe trendy. W stylu renesansowym powstał m.in. Zamek Anet (czyt. ane), a dużą popularnością cieszyły się obrazy **Jeana Cousina** (czyt. żana kuzena) **Starszego**. Namalował on pierwszy francuski akt *Eva Prima Pandora*. W Rzeszy sławę zyskiwała twórczość **Albrechta Dürera** (czyt. direra), autora licznych grafik (*Czterej jeźdźcy Apokalipsy*, *Adam i Ewa*). Ponadto w kraju tym tworzyli **Lucas Cranach** (czyt. lukas kranach) zwany **Starszym** oraz **Hans Holbein** (czyt. holbajn) zwany **Młodszym**.

Wpływy renesansu były też widoczne w sztuce tworzących w Niderlandach **Hieronima Boscha** (czyt. bosza) oraz **Pietera Bruegla** (czyt. pitera brechla) **Starszego**. Ten ostatni obrazował m.in życie codzienne mieszkańców wsi i miast (*Walka karnawału z postem*).

Nauka

W okresie odrodzenia nastąpiło ożywienie nauki. Humaniści zaczęli się interesować studiami m.in. nad matematyką, botaniką i medycyną. W Bolonii już od 1314 r. przeprowadzano publiczne sekcje zwłok. Zainteresowanie nimi sprawiło, że żyjący w XVI w. flamandzki lekarz **Andreas Vesalius** (czyt. wezaljus) stworzył nowoczesną anatomię. Hiszpański lekarz, prawnik, astronom i teolog **Miguel** (czyt. migel) **Servet** odkrył płucne krążenie krwi, co przyczyniło się do poszerzenia wiedzy o ludzkim ciele. Niemiecki lekarz **Paracelsus**, dzięki obserwacji procesów chemicznych zachodzących w organizmie człowieka, stworzył podstawy farmakologii.

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli nauki okresu odrodzenia był **Mikołaj Kopernik** (zob. s. 128). Urodzony w Toruniu prawnik, ekonomista oraz astronom przeszedł do historii jako twórca heliocentrycznej teorii budowy wszechświata. Według Kopernika to nie Słońce (jak dotychczas twierdzono) obraca się wokół Ziemi, ale to Ziemia, podobnie jak inne planety Układu Słonecznego, krąży wokół Słońca. Wyniki swoich obserwacji Kopernik opublikował w 1543 r. w dziele *O obrotach sfer niebieskich*. Zwolennikiem koncepcji Kopernika był włoski astronom i fizyk **Galileusz**. Odkrył on m.in., że na Księżycu znajdują się góry, a na Słońcu – plamy. Galileusz odkrył również zjawisko bezwładności.

Praca z materiałami

1. Wskaż różnice między sztuką włoską a niderlandzką. Wykorzystaj **M13**, **M14** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów wpływ Peracelsusa na rozwój współczesnej medycyny i chemii. **M15**

Renesans

4 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, na czym polegała przemiana w sposobie myślenia Europejczyków w okresie odrodzenia.
2. Przedstaw poglądy głównych myślicieli renesansu.
3. Scharakteryzuj myśl polityczną epoki odrodzenia.
4. Opisz największe osiągnięcia w dziedzinie nauki w XV–XVI w.

Renesans

Okres w historii kultury trwający we Włoszech od końca XIII do początku XVI w., w pozostałych krajach Europy – w XV–XVI w.
Odwołania do dorobku twórców starożytnych.
Humanizm – główny nurt filozoficzny, w centrum zainteresowań człowiek i jego działalność.
Erazm z Rotterdamu – czołowy przedstawiciel myśli filozoficznej odrodzenia, autor m.in. *Podręcznika żołnierza Chrystusowego* i *Pochwały głupoty*.

Myśl polityczna

Niccolò Machiavelli – traktat *Książę*. Założenie: koncepcja politycznego działania władcy w myśl zasady „cel uświęca środki" (makiawelizm).
Tomasz Morus – traktat *Utopia*. Założenie: wizja idealnego państwa i społeczeństwa opartego m.in. na zasadach sprawiedliwości społecznej i braku własności prywatnej.
Jean Bodin – traktat *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*. Założenia: rządy absolutystyczne i podporządkowanie się poddanych woli władcy.

Literatura

Nawiązywanie do gatunków znanych z antyku (sonety, tragedie, komedie).
Rozwój literatury w językach narodowych.
Prekursorzy: Francesco Petrarka, Dante Alighieri i Giovanni Boccaccio.
Najwybitniejsi twórcy
- Ludovico Ariosto – *Orland szalony*
- Baldassare Castiglione – *Książka o dworzaninie*
- Miguel de Cervantes – *Przemyślny szlachcic Don Kichot z Manczy*
- François Rabelais – *Gargantua i Pantagruel*
- Pierre de Ronsard – zbiory sonetów *Do Marii* i *Na śmierć Marii*

Rozwój literatury autobiograficznej – Benvenuto Cellini, Ignacy Loyola, Michel de Montaigne.
Narodziny teatru elżbietańskiego. Twórczość Williama Szekspira.
Popularyzacja literatury, nauki i haseł renesansu dzięki rozpowszechnieniu druku.

Sztuka

Powrót do rozwiązań znanych z czasów starożytnych.
Nawiązywanie do antyku.
Zastosowanie perspektywy w malarstwie.
Tematyka dzieł: motywy mitologiczne, biblijne oraz człowiek i życie codzienne.
Rozwój malarstwa portretowego, upowszechnienie fresków.
Rozwój architektury świeckiej.
Najwybitniejsi twórcy
- Leonardo da Vinci – *Ostatnia wieczerza*, *Mona Liza*
- Michał Anioł – *Dawid*, *Mojżesz*, *Pieta*, freski w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie
- Sandro Botticelli – *Narodziny Wenus*
- Rafael Santi – *Szkoła ateńska*
- Tycjan – portrety cesarza Karola V
- Pieter Bruegel – *Walka karnawału z postem*
- Albrecht Dürer – *Czterej jeźdźcy Apokalipsy*, *Adam i Ewa*

Nauka

Rozwój matematyki, medycyny i astronomii.
Poszerzenie wiedzy o ludzkim organizmie dzięki sekcjom zwłok.
Andreas Vesalius – opracowanie nowoczesnej anatomii.
Miguel Servet – odkrycie płucnego krążenia krwi.
Paracelsus – stworzenie podstaw farmakologii.
Mikołaj Kopernik – autor teorii heliocentrycznej zaprezentowanej w dziele *O obrotach sfer niebieskich* (1543 r.).
Galileusz – zwolennik koncepcji Kopernika, odkrycie zjawiska bezwładności.

Polecane publikacje

Człowiek renesansu, pod red. E. Garina, tłum. A. Osmólska-Mętrak, Warszawa: Świat Książki, 2001.

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa: PIW, 1993.

Ch. Nicholl, *Leonardo da Vinci. Lot wyobraźni*, przeł. M. i A. Grabowscy, Warszawa: Wyd. W.A.B., 2006.

5 Reformacja w Europie

1517 wystąpienie Marcina Lutra, początek reformacji

1521 edykt w Wormacji

1524–1526 wojna chłopska

1534 Akt supremacji, początek Kościoła Anglikańskiego

1555 pokój w Augsburgu

1572 noc św. Bartłomieja

1598 edykt nantejski

Przypomnij

- Jakie były główne próby reform Kościoła Katolickiego w XIV–XV w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do rozłamu w Kościele Rzymskokatolickim w XVI w.

Po lekcji

- Przedstawiam przyczyny reformacji.
- Charakteryzuję najważniejsze etapy reformacji w Rzeszy.
- Wyjaśniam główne założenia luteranizmu, kalwinizmu i anglikanizmu.
- Opisuję konflikty religijne we Francji.
- Oceniam skutki reformacji.

Kryzys wewnętrzny w Kościele Katolickim

Kościół Rzymskokatolicki na przełomie XV i XVI w. przeżywał **głęboki kryzys**. Wśród wiernych ogromne oburzenie wywoływał handel urzędami kościelnymi (symonia). Nadal było również obecne zjawisko nepotyzmu, tj. faworyzowania członków rodziny przy obsadzaniu urzędów kościelnych. W efekcie godności kościelne często piastowały osoby pozbawione odpowiednich kompetencji.

Z krytyką spotykał się upadek obyczajów wśród duchownych. Wytykano im trwonienie dochodów kościelnych, poświęcanie czasu zabawie, częstą obecność w karczmach i zainteresowanie modnymi strojami. Potępiano również nagminne łamanie zasady celibatu (nikolaizm). Najbardziej jednak doskwierał parafianom brak opieki duchowej ze strony wielu proboszczów. Część z nich nie przebywała nawet na terenie swoich parafii. Kumulowali związane z nimi beneficja, z których czerpali dochody, a opiekę nad wiernymi powierzali słabo opłacanym i nisko wykwalifikowanym zastępcom.

Problemy wynikały również z chaosu liturgicznego. Duchowni samowolnie wprowadzali zmiany w nabożeństwach, a księgi liturgiczne były pełne różnic i błędów. Księża odprawiali msze na ogół byle jak, bez starania się o ich sakralny charakter i troski o świadome uczestnictwo wiernych. Natomiast wielką popularnością cieszyły się różne nieliturgiczne, pełne przesądów nabożeństwa ludowe. Próby przeprowadzenia reform podejmowane na kolejnych soborach kończyły się niepowodzeniem. Zmianom nie sprzyjała postawa papieży, skupiających się głównie na rywalizacji politycznej i pomnażaniu swych majątków.

M1 Sprzedawca odpustów był jedną z charakterystycznych postaci norymberskiego karnawału. Zazwyczaj stał przy bocznych ulicach w towarzystwie tzw. dzikiego człowieka oraz bazyliszka i oferował odpuszczenie grzechów w zamian za zakup odpustu. Ilustracja z początku XVI w., zbiory Uniwersytetu Kalifornijskiego w Los Angeles (czyt. andżeles).

Wystąpienie Marcina Lutra i początek reformacji

Niezadowolenie wiernych budził też wzrost zamożności Kościoła, który stał się największym posiadaczem ziemskim w średniowiecznej Europie. Szczególnie widoczne było to na terenie Rzeszy. Ekonomiczna potęga Kościoła Katolickiego wywoływała zazdrość nie tylko świeckich niemieckich władców czy ubożejącego rycerstwa, lecz także niższych warstw społecznych, na których barkach spoczywało utrzymanie duchowieństwa.

Kumulacja wzburzenia wiernych w Rzeszy nastąpiła po decyzji papieża Leona X o masowej sprzedaży odpustów. Pozyskane w ten sposób środki miały być przekazane na budowę Bazyliki św. Piotra w Rzymie. Okazało się przy tym, że nie wszystkie pieniądze trafiały do Rzymu – część pozostawała w rękach lokalnych biskupów. Wywołało to opór wobec działań Kościoła i wzrost niechęci do niego znacznej części niemieckiego społeczeństwa.

W **1517 r.** **Marcin Luter**, niemiecki mnich z zakonu augustianów, doktor teologii i wykładowca na uniwersytecie w Wittenberdze, wypowiedział się przeciw odpustom. Uznał, że handel nimi stoi w sprzeczności z Pismem Świętym i jest jedną z przyczyn upadku moralności chrześcijańskiej. Kierując się nadzieją na sprowokowanie dyskusji na ten temat, rozesłał do uniwersytetów **listę 95 tez**. Wywołało to reakcję, a w konsekwencji doprowadziło do **reformacji** i rozłamu w Kościele. Początkowo Luter nie chciał zerwania z Kościołem Rzymskokatolickim, pragnął jego reformy. Świadczy o tym chociażby dedykowanie pracy *O wolności chrześcijanina* (1520 r.) papieżowi Leonowi X.

Tezy głoszone przez Lutra spotkały się z przychylnością części niemieckiego społeczeństwa, w tym elektora saskiego Fryderyka Mądrego oraz tamtejszych humanistów z Ulrichem von Huttenem i Filipem Melanchtonem na czele. Ogromny wpływ na rozprzestrzenianie się poglądów wittenberskiego mnicha miało również upowszechnienie się wynalazku druku. Tylko między 1517 a 1520 r. ukazało się ok. 30 traktatów Lutra, które sprzedano w nakładzie ponad 300 tys. egzemplarzy.

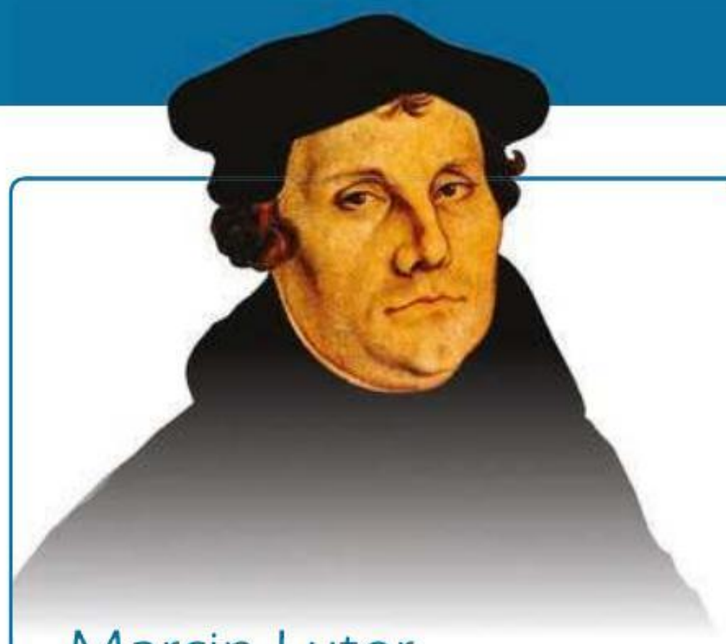

Marcin Luter

(1483–1546)

Niemiecki teolog, doktor prawa, wykładowca na uniwersytecie w Wittenberdze, mnich. Ogłoszenie przez niego 95 tez przeciwko odpustom zapoczątkowało reformację. Luter sformułował doktrynę religijną nazywaną od jego imienia luteranizmem. Przetłumaczył Biblię na język niemiecki. Tłumaczenie to jest uznawane za fundament współczesnego języka niemieckiego. Za swoją działalność Luter został przez cesarza skazany na banicję i obłożony ekskomuniką przez papieża. Lucas Cranach (czyt. lukas kranach) Starszy, fragment portretu Marcina Lutra, ok. 1529 r., Kościół św. Anny w Augsburgu.

M2 **95 tez Marcina Lutra, 1517 r.**

1. Pan nasz i nauczyciel Jezus Chrystus mówi: pokutę czyńcie [...], chce więc, iżby całe życie ludzkie było pokutą. [...]

5. Papież nie chce i nie może odpuszczać żadnych kar, oprócz tych, które sam nałożył na mocy swego sądu lub na podstawie kanonów. [...]

21. Kaznodzieje odpustowi mylą się, twierdząc, że człowiek może być przez odpust papieski wolny od wszelkiej kary i zostać zbawionym. [...]

35. Nie po chrześcijańsku uczą ci, którzy twierdzą, że zbędną jest skrucha i umartwienie dla wykupujących dusze z czyśćca lub listy odpustowe. [...]

38. Przebaczenia papieskiego i jego udzielenia nie należy wcale lekceważyć, gdyż – jak powiedziałem – jest oznajmieniem przebaczenia boskiego. [...]

43. Należy pouczyć chrześcijan, iż lepiej robi ten, co daje ubogim lub pożycza potrzebującym, niż gdyby miał kupować odpust. [...]

62. Zaiste prawdziwym skarbem kościołów jest Ewangelia Święta wspaniałości i łaski Bożej. [...]

65. Dlatego skarby Ewangelii są siećmi, którymi niegdyś łowiono ludzi od bogactw.

66. Skarby odpustów są siećmi, którymi teraz łowi się bogactwa od ludzi. [...]

94. Należy upomnieć chrześcijan, aby oni starali się iść za swą głową, za Chrystusem, przez krzyż, śmierć i piekło.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod. red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 92–94.

Reformacja

Ruch religijny, społeczny i narodowy, który rozwinął się w Europie w XVI w. pod wpływem działalności Marcina Lutra. Głównymi hasłami ruchu były reforma Kościoła Katolickiego oraz powrót do pierwotnych źródeł wiary. Początkowo termin ten odnosił się wyłącznie do zwolenników haseł Lutra, potem objął inne wyznania, m.in. kalwinizm i anglikanizm. Wskutek reformacji nastąpił długotrwały i krwawy konflikt religijny w Europie oraz jej podział na dwa główne obozy wyznaniowe – katolików i protestantów.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, czemu miało służyć wprowadzenie postaci sprzedawcy odpustów podczas karnawału w Norymberdze. **M1**
2. Wyjaśnij, dlaczego Marcin Luter sprzeciwiał się odpustom. **M2**

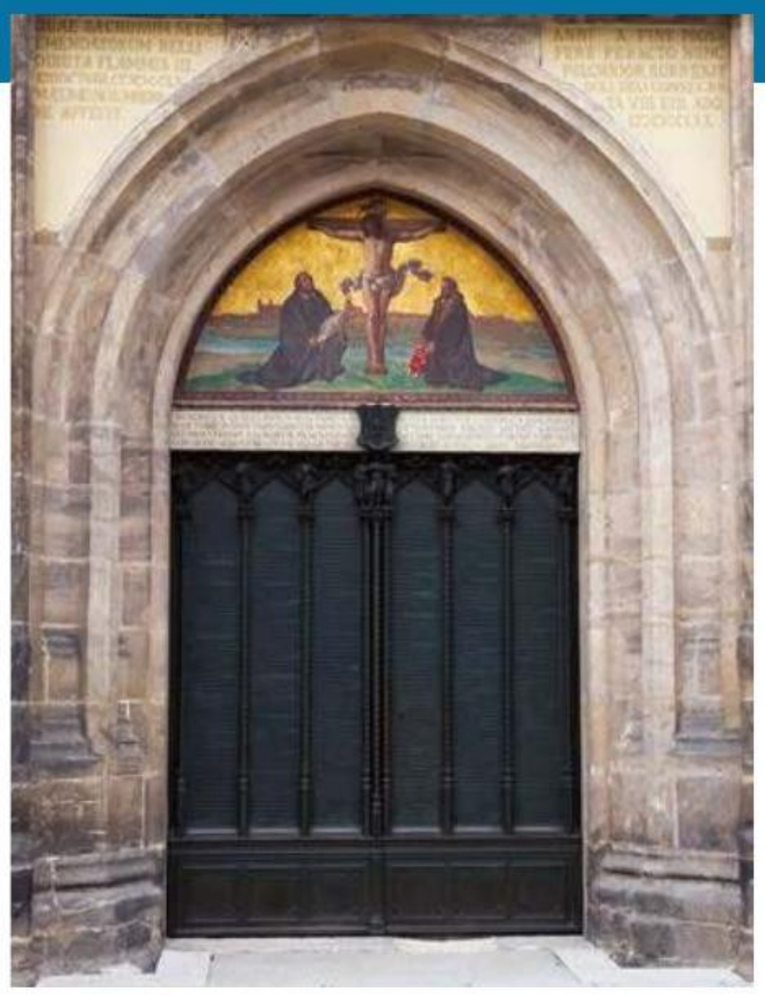

M3 Ważnym elementem kultury pamięci o początkach reformacji są drzwi kościoła zamkowego w Wittenberdze z odlanymi 95 tezami Lutra. To tu, jak głosi legenda, augustiański mnich miał je przybić w październiku 1517 r. Prawdopodobnie nigdy do tego nie doszło, a Luter – zanim publicznie ogłosił swe tezy – najpierw rozesłał je do biskupów i profesorów. Portal kościoła zamkowego w Wittenberdze w Niemczech.

M4 Podczas publicznego wystąpienia na sejmie Rzeszy przed cesarzem Karolem V [1] oraz nuncjuszem apostolskim Girolamem (czyt. dżirolamem) Aleandrem [2] Luter [3] miał odmówić odwołania swoich nauk, wygłaszając słowa: „Oto stoję przed wami. Inaczej uczynić nie mogę". Scenę tę na swoim obrazie *Luter przed sejmem Rzeszy w Wormacji* przedstawił w 1877 r. Anton von Werner. Obraz znajduje się w Państwowej Galerii Sztuki w Stuttgarcie (czyt. sztutgarcie) w Niemczech.

Duchowieństwo niemieckie, początkowo skore do dysput z Lutrem, z czasem zaczęło określać głoszone przez niego nauki jako herezję. Negatywne nastawienie do teologa z Wittenbergi rosło także w papieskim Rzymie. Papież Leon X w 1520 r. wydał bullę, w której zagroził Lutrowi ekskomuniką, jeśli nie odwoła on swoich tez. Ten jednak nie tylko nie spełnił postawionego warunku, ale na rynku w Wittenberdze spalił bullę papieską wraz z kodeksami prawa kanonicznego. Oznaczało to zerwanie z papiestwem.

Rozprzestrzenianie się reformacji i doktryna luterańska

Sprawę reformatora miał rozstrzygnąć cesarz Karol V. Wezwał on niepokornego mnicha na sejm Rzeszy w Wormacji. Gdy się okazało, że Luter nie zamierza odwołać głoszonych poglądów, cesarz w **1521 r.** wydał **edykt wormacki**. Skazał w nim zbuntowanego mnicha na banicję, a jego pisma nakazał spalić. Wkrótce duchowny został też obłożony papieską ekskomuniką.

Luter zyskał wsparcie elektora saskiego Fryderyka Mądrego, który ukrył go na zamku w Wartburgu. Tam autor 95 tez przełożył Biblię na język niemiecki, a także – we współpracy z Filipem Melanchtonem – opracował zasady nowego wyznania. Już w trakcie sporu o odpusty Luter uznał, że zbawienie jest możliwe wyłącznie przez wiarę, a nie za sprawą dobrych uczynków czy ascetycznego życia.

Jako jedyne źródło wiary wskazał Pismo Święte. Nawoływał przy tym do prostoty życia chrześcijańskiego opartego na wspólnocie wszystkich wiernych. Hierarchię kościelną i zakony uznał za niepotrzebne. Uważał, że odzwierciedlenie w Biblii mają tylko dwa sakramenty – chrzest i Eucharystia, którą zalecał przyjmować pod dwiema postaciami: chleba i wina. Wierzył, że Chrystus jest obecny w Eucharystii, ale odrzucał katolicką naukę, że w czasie mszy następuje przemienienie (przeistoczenie) chleba i wina w ciało i krew Chrystusa. Ostateczny kształt doktryny wyznania został zredagowany przez Filipa Melanchtona w 1530 r. i przeszedł do historii jako ***Augsburskie wyznanie wiary***. Stało się ono podstawą funkcjonowania **Kościoła Luterańskiego**, nazywanego również Augsburskim.

Pod względem organizacyjnym Kościół Luterański został podporządkowany władzy świeckiej, od której był uzależniony finansowo. Na czele wspólnoty stał pastor odpowiadający za sprawy religijne. Rozwojowi **luteranizmu** sprzyjali niektórzy książęta Rzeszy, widzieli w nim bowiem szansę na przejęcie majątków biskupstw i zakonów.

Popularność idei Lutra doprowadziła do szybkiego rozprzestrzenienia się nowego wyznania i wzrostu liczby zwolenników reformatora. Z tego powodu zaognił się konflikt z cesarzem i Kościołem Rzymskokatolickim. Tymczasem w łonie samego luteranizmu zaczęły się pojawiać grupy głoszące coraz radykalniejsze hasła społeczne. W efekcie Rzesza na kilkadziesiąt lat pogrążyła się w konfliktach religijnych, a jednym z nich była wojna chłopska.

Wojna chłopska (1524–1526)

Idee odnowy religijnej głoszone przez Lutra zbiegły się w czasie z ostrymi napięciami społecznymi i politycznymi w Rzeszy. Poglądy mnicha z Wittenbergi stały się dla zubożałego rycerstwa i chłopów pretekstem do zbrojnych wystąpień przeciwko władzy i Kościołowi. Gdy chłopi niemieccy usłyszeli nawoływanie Lutra do powrotu do ubogiego Kościoła, dodali do niego własny postulat – powrotu do czasów, gdy wszyscy chrześcijanie byli sobie równi. Opowiadali się za zniesieniem dziesięciny, podziałem między siebie własności kościelnej oraz likwidacją zależności feudalnych. Ich duchowym przywódcą został współpracujący wcześniej z Lutrem **Thomas Müntzer** (czyt. tomas mincer). Pod koniec 1524 r. doszło do pierwszych wystąpień chłopskich w Schwarzwaldzie (czyt. szwarcwaldzie). Błyskawicznie objęły one kolejne tereny Rzeszy i przerodziły się w otwarty konflikt nazwany **wojną chłopską**. Szacuje się, że przez cały okres wojny wzięło w niej udział ok. 300 tys. chłopów. W 1525 r. zebrali oni swoje postulaty w dwunastu artykułach. Radykalizm części z nich – m.in. proponowana przez Müntzera likwidacja własności prywatnej – wywołał jednak stanowczy sprzeciw ze strony koalicji książąt, zarówno katolickich, jak i zwolenników Lutra. Powstańcy ponieśli dotkliwą klęskę w bitwie pod Frankenhausen (czyt. frankenhałzen) w Turyngii (1525 r.), a przywódca ruchu został stracony. Zapoczątkowało to wygaszanie powstania, zakończonego ostatecznie w 1526 r.

Luter nie udzielił poparcia walczącym. Obawiał się, że bunt chłopów przeciw możnowładcom doprowadzi do upadku reformacji, gdyż książęta wystraszą się radykalnych postulatów społecznych i wycofają poparcie dla zmian religijnych.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego drzwi katedry w Wittenberdze są ważnym elementem kultury pamięci o początkach reformacji. **M3**
2. Określ, jakie nastawienie do Lutra przejawiali obecni na sali obradujący. **M4**
3. Wymień główne postulaty zawarte w *Dwunastu artykułach*, a następnie wyjaśnij, dlaczego budziły one sprzeciw Kościoła i szlachty niemieckiej. **M5**

Kościoły protestanckie (m.in. Kościół Luterański, Kościół Kalwiński) są też określane jako Kościoły ewangelickie. Nazwa ta ma nawiązywać do potrzeby życia zgodnie z Ewangelią, czyli nauką Chrystusa zapisaną w Biblii.

M5 ***Dwanaście artykułów*, 1525 r.**

Po pierwsze: jest nasza pokorna prośba i żądanie, [...] iż my odtąd chcemy mieć władzę i moc, aby cała gmina proboszcza sama wybierała i naznaczała, aby miała władzę tegoż usuwać, gdyby nie prowadził się należycie. [...]

Po drugie: [...] chętnie będziemy oddawać sprawiedliwą dziesięcinę ze zboża, ale to, co się słusznie należy [...] proboszczowi, który głosi jasno Słowo Boże, [...] na potrzeby biednych [...] i na obronę kraju. Poza tym żadne inne podatki krajowe nie powinny być nakładane na biednego człowieka. [...]

Po szóste: uskarżamy się także na pańszczyznę, która z dnia na dzień powiększa się i codziennie wzrasta: żądamy, aby miano dla nas należny wzgląd i nie obarczano nas tak dotkliwie, lecz łaskawie wymagano tego, co nasi rodzice odrabiali [...].

Po siódme: chcemy, aby panowie nie nakładali na nas dalszych ciężarów [...], aby chłop mógł bez przeszkód i spokojnie użytkować swoją posiadłość i korzystać z niej. [...]

Po dziesiąte: skarżymy się, ponieważ niektórzy panowie przywłaszczyli sobie łąki, a również i role, które do gmin należą. Ziemie te chcemy z powrotem przejąć we władanie gminy [...].

Reformacja, oprac. L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa: PZWS, 1960, s. 5–6.

Luteranizm

Wynalazek druku przyczynił się nie tylko do popularyzacji książek, lecz także ułatwił rozpowszechnianie druków ulotnych zawierających głównie grafikę. Obrazki były skutecznym narzędziem propagowania haseł reformacji i walki z Kościołem Katolickim. Oddziaływały przede wszystkim na najuboższe grupy społeczne, wśród których umiejętność pisania oraz czytania należała do rzadkości. Niektóre druki ulotne miały charakter karykaturalny, ośmieszający Kościół Katolicki oraz duchowieństwo. Inne oddziaływały na odbiorcę swym moralizatorsko-dydaktycznym przekazem. Do tych ostatnich można zaliczyć grafiki zaprezentowane na tej stronie.

Przygotowany w pracowni niemieckiego snycerza drzeworyt *Stary i nowy Kościół* z 1524 r. odzwierciedlał polemikę między zwolennikami nauk Lutra a Kościołem Katolickim. Po przeciwległych stronach ilustracji zostały ukazane dwie wizje Kościoła: luterańska ① oraz katolicka ②. Druk swą wymową nawiązywał do głównych haseł reformacji.

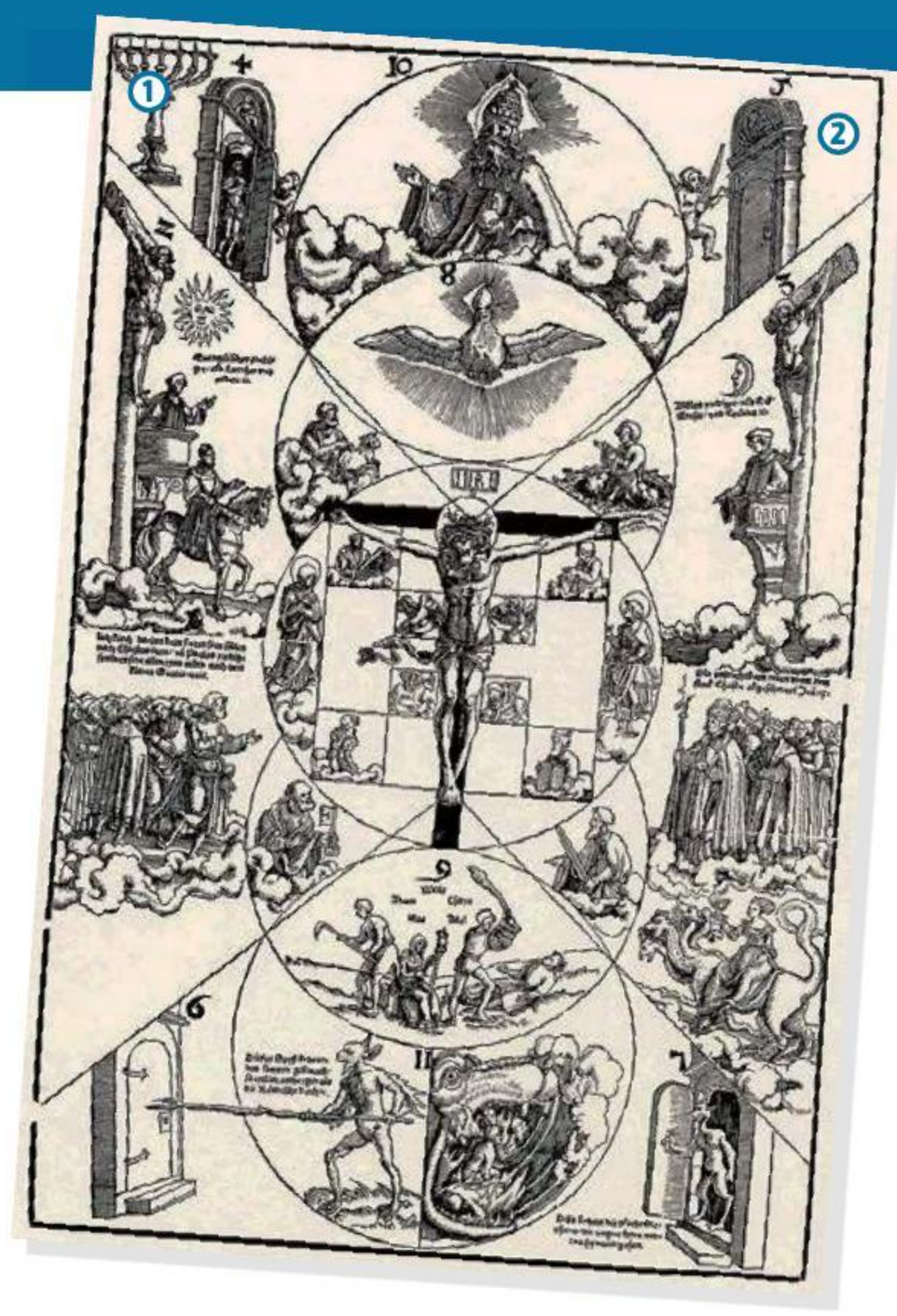

Ulotka *Różnice pomiędzy ewangelicką a katolicką mszą* pochodząca z 1545 r. jest dziełem Lucasa Cranacha Młodszego. Artysta zaprezentował na niej dychotomiczną wizję współczesnego mu Kościoła chrześcijańskiego. Podział podkreśla znajdująca się w centrum kolumna, która oddziela dwa niezależne światy. Po lewej stronie grafik przedstawił nabożeństwo luterańskie **1**, w którym nauka płynie bezpośrednio od Boga. Prawa strona – katolicka **2** – ukazuje organizację Kościoła Katolickiego jako nastawioną na zyski, skupiającą wokół siebie wyłącznie duchownych.

Praca z infografiką

1. Omów treść oraz symbolikę przedstawionych grafik. Wyjaśnij, w jaki sposób odzwierciedlały one główne hasła reformacji.

2. Rozstrzygnij, czy zaprezentowane ilustracje rzeczywiście mogły pełnić funkcje dydaktyczne. Odpowiedź uzasadnij.

Protestantyzm

Mimo trwającego konfliktu religijnego Kościół Katolicki w Rzeszy wciąż miał silną pozycję. Pozostali przy nim cesarz oraz część książąt, głównie z południowych regionów. W **1529 r.** na sejmie w **Spirze** zwolennicy reformacji zaprotestowali przeciwko ponownemu wprowadzeniu postanowień edyktu wormackiego, które zabraniały szerzenia idei luterańskich. Znalazły się wśród nich cztery księstwa, m.in elektorska Saksonia i Hesja, oraz czternaście wolnych miast – w tym Norymberga i Strasburg (czyt. sztrazburg).

Na pamiątkę tego wydarzenia (protestu) luteranie zostali nazwani **protestantami**. W kolejnych stuleciach określenie to objęło swoim zakresem przedstawicieli wszystkich nowych wyznań, które zerwały z Rzymem.

Wojny szmalkaldzkie

W 1531 r. z inicjatywy władców Saksonii i Hesji powołano do życia Związek Szmalkaldzki. Miał on chronić protestanckie księstwa przed katolikami. Narastający konflikt zaowocował wybuchem **I wojny szmalkaldzkiej** (1546–1547), która zakończyła się zwycięstwem cesarza i sprzymierzonych z nim książąt katolickich. Mimo tego sukcesu i przyjęcia na sejmie w Augsburgu w 1548 r. dekretu Karola V o zawieszeniu sporów religijnych (tzw. interim augsburskie; łac. *interim* – „tymczasem") nie udało się doprowadzić do trwałego pokoju. W 1552 r. wybuchła **II wojna szmalkaldzka**, zakończona tym razem wygraną protestantów.

Pokój religijny w Augsburgu

Porozumienie między protestantami a katolikami osiągnięto dopiero w **1555 r.** na sejmie w **Augsburgu**. W trakcie jego obrad wprowadzono zasadę **„czyja władza, tego religia"** (łac. *cuius regio, eius religio*; czyt. kujus regio ejus religio). Odtąd nie cesarz ani papież, lecz książę (władca terytorialny) miał decydować o wyznaniu swoich poddanych. Pokój zażegnał na jakiś czas konflikty religijne w Rzeszy, ale jednocześnie przyczynił się do utrwalenia podziału wyznaniowego na jej terytorium.

Konsekwencje pokoju zawartego w Augsburgu były jednak zdecydowanie głębsze. Prawo narzucania mieszkańcom wyznania dawało książętom i wolnym miastom Rzeszy niemal nieograniczone możliwości decydowania o życiu religijnym poddanych. W danym księstwie lub wolnym mieście mogło funkcjonować wyłącznie jedno wyznanie – katolickie lub luterańskie. Osoby, które nie chciały przyjąć wiary władcy, musiały opuścić swoje domostwa. Pokój augsburski nie obejmował kalwinistów i przedstawicieli radykalnych odłamów reformacji, jak anabaptyści (zob. s. 130) czy menonici (zob. s. 130). Wielu z nich w obawie przed prześladowaniami religijnymi decydowało się na emigrację, szukając lepszego bytu i schronienia w innych państwach, m.in. we Francji i w państwie polsko-litewskim.

M6 Fragment obrazu nieznanego artysty z cyklu *Życie elektora saskiego Jana Fryderyka I* przedstawia sceny przygotowań do I wojny szmalkaldzkiej oraz jej wybuch. Artysta ukazał m.in. wojska szykujące się do działań zbrojnych w południowych Niemczech [1] oraz potyczkę saskich chłopów z wojskiem cesarskim [2]. Cykl powstał w latach ok. 1601–1630, jest przechowywany w Niemieckim Muzeum Historycznym w Berlinie.

Praca z materiałem

1. Wyszukaj dodatkowe informacje dotyczące elektora saskiego Jana Fryderyka I i wyjaśnij, jaką rolę odegrał on w I wojnie szmalkaldzkiej. **M6**

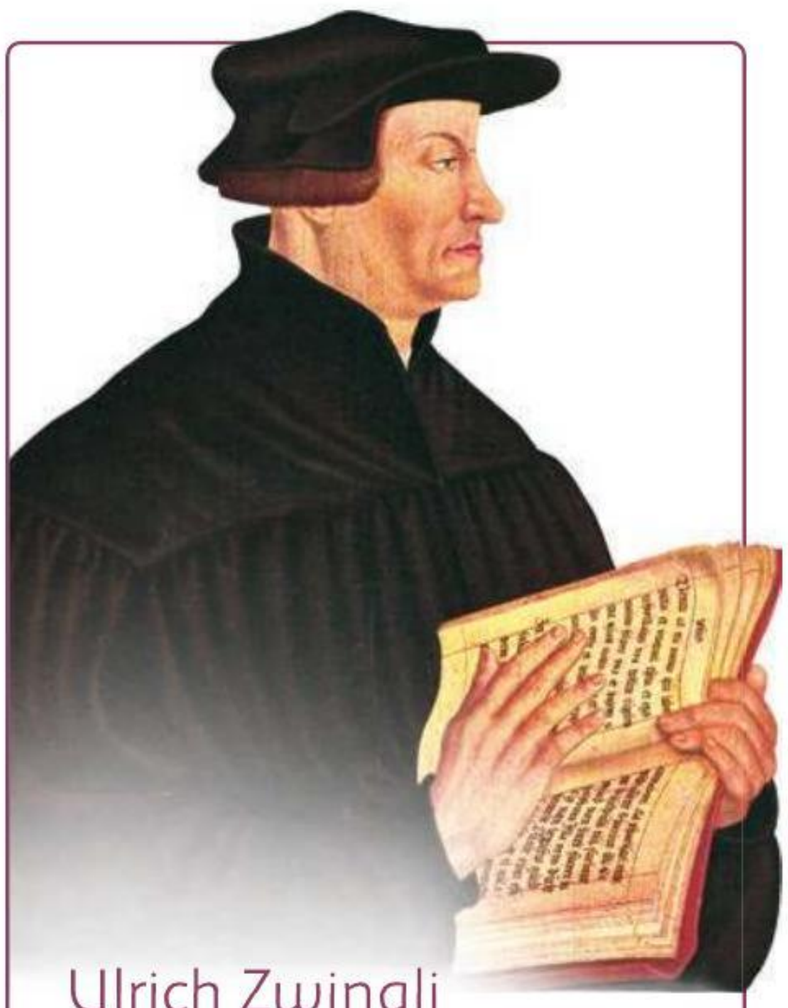

Ulrich Zwingli

(1484–1531)

Szwajcarski teolog i humanista. W 1523 r. wystąpił z Kościoła Katolickiego i rozpoczął formowanie wspólnoty protestanckiej w Zurychu. Miał radykalniejsze poglądy niż Luter. Swoją naukę przedstawił w pracy *O prawdziwej i fałszywej religii* (1525 r.). Opowiadał się m.in. za użyciem siły do krzewienia nowego wyznania. Jego przekonania wywarły duży wpływ na działalność Jana Kalwina. Hans Asper, portret Ulricha Zwingliego (fragment), ok. 1549 r., Muzeum Sztuki w Winterthur (czyt. wintertur) w Szwajcarii.

Początki ruchu reformacyjnego w Szwajcarii

Poglądy Lutra zyskały popularność poza granicami Niemiec. W Szwajcarii pod ich wpływem pozostawał humanista **Ulrich Zwingli** (czyt. cwingli). O ile do pewnego momentu poglądy Lutra i Zwingliego były zbieżne, o tyle w latach 20. XVI w. szwajcarski reformator zaczął się radykalizować. W Zurychu (czyt. curychu), z którego uczynił centrum przemian, usunięto z kościołów obrazy, zabroniono kultu świętych i odbywania procesji, zlikwidowano klasztory i zniesiono celibat duchownych. Zwingli, w przeciwieństwie do Lutra, uważał, że obecność Chrystusa w winie i chlebie ma jedynie symboliczny wymiar. Głoszone przez niego poglądy zyskały wielu zwolenników, szczególnie w miejskich kantonach, natomiast kantony wiejskie (zwane też leśnymi) pozostały przy katolicyzmie.

W 1529 r. doszło do wybuchu wojny religijnej między obiema stronami. Trwała ona do 1531 r. i zakończyła się zwycięstwem kantonów leśnych. W trakcie jednej z bitew poniósł śmierć sam Zwingli.

Kalwinizm

Nauki Lutra, podobnie jak hasła głoszone przez szwajcarskiego reformatora Ulricha Zwingliego, silnie oddziaływały na **Jana Kalwina**. Z powodów religijnych uciekł on z rodzinnej Francji i osiadł w szwajcarskiej Genewie. Wkrótce sformułował **doktrynę** zwaną od jego nazwiska **kalwińską** lub **kalwinizmem**. Do jej naczelnych zasad należało przekonanie, że najważniejszą rolę w wierze odgrywa Pismo Święte, a nie Tradycja, która się zmienia. Kalwin uznawał tylko dwa sakramenty: chrzest i Eucharystię, ale odrzucał przekonanie o realnej obecności w niej Chrystusa. Rozwinął koncepcję religijną o **predestynacji**, czyli wierze, że Bóg decyduje już przy narodzinach człowieka o zbawieniu lub potępieniu jego duszy, a człowiek nie ma na to żadnego wpływu. Predestynowani do zbawienia już w życiu doczesnym korzystają z łaski Bożej, która przejawia się m.in. pomyślnością w interesach. Natomiast potępieni – mimo że nieraz ciężko pracują – już za życia cierpią nędzę, a po śmierci trafiają do piekła.

M7 **Jan Kalwin o korzystaniu z dóbr doczesnych, 1536 r.**

Pismo Święte poucza nas równie dobrze o tym, jakie jest prawo użytkowania dóbr ziemskich, której to rzeczy nie należy zaniedbywać, gdy chodzi o dobre przeżycie naszego żywota. Ponieważ jeśli mamy żyć, winniśmy także korzystać ze środków do życia niezbędnych. [...] Należy więc zachować pewien umiar w tym, co użytkujemy w czystym i zdrowym sumieniu, tak dla naszych potrzeb, jak i dla naszych rozkoszy. Umiar ten został nam nakazany przez Boga, kiedy On naucza, iż życie doczesne jest dla sług Jego jakby pielgrzymką, którą oni odbywają do Królestwa Niebieskiego. Jeśli musimy tylko przejść przez ziemię, to nie ulega wątpliwości, iż powinniśmy tak użytkować te oto dobra, aby przyspieszały one, a nie hamowały nasz marsz.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod. red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 96.

Praca z materiałami

1. Określ stosunek Kalwina do dóbr doczesnych, a następnie wyjaśnij, z czego on wynikał. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.
2. Opisz główne wydarzenia przedstawione na obrazie. **M8**
3. Wymień społeczne i polityczne skutki nocy św. Bartłomieja. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

Reformator ten nie uznawał większości świąt kościelnych i opowiadał się za jak największą prostotą w obrzędach religijnych oraz wystroju kościołów. Przywiązywał dużą wagę do dyscypliny i skromności wiernych, zmuszając ich do uczestnictwa w nabożeństwach, zakazując zabaw, a nawet ograniczając swobodę wypowiedzi. Kalwiniści, podobnie jak inni protestanci, uznawali tylko dwa sakramenty, tj. chrzest i Eucharystię (pod dwiema postaciami – chleba i wina), a także odrzucali kult świętych.

Kalwin zorganizował w Genewie pierwszą gminę kalwińską. Na jej czele stał konsystorz – zgromadzenie, w którego skład wchodzili pastorzy i dwunastu świeckich członków (tzw. starsi). Organ ten zarządzał gminą i pełnił funkcję trybunału obyczajowego, z prawem do ekskomuniki odszczepieńców religijnych. Zmiany wprowadzone przez Kalwina, szczególnie w zakresie obyczajowości i doktryny wyznaniowej, niejednokrotnie prowadziły do procesów kończących się wyrokami śmierci wobec osób o odmiennych poglądach religijnych. Jedną z nich był wybitny astronom, lekarz oraz teolog unitariański Miguel Servet (czyt. migel serwet).

Wojny religijne we Francji

Hasła Lutra zyskały dużą popularność również we Francji. Z czasem jednak zostały wyparte przez nauki Kalwina. Za kalwinizmem opowiedzieli się mieszczanie oraz część szlachty, na czele z Burbonami – rodem spokrewnionym z rządzącymi krajem Walezjuszami. Wzrost znaczenia **hugenotów** – jak zaczęto określać we Francji zwolenników kalwinizmu – oraz wahania polityki dworu króla Karola IX doprowadziły do trwających 32 lata wojen religijnych (1562–1594). Kres miało im położyć małżeństwo jednego z przywódców hugenotów Henryka Burbona (króla Nawarry) z siostrą króla – katoliczką Małgorzatą Walezjuszką. Jednak w trakcie wesela, gdy do Paryża zjechały tysiące hugenotów, doszło nagle do eskalacji napięcia i wzajemnych gróźb odnowienia konfliktu zbrojnego. W tej atmosferze z 23 na 24 sierpnia **1572 r.**, w **noc św. Bartłomieja**, król przyzwolił na zabicie przywódców hugenockich, po czym paryski tłum przystąpił do mordowania innych hugenotów. W ciągu kilku dni w Paryżu i na prowincji ofiarą rzezi dokonanej przez katolików padło ok. 30 tys. protestantów.

Wojna domowa rozgorzała na nowo. Oprócz kwestii religijnej powodem konfliktu stała się również rywalizacja o władzę po śmierci Karola IX.

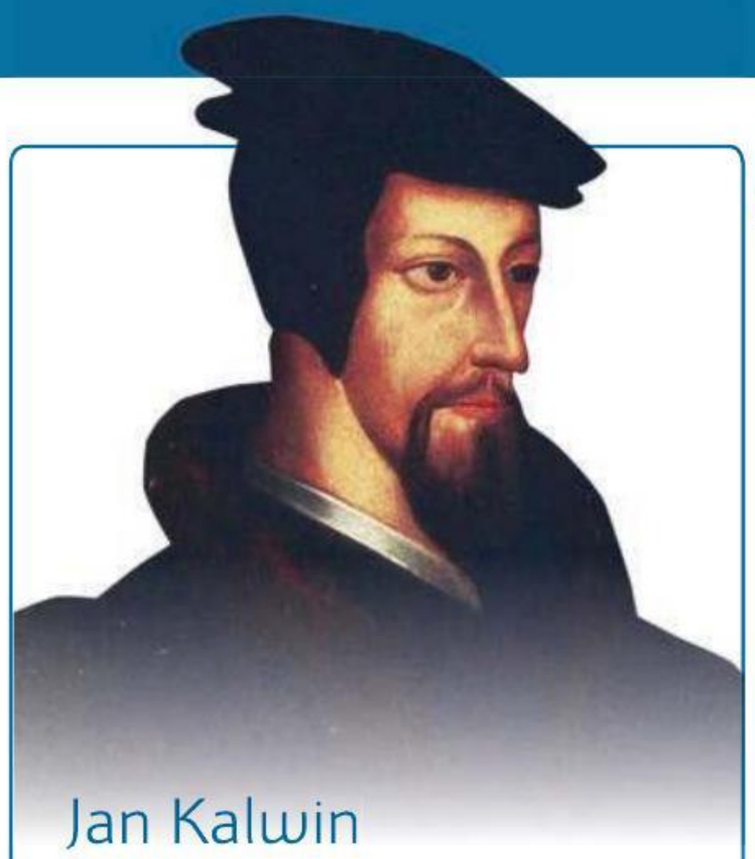

Jan Kalwin

(1509–1564)

Francuski reformator religijny działający na terenie Szwajcarii. Uciekł z rodzinnej katolickiej Francji w 1535 r. wskutek oskarżeń o sprzyjanie reformacji. Osiadł w Genewie, gdzie w duchu protestanckim zreformował tamtejszą wspólnotę religijną. Swoją doktrynę wyłożył w pracy *Ustanowienie religii chrześcijańskiej* w 1536 r. Oprócz surowych zasad moralnych dzieło to zawiera zagadnienia związane z edukacją i gospodarką. Jest w nim mowa m.in. o ciężkiej pracy, którą Kalwin uznał za wartościową i za cnotę miłą Bogu. Z tego względu członkowie wspólnot kalwińskich są często postrzegani jako protoplaści kapitalizmu. Fragment portretu młodego Jana Kalwina autorstwa nieznanego artysty ze szkoły flamandzkiej, XVI w., Biblioteka Uniwersytecka w Genewie.

M8 Obraz autorstwa francuskiego hugenota przedstawiał zbrodnie dokonane przez katolików podczas nocy św. Bartłomieja. Artysta ukazał najważniejsze wydarzenia, miejsca i postacie związane z rzezią: kościół Klasztoru Grands-Augustins (czyt. grą ogiustę) 1 (z niego wybrzmiał sygnał dający znak do masakry), inicjatorkę rzezi Katarzynę Medycejską 2, zabójstwo przywódcy protestantów marszałka de Coligny (czyt. kolini) 3 oraz szubienicę Montfaucon (czyt. mąfoką) 4, na której ciało marszałka zawisło głową w dół. François Dubois (czyt. fransła dibła), *Masakra w noc św. Bartłomieja*, 1572–1584, Kantonalne Muzeum Sztuk Pięknych w Lozannie (Szwajcaria).

LEGENDA

- katolicy
- prawosławni
- muzułmanie
- luteranie
- kalwiniści
- anglikanie
- inni protestanci
- granice Cesarstwa Rzymskiego
- 1555 miejsce i rok wydania postanowienia
- 1525 miejsce i rok bitwy
- Genewa główne ośrodki protestantyzmu

M9 Reformacja w Europie w XVI w.

Do walki politycznej stanęli: prawowity następca tronu Henryk III z rodu Walezjuszów (młodszy brat zmarłego króla), król Nawarry Henryk oraz katolicki książę Henryk Gwizjusz. Od ich imion konflikt ten nazwano **wojną trzech Henryków** (1574 r.). Ostatecznie zwycięstwo przypadło w udziale Henrykowi Burbonowi, który w 1594 r. po przejściu na katolicyzm został koronowany na króla Francji. Zapoczątkował tym samym nową dynastię na tronie francuskim – Burbonów.

Konwersja na katolicyzm nie spowodowała, że władca zapomniał o swoich dawnych współwyznawcach. W **1598 r.** wydał w **Nantes** (czyt. nant) **edykt** wprowadzający wolność wyznania dla hugenotów. Odtąd mogli oni budować kościoły, zakładać szkoły i uniwersytety. Swoboda kultu miała obowiązywać w całym państwie, z wyłączeniem Paryża. Jako gwarancję bezpieczeństwa protestanci otrzymali kilkadziesiąt twierdz na terenie całego kraju. To zakończyło okres wojen religijnych we Francji.

Warunkiem objęcia francuskiego tronu przez hugenota Henryka Burbona było przejście na katolicyzm. Decyzję o konwersji ilustrują przypisywane mu słowa: „Paryż wart jest mszy", których jednak nigdy nie wypowiedział.

Przemiany w Anglii

Początkowo Anglia pozostawała na uboczu sporów religijnych. Sytuacja się zmieniła, gdy papież nie wyraził zgody na rozwód króla **Henryka VIII Tudora** (czyt. tjudora) z Katarzyną Aragońską, ciotką cesarza Karola V. Władca angielski pragnął unieważnić małżeństwo ze względu na brak męskiego potomka, który mógłby zasiąść na tronie po jego śmierci. Papież jednak odmówił. Już w 1531 r. na zjeździe w Canterbury (czyt. kanterbri) Henryk VIII rozpoczął działania mające na celu podporządkowanie mu organizacji kościelnej. Zakazał także wysyłania do Rzymu annat, czyli opłat na rzecz papiestwa wnoszonych przez duchownych obejmujących urząd kościelny; odtąd miały one trafiać do królewskiego skarbca. W 1533 r. Thomas Cranmer (czyt. tomas kranmer) – arcybiskup Canterbury – zgodnie z życzeniem Henryka VIII uznał jego małżeństwo z Katarzyną Aragońską za nieważne. Papież ekskomunikował wówczas króla Anglii oraz jego nową żonę Annę Boleyn (czyt. bolin). W następstwie tej decyzji Henryk VIII w **1534 r.** nakłonił parlament angielski do zatwierdzenia **Aktu supremacji**. Dokument ten dał początek niezależnemu od Rzymu **Kościołowi Anglikańskiemu**. Od tego momentu na jego czele miał stać nie papież, ale król angielski. Jednocześnie władca przejął majątek należący do zakonów.

Doktrynalnie Kościół Anglikański stał się zlepkiem kilku nurtów protestanckich z dominacją kalwinizmu. Zachował jednak liturgię katolicką oraz katolickie formy organizacyjne (np. episkopat – władzę biskupów). Pozostawiono katolickie obrzędy, obrazy w świątyniach, zachowano kult świętych i modlitwę za zmarłych, a także potwierdzono dogmat o obecności Chrystusa w Eucharystii. Za najwyższy autorytet uznano Pismo Święte, jednocześnie przyjęto, że jedyną drogą do zbawienia jest wiara. Pozostawiono tylko dwa sakramenty (chrzest i Eucharystię) i zniesiono celibat duchownych.

Henryk VIII Tudor
(1491–1547)
Władca Anglii z dynastii Tudorów, początkowo przeciwny reformacji. Wskutek osobistego konfliktu z papieżem, który nie chciał unieważnić małżeństwa monarchy (pierwszego z sześciu), w 1531 r. zerwał z Rzymem. Ogłaszając w 1534 r. Akt supremacji, ustanowił Kościół Anglikański. Hans Holbein (czyt. holbajn) Młodszy, *Henryk VIII* (fragment), 1540 r., Narodowa Galeria Sztuki Antycznej w Rzymie.

M10 Jedną z osób, które sprzeciwiły się utworzeniu Kościoła Anglikańskiego, był wybitny filozof i pisarz polityczny, dotychczasowy zaufany współpracownik Henryka VIII – Tomasz Morus. Został on uwięziony i osadzony w londyńskiej Twierdzy Tower (czyt. tałer), a następnie ścięty w 1535 r. Na obrazie z 1844 r. John (czyt. dżon) Robert Herbert przedstawił Tomasza Morusa z córką. Dzieło znajduje się w Tate Gallery (czyt. tejt galeri) w Londynie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie kraje Europy Zachodniej, w których oddziaływanie reformacji było niewielkie. **M9**
2. Wyjaśnij, z czego wynikał podział religijny Rzeszy przedstawiony na mapie. **M9**
3. Opisz konflikt między Henrykiem VIII a Tomaszem Morusem. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

Skutki reformacji

Wystąpienie Lutra sprawiło, że Europa podzieliła się na dwa główne obozy wyznaniowe – **katolików i protestantów**. Nastąpiło rozbicie jedności duchowej zachodniego chrześcijaństwa, co skutkowało wojnami religijnymi w niektórych krajach oraz konfliktami między państwami. Dochodziło do niszczenia dzieł sztuki w czasie usuwania z kościołów wizerunków Boga oraz świętych, w związku z odrzuceniem ich kultu. W Rzeszy i innych państwach pozycja Kościoła Katolickiego, zarówno polityczna jak i materialna, znacznie osłabła. W niektórych krajach, np. w Niderlandach (zob. s. 74), reformacja wiązała się również z dążeniami niepodległościowymi. Ukształtowała się nowa protestancka mentalność, wyrażająca się choćby w odmiennym stosunku do pracy. Praca została uznana za jedną z najważniejszych wartości. Wkrótce kraje protestanckie zaczęły się szybciej rozwijać pod względem gospodarczym niż kraje katolickie.

Dzięki postulatom głoszonym przez reformatorów, że podstawą wiary jest Biblia oraz że każdy chrześcijanin powinien ją osobiście przeczytać, wzrosła liczba szkół. W krajach protestanckich podniósł się poziom alfabetyzacji (umiejętności czytania i pisania). Tym samym nastąpił rozwój kulturowy, gdyż coraz więcej ludzi zaczęło czytać – nie tylko Biblię, lecz także inne książki. Jednocześnie konkurencja ze strony szkół protestanckich wymusiła podniesienie poziomu szkół katolickich.

Praca z materiałem

1. Opisz symbolikę obrazu. **M11**
2. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała sztuka w Kościołach protestanckich. Odwołaj się do **M11**, infografiki (s. 54) oraz wiedzy pozaźródłowej.

M11 Chociaż część wyznań protestanckich odrzuciła sztukę jako formę religijnego przekazu, to jednak Luter pozostał w tej kwestii bardziej powściągliwy. Służył nawet teologiczną radą podczas powstawania niektórych obrazów o tematyce religijnej. Jednym z takich dzieł było *Prawo i Ewangelia* Lucasa Cranacha Starszego. Jest to przedstawienie dwóch Kościołów – Katolickiego i Protestanckiego. Zostały one ukazane po dwóch stronach drzewa **1** centralnie rozdzielającego obraz. Po prawej stronie pokrytego zielonymi liśćmi drzewa widać soczyście zielone łąki z pasącymi się owcami. Strona ta symbolizuje prawdziwą Ewangelię głoszoną w Kościele Luterańskim **2**. Z kolei po lewej stronie obumarłego drzewa artysta ukazał kostuchę z diabłem, a także scenę grzechu pierworodnego popełnionego przez Adama i Ewę, co oznacza zniszczenie i śmierć. Tak symbolicznie została przedstawiona Ewangelia głoszona przez Kościół Rzymskokatolicki **3**. Obraz powstał w 1529 r., znajduje się w Muzeum Książęcym w Gotha (czyt. gota) w Niemczech.

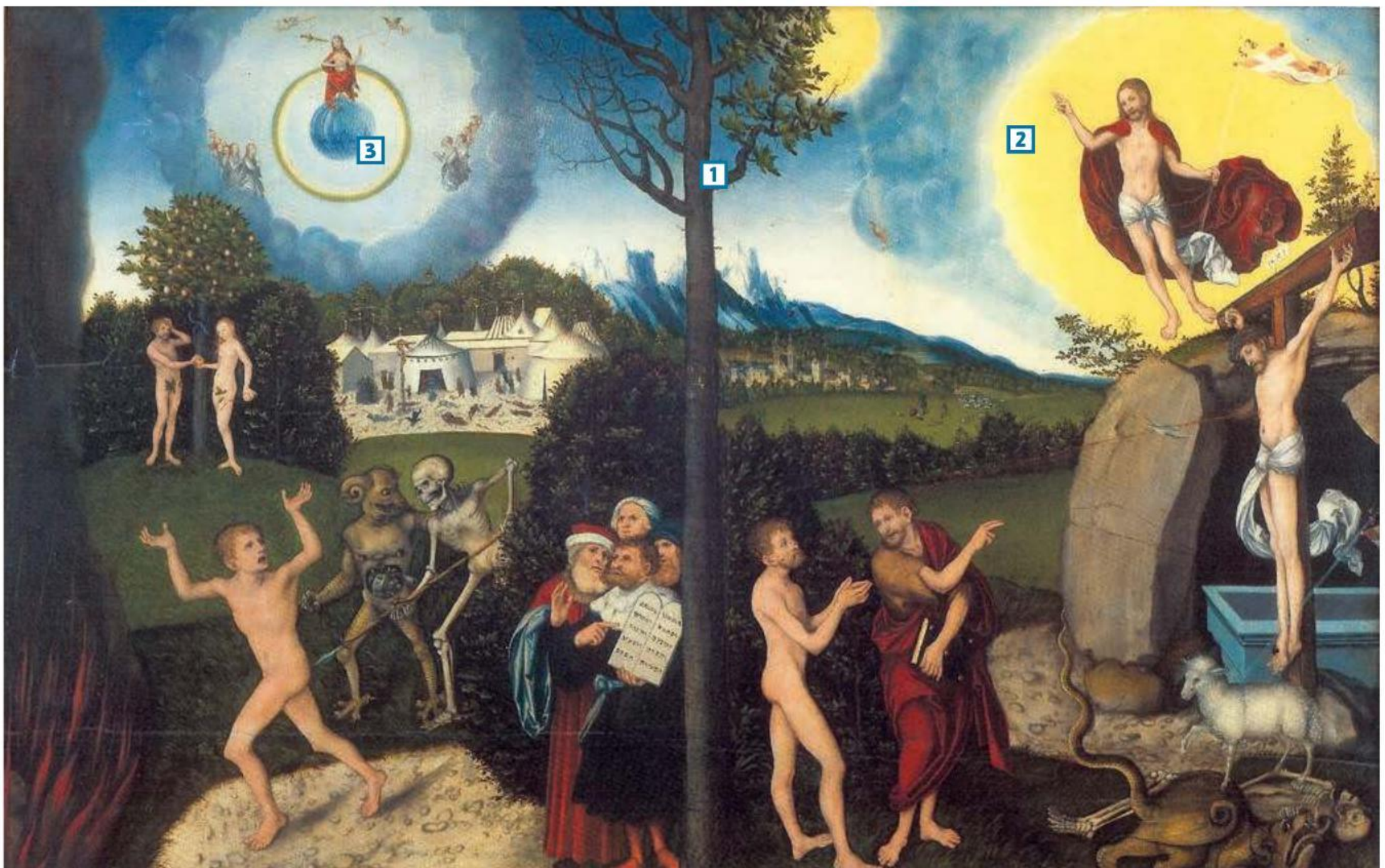

Reformacja w Europie

5 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Podaj główne przyczyny rozłamu w Kościele zachodnim w XVI w.
2. Scharakteryzuj sytuację religijną w Rzeszy w XVI w.
3. Porównaj doktryny religijne: Marcina Lutra, Ulricha Zwingliego oraz Jana Kalwina. Wskaż podobieństwa i różnice.
4. Przedstaw skutki reformacji.

◆ Kryzys wewnętrzny w Kościele Katolickim na przełomie XV i XVI w.

Sprzedaż odpustów, symonia, nepotyzm i nikolaizm, upadek obyczajów wśród kleru, zaniedbywanie posługi duchowej wobec wiernych.
Nieskuteczne próby reform podejmowane na soborach, opieszałość papieży.

◆ Wystąpienie Marcina Lutra i początek reformacji

1517 – ogłoszenie 95 tez przez Marcina Lutra.
Początek reformacji. Jej głównym celem – reforma Kościoła.
1520 – spalenie bulli papieskiej przez Lutra na rynku w Wittenberdze. Zerwanie z papiestwem.

◆ Rozprzestrzenianie się reformacji i doktryna luterańska

1521 – edykt wormacki.
Przekład Biblii na język niemiecki przez Lutra.
1529 – protest zwolenników reformacji na sejmie Rzeszy w Spirze.
1530 – wydanie *Augsburskiego wyznania wiary* – doktryny luterańskiej.

◆ Wojny religijne w Rzeszy

Wojna chłopska.
Wojny szmalkaldzkie.

◆ Pokój religijny w Augsburgu

1555 – sejm w Augsburgu, zawarcie pokoju między katolikami i protestantami.
Przyjęcie zasady „czyja władza, tego religia" (łac. *cuius regio, eius religio*).
Utrwalenie podziału religijnego na terytorium Rzeszy.

◆ Początki ruchu reformacyjnego w Szwajcarii

Ulrich Zwingli – przywódcą ruchu, Zurych – centrum przemian.
1529–1531 – wojna religijna protestantów z katolikami. Zwycięstwo katolików.

◆ Rozwój kalwinizmu

Jan Kalwin działający w Genewie – twórca doktryny kalwińskiej, inspirowanej nauką Lutra.
Zreformowanie struktur religijnych w Genewie: gmina, konsystorz (pastorzy i członkowie świeccy).

◆ Wojny religijne we Francji

Popularność kalwinizmu wśród mieszczaństwa i części szlachty (Burbonowie).
1562–1594 – wojny religijne między hugenotami (kalwinistami) a katolikami.
1572 – noc św. Bartłomieja: rzeź hugenotów dokonana przez katolików w Paryżu.
1598 – edykt nantejski nadający hugenotom wolność wyznania i gwarancję bezpieczeństwa, zakończenie wojen religijnych.

◆ Przemiany w Anglii

1534 – Akt supremacji – Henryk VIII głową Kościoła Anglikańskiego niezależnego od papieża.

◆ Skutki reformacji

Podział Europy na państwa katolickie i protestanckie.
Szybszy rozwój gospodarczy krajów protestanckich.
Uformowanie się nowej protestanckiej mentalności.
Wzrost liczby szkół i poziomu alfabetyzacji wśród protestantów.
Podniesienie poziomu edukacji w szkołach katolickich.

Polecane publikacje

J. Burkhardt, *Stulecie reformacji w Niemczech (1517–1617). Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, tłum. J. Górny, Warszawa: Wiedza Powszechna, 2009.

B. Cottret, *Kalwin*, przeł. M. Milewska, Warszawa: PIW, 2000.

S. Grzybowski, *Marcin Luter*, Kraków: Wyd. WAM, 2004.

6 Reforma Kościoła Katolickiego w XVI w.

Przypomnij

- Jakie były główne problemy Kościoła zachodniego w XVI w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie działania podjął Kościół w celu przeciwstawienia się reformacji.

Po lekcji

- Wymieniam główne postanowienia soboru trydenckiego.
- Opisuję podziały religijne w Europie w XVI w.
- Charakteryzuję działalność zakonu jezuitów.
- Oceniam działania podjęte przez Kościół Rzymskokatolicki w XVI w.

Reforma Kościoła Katolickiego

Pierwsze próby odnowy Kościoła podejmowano na długo przed wystąpieniem Marcina Lutra. W ciągu XV i na początku XVI w. postulat całościowej reformy życia kościelnego był bardzo często formułowany przez wybitnych reprezentantów opinii chrześcijańskiej. Z reguły uznawano za niezbędne zwołanie soboru powszechnego, który zagwarantowałby dokonanie zmian w sferze doktrynalnej i duszpasterskiej.

Najważniejszą inicjatywę bezpośrednio przed reformacją podjął papież Juliusz II, a kontynuował jego następca Leon X. W trakcie soboru laterańskiego V (1512–1517) przedstawiono program reform Kościoła: potępiono m.in. nieprzestrzeganie dyscypliny kościelnej przez duchowieństwo i zapowiedziano zmiany w kurii rzymskiej. Nie doczekał się on jednak realizacji. Wystąpienie wittenberskiego mnicha oraz postępy reformacji doprowadziły do zintensyfikowania działań ze strony Kościoła Katolickiego w celu jego odnowy.

Pierwszy krok w tym kierunku wykonał papież Paweł III, zmuszony sytuacją polityczną i wyznaniową. Powołał on kilku zwolenników reformy do kolegium kardynalskiego (zgromadzenia kardynałów wspierającego działania papieża). Jego najważniejszym posunięciem było zwołanie **soboru powszechnego**, który miał się zająć przeprowadzeniem zmian w Kościele. W bulli *Laetare Ierusalem* (czyt. letare jerusalem) z 1544 r. zwołującej sobór określono jego główne cele: walkę z herezją, naprawę obyczajów i odnowę moralną duchowieństwa oraz zwiększenie dyscypliny kościelnej.

Jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem soboru w gronie duchowieństwa ścierały się ze sobą dwie odmienne wizje duszpasterskiej i doktrynalnej naprawy Kościoła. Reprezentanci pierwszej z nich szukali przede

M1 Kościół Katolicki, podobnie jak protestanci, wykorzystywał do walki religijnej wynalazek Gutenberga. W okresach reformacji i kontrreformacji powstało wiele karykatur czy druków ulotnych, których zadaniem było ośmieszenie przeciwnika i zaprezentowanie go w jak najgorszym świetle. Jednym z takich wizerunków jest *Siedmiogłowy Luter*. Z jego szyi wyrasta siedem głów ukazujących różne oblicza niemieckiego mnicha: np. głowa Turka [1] symbolizuje heretyka, głowa otoczona przez pszczoły [2] oznacza człowieka o błędnych lub nietypowych poglądach religijnych, głowa Barabasza [3] przyrównuje Lutra do przestępcy. Hans Brosamer (czyt. brozamer), *Siedmiogłowy Luter*, 1529 r., Berlińskie Muzea Państwowe.

wszystkim sposobu naprawy błędów i nadużyć, które wywołały reformację. Przedstawiciele drugiego nurtu pragnęli zajęcia bezkompromisowego stanowiska wobec innowierców. Termin historyczny, którym nazwano katolicką reakcję na reformację – **kontrreformacja** – podkreśla istnienie tej drugiej koncepcji. Jednak w ostatnich latach coraz częściej stosuje się również termin **reforma Kościoła Katolickiego** – ze względu na zmiany doktrynalne i organizacyjne, jakie nastąpiły w Kościele po soborze.

Sobór trydencki (1545–1563)

Sobór mający zreformować Kościół został zwołany w **1545 r.** do **Trydentu** (miasta na północy dzisiejszych Włoch). Z przerwami spowodowanymi m.in. wojnami religijnymi w Rzeszy obradował przez 18 lat. Protestanci zostali oficjalnie zaproszeni (gwarantowano im bezpieczeństwo i wolność wypowiedzi), ale nie brali w nim udziału, uważali bowiem, że sobór nie jest „wolny", gdyż przewodniczy mu papież, ani nie jest „chrześcijański", ponieważ nie ma na nim świeckich książąt. Nie akceptowali też faktu, że za podstawę wiary nie uznano wyłącznie Pisma Świętego. Delegacje protestanckie były obecne w Trydencie nieoficjalnie, lecz ich postulat, aby sobór przyjął ułożone przez nich wyznanie wiary, był nie do zaakceptowania przez katolików.

Sobór trydencki zakończył obrady w grudniu **1563 r.** Jego decyzje dotyczyły zagadnień teologicznych, organizacji Kościoła oraz dyscypliny duchownych. W sferze teologicznej zakwestionowano główne założenia kalwinizmu i luteranizmu. Kościół Katolicki uznał, że źródłem wiary jest nie tylko Biblia, ale razem z nią Tradycja (pisma ojców Kościoła, postanowienia soborów i papieży). W sprawach wiary i moralności rozstrzyganie pozostawiono wyłącznie papieżom i biskupom. W reakcji na zarzuty reformatorów przejrzano całą doktrynę Kościoła pod kątem jej zgodności z fundamentami wiary. Odnosząc się do reformacyjnej tezy, że zbawienie zależy tylko od wiary, uznano, że wiara jest ważnym czynnikiem zapewniającym wiernym zbawienie, ale również istotne są wynikające z niej dobre uczynki. Obecni na soborze podjęli decyzję, że stosowanie odpustów „jest wielce zbawienne i korzystne dla ludu chrześcijańskiego i zostało uznane i zatwierdzone autorytetem świętych soborów". Ponadto położono nacisk na rolę świętych w uzyskaniu zbawienia. Sobór potwierdził też znaczenie wszystkich siedmiu sakramentów, w tym kapłaństwa, pokuty i Eucharystii, której przyjmowanie utrzymał tylko pod jedną postacią – chleba.

W sprawach organizacji i dyscypliny kościelnej najgorętsze dyskusje toczyły się wokół obowiązku rezydencji (przebywania) właścicieli beneficjów kościelnych w ich dobrach, a co za tym idzie – prowadzenia w nich

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, czemu miało służyć przedstawienie Lutra z siedmioma głowami. Odwołaj się do symboliki karykatury. **M1**

Reforma Kościoła Katolickiego i kontrreformacja

Działania podjęte przez Kościół Katolicki w XVI w. w celu jego odnowy oraz zwalczania wpływów reformacji. Reformy zapoczątkowane m.in. na soborze trydenckim miały ujednolicić i uprościć doktrynę religijną, usunąć nadużycia i podnieść poziom intelektualny duchowieństwa. W ramach zwalczania protestantyzmu z jednej strony organizowano misje i zakładano szkoły, a z drugiej – wspierano działalność inkwizycji.

M2 Przemówienie kardynała Jana Marii del Montego na otwarcie soboru w Trydencie, 1545 r.

To jest dzień, który zesłał i ustanowił Pan celem odnowienia wiary, religii, pobożności, prawdy, czci Boga, zgody, przestrzegania najświętszych praw, a także wzmocnienia powagi Kościoła, poprawy błędów, wytępienia herezji, odcięcia członków zepsutych, odrzucenia przepychu, dumy, zbytku i wszelkiej pożądliwości, wynagrodzenia dobrych, godnego zaś ukarania złych [...]. Przeto przewielebni i wielebni ojcowie, czy postanawiacie na cześć i chwałę Świętej i niepodzielnej Trójcy, Ojca i Syna, i Ducha Św[iętego], celem wzrostu i wywyższenia wiary i religii chrześcijańskiej, wytępienia herezyj, osiągnięcia pokoju i jedności Kościoła, reformy kleru i ludu chrześcijańskiego, zgniecenia i wytępienia wrogów imienia chrześcijańskiego uchwalić i oświadczyć, że święty i powszechny sobór trydencki rozpoczyna się i rozpoczął się?

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 133–134.

Pius V

(1504–1572)

Papież, reformator i święty Kościoła Katolickiego. Urodził się w ubogiej rodzinie jako Michele Ghislieri (czyt. mikele gisljeri). Karierę duchowną rozpoczął w zakonie dominikanów. Był związany z inkwizycją na terenie Italii. W okresie potrydenckim kontynuował reformę Kościoła. Za jego pontyfikatu usprawniono działalność administracji w Państwie Kościelnym. Słynął z działalności edukacyjnej i charytatywnej. Zapoczątkował zwyczaj noszenia przez papieży białej sutanny. Scipione Pulzone (czyt. szipjone pulcone), *Portret papieża Piusa V* (fragment), XVI w., Palazzo Colonna (czyt. palacco kolona) w Rzymie.

działalności duszpasterskiej. Na biskupów i proboszczów nałożono obowiązek rezydencji, uznając to za Boże przykazanie, którego przekroczenie zostanie uznane za grzech śmiertelny.

Zakazano kumulacji beneficjów. Zdecydowano o objęciu instytucji kościelnych ściślejszym nadzorem: diecezje miały być regularnie wizytowane przez biskupów, co roku miano zwoływać synod diecezjalny, a co trzy lata – synod prowincjonalny. Księża w parafiach zostali zobowiązani do głoszenia kazań. Polecono tworzyć seminaria duchowne w każdym biskupstwie, aby podnieść poziom intelektualny duchowieństwa. Nakazano także prowadzenie rejestru chrztów, ślubów oraz pogrzebów w księgach metrykalnych.

Sobór trydencki nie zakończył reform Kościoła. W 1566 r. został opracowany *Katechizm rzymski*, który stanowił jednolitą wykładnię doktryny kościelnej dla duchowieństwa. W kolejnych latach z inicjatywy papieża **Piusa V** ogłoszono jedną wersję brewiarza rzymskiego (1568 r.) oraz mszału rzymskiego (1570 r.). Ujednoliciło to liturgię w całym Kościele obrządku rzymskiego – zachowano sprawowanie liturgii po łacinie, a kapłani na całym świecie mieli odprawiać msze zgodnie z tradycjami kaplicy papieskiej. W 1592 r. ogłoszono poprawione łacińskie tłumaczenie Biblii, tzw. Wulgatę, która stała się jedyną obowiązującą w Kościele. Postanowienia soboru i późniejsze reformy zaczęto wprowadzać w poszczególnych diecezjach. Uznaje się, że wzorowo zrealizował je w drugiej połowie XVI w. biskup Mediolanu Karol Boromeusz.

Początkowo wielu władców europejskich nie spieszyło się z przyjęciem postanowień soboru. Wynikało to m.in. ze specyfiki relacji między monarchami a Kościołem w danym kraju. Ostatecznie większość uznała dekrety trydenckie – z wyjątkiem króla Francji i cesarza.

Utrwalenie podziału religijnego w Europie

Postanowienia soboru trydenckiego oraz pogłębiające się różnice doktrynalne między katolikami a protestantami utrwaliły **podział chrześcijaństwa na Zachodzie**. Powstały **Kościoły protestanckie**, które dominowały w znacznej części Rzeszy, Szwajcarii, Anglii czy Niderlandach. W 1525 r. luteranizm stał się religią państwową w Prusach Książęcych, a następnie także w krajach skandynawskich. Przy katolicyzmie pozostały m.in. państwa włoskie, Francja, Hiszpania, Portugalia oraz Rzeczpospolita.

M3 Elia Naurizio (czyt. nałricjo), *Kongregacja generalna podczas soboru trydenckiego*, 1633 r., Muzeum Diecezjalne w Trydencie (Włochy).

Inkwizycja i *Indeks ksiąg zakazanych*

Postanowienia soboru trydenckiego doprowadziły do odbudowania dyscypliny wśród duchowieństwa. Wiernych zaś zobowiązywały do zaangażowania się w walkę z „herezją" (czyli protestantyzmem), co miało zapewnić podporządkowanie Kościołowi życia społecznego, politycznego i kulturalnego. Coraz większą wagę zaczęto przywiązywać do dysput toczonych z przeciwnikami religijnymi. Miały one rozwijać wiedzę religijną i pobudzać gorliwość wiernych. Do ich toczenia specjalnie szkolono część duchowieństwa, w tym głównie przedstawicieli nowo powstałego zakonu jezuitów.

W 1542 r., jeszcze przed rozpoczęciem obrad soborowych, papież Paweł III zreformował działającą od XIII w. **inkwizycję**. Początkowo jej zadaniem było zwalczanie herezji wśród duchowieństwa, z czasem jednak rozszerzyła ona zakres swej działalności również na zwykłych ludzi. Przed oblicze inkwizycji można było trafić nie tylko za herezję czy rzekome uprawianie magii, lecz także za głoszenie myśli naukowej odmiennej od oficjalnego stanowiska Kościoła. Tropieniem odstępstw zajmowali się specjalnie wyszkoleni inkwizytorzy rekrutujący się głównie z zakonu dominikanów. Nadzór nad nimi sprawowało powołane przez papieża **Święte Oficjum** (łac. *Sanctum Officium*, czyt. sanktum oficjum), nazywane również rzymską inkwizycją. Był to najwyższy sąd kościelny obradujący w Rzymie i sądzący sprawy przeciw wierze katolickiej. Aby uzyskać zeznania osób uznanych za podejrzane, inkwizytorzy mogli skonfiskować im majątek, osadzić ich w więzieniu, a nawet torturować. Dla części oskarżonych spotkanie z inkwizycją kończyło się śmiercią (choć jak pokazują ostatnie badania, liczby te nie są tak wielkie, jak dotychczas sądzono). Taki los spotkał m.in. w 1600 r. Giordana (czyt. dżjordana) Bruna – włoskiego filozofa i humanistę, głoszącego sprzeczne z naukami Kościoła poglądy o nieskończoności wszechświata.

Jednym z zadań rzymskiej inkwizycji było przeciwdziałanie drukowaniu i rozpowszechnianiu dzieł stojących w sprzeczności z nauczaniem Kościoła. Papież Paweł IV rozkazał spowiednikom, aby w trakcie spowiedzi wypytywali wiernych, czy czytają zakazane książki, przede wszystkim luterańskie. Za księgi sprzeczne z naukami Kościoła uznawano również prace, które chwaliły niemoralny tryb życia (np. rozwody czy pojedynki) lub poruszały tematykę magii. Zarówno ich posiadanie, jak i lektura podlegały karze ekskomuniki. W 1559 r. po raz pierwszy drukiem ukazał się ***Indeks ksiąg zakazanych***. Od połowy XVI do połowy XX w. modyfikowano go 16 razy, a ostatni wydano w 1948 r. Na indeksie znalazło się m.in. dzieło Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich*. Wśród innych polskich autorów, których nazwiska i prace pojawiały się w indeksach, byli m.in. Biernat z Lublina, Andrzej Frycz Modrzewski, Mikołaj Rej, Adam Mickiewicz.

M4 W 1582 r. papież Grzegorz XIII ogłosił przełomową reformę kalendarza – od jego imienia nazwanego gregoriańskim. W poprzednim, obowiązującym od 46 r. p.n.e. kalendarzu juliańskim, rok nie pokrywał się z rokiem słonecznym i występowała między nimi różnica jednego dnia co 128 lat. Z upływem czasu różnica się kumulowała i zaczęła stanowić duży problem przy wyznaczaniu daty Świąt Wielkanocnych. Różnicę usunięto przez wykreślenie dziesięciu dni z 1582 r. (po 4 października nastąpił 15). Aby w przyszłości uniknąć podobnej sytuacji, zmieniono sposób wyznaczania lat przestępnych. Kalendarz tuż po ogłoszeniu został przyjęty w Hiszpanii, Portugalii, Rzeczpospolitej i na terenie prawie wszystkich państw włoskich. Jednak w części krajów zaczął powszechnie obowiązywać dopiero w XX w. Posąg Grzegorza XIII z Bazyliki św. Piotra w Rzymie z płaskorzeźbą ukazującą przyjęcie przez papieża nowego kalendarza.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu zwołano sobór trydencki. Odwołaj się do **M2**, **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż cel reformy kalendarza wprowadzonej przez papieża w XVI w. **M4**

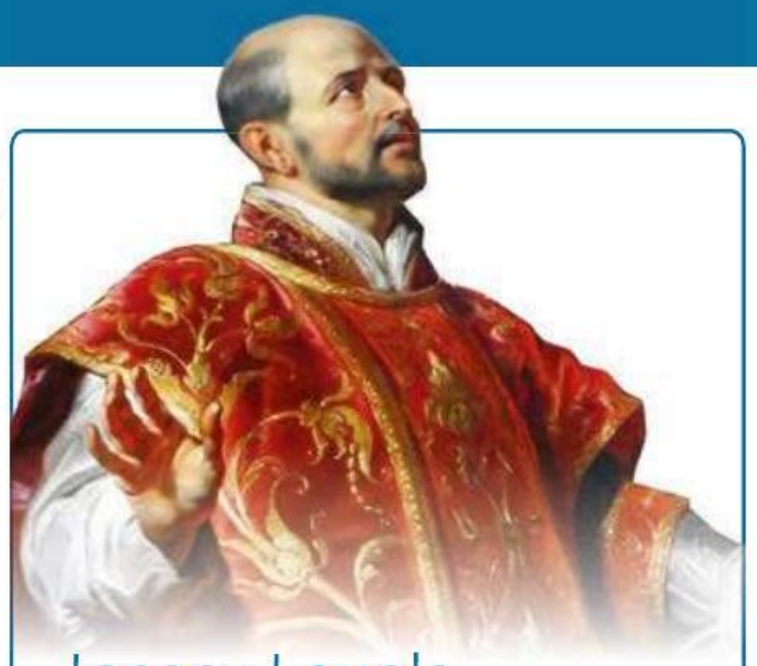

Ignacy Loyola

(1491–1556)

Założyciel i pierwszy generał zakonu jezuitów (pełnił tę funkcję do śmierci). Pochodził z hiszpańskiej rodziny szlacheckiej. W 1521 r. brał udział w wojnach włoskich. Został ciężko ranny podczas obrony Pampeluny. W trakcie rekonwalescencji czytał dużo dzieł religijnych, co spowodowało duchowy przełom. W 1523 r. udał się z pielgrzymką do Ziemi Świętej, a potem podjął studia w Paryżu. Ok. 1534 r. założył zakon jezuitów, którego członkowie stali się jednymi z głównych propagatorów haseł kontrreformacji oraz zaufanymi współpracownikami papieży. W 1622 r. został uznany przez Kościół Katolicki za świętego. Peter Paul Rubens, *Święty Ignacy Loyola* (fragment), ok. 1620–1622, Muzeum Norton Simon (czyt. sajmon) w Pasadenie (USA).

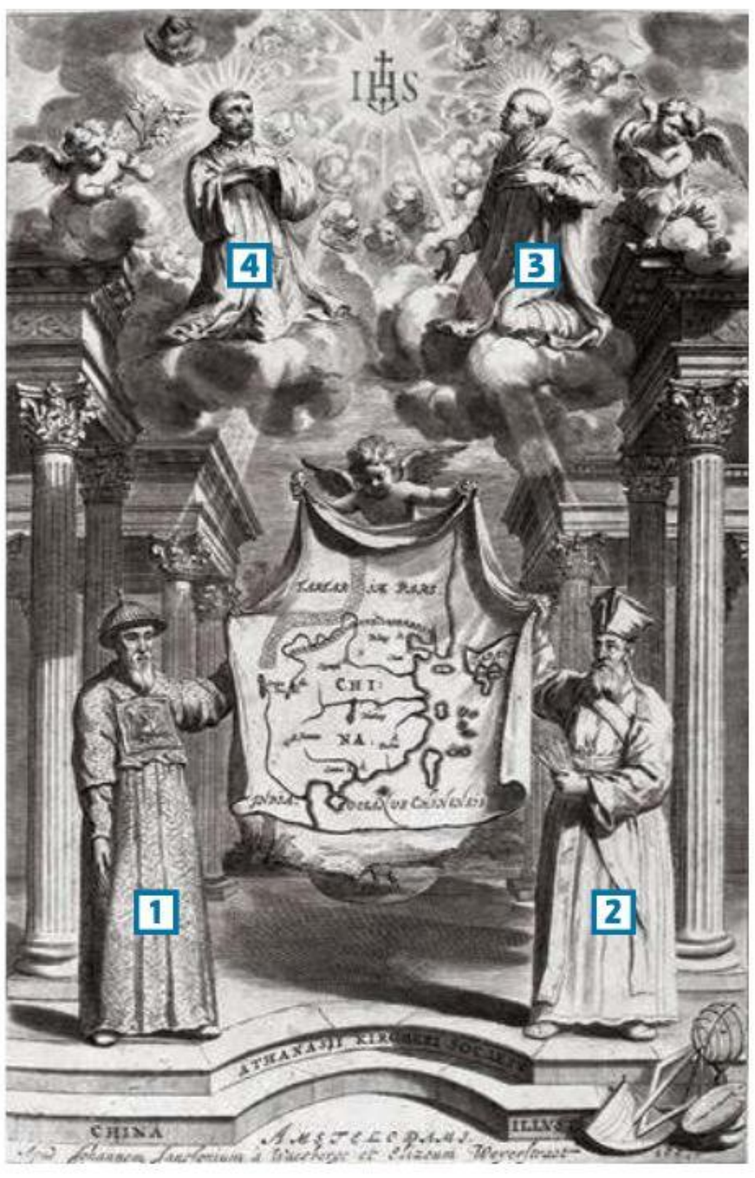

Nowe zakony w czasach reformy Kościoła. Jezuici

Zgodnie z postulatami odnowy moralnej i obyczajowej w Kościele Rzymskokatolickim w XVI w. zaczęto zakładać nowe zakony. Do ich zadań należało oddziaływanie na życie codzienne wiernych. Zakony miały się zajmować edukacją, opieką nad biednymi i chorymi oraz ewangelizowaniem przez głoszenie kazań. Pierwszym z nich był zakon teatynów, powołany do życia w 1524 r. przez Kajetana z Thieny (czyt. tjeny). Zadaniem zgromadzenia była obrona katolicyzmu. Ogromne znaczenie zyskał również zakon kapucynów, który odwoływał się do franciszkańskiej prostoty i eremickiego ducha życia wewnętrznego. W 1597 r. hiszpański duchowny Józef Kalasanty założył w jednej z rzymskich parafii pierwszą w Europie darmową szkołę dla ubogich dzieci. Z tej inicjatywy wyrósł Zakon Szkół Pobożnych, zwany zakonem pijarów. Pomagać chorym i ubogim miały również zakony kobiece, m.in. szarytki. W celu prowadzenia szkół dla dziewcząt powołano do życia żeńskie zgromadzenia urszulanek i wizytek. Ważną rolę odgrywały zakony kontemplacyjne, w szczególności karmelici. W połowie XVI w. pod wpływem Teresy z Ávili – późniejszej świętej i doktor Kościoła – została zreformowana żeńska gałąź zakonu, karmelitanki.

Z nowo powstałych zgromadzeń najbardziej znanym i wpływowym stało się **Towarzystwo Jezusowe**, zwane zakonem **jezuitów**. Założył je **ok. 1534 r.** hiszpański szlachcic **Ignacy Loyola** (czyt. lojola). Opracował statuty zakonne, które w 1540 r. zatwierdził papież Paweł III. Głównymi celami działalności jezuitów były m.in. walka z próbami podziału Kościoła Rzymskokatolickiego oraz podtrzymanie autorytetu papiestwa.

Strukturę Towarzystwa Jezusowego zorganizowano na wzór wojska. Na jego czele stał generał – od 1541 r. funkcję tę pełnił Loyola, który członków zgromadzenia uważał za „żołnierzy Chrystusa". Zakonnicy, oprócz ślubów czystości, ubóstwa i posłuszeństwa, składali także dodatkowy ślub – bezwzględnego posłuszeństwa papieżowi. Jezuici byli powołani do niesienia pomocy hierarchom kościelnym wszędzie tam, gdzie zaistniała potrzeba. Do umacniania wiary katolickiej i wpływów Kościoła wykorzystywali ambony, konfesjonały, katedry uniwersyteckie, sztukę i teatr. Ogromną wagę przywiązywali do kształcenia przyszłych zakonników, aby ci potrafili sprawnie toczyć dysputy religijne. Każdy kandydat przed złożeniem ślubów zakonnych musiał odbyć długoletnie studia teologiczne i filozoficzne. Dobrze wyedukowani jezuici stali się siłą intelektualną Kościoła. Dzięki temu często obracali się w kręgach wpływowej szlachty lub trafiali na dwory monarsze jako doradcy. W efekcie mogli oddziaływać na nastroje religijne w różnych państwach. Mimo surowej reguły i trudnych studiów zakon jezuitów cie-

M5 Jezuici docierali z misją chrystianizacyjną do różnych zakątków świata. Często ich działalność przyczyniała się do podnoszenia poziomu edukacji miejscowej ludności. Wpływy misjonarzy chrześcijańskich widoczne były w Chinach. Wśród wielu jezuitów działających w tym kraju zasłużyli się Johann Adam Schall (czyt. szal) von Bell **1** oraz Matteo Ricci (czyt. riczi) **2**. Zostali oni uwiecznieni na stronie tytułowej wydanego w 1667 r. dzieła *China Illustrata* Athanasiusa (czyt. atanazjusa) Kirchera. Oprócz nich ukazano Ignacego Loyolę **3** oraz współzałożyciela zakonu – Franciszka Ksawerego **4**.

szył się dużą popularnością. W 1556 r. Towarzystwo Jezusowe liczyło tysiąc członków zgromadzonych w stu domach zakonnych. Pod koniec XVI w. działało już 31 prowincji zakonnych skupiających 10 tys. jezuitów.

Wśród celów działalności jezuitów znalazło się zorganizowanie szkolnictwa i w ten sposób wywieranie wpływu na wychowanie młodzieży. Zakonnicy mieli także wypracować nowe formy duszpasterstwa. W drugiej połowie XVI w. utworzyli jednolitą dla całej Europy sieć szkół średnich (kolegiów) i wyższych (akademii). Szczególnie ceniono zwłaszcza te pierwsze placówki, do których przyjmowano nie tylko dzieci osób szlachetnie urodzonych, lecz także mieszczan i chłopów. Za istotną uważano naukę łaciny oraz skutecznego prowadzenia dysput. Wysoki poziom nauczania w kolegiach jezuickich zachęcał również protestantów do podejmowania w nich nauki.

Misje jezuickie w Ameryce

Wraz z podbojem i kolonizacją Ameryki przez Hiszpanów podjęto tam również **działalność misyjną** mającą na celu krzewienie wiary katolickiej wśród tubylców. Już w 1504 r. powstały trzy pierwsze diecezje katolickie w koloniach hiszpańskich (Santo Domingo, Meksyk i Lima). Dominikanie założyli na Santo Domingo uniwersytet katolicki, który kształcił nowe elity w duchu pobożności. Tamtejsze duchowieństwo diecezjalne aż do XVIII w. rekrutowało się spośród kleru europejskiego.

Działalność misyjną w Ameryce podjęli także jezuici. Podobnie jak przedstawiciele innych zakonów (franciszkanów, kapucynów) tworzyli specjalne osiedla misyjne dla autochtonów określane jako **redukcje**. Najbardziej znane działały na terenach obecnych państw: Paragwaju, Ekwadoru, Boliwii, Peru i Brazylii. Na pograniczu dzisiejszych Paragwaju i Brazylii jezuici założyli tzw. państwo jezuickie, zamieszkane przede wszystkim przez członków plemienia Guarani.

Redukcje były zamkniętymi koloniami kościelnymi. Gromadzoną w nich rdzenną ludność Ameryki katechizowano. Żyło tam zazwyczaj od 2 do 5 tys. mieszkańców. Gdy ich liczba wzrastała tak, że niemożliwe stawało się zapewnienie wszystkim wyżywienia i schronienia, zakładano nową redukcję. Każda miała własny aparat administracyjny ze stanowiskami piastowanymi przez autochtonów; jednak faktycznie zarządzali nią dwaj lub trzej jezuici. W redukcjach nie pozwalano osiedlać się Hiszpanom. Mogli się w nich zatrzymać podczas podróży, lecz nie dłużej niż na trzy dni. W osadach nie istniała własność prywatna, uprawiana wspólnie ziemia należała do wszystkich mieszkańców. Kres istnieniu redukcji położyło wypędzenie jezuitów z kolonii hiszpańskich w 1768 r.

Bilans reformy Kościoła

Działania zapoczątkowane przez sobór trydencki w połowie XVI stulecia przyczyniły się do odnowy duchowej Kościoła i podniesienia poziomu intelektualnego duchowieństwa, a także zahamowały w wielu krajach

M6 Zalecenia Ignacego Loyoli dla członków zakonu jezuitów, XVI w.

1. Na pierwszym miejscu i w sposób szczególny wiele pomoże nie ufać sobie, lecz wspaniałomyślnie w Bogu złożyć nadzieje i żywić gorące pragnienie osiągnięcia przedłożonego celu. [...]

8. Zarówno Towarzystwu w ogóle, jak i im samym wiele pomoże autorytet u wszystkich, zwłaszcza u księcia i u ludzi na wyższych stanowiskach. Do zdobycia tego autorytetu bardzo się przyczyni nie tyle powaga wewnętrzna, lecz także zewnętrzna, przejawiająca się w sposobie chodzenia, w gestach, w skromnym stroju, a zwłaszcza w roztropnych wypowiedziach i dojrzałych radach zarówno w rzeczach dotyczących działania, jak i sprawach doktrynalnych. [...]

10. Niech wszyscy dokładnie znają te sprawy, które w dziedzinie dogmatów są zazwyczaj sporne między katolikami i heretykami, zwłaszcza w tym czasie i [...] miejscu, gdzie [...] będą [...] z tymi osobami [...] mieć kontakty. W razie potrzeby niech przedstawią i udowodnią prawdę katolicką, niech zbiją błędy, a wątpiących i wahających się niech umocnią zarówno przez wykłady i kazania, jak i przez spowiedź i rozmowy.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 134–135.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego artysta umieścił na ilustracji Johanna Adama Schalla von Bella oraz Mattea Ricciego. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień cechy, jakimi się powinni odznaczać jezuici. **M6**

M7 **Fragment kazania wygłoszonego przez jezuitę Piotra Kanizjusza do arcyksięcia Ferdynanda, XVI w.**

Władze świeckie i książęta panujący winni pamiętać, [...] aby po chrześcijańsku sprawowali swój urząd i po chrześcijańsku rządzili. Ponieważ urząd ten otrzymali od Boga i ponieważ noszą miecz w celu obrony ludzi pobożnych, a karania występnych, [...] Chrystus Pan nakazał im czuwać razem z kierownikami duchowymi, aby owieczki należące do Chrystusa i do Kościoła nie bały się wilków. Dlatego nie należy znosić ani tolerować nieprzyjaciół Chrystusa i Kościoła z ogólną szkodą dla ludu chrześcijańskiego. Prawdziwa wiara chrześcijańska bowiem jest matką i wspomożycielką pokoju, posłuszeństwa, jedności, karności, miłosierdzia i wszelkich dóbr świeckich czy duchownych; fałszywa i antychrześcijańska wiara natomiast jest źródłem niezgody, nieporządków, buntów, zuchwałości oraz wszelkiego rodzaju ekscesów. Skoro słuszne jest, że władza świecka karze fałszerzy monet, jak można tolerować tych, którzy fałszują Słowo Boże? Ten, kto znieważa i lży władzę, jest winien zbrodni obrazy majestatu i winien być ukarany [...].

J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, przeł. L. i H. Kühn, t. 1, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1964, s. 290.

rozwój reformacji. Przy papiestwie, mimo początkowych sukcesów reformacji, pozostało m.in. państwo polsko-litewskie (zob. s. 137). Aktywność jezuitów na dworach monarszych zapewniała papieżowi wsparcie władców katolickich w działaniach przeciwko protestantom.

Jezuici odznaczali się wyjątkową skutecznością nie tylko w sprawowaniu wysokich urzędów i sztuce dyplomacji. Przede wszystkim zorganizowali system edukacji, w którym połączyli tradycyjny schemat sztuk wyzwolonych z wymaganiami edukacji humanistycznej. W ten sposób wywierali wpływ zarówno na katolików, jak i rzesze dzieci protestantów podejmujące naukę w najlepszych kolegiach jezuickich w Europie. Skutkowało to konwersjami na katolicyzm (powrotem do Kościoła Katolickiego).

Orężem w walce z innowiercami były także dysputy i pisma religijne, w których starano się ośmieszyć i zdyskredytować poglądy przeciwników. Kazania głoszone przez jezuitów miały nie tylko przekonywać świetnie przygotowaną argumentacją, lecz także oddziaływać na emocje słuchaczy. Ważną zasadą jezuitów była maksyma „przez oczy do duszy". Dlatego w świątyniach katolickich epoki potrydenckiej dużą wagę przywiązywano do wystroju. Pomocą w walce z reformacją miały służyć pełne przepychu architektura, sztuka i literatura baroku (zob. s. 202). Stało to w opozycji do surowości protestanckich zborów, w których jedynym czynnikiem wpływającym na wiernych miało być Pismo Święte.

Praca z materiałami

1. Przedstaw rolę, jaką w reformie życia kościelnego przewidywał jezuicki kaznodzieja dla władzy świeckiej. **M7**
2. Omów symbolikę obrazu. Wyjaśnij, czemu mogło służyć takie przedstawienie Pawła III. **M8**

M8 Istotną rolę we wprowadzaniu założeń reformy Kościoła odgrywała sztuka. Artyści tworzący na potrzeby kontrreformacji nierzadko sięgali po tematykę historyczną, łącząc ją z symboliką religijną. Konwencję tę zastosował m.in. Sebastiano Ricci (czyt. riczi) w obrazie *Paweł III inspirowany wiarą przygotowuje sobór w Trydencie*, namalowanym w latach 1667–1668. Dzieło przechowywane jest w Muzeum Pałacu Farnese (czyt. farneze) w miejscowości Piacenza (czyt. pjaczenca) we Włoszech.

Reforma Kościoła Katolickiego w XVI w.

Podsumowanie 6

Polecenia podsumowujące

1. Wymień główne reformy Kościoła mające poprawić organizację kościelną oraz podnieść poziom moralny duchowieństwa.
2. Określ, jaki wpływ na pogłębienie podziałów religijnych miały postanowienia soboru trydenckiego.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w odnowie Kościoła odegrała działalność zakonów powstałych w XVI w.
4. Oceń wpływ kontrreformacji na odnowę Kościoła Katolickiego.

Pierwsze próby reform

Nawoływanie do reformy Kościoła Katolickiego w XV i na początku XVI w.
1512–1517 – sobór laterański V.
Rozwój idei soboru powszechnego mającego doprowadzić do reformy Kościoła.

Sobór trydencki (1545–1563)

Postanowienia w sferze teologicznej
- Pismo Święte oraz Tradycja Kościoła fundamentami wiary
- oprócz łaski Bożej do zbawienia potrzebne także dobre uczynki
- potwierdzenie zasadności korzystania z odpustów
- potwierdzenie znaczenia wszystkich sakramentów

Postanowienia w sferze organizacji Kościoła i dyscypliny kościelnej
- zakaz kumulacji beneficjów kościelnych
- nakaz przebywania biskupów i proboszczów w swoich diecezjach i parafiach
- obowiązek przeprowadzania wizytacji przez biskupa
- obowiązek zwoływania synodów diecezjalnych i prowincjonalnych
- obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych

Inkwizycja i *Indeks ksiąg zakazanych*

1542 – reorganizacja inkwizycji i powołanie Świętego Oficjum.
Głównym zadaniem inkwizycji – walka z herezją.
1559 – wydanie pierwszego *Indeksu ksiąg zakazanych*, zawierającego spis publikacji sprzecznych z nauczaniem Kościoła.

Nowe zakony w czasach reformy Kościoła Katolickiego. Jezuici

Odnowa moralna i obyczajowa prowadzona przez nowe zakony, m.in.: teatynów, kapucynów, pijarów, szarytki, urszulanki, wizytki.
Ok. 1534 – utworzenie Towarzystwa Jezusowego (zakonu jezuitów) przez Ignacego Loyolę.
Zasady działania zakonu jezuitów
- organizacja zgromadzenia na wzór wojskowy
- na czele zakonu – generał
- zakonnicy podporządkowani papieżowi
- zakładanie szkół średnich i wyższych

Działalność misyjna jezuitów poza Europą

Misje prowadzone w Ameryce Południowej.
Redukcje – osady misyjne zakładane m.in. przez jezuitów.
1768 – wypędzenie jezuitów z kolonii hiszpańskich.

Bilans kontrreformacji

Odnowa duchowa i organizacyjna Kościoła Katolickiego.
Wyższy poziom intelektualny duchowieństwa.
Zahamowanie rozwoju reformacji w części krajów.
Rozwój szkolnictwa jezuickiego.
Architektura, sztuka i literatura orężem w walce z reformacją.

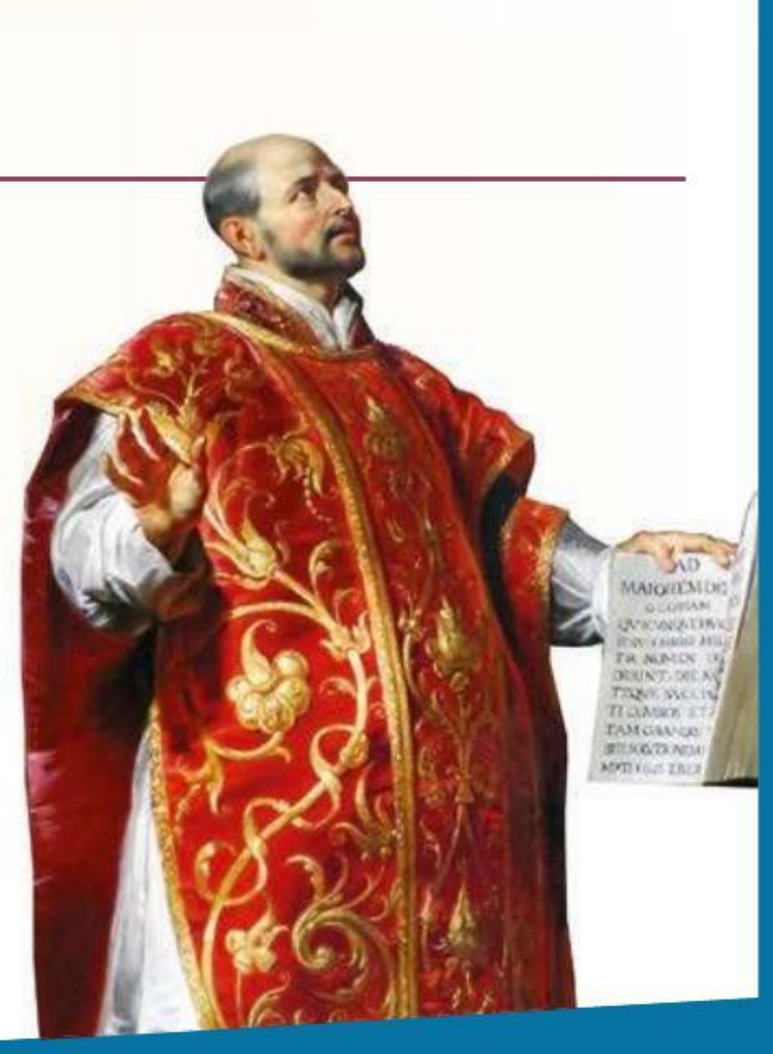

Polecane publikacje

J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 2, *Katolicyzm między Lutrem a Wolterem*, przekł. P. Kłoczowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.

J. Lacouture, *Jezuici*, t. 1, *Zdobywcy*, przeł. H. Lubicz-Trawkowska, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1998.

7 Rywalizacja o prymat w Europie Zachodniej w XVI w.

Przypomnij

- Które państwa odgrywały najważniejszą rolę polityczną w późnym średniowieczu?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze konflikty polityczne i zbrojne w XVI w. w Europie.

Po lekcji

- Opisuję przyczyny rywalizacji między Walezjuszami a Habsburgami o prymat w Europie Zachodniej.
- Omawiam przebieg najważniejszych konfliktów zbrojnych w XVI w.
- Oceniam wpływ wojen na sytuację polityczną państw europejskich.

Główni rywale

Zmiany następujące na początku czasów wczesnonowożytnych zachodziły nie tylko w sferze kulturowej czy religijnej. Dokonywały się także w polityce. Na tym polu można było zaobserwować walkę o prymat kilku europejskich monarchii. Rywalizowały ze sobą **Rzesza**, rządzona przez cesarzy wywodzących się z dynastii Habsburgów, oraz **Francja**, której władcy pochodzili z rodu Walezjuszów. Zjednoczenie **Hiszpanii** pod berłem Izabeli Kastylijskiej i Ferdynanda Aragońskiego oraz sukcesy w kolonizacji Nowego Świata spowodowały, że także to królestwo zaczęło odgrywać istotną rolę na arenie międzynarodowej. Jego pozycja umocniła się jeszcze bardziej, gdy na tronie hiszpańskim zasiadł przedstawiciel dynastii Habsburgów. Od połowy XVI w. coraz aktywniej w europejską politykę włączała się też **Anglia** rządzona przez Tudorów (czyt. tjudorów). Rywalizacja tych czterech państw zdominowała dzieje polityczne Europy Zachodniej w XVI w.

Habsburgowie i ich imperium

W połowie XV w. cesarzem został **Fryderyk Habsburg**. To on stworzył podwaliny potęgi rodu książęcego wywodzącego się z Austrii, którego przedstawiciele zasiadali na tronie cesarskim nieprzerwanie od 1452 do 1918 r. Swój sukces Habsburgowie zawdzięczali przede wszystkim sprawnej dyplomacji, w wyniku której zawierali korzystne związki małżeńskie. Zagwarantowały im one prawo do sukcesji w wielu państwach.

M1 Maksymilian I miał świadomość, że sukces polityczny nie zawsze musi iść w parze ze zwycięskimi, lecz pustoszącymi skarbiec wojnami. Choć zdarzało mu się angażować w konflikty zbrojne, dostrzegał jednak korzyści związane z odpowiednimi mariażami. W 1494 r. ożenił się po raz drugi, z Marią Biancą Sforzą (czyt. bianką sforcą), co pozwoliło mu zgłaszać pretensje do władzy w bogatym Księstwie Mediolanu. Albrecht Dürer (czyt. direr), portret cesarza Maksymiliana I, 1519 r., Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu.

Politykę tę zapoczątkował i prowadził na dużą skalę **Maksymilian I** – od 1486 r. król niemiecki, a od 1508 r. cesarz. Ożenił się z Marią – jedyną córką i dziedziczką ostatniego księcia Burgundii, uznawaną za najlepszą partię ówczesnej Europy. W ten sposób stał się władcą najbogatszego i najbardziej rozwiniętego kulturowo regionu w Europie, gdyż w skład dziedzictwa burgundzkiego – oprócz samej Burgundii – wchodziły również Flandria i Holandia. Prowincje te miały ogromne znaczenie dla gospodarki. Znajdowały się tam bowiem liczne znakomicie prosperujące miasta, z rozwiniętym rzemiosłem oraz portami, w których kwitł handel dalekosiężny.

Kierując się dewizą: „niechaj inni prowadzą wojny, ty, Austrio, żeń się szczęśliwie", Maksymilian I doprowadził do ślubu swojego syna Filipa Pięknego z Joanną Kastylijską, spadkobierczynią władców Kastylii i Aragonii. Tym samym zapewnił Habsburgom sukcesję hiszpańską.

W 1516 r. na tronie Hiszpanii zasiadł wnuk Maksymiliana I – Karol I, równie ambitny jak dziadek. W 1519 r. wygrał rywalizację z królem francuskim o tron cesarski, przekupując elektorów. Podczas koronacji przyjął imię **Karol V**. Jako dziedzic trzech dynastii (habsburskiej, burgundzkiej i kastylijsko-aragońskiej) oraz władca zamorskich terenów w Ameryce i Azji dążył do odrodzenia monarchii uniwersalnej. Wizja Karola V polegała na zbudowaniu cesarstwa opartego na duchowej jedności Europy wynikającej z chrześcijaństwa, którego głową było papiestwo, i z Niemcami jako jednym z jego filarów. Okazało się to jednak niemożliwe, papiestwo bowiem utraciło autorytet, zaczęła się reformacja i powstawały monarchie narodowe.

Znaczący wpływ na niepowodzenie zamierzeń Karola V miał też jego konflikt z Francją, określany jako wojna o prymat w Europie. Ostatecznie doprowadziło to w **1556 r.** do abdykacji cesarza i podziału jego ogromnego imperium, w którym – jak mawiał – „słońce nigdy nie zachodziło". Ferdynandowi (bratu cesarza) przypadły Czechy, Węgry oraz włości rodowe: Austria, Styria, Karyntia i Tyrol; Filip II (syn Karola V) otrzymał Hiszpanię wraz z zamorskimi koloniami, Królestwo Neapolu oraz Niderlandy. W ten sposób nastąpił **podział dynastii Habsburgów** na dwie linie – **austriacką** i **hiszpańską**.

Karol V Habsburg

(1500–1558)

Król Hiszpanii w latach 1516–1556 (jako Karol I), cesarz w latach 1519–1556. Rządził rozległym imperium, w którego skład wchodziły posiadłości europejskie (Hiszpania, cesarstwo i Niderlandy) oraz kolonie w Ameryce i Azji. Koronę cesarską zapewniło mu przekupienie elektorów (w tym celu zaciągnął 850 tys. florenów pożyczki od bankierskiej rodziny Fuggerów). Liczne wojny, problemy wewnętrzne (w tym także gospodarcze) oraz kłopoty zdrowotne sprawiły, że coraz trudniej było mu sprawnie zarządzać rozległą monarchią. W 1556 r. abdykował. Tycjan, fragment portretu Karola V, 1548 r., Muzeum Narodowe Prado w Madrycie.

Francja Walezjuszów

Na początku XVI stulecia **Francja** liczyła ok. 15 mln mieszkańców i była najludniejszym państwem Europy. Od XIV w. na tronie francuskim zasiadała **dynastia Walezjuszów**, która po wojnie stuletniej zjednoczyła znaczne tereny kraju. Poza panowaniem tego rodu pozostawały jedynie nieliczne księstwa, w tym Burgundia. Zdobycze terytorialne wywarły ogromny wpływ na umocnienie się autorytetu monarchów. Jednocześnie władcy starali się skoncentrować pełnię władzy kosztem Stanów Generalnych i francuskiej szlachty.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij znaczenie dewizy Maksymiliana Habsburga: „niechaj inni prowadzą wojny, ty, Austrio, żeń się szczęśliwie". **M1**, **M2**

M2 SKRÓCONA TABLICA GENEALOGICZNA HABSBURGÓW

* rok narodzin
† rok śmierci

Maksymilian I Habsburg
* 1459, † 1519
król Niemiec
1486–1519
cesarz
1508–1519

Filip I Piękny, zw. Kastylijskim
* 1478, † 1506
książę Burgundii
1482–1506
król Kastylii
1504–1506

Małgorzata Austriacka
* 1480, † 1530
namiestniczka Niderlandów
1507–1515, 1517–1530

Eleonora Austriacka
* 1498, † 1558
królowa Portugalii
1518–1521
królowa Francji
1530–1547

Karol V Habsburg
* 1500, † 1558
król Hiszpanii
1516–1556 (jako Karol I)
cesarz
1519–1556

Ferdynand I Habsburg
* 1503, † 1564
arcyksiążę Austrii
1521–1564
król Czech i Węgier
1526–1564
król Niemiec
1531–1564
cesarz
1558–1564

Maria
* 1505, † 1558
królowa Czech i Węgier
1522–1526
namiestniczka Niderlandów
1531–1555

Franciszek I Walezjusz
(1494–1547)
Król Francji od 1515 r. Mimo kosztownych wojen, które toczył, Francja pod jego rządami rozwijała się gospodarczo. Władca wprowadził nowy podział administracyjny i język francuski do urzędowej dokumentacji (zamiast łaciny), co usprawniło zarządzanie państwem. Rozbudował Pałac Luwr (siedzibę królewską w Paryżu) oraz wzniósł lub zmodernizował w stylu renesansowym wiele zamków nad Loarą. Był mecenasem Leonarda da Vinci (czyt. winczi), którego sprowadził do Francji. Jean Clouet (czyt. żan klue), *Franciszek I, król Francji* (fragment portretu), ok. 1530 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

Udało się to osiągnąć **Franciszkowi I**, który skupił w swoich rękach całą władzę. Król był także naczelnym dowódcą armii, która za jego rządów została zreorganizowana. Zamiast powszechnego pospolitego ruszenia pojawiły się jednostki zaciężne. Coraz ważniejszą rolę zaczęły odgrywać oddziały piechoty wyposażone w broń palną oraz artyleria.

Plany Franciszka I nie ograniczały się wyłącznie do umocnienia władzy w kraju. Król prowadził aktywną politykę zagraniczną, angażując się m.in. w konflikty na Półwyspie Apenińskim. Sukcesy, które tam odnosił, sprawiły, że w 1519 r. stał się kontrkandydatem Karola Habsburga do korony cesarskiej.

Wojny włoskie

Rywalizacja o dominację w Europie Zachodniej między Habsburgami a Francją Walezjuszów rozpoczęła się już pod koniec średniowiecza na Półwyspie Apenińskim. Utarło się bowiem przekonanie, że ten, kto zdobył władzę w Italii, stawał się hegemonem w Europie. Panowanie nad Włochami, rozbitymi na liczne państewka i republiki miejskie, oznaczało możliwość korzystania z bogactwa centrów kupieckich oraz dobrze rozwiniętego rolnictwa północnej i środkowej Italii. Było także przepustką do dominacji na Morzu Śródziemnym, a co za tym idzie – kontrolowania handlu między Europą a Bliskim Wschodem.

Jako pierwszy próbę opanowania Włoch podjął w 1494 r. król francuski Karol VIII. Wojska francuskie wkroczyły do Piemontu, czym rozpoczęły trwające 65 lat **wojny włoskie**. Francuzi bardzo szybko opanowali najważniejsze ośrodki miejskie na Półwyspie Apenińskim.

Sukcesy Karola VIII oraz rosnąca niechęć do Francji, której wojska dopuszczały się przemocy wobec ludności miast włoskich, doprowadziły do

utworzenia w 1495 r. Ligi Świętej, nazywanej też Ligą Wenecką. Mimo że oficjalnie powstała, aby walczyć z Turkami, faktycznie była skierowana przeciwko Francji. Przystąpiły do niej Hiszpania, Wenecja, Mediolan, a także dołączyli papież oraz Maksymilian I. Wkrótce oddziały hiszpańskie i weneckie wypędziły Francuzów z Neapolu. Zakończyło to pierwszy etap konfliktu.

Wydarzenia w następnych dziesięcioleciach we Włoszech były wynikiem rywalizacji między Walezjuszami a Habsburgami. Państewka włoskie stały się pionkami w toczącej się grze o dominację w Europie Zachodniej. Przechodząc często z jednego do drugiego obozu, starały się utrzymać pozory niezależności. Kres walkom położyło zwycięstwo wojsk cesarskich w **bitwie pod Pawią** w **1525 r.** Król Francji Franciszek I dostał się do niewoli i został zmuszony do zawarcia w 1526 r. pokoju w Madrycie, w którym zrzekł się pretensji do Włoch.

Jednak po uwolnieniu władca francuski uznał podpisany pokój za nieważny i podjął starania o zyskanie sojuszników do walki z Karolem V. Po stronie francuskiej opowiedziała się Anglia, dotąd przychylna cesarstwu. Do Francji i Anglii przyłączyła się także część dawnych włoskich sprzymierzeńców Habsburgów, na co niemały wpływ miały gwałty i rabunki, których dopuszczały się wojska cesarskie na terenie Italii. Jedno z takich wydarzeń odbyło się wiosną 1527 r. i przeszło do historii pod nazwą ***sacco*** (czyt. sakko) ***di Roma***. Wówczas to lancknechci (niemieccy najemnicy), w następstwie niewypłacenia im żołdu przez cesarza Karola V, wkroczyli do Rzymu, oblegli zamek papieski i przez kilka tygodni plądrowali miasto. Na pomoc papieżowi ruszyli Francuzi, licząc na pozyskanie jego przychylności, ten jednak porozumiał się z cesarzem. Franciszkowi I nie pozostało nic innego, jak zrezygnować z pretensji do Włoch. Uczynił to, podpisując w 1529 r. pokój w Cambrai (czyt. kąbre). Tym samym Habsburgowie przejęli kontrolę nad większą częścią Italii.

Zawarcie pokoju nie uspokoiło sytuacji na Półwyspie Apenińskim. Od lat 30. XVI w. dochodziło do walk o poszczególne księstwa włoskie. Tym razem Francuzom udało się pozyskać papieża. Kolejna wojna wybuchła jesienią 1556 r. i toczyła się ze zmiennym szczęściem. Ostatecznie zakończyła się w **1559 r. pokojem w Cateau-Cambrésis** (czyt. kato kąbrezi). Jego podpisanie oznaczało koniec wojen w Italii i jednocześnie położyło kres politycznej samodzielności państewek włoskich. Większość z nich – w tym bogate Królestwo Neapolu i Księstwo Mediolanu – przypadła Hiszpanii rządzonej przez Filipa II Habsburga. Niezależność zachowała jedynie Wenecja. Francja utraciła pozycję hegemona w północnych Włoszech, a także przegrała rywalizację z Habsburgami o prymat w Europie Zachodniej.

Praca z materiałami

1. Wymień kraje, którymi władali Habsburgowie w XVI w. **M2**, **M5**

2. Podaj przyczyny wojny Karola V z Franciszkiem I. **M3**

3. Wskaż na mapie tereny sporne wymienione w tekście. **M3**, **M5**

M3 Przyczyny wojen Karola V z Franciszkiem I w relacji polityka i historyka Francesca Guicciardiniego*, XVI w.

Nie wątpiono, iż między dwoma książętami młodymi, między którymi istniało wiele powodów do współzawodnictwa i zatargów, musi w końcu zrodzić się najgroźniejsza wojna. Ponieważ król francuski pragnął odzyskać królestwo neapolitańskie, twierdząc, iż ma do tego słuszne prawo; leżała mu też na sercu sprawa przywrócenia królowi Janowi* królestwa Nawarry. [...] Zawsze świeżą między nimi była sprawa księcia Geldrii*, która już sama (ponieważ opiekował się nim król francuski, a państwo flandryjskie uważało go za największego wroga) mogła być wystarczająca do pobudzenia ich do walki. Lecz ponad wszystko budziło w umyśle nowego cesarza najgwałtowniejsze podniety księstwo Burgundii, [...] zajęte przez Ludwika XI przy sposobności śmierci Karola ks[ięcia] burgundzkiego, dziada ze strony matki ojca cesarza [...]. Nie brakowało pobudek [...] do sporów z powodu księstwa mediolańskiego, na które obecny król po śmierci Ludwika XII nie uzyskał ani też nie zażądał inwestytury [...], co było wystarczające do wywołania wojny pomiędzy nimi.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 221.

* **Francesca Guicciardiniego** (czyt. franceska głiczjardiniego)
młodzi książęta – Franciszek Walezjusz (wówczas 21-letni) i Karol Habsburg (niespełna 16-letni)
król Jan – Jan III, król Nawarry w latach 1484–1516
książę Geldrii – Karol z Egmond, książę niderlandzki z XV–XVI w., przeciwnik panowania Habsburgów na tym terenie; toczył z nimi wiele wojen

M4 Obraz przedstawiający bitwę pod Pawią ukazuje przemiany, jakie na przełomie XV i XVI w. dokonały się w sztuce wojennej. Coraz większego znaczenia zaczęły wówczas nabierać artyleria 1 oraz piechota 2. Podstawowym uzbrojeniem tej drugiej od XVI w. były rusznice i arkebuzy – dziś uznawane za bardzo nieskuteczną i trudną w obsłudze broń palną, gdyż wystrzelenie z niej zajmowało wyszkolonemu żołnierzowi ok. 3 minut. Piechotę uzupełniali pikinierzy, wśród których dobrą sławą cieszyły się zaciężne oddziały Szwajcarów oraz wzorowani na nich lancknechci 3. Duże znaczenie na polach bitew miało oznakowanie wojsk za pomocą flag 4. Obraz nieznanego artysty, *Bitwa pod Pawią*, po 1525 r., Muzeum Sztuki w Birmingham (czyt. bermingem) w Stanach Zjednoczonych.

Rewolucja w Niderlandach

Po zakończeniu wojen włoskich pokój w Europie Zachodniej nie trwał długo. W połowie XVI w. główną areną rywalizacji europejskich mocarstw stały się **Niderlandy**. Był to niezwykle bogaty i najbardziej zurbanizowany region Europy (ponad 300 miast), z największą gęstością zaludnienia. Miał swoje przedstawicielstwo (Stany Generalne), które decydowało w wielu kwestiach dotyczących prowincji wchodzących w skład kraju. Od drugiej połowy XV w. Niderlandy znajdowały się we władaniu Habsburgów. Po abdykacji cesarza Karola V odziedziczył je Filip II, który od początku swych rządów ograniczał prawa wcześniej zagwarantowane niderlandzkim prowincjom.

Kryzys gospodarczy w Hiszpanii w połowie XVI w. odbił się na ekonomii Niderlandów. Hiszpania była bowiem ich ważnym rynkiem zbytu i źródłem importu zboża. Trudności gospodarcze prowadziły do napięć społecznych. Potęgowały je rosnące żądania podatkowe oraz dążenie do ograniczenia wcześniej zagwarantowanych praw przez władcę „obcego" pod względem narodowym i rządzącego z dalekiej Hiszpanii. Niebagatelne znaczenie miała również niechęć katolickiego władcy do zwolenników reformacji (przede wszystkim kalwinistów) żyjących w niderlandzkich prowincjach. Organizowane na polecenie monarchy prześladowania oraz ograniczenia praw i przywilejów doprowadziły do powstania silnej opozycji. Na jej czele stanął **Wilhelm Orański**. W sierpniu **1566 r.** w następstwie restrykcyjnej polityki hiszpańskiej wybuchły rozruchy, które

bardzo szybko objęły znaczną część Niderlandów. Ducha walki nie złamały nawet krwawe represje prowadzone przez hiszpańskiego namiestnika – księcia Albę. W **1572 r.** wybuchło **powstanie gezów**, czyli „żebraków" – jak pogardliwie katolicy określali niderlandzkich protestantów. Wskutek licznych sukcesów powstańców odwołano Albę, ale jego następca kontynuował krwawą politykę represji.

Praca z materiałami

1. Opisz zmiany, jakie zaszły w sztuce wojennej podczas wojen włoskich. **M4**

2. Wskaż na mapie miejsce bitwy ukazanej na obrazie. **M4**, **M5**

M5 Europa w XV i XVI w.

LEGENDA

- posiadłości Habsburgów w XVI w.
- granice Niderlandów hiszpańskich do 1581 r.
- obszar Niderlandów należący do Hiszpanii od 1581 r.
- Republika Zjednoczonych Prowincji od 1581 r.
- zasięg unii kalmarskiej w latach 1397–1523
- granice Rzeczpospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVI w.
- granice państw pod panowaniem Jagiellonów w XV – poł. XVI w.
- granice cesarstwa pod rządami Habsburgów od poł. XV w.
- lenna polskie
- lenna tureckie
- działania wojenne Wielkiej Armady w 1588 r.
- działania wojenne floty Ligi Świętej w 1571 r.
- 1571 miejsce i rok bitwy
- 1529 miejsce i rok zwarcia pokoju
- 1574 rok przyłączenia do Imperium Osmańskiego

ISLANDIA
Rejkiawik
KRÓL. NORWEGII
Christiania
KRÓLESTWO SZWECJI
Sztokholm
Göteborg
Narwa
Estonia
Inflanty
Ryga
Psków
PAŃSTWO MOSKIEWSKIE
Twer
Moskwa
Riazań
Dźwina
Wołga
Don
Dniepr
Kijów
Wilno
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE
KRÓL. POLSKIE
Gdańsk
Lwów
Kraków
M. Bałtyckie
Morze Północne
KRÓL. SZKOCJI
Edynburg
KRÓL. IRLANDII
Dublin
York
KRÓL. ANGLII
Londyn
KRÓL. DANII
Lubeka
Łaba
Haga
Utrecht
Ren
RZESZA
Elekt. Brandenburgii
Elekt. Saksonii
Król Czeskie
Praga
Odra
Wisła
Elekt. Palatynatu
Ks. Bawarii
Wiedeń
Arcyks. Austrii
Ks. Siedmiogrodzkie
WĘGIERSKIE
Buda
1547
Mohacz
1526
Belgrad
1521
Hosp. Mołdawskie
Hosp. Wołoskie
Jassy
Jedysan
Budziak
Dniestr
Chanat Krymski
ADYGE CZERKIESJA
Kaffa
Bukareszt
Warna
Bułgaria
Morze Czarne
1576
Gandawa
Cateau-Cambrésis
1559
Cambrai
1529
La Manche
Sekwana
Paryż
Brest
Orlean
Loara
KRÓLESTWO FRANCJI
Burgundia
Zw. Szwajcarski
Lyon
Mediolan
Wenecja
Pawia
1525
Florencja
PAŃSTWO KOŚCIELNE
Rzym
1527
Korsyka
Sardynia
KRÓL. SARDYNII
Neapol
KRÓL. NEAPOLU
KRÓL. SYCYLII
Sycylia
Malta
Bordeaux
Tuluza
Barcelona
Ebro
KRÓL. NAWARRY
Madryt
KRÓLESTWO HISZPANII
Lizbona
KRÓL. PORTUGALII
Sewilla
Grenada
Baleary
Ocean Atlantycki
Morze Śródziemne
Ceuta
Fez
SUŁTANAT MAROKA
Oran
Algier
Algieria
1519
Bona
Tunis
Tunezja
1574
Trypolis
Trypolitania
1551
Bengazi
Barka
1521
Aleksandria
Kair
PAŃSTWO MAMELUKÓW
Egipt
1517
Nil
Palestyna
Hajfa
Jafa
Syria
Cypr
Rodos
Kreta
Cyklady
Grecja
Lepanto
1571
Preweza
1538
W. Egejskie
W. Jońskie
M. Adriatyckie
Albania
Czarno-góra
Serbia
Sofia
Stambuł
Bośnia
Hercegowina
IMPERIUM OSMAŃSKIE
Anatolia
0 500 km

M6 Akt niepodległości Republiki Zjednoczonych Prowincji, 1581 r.

Wiadomo każdemu, że pan i książę kraju jest ustanowionym przez Boga zwierzchnikiem i kierownikiem swoich poddanych, aby zachowywać i bronić ich przed wszelkimi krzywdami, przemocą i gwałtem, podobnie jak pasterz dla obrony i pieczy nad owieczkami, i że poddani nie zostali stworzeni przez Boga dla księcia, aby go słuchać we wszystkim, co zechce rozkazać, czy to z Bogiem, czy przeciwko Niemu [...], ani też aby mu służyć jak niewolnicy. Lecz raczej książę został stworzony dla poddanych [...].

Król hiszpański starał się wszelkimi środkami poddać ten kraj w niewolę i pod rządy Hiszpanów, naprzód usiłując pod pozorem religii wprowadzić w głównych miastach nowe biskupstwa [...]. Ks. Alba zaraz po przybyciu, chociaż był cudzoziemcem, niepochodzącym z krwi królewskiej, oświadczył, że otrzymał od króla godność naczelnego wodza [...], co było wręcz przeciwne przywilejom i starym zwyczajom [...]. [...] na rozkaz króla wezwał do siebie najznakomitszych panów kraju, pod pozorem, że potrzebuje ich rady i pomocy [...]. Po czym kazał uwięzić tych, którzy [...] stawili się przed nim (oraz kazał ich stracić). [...]*

Podajemy (więc) do wiadomości, [...] powodowani ostateczną koniecznością, [...] ogłaszamy niniejszym króla Hiszpanii za pozbawionego zwierzchnictwa, władzy [...]. W myśl tego ogłaszamy wszystkich wasalów i innych mieszkańców tych krajów [Niderlandów], jakiejkolwiek godności lub stanowiska, za zwolnionych odtąd od przysięgi.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 230–232.

* **naprzód** – wcześniej, najpierw

Na wieść o złupieniu przez wojska hiszpańskie Antwerpii podczas tzw. furii hiszpańskiej protestanckie (północne) i katolickie (południowe) prowincje podpisały układ pokojowy – **pacyfikację gandawską (1576 r.)**. Na jej mocy Niderlandy wypowiedziały wojnę Hiszpanii. Unieważniono edykty wydane przeciw protestantom, a kalwinizm uznano za oficjalne wyznanie w dwóch prowincjach – Holandii i Zelandii. Stany Generalne ogłosiły się suzerenem rządzącym za pośrednictwem namiestnika. Mianowano nim Wilhelma Orańskiego, który równocześnie został naczelnym dowódcą wojskowym.

Sojusz protestanckich i katolickich prowincji nie trwał długo. W 1579 r. katolicy zawiązali unię w Arras i ponownie uznali Filipa II za prawowitego władcę. W odpowiedzi Holandia, Zelandia i Utrecht zawarły **unię utrechcką (1579 r.)**, do której wkrótce przystąpiły inne prowincje północne. W 1580 r. król hiszpański ogłosił Wilhelma Orańskiego banitą i wyznaczył nagrodę za jego głowę. W odpowiedzi zebrane w Hadze Stany Generalne północnych prowincji w **1581 r.** zdetronizowały Filipa II i obwieściły niepodległość północnych Niderlandów. Powstała **Republika Zjednoczonych Prowincji**.

Konflikt hiszpańsko-angielski

Do połowy XVI w. Anglia pozostawała na uboczu rywalizacji toczącej się na kontynencie. Zwrot nastąpił, gdy w 1558 r. władzę objęła ostatnia przedstawicielka dynastii Tudorów – **Elżbieta I**. W czasach jej panowania kraj ten stał się potęgą. Było to możliwe przede wszystkim dzięki rozbudowie floty, zakładaniu kompanii handlowych oraz włączeniu się kupców angielskich w lukratywny handel z Nowym Światem. Królowa nie bała się też wspierać pozostających w jej służbie kaprów, którzy łupili hiszpańskie i portugalskie statki. W ten sposób osłabiała głównych rywali gospodarczych Anglii. Dzięki sprawnie prowadzonej polityce następował szybki rozwój gospodarczy i kulturalny kraju. O epoce elżbietańskiej zwykło się mówić jako o złotych czasach w dziejach Anglii.

Rywalizacja między Anglią i krajami z kontynentu nie ograniczała się wyłącznie do gospodarki, obejmowała również kwestie religijne i polityczne. Jedna z nich doprowadziła do konfliktu między Elżbietą I a królową Szkocji **Marią Stuart** (czyt. stjuart). Maria dążyła do przywrócenia dominującej roli katolicyzmu w swoim kraju. Spotkało się to ze sprzeciwem tamtejszych protestantów, wspartych przez Elżbietę I. Zmuszonej do abdykacji Marii udzielił wsparcia katolicki władca Hiszpanii Filip II. Na terenie północnej Anglii zorganizował powstanie, które miało pomóc Marii odzyskać władzę w Szkocji, a nawet zapewnić następstwo tronu po bezdzietnej Elżbiecie. Ostatecznie królowa Anglii doprowadziła do stracenia Marii Stuart, której zarzucono przygotowanie zamachu na życie Elżbiety.

Działania hiszpańskie zaś na wiele lat pogorszyły stosunki między oboma krajami. Anglicy znacznie częściej napadali na Atlantyku na hisz-

M7 Bitwa morska z Wielką Armadą okazała się olbrzymim sukcesem militarnym floty angielskiej. Za miarę tego triumfu można uznać ogrom zniszczeń poniesionych przez Hiszpanów oraz fakt, że Anglicy nie stracili żadnego statku. Obraz nieznanego artysty, *Angielskie statki i hiszpańska Wielka Armada w sierpniu 1588 r.*, XVI w., Narodowe Muzeum Morskie w Londynie.

pańskie i portugalskie okręty przewożące złoto i srebro z Ameryki. Na zaostrzenie konfliktu wpłynęło także zaangażowanie się Anglii w powstanie w Niderlandach. Aby pomóc tamtejszym kalwinistom, Elżbieta wysłała tam armię, która jednak nie odniosła żadnych zwycięstw.

Król hiszpański Filip II wystawił w rewanżu flotę zwaną **Wielką Armadą**, która miała zdobyć Anglię. Pretekstem do wojny stało się stracenie Marii Stuart. Flota licząca 130 statków wypłynęła z Lizbony w kierunku Anglii.

Wielka Armada w rzeczywistości miała tylko 50 okrętów wojennych, pozostałą część stanowiły statki transportowe. Flota angielska była mniej liczna, ale składała się z bardziej zwrotnych jednostek wojennych i miała znacznie większą siłę ognia. Po trwającej tydzień bitwie w sierpniu **1588 r.** na wodach kanału La Manche (czyt. mansz) dowódca floty angielskiej **Francis Drake** (czyt. frans-is drejk) rozbił szyk okrętów hiszpańskich i zepchnął je na mieliznę. Szukający odwrotu Hiszpanie zostali zmuszeni do opłynięcia Szkocji i Irlandii. Burze i sztormy dopełniły dzieła zniszczenia. Pogrom Wielkiej Armady nie zakończył wojny z Hiszpanią (trwała jeszcze wiele lat), jednak spowodował, że kraj ten utracił mocarstwową pozycję na arenie europejskiej.

Praca z materiałami

1. Wymień zarzuty stawiane przez Holendrów królowi Hiszpanii. **M6**
2. Oceń, jakie znaczenie dla Anglików, a jakie dla Hiszpanów miała bitwa ukazana na obrazie. **M7**

Elżbieta I Tudor

(1533–1603)

Królowa Anglii oraz Irlandii w latach 1558–1603. Przez 45 lat rządziła Anglią w sposób bardzo zdecydowany, skutecznie radziła sobie z opozycją polityczną i religijną katolików, powstaniami i zamieszkami (niejednokrotnie stosując wobec przeciwników więzienie, tortury, a nawet mordy), a także ze spiskami organizowanymi przez monarchów innych krajów. Popierała protestantów w Niderlandach walczących przeciwko katolickiej Hiszpanii. Rozbudowywała flotę angielską i finansowała działalność korsarzy, m.in. Francisa Drake'a, chcąc przełamać hiszpański i portugalski monopol w handlu zagranicznym oraz posiadaniu kolonii. Nazywano ją Królową Dziewicą, gdyż nigdy nie wyszła za mąż i nie doczekała się dzieci. Była ostatnią władczynią Anglii z rodu Tudorów. Fragment portretu Elżbiety I nieznanego artysty, ok. 1600 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

M8 Już dzień po bitwie pod Lepanto wenecki malarz Paolo Veronese (czyt. weroneze) rozpoczął prace nad obrazem do jednego z weneckich kościołów. Dzieło miało stanowić nie tylko upamiętnienie zwycięstwa Wenecji nad Turkami, lecz także dziękczynienie. Nad sceną batalistyczną artysta przedstawił Matkę Boską 1 w towarzystwie św. Piotra 2, przed którą klęczą Wenecja ukazana jako kobieta w bieli 3, wspierana przez jej patronów: św. Marka 4, św. Rocha 5 i św. Justynę z Padwy 6. Przychylność Matki Boskiej, a zarazem źródło zwycięstwa chrześcijańskiej Wenecji symbolizują jasne promienie oświetlające okręty weneckie i ciemne smugi cienia padające na flotę muzułmańską. Paolo Veronese, *Alegoria bitwy pod Lepanto*, 1571 r., Galeria Akademii w Wenecji.

Praca z materiałem

1. Omów symbolikę przedstawioną na obrazie. **M8**
2. Wyjaśnij, dlaczego artysta tak ważną rolę przypisał Wenecji. **M8**

Imperium Osmańskie

Poważnym zagrożeniem dla europejskich monarchii położonych na południu kontynentu stawało się coraz potężniejsze Imperium Osmańskie. Podstawy silnej pozycji tego państwa stworzył **Mehmed II Zdobywca**. W 1453 r. zdobył Konstantynopol i tym samym doprowadził Cesarstwo Bizantyńskie do upadku. W kolejnych latach Turcy kontynuowali ekspansję i zajmowali terytoria południowej Europy. Podporządkowali sobie także położony na wybrzeżach Morza Czarnego Chanat Krymski.

Podboje kontynuowali kolejni władcy osmańscy. Sułtan Selim I opanował Syrię i Egipt. Jego następca Sulejman Wspaniały, wykorzystując konflikty między państwami europejskimi, w 1521 r. zdobył Belgrad. W **1526 r.** Turcy skierowali się na Węgry. Jeszcze w tym samym roku doszło do decydującej **bitwy pod Mohaczem**. Zginął w niej król Czech i Węgier Ludwik II Jagiellończyk, co zakończyło panowanie dynastii Jagiellonów w obu krajach. Wojsko tureckie zajęło Budę, stolicę państwa węgierskiego, jednak nie będąc w stanie jej utrzymać, wkrótce się z niej wycofało. Walki o Węgry trwały jeszcze kilkanaście lat – do 1547 r., kiedy to terytorium państwa węgierskiego podzielono na trzy części. Część środkową z Budą włączono do państwa tureckiego, niewielka część północno-zachodnia trafiła w ręce Habsburgów, a wschodnia (Księstwo Siedmiogrodu) została lennem tureckim.

Po opanowaniu Węgier działania tureckie skoncentrowały się na Morzu Śródziemnym. Turcy wypędzili joannitów z wyspy Rodos oraz zdobyli wyspy u zachodnich wybrzeży Grecji, którymi władała Wenecja.

Rozwój terytorialny Imperium Osmańskiego wywołał reakcję papieża, joannitów, władz Wenecji i Hiszpanii. W 1571 r. zawiązali oni **Ligę Świętą** i rozpoczęli przygotowania do odzyskania terenów utraconych podczas tureckich podbojów. W październiku **1571 r.** okręty sprzymierzonych starły się z flotą turecką pod **Lepanto**. Obie strony poniosły dotkliwe straty, ale zwycięstwo przypadło flocie Ligi Świętej. Sukces militarny nie oznaczał jednak sukcesu politycznego. Już dwa lata później Wenecja zawarła odrębny pokój z Turcją (1573 r.), w którym się zobowiązała m.in. do płacenia corocznego trybutu w kwocie 300 tys. dukatów w zamian za zachowanie posiadłości na Wyspach Egejskich i przywilejów handlowych w Turcji. Hiszpania porzuciła dotychczasową aktywną politykę w basenie Morza Śródziemnego i skoncentrowała się na konfliktach z Anglią i Niderlandami. Imperium Osmańskie na jakiś czas porzuciło plany dalszego podboju chrześcijańskiej Europy.

Rywalizacja o prymat w Europie Zachodniej w XVI w.

7

Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz przyczyny, przebieg i skutki wojen włoskich.
2. Wyjaśnij znaczenie stwierdzenia Karola V, że w jego imperium nigdy nie zachodziło słońce.
3. Omów sytuację w Niderlandach w drugiej połowie XVI w.
4. Scharakteryzuj relacje między chrześcijańską Europą a Imperium Osmańskim w XVI w.

Habsburgowie

Ród książęcy wywodzący się z Austrii.
Fryderyk Habsburg – pierwszym cesarzem z dynastii Habsburgów. Stworzenie podwalin potęgi rodu.
Maksymilian I – król niemiecki i cesarz – skuteczna dyplomacja oparta na korzystnych małżeństwach.
Karol V – król Hiszpanii i cesarz, w którego imperium „słońce nigdy nie zachodziło".
1556 – abdykacja Karola V i podział rodu Habsburgów na dwie linie – austriacką i hiszpańską.
Habsburgowie na tronie cesarskim od 1452 do 1918 r.

Walezjusze

Zjednoczenie znacznych terenów Francji po wojnie stuletniej.
Franciszek I – umocnienie władzy królewskiej oraz reforma armii, kandydat na cesarza.

Wojny włoskie

Konflikt głównie między Walezjuszami a Habsburgami w latach 1494–1559.
1494 – wkroczenie Karola VIII Walezjusza do Włoch.
1525 – bitwa pod Pawią, zwycięstwo Karola V i początek hegemonii Habsburgów w Italii.
1559 – pokój w Cateau-Cambrésis i porażka Francji w rywalizacji z Habsburgami o prymat w Europie.

Rewolucja w Niderlandach

Od drugiej połowy XV w. Niderlandy w rękach Habsburgów.
Kryzys gospodarczy, napięcia społeczne i religijne.
Prześladowania protestantów w czasach namiestnictwa księcia Alby.
1572 – antyhiszpańskie powstanie gezów.
1581 – utworzenie niezależnej od Hiszpanii Republiki Zjednoczonych Prowincji.

Anglia

Rozkwit kraju za panowania Elżbiety I z dynastii Tudorów.
Konflikt między Elżbietą I a królową Szkocji Marią Stuart, zakończony straceniem Marii.
Wsparcie hiszpańskie dla Marii Stuart, a angielskie – dla protestantów w Niderlandach.
1588 – klęska Wielkiej Armady.

Turcja

Rozrost Imperium Osmańskiego w południowej Europie i basenie Morza Czarnego.
1526 – bitwa pod Mohaczem, koniec panowania Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech.
Rywalizacja z Wenecją i Hiszpanią o wpływy na Morzu Śródziemnym.
1571 – zawiązanie Ligi Świętej przeciwko państwu tureckiemu i bitwa pod Lepanto.

Polecane publikacje

P. Ackroyd, *Wenecja. Biografia*, tłum. T. Bieroń, Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2015.

M.F. Álvarez, *Cesarz Karol V*, przeł. J. Antkowiak, Warszawa: PIW, 2003.

M. Bogucka, *Maria Stuart*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009.

8 Przemiany gospodarcze w Europie w XVI w.

KLĘSKI NIEURODZAJU (POŁOWA XIV–XVIII W.)

1531
powstanie giełdy w Antwerpii

XVI w.
ukształtowanie się gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

XVI–XVII w.
rewolucja cen

XVI–XVIII w.
mała epoka lodowcowa

1637
tulipanowa gorączka w Holandii

Przypomnij

- Jakie były przyczyny ożywienia gospodarczego w Europie w XI–XIII w.?

Cel lekcji

- Poznam zmiany, jakie zaszły w gospodarce europejskiej w XVI w.

Po lekcji

- Wyjaśniam, jaki wpływ na życie ludzi miały klimat i klęski elementarne w XVI w.
- Charakteryzuję najważniejsze ośrodki miejskie w Europie w XVI w.
- Opisuję znaczenie odkryć geograficznych i wpływ koniunktury zbożowej na rozwój gospodarki.
- Wyjaśniam, na czym polegał dualizm w gospodarce europejskiej w XVI w.

Wpływ klimatu i klęsk elementarnych na życie ludzi

Klimat i przyroda od wieków oddziałują na życie ludzi i rozwój cywilizacyjny. Nie inaczej sytuacja przedstawiała się u progu epoki wczesnonowożytnej. W początkach XVI w. doszło do oziębienia klimatu często nazywanego **małą epoką lodowcową**. Pierwsze symptomy zauważano już w późnym średniowieczu (kiedy to występowały m.in. sroższe zimy). Zmiany klimatyczne utrzymywały się też w wieku XVIII.

Ochłodzenie klimatu na początku XVI w. – mimo że wydaje się stosunkowo niewielkie (średnio zaledwie o 1°C w skali roku) – doprowadziło do olbrzymich zmian w sytuacji gospodarczej wielu krajów europejskich. W Prowansji wymarzały gaje oliwne, w całej Europie zamarzały jeziora, a na początku XVII w. na Morzu Bałtyckim pojawiła się tak gruba pokrywa lodowa, że podobno saniami zaprzężonymi w konie można się było przedostać z Rzeczpospolitej aż do Szwecji.

M1 *Triumf śmierci* – dzieło Pietera Bruegla (czyt. pitera brechla) Starszego – odzwierciedla niepokoje społeczne wywołane konfliktami zbrojnymi, zmianami klimatycznymi i zarazami w XVI-wiecznej Europie. Pierwszy plan obrazu wypełniają sceny ilustrujące śmiertelne skutki szalejącej epidemii 1 oraz wojen 2. Towarzyszy im armia szkieletów, która pod dowództwem śmierci (kostuchy) 3 sieje dookoła spustoszenie. Artysta daje przy tym do zrozumienia, że w obliczu zawsze triumfującej śmierci wszyscy – król 4, rycerz 5 czy chłop 6 – stają się sobie równi. Obraz powstał w latach 1562–1563, znajduje się w Muzeum Narodowym Prado w Madrycie.

Długie zimy, późno topniejące śnieg i lód, krótkie lata, szybkie nadchodzenie jesieni z dużą ilością opadów deszczu – wszystko to przyniosło wiele negatywnych skutków w rolnictwie. Zbiory były niewielkie, szczególnie na północy Europy. Niejednokrotnie prowadziło to do **klęsk głodu**. W XVI w. w samej Francji odnotowano ich 13, w XVII w. – 11. W kronice pochodzącej z Florencji (jednego z najbogatszych miast ówczesnej Europy) w latach 1371–1791 doliczono się tylko 16 lat urodzaju i aż 111 lat klęsk nieurodzaju. Skutkiem głodu był wzrost śmiertelności, zwłaszcza wśród dzieci, kobiet i starszych osób.

Głód powodujący osłabienie odporności przyczyniał się do rozprzestrzeniania się **chorób zakaźnych**, takich jak: dżuma, ospa czy w późniejszych latach cholera. Pojawienie się nawet jednej z tych chorób skutkowało gwałtownym spadkiem liczby ludności miast i państw, a także wywierało negatywny wpływ na ich kondycję gospodarczą. W wyniku epidemii dżumy w Londynie w 1563 i 1593 r. życie straciło łącznie 50 tys. ludzi. W latach 1575–1577 podobna liczba osób zmarła z powodu tej choroby w Wenecji. Ponieważ jednak w epoce wczesnonowożytnej trwał dynamiczny rozwój demograficzny Europy, miasta te szybko odzyskały dawną liczbę mieszkańców.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę obrazu. **M1**
2. Opisz zmiany w liczebności populacji Europy w XV–XVI w. **M2**, **M3**

Wzrost demograficzny w Europie pod koniec XVI w.

Po gwałtownym spadku liczby ludności, który nastąpił w połowie XIV w. – przede wszystkim w następstwie epidemii dżumy oraz prowadzonych w tym czasie wojen – od połowy XV w. mieszkańców Europy zaczęło dość szybko przybywać. Przyrost ten był przerywany przez nawracające fale epidemii, głodu i wojen, jednak populacja w początkach XVI w. liczyła ok. 80–85 mln osób, a pod koniec stulecia – już 100–110 mln.

Przyrost demograficzny nie rozkładał się równomiernie na całym kontynencie. Największy zaobserwowano w Europie Zachodniej. Ok. 1600 r. najbardziej zaludniona była Francja – żyło w niej 18,5 mln osób. Mniejszą liczbę ludzi miały m.in.: Rosja (15,5 mln), Rzesza (15 mln), Półwysep Iberyjski (11,3 mln), Wyspy Brytyjskie (6,8 mln), Polska (5 mln), Niderlandy (2,9 mln) oraz kraje skandynawskie (2,4 mln). Średnia długość życia nadal nie przekraczała 20–25 lat.

M2 **Wykres nr 1. Liczba ludności Europy w latach 1300–1600**

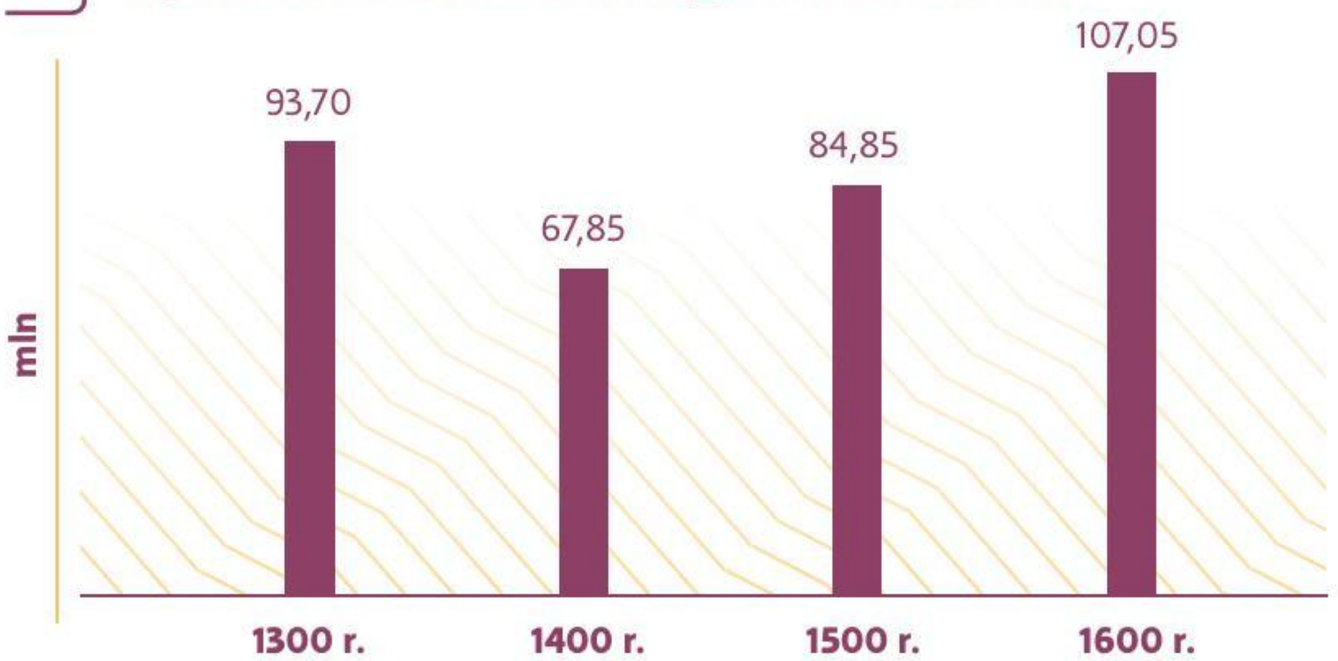

Źródło: P. Malanima, *Pre-Modern European Economy. One Thousand Years (10th–19th Centuries)*, Leiden: Brill, 2009, s. 9.

M3 **Tabela nr 1. Populacja wybranych krajów europejskich w 1500 i 1600 r. (w mln)**

Terytorium	1500 r.	1600 r.
Anglia	3,50	4,45
Niderlandy (bez Belgii)	0,95	1,50
Francja	15,00	18,50

Źródło: P. Malanima, *Pre-Modern European Economy. One Thousand Years (10th–19th Centuries)*, Leiden: Brill, 2009, s. 9.

M4 Tabela nr 2. Odsetek Europejczyków żyjących w miastach liczących ponad 10 tys. mieszkańców w 1500 i 1600 r. (w %)

Część Europy	1500 r.	1600 r.
Europa Centralna*	3,7	5,0
Europa Wschodnia**	1,1	1,4
Europa Północna i Zachodnia***	6,6	8,2
Europa Śródziemnomorska****	9,5	13,7

* Europa Centralna – Niemcy, Francja, Szwajcaria
** Europa Wschodnia – Austria (z Czechami), Polska
*** Europa Północna i Zachodnia – Skandynawia, Anglia i Walia, Szkocja, Irlandia, Niderlandy, Belgia
**** Europa Śródziemnomorska – Włochy, Hiszpania, Portugalia

Źródło: K.A. Lynch, *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200–1800. The Urban Foundations of Western Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 29.

Przyczyn tak dużego wzrostu populacji należy upatrywać przede wszystkim w trzech czynnikach. Po pierwsze, w Europie Zachodniej zwiększyła się produkcja rolna. Po drugie, rozwijały się sieć dróg i transport (w tym czasie głównie morski), co pozwoliło dostarczać towary (m.in. spożywcze) na coraz większe odległości. Po trzecie, nastąpiła poprawa warunków bytowych Europejczyków.

Wiek XVI przyniósł ze sobą także wielkie fale migracji, i to nie tylko do Nowego Świata. Wojny religijne, prześladowania na tle wyznaniowym, ale także trudności gospodarcze skłaniały część mieszkańców Europy Zachodniej do poszukiwania lepszych warunków życia w słabo zaludnionej Europie Środkowo-Wschodniej. Menonici prześladowani w Niderlandach i północnych Niemczech znaleźli schronienie na polskich Żuławach. Żydzi zmuszeni do opuszczenia w 1492 r. Hiszpanii osiedlili się m.in. w miastach niderlandzkich i przyczynili się do ożywienia tamtejszej gospodarki.

Rozwój miast

Przyrost populacji w Europie wpłynął na rozwój ośrodków miejskich. Szacuje się, że liczba mieszkańców miast w ciągu XVI stulecia zwiększyła się o prawie 75%. Ów wzrost możemy prześledzić na przykładzie Amsterdamu. O ile jeszcze w początkach XVI w. żyło w nim 14 tys. osób, o tyle pod koniec stulecia – 65 tys. Przyczyniło się do tego zyskanie przez Amsterdam rangi jednego z głównych centrów wymiany towarowej w handlu na Morzu Północnym i Morzu Bałtyckim. Podobnie sytuacja przedstawiała się w Londynie, który w początkach XVI w. liczył 40 tys. ludzi, a niecałe sto lat później – już 200 tys. Do największych miast ówczesnej Europy należały także Antwerpia (ok. 90 tys. mieszkańców w połowie XVI w.) i Sewilla (ok. 90 tys. pod koniec XVI w.). Ta ostatnia bogaciła się głównie dzięki napływowi srebra z Nowego Świata. Nadal ważną rolę odgrywała Wenecja (ok. 170 tys. ludzi w połowie XVI w.), która wiodła prym w handlu śródziemnomorskim. Istotną pozycję w handlu europejskim zajmował również Gdańsk liczący w tym samym okresie ok. 60 tys. mieszkańców.

Wzrost zaludnienia w miastach nie wynikał wyłącznie z korzystnej koniunktury gospodarczej czy stałego przyrostu naturalnego ich mieszkańców. Był przede wszystkim efektem napływu migrantów – głównie ludności wiejskiej.

M5 Londyn, największy ośrodek miejski w Anglii, należał do grona najprężniej rozwijających się w Europie XVI stulecia. Kolejne pod względem wielkości angielskie miasto było już 13-krotnie mniejsze. Claes Janszoon Visscher (czyt. klas janson fiser), *Panorama Londynu*, 1616 r., zbiory Biblioteki Brytyjskiej w Londynie.

Organizacja produkcji i rozwój techniki w miastach

Rozwój miast oraz ożywienie gospodarcze (wywołane m.in. wymianą handlową z koloniami powstającymi w Ameryce) przyczyniły się do zmian w organizacji produkcji rzemieślniczej. Dotychczas monopol na nią miały cechy. Już od połowy XV w. pojawiały się próby ominięcia ograniczeń wynikających z uprzywilejowanej pozycji rzemiosła cechowego (np. limitu mistrzów cechowych w danym mieście). Sprzyjał temu rosnący popyt na towary, którego cechy nie były w stanie zaspokoić. Dlatego kupcy, doskonale zorientowani w potrzebach rynku, często decydowali się na zakładanie poza terenami miejskimi własnych zakładów rzemieślniczych – **manufaktur**. Przedsiębiorca (wcześniejszy kupiec, zdarzało się, że był to również rzemieślnik określany teraz jako nakładca) dostarczał surowców i narzędzi do produkcji rzemieślnikom niezrzeszonym w cechach (chałupnikom). Następnie za niewysoką cenę kupował od nich gotowe wyroby, które sprzedawał z zyskiem na rynku. Taki rodzaj produkcji został nazwany **systemem nakładczym**.

Rozwój produkcji rzemieślniczej był możliwy również dzięki zmianom w technice produkcji. W hutnictwie i górnictwie zaczęto na dużą skalę wykorzystywać koło wodne napędzane siłą spływającej wody. Poruszało ono inne mechanizmy, np. dźwigi czy pompy ułatwiające wydobycie surowców na powierzchnię. Ponadto w hutnictwie już w XV w. pojawiły się nowe piece, które zastąpiły stosowane dotychczas dymarki. Wpłynęło to na zwiększenie produkcji stali i żelaza. Znaczny postęp nastąpił też w sukiennictwie, odkąd zaczęto używać poziomego warsztatu tkackiego. Umożliwiał on już nie tylko przędzenie, lecz także nawijanie nici. Dzięki temu wytwarzano więcej tkanin przy mniejszych kosztach ich produkcji.

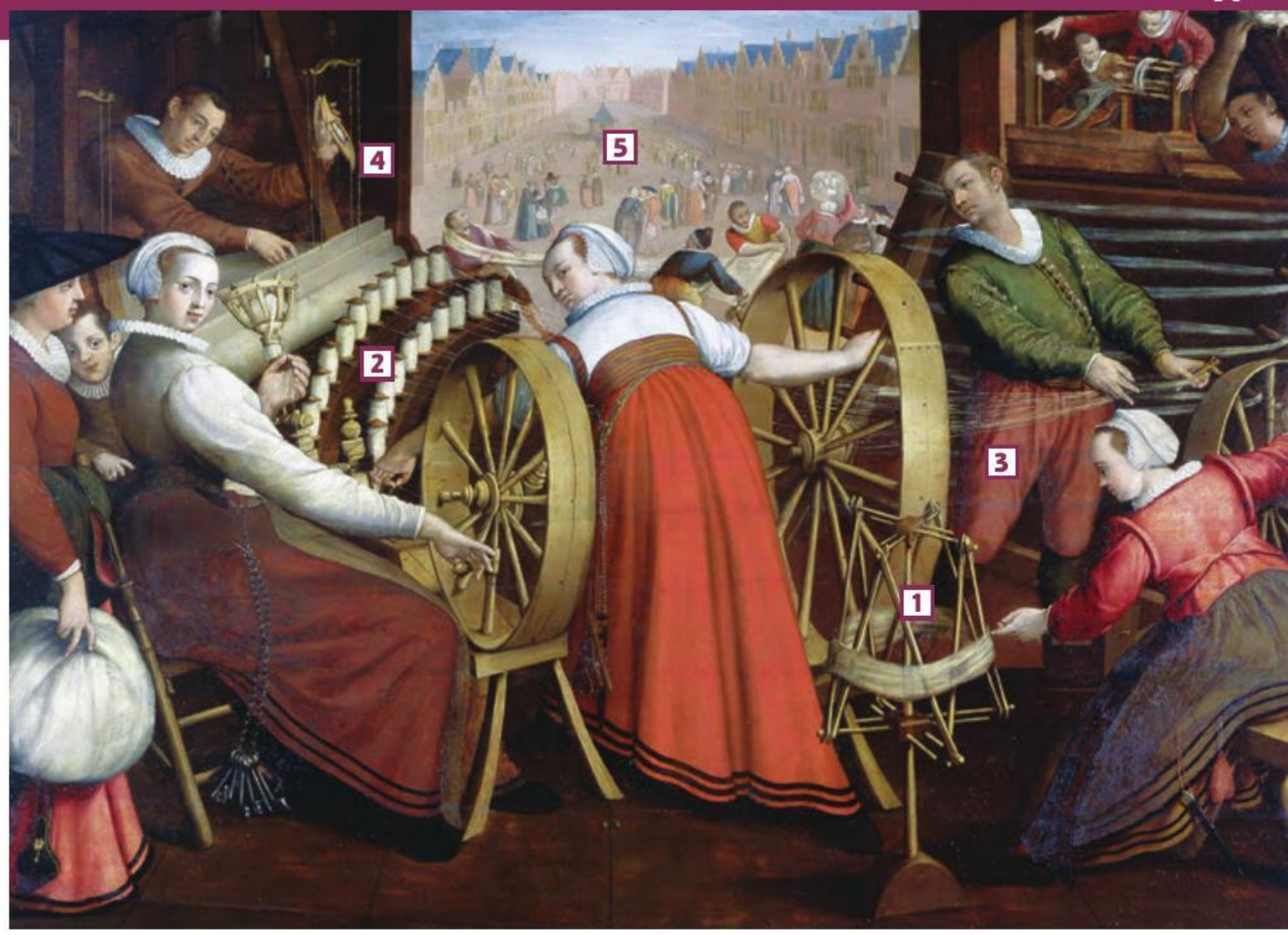

M6 Jedną z przyczyn ożywienia gospodarczego miast holenderskich i angielskich był rozwój sukiennictwa i manufaktur. Na obrazie niderlandzki artysta uwiecznił prace w zakładzie tkackim z końca XVI w. Widoczne na pierwszym planie kobiety przygotowują przędzę 1 oraz nawijają na szpule nici wątku 2, a mężczyźni snują osnowę 3 i tkają 4. W oddali widać tętniący życiem plac miejski 5. Isaac Claesz (czyt. izaak klas) van Swanenburg, *Przędzenie, snucie i tkanie*, 1594–1596, Muzeum Sukiennic w Lejdzie (Niderlandy).

Praca z materiałami

1. Wymień części Europy, w których przyrost ludności w miastach był największy. **M4**
2. Wyjaśnij, czy istnieje związek między rozwojem Londynu a powstającymi w XVI w. zakładami sukienniczymi. Wykorzystaj **M5**, **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.

M7 Na XVI-wiecznym drzeworycie ukazującym alegorię handlu przedstawiono dzień powszedni wielkiego domu kupieckiego w Niemczech. Nieodłącznymi elementami targowej codzienności były pertraktacje handlowe 1, rozmowy z obcymi kupcami 2, ważenie 3 i pakowanie towarów do beczek 4 oraz w bele 5. Siedzący przy ławach bankierzy 6 odpowiadali za wymianę pieniędzy, a księgowi 7 wpisywali transakcje do ksiąg rachunkowych. W dolnych rogach ilustracji widać personifikacje zobowiązań handlowych 8 oraz wolności 9, pośrodku znajduje się uosobienie szczęścia 10. Jost Amman, *Alegoria handlu* – fragment ilustracji z 1560 r., zbiory Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

Handel i nowe formy jego organizacji

Rosnący popyt na wyroby spożywcze i rzemieślnicze oraz zdobycie nowych rynków zbytu po odkryciu Nowego Świata spowodowały dynamiczny rozwój handlu. W połowie XVI w. istniały trzy główne strefy morskiej wymiany handlowej: śródziemnomorska, bałtycka (Morze Bałtyckie i Morze Północne) oraz atlantycka (dalekomorska).

W pierwszej z nich prym wiodła Wenecja, kontrolująca całą wymianę towarów z Imperium Osmańskim. Od połowy XVI w. w basenie Morza Śródziemnego pojawiali się również Francuzi, a kilkadziesiąt lat później – Holendrzy i Anglicy. Handel bałtycki zdominowali Holendrzy. To oni z Europy Środkowo-Wschodniej (głównie z Rzeczpospolitej) sprowadzali m.in. zboże i potaż (stosowany do wytwarzania szkła i mydła) oraz wykorzystywane przy produkcji statków drewno i smołę. W połowie XVI w. obecność w tym regionie zaznaczyli Anglicy, którzy założyli swoje przedstawicielstwa w Moskwie i Elblągu. Handel atlantycki początkowo opanowali Hiszpanie i Portugalczycy, sprowadzający głównie złoto i srebro potrzebne im do finansowania kosztownych wojen. Pod koniec XVI w. w handlu dalekomorskim zaczęli się liczyć Holendrzy, którzy m.in. wyparli Portugalczyków z Indii. W wymianie kontynentalnej istotną rolę odgrywał handel bydłem, pędzonym do Europy Zachodniej z Rzeczpospolitej, Węgier i Mołdawii.

Chęć czerpania ogromnych zysków z handlu zamorskiego spowodowała zmianę jego organizacji. Pojawiły się wielkie stowarzyszenia kupieckie zwane **kompaniami handlowymi**, których głównym celem była monopolizacja dalekomorskiej wymiany towarów. Pierwsze z nich założyli Anglicy. Były to: Kompania Lewantyńska, Kompania Afrykańska, Kompania Moskiewska, Kompania Północnoamerykańska oraz najsłynniejsza – angielska Kompania Wschodnioindyjska, która zmonopolizowała handel z Indiami. Zyskała ona znaczne uprawnienia handlowe, administracyjne i polityczne. Jej głównym rywalem stała się holenderska Kompania Wschodnioindyjska.

Praca z materiałami

1. Przyjrzyj się uważnie ilustracjom **M7** i **M9**, a następnie wskaż podobieństwa oraz różnice w sposobie zawierania transakcji.
2. Wyjaśnij, na czym polegały operacje wekslowe. **M8**
3. Podaj przyczyny zakładania giełd. **M9**

Banki i giełda

Wraz z rozwojem miast i handlu pojawiły się problemy z finansowaniem działalności gospodarczej. Wyprawy dalekomorskie należały do niezwykle kosztownych przedsięwzięć i kupców nie zawsze było stać na taki wydatek. Pomocne okazały się **banki**, które uczestniczyły w rozliczeniach i umożliwiały pożyczanie pieniędzy na weksel, a także udzielały kredytów. Usługi finansowe tego typu zaczęły świadczyć również bogate rodziny kupieckie. Porzuciły one handel towarami na rzecz bardziej dochodowego udzielania pożyczek. Prym w tym wiodły **domy bankowe Fuggerów i Welserów** wywodzących się z południowych Niemiec. Oba rody finansowały nie tylko działalność kupców, lecz także władców, dzięki czemu wywierały niemały wpływ na sytuację polityczną w Europie. W Rzeczpospolitej ważną rolę odgrywała kupiecko-bankierska rodzina Loitzów (czyt. lojców), która udzielała znacznych pożyczek Zygmuntowi Augustowi.

Ochronie interesów kupców miały służyć również zakładane przez nich **spółki**. Dzięki nim koszty wypraw, ale także późniejsze zyski dzielono między osoby finansujące dane przedsięwzięcie. Wypłata ewentualnych zysków odbywała się na podstawie akcji, czyli udziałów w wyprawie. Zysk dzielony z akcjonariuszami był wprawdzie mniejszy, ale za to kupcowi nie groziły bankructwo w razie zatonięcia statku i utrata całego zainwestowanego kapitału.

Napływ towarów do Europy i coraz większa liczba operacji finansowych przyczyniły się do wzrostu popularności znanych już od XV w. **giełd**. Przeprowadzano w nich operacje towarowe i walutowe, obracano akcjami, a także ubezpieczano wyprawy. Pierwsza **nowożytna giełda** powstała w **1531 r.** w **Antwerpii**. Po zniszczeniu tego miasta największą w Europie stała się giełda amsterdamska. W XVII w. duże znaczenie zyskała również giełda londyńska.

M8 **Rola gospodarcza Antwerpii według włoskiego pisarza i kupca Lodovica Guicciardiniego*, XVI w.**

[...] w Antwerpii zamieszkuje stale ponad 1000 kupców, należących do sześciu różnych narodowości i przebywających w tym mieście tak w czasie wojny, jak i pokoju. Wśród kupców tych są także główni agenci zagranicznych kupców: Niemcy, Duńczycy z Hanzeatami, Włosi, Hiszpanie, Anglicy i Portugalczycy [...]. Miejscowi i przyjezdni kupcy dokonują tu ogromnych transakcji finansowych, tak z wekslami i zastawami, jak i z towarami [...].

Istota transakcji wekslowych polega na tym, że w Antwerpii biorą lub pożyczają pewną sumę pieniędzy, którą następnie muszą zwrócić, albo też otrzymają we Włoszech lub gdzie indziej [...]. Transakcję tę wymyślono wyłącznie w celu usprawnienia handlu [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 59.

* **Lodovica Guicciardiniego** (czyt. lodowika głiczjardiniego)

M9 Pierwsza giełda amsterdamska mieściła się w samym centrum miasta i działała od początku XVII w. Jej powstanie, podobnie jak innych instytucji tego typu, miało na celu ograniczenie ryzyka finansowego związanego z handlem dalekomorskim. Zawieranie umów między kupcami mogło się odbywać jedynie na terenie giełdy i tylko w określonych godzinach. Handel poza nią był zabroniony. Oprócz przeprowadzania transakcji kupieckich zajmowano się tu również kupnem i sprzedażą akcji holenderskich kompanii handlowych. Philips Vingboons (czyt. filips wingbons), *Giełda amsterdamska*, 1634 r., Muzeum Państwowe w Amsterdamie.

M10 Twórczość malarzy niderlandzkich XVI w. zawiera także wątki moralizatorskie oraz sceny z życia codziennego. Obraz Quentina (czyt. kłentina) Matsysa ukazuje bankiera pochłoniętego liczeniem pieniędzy. Leżące na stole perły i monety odciągają jego żonę od wypełniania duchowego obowiązku – modlitwy i lektury godzinek. Przesłanie moralne dzieła podkreślają elementy symboliczne, np. jabłko 1 (symbol grzechu pierworodnego) i lusterko 2 (symbol próżności i przemijania). *Bankier z żoną*, obraz z 1514 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

Rewolucja cen

XVI-wieczną Europę opanowała postępująca i długotrwała inflacja nazwana **rewolucją cen**. Jej przyczyn upatruje się przede wszystkim w napływie na kontynent znacznych ilości szlachetnych kruszców (złota i srebra), co spowodowało spadek realnej wartości pieniądza. W następstwie wzrosły ceny wszystkich towarów, a najszybciej – żywności. Duży wpływ na to miały także zwiększenie się liczby ludności w Europie oraz spadek produkcji rolniczej wywołany ochłodzeniem klimatu.

Płace w przeciwieństwie do cen produktów rolnych zwiększały się powoli, czemu sprzyjało zmonopolizowanie produkcji przez cechy. W ciągu wieku ceny zbóż wzrosły 4–5-krotnie, ceny wyrobów rzemieślniczych – prawie 3-krotnie, płace zaś – mniej niż 2-krotnie. O ile w Strasburgu (czyt. sztrazburgu) pod koniec XV w. można było po 60 godzinach pracy kupić 50 kg pszenicy, o tyle w końcu XVI w. wymagało to już 200 godzin pracy. We wszystkich krajach europejskich podwyżki cen wpływały na pogorszenie się warunków życia ubogich i sprawiały, że przybywało ludzi niepotrafiących się wyżywić z pracy własnych rąk.

M11 Rewolucja cen i rozwój nowych form handlu sprzyjały spekulacjom finansowym napędzanym chęcią szybkiego zysku. Przykładem bańki spekulacyjnej powstałej w Amsterdamie w wyniku intensywnego wzrostu cen cebulek tulipanów była tzw. tulipomania. W jej szczytowym momencie (1637 r.) za jedną cebulkę żądano sumy równej dzisiejszym 90–600 tys. złotych. Pęknięcie bańki doprowadziło do wielu bankructw. Jan Brueghel (czyt. brechel) Młodszy, *Tulipomania*, 1640 r., Muzeum Fransa Halsa w Haarlemie (Niderlandy).

Przemiany w rolnictwie i dualizm gospodarczy

Mimo wzrostu znaczenia miast i zwyżki produkcji rzemieślniczej dominującą rolę w gospodarce epoki wczesnonowożytnej nadal odgrywało rolnictwo. Większość populacji ówczesnej Europy stanowiła ludność wiejska. Sytuacja chłopów była bardzo zróżnicowana, zarówno pod względem prawnym, jak i majątkowym. Część z nich za użytkowanie ziemi – głównie w Europie Zachodniej – płaciła właścicielom majątków czynsz w gotówce. Wraz ze spadkiem wartości pieniądza i wzrostem cen żywności pozycja majątkowa chłopów w tej części Europy znacznie się poprawiła, natomiast dochody panów regularnie spadały. Dlatego niektórzy właściciele ziemscy we Francji czy w Niderlandach podejmowali działalność w innych gałęziach gospodarki. Wyjątek stanowiła Anglia, gdzie szlachta odbierała chłopom ziemię i przekształcała ją w duże gospodarstwa specjalizujące się w masowej hodowli owiec. Proces ten został nazwany **grodzeniem**. Miał on także związek ze wzrostem popytu na wełnę i rozwojem **zakładów włókienniczych**.

Inaczej sytuacja przedstawiała się w Europie Środkowo-Wschodniej. Tutaj istotną rolę w kształtowaniu się zależności między panem a chłopem odgrywała **koniunktura zbożowa**. Rosnące zapotrzebowanie na zboże i jego wysokie ceny skłaniały właścicieli ziemskich do tworzenia **folwarków**, z których plony miały być przeznaczane na sprzedaż.

Na ziemiach polskich pierwsze gospodarstwa tego typu powstawały już w XIII w. – najpierw w rozległych dobrach instytucji kościelnych, potem także w majątkach królewskich i możnowładztwa. Wraz z nastaniem koniunktury zbożowej w XVI w. folwarki zaczęli zakładać również przedstawiciele średniej szlachty. Korzystali oni początkowo głównie z pracy sił najemnych. Jednak ubożejący chłopi coraz częściej nie byli w stanie wywiązać się ze swych świadczeń wobec właścicieli ziemskich. Wówczas obowiązek płacenia renty w postaci czynszu lub daniny zastępowano darmową pracą w pańskim folwarku zwaną **pańszczyzną**. Początkowo wymiar pańszczyzny wynosił jeden dzień w tygodniu, pod koniec XVII w. – już kilka dni. Prowadziło to do zastoju w gospodarce, utrwalenia poddaństwa i postępującego ubożenia chłopów.

Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Europie Środkowo-Wschodniej przyczyniał się także do stagnacji życia gospodarczego w miastach. W porównaniu z Europą Zachodnią pozycja mieszczaństwa była tu o wiele słabsza. Brak kapitału oraz możliwości realnego wpływu na życie polityczne skutkował tym, że mieszczaństwo nie podejmowało tu tak wielu przedsięwzięć jak chociażby w Niderlandach. Spowodowało to również, że proces uprzemysłowienia tej części Europy postępował o wiele wolniej niż na Zachodzie.

M12 Gospodarka w Anglii przez kilka wieków rozwijała się m.in. dzięki produkcji i sprzedaży wełny. Działalność ta okazała się niezwykle intratnym zajęciem dla tamtejszej szlachty, która od połowy XIII w. zaczęła przekształcać tereny uprawne w pastwiska dla owiec. W latach 1485–1517 wygrodzono 100 tys. akrów (1 akr to ok. 0,4 ha) pastwisk, a w latach 1588–1607 – 70 tys. akrów. Szczyt grodzeń nastąpił jednak dopiero w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w., kiedy to 25% pól w Wielkiej Brytanii zmieniono w pastwiska. Drzeworyt pochodzący z XVI-wiecznego kalendarza.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij, że dzieło Quentina Matsysa stanowi pomost między mentalnością średniowieczną i wczesnonowożytną. **M10**
2. Omów symbolikę obrazu *Tulipomania*. Wyjaśnij, co artysta chciał osiągnąć, stosując taką formę przekazu. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.
3. Oceń skutki grodzeń w Anglii w XVI w. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie tereny Europy, na których występowało najwięcej surowców naturalnych. **M13**
2. Wyjaśnij, z czego wynikały różnice w rozwoju gospodarczym państw położonych na zachód i wschód od Łaby. **M13**
3. Wymień kraje, w których znajdowało się najwięcej miast przekraczających 100 tys. mieszkańców. **M13**

W efekcie rolnictwo w zachodniej i we wschodniej Europie podążało dwiema odmiennymi drogami – pojawił się **dualizm gospodarczy**. Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana oraz spowolniony rozwój miast były charakterystyczne dla krajów Europy leżących na wschód od Łaby. Natomiast na zachód od tej rzeki dominował porządek gospodarczy oparty na pieniądzu i dynamicznie rozwijających się miastach. Tak rodził się **kapitalizm** – system społeczno-gospodarczy, którego podstawę stanowiły: własność prywatna, wolność osobista i swoboda działalności.

M13 Dualizm gospodarczy w Europie w XVI w.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny wzrostu demograficznego w Europie w XVI w.

2. Scharakteryzuj główne strefy handlu morskiego w XVI w.

3. Wyjaśnij, na czym polegała różnica w rozwoju gospodarki w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej.

Przemiany gospodarcze w Europie w XVI w.

8

Podsumowanie

Czynniki wpływające na życie człowieka w epoce nowożytnej

Przyroda i klimat determinujące życie człowieka.
Mała epoka lodowcowa – ochłodzenie klimatu w Europie w XVI–XVIII w.

Wzrost demograficzny

Liczba mieszkańców Europy w XVI w.: 80–85 mln; w XVII w.: 100–110 mln.
Czynniki sprzyjające wzrostowi demograficznemu
- zwiększenie produkcji rolnej
- rozwój sieci dróg i transportu
- poprawa warunków bytowych i higieny

Migracja wewnątrzeuropejska jako skutek m.in. wojen religijnych i prześladowań.

Rozwój miast i formy organizacji pracy rzemieślniczej

Przyczyny rozwoju miast
- wzrost liczby ludności (przyrost naturalny i migracje ze wsi)
- korzystna koniunktura gospodarcza
- rozwój handlu i rzemiosła

Powstanie manufaktur i wykształcenie się systemu nakładczego.
Wynalazki techniczne w hutnictwie i górnictwie (nowe piece, koło wodne) oraz sukiennictwie (poziomy warsztat tkacki).

Rozwój handlu i nowe formy jego organizacji

Trzy główne strefy handlu morskiego: śródziemnomorska, bałtycka i atlantycka.
Handel kontynentalny – bydło sprowadzane z Polski, Węgier i Mołdawii.
Powstanie kompanii handlowych mających na celu monopolizację handlu dalekomorskiego.
Najważniejsze kompanie handlowe: angielska Kompania Wschodnioindyjska i holenderska Kompania Wschodnioindyjska.

Banki i giełda

Rozwój bankowości spowodowany handlem z Nowym Światem.
Pojawienie się akcji i spółek.
Powstanie giełd w Antwerpii i Amsterdamie.

Rewolucja cen

Przyczyny
- inflacja spowodowana napływem kruszców
- wzrost zapotrzebowania na żywność wskutek wzrostu liczby ludności
- spadek produkcji rolnej z powodu zmian klimatycznych

Przebieg
- szybki wzrost cen żywności i wyrobów rzemieślniczych przy niewielkim wzroście płac

Skutek
- pogorszenie warunków życia najuboższych

Dualizm w gospodarce i przemiany w rolnictwie

Dualizm gospodarczy – dwie różne drogi rozwoju gospodarek zachodnioeuropejskiej i wschodnioeuropejskiej.

Europa Zachodnia
- gospodarka oparta na pieniądzu
- czynsz opłacany przez chłopów w gotówce
- przejście części właścicieli ziemskich do innych gałęzi gospodarki
- intensywny rozwój miast

Europa Środkowo-Wschodnia
- koniunktura zbożowa
- powstanie folwarków
- praca chłopa oparta na pańszczyźnie
- słaba pozycja mieszczaństwa

Polecane publikacje

G. Ogger, *Fuggerowie*, tłum. A. Marcinek, Warszawa: Oficyna Historii XIX i XX Wieku, 1998.

J. Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003.

9 Europa Środkowo-Wschodnia i Północna w XVI w.

1380 bitwa na Kulikowym Polu

1397 zawiązanie unii kalmarskiej

1515 traktat wiedeński

1520 sztokholmska krwawa łaźnia

1523 Gustaw Waza królem Szwecji

1526 bitwa pod Mohaczem

Przypomnij

- Jak przebiegała rywalizacja o prymat w Europie Zachodniej w XVI w.?

Cel lekcji

- Poznam sytuację krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej w XVI w.

Po lekcji

- Opisuję, w jaki sposób kształtowało się państwo moskiewskie.
- Omawiam okoliczności upadku Węgier.
- Przedstawiam proces tworzenia się potęgi szwedzkiej na Bałtyku.

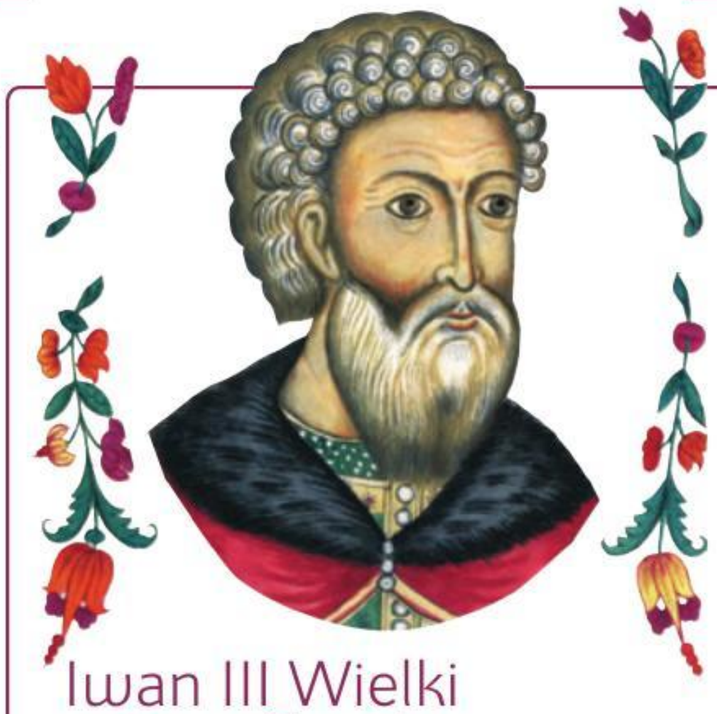

Iwan III Wielki zwany Srogim

(1440–1505)

Od 1462 r. wielki książę moskiewski. Stworzył podwaliny scentralizowanego państwa moskiewskiego. W 1480 r. doprowadził do zaprzestania pobierania przez Wielką Ordę daniny z Moskwy, a tym samym zakończył okres zależności Rusi od Tatarów, trwający 240 lat. Znacznie poszerzył granice Wielkiego Księstwa Moskiewskiego kosztem Tatarów oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyobrażenie Iwana III z XVII-wiecznego ruskiego rękopisu.

Narodziny moskiewskiej potęgi

W połowie XIII w. ziemie dawnej Rusi Kijowskiej (z wyjątkiem Republiki Nowogrodzkiej) znalazły się pod rządami Złotej Ordy. Chanowie, stosując przemoc i nakładając wysokie daniny, starali się podporządkować sobie miejscową ludność. Jednak od połowy XIV w. zdarzały się próby uniezależniania się niektórych księstw ruskich od władzy tatarskich panów. Do najsilniejszych i najlepiej zorganizowanych należało **Księstwo Moskiewskie**. Na jego czele od lat 20. XIV w. stał książę **Iwan I** zwany **Kalitą**. Władca ten potrafił sprawnie wykorzystać sytuację polityczną Złotej Ordy. Zyskał przychylność chana, który wyznaczył go na głównego poborcę danin (dotychczas zajmowali się tym tatarscy urzędnicy) i zaczął podporządkowywać sobie okoliczne księstwa. Wzmocnieniu prestiżu Księstwa Moskiewskiego służyło przeniesienie stolicy prawosławia na Rusi z Włodzimierza do Moskwy. Następcy Iwana I często mówili o tym akcie jako o zjednoczeniu wyznawców prawosławia na Wschodzie pod berłem Moskwy.

Kolejni władcy kontynuowali politykę Kality. Dążyli do przyłączenia jak największych obszarów ziem ruskich do Księstwa Moskiewskiego i uniezależnienia go od Złotej Ordy. W **1380 r.** doszło do **bitwy na Kulikowym Polu**. Wojska moskiewskie pod dowództwem księcia Dymitra Dońskiego pokonały Tatarów. Osłabiło to pozycję Złotej Ordy, a księciu moskiewskiemu pozwoliło na prowadzenie nieco bardziej niezależnej polityki względem ościennych ziem ruskich. Ostateczne wyzwolenie się spod zależności wasalnej od Tatarów nastąpiło dopiero pod koniec XV w. za panowania **Iwana III Wielkiego** zwanego **Srogim**. Władca ten jest uznawany za twórcę potęgi Księstwa Moskiewskiego. Za jego rządów został sformułowany program „zjednoczenia pod berłem Moskwy wszystkich ziem ruskich" – przyłączenia do Księstwa Moskiewskiego wszystkich terenów zamieszkanych przez Rusinów. Iwanowi III częściowo udało się to zrealizować. Do swego państwa przyłączył księstwa: jarosławskie, rostowskie, twerskie oraz Nowogród Wielki – prężny ośrodek handlowy. Wzmocnieniu pozycji monarchy posłużył ślub z Zofią, bratanicą ostatniego cesarza bizantyńskiego. Dzięki temu Iwan III uznał się za spadkobiercę władców bizantyńskich i zaczął tytułować **carem** lub **władcą Wszechrusi**. Moskwa miała się stać „trzecim Rzymem", czyli ważnym centrum polityczno-religijnym, podobnie jak Rzym i uważany za „drugi Rzym" Konstantynopol.

M1 Momentem przełomowym w dziejach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego było uniezależnienie się od Złotej Ordy. Nastąpiło to w 1480 r., gdy Iwan III Wielki zaprzestał płacenia trybutu chanowi. Aleksiej Kiwszenko, *Iwan III drze list od chana*, 1880 r., Państwowy Uniwersytet w Saratowie (Rosja).

Politykę podporządkowywania sobie ziem ruskich kontynuowali następcy Iwana III. Prowadziło to m.in. do licznych konfliktów z państwem polsko-litewskim (zob. s. 100). Władcy moskiewscy uważali, że część ziem wchodzących w skład tego państwa przynależy do nich, gdyż to oni są „panami całej Rusi".

Mimo zakończenia okresu zależności od Złotej Ordy władcy moskiewscy zachowali część rozwiązań, jakie stosowali chanowie. Książę miał silną pozycję, mimo że sprawował władzę razem z Dumą Bojarską, w której skład wchodzili kniaziowie (książęta) i bojarzy (szlachta). Kolejni władcy moskiewscy starali się ograniczać wpływy bojarów, m.in. przez pozbawienie ich części przywilejów, nałożenie na nich obowiązku służby wojskowej czy też sądzenie ich przez samego władcę.

Iwan IV Groźny – Moskwa wkracza na arenę europejską

Do najwybitniejszych władców moskiewskich w XVI w. należał **Iwan IV** nazwany z czasem **Groźnym**. Za jego panowania Moskwa stała się potęgą na wschodzie Europy. Dążył on nie tylko do konsolidacji ziem ruskich w obrębie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, lecz także starał się aktywnie uczestniczyć w polityce międzynarodowej Europy Środkowo-Wschodniej. Jednym z najważniejszych celów jego polityki zagranicznej było uzyskanie bezpośredniego dostępu do Morza Bałtyckiego. Z tego powodu władca wdał się w serię konfliktów z Polską, Litwą, Danią i ze Szwecją o Inflanty. Wojny toczyły się ze zmiennym szczęściem. Iwan IV poniósł porażki m.in. w starciach ze sprzymierzonymi wojskami polsko-litewskimi w latach 60. XVI w. oraz ze Stefanem Batorym (zob. s. 158). Ostatecznie nie udało mu się trwale opanować Inflant.

Niepowodzenia w polityce zagranicznej (w tym przegrana elekcja o tron Polski) prawdopodobnie odbiły się na zdrowiu psychicznym władcy, który wszędzie widział spiskowców i zdrajców. Szczególnie nieprzychylny był

Iwan IV Groźny

(1530–1584)

Od 1533 r. wielki książę moskiewski, od 1547 r. car Wszechrusi. Pochodził z dynastii Rurykowiczów. Dokonał wielu zmian usprawniających zarządzanie państwem. Prowadził ekspansję terytorialną na wschód, gdzie opanował część terenów należących do Tatarów, oraz na północ, by zdobyć dostęp do Bałtyku (bez trwałych sukcesów). Rządził despotycznie. Jest uznawany za największego tyrana swoich czasów. Na jego rozkaz okrutnie mordowano wraz z członkami rodzin osoby, które popadły w niełaskę. W napadzie szału podobno zabił własnego syna. Obecnie uważa się, że jego szczególne okrucieństwo wynikało z choroby psychicznej. Fragment XVIII-wiecznego portretu Iwana IV nieznanego autorstwa, Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

Praca z materiałem

1. Wymień główne etapy uniezależniania się Wielkiego Księstwa Moskiewskiego od Złotej Ordy. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jaki skutek przyniosło wydarzenie przedstawione na obrazie. **M1**

Opricznina

System rządów w państwie moskiewskim w latach 1567–1571. Car Iwan IV prowadził wówczas politykę mającą na celu wzmocnienie swojej pozycji kosztem bojarów. Opricznina charakteryzowała się brutalnością wobec przeciwników politycznych i mianowaniem na wysokie urzędy zaufanych ludzi cara zwanych opricznikami.

bojarom – już od początku swego panowania starał się odsunąć ich od władzy. Apogeum tego konfliktu przypadło na lata 60. XVI w., kiedy to Iwan IV obarczył bojarów odpowiedzialnością za porażkę w wojnie o Inflanty. Wprowadzona przez niego **opricznina** była jednym z narzędzi politycznych skierowanych przeciwko nim. Car wydzielił w państwie duży obszar, który podporządkował wyłącznie sobie. Zamieszkałych wcześniej na tych terenach bojarów przesiedlił na inne ziemie. Na wydzielonym terytorium osadził wiernych sobie przedstawicieli szlachty nazywanych opricznikami.

Funkcjonowanie opriczniny w państwie moskiewskim wywołało bunt nieprzychylnych carowi bojarów. W latach 1569–1570 Iwan IV osobiście poprowadził wyprawy przeciwko nim na Psków, Twer i Nowogród Wielki. W trakcie tych wypraw dokonano pacyfikacji miast, wskutek czego zginęły tysiące osób. Tylko w samym Nowogrodzie w 1570 r. okrutnie zamordowano kilkanaście tysięcy mieszkańców. Krwawe rządy opriczniny trwały pięć lat (1567–1571).

Ostatnie lata panowania Iwana IV Groźnego upłynęły pod znakiem pogłębiających się obsesji władcy i narastającego kryzysu państwa. Chaos w życiu politycznym państwa moskiewskiego przyczynił się do regresu gospodarczego. Wskutek wymordowania dziesiątek tysięcy ludzi brakowało rąk do pracy. Nastąpił spadek produkcji rolniczej i rzemieślniczej, a w kraju zapanowała drożyzna, np. pięciokrotnie wzrosła cena zboża, trzykrotnie – bydła. Kryzys się pogłębił wraz ze śmiercią cara Iwana IV w 1584 r. Państwo moskiewskie na kilkadziesiąt lat weszło w okres nazwany wielką smutą (zob. s. 232).

M2 Iwan IV konsekwentnie dążył do powiększenia terytorium swego państwa. Na wschodzie jego żywe zainteresowanie budziła Syberia, z której sprowadzano futra – jeden z najważniejszych towarów eksportowych Moskwy. Pierwsze próby podbicia tych terenów skończyły się porażką ze względu na istniejący tam Chanat Syberyjski. Ostatecznie Księstwu Moskiewskiemu udało się jednak pokonać Tatarów w trakcie wyprawy Jermaka Timofiejewicza ok. 1582 r. Przyłączenie części obszarów położonych na wschód od Uralu rozpoczęło ekspansję moskiewską na Syberię. Stanisław Rostworowski, *Posłańcy Jermaka na czerwonej werandzie przed Iwanem Groźnym*, 1884 r., Muzeum Sztuk Pięknych w Jekaterynburgu.

LEGENDA

- Księstwo Moskiewskie w pierwszej połowie XV w.

Nabytki terytorialne Księstwa Moskiewskiego:

- w drugiej połowie XV w.
- w pierwszej połowie XVI w.
- w drugiej połowie XVI w.
- w połowie XVII w.
- ziemie zajęte przez Imperium Osmańskie
- granice Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV w.
- granice Rzeczpospolitej na początku XVII w.
- granice Szwecji na początku XVII w.
- lenna polskie
- lenna tureckie
- zasięg Złotej Ordy w XIII–XIV w.
- 1380 miejsce i rok bitwy

M3 Państwo moskiewskie w XV–XVII w.

Czechy i Węgry w XVI w.

Od drugiej połowy XV w. na tronach czeskim i węgierskim zasiadał Władysław II Jagiellończyk. Dynastia Jagiellonów stała wówczas u szczytu swej potęgi, jej członkowie bowiem panowali na olbrzymim obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, obejmującym Litwę, Polskę, Węgry i Czechy. Utrzymanie władzy nad rozległym terytorium okazało się jednak dla Jagiellonów zbyt trudne. Z jednej strony wybór Władysława II Jagiellończyka na króla Węgier doprowadził do konfliktu z Habsburgami, z drugiej zaś – od początku XVI w. Węgrom zaczęło coraz poważniej zagrażać Imperium Osmańskie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny, do których przyłączenia nawiązuje obraz. **M2**, **M3**
2. Opisz rozwój terytorialny państwa moskiewskiego w XV–XVI w. **M3**

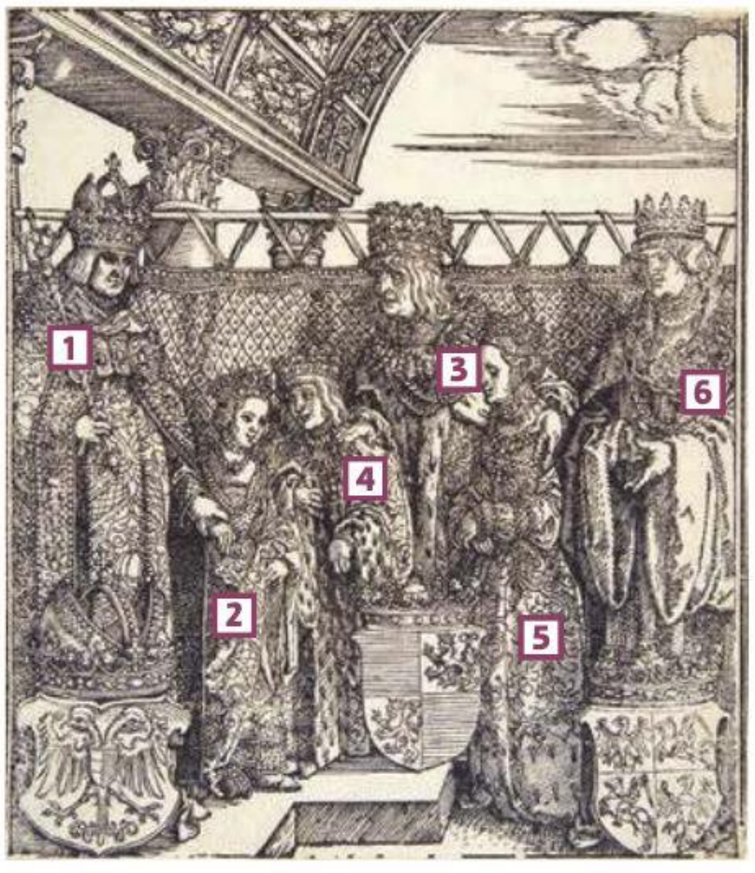

M4 XVI-wieczny drzeworyt ukazuje scenę zawarcia traktatu wiedeńskiego w 1515 r. W lewej części ilustracji artysta przedstawił cesarza Maksymiliana I 1 trzymającego za rękę wnuczkę Marię 2. Widoczny pośrodku władca Czech i Węgier Władysław Jagiellończyk 3 obejmuje swoje dzieci – syna Ludwika 4 i córkę Annę 5. Po prawej stronie stoi król Polski Zygmunt I Stary 6. Albrecht Dürer (czyt. direr), *Podwójny ślub wiedeński*, 1515 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Rywalizacja między Habsburgami a Jagiellonami o Węgry i Czechy zakończyła się w **1515 r. w Wiedniu**. Na mocy postanowień zawartego wówczas **traktatu** zaaranżowano małżeństwa dzieci Władysława II Jagiellończyka z wnukami cesarza Maksymiliana I. Ludwik Jagiellończyk miał poślubić Marię Habsburg, a Anna Jagiellonka miała w przyszłości zostać żoną Karola lub Ferdynanda Habsburga (wyszła za mąż za tego drugiego). Porozumienie gwarantowało Habsburgom możliwość przejęcia władzy w obu monarchiach w wypadku bezpotomnej śmierci Ludwika II Jagiellończyka.

Stało się to wcześniej, niż ktokolwiek przypuszczał. W **1526 r.** Węgry zostały zaatakowane przez wojska tureckie. W trakcie decydującej **bitwy pod Mohaczem** Ludwik II Jagiellończyk poniósł śmierć. Wkrótce potem Turcy zajęli stolicę Węgier – Budę. Po bezpotomnej śmierci Ludwika II korony czeska i węgierska miały trafić w ręce Ferdynanda Habsburga. O ile w Czechach doszło do tego bezproblemowo, o tyle na Węgrzech wybrano dwóch władców. Nieprzychylna Habsburgom szlachta ogłosiła królem wojewodę siedmiogrodzkiego Jana Zápolyę (czyt. zapoję). Podwójna elekcja doprowadziła do wybuchu wojny między oboma stronnictwami. Zakończyła się ona w 1541 r. podziałem Królestwa Węgier na trzy części. Środkowa – z Budą i Pesztem – dostała się pod panowanie tureckie. We wschodniej powstało Księstwo Siedmiogrodu, rządzone przez Jana II Zygmunta Zápolyę i uzależnione od Turcji. Zachodnia część przypadła Habsburgom.

M5 **Traktat wiedeński w opisie Jodoka Ludwika Decjusza, sekretarza Zygmunta Starego, XVI w.**

Kiedy zjechali się cesarz rzymski i [...] potężni władcy w osobach króla Polski*, króla Czech i króla Węgier*, to zaraz, zaniechawszy wszystkich waśni i sporów, zawarli ze sobą trwały sojusz. Pomogły temu dawne i nowe związki oraz wzajemne koligacje zawarte między królami. One to uwolniły oba królestwa od ciężaru dawania posagów, co było bardzo korzystne dla państwa. Na trzecim z kolei miejscu Jego Cesarska Wysokość wziął w opiekę sprawy polskie. Postanowiono, że albo cesarz powinien zerwać układ zawarty niedawno ze schizmatycką* Moskwą, albo posłowie powinni zawrzeć na honorowych warunkach pokój między królem Sarmacji* i wielkim księciem moskiewskim. Cesarz miał także nakłonić wielkiego mistrza w Prusach, aby ten podporządkował się w określonym terminie królowi polskiemu, a w razie odmowy cesarz miał z nimi zerwać przyjazne stosunki.*

J.L. Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*, przekł. zespół pod kier. K. Kumanieckiego, Warszawa: PWN, 1960, s. 102.

* **cesarz rzymski** – Maksymilian I
król Polski – Zygmunt I Stary
król Czech i król Węgier – Władysław II Jagiellończyk
schizmatycki – tu: oddzielony od Kościoła Katolickiego
Sarmacja – tu: Polska

Praca z materiałami

1. Wymień postanowienia traktatu wiedeńskiego. **M4**, **M5**
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do zerwania unii kalmarskiej. Skorzystaj z **M6** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Kraje skandynawskie

W 1397 r. dzięki wybitnemu talentowi dyplomatycznemu królowej duńskiej Małgorzaty I połączyły się trzy skandynawskie królestwa: Dania, Norwegia i Szwecja. Odbyło się to na mocy unii zawartej w Kalmarze zwanej **unią kalmarską**. Państwa te wybierały odtąd wspólnego władcę i razem miały prowadzić wojny, natomiast zachowały własne prawa oraz

formalną niezależność. Mimo to bardzo szybko doszło do rywalizacji między dominującą Danią a Szwecją. Ta ostatnia dążyła do usamodzielnienia się i prowadzenia niezależnej polityki gospodarczej w basenie Morza Bałtyckiego, który zyskiwał coraz większe znaczenie.

Rozwój handlu w rejonie Bałtyku odegrał niezwykle istotną rolę w ożywieniu gospodarczym państw skandynawskich. U progu epoki nowożytnej ich uwarunkowania społeczne i geograficzne nie sprzyjały rozwojowi demograficznemu ani gospodarczemu. Kraje te zajmowały rozległy obszar, jednak był on słabo zaludniony. Na początku XVI w. żyło tam ok. 1,5 mln osób, a w połowie XVII w. – ok. 2,4 mln. Ponadto w Skandynawii znajdowało się niewiele miast, a ich ludność stanowiła zaledwie 5% społeczeństwa. Do największych z nich należała Kopenhaga, która w połowie XVII w. osiągnęła liczbę 90 tys. mieszkańców. Szwedzki Sztokholm i norweskie Bergen ok. 1500 r. liczyły po ok. 6–7 tys. ludzi.

Podstawę gospodarki krajów skandynawskich stanowiło rybołówstwo, przede wszystkim śledzi. W Danii, mającej stosunkowo dużo ziemi uprawnej, na wysokim poziomie znajdowało się rolnictwo. Kraj ten eksportował nadwyżki zbóż, a także woły. W Szwecji i Norwegii pod koniec średniowiecza powoli rozwijało się górnictwo miedzi, srebra i rudy żelaza. Metali tych początkowo nie przetwarzano na miejscu. Zmieniło się to dopiero w XVII w., gdy w Szwecji pojawili się niderlandzcy przedsiębiorcy, którzy założyli tam fabryki broni. Ponadto Szwedzi sprzedawali za granicę duże ilości drewna i futer.

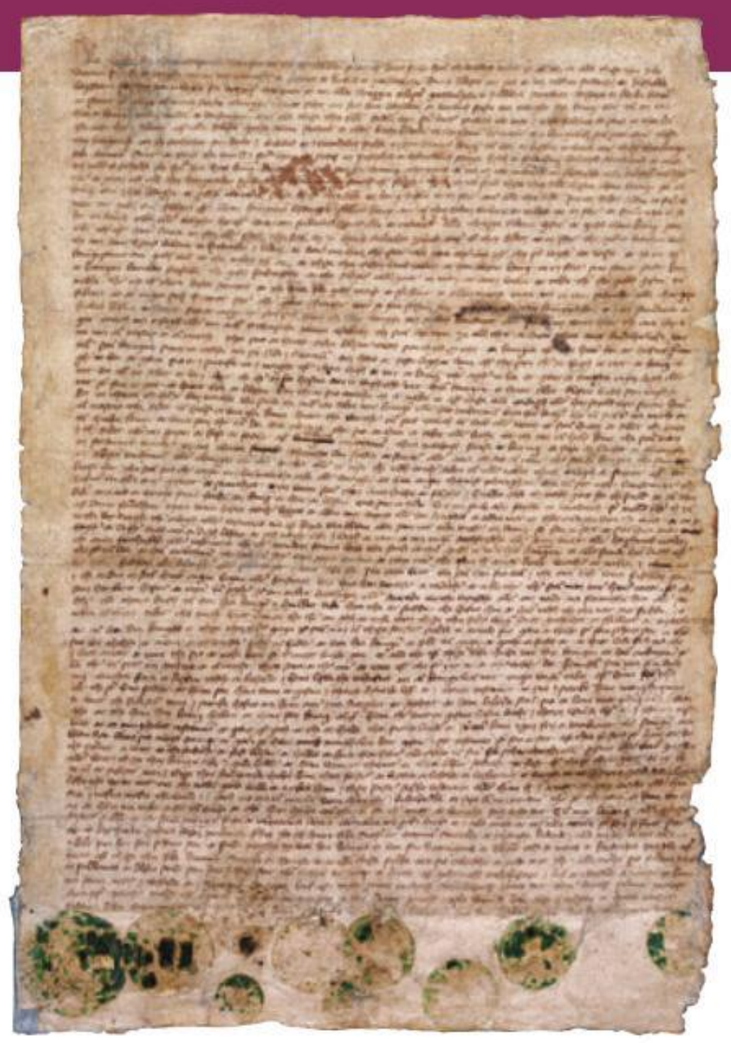

M6 Unia kalmarska między państwami skandynawskimi, mimo licznych buntów przeciwko dominacji Danii, trwała 126 lat. List unijny, 1397 r.

Wazowie na tronie Szwecji

Chociaż w Szwecji nie brakowało zwolenników unii kalmarskiej, to jednak od połowy XV w. zaczęła się rodzić idea odzyskania samodzielności państwowej. Wpływ na to miał fakt, że wszelkie formy sprzeciwu wobec dominującej pozycji Danii kończyły się zazwyczaj wojnami. Co prawda kolejnym władcom duńskim udawało się zachować koronę i jedność unii, jednak panowanie to było słabo ugruntowane.

W 1513 r. na tron duński wstąpił Chrystian II. Od początku rządów pragnął umocnić swoją pozycję w Szwecji. Jego krwawa i brutalna polityka wobec tamtejszego stronnictwa antykrólewskiego doprowadziła w 1518 r. do wybuchu powstania. Władca duński zdecydował się na zbrojną interwencję i w 1520 r. koronował się na króla szwedzkiego. Po wkroczeniu do Szwecji rozkazał stracić ponad 100 zwolenników niepodległości Szwecji. Wydarzenie to przeszło do historii jako **sztokholmska krwawa łaźnia**. W jej następstwie Szwedzi wywołali kolejne powstanie, na którego czele stanął szlachcic Gustav Eriksson Vasa (czyt. erikson wosa). Dzięki wsparciu finansowemu m.in. Lubeki szybko mu się udało opanować całą Szwecję. W **1523 r.**, w trakcie obrad szwedzkiego parlamentu, został wybrany na króla. Tym samym unia kalmarska się rozpadła. Rozpoczął się nowy rozdział w historii krajów skandynawskich.

Król **Gustaw I Waza** i jego zwolennicy dążyli do zdobycia w Szwecji jak najsilniejszej władzy oraz skupienia wszystkich uprawnień w rękach

Gustaw I Waza

(1496–1560)

Król szwedzki od 1523 r., zapoczątkował dynastię Wazów. W 1521 r. – w następstwie sztokholmskiej krwawej łaźni – stanął na czele powstania przeciwko Duńczykom, które doprowadziło do zerwania unii kalmarskiej i uniezależnienia się Szwecji. Przeprowadził wiele reform pozwalających w kolejnych latach na stworzenie silnego państwa. Jedną z nich było w 1527 r. ogłoszenie Szwecji krajem luterańskim. David Frumerie (czyt. frumeri), fragment portretu Gustawa I Wazy, XVII w., Muzeum Narodowe w Sztokholmie.

monarchy. Ogromnym problemem był brak pieniędzy niezbędnych do zreorganizowania państwa. Dlatego w 1527 r. parlament podjął uchwałę, na mocy której dokonano sekularyzacji dóbr kościelnych – tj. przejęcia ich na własność przez władcę – a **Szwecja stała się krajem luterańskim**. Dzięki temu do 1560 r. procent ziemi uprawnej w kraju skupionej w rękach króla wzrósł z 5,5 do 28%. Ponadto wsparcie władcy dla hutnictwa, wydobycia rud żelaza i handlu drewnem spowodowało, że państwo przestało cierpieć na brak gotówki.

Po wzmocnieniu pozycji finansowej Gustaw Waza rozpoczął reformy mające na celu umocnienie władzy monarszej. Jedną z nich było rozbudowanie aparatu administracyjnego dla łatwiejszego kontrolowania działalności gospodarczej i podatkowej państwa. Król oparł swoje rządy na zgromadzeniu stanowym – Riksdagu. Oprócz szlachty i mieszczaństwa zasiadali w nim również przedstawiciele wolnych chłopów. W latach 40. XVI w. władca skłonił parlament do wprowadzenia zasady dziedziczności tronu szwedzkiego, który odtąd miał trafiać w ręce męskiego potomka z dynastii Wazów.

Walka o Bałtyk

Rosnące znaczenie gospodarcze regionu bałtyckiego oraz strategiczne położenie cieśniny Sund, będącej jedyną drogą wodną do Morza Bałtyckiego, pozwalały Danii i Szwecji myśleć o wzmocnieniu międzynarodowej pozycji. Jednocześnie prowadziło to do starć między tymi państwami, gdyż oba miały ten sam cel. Planowały przejąć kontrolę nad handlem w basenie Morza Bałtyckiego. Nie były jedynymi monarchiami, które zaczęły rywalizować o wpływy na Bałtyku. W swych dążeniach napotkały interesy Moskwy, zainteresowanej dostępem do morza i jego portów, oraz Rzeczpospolitej, chcącej opanować Inflanty. W efekcie doszło do wybuchu wielu **wojen o dominację nad Bałtykiem** – *dominium Maris Baltici* zwanych wojnami północnymi (zob. s. 107). Pierwsza z nich trwała w latach **1563–1570**. W jej trakcie m.in. Szwecja napadła na Norwegię i zdobyła Trondheim (czyt. tronhajm). Oddziały szwedzkie spustoszyły też inne terytoria Skandynawii, zanim Danii i Norwegii udało się wyprzeć Szwedów z zajętych przez nich terenów. Ostatecznie wojnę miał zakończyć zawarty w 1570 r. pokój w Szczecinie. Jednak był on krótkotrwały, gdyż wkrótce doszło do nowych konfliktów zbrojnych.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, czemu miał służyć ślub Jana Wazy z Katarzyną Jagiellonką. Rozstrzygnij, dla której ze stron małżeństwo to było bardziej korzystne. **M7**
2. Przyjrzyj się obrazowi, a następnie zinterpretuj postawy i emocje przedstawionych na nim postaci. **M7**

M7 Ważnym elementem polityki zagranicznej mającej doprowadzić do zbliżenia między Rzeczpospolitą a Szwecją było małżeństwo polskiej księżniczki Katarzyny Jagiellonki z Janem Wazą – księciem Finlandii, bratem króla szwedzkiego Eryka XIV. Związek ten został jednak potraktowany przez szwedzkiego władcę jako zdrada. Rozgniewany uwięził brata wraz z małżonką na zamku w Gripsholm. Tam para doczekała się syna – Zygmunta, późniejszego króla Polski Zygmunta III Wazy. Na wieść o narodzinach dziecka Eryk postanowił je zabić. Do zamachu jednak nie doszło. Wkrótce Jan Waza obalił Eryka XIV i zaczął rządzić Szwecją jako Jan III. Józef Simmler, *Katarzyna Jagiellonka z synem Zygmuntem w więzieniu Gripsholm*, 1859 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz proces kształtowania się państwa moskiewskiego.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Habsburgowie zdobyli władzę w Czechach i na Węgrzech.
3. Scharakteryzuj sytuację w krajach skandynawskich w XVI w.

Europa Środkowo-Wschodnia i Północna w XVI w.

9 Podsumowanie

Narodziny potęgi Księstwa Moskiewskiego

Od połowy XIII w. tereny dawnej Rusi Kijowskiej pod rządami Złotej Ordy.
1380 – bitwa na Kulikowym Polu i spadek znaczenia Złotej Ordy.
Uniezależnienie się od Złotej Ordy przez Iwana I Kalitę, twórcę potęgi Moskwy.
Iwan III Wielki – pierwszy władca posługujący się tytułem cara.
Moskwa „trzecim Rzymem" – ważnym centrum polityczno-religijnym, podobnie jak Rzym i uważany za „drugi Rzym" Konstantynopol.

Panowanie Iwana IV Groźnego

Początek rywalizacji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego o dominację nad Bałtykiem.
Wprowadzenie przez Iwana IV opriczniny.
Krwawa rozprawa z opozycją bojarską.
Chaos w życiu politycznym i gospodarczym kraju w ostatnich latach panowania władcy.

Czechy i Węgry w XVI w.

Jagiellonowie na tronach Czech i Węgier od drugiej połowy XV w.
Rywalizacja Jagiellonów o koronę węgierską z Habsburgami.
Zagrożenie Węgier ze strony Imperium Osmańskiego.
1515 – traktat wiedeński – aranżowanie małżeństw między potomkami Jagiellonów i Habsburgów.
1526 – bitwa pod Mohaczem – koniec panowania Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech.

Kraje skandynawskie

1397 – unia kalmarska z dominującą pozycją Danii.
Dążenia Szwedów do uzyskania samodzielności.
1520 – sztokholmska krwawa łaźnia.
1523 – Gustaw I Waza królem Szwecji.
Przyjęcie luteranizmu i sekularyzacja dóbr kościelnych przez Gustawa Wazę.
Tron w Szwecji dziedziczony przez monarchów z rodu Wazów.
Zaangażowanie się w wojny o dominację nad Bałtykiem.

Polecane publikacje

H. Lindqvist, *Wazowie. Historia burzliwa i brutalna*, przeł. E. Fabisiak, Warszawa: Wyd. Marginesy, 2018.

G. Perjés, *Upadek średniowiecznego Królestwa Węgier. Mohacz 1526 – Buda 1541*, tłum. i red. D. Maliszewski, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2019.

W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004.

I

Sprawdź się!

W epoce humanistów i wielkich odkryć geograficznych

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- pokój w Augsburgu
- bitwa pod Pawią
- początek soboru trydenckiego
- ogłoszenie 95 tez przez Marcina Lutra
- wyprawa Ferdynanda Magellana dookoła świata

2. Opisz przemiany gospodarcze, jakie zaszły w XVI-wiecznej Europie.

3. Wymień główne postanowienia soboru trydenckiego.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- karawela
- sztokholmska krwawa łaźnia
- dualizm gospodarczy Europy
- opricznina
- reformacja
- konkwistadorzy
- humanizm

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Hernán Cortés • Henryk Żeglarz • Ulrich Zwingli
- Ignacy Loyola • Gustaw I Waza

- Przywódca powstania przeciw Duńczykom, które m.in. doprowadziło do zerwania unii kalmarskiej. W 1523 r. koronowany na króla Szwecji.
- Członek portugalskiej rodziny królewskiej. Jego działalność zapoczątkowała erę wypraw dalekomorskich. Założył szkołę kartografii i astronomii w Sagres.
- Hiszpański konkwistador, w latach 1519–1521 podbił państwo Azteków.
- Szwajcarski teolog i humanista. Zwolennik reformacji. W swoich poglądach odrzucał kult świętych oraz opowiadał się za likwidacją celibatu.
- Hiszpański szlachcic, przed wstąpieniem do stanu duchownego uczestniczył w wojnach włoskich. Był założycielem i pierwszym generałem zakonu jezuitów.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Pierwszym władcą moskiewskim, który przyjął tytuł władcy Wszechrusi, był Iwan III Wielki.
- Wystąpienie Marcina Lutra na sejmie wormackim w 1521 r. zapoczątkowało rozłam w Kościele Katolickim i ruch społeczno-religijny nazywany reformacją.
- W XVI w. większość mieszkańców Europy utrzymywała się z rolnictwa.
- Cywilizacje Azteków i Inków zaliczamy do andyjskiego kręgu cywilizacyjnego.
- Humaniści w centrum swoich zainteresowań postawili człowieka i całkowicie odrzucili nauki Kościoła Katolickiego.

7. Przyjrzyj się uważnie obrazowi i ustal, jakie wydarzenie zainspirowało malarza do jego namalowania.

8. Napisz pracę argumentacyjną.

Wielkie odkrycia geograficzne miały większy wpływ na XVI-wieczną Europę niż reformacja. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Polska złotego wieku

II

W dziejach Rzeczpospolitej XVI stulecie jest nazywane **złotym wiekiem**. Państwo przeżywało rozkwit, a ostatni Jagiellonowie – Zygmunt Stary i Zygmunt August – odgrywali ważną rolę na arenie międzynarodowej. Sukcesem polityki wewnętrznej była **unia lubelska**, w której następstwie powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów. W przeciwieństwie do Europy Zachodniej hasła reformacji nie doprowadziły w Polsce do wybuchu wojen religijnych. Wydany w 1573 r. akt **konfederacji warszawskiej** był drugim w Europie dokumentem wprowadzającym tolerancję religijną. W XVI w. rozkwitły talenty literackie Jana Kochanowskiego i Mikołaja Reja, a świat nauki usłyszał o Mikołaju Koperniku, który **„wstrzymał Słońce, ruszył Ziemię"**. Popyt na polskie zboże przyczynił się do ożywienia gospodarczego kraju. Wpłynął także na ukształtowanie się **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej** oraz **demokracji szlacheckiej**. Fundamentami tej ostatniej były wolność, przywileje i prawo wyboru króla w wyniku wolnej elekcji.

10 Polska za panowania ostatnich Jagiellonów

Przypomnij

- Jak wyglądała sytuacja polityczna sąsiadów Polski w XVI w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką pozycję na arenie międzynarodowej zajmowała Polska w czasach panowania ostatnich Jagiellonów.

Po lekcji

- Charakteryzuję główne kierunki polityki zagranicznej dwóch ostatnich Jagiellonów.
- Oceniam znaczenie hołdu pruskiego w dziejach Polski.
- Opisuję pierwszą wojnę północną i wyjaśniam jej wpływ na sytuację międzynarodową Polski.

Ostatni Jagiellonowie na polskim tronie

Prawie cały XVI w. to lata panowania w Polsce ostatnich Jagiellonów. Na tronie zasiadali kolejno: **Aleksander Jagiellończyk** (1501–1506), **Zygmunt I** zwany **Starym** (1506–1548) oraz jego syn **Zygmunt II August** (1548–1572). Był to czas ważnych przemian ustrojowych, gospodarczych i wyznaniowych, które zachodziły nie tylko w Europie, lecz także w Polsce i na Litwie. W 1526 r. terytorium państwa polsko-litewskiego powiększyło się o przyłączone do Korony Mazowsze. W XVI w. Rzeczpospolita przeżywała swój największy rozkwit. Okres panowania ostatnich Jagiellonów jest uważany za **złoty wiek** w dziejach państwa polsko-litewskiego. Aktywni na arenie międzynarodowej Jagiellonowie musieli się jednak mierzyć z wieloma problemami.

Wojny z Moskwą w pierwszej połowie XVI w.

Jednym z fundamentalnych problemów, z którymi się borykało państwo polsko-litewskie, były relacje z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Od XV w. rosnąca w siłę Moskwa rozpoczęła jednoczenie wszystkich ziem ruskich. Prowadziło to do konfliktów z Litwą, do której należała część terenów dawnej Rusi. Jeszcze u schyłku średniowiecza moskiewscy władcy dwukrotnie przyłączali kolejne ziemie kosztem Wielkiego Księstwa Litewskiego (podczas wojen w latach 1492–1494, 1500–1503). W wyniku rozejmu zawartego w 1503 r. Litwa utraciła ziemie: czernihowską, siewierską oraz część smoleńskiej. W 1507 r. wybuchł kolejny konflikt. Trzy armie moskiewskie ruszyły na Połock, Smoleńsk i Mińsk. Działania zbrojne trwały rok. Zakończył je podpisany w 1508 r. pokój wieczysty. Na jego mocy Wielkie Księstwo Moskiewskie utrzymało ziemie zdobyte kosztem Litwy we wcześniejszych konfliktach.

Pokój nie trwał jednak długo. W 1512 r. armia moskiewska po raz kolejny wkroczyła na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego. W trakcie konfliktu Moskwie udało się pozyskać poparcie m.in. Habsburgów oraz wielkiego mistrza krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna (czyt. hoencolerna). W lipcu 1514 r. wojska cara Wasyla III zdobyły Smoleńsk. Zmobilizowało to stronę polsko-litewską, która miesiąc później zebrała pod Wilnem ok. 35-tysięczną armię.

Praca z materiałem

1. Opisz uzbrojenie wojsk polsko-litewskich i moskiewskich w bitwie pod Orszą. **M1**
2. Podaj przyczyny zwycięstwa wojsk polsko-litewskich pod Orszą. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, w jakim celu mógł powstać obraz *Bitwa pod Orszą*. Zastanów się, jaka jest jego rola współcześnie. Odwołaj się do **M1** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Do decydującego starcia doszło we wrześniu **1514 r. pod Orszą**. Armii polsko-litewskiej co prawda udało się pokonać dużo liczniejsze, ok. 40-tysięczne wojska moskiewskie, ale sukces ten nie przyniósł korzyści terytorialnych (nie odzyskano Smoleńska). Król polski Zygmunt Stary postanowił jednak wykorzystać zwycięstwo pod Orszą do celów propagandowych. Zakładał, że wzmocni to jego pozycję na arenie międzynarodowej i osłabi sojusz Habsburgów z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Istotnym momentem konfliktu było zawarcie przez Zygmunta Starego porozumienia z Tatarami krymskimi (lennikami tureckimi). W 1520 r. w ramach przyjętych na siebie zobowiązań ruszyli oni na Moskwę. Car musiał uciekać, a miasto przed zniszczeniem uratowało zapłacenie wysokiego okupu. Strona polska nie potrafiła jednak wykorzystać wygranej tatarskiego sojusznika. Wojnę zakończyło podpisanie pięcioletniego rozejmu w 1522 r. Na jego mocy Moskwa utrzymała terytoria wcześniej zdobyte kosztem Litwy.

W 1534 r. wybuchła kolejna wojna z państwem moskiewskim. Mimo kilku sukcesów militarnych wojsk litewskich wspieranych przez polskie oddziały konflikt ten dowiódł, że żadna ze stron nie jest w stanie pokonać przeciwnika. W związku z tym w 1537 r. w Moskwie zawarto następny rozejm, a jego warunki były podobne do poprzedniego.

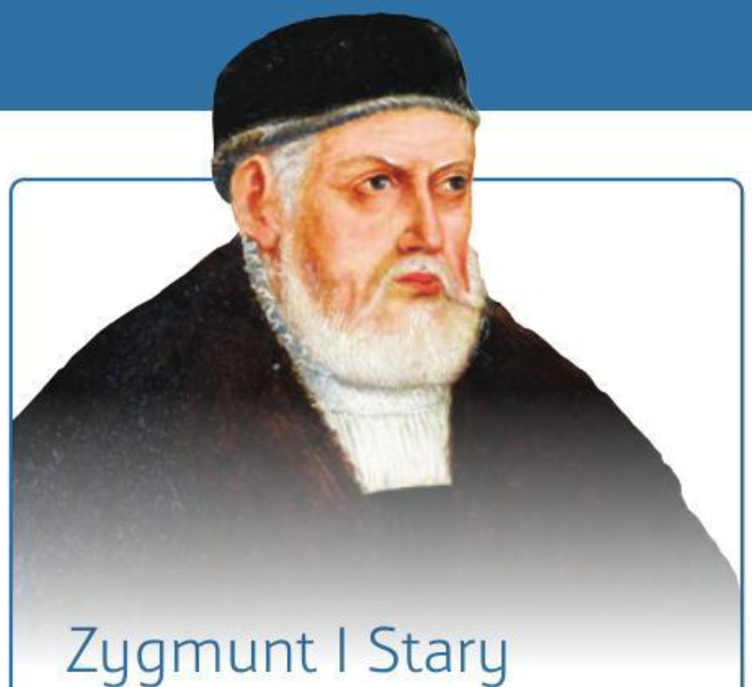

Zygmunt I Stary

(1467–1548)

Król Polski z dynastii Jagiellonów oraz wielki książę litewski od 1506 r. Dążył do wzmocnienia władzy królewskiej i usprawnienia rządów. Inicjował reformy mające zapewnić wyższe dochody skarbu państwa z żup solnych, kopalń, ceł i domen królewskich. W polityce zagranicznej starał się nie dopuścić do okrążenia kraju przez wrogów. Doprowadził do rozbicia sojuszy władcy moskiewskiego z Habsburgami i wielkimi mistrzami zakonu krzyżackiego. Lucas Cranach Młodszy, portret Zygmunta I Starego (fragment), ok. 1556 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

M1 Pierwszym obrazem batalistycznym polskiego renesansu była *Bitwa pod Orszą*. Dzieło to powstało najprawdopodobniej w kręgu artystów skupionych wokół Lucasa Cranacha (czyt. lukasa kranacha) Starszego. Dzięki zastosowaniu kompozycji symultanicznej artysta przedstawił jednocześnie kilka etapów bitwy. Po prawej stronie obrazu widzimy lekką jazdę **1**, na środku – ciężkozbrojną jazdę wyposażoną w kopie **2**. Ta druga jest ubrana w charakterystyczne dla rycerstwa zachodnioeuropejskiego zbroje maksymiliańskie. Przeciwstawiono ją słabo zorganizowanej i źle uzbrojonej armii moskiewskiej **3**. Malarz ukazał również przeprawę artylerii przez most pontonowy na Dnieprze **4**. W kilku miejscach obrazu pojawia się hetman Konstanty Ostrogski **5**, dowódca wojsk polsko-litewskich. W górnej części malarz uchwycił zasadzkę zastawioną przez artylerię polsko-litewską **6**. Artysta nieznany, *Bitwa pod Orszą*, 1525–1535, Muzeum Narodowe w Warszawie.

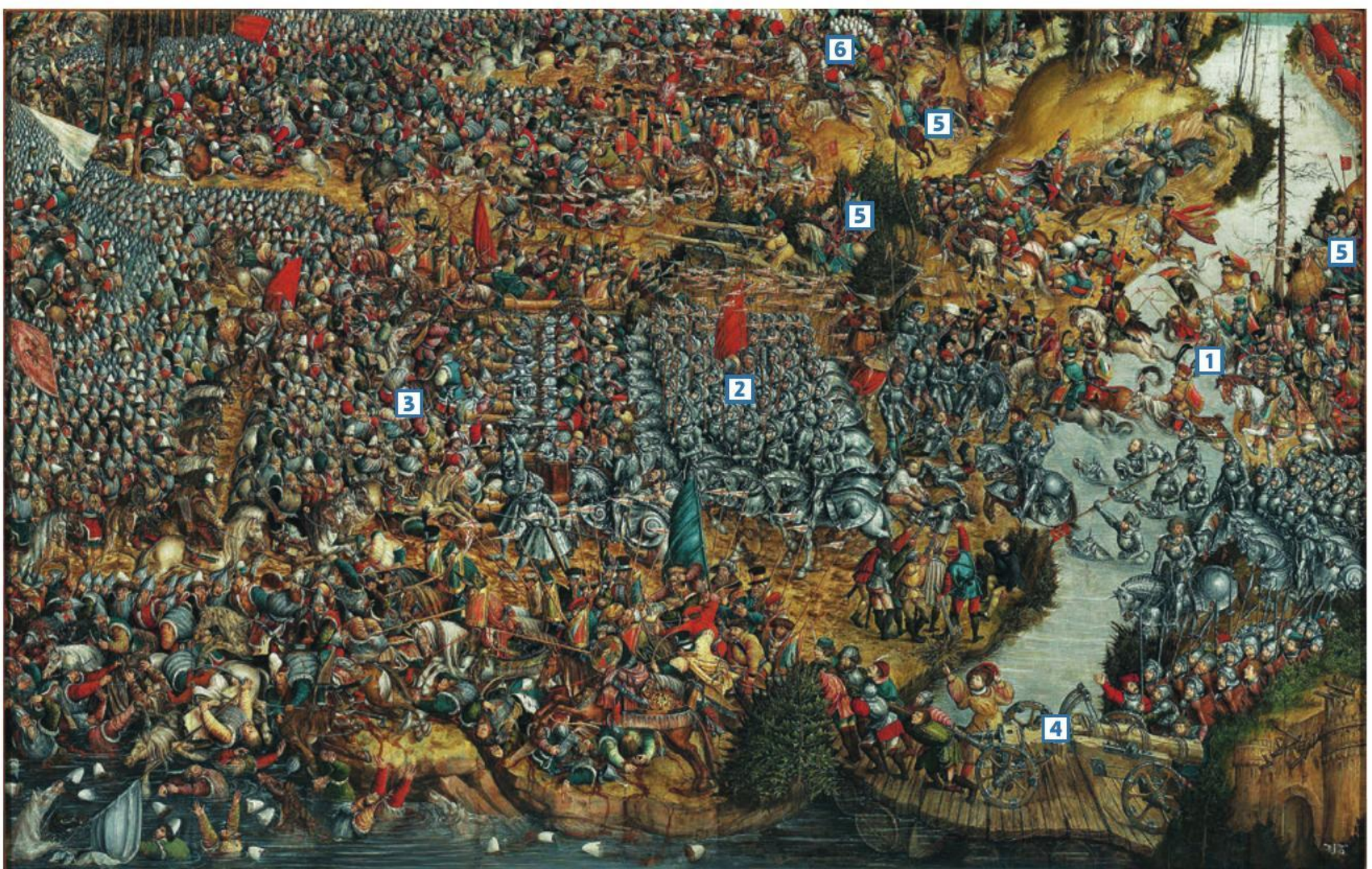

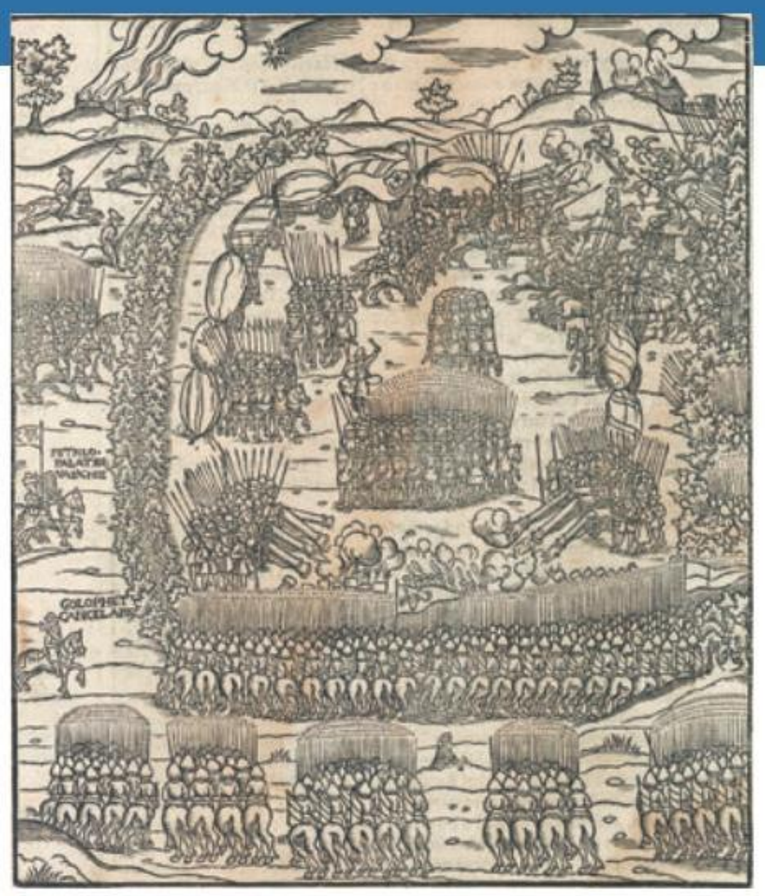

M2 Polacy wygrali bitwę pod Obertynem, mimo że wojsko nieprzyjacielskie było liczniejsze oraz miało większą liczbę armat. Podczas bitwy Polacy zastosowali tabor, czyli połączenie wozów tworzące wokół walczących tymczasową fortyfikację. Na ilustracji strona z XVI-wiecznej *Kroniki polskiej Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydanej* z ryciną przedstawiającą bitwę pod Obertynem.

Stosunki z Turcją

Na południowym wschodzie Rzeczpospolita miała jeszcze jednego potężnego sąsiada – Turcję. W XVI w. stosunki polsko-tureckie układały się bardzo poprawnie, mimo zdarzających się granicznych konfliktów z lennikami Turcji – Tatarami oraz Mołdawianami. Szczególne zainteresowanie Jagiellonów budziło Hospodarstwo Mołdawskie. Liczyło się ono bowiem w handlu na obszarze między Morzem Czarnym i Bałtykiem, a do 1497 r. było lennem Polski. Jeszcze w tym samym roku Jan Olbracht próbował odebrać te ziemie Turcji (bez powodzenia). Za panowania Zygmunta Starego kilkakrotnie podejmowano wyprawy zbrojne przeciw Hospodarstwu, jednak przynosiły one zazwyczaj niewielkie rezultaty. Wyjątkiem okazała się zwycięska **bitwa pod Obertynem** w sierpniu **1531 r.**, w wyniku której odzyskano utracone wcześniej Pokucie (na pograniczu Rzeczpospolitej i Mołdawii).

Ponieważ Turcji zależało na utrzymywaniu przyjaznych kontaktów z Polską, wspierała ją na arenie międzynarodowej. Wspomniane wcześniej wojny z Moskwą były możliwe dzięki poprawnym relacjom polsko-tureckim. W 1528 r. sułtan Sulejman I Wspaniały zapewniał listownie Zygmunta Starego o swym poparciu dla węgierskiego króla Jana Zápolyi (czyt. zapoji), zięcia polskiego władcy, gdyby ten zdecydował się wystąpić zbrojnie przeciw Habsburgom. W **1533 r.** Polska zawarła **pokój wieczysty z Turcją**. Miał on obowiązywać do końca życia Zygmunta Starego (zm. w 1548 r.) i Sulejmana Wspaniałego (zm. w 1566 r.). W rzeczywistości utrzymał się aż do schyłku XVI stulecia.

Stosunki z Habsburgami

Konflikt z Wielkim Księstwem Moskiewskim unaocznił Zygmuntowi Staremu, jak istotne są dobre stosunki z Habsburgami. A te się ochłodziły po przejęciu tronu Czech (w 1471 r.) i Węgier (w 1490 r.) przez Władysława Jagiellończyka (brata króla). Habsburgowie wspierali wrogów Jagiellonów, czego przykładem była pomoc udzielona prawosławnemu Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu w 1514 r. Na początku swoich rządów Zygmunt Stary nie zamierzał wchodzić w poważniejsze układy z Habsburgami. Sytuacja się zmieniła po zwycięskiej batalii pod Orszą. Jak się wydaje, do tak radykalnego przełomu

M3 Już od średniowiecza podstawą polityki zagranicznej było aranżowanie małżeństw między dynastiami, dzięki czemu umacniano zawierany przez państwa sojusz bądź pozycję rodu. Od XVI w. w Europie Środkowej prym w tym wiedli Habsburgowie, czego dowodem były m.in. zaaranżowane w 1515 r. małżeństwa przedstawicieli tego rodu z Jagiellonami. Jan Matejko, *Zjazd królów Jagiellonów z cesarzem Maksymilianem pod Wiedniem w roku 1515*, obraz z 1879 r., obecnie w rękach prywatnych.

w polskiej polityce międzynarodowej doprowadzili bliscy współpracownicy króla. Na ich czele stał podkanclerzy Krzysztof Szydłowiecki, finansowany przez Habsburgów, do którego Zygmunt Stary miał, jako towarzysza z lat młodości, ogromne zaufanie.

Do zawarcia sojuszu doszło w **1515 r.** w Wiedniu podczas osobistego spotkania Zygmunta Starego i Władysława Jagiellończyka z cesarzem Maksymilianem I. Podpisano wówczas pięć dokumentów tworzących **traktat wiedeński**. Trzy z nich dotyczyły powiązań dynastycznych i małżeństw między członkami obu rodów. Jagiellonom obiecujący wydawał się fakt, że cesarz adoptował Ludwika Jagiellończyka (królewicza węgierskiego). Jako syna mianował go „generalnym wikariuszem Świętego Cesarstwa Rzymskiego" i ogłosił, że Ludwik będzie jego następcą na tronie króla rzymskiego. To sugerowało, że w przyszłości przedstawiciel dynastii Jagiellonów mógłby zostać cesarzem. Kolejne dokumenty regulowały m.in. kwestie wycofania się Habsburgów z pomocy Moskwie i nieudzielenia wsparcia antypolskim działaniom zakonu krzyżackiego. W zamian Zygmunt Stary zrezygnował z prowadzenia aktywnej polityki w Czechach i na Węgrzech.

Dość szybko się okazało, że traktat wiedeński przyniósł korzyści jedynie Habsburgom, którzy w następstwie bezpotomnej śmierci Ludwika Jagiellończyka w bitwie pod Mohaczem (1526 r.) przejęli koronę czeską. Na Węgrzech zaś doszło do konfliktu o władzę. Przedstawiciel Jagiellonów nigdy nie zasiadł na tronie cesarskim – następcą Maksymiliana I został bowiem jego wnuk Karol.

Ostatnia wojna z zakonem krzyżackim i hołd pruski

Jednym z powodów zawarcia porozumienia z Habsburgami miało być pozbawienie zakonu krzyżackiego wsparcia ze strony cesarza. Prusy Zakonne po zakończeniu wojny trzynastoletniej stały się lennikiem Polski, jednak wciąż dążyły do uzyskania suwerenności, często zawierając antypolskie sojusze. W 1511 r. na wielkiego mistrza wybrano księcia **Albrechta Hohenzollerna** (czyt. hoencolerna), siostrzeńca Zygmunta Starego. Mogło się więc wydawać, że tak bliskie związki rodzinne przełożą się na pokojową współpracę. Wierzono, że nowy mistrz nawiąże przyjazne kontakty i złoży królowi polskiemu należny mu hołd. Nadzieje okazały się jednak płonne, Albrecht nie miał zamiaru tego zrobić. Ponadto na początku 1519 r. rozpoczął poszukiwania sojuszników przeciwko Polsce.

Zabiegi dyplomatyczne Albrechta na dworach europejskich – m.in. w państwie moskiewskim, Rzeszy czy Danii – spowodowały, że Zygmunt Stary po zasięgnięciu opinii sejmu wypowiedział wojnę Prusom Zakonnym. Rozpoczęła się ona w grudniu 1519 r. Mimo przewagi liczebnej armii polsko-litewskiej nie udało się jej pokonać wojsk Albrechta. Pod wpływem nacisków cesarza Karola V i króla węgierskiego Ludwika Zygmunt Stary zgodził się na zawarcie czteroletniego rozejmu (1521–1525), w trakcie którego strony konfliktu miały dojść do porozumienia. Nastąpił jednak nieprzewidziany obrót wydarzeń.

Albrecht Hohenzollern

(1490–1568)

Wielki mistrz zakonu krzyżackiego od 1511 r., książę pruski od 1525 r. Był synem Fryderyka (margrabiego Ansbach) oraz Zofii Jagiellonki (córki Kazimierza IV Jagiellończyka). Zlikwidował zakon krzyżacki w Prusach, został świeckim władcą Prus Książęcych i w 1525 r. złożył hołd lenny Zygmuntowi Staremu. W 1544 r. założył uniwersytet w Królewcu. Lucas Cranach Starszy, fragment portretu Albrechta Hohenzollerna, 1528 r., Muzeum Księcia Antoniego Ulryka w Brunszwiku, Niemcy.

Praca z materiałami

1. Wymień powody formowania taborów podczas bitew. **M2**
2. Omów rolę traktatu wiedeńskiego we wzajemnych stosunkach Jagiellonów i Habsburgów. **M3**
3. Wyjaśnij wpływ zawieranych małżeństw dynastycznych na stosunki międzypaństwowe. **M3**
4. Oceń znaczenie traktatu wiedeńskiego z perspektywy Jagiellonów. **M3**

Tuż po złożeniu przez księcia Albrechta Hohenzollerna hołdu lennego zgromadzeni na rynku krakowskim oficjele na czele z Zygmuntem Starym udali się do katedry wawelskiej. Odbyła się tam uroczysta msza, w trakcie której uczestnicy mieli ucałować relikwie. Książę pruski uczynił to bez sprzeciwu, mimo że Luter potępiał kult świętych i relikwii. Najprawdopodobniej przeważył pragmatyzm polityczny dawnego wielkiego mistrza.

Zygmunt II August

(1520–1572)

Ostatni król Polski z dynastii Jagiellonów od 1530 r. (jako współrządzący), od 1529 r. wielki książę litewski. Realnie władzę objął po śmierci ojca w 1548 r. Kontynuował politykę współpracy z Habsburgami, czemu służyły dwa małżeństwa z Habsburżankami. W polityce zagranicznej starał się nie dopuścić do wzmocnienia państwa moskiewskiego oraz doprowadził do sekularyzacji państwa zakonu inflanckiego i włączenia jego terenów do Rzeczpospolitej. Przyłączył Ukrainę do Korony i doprowadził do zawarcia unii realnej z Wielkim Księstwem Litewskim w Lublinie w 1569 r. Lucas Cranach Młodszy, portret Zygmunta Augusta (fragment), ok. 1556 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern, mimo podpisania rozejmu, nadal się starał o pozyskanie sojuszników, którzy pomogliby mu wygrać wojnę z Polską. Sprzymierzeńców szukał przede wszystkim na dworach w Rzeszy. Jednak w ówczesnej sytuacji politycznej i wyznaniowej, związanej z rozwijającą się reformacją i towarzyszącymi jej konfliktami, nikt nie był skłonny udzielić mu pomocy – ani finansowej, ani militarnej. Albrecht podjął zatem inną decyzję. Postanowił **sekularyzować** dotychczasowe **państwo zakonne** (przekształcić je w państwo świeckie) i zostać jego świeckim władcą oraz lennikiem króla polskiego. Zygmunt Stary zaakceptował ten plan, mając nadzieję, że w ten sposób uda się zakończyć wielowiekowy konflikt.

10 kwietnia **1525 r.** na Rynku Głównym w Krakowie zakon krzyżacki w Prusach formalnie przestał istnieć. Albrecht, już jako władca nowo powstałych **Prus Książęcych**, ukląkł przed Zygmuntem Starym i uznając się za wasala polskiego króla, złożył mu hołd, który przeszedł do historii jako **hołd pruski**. Zerwał przy tym z płaszcza krzyżacki symbol – czarny krzyż. W zawartym przez obu władców **traktacie** zwanym **krakowskim** ustalono, że książę pruski będzie mógł zasiadać w polskim sejmie. Ponadto Albrecht Hohenzollern zobowiązał się do udzielania polskiemu królowi pomocy wojskowej. Prawo dziedziczenia przysługiwało męskiej linii księcia Albrechta i jego braci. Po jej wygaśnięciu władztwo nad księstwem miało przejść na polskich królów. W wypadku niewywiązywania się ze zobowiązań księciu groziła utrata lenna. Nowo powstałe państwo stało się także pierwszym na świecie krajem, w którym religią panującą został luteranizm, gdyż wyznanie to przyjął Albrecht.

Sekularyzacja państwa zakonnego w Inflantach

W pierwszej połowie XVI w. rosło znaczenie gospodarcze Morza Bałtyckiego. Wynikało to ze zwiększonego popytu na zboże i produkty leśne (jak drewno, skóry czy futra) w Europie Zachodniej, a transport morski był wówczas najkorzystniejszy z powodu braku dobrych dróg. O wpływy na Bałtyku zaczęły rywalizować kraje: Dania, Szwecja, Polska z Litwą oraz państwo moskiewskie, które starało się zdobyć dostęp do bałtyckich portów. Między konkurującymi ze sobą państwami wybuchło kilka wojen. Toczono je m.in. o Inflanty z portami w Rydze i Rewelu oraz z Dorpatem.

Inflanty (zwane niekiedy bramą na Wschód) w pierwszej połowie XVI w. składały się z kilku krajów, z których największe było państwo inflanckiej części zakonu krzyżackiego – zakon kawalerów mieczowych potocznie zwany zakonem inflanckim. Swój sukces gospodarczy ziemie te zawdzięczały pośrednictwu w handlu z Moskwą. Kupcy inflanccy już w połowie XIV w. zmonopolizowali kontakty z kupcami moskiewskimi.

Zainteresowanie tym obszarem przejawiał **Zygmunt II August**. Zajęcie Inflant przez państwo polsko-litewskie uniemożliwiłoby wzrost znaczenia Moskwy w regionie. Przyłączenie bogatych Inflant do Wielkiego Księstwa Litewskiego, do czego dążył Zygmunt August, wzmocniłoby zarówno polityczną, jak i gospodarczą pozycję Litwy.

M4 Akt sekularyzacji Prus, 1525 r.

W imię Pańskie Amen. Ku wiecznej rzeczy pamięci. My, Zygmunt, z Bożej łaski król polski, w. książę litewski [...], wszem wobec i każdemu z osobna, współczesnym i potomnym do wiadomości podajemy: [...]

My więc, biorąc pod uwagę przede wszystkiem pożytek chrześcijaństwa, które wobec tak gwałtownego nacisku niewiernych jedynie pokojem i zgodą między chrześcijańskimi książętami może być zachowane, następnie spełniając życzenie Ojca św., Jego Cesarskiej i Katolickiej Mości, krewniaka Naszego, Ludwika, króla Czech i Węgier, oraz innych książąt chrześcijańskich [...], a wreszcie pragnąc wyświadczyć łaskę i przysługę ukochanemu siostrzeńcowi Naszemu, Albrechtowi, margrabiemu brandenburskiemu, [...] godzimy się na to i [...] jemu, jako też jego prawowitym męskim potomkom, nadajemy we wieczystą i niepodzielną inwestyturę przez wręczenie Naszej chorągwi poniżej wymienione ziemie, miasta, miasteczka i zamki [...]. Ziemie powyższe poprzedni mistrze w[ielcy] i tenże zakon mieli w swym posiadaniu, korzystali z nich i używali [...], na przyszłość zaś ma je Albrecht trzymać, posiadać i używać jako wieczyste, dziedziczne, jednostkowe i niepodzielne lenno. Gdyby zaś sam Albrecht, margrabia i książę pruski [...], lub jego męscy spadkobiercy zeszli ze świata bez męskiego potomstwa, wtedy rzeczone ziemie, miasta, miasteczka i zamki przejść mają na Jerzego, margrabiego brandenburskiego [...]. Gdyby zaś ten lub jego spadkobiercy zmarli bez prawych męskich potomków, rzeczone ziemie, miasta, miasteczka i zamki [...] przechodzić będą z brata na brata i ich męskich potomków bez żadnej przeszkody ze strony Naszej, Naszych Następców oraz Naszego Królestwa Polskiego. Ilekroć jednak nastąpi owo przejście z jednego na drugiego z wymienionych braci lub ich prawych męskich dziedziców, każdy z nich ma Nam i Naszym Następcom, królom polskim, oraz Królestwu Polskiemu złożyć w czasie, prawem określonym, należny hołd lenny. Gdyby wyżej wymienieni [...] bracia [...] lub ich prawi męscy dziedzice zeszli za zrządzeniem Boga z tego świata bez prawego męskiego potomka, wtedy wszystkie rzeczone ziemie [...] wrócić mają bez żadnej przeszkody i sprzeciwu do Nas, Następców Naszych i Królestwa Polskiego.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 236–237.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, kto w razie bezpotomnej śmierci Albrechta Hohenzollerna lub jego męskich potomków miał władać Prusami Książęcymi. **M4**
2. Wytłumacz, w jakich okolicznościach lenno otrzymane przez Albrechta miało zostać włączone do Królestwa Polskiego. **M4**
3. Podaj argumenty przemawiające za ukazaniem potęgi Jagiellonów przez Matejkę. **M5**

M5 Jan Matejko ukazał scenę składania hołdu lennego Zygmuntowi Staremu [1] przez Albrechta Hohenzollerna [2]. Król siedzi na tronie, a lennik przed nim klęczy. Zygmunt August [3] stoi obok ojca i trzyma łańcuch, który ma być za chwilę założony na szyję Albrechta. Wśród postaci pojawiają się najważniejsi urzędnicy: kanclerz wielki koronny Krzysztof Szydłowiecki [4], chorąży krakowski Andrzej Tęczyński [5] oraz nieżyjący już wtedy podskarbi Andrzej Kościelecki [6]. Ich obecność na obrazie to manifestacja wojskowej, finansowej i międzynarodowej siły Korony. Na drugim planie obrazu widać krakowskie Sukiennice [7]. Jan Matejko, *Hołd pruski*, 1879–1892, Muzeum Narodowe w Krakowie.

LEGENDA

- zasięg unii kalmarskiej w latach 1397–1523
- tereny we wspólnym władaniu Polski i Litwy od 1561 r.
- granice państwa zakonu inflanckiego do 1561 r.
- granice Rzeczpospolitej Obojga Narodów od 1569 r.
- lenna polskie

Nabytki terytorialne:

- Szwecji
- państwa moskiewskiego do 1570 r.
- granice Niderlandów hiszpańskich do 1581 r.
- miejsce i rok zawarcia układu lub pokoju (1561)

M6 Początek rywalizacji o *dominium Maris Baltici*

Plany co do Inflant snuł też książę pruski Albrecht, który chciał z pomocą Polski sekularyzować tamtejsze państwo zakonne (na wzór Prus Zakonnych) i osadzić tam jako władcę swojego brata. W 1554 r. Moskwa i zakon inflancki zawarły układ wprowadzający ułatwienia w działalności kupców moskiewskich. Porozumienie uderzało w interesy księcia pruskiego. Albrecht uknuł więc intrygę mającą spowodować wybuch wojny z zakonem inflanckim, interwencję Zygmunta Augusta i sekularyzację państwa zakonnego. Cele te częściowo udało mu się zrealizować. Początkowe sukcesy wojsk polsko-litewskich nie doprowadziły jednak do podboju Inflant.

Z podporządkowania sobie Inflant nie zrezygnował także car Iwan IV Groźny. W 1558 r. zdobył tamtejszy port w Narwie oraz ważny ośrodek miejski – Dorpat. Gdyby udało mu się je zachować, mógłby się uniezależnić od inflanckiego pośrednictwa i – mając do dyspozycji **żeglugę narewską** – samodzielnie handlować z Europą Zachodnią. Inflantczycy, aby uniknąć panowania Moskwy, postanowili oddać się pod opiekę Polski. Zygmunt August nie był jednak w stanie udzielić im realnej pomocy, gdyż nie uzyskał zgody polskiego sejmu na nałożenie podatków potrzebnych do sfinansowania wojny. Sytuacja się skomplikowała, gdy król szwedzki Eryk XIV wykorzystał nadarzającą się okazję i zajął sąsiadującą z Inflantami Estonię.

Żegluga narewska

Określenie handlu prowadzonego przez Rosję w drugiej połowie XVI w. szlakiem bałtyckim przez port w Narwie.

W tych coraz bardziej zawiłych okolicznościach politycznych zakon inflancki w **1561 r.** podpisał **w Wilnie** układ z polskim królem. Członkowie zakonu złożyli Zygmuntowi Augustowi przysięgę wierności, a Inflanty wcielono do państwa polsko-litewskiego. Sam zakon rozwiązano. Jego ówczesny mistrz Gotthard (czyt. gothard) Kettler został świeckim władcą, podobnie jak w 1525 r. mistrz Albrecht, i otrzymał w lenno wydzieloną z Inflant Kurlandię. Na przyłączonych terenach dominującym obrządkiem był luteranizm, a Zygmunt August zagwarantował swobodę religijną jego wyznawcom. Zobowiązał się również do przestrzegania obowiązujących dotychczas w Inflantach praw i przywilejów.

Wojna o Inflanty i o *dominium Maris Baltici*

Mimo włączenia Inflant do Polski z planów ich podbicia nie zrezygnowały kraje skandynawskie. W 1562 r. Szwecja podjęła wyprawę zbrojną, w wyniku której zdobyła ważny port inflancki w Parnawie. Sytuacja się zaogniła, gdy król szwedzki Eryk XIV zawarł rozejm z władcą państwa moskiewskiego. W odpowiedzi w **1563 r.** Dania wypowiedziała wojnę Szwecji. Wkrótce do rywalizacji włączyły się również Moskwa oraz państwo polsko-litewskie. W ten sposób doszło do wybuchu **pierwszej wojny północnej**, nazywanej również wojną o dominację nad Bałtykiem (łac. *dominium Maris Baltici*, czyt. baltic-i – „władza nad Morzem Bałtyckim"). Walki prowadzone były zarówno na morzu, jak i na lądzie. Konflikt zakończył się w **1570 r.** Dania i Szwecja zawarły pokój w Szczecinie. Rzeczpospolita oraz Moskwa podpisały rozejm, na mocy którego strona polsko-litewska zatrzymała większą część Inflant. Mimo intensywnych zabiegów nie udało się jej jednak doprowadzić do zamknięcia żeglugi narewskiej. W rękach cara pozostały Narwa i Dorpat.

M8 Rycina z XVI w. przedstawia szturm armii moskiewskiej na Połock broniony przez oddziały litewskie w 1563 r. Autor ilustracji nie widział oblężenia miasta, twierdzę bowiem powinien ukazać u ujścia Połoty do Dźwiny. Nie zamieścił też armat użytych przez Rosjan. Ostrzał z nich przyspieszył zdobycie jednego z największych miast litewskich i otworzył Rosjanom drogę do Inflant.

M7 **Sekularyzacja zakonu inflanckiego opisana przez kronikarza Łukasza Górnickiego w *Dziejach w Koronie Polskiej*, XVI w.**

A gdy Inflanci widzieli, że się mocy moskiewskiej oprzeć nie mogli, a o pomocy z Niemiec próżno było myślić, k'temu widząc, arcybiskup ryski, że brat jego, książę pruski, w pokoju, za obroną Korony Polskiej jako za murem siedzi, perswadował Kietlerowi* i inszym, żeby się pod obronę Korony Polskiej uciekli.*

I tak roku 1560 do Wilna przyjechał arcybiskup ryski z Kietlerem, mistrzem inflanckim [...], prosząc, iżby ich król z ziemią wszytką inflancką pod obronę swą przyjął. Co król [uznał za korzystne dla jego państw], że ci, którzy niekiedy ciężcy bywali Księstwu Litewskiemu, poddanymi teraz być chcą, chętnie na to zezwolił i czas do tej sprawy naznaczył. [...] Ten Kietler po tym, iż się tak królowi i senatorom zdało lepiej ku bezpieczniejszemu i trwalszemu zadzierżnieniu ziemie inflanckiej do Korony i W. Ks. Litewskiego, uczynion w Wilnie jest książęciem kurlandzkim.*

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Z archiwum Klio. Teksty źródłowe z ćwiczeniami dla liceum i technikum*, t. 2, *Od XV w. do kongresu wiedeńskiego*, Gdańsk: GWO, 2007, s. 38.

* **arcybiskup ryski** – Henryk Hohenzollern
Kietler – Gotthard Kettler
zadzierżnienie – utrzymanie we władaniu

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie lenno otrzymane przez Albrechta Hohenzollerna oraz obszar zajmowany przez zakon inflancki. **M6**
2. Wyjaśnij, dlaczego Polska, Szwecja, Dania i państwo moskiewskie chciały zająć Inflanty. **M6**

M9 Realizację planu uczynienia z Polski potęgi morskiej Zygmunt August zlecił Komisji Morskiej. W jej skład weszli zaufani ludzie króla, na czele z ekonomem malborskim i kasztelanem gdańskim Janem Kostką. Za finansową stronę przedsięwzięcia miał odpowiadać kupiecko-bankierski ród Loitzów (czyt. lojców). Ostatecznie budowa floty zakończyła się fiaskiem. Zbudowano jedynie dwie mniejsze jednostki pomocnicze. Rozpoczętych w 1571 r. prac nad galeonem Smok, który miał być pierwszym polskim okrętem wojennym, nigdy nie ukończono. Wpływ na to miała śmierć króla Zygmunta Augusta oraz związane z nią bankructwo Loitzów. W latach 1584–1587 niedokończony okręt został rozebrany. Na zdjęciu model XVI-wiecznego galeonu Smok, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku.

Istotne znaczenie dla przyszłości państwa polsko-litewskiego miało wydarzenie, do którego doszło jeszcze podczas wojny. Zygmunt August, chcąc uzyskać wsparcie militarne Albrechta Hohenzollerna, zezwolił w 1563 r., by prawo dziedziczenia lenna w Prusach Książęcych przeszło również na linię brandenburską Hohenzollernów. Stworzyło to możliwość połączenia w przyszłości Prus Książęcych i Brandenburgii w jedno państwo.

Polityka morska Zygmunta Augusta

Do połowy XVI w. obrona polskiego wybrzeża pozostawała w gestii Gdańska, dysponującego własną flotą. Zygmunt August po włączeniu się w walkę o Inflanty utworzył **flotę kaperską**, mającą blokować żeglugę narewską. W 1560 r. rozpoczął wydawanie listów kaperskich (wystawił ich ok. 30) dla kapitanów, którzy w jego służbie rabowali statki handlowe płynące do Narwy i z powrotem. Działalność kaprów wywoływała konflikty międzynarodowe, ponieważ zdarzało im się grabić jednostki niezwiązane z żeglugą narewską. Obrabowani kapitanowie domagali się odszkodowania od Gdańska. Zaostrzało to konflikt Gdańszczan z Zygmuntem Augustem, gdyż kaprowie zagrażali ich interesom ekonomicznym. Wskutek tego w 1561 r. dwór polski zaczął planować budowę portu wojennego w Pucku, aby uniezależnić się od Gdańska.

Zygmunt August próbował iść w ślady angielskiej królowej Elżbiety, która uważała, że Morze Północne jest jej własnością. Wprawdzie polski król nie rościł sobie pretensji do władania całym Bałtykiem, jednak uważał, że przysługiwało mu prawo kontrolowania handlu na należących do jego państwa wybrzeżach, w tym inflanckich. Chcąc zaprowadzić jednolitą politykę morską, w **1568 r.** powołał do życia **Komisję Morską**. Z jej pomocą planował zorganizować królewską flotę, która zastąpiłaby kaprów. Ponadto Komisja miała kierować działaniami wojennymi na morzu i sprawować sądy w sprawach morskich.

Królewskie poczynania uderzały w interesy Gdańska. By okazać niezadowolenie, władze miejskie skazały na śmierć 11 kaprów uczestniczących w awanturze z mieszczanami. Nie zważając na to, że zatrzymani podlegali królowi polskiemu, Gdańszczanie pospiesznie wykonali wyroki. Jednocześnie okręty kaperskie zostały ostrzelane przez artylerię gdańską i jeden z nich zatonął. Ponieważ było to jawne pogwałcenie praw królewskich, Zygmunt August powołał specjalną komisję do zbadania zajścia i osądzenia władz miejskich. Na jej czele stanął biskup kujawski Stanisław Karnkowski. Początkowo Gdańszczanie nie wpuścili członków komisji za mury miejskie; uczynili to dopiero w 1569 r. po aresztowaniu gdańskich burmistrzów przybyłych na sejm do Lublina. W **1570 r.** zostały opublikowane **statuty Karnkowskiego**, uprawniające władcę do budowy nowych portów i floty wojennej oraz organizowania obrony wybrzeża. W dokumencie określono również kompetencje Komisji Morskiej i potwierdzono jej władzę nad kaprami. Działalność Komisji nie przyniosła większych efektów, a jej aktywność zakończyła się w 1572 r. wraz ze śmiercią Zygmunta Augusta.

Praca z materiałami

1. Wymień powody podpisania układu w Wilnie. **M7**
2. Przedstaw postanowienia układu wileńskiego. **M7**
3. Wskaż na mapie Połock, a następnie wyjaśnij znaczenie zajęcia Połocka dla państwa moskiewskiego w walkach o Inflanty. **M6**, **M8**
4. Wyjaśnij, dlaczego plany budowy polskiej floty morskiej zakończyły się niepowodzeniem. **M9**

Polska za panowania ostatnich Jagiellonów

10 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz stosunki między Polską i Litwą a Wielkim Księstwem Moskiewskim w czasach panowania ostatnich Jagiellonów.
2. Wyjaśnij znaczenie traktatu wiedeńskiego dla kształtowania się relacji między Jagiellonami i Habsburgami.
3. Scharakteryzuj stosunki między Polską a Prusami Zakonnymi w pierwszej połowie XVI w.
4. Omów przyczyny, przebieg i skutki pierwszej wojny północnej.

Wojny z Moskwą w pierwszej połowie XVI w.

Przyłączanie przez Moskwę kolejnych ziem ruskich kosztem Wielkiego Księstwa Litewskiego.
1507–1508, 1512–1522 – wojny Rzeczpospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim
- Moskwa wspierana przez Habsburgów i zakon krzyżacki
- 1514 – bitwa pod Orszą zwycięska dla wojsk polsko-litewskich

1534–1537 – kolejna wojna z Moskwą, zakończona rozejmem.

Stosunki z Turcją

W XVI w. przyjazne stosunki między Rzeczpospolitą a Turcją.
Punkty zapalne – najazdy tatarskie i Hospodarstwo Mołdawskie.
Bezskuteczne próby odbicia Mołdawii przez wojska polsko-litewskie.
1531 – zwycięska bitwa pod Obertynem, odzyskanie Pokucia.
1533 – pokój wieczysty z Turcją.

Relacje z Habsburgami

Rywalizacja o korony Czech i Węgier między Jagiellonami a Habsburgami.
1515 – traktat wiedeński.
Małżeństwa między członkami rodów Habsburgów i Jagiellonów.
Wycofanie się Habsburgów z popierania działań państwa moskiewskiego i zakonu krzyżackiego wymierzonych przeciw Rzeczpospolitej.
1526 – bitwa pod Mohaczem i śmierć Ludwika II Jagiellończyka, przejęcie władzy w Czechach przez Habsburgów.

Hołd pruski

Próby uzyskania suwerenności przez państwo zakonu krzyżackiego.
Wzrost napięć między Polską a zakonem krzyżackim.
1519–1521 – wojna z zakonem zakończona zawarciem czteroletniego rozejmu.
1525 – sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego i hołd pruski.
Powstanie luterańskich Prus Książęcych jako lenna Rzeczpospolitej.

Sekularyzacja państwa zakonnego w Inflantach

Rywalizacja o ważne porty handlowe w Inflantach między Szwecją, Danią, Polską z Litwą i Moskwą.
Państwo zakonu krzyżackiego stanowiące znaczną część Inflant.
1561 – sekularyzacja państwa zakonu inflanckiego – Inflanty przyłączone do Rzeczpospolitej.
Luteranizm dominującym wyznaniem w Inflantach.

Wojna o Inflanty i polityka morska Zygmunta Augusta

1562 – zajęcie przez Szwecję portu w Parnawie.
1563–1570 – pierwsza wojna północna z udziałem Danii, Szwecji, Moskwy, Polski z Litwą.
Następstwa wojny o Inflanty: znaczna część Inflant pozostająca przy Polsce, zachowanie przez Wielkie Księstwo Moskiewskie portu w Narwie oraz Dorpatu.
1568 – utworzenie Komisji Morskiej odpowiadającej za rozwój floty polskiej.

Polecane publikacje

M. Bogucka, *Hołd pruski*, Warszawa: Interpress, 1985.

S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004.

11 Kształtowanie się demokracji szlacheckiej

1454
przywilej cerekwicko-nieszawski

1468
pierwszy sejm walny w Piotrkowie

1496
statuty piotrkowskie

1505
konstytucja *Nihil novi*

1537
wojna kokosza

1562/1563
pierwszy sejm egzekucyjny

Przypomnij

- Dlaczego władcy wydawali przywileje dla szlachty?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak powstał w Polsce system demokracji szlacheckiej.

Po lekcji

- Wyjaśniam wpływ konstytucji *Nihil novi* na kształtowanie się demokracji szlacheckiej.
- Charakteryzuję rozwarstwienie stanu szlacheckiego w Polsce.
- Opisuję sejm walny w XVI w.
- Wymieniam główne założenia ruchu egzekucyjnego.

M1 Do licznych przywilejów szlachty należało m.in. wyznaczanie kandydatów do sądu ziemskiego, zatwierdzanych następnie przez króla. Rycina zamieszczona w XVI-wiecznym dziele Stanisława Sarnickiego *Statuta i metryka przywilejów koronnych* przedstawia sąd ziemski.

Przywileje szlacheckie

W XV w. szlachta polska podjęła działania zmierzające do zapewnienia jej dominującej pozycji w państwie. Znaczenie tej grupy społecznej rosło wraz z przywilejami politycznymi i ekonomicznymi otrzymywanymi od kolejnych monarchów. Na początku wojny trzynastoletniej (1454–1466) szlachta zwołana na pospolite ruszenie zagroziła, że nie podejmie walki i wróci do domu. W ten sposób wymusiła na władcy wydanie korzystnych dla niej uprawnień. W **1454 r.** Kazimierz Jagiellończyk wydał przywilej w **Cerekwicy**, który został wkrótce rozszerzony w **Nieszawie**. Król przyznał szlachcie prawo do zbierania się na sejmikach w poszczególnych ziemiach i radzenia nad wszystkimi sprawami. Odtąd też bez zgody sejmików władca nie mógł ustanawiać nowych praw i zwoływać pospolitego ruszenia. Zobowiązał się również do nienakładania nowych podatków nadzwyczajnych bez akceptacji szlachty.

Przywilej cerekwicko-nieszawski został potwierdzony i rozszerzony w **1496 r.** w **Piotrkowie** (tzw. statuty piotrkowskie) przez króla Jana Olbrachta. Do wcześniej nadanych uprawnień dodano nowe, które umacniały pozycję ekonomiczną szlachty. Zwolniono ją z płacenia ceł na wszystkie towary wywożone z własnych dóbr lub sprowadzane z zagranicy. Mieszczanom zakazano nabywania majątków ziemskich, a chłopom ograniczono możliwość opuszczania wsi bez zgody właściciela. W 1518 r. Zygmunt Stary zrzekł się prawa rozstrzygania sporów między szlachtą a jej poddanymi, co doprowadziło do zależności sądowej chłopów od ich panów.

Szlachtę obowiązywało również osobne **prawo ziemskie**, które uprzywilejowało ją względem innych stanów społecznych. Prawo to, w przeciwieństwie do miejskiego czy wiejskiego, cechowała znaczna łagodność kar, np. za zamordowanie chłopa szlachcic zazwyczaj był karany jedynie grzywną, natomiast chłop czy mieszczanin – śmiercią. Z biegiem lat poszerzał się zakres prawnej wolności szlachty. Ustawa z 1523 r. zakazywała przedstawicielom króla wkraczania do posiadłości i domu szlachcica bez jego zgody. Ponadto od 1588 r., nawet gdy ścigano bandytę lub osobę wyjętą spod prawa, urzędnicy bez pozwolenia właściciela majątku nie mieli prawa przeprowadzić rewizji ani na jego terenie kogokolwiek aresztować. Szlachcic w swych dobrach mógł się odtąd czuć jak król.

Rozwarstwienie stanu szlacheckiego

Polska szlachta, zgodnie z przysłowiem „szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie", miała te same prawa, niezależnie od statusu majątkowego. Jednak pod względem ekonomicznym ten stan społeczny (podobnie jak inne) był wewnętrznie podzielony.

1. Możnowładztwo (magnateria) – najzamożniejsi i najbardziej wpływowi szlachcice, którzy posiadali rozległe dobra ziemskie. Zajmowali najważniejsze stanowiska i urzędy w państwie, zarówno świeckie, jak i duchowne, w związku z czym zasiadali w senacie. W XVI w. magnateria nie była jeszcze zamkniętą grupą, wstęp do niej zapewniał majątek – jak w wypadku awansu mieszczańskiej rodziny Bonerów z Krakowa. W tym samym stuleciu część rodzin możnowładczych wymarła lub straciła na znaczeniu (m.in. Tęczyńscy, Górkowie, Tarnowscy, Kmitowie) i została zastąpiona innymi rodami, które swoją pozycję zawdzięczały współpracy z ostatnimi Jagiellonami (m.in. Zamoyscy, Potoccy, Lubomirscy, Koniecpolscy).

2. Średnia szlachta – właściciele co najmniej jednej wsi. W XVI w. byli jeszcze dobrze wykształceni, wysyłali synów na studia zagraniczne oraz interesowali się sprawami Rzeczpospolitej. Z tej grupy wywodziło się grono dążące do reform i wzmocnienia państwa.

3. Drobna szlachta (zagrodowa) – stanowiła najliczniejszą grupę, często określaną jako szlachta zaściankowa. Szlachcice ci posiadali wprawdzie ziemię, lecz uprawiali ją sami, gdyż nie mieli poddanych (chłopów). Często nie umieli czytać ani pisać. Cieszyli się jednak przywilejami – mogli brać udział w sejmikach i elekcjach oraz podlegali szlacheckiemu sądownictwu. Najwięcej przedstawicieli szlachty zagrodowej zamieszkiwało Mazowsze oraz Podlasie.

4. Gołota – szlachta mająca jedynie tytuł. Do końca XVI w. ze względu na brak ziemi i odpowiednich środków finansowych nie mogła korzystać z pełni praw politycznych przysługujących przedstawicielom stanu szlacheckiego, m.in. nie brała udziału w sejmach.

Praca z materiałem

1. Omów rozwarstwienie stanu szlacheckiego w Polsce. Wyjaśnij, z czego mogły wynikać różnice. Wykorzystaj **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

M2 Przedstawiciele polskiej szlachty różnili się między sobą zarówno pod względem piastowanych urzędów, jak i posiadanego majątku. Na przykład w XVI w. w województwie kaliskim blisko połowa szlachty miała od 1 do 4 wsi. Najmniej liczna była szlachta (zaledwie 25 rodzin), do której należało więcej niż 20 wsi. Szlachta różniła się też pod względem poziomu wykształcenia, kultury i ubioru. Przedstawiciele bogatej szlachty często posyłali swoich synów na zagraniczne wojaże, w trakcie których nie tylko zdobywali oni odpowiednie wykształcenie, lecz także stykali się z nowymi wzorcami kulturowymi. Na ilustracji *Wzornik ubiorów szlachty polskiej*, XVII w., Muzeum Narodowe w Poznaniu.

Aleksander Jagiellończyk

(1461–1506)

Wielki książę litewski od 1492 r., król Polski z dynastii Jagiellonów od 1501 r. Jako wielki książę litewski toczył wojnę z państwem moskiewskim zakończoną stratami terytorialnymi, czemu nie zapobiegło małżeństwo z córką cara. Jego rządy w Polsce upłynęły na rywalizacji między możnowładztwem, które zdominowało władcę, a średnią szlachtą, która doprowadziła do uchwalenia konstytucji *Nihil novi* i zrównania swoich praw z prawami magnaterii do decydowania o losach państwa. Jan Goraj, fragment poliptyku przedstawiający Aleksandra Jagiellończyka, ok. 1504 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Sejm walny i konstytucja *Nihil novi*

Otrzymane przywileje wzmocniły pozycję polityczną i ekonomiczną szlachty, która zaczęła dążyć do współdecydowania o losach kraju. Już w końcu XIV w. zaczął się kształtować **sejm walny**. Funkcjonował on jednak odrębnie od sejmików ziemskich i prowincjonalnych.

Sytuacja się zmieniła w drugiej połowie XV w., kiedy to w wyniku połączenia **rady królewskiej** i przedstawicieli szlacheckich wybieranych na **sejmikach ziemskich** ukształtował się **dwuizbowy sejm walny**. Według najbardziej utrwalonego poglądu jego pierwsze posiedzenie odbyło się w 1493 r., jednak w ostatnich latach coraz częściej się przyjmuje, że doszło do tego znacznie wcześniej, tj. w **1468 r.** Początkowo sejm zbierał się w **Piotrkowie** (obecnie Piotrków Trybunalski), a po unii lubelskiej (1569 r.; zob. s. 143) – w **Warszawie**. Wyjątkowo w sytuacjach zagrożenia, np. spowodowanych działaniami wojennymi czy epidemiami, zwoływano go do innego miasta.

Początkowo rola sejmu walnego ograniczała się głównie do uchwalania podatków. Monarchom nie zależało na wzmocnieniu kompetencji tego organu, gdyż pragnęli sprawować władzę samodzielnie – jedynie przy współudziale swoich zaufanych doradców. Sytuacja się zmieniła, gdy rada królewska przekształciła się w **senat** oraz pojawiła się **izba poselska**. W tej ostatniej zasiadała szlachta coraz głośniej domagająca się udziału w rządzeniu krajem. W 1501 r. król **Aleksander Jagiellończyk** wydał przywilej mielnicki, w którym przekazał władzę w kraju i prawo kontroli monarchy senatowi, złożonemu z możnowładztwa świeckiego i duchownego. Wywołało to opór szlachty zasiadającej w izbie poselskiej. Zwieńczeniem jej działań była konstytucja (jak w Polsce określano ustawę sejmową) ustanowiona w **1505 r.** przez sejm w Radomiu. Nazwano ją **konstytucją *Nihil novi*** (łac. „nic nowego"). Zgodnie z zawartymi w niej zapisami żadne nowe przywileje i prawa nie mogły zostać uchwalone bez zgody obu izb sejmu – senatu oraz izby poselskiej. Konstytucja ta była ważnym elementem **demokracji szlacheckiej**.

Sejmik ziemski

Zjazd szlachty danej ziemi lub danego województwa, który rozpatrywał sprawy lokalne. Wraz z ukształtowaniem się sejmu walnego rola sejmików ziemskich polegała także na delegowaniu swoich przedstawicieli. W czasie zjazdu szlachta opracowywała wytyczne, czyli instrukcje dla delegowanych posłów, by wiedzieli oni, jakie kwestie poruszyć na sejmie. Po powrocie z sejmu posłowie na sejmiku ziemskim składali sprawozdanie.

M3 **Konstytucja *Nihil novi*, 1505 r.**

Ponieważ prawa ogólne i ustawy dotyczą nie pojedynczego człowieka, ale ogółu narodu, przeto na tym walnym sejmie radomskim wraz ze wszystkimi Królestwa naszego prałatami, radami i posłami ziemskimi za słuszne i sprawiedliwe uznaliśmy, jakoż postanowiliśmy, iż odtąd na potomne czasy nic nowego (nihil novi) *stanowionym być nie ma przez nas i naszych następców, bez wspólnego zezwolenia senatorów i posłów ziemskich, co było ujmą i ku uciążeniu* Rzeczypospolitej oraz ze szkodą i krzywdą czyjąśkolwiek, tudzież* zmierzało ku zmianie prawa ogólnego i wolności publicznej.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 95.

* **uciążenie** – ucisk, udręczenie
tudzież – także

Od 1505 r. najważniejsze miejsce w systemie prawnoustrojowym Polski zajmował **dwuizbowy sejm walny** (**koronny**). Do jego głównych kompetencji należało:

- wyłączne stanowienie prawa, np. uchwalanie podatków,
- kontrola działań króla i ministrów,
- zgoda na zwoływanie pospolitego ruszenia,
- określenie kierunków polityki zagranicznej, np. przez przyjmowanie poselstw obcych państw czy podejmowanie decyzji o wypowiedzeniu wojny bądź zawarciu pokoju.

Każda ustawa musiała uzyskać aprobatę króla, senatu i – przede wszystkim – posłów szlacheckich wybieranych na sejmikach. Na sejmach walnych w czasach dwóch ostatnich Jagiellonów nadal toczyła się walka między królem, możnowładztwem a szlachtą o sprawowanie rzeczywistych rządów w państwie i jego kształt ustrojowy. Szlachta dążyła do tego, by sejm stał się organem realizującym jej wolę jako dominującej warstwy społecznej. Jednym z przejawów tej rywalizacji było powstanie **ruchu egzekucyjnego**.

Demokracja szlachecka

Forma monarchii stanowej, w której oprócz króla w sprawowaniu władzy uczestniczył wyłącznie stan szlachecki. Było to możliwe dzięki uzyskanym przez szlachtę przywilejom, a odbywało się głównie za pośrednictwem sejmików ziemskich oraz sejmu walnego. System ten kształtował się w Polsce od połowy XV w., a w pełni rozwinął w Rzeczpospolitej w XVI w.

M4 Juliusz Ruggieri*, nuncjusz papieski, o sejmie polskim za czasów Zygmunta II Augusta, XVI w.

Zjazd senatorów i posłów zwany sejmem [...] odbywa się następującym sposobem. Król rozpisuje listy do biskupów, wojewodów, większych kasztelanów, a nawet do tych mniejszych, [...] uwiadamia ich o zwołaniu sejmu i skłaniających go do tego powodach, zapytuje o zdanie, czy sądzą to być z dobrem Rzplitej* i gdzie ma być zwołany. Większa część przystaje na to wszystko, co król postanowi, niektórzy czynią uwagi nad przedmiotami i miejscem zebrania sejmu [...]. [...] Po wybraniu czasu i miejsca król uwiadamia przez starostów szlachtę każdego powiatu o czasie, miejscu i materyjach* przyszłego sejmu, każąc jej wybrać deputowanych z zupełnym pełnomocnictwem stanowienia wraz z senatem w sprawach publicznych. [...] Po czym król pierwszy przybywa na miejsce sejmu, niedługo po nim senatorowie, których gdy się większa liczba zgromadzi, król, nie czekając przybycia wszystkich, otwiera sejm tym sposobem.*

Arcybiskup gnieźnieński lub który z biskupów mówi mszę [...]. Nazajutrz, gdy się senat zgromadzi, król każe wprowadzić posłów, którzy podług zwyczaju są przypuszczeni do ucałowania ręki królewskiej [...]. Dnia następnego w połączonych izbach kanclerz lub podkanclerz w długiej mowie do tronu wylicza wszystko, co ma być oddane pod rozwagę sejmujących, i na tym kończy się otwarcie sejmu.*

Czwartego dnia, gdy się wszyscy zgromadzą, podkanclerz zapytuje każdego senatora o zdanie. Naprzód mówi arcybiskup gnieźnieński, po nim lwowski, dalej biskup krakowski i tak następnie każdy z kolei podług starszeństwa. Król, wyrozumiawszy myśl* senatorów, podaje od siebie nazajutrz każdy przedmiot do dalszego roztrząśnienia, o czym wszystkim naradza się senat czasem w przytomności* posłów, czasem w ich nieobecności. Król zapytuje wtenczas o zdanie posłów, którzy wprzód już naradziwszy się o wszystkim w swej izbie, odpowiadają w krótkości przez swego marszałka [...]. [...] Do króla należy zwoływanie sejmów [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 98–99.

* **Ruggieri** (czyt. rudżjeri)
uwiadamiać – informować
Rzplita – Rzeczpospolita
materyje – poruszane sprawy, zagadnienia
przypuszczać – dopuszczać
starszeństwo – tu: ranga sprawowanego urzędu
wyrozumieć myśl – tu: zapoznać się ze stanowiskiem
przytomność – obecność

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w procesie kształtowania się demokracji szlacheckiej odegrała konstytucja *Nihil novi*. **M1**, **M3**
2. Opisz przebieg sejmu walnego. **M4**

Sejm walny

Od połowy XVI w. sejm walny składał się z trzech stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej, które uczestniczyły w obradach sejmu i podejmowały najważniejsze decyzje dotyczące państwa. Sejm walny zwoływano co dwa lata na okres dwóch tygodni. Uchwały sejmowe były nazywane konstytucjami i podejmowano je nie w wyniku głosowania większością, lecz jednomyślnie. Obrady sejmu walnego z czasów Zygmunta Augusta zostały utrwalone na rycinie z 1570 r.

1 Król – uczestnik posiedzeń. Do jego zadań należało zwoływanie sejmu oraz ustalanie przedmiotu obrad, a następnie ogłaszanie przyjętych uchwał.

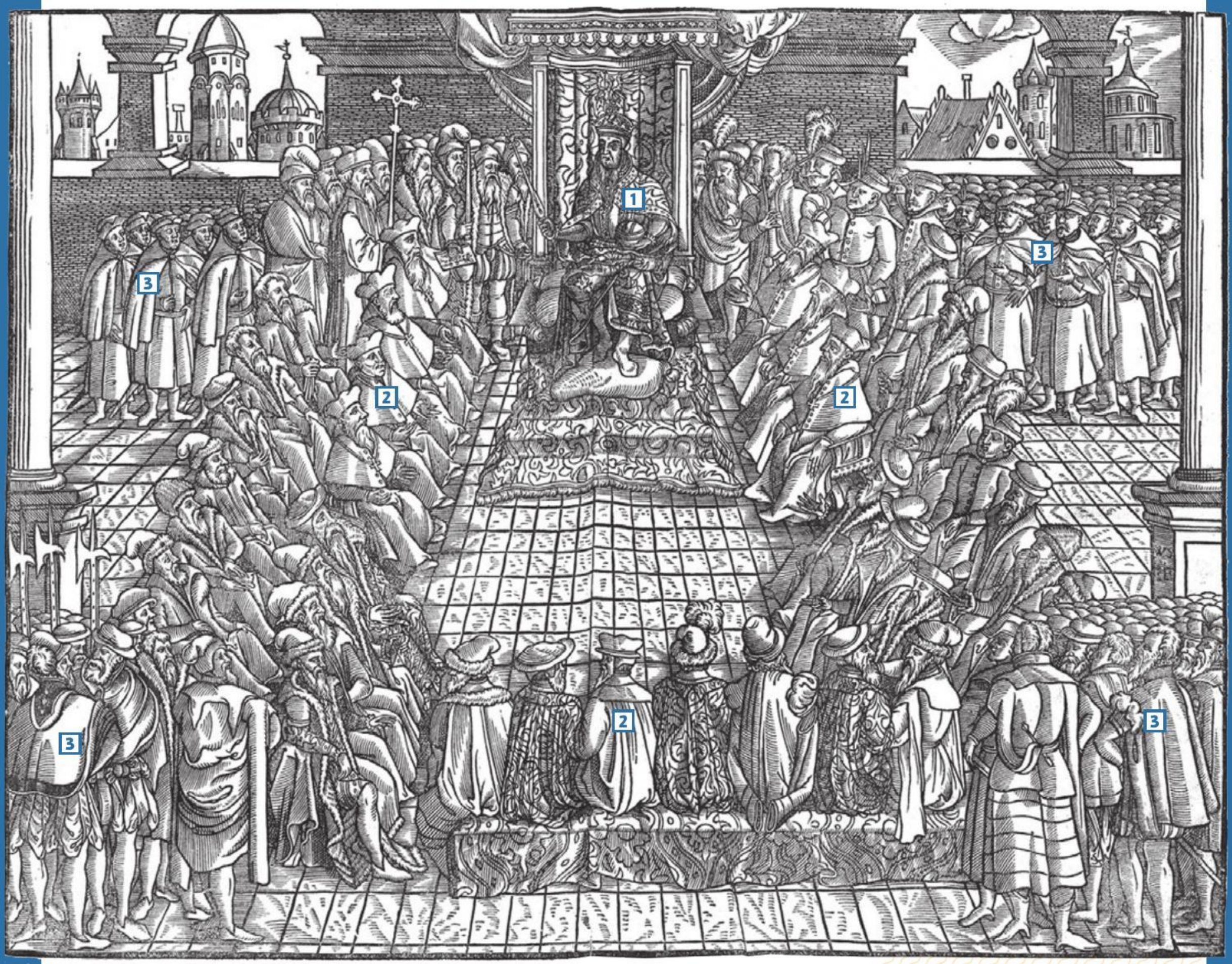

2 Senat – przedstawiciele wyższego duchowieństwa i możnowładztwa: arcybiskupi, biskupi, wyżsi urzędnicy, m.in. marszałkowie, kanclerze, wojewodowie i kasztelanowie. W drugiej połowie XVI w. było 140 senatorów. Pełnili oni funkcję doradców króla oraz stali na straży obowiązującego prawa.

3 Izba poselska – posłowie, czyli przedstawiciele szlachty wybierani na sejmikach ziemskich. Wyposażeni w instrukcje mieli obowiązek podejmować decyzje zgodnie z ustaleniami sejmiku. W drugiej połowie XVI w. było ok. 170 posłów. Izba poselska bardzo szybko zdominowała sejm.

Praca z infografiką

1. Opisz rolę króla, senatu i izby poselskiej podczas obrad sejmu walnego.
2. Rozstrzygnij, czy król był najważniejszym uczestnikiem sejmu walnego. Odpowiedź uzasadnij.

M5 W demokracji szlacheckiej istotną rolę odgrywały sejmiki ziemskie. Ze względu na funkcje możemy wyróżnić kilka ich rodzajów. Na sejmiku przedsejmowym odczytywano królewskie zaproszenie na sejm walny oraz wybierano posłów, którzy wezmą w nim udział. Przekazywano im instrukcje, czyli wytyczne, w jaki sposób mają głosować. Podczas sejmiku relacyjnego wysłuchiwano sprawozdania posłów z sejmu walnego. Na sejmiku gospodarskim (był to szczególny rodzaj sejmiku relacyjnego) ustalano, w jaki sposób mają być zbierane podatki uchwalone na sejmie. Sejmik elekcyjny miał za zadanie wybór kandydatów na wakujące urzędy ziemskie, np. sędziego ziemskiego. Sejmik kapturowy był zwoływany w czasie bezkrólewia w celu wyboru władz konfederacji. Sejmik deputacki wskazywał kandydatów do Trybunału Koronnego. Obrady sejmików ziemskich odbywały się m.in. w kościołach. Były one na tyle duże, że mogły pomieścić większą grupę osób. Ponadto chroniły przed niesprzyjającą aurą. Jan Piotr Norblin, *Sejmik w kościele*, 1785 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Początki ruchu egzekucyjnego

W pierwszym przywileju generalnym wydanym w Koszycach w 1374 r. szlachta polska otrzymała możliwość współdecydowania o stanowieniu nowych podatków. Oznaczało to, że poza stałym, głównym podatkiem musiała się zgodzić na ponoszenie dodatkowych kosztów, zwłaszcza gdy kraj znajdował się w potrzebie. Szlachta nie chciała jednak na to przystać, dlatego władca, gdy brakowało pieniędzy w skarbcu, przekazywał w dzierżawę bądź zastawiał dobra należące do domeny królewskiej. Królewszczyzna stanowiła gwarancję pokrycia długu, a w tym czasie pożyczkodawca czerpał zyski z zastawionej ziemi. Wskutek tego dochody skarbu królewskiego, traktowanego przez szlachtę jako państwowego, były bardzo niskie. Ponadto znaczna część zastawionych królewszczyzn znajdowała się w rękach możnowładztwa, co budziło opór szlachty. Zaczęła ona więc zabiegać o **nienaruszalność domeny królewskiej i płynących z niej dochodów**. Ukoronowaniem jej dążeń był statut króla Aleksandra Jagiellończyka z 1504 r., w którym m.in. ograniczono zastawianie i nadawanie (np. za zasługi) dóbr królewskich.

Walcząc o jak największy wpływ na władzę, szlachta zaczęła się także domagać, by król i urzędnicy egzekwowali obowiązujące prawo, czyli przestrzegali go i pilnowali jego przestrzegania przez wszystkich mieszkańców państwa. Od tej „egzekucji" praw powstała nazwa **ruchu egzekucyjnego**, który ukształtował się w końcu lat 30. XVI w. Jego głównymi postulatami były:

- zwoływanie sejmu co roku,
- unia realna z Litwą,
- likwidacja odrębności Prus Królewskich oraz przyłączenie do Korony Księstwa Oświęcimskiego i Księstwa Zatorskiego,
- ograniczenie przywilejów Kościoła Katolickiego,
- zakaz sprawowania jednocześnie kilku urzędów państwowych przez jedną osobę,
- usprawnienie działania sądów,
- egzekucja dóbr, czyli odebranie należących do domeny królewskiej dóbr bezprawnie zastawionych lub sprzedanych.

Praca z materiałem

1. Wymień rodzaje sejmików ziemskich oraz opisz ich rolę. M5
2. Wyjaśnij, dlaczego sejmiki ziemskie odbywały się w kościołach. M5

M6 Mikołaj Sienicki o celach ruchu egzekucyjnego, 1553 r.

To przedniejszą egzekucją zowiemy, abyś nam, Wasza Królewska Mość, dostateczną sprawiedliwość czynić raczył [...], abyś, Wasza Królewska Mość, urzędów tych każdych, którymi nam po wszech ziemiach i powieciech panujesz, doglądać raczył, aby każdy powinności swej w statucie opisanej czynić zawżdy* dosyć nie omieszkał [...]. To egzekucją zowiemy, abyś [...] różnice te, które się między stanem rycerskim ku niemałemu zniewoleniu ich a stanem duchownym wszczynają, zahamować raczył, a nas poddanych, wiernych swych, innemu nikomu w jurysdykcję nie dawał. [...] To też egzekucją zowiemy, abyś, Wasza Królewska Mość, monety dojrzeć, rzeki ku dobremu Rzeczypospolitej przeprawować* raczył. Jest i innych wiele wykroczeń z prawa pospolitego,* abusus *[nadużycie] wolności koronnych uszczerbienia, w których my naprawy a wyiszczenia [zbadania, podźwignięcia] od Waszej Królewskiej Mości potrzebujemy.*

M. Bogucka, *Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek*, Warszawa: Wyd. Trio, 1998, s. 218.

Temu ostatniemu postulatowi był przychylny król Zygmunt I Stary, który po objęciu tronu zaczął akcję rewindykacji królewszczyzn, czyli odzyskiwania praw do utraconych ziem, należących uprzednio do domeny władcy.

Ruch egzekucyjny w czasach ostatnich Jagiellonów

Zygmunt I Stary, otaczając się przedstawicielami możnowładztwa i dążąc do wzmocnienia władzy królewskiej, nie cieszył się poparciem średniej szlachty, która nadawała ton ruchowi egzekucyjnemu. Sytuacja się zaogniła, gdy w 1529 r. doprowadził do wyboru swojego syna Zygmunta Augusta najpierw na wielkiego księcia litewskiego, a następnie na króla polskiego. Elekcja odbyła się jeszcze za życia panującego monarchy (elekcja *vivente rege*). Wywołało to oburzenie sporej części szlachty, która w działaniach Zygmunta Starego upatrywała pogwałcenia jej prawa do wyboru króla. W **1537 r.** jej przedstawiciele zwołani na pospolite ruszenie w okolicach Lwowa zawiązali przeciw królowi **rokosz**. Wydarzenie to jest nazywane rokoszem lwowskim lub **wojną kokoszą** (pogardliwie od liczby kur – kokoszy – które mieli wówczas zjeść szlachcice stacjonujący pod Lwowem). W wyniku tego wystąpienia Zygmunt I Stary uznał jako obowiązującą elekcję *viritim*, czyli dokonaną przez ogół szlachty.

W kolejnych latach coraz wyraźniej uwidaczniał się antymagnacki charakter ruchu egzekucyjnego. Na jego czele stanęli m.in. Mikołaj Sienicki i Rafał Leszczyński. Część postulatów formułowanych przez reprezentantów ruchu miała związek z postępującą w Polsce reformacją (zob. s. 133).

Konflikt między królem a przedstawicielami ruchu egzekucyjnego rozgorzał na nowo za panowania Zygmunta Augusta. Władca ten ze względu na brak funduszy zaczął ponownie zastawiać dobra królewskie. Nic więc dziwnego, że w pierwszych latach jego rządów nie zakończono sporu.

Dopiero sytuacja międzynarodowa skłoniła Zygmunta Augusta do porozumienia się ze szlachtą. Chęć rozwiązania kwestii Inflant oraz atak Moskwy na Wielkie Księstwo Litewskie zmusiły króla do zwołania sejmu, na którym chciał uzyskać zgodę szlachty na nowe podatki.

* **przedni** – pierwszy **zawżdy** – zawsze **przeprawować** – uregulować

Praca z materiałami

1. Wymień postulaty ruchu egzekucyjnego. **M6**
2. Podaj obszary, na których było najwięcej dzierżaw dóbr królewskich. **M7**
3. Rozstrzygnij, czy Zygmunt Stary po zakończeniu wojny kokoszej miał powody do zadowolenia. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

M7 Tabela nr 1. Liczba tenut (dzierżaw dóbr królewskich) w państwie polsko-litewskim na początku XVI w.

Obszar	Liczba tenut
Wielkopolska z województwem rawskim	5
Małopolska	7
Prusy Królewskie	1
Województwa bełskie, podolskie i ruskie	6
Razem	19

Źródło: A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2007, s. 191.

Na **sejmie w Piotrkowie**, obradującym **na przełomie 1562 i 1563 r.**, po burzliwych debatach ustalono, że wszystkie ziemie zastawione lub nadane przez władcę po 1504 r. mają zostać zwrócone (ale dopiero po śmierci ich obecnych użytkowników). Dobra zastawione lub nadane wcześniej uznano za przekazane legalnie i mogły pozostać w rękach posiadacza. Był to pierwszy z **sejmów egzekucyjnych**, który podjął próbę realizacji postulatów ruchu egzekucyjnego.

Z królewszczyznami wiązał się problem finansowania obrony kraju. Szlachta chciała bowiem, by przeznaczano na ten cel część pieniędzy z domeny władcy. Zygmunt August zgodził się na oddawanie 25% dochodów (po odliczeniu wynagrodzenia starosty było to już 20%). Pieniądze te przeznaczono na utrzymanie **stałego wojska** zwanego **kwarcianym**. W trakcie obrad sejmu podjęto także decyzję, że co pięć lat zostanie przeprowadzona lustracja domeny królewskiej w celu ustalenia jej realnych dochodów.

Reformy planowano kontynuować podczas kolejnych obrad sejmowych. Na sejmie warszawskim z przełomu 1563 i 1564 r. wyznaczono lustratorów, którzy mieli się udać do majątków królewskich i określić wartość ich dochodów.

Prace nad egzekucją dóbr planowano dokończyć na sejmie zwołanym do Piotrkowa na 1565 r. Na podstawie danych dostarczonych przez lustratorów miała zostać ustalona wartość domen i określona wysokość kwoty przeznaczonej na cele obronne. Tak się jednak nie stało. Elementem programu egzekucyjnego, który zrealizowano, była unia realna między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim zawarta w 1569 r.

M8 Podczas wojny kokoszej buntownicy podnieśli postulaty ruchu egzekucyjnego oraz skrytykowali dążenia królowej Bony do odzyskiwania domen królewskich. Zygmunt Stary zgodził się z częścią postulatów, ale zażądał uchwalenia nowych podatków na wojsko. Ostatecznie we Lwowie nie podpisano żadnego porozumienia między szlachtą a władcą. Podczas sejmu piotrkowskiego w 1538 r. przywódców rokoszu postawiono przed sądem sejmowym. Jednocześnie ukazał się dekret królewski zatwierdzający udział szlachty w elekcji. Henryk Rodakowski, *Wojna kokosza*, 1872 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

O tym się pisze

Jan Piotr Norblin, *Szlachcic polski*, ilustracja z lat 90. XVIII w., Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie.

Jerzy Topolski – polski historyk specjalizujący się w historii społeczno-gospodarczej oraz metodologii historii

T1 O rosnącej roli średniej szlachty w życiu politycznym i gospodarczym w XVI w. – analiza Jerzego Topolskiego*

Przejście od średniowiecznej gospodarki czynszowej do gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, które przekształciło gospodarstwa chłopskie z płacących czynsz i oddających daniny w naturze w obciążone przede wszystkim pańszczyzną, przyniosło szlachcie wydatne podniesienie dochodów, umożliwiło jej jeszcze aktywniejsze uczestnictwo w życiu politycznym kraju. Była to jednak już ta szlachta, która potrafiła, dzięki swej przedsiębiorczości, zapewnić sobie dominujące miejsce we wsiach, m.in. poprzez skupienie w swych rękach gruntów wiejskich należących często do wielu właścicieli. Na terenach, gdzie rozwijały się miasta, jak na przykład w Wielkopolsce, wielu takich wypartych ze wsi, cząstkowych właścicieli szlacheckich znalazło się w miastach. Tam jednak, jak na Mazowszu, gdzie procesy urbanizacji były słabe, pozostawali oni na wsiach, przyczyniając się do dalszego rozdrobnienia własności szlacheckiej.

Wspomniana aktywizacja szlachty przyczyniła się do ugruntowania w Polsce ustroju demokracji szlacheckiej, opartego na zasadzie równości prawnej i politycznej wszystkich przedstawicieli stanu szlacheckiego, który w Polsce – ze względu na specyficzne procesy rozwojowe w wiekach średnich – był kilkakrotnie liczniejszy aniżeli w krajach zachodniej Europy (obejmując około 8–10% ogółu ludności). Centralną instytucją, poprzez którą realizowała się zasada demokracji szlacheckiej, był sejm oraz powiązane z nim lokalne zgromadzenia szlachty, czyli sejmiki. Początek XVI wieku, a w szczególności ustawa Nihil novi *z 1505 roku oznaczały zakończenie procesu kształtowania się owego systemu parlamentarnego.*

Średnia szlachta potrafiła wyłonić ze swego grona wybitnych przywódców politycznych oraz sformułować dalekosiężny program działania, zmierzający do modernizacji aparatu państwowego. Program ten, zwany programem egzekucyjnym, realizowany w politycznej walce ze starą szlachtą, wywodzącą się ze średniowiecznych rodów, zakończył się sukcesem średniej szlachty. Zdobyła ona dominację polityczną w sejmie i kraju, a zarazem dzięki reformie skarbu, idącej w parze z rewindykacją dóbr królewskich znajdujących się w dużym stopniu w rękach możnych rodów, odsunęła od siebie konieczność wydatniejszego opodatkowania na rzecz państwa, wszelkie zaś podatki nadzwyczajne wymagały zgody sejmu. Uniezależniła się także, zwłaszcza w sprawach sądowych, od Kościoła. […]

System demokracji szlacheckiej, oparty na wspólnej ideologii politycznej średniej szlachty, mający zaplecze w gospodarce przynoszącej rosnące dochody (ze względu na korzystne dla szlachty kształtowanie się cen rolnych w stosunku do cen towarów importowanych), funkcjonował efektywnie dopóty, dopóki nie wyrosła, korzystając również z owej koniunktury, silna warstwa magnaterii oraz dopóki podstawy dochodów średniej szlachty nie zostały zagrożone.

Równocześnie zaś, w związku ze spadającą wydajnością pracy pańszczyźnianej, którą chłopi uważali za narzucony obowiązek, spadać zaczęły dochody szlachty, co odsuwało ją od życia politycznego w kierunku koncentrowania się na „poczciwym" życiu na wsi. Na miejsce dynamicznego programu egzekucyjnego pojawił się konserwatywny program zachowania „złotej wolności", powiązany z mitologizacją myślenia politycznego.

J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2015, s. 37–40.

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na wzrost politycznej aktywności szlachty. **T1**
2. Wymień powody, które zadecydowały o zwycięstwie politycznym średniej szlachty. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, na czym polegała demokracja szlachecka.
2. Opisz kompetencje poszczególnych stanów sejmujących.
3. Scharakteryzuj główne postulaty ruchu egzekucyjnego. Podaj, które z nich zrealizowano.
4. Oceń, czy słuszne jest stwierdzenie, że demokracja szlachecka była jedną z przyczyn osłabienia autorytetu władzy monarszej w Polsce. Odpowiedź uzasadnij.

Kształtowanie się demokracji szlacheckiej

11 Podsumowanie

Przywileje szlacheckie

Zapewnienie szlachcie uprzywilejowanej pozycji politycznej i ekonomicznej w państwie.
1454 – przywilej cerekwicko-nieszawski.
1496 – statuty piotrkowskie.
Prawo ziemskie – osobne prawo obowiązujące szlachtę.

Rozwarstwienie stanu szlacheckiego

Pod względem prawnym – teoretyczna równość przedstawicieli stanu szlacheckiego, pod względem ekonomicznym – duże zróżnicowanie.
Podział szlachty ze względów ekonomicznych
- możnowładztwo (magnateria)
- średnia szlachta
- drobna szlachta (zagrodowa)
- gołota

Sejm walny i konstytucja *Nihil novi*

1468, Piotrków – pierwszy dwuizbowy sejm walny (po 1569 r. obrady w Warszawie).
Początkowo zwoływany w celu uchwalania podatków. Z czasem poszerzenie kompetencji.
1505 – konstytucja *Nihil novi* – wzrost znaczenia izby poselskiej.
Stany sejmujące: król, senat i izba poselska.
Kompetencje sejmu walnego
- stanowienie prawa
- kontrola działań króla i ministrów
- określenie kierunków polityki zagranicznej

Zasada jednomyślności w podejmowaniu decyzji.

Ruch egzekucyjny

XVI w. – powstanie ruchu egzekucyjnego.
Dążenie średniej szlachty do uzyskania większych wpływów w państwie.
Na czele – m.in. Mikołaj Sienicki i Rafał Leszczyński.
Główne postulaty ruchu egzekucyjnego
- zwoływanie sejmu co roku
- egzekucja dóbr – odebranie przedstawicielom możnowładztwa bezprawnie zastawionych lub sprzedanych domen królewskich
- usprawnienie działania sądów
- unia realna z Litwą
- zakaz łączenia wysokich godności państwowych przez jedną osobę

Początkowo władcy nieprzychylni postulatom ruchu.
Dążenie Zygmunta I Starego do wzmocnienia władzy.
1537 – wojna kokosza.
1562/1563 – pierwszy sejm egzekucyjny w Piotrkowie, utworzenie wojska kwarcianego.
Postulaty ruchu egzekucyjnego w większości zrealizowane za panowania Zygmunta Augusta.
Wzmocnienie pozycji szlachty za sprawą działalności ruchu egzekucyjnego.

Polecane publikacje

S. Salmonowicz, *Kilka minionych wieków. Szkice i studia z historii ustroju Polski*, Kraków: Universitas, 2009.

A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Kraków: KAW, 1988.

12 Odrodzenie w Polsce

poł. XV w.
początki renesansu na ziemiach polskich

1474
pierwszy druk w Polsce

1501
przybycie do Polski Franciszka Florentczyka

1543
publikacja *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika

1551
pierwsze wydanie *O poprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Przypomnij

- Czym było odrodzenie i jakie hasła głosili humaniści?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były największe osiągnięcia polskiego renesansu.

Po lekcji

- Wymieniam główne czynniki, które wpłynęły na rozwój kultury renesansowej w Rzeczpospolitej.
- Prezentuję dokonania twórców odrodzenia w dziedzinie literatury i sztuki.
- Przedstawiam polską myśl polityczną epoki odrodzenia.
- Porównuję renesans polski z zachodnioeuropejskim.

Początki humanizmu na ziemiach polskich i rozwój mecenatu

Hasła włoskich myślicieli i nowinki w sztuce (zob. s. 40) zaczęły docierać na ziemie polskie w połowie XV w. dzięki kontaktom dyplomatycznym oraz handlowym z sąsiednimi Czechami i Węgrami. Do rozpowszechniania nowych idei przyczyniły się także podróże Polaków do Włoch (np. by studiować na uniwersytetach) i osobiste kontakty z tamtejszymi przedstawicielami odrodzenia. Z kolei włoscy zwolennicy humanizmu i twórcy sztuki renesansowej chętnie przyjeżdżali do Rzeczpospolitej, szczególnie na **dwór królewski** i do **Akademii Krakowskiej**. Doradcą Kazimierza Jagiellończyka i wychowawcą jego dzieci był pisarz polityczny i dyplomata Filippo Buonaccorsi (czyt. błonakors-i) zwany **Kallimachem**. Wspólnie z niemieckim poetą i humanistą Konradem Celtisem założyli w Krakowie pierwsze na ziemiach polskich stowarzyszenie humanistyczne – **Nadwiślańskie Towarzystwo Literackie**.

W czasach panowania Zygmunta Starego, m.in. dzięki jego małżeństwu z **Boną Sforzą** (czyt. sforcą), Kraków stał się ważnym ośrodkiem myśli i sztuki renesansowej oddziałującym na całą Europę Środkowo-Wschodnią. Bez **mecenatu Zygmunta Starego**, a później również jego syna **Zygmunta Augusta**, nie rozwinęłyby się zapewne talenty literackie Jana Dantyszka, Andrzeja Krzyckiego, Klemensa Janickiego czy Mikołaja z Hussowa. Kilku polskich zwolenników humanizmu utrzymywało kontakty

z czołowymi myślicielami tamtych czasów, m.in. z Erazmem z Rotterdamu. Listy pisane przez Jana Dantyszka do „księcia humanistów" są jednym z przykładów **epistolografii** (sztuki pisania listów, łac. *epistula* – „list") rozwijającej się w Rzeczpospolitej okresu odrodzenia.

Oprócz mecenatu królewskiego patronatem obejmowali artystów także przedstawiciele bogatej szlachty, wyższego duchowieństwa oraz rady miejskie. Spośród ówczesnych mecenasów można wymienić marszałka wielkiego koronnego Piotra Kmitę. Kazał on przebudować w stylu renesansowym należący do niego zamek w Wiśniczu. Ponadto utrzymywał licznych twórców, którym m.in. opłacał studia zagraniczne. Hojnym mecenasem był też biskup płocki Andrzej Krzycki. Na jego zlecenie romańską katedrę w Płocku przebudowano w stylu renesansowym.

Z krakowskiego mieszczaństwa wywodziła się kupiecko-bankierska rodzina Bonerów. Dzięki jej zabiegom w Krakowie pojawili się m.in. niemieccy malarze Hans Süss (czyt. z-is) z Kulmbachu czy Hans Dürer (czyt. direr), brat wybitnego niemieckiego malarza Albrechta. Obu zatrudnił następnie Zygmunt Stary, aby renesansowymi malowidłami ozdobili zamek na Wawelu.

Sztuka drukarska

Szybkiemu rozprzestrzenianiu się haseł odrodzeniowych sprzyjał wynalazek Johannesa Gutenberga. Dzięki rozwojowi sztuki drukarskiej na ziemie polskie napływały dzieła myślicieli humanizmu i pojawiały się zagraniczne podręczniki – np. dotyczące rolnictwa. Polska była jednym z krajów europejskich, w którym wynalazek Gutenberga zagościł stosunkowo wcześnie.

Z krakowskiej oficyny Kaspra Straubego (czyt. sztrałbego) pochodzi **najstarszy polski druk** (**1474 r.**). Dwa lata później we Wrocławiu wydrukowano pierwszą książkę zawierającą trzy modlitwy w języku polskim. Była to łacińska księga statutów synodalnych, w której znalazła się m.in. modlitwa *Ojcze nasz*. Prawdopodobnie w 1508 r. ukazała się pierwsza książka napisana w całości po polsku – anonimowa *Historia umęczenia Pana naszego Jezusa Chrystusa*.

Bona Sforza

(1494–1557)

Włoska księżniczka wywodząca się z mediolańskiego rodu Sforzów, druga żona Zygmunta Starego. Wraz z nią do Krakowa przyjechali włoscy twórcy, których wspierała i dzięki którym w Polsce i na Litwie nastąpił rozkwit renesansu. Jako królowa Polski wykazywała duże zainteresowanie sprawami politycznymi, co przysporzyło jej wielu wrogów w kręgach dworskich. Z inicjatywy Bony na dworze – a potem w całej Polsce – pojawiły się m.in. kalafiory, karczochy czy kapusta, nazwane potem włoszczyzną. Fragment portretu Bony Sforzy namalowanego ok. 1557 r. przez nieznanego artystę, Zamek Królewski w Warszawie.

M1 Istotną rolę w rozwoju architektury renesansowej na ziemiach polskich odegrali Włosi, m.in. Franciszek Florentczyk. Brał on udział w rozbudowie zamku w Krakowie. Rozpoczął też budowę krużganków **1** na Wawelu. Od strony dziedzińca krużganki zostały ozdobione arkadami **2**, czyli kolumnami połączonymi łukiem. Prace nad dziedzińcem zakończył Bartolomeo Berrecci (czyt. bereczi). Na zdjęciu krużganki i fragment dziedzińca Zamku Królewskiego na Wawelu.

Praca z materiałem

1. Omów wpływ włoskiego renesansu na polską architekturę. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

Mikołaj Rej

(1505–1569)

Poeta, prozaik, tłumacz, jeden z czołowych przedstawicieli literatury renesansowej w Polsce. Był zwolennikiem reformacji na ziemiach polskich i ruchu egzekucyjnego. Jako teolog, kalwinista i kilkukrotny poseł na sejm angażował się w spory polityczne i religijne. Do historii przeszedł jako pierwszy twórca literatury piszący wyłącznie po polsku i autor słynnego zdania: „A niechaj narodowie wżdy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają". Nazywany jest ojcem literatury polskiej. Fragment portretu Mikołaja Reja zamieszczonego w jego książce *Źwierciadło* wydanej w 1567 r.

Literatura

Twórcy literatury odrodzeniowej na ziemiach państwa polsko-litewskiego treścią i formą nawiązywali do wzorów europejskich. Początkowo pisali przede wszystkim w języku łacińskim. Jednym z nich był Jan z Wiślicy – autor renesansowego poematu o wielkiej wojnie z zakonem krzyżackim i bitwie pod Grunwaldem. **Jan Dantyszek**, znakomity dyplomata, a także poeta, w swojej twórczości komentował m.in. życie polityczne i wydarzenia dworskie. Piękno przyrody opiewał Mikołaj z Hussowa. **Andrzej Krzycki** jako pierwszy polski twórca uprawiał satyrę, za której pośrednictwem krytykował przywary dworzan i wady życia dworskiego. Za najwybitniejszego polskiego poetę piszącego wówczas po łacinie uchodzi **Klemens Janicki**.

Od początku XVI w. powstawały w Polsce dzieła tworzone również w rodzimym języku. Jednym z pierwszych autorów piszących po polsku był **Biernat z Lublina**. Jednak rozwój piśmiennictwa w języku polskim zawdzięczamy przede wszystkim **Mikołajowi Rejowi**. Nawoływał on do tworzenia dzieł w języku narodowym. Podkreślał, że Polacy mają własny język i nie muszą się posługiwać łaciną. Był to wyraz jego poglądów politycznych i wyznaniowych – jako zwolennik reformacji postulował m.in. czytanie Pisma Świętego w językach narodowych. Zgodnie z tym przekonaniem Rej pisał wyłącznie po polsku. W swoich utworach nie bał się atakować duchowieństwa za zepsucie moralne i ganić przywiązania szlachty do luksusu, co znalazło wyraz w dialogu satyrycznym *Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem*. W traktacie *Żywot człowieka poczciwego* przedstawił zaś wzorcowy obraz życia szlacheckiego wiedzionego w zgodzie z naturą.

Najwybitniejszym poetą renesansowym piszącym w języku polskim był **Jan Kochanowski** – uważany za ojca polskiej poezji i jednego z najznakomitszych pisarzy tej epoki w Europie. W swej twórczości m.in. ukazywał przeżycia osobiste, np. w *Trenach* powstałych po śmierci córki Urszuli pisał o smutku i tęsknocie za utraconym dzieckiem. Bacznie obserwował też rzeczywistość polityczną, co znalazło odzwierciedlenie w *Odprawie posłów greckich* – pierwszej polskiej tragedii. Wystawiono ją na dworze królewskim w obecności Stefana Batorego i Anny Jagiellonki. *Fraszki* wydane w roku śmierci Kochanowskiego to utwory zarówno żartobliwe, jak i refleksyjno-filozoficzne. Poeta zawarł w nich np. portrety przyjaciół oraz dostojników duchownych i świeckich, a także obrazki z życia dworskiego i wiejskiego.

Spośród innych twórców poezji należy wymienić piszącego sonety i erotyki Mikołaja Sępa Szarzyńskiego. Jego twórczość uważana jest za pomost między epokami renesansu i baroku (zob. s. 202). W kręgach miejskich

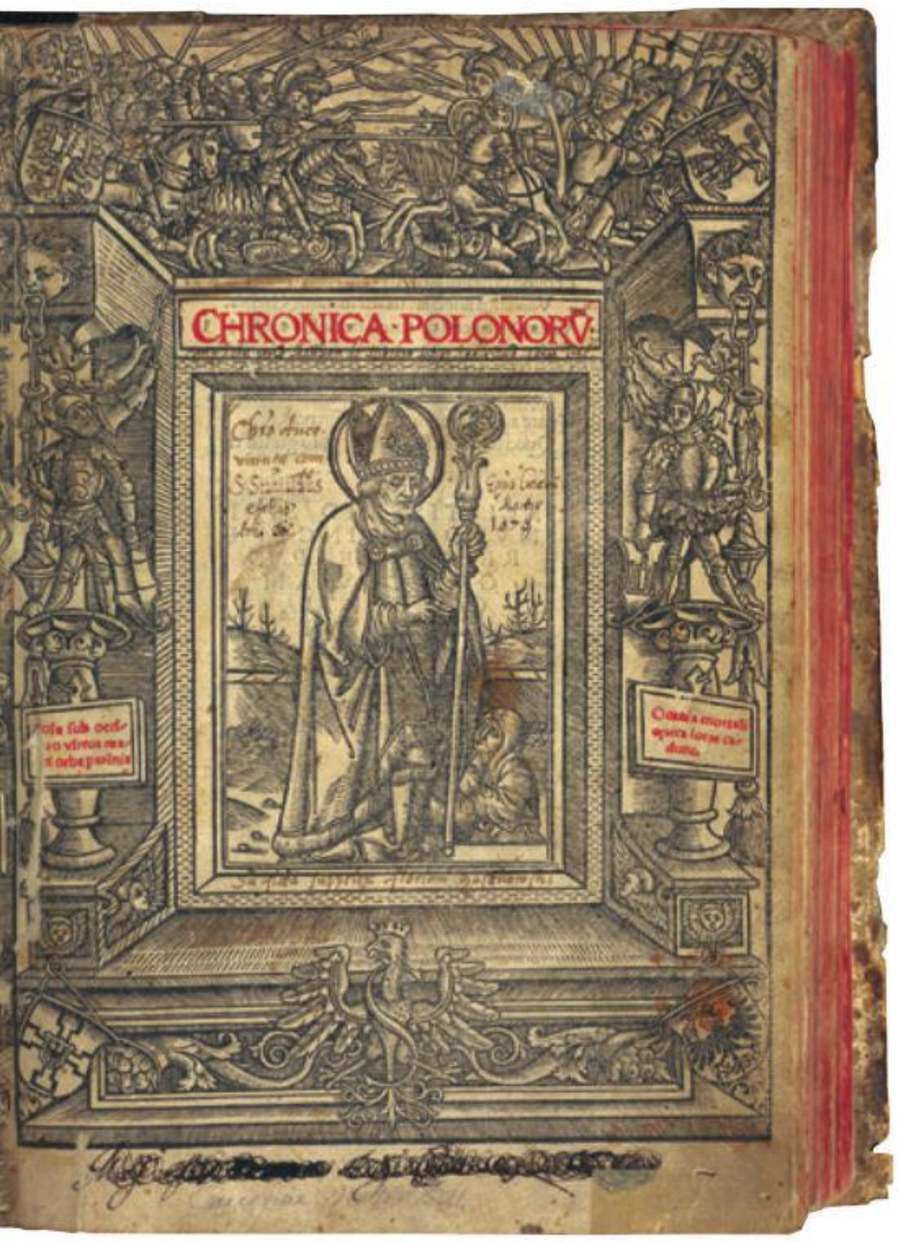

M2 W 1519 r. Maciej z Miechowa opublikował *Kronikę polską*. Pierwsze wydanie zostało ocenzurowane – autorowi nie pozwolono na negatywną ocenę rządów Aleksandra Jagiellończyka oraz krytykę wyprawy mołdawskiej zorganizowanej przez Jana Olbrachta. Na ilustracji strona tytułowa *Kroniki polskiej*.

tworzyli Sebastian Fabian Klonowic oraz Szymon Szymonowic. Pierwszy z nich jest autorem m.in. *Worka Judaszów* – poematu satyrycznego, w którym bronił praw mieszczan i chłopów. Drugiemu sławę przyniosły *Sielanki*, uważane za ostatnie wybitne dzieło polskiego renesansu (wyd. 1614 r.).

Oprócz literatury pięknej w Polsce epoki odrodzenia rozwijało się również piśmiennictwo historyczne. Do najwybitniejszych przedstawicieli tego nurtu należy biskup warmiński **Marcin Kromer** – autor napisanej po łacinie kroniki dziejów Polski *O pochodzeniu i czynach Polaków ksiąg trzydzieści*. Praca ta była wielokrotnie wydawana także w innych krajach. **Marcin Bielski** zaś opisał po polsku dzieje powszechne w *Kronice wszytkiego świata*. Popularnością cieszyły się utwory profesora Akademii Krakowskiej **Macieja z Miechowa** zwanego Miechowitą – wydane po łacinie *Kronika polska* i *Opis Sarmacji azjatyckiej i europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje*.

Myśl polityczna i społeczna

Wraz z rozkwitem literatury pięknej rozwijała się publicystyka polityczna. Jej twórcy przedstawiali w swych utworach propozycje reform ustrojowych i społecznych zgodnych z duchem epoki. Niejednokrotnie nawiązywali do przemyśleń starożytnych filozofów – Platona, Arystotelesa czy Cycerona. U antycznych myślicieli znajdowali interesujące ówczesnych kwestie organizacji państwa, prawa, obowiązków, obyczajów i cnót obywatelskich. Wielu polskich pisarzy politycznych starało się dostosować te rozwiązania do panujących w Polsce realiów politycznych i społecznych.

Za najlepszego pisarza politycznego polskiego odrodzenia uznaje się **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**. Jego pomnikowym dziełem jest napisany po łacinie traktat polityczny *O poprawie Rzeczypospolitej*. Ze względu na zawarte w nim postulaty społeczne, szczególnie krytykę Kościoła, utwór ten wydrukowano najpierw w wersji ocenzurowanej (w 1551 r., bez dwóch ksiąg). Kompletne dzieło zostało opublikowane w 1554 r. w Bazylei. Autor nawiązywał do myśli antycznych filozofów i myślicieli, takich jak Arystoteles i Cyceron. Ponadto domagał się zrównania wszystkich wobec prawa bez względu na pochodzenie społeczne, co ówcześni uważali za zbyt radykalny pomysł. Nawoływał też do podniesienia poziomu szkolnictwa oraz laicyzacji wychowania. Był zwolennikiem silnego państwa podporządkowanego władzy króla. Krytykował Kościół Katolicki, domagał się utworzenia Kościoła narodowego (zob. s. 135) oraz równoprawnego zjednoczenia wyznań, bez przewagi Kościoła Rzymskokatolickiego. Modrzewski dzięki przedstawionej w swoim dziele wizji społeczeństwa i ustroju państwa na trwałe zapisał się w historii europejskiej myśli odrodzeniowej.

Innym wybitnym pisarzem politycznym tego okresu odwołującym się do osiągnięć twórców antycznych był **Stanisław Orzechowski**. Ten wybitny mówca i przeciwnik ruchu egzekucyjnego zasłynął jako autor

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego pierwsze wydanie pracy Miechowity zostało ocenzurowane. **M2**

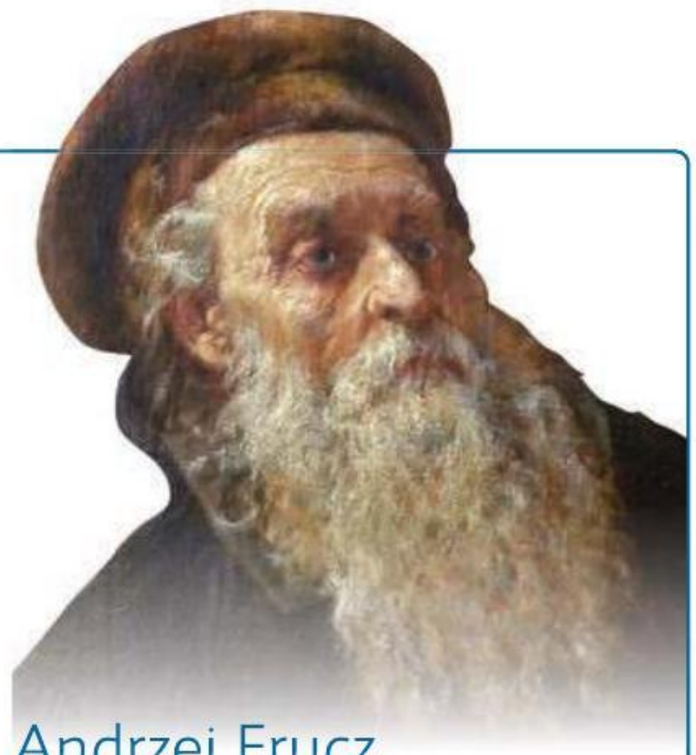

Andrzej Frycz Modrzewski

(1503–1572)

Szlachcic, działacz ruchu egzekucyjnego, publicysta polityczny epoki odrodzenia, zwolennik humanizmu i reformacji. Studiował w Krakowie, podjął też naukę w Wittenberdze, gdzie poznał Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Po śmierci Erazma z Rotterdamu przywiózł do Polski jego bibliotekę, zakupioną przez Jana Łaskiego (wybitnego działacza reformacji). Po objęciu w 1547 r. funkcji sekretarza królewskiego brał udział w kilku misjach dyplomatycznych. Po opuszczeniu dworu został w 1553 r. wójtem w Wolborzu. Andrzej Frycz Modrzewski na obrazie Jana Matejki *Unia lubelska*, 1869 r., Muzeum Narodowe w Lublinie.

M3 **Andrzej Frycz Modrzewski o obsadzaniu urzędów, XVI w.**

Niechże tedy i to się stanie obyczajem, aby przy powierzaniu dostojeństw najbardziej oglądano się na cnotę. Niechże król albo ktokolwiek, kto się ma o to troszczyć, nie pozwala, aby mu oczy ćmiono tylko zadymionymi ze starości herbami przodków; niech wybada, jaki charakter i myśli tego, kogo ma do dostojeństw przeznaczyć. [...] Bo nie wiem, czego znakomitego dokona na urzędzie, kto ani rozsądkiem, ani nauką do takich spraw nieprzygotowany, kto nie wie, co to uczciwa praca, i kto na nią niewytrzymały, kto przywykł trawić największą część swego czasu na zabawach i biesiadach [...]. Ale ponieważ wielu uważa, że przy udzielaniu dostojeństw wpierw niż na cnotę patrzeć się winno na szlachectwo rodu, trzeba się rozprawić z tym błędem i założyć, że prawdziwe szlachectwo nie tyle polega na świetności przodków i starożytności herbów, ile na cnocie.

Odrodzenie, oprac. L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa: PZWS, 1960, s. 28.

traktatów *Rozmowa albo Dyalog około egzekucyjej Polskiej Korony* oraz *Quincunx* (czyt. kfinkunks), *to jest Wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony*. Wychwalał w nich złotą wolność, utwierdzając szlachtę w przekonaniu, że jest najważniejszym stanem w państwie. Sprzeciwiał się egzekucji dóbr i zarysował wzór ustroju, w którym władza monarsza jest uzależniona od papieskiej oraz ograniczona przez prawa i przywileje szlachty. Jeszcze bardziej zdecydowane poglądy odnajdujemy w traktacie *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana*. Praca ta odwoływała się do form ustrojowych opisanych przez Arystotelesa w *Polityce*. Orzechowski przedstawił wizję Rzeczpospolitej, której trzon stanowi katolicka szlachta żyjąca zgodnie z postanowieniami soboru trydenckiego. Uważał, że filarami państwa powinny być: duchowieństwo, szlachta i król. Mieszczanom i chłopom przypisywał role służebne. Orzechowski atakował Frycza Modrzewskiego za jego poglądy społeczne i wizje ustrojowe. Europejską sławę przyniósł mu łaciński cykl mów – turcyków – w których nawoływał do krucjaty antytureckiej.

Architektura i rzeźba

Początek architektury renesansowej na ziemiach polskich jest związany z działalnością **Franciszka Florentczyka**, architekta i kamieniarza przybyłego z Włoch. Wykonał on m.in. niszę nagrobną króla Jana Olbrachta w katedrze na Wawelu oraz rozpoczął przebudowę w duchu renesansowym **zamku na Wawelu**, w którym zaprojektował arkadowe krużganki.

Za pierwsze typowo renesansowe dzieło architektoniczne w Polsce uznaje się mauzoleum ostatnich Jagiellonów – **Kaplicę Zygmuntowską**. Autorem projektu był florencki architekt i rzeźbiarz **Bartolomeo Berrecci**. Kaplica, stanowiąca część katedry wawelskiej, powstała w latach 1519–1531.

M4 W XVI w. z inicjatywy Zygmunta Starego Bartolomeo Berrecci przebudował rezydencję królewską na Wawelu. Wybudował m.in. Kaplicę Zygmuntowską 1, na której kopule 2 umieścił latarnię 3 zwieńczoną złotą kulą z aniołem trzymającym koronę i krzyż.

W swym humanistycznym przesłaniu zespolenie tych budowli miało odzwierciedlać chwałę Boga połączoną z chwałą króla i jego rodziny. Kaplicę Zygmuntowską nazywa się perłą włoskiego renesansu na północ od Alp. Podobną kaplicę Berrecci wzniósł dla podkanclerza i biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego. Włoski architekt realizował zlecenia nie tylko w Krakowie, lecz także w innych miastach, m.in. Poznaniu.

Do przebudowy własnych siedzib przystąpili możnowładcy i zamożni szlachcice, zainspirowani działaniami dworu królewskiego. Dzięki temu do Polski przybyło wielu znakomitych rzemieślników z Włoch i innych krajów europejskich. W duchu renesansowym przebudowano lub wzniesiono m.in. pałace w Książu Wielkim, Baranowie czy Janowcu. Kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski postanowił wznieść w stylu renesansowym od podstaw całe miasto. Zadania podjął się włoski architekt Bernardo Morando. Zaprojektował i wybudował miasto oraz otaczające je fortyfikacje. Do dzisiaj możemy oglądać **renesansowy Zamość**, zwany niekiedy Padwą północy.

Również rady miejskie i bogatsi mieszczanie zaczęli inwestować w nowe renesansowe budowle lub przerabianie dotychczasowych siedzib i kamienic. W stylu renesansowym rozbudowano m.in. **ratusz w Poznaniu** i **krakowskie Sukiennice**. Miejskie kamienice dekorowano charakterystycznymi dla stylu renesansowego attykami, a fasady budynków zdobiono płaskorzeźbami i polichromiami. W miastach Prus Królewskich, szczególnie w Gdańsku, widać również wpływ architektury z Niderlandów.

Rzeźba renesansowa w Polsce rozwijała się przede wszystkim w formie **nagrobków** i **płyt nagrobnych** umieszczanych w kościołach. Oprócz włoskich twórców sukcesy na tym polu odnosił Jan Michałowicz z Urzędowa – najznakomitszy artysta polski okresu renesansu. Wykonał m.in. nagrobki biskupów Benedykta Izdbieńskiego w katedrze poznańskiej oraz Filipa Padniewskiego w katedrze wawelskiej. W przeciwieństwie do innych krajów europejskich na terenie państwa polsko-litewskiego pojawiły się także bogato zdobione nagrobki dziecięce.

M5 W pożarze, który w 1536 r. wybuchł w Poznaniu, ucierpiał miejski ratusz. Kilkanaście lat później podjęto decyzję o jego przebudowie. Zadania podjął się pochodzący z północnych Włoch Jan Baptysta Quadro (czyt. kładro). Zaprojektował on trójkondygnacyjną lodżię 1, czyli otwartą wnękę w formie arkad. Nad lodżią zaprojektował attykę 2 – ozdobny element wieńczący elewację. W XVIII w. na attyce dodano wizerunki królów z dynastii Jagiellonów. W XVI w. wybudowano też wieżę, na której znalazł się charakterystyczny zegar z koziołkami 3.

M6 Przykładem renesansowej rzeźby nagrobkowej są nagrobki Zygmunta Starego (projektu Berrecciego) oraz Zygmunta Augusta znajdujące się w Kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu. Zostały wykonane z marmuru i umieszczone w arkadowych niszach.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czym – według Andrzeja Frycza Modrzewskiego – należało się kierować przy wyborze urzędników. **M3**
2. Wymień elementy architektury renesansowej. **M4**, **M5**
3. Porównaj styl gotycki z renesansowym. Wykorzystaj **M4**, **M5** oraz wiedzę pozaźródłową.
4. Wskaż elementy świadczące o renesansowym charakterze nagrobka. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

M7 **Zamość w opinii Bernarda Vannozziego* – pomocnika nuncjusza apostolskiego, XVI w.**

Miasto Zamość założył p. Kanclerz z powodu, że się w tej okolicy urodził [...]. Zaczął stawiać to miasto w roku 1581 i już dzisiaj liczy [ono] do czterechset domów, po większej części z włoska budowanych. Miasto formuje czworogran, ma rynek obszerny, otoczony kształtnemi podsieniami*, w których znajdują się sklepy z różnemi towarami. Murują teraz kościół wspaniały i piękny wewnątrz i [na] zewnątrz dobrze ozdobiony. [...]*

Wystawił i założył Akademię, w której prócz teologii do wszystkich nauk są profesorowie. Przy niej jest zgromadzenie [...], gdzie znaczna liczba wybranej młodzieży ubogiej kosztem tego pana jest utrzymywana. Widać w nich bystrość i można mieć nadzieję, że wyrosną na dzielnych mężów. [...]

Jest też w Zamościu twierdza obszerna, ozdobna, rozważnie stawiana i lubo w równinie, mocno obwarowana, lecz nade wszystko w liczny rynsztunek dobrze opatrzona. [...]

Kazał wystawić bibliotekę bardzo dobrze urządzoną, znaczną, [pełną] ksiąg zwłaszcza w językach greckim i germańskim; znajdują się przy tym rzadkie i ciekawe manuskrypta.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 115.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, co mogło zachęcić osadników do zamieszkania w Zamościu. **M7**, **M8**
2. Uzasadnij stwierdzenie, że Zamość był miastem idealnym. **M8**
3. Wskaż na mapie miejscowości, w których znajdowały się budowle wzniesione w stylu renesansowym. **M9**

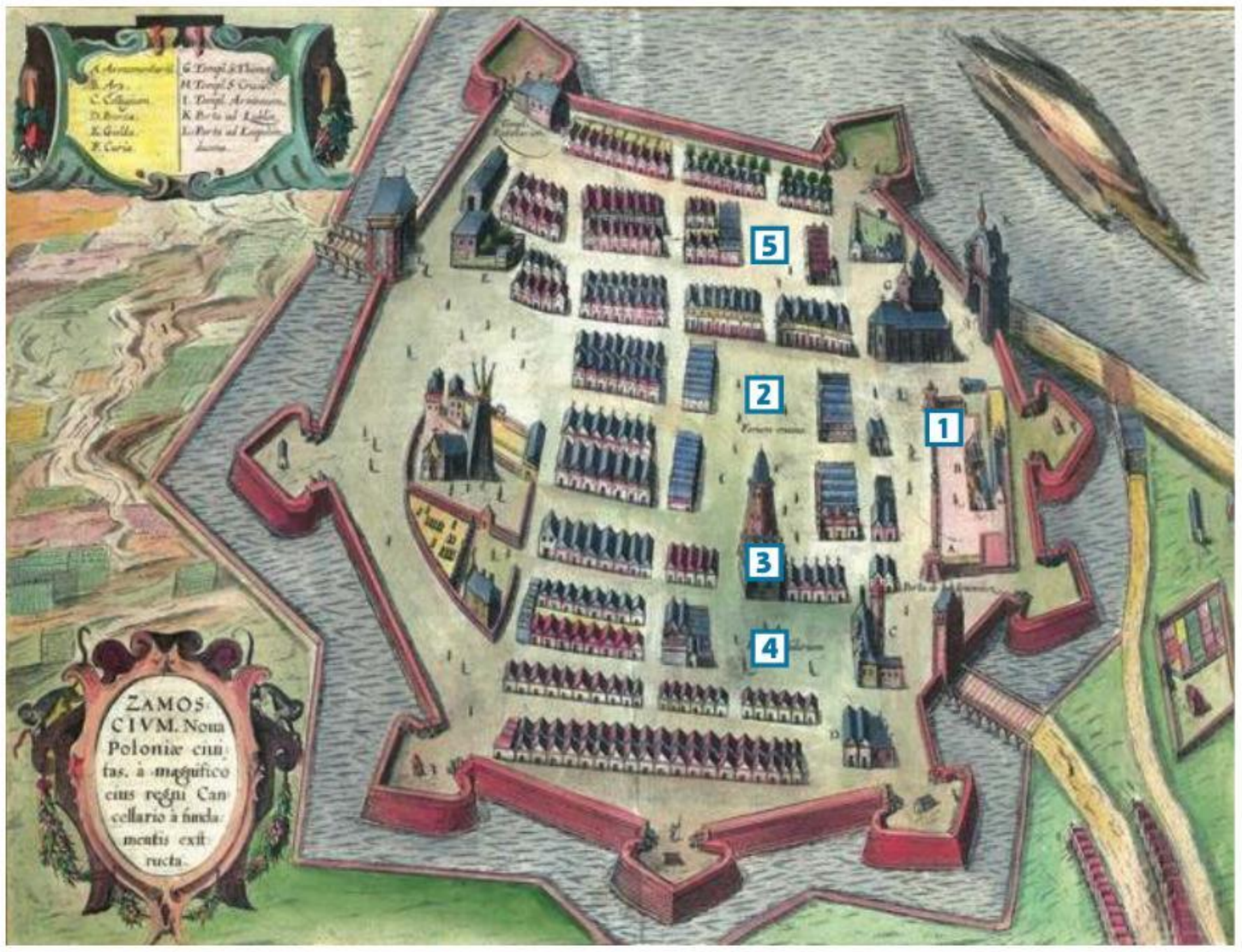

* **Vannozziego** (czyt. wanocc-iego)
czworogran – czworobok
podsienie – zadaszenie, podcienie przed domem

M8 Założony przez Jana Zamoyskiego Zamość uznaje się za miasto idealne pod względem zabudowy. Architekt Bernardo Morando zaprojektował Zamość na planie podobnym do budowy człowieka. Głową był Pałac Zamoyskiego 1, a sercem – Rynek Wielki 2 z ratuszem 3 i kamienicami dookoła. Rynek Solny 4 i Rynek Wodny 5, położone po przeciwległych stronach, symbolizowały organy wewnętrzne. Na ilustracji plan Zamościa zamieszczony w atlasie *Civitates orbis terrarum* z XVII w.

Malarstwo

Malarstwo renesansowe w Rzeczpospolitej nie osiągnęło takiego poziomu jak choćby polska literatura. Na uwagę zasługuje jednak twórczość najwybitniejszego polskiego malarza tego okresu – **Stanisława Samostrzelnika**, członka zakonu cystersów, który od 1511 r. pracował w Szydłowcu dla kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego, właściciela tego miasta. Samostrzelnik wykonał malowidła w tamtejszym kościele i na zamku, a także ilustracje i miniatury do księgi genealogicznej rodu Szydłowieckich. Później przeniósł się do Krakowa, w którym miał własny warsztat i realizował zamówienia duchownych, mieszczan oraz dworu – zilustrował m.in. modlitewnik królowej Bony.

Na początku XVI w. krakowski notariusz Baltazar Behem sporządził rękopis – ***Kodeks Baltazara Behema*** – zawierający odpisy przywilejów nadanych miastu w ciągu wieków oraz ustawy regulujące życie krakowskich rzemieślników. Tekst kodeksu został ozdobiony miniaturami przez nieznanego z imienia i nazwiska malarza krakowskiego. Są wśród nich sceny realistycznie przedstawiające stroje i życie codzienne ówczesnych mieszkańców miasta.

Muzyka

W okresie renesansu rozwijała się muzyka, zarówno o charakterze dworskim, jak i ludowym. Służyła nie tylko rozrywce (np. pieśni i tańce), lecz także celom religijnym. Śpiew odgrywał istotną rolę w kościołach protestanckich. Na dworach polskich monarchów, zwłaszcza Zygmunta I Starego, nie brakowało utalentowanych muzyków i kompozytorów. Najwybitniejszym spośród nich był **Mikołaj Gomółka**. Skomponował muzykę do 150 psalmów poetycko przetłumaczonych przez Jana Kochanowskiego, śpiewanych i w kościołach katolickich, i w innowierczych zborach. Na uwagę zasługuje również **Wacław z Szamotuł**, który po przejściu na kalwinizm tworzył muzykę do pieśni religijnych w języku polskim.

LEGENDA

Renesansowe budowle:
- zamki i pałace
- kościoły
- synagogi
- zabudowa miejska

Szkolnictwo:
- Kraków — uniwersytety
- Zamość — akademie
- Elbląg — gimnazja akademickie i kolegia
- D1 — drukarnie i ich liczba

obszar Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVI w.

lenna polskie

1. Ogrodzieniec
2. Pieskowa Skała
3. Pińczów
4. Szydłowiec
5. Poddębice
6. Baranów
7. Tarnów
8. Lusławice
9. Żywiec
10. Krasiczyn
11. Żółkiew
12. Kazimierz
13. Janowiec

M9 Kultura i szkolnictwo w Rzeczpospolitej doby renesansu

Mikołaj Kopernik

(1473–1543)

Astronom, prawnik, ekonomista, lekarz i tłumacz. Urodził się w Toruniu, studiował na uniwersytetach w Krakowie, Bolonii, Padwie i Ferrarze. Większość życia spędził we Fromborku jako kanonik kapituły warmińskiej. Do historii przeszedł jako wybitny astronom, autor napisanego po łacinie dzieła *O obrotach sfer niebieskich* (*De revolutionibus orbium coelestium;* czyt. celestium), opublikowanego w 1543 r. Fragment obrazu Jana Matejki *Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem*, 1872 r., Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Praca z materiałem

1. Podaj przyczyny krytykowania teorii heliocentrycznej przez Kościół. Wykorzystaj **M10** oraz wiedzę pozaźródłową.

NICOLAI COPERNICI

net, in quo terram cum orbe lunari tanquam epicyclo contineri diximus. Quinto loco Venus nono mense reducitur. Sextum denique locum Mercurius tenet octuaginta dierum spacio circũ currens. In medio uero omnium residet Sol. Quis enim in hoc

pulcherimo templo lampadem hanc in alio uel meliori loco ponet, quàm unde totum simul possit illuminare? Siquidem non inepte quidam lucernam mundi, alij mentem, alij rectorem uocant. Trimegistus uisibilem Deum, Sophoclis Electra intuentẽ omnia. Ita profecto tanquam in solio regali Sol residens circum agentem gubernat Astrorum familiam. Tellus quoq; minime fraudatur lunari ministerio, sed ut Aristoteles de animalibus sit, maximã Luna cũ terra cognationẽ habet. Concipit interea à Sole terra, & impregnatur annuo partu. Inuenimus igitur sub hac

Szkolnictwo i nauka

W XVI w. Akademia Krakowska jak wiele uniwersytetów europejskich wciąż realizowała średniowieczny program studiów, przez co stała się uczelnią o charakterze lokalnym. Jednak powstały wówczas w Polsce inne szkoły wyższe, m.in. uniwersytet w Wilnie i akademia w Zamościu. Ta ostatnia w zamyśle fundatora miała kształcić przyszłe kadry dworskie.

Prężnie **rozwijało się szkolnictwo średnie**, zarówno szkoły protestanckie, organizowane m.in. w gimnazjach akademickich w Gdańsku, Elblągu czy Akademii Rakowskiej (zob. s. 135), jak i jezuickie (zob. s. 137) – w kolegiach w Braniewie czy Wilnie (późniejszej akademii). Synowie szlacheccy i mieszczańscy wyjeżdżali też za granicę, by studiować na najlepszych uniwersytetach w Europie Zachodniej.

Najważniejszym wydarzeniem w polskiej nauce okresu renesansu było opracowanie teorii heliocentrycznej przez toruńskiego astronoma **Mikołaja Kopernika**. W wydanym po łacinie w **1543 r.** dziele ***O obrotach sfer niebieskich*** uczony przedstawił wizję wszechświata, w którym to Ziemia oraz inne planety Układu Słonecznego krążą wokół Słońca, a nie na odwrót, jak wówczas powszechnie sądzono. Koncepcję tę znano wprawdzie już w starożytności, lecz dopiero Kopernik uzasadnił ją naukowo. Dlatego mówimy o przewrocie kopernikańskim, a sam astronom jest powszechnie uważany za twórcę jednej z najważniejszych rewolucji naukowych wszech czasów.

Spośród polskich uczonych okresu renesansu wyróżnił się Jan ze Stobnicy – profesor Akademii Krakowskiej oraz pierwszy rektor Akademii Lubrańskiego w Poznaniu. Pozostawił po sobie liczne dzieła z astronomii, matematyki, geografii, nauk przyrodniczych, teologii i etyki. W 1512 r. wydał pierwszą w Rzeczpospolitej pracę zawierającą mapy oraz informacje o kontynencie amerykańskim.

Wysoki poziom osiągnęła polska medycyna. W Krakowie pracował Józef Struś, autor wydanego w 1555 r. w Bazylei i uznanego w całej Europie dzieła o tętnie. Sławę zyskał również inny polski lekarz Wojciech Oczko, który jako dermatolog i wenerolog leczył dolegliwości powszechnie nękające ówczesnych ludzi. Pionierami w badaniach nad chorobami nerwowymi (zwanymi wówczas melancholią) i ich leczeniu byli Maciej z Miechowa oraz Andrzej Grutinius.

M10 Mikołaj Kopernik zainteresował się astronomią jeszcze w szkole parafialnej w Toruniu, a swoją pasję rozwijał w trakcie studiów w Krakowie i Bolonii. Już podczas pobytu we Włoszech krytykował geocentryczną teorię Ptolemeusza. Własną teorię heliocentryczną opracował na podstawie obserwacji dokonanych w Olsztynie i we Fromborku. Na przełomie 1514 i 1515 r. rozpoczął pisanie rozprawy *O obrotach sfer niebieskich*, która została wydana po jego śmierci. Jeszcze za życia polskiego astronoma świat poznał jego tezę, że to Ziemia krąży wokół Słońca. Oprócz zwolenników teorii heliocentrycznej pojawili się jej krytycy, do których należał m.in. Marcin Luter. Na początku XVII w. dzieło Kopernika zostało wpisane do *Indeksu ksiąg zakazanych*. Na ilustracji strona z pracy *O obrotach sfer niebieskich* wydanej w 1543 r. w Norymberdze.

Odrodzenie w Polsce

12 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz znaczenie mecenatu dla rozwoju kultury renesansowej na ziemiach polskich.
2. Scharakteryzuj literaturę polskiego odrodzenia.
3. Przedstaw związki europejskich architektów z renesansem w Polsce.
4. Wyjaśnij, jaki wpływ na kulturę europejską czasów odrodzenia wywarli polscy twórcy i myśliciele.

Początki humanizmu na ziemiach polskich i rozwój mecenatu

Od połowy XV w. napływ idei humanizmu z Czech i Węgier do Polski.
Działalność włoskiego humanisty Kallimacha na dworze Kazimierza Jagiellończyka.
Mecenat królewski, duchowny oraz szlachecki i mieszczański.
Kraków głównym ośrodkiem polskiego odrodzenia dzięki królowej Bonie.

Literatura renesansowa

W początkach odrodzenia twórczość w języku łacińskim: Jan z Wiślicy, Jan Dantyszek, Mikołaj z Hussowa, Andrzej Krzycki i Klemens Janicki.
Biernat z Lublina – jeden z pierwszych autorów piszących po polsku.
Mikołaj Rej – piszący wyłącznie po polsku propagator języka polskiego w literaturze; *Krótka rozprawa między trzema osobami*, *Panem*, *Wójtem a Plebanem*.
Jan Kochanowski – najwybitniejszy poeta polskiego odrodzenia; *Fraszki*, *Treny*, *Odprawa posłów greckich*.
Mikołaj Sęp Szarzyński – twórca sonetów.
Pisarze wywodzący się z mieszczaństwa: Sebastian Fabian Klonowic i Szymon Szymonowic.
Rozwój piśmiennictwa historycznego: Marcin Kromer, Marcin Bielski, Maciej z Miechowa.

Renesansowe architektura, rzeźba i malarstwo

Początek sztuki renesansowej w Polsce związany z działalnością Franciszka Florentczyka – rozpoczęcie przebudowy zamku na Wawelu.
Kaplica Zygmuntowska – pierwszy projekt architektoniczny w całości renesansowy, autorstwa Bartolomea Berrecciego.
Przebudowy rezydencji w stylu renesansowym przez możnowładztwo, zamożną szlachtę, bogatych mieszczan i rady miejskie, m.in. katedra w Płocku, pałace w Książu Wielkim, Baranowie, Janowcu, ratusz w Poznaniu, Sukiennice w Krakowie, zamek w Wiśniczu.
Zamość – miasto zbudowane od podstaw w stylu renesansowym.
Obecność na ziemiach polskich głównie architektów z Włoch, w Prusach Królewskich wpływy niderlandzkie.
Rzeźba – głównie nagrobki.
Malarstwo ścienne i miniaturowe.

Sztuka drukarska

Rozprzestrzenianie się haseł odrodzeniowych dzięki wynalazkowi druku.
1474 – najstarszy polski druk.
1508 – prawdopodobna data druku pierwszej książki napisanej w całości w języku polskim.

Myśl polityczna i społeczna polskiego odrodzenia

Traktaty polityczne poruszające kwestie społeczne i ustrojowe.
Andrzej Frycz Modrzewski – publicystyka polityczna; *O poprawie Rzeczypospolitej*; postulaty: równość społeczna, jednakowe prawa dla wszystkich, silna władza królewska, utworzenie Kościoła narodowego.
Stanisław Orzechowski – traktaty polityczne; postulaty: zachowanie złotej wolności szlacheckiej, krucjata przeciwko Turkom, walka z ruchem egzekucyjnym.
Nawiązywanie przez polskich pisarzy politycznych do dorobku starożytnych filozofów.

Muzyka

Rozwój muzyki dworskiej i ludowej.
Najwybitniejsi kompozytorzy
- Mikołaj Gomółka – muzyka do psalmów przetłumaczonych przez Jana Kochanowskiego
- Wacław z Szamotuł – muzyka do pieśni religijnych

Szkolnictwo i nauka

Rozwój szkolnictwa protestanckiego i jezuickiego, utrata znaczenia Akademii Krakowskiej.
Teoria heliocentryczna opracowana przez Mikołaja Kopernika.
Rozwój medycyny (Józef Struś, Wojciech Oczko, Maciej z Miechowa, Andrzej Grutinius) i geografii (Jan ze Stobnicy).

Polecane publikacje

M. Bogucka, *Bona Sforza*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009.
J. Małłek, *Mikołaj Kopernik. Szkice do portretu*, Toruń: WN UMK, 2015.
Zamość – miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury, pod red. J. Kowalczyka, Lublin: Wyd. Lubelskie, 1980.

13 Reformacja i kontrreformacja na ziemiach polskich

1562 rozłam w Kościele Kalwińskim i wyodrębnienie się braci polskich

1570 zgoda sandomierska

1573 konfederacja warszawska

1577 wprowadzenie w Rzeczpospolitej postanowień soboru trydenckiego

1596 unia brzeska

1638 likwidacja Akademii Rakowskiej

Przypomnij

- Jak przebiegała reformacja w Europie Zachodniej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegały reformacja i kontrreformacja na ziemiach polskich w XVI w.

Po lekcji

- Przedstawiam sytuację wyznaniową w państwie polsko-litewskim przed reformacją.
- Charakteryzuję najważniejsze wyznania protestanckie w Rzeczpospolitej.
- Oceniam znaczenie konfederacji warszawskiej w dziejach Rzeczpospolitej i Europy.
- Opisuję kontrreformację w Rzeczpospolitej.

Wielonarodowościowa i wielowyznaniowa struktura państwa

U progu epoki wczesnonowożytnej zarówno Korona, jak i Wielkie Księstwo Litewskie nie były jednorodne pod względem etnicznym, wyznaniowym i kulturowym. Od czasów średniowiecza ziemie te zamieszkiwały – poza **Polakami** i **Litwinami** – rozmaite nacje, posługujące się odmiennymi językami oraz wyznające różne religie. W Wielkopolsce i Prusach Królewskich oprócz Polaków znaczną grupę etniczną stanowili **Niemcy**. Na terenach Rusi Czerwonej i Podola żyli prawosławni **Rusini**. W miastach osobną społeczność tworzyli **Włosi** czy mający własny Kościół **Ormianie**, a także **Żydzi** wyznający judaizm. Wschodnie rubieże państwa zamieszkiwali muzułmańscy **Tatarzy**.

W XV w. do Polski zaczęli uciekać z Czech zwolennicy **husytyzmu**. W kolejnym stuleciu państwo polsko-litewskie stało się schronieniem dla **protestanckich** Szkotów, Anglików czy traktowanych na Zachodzie jako radykalny odłam reformacji **anabaptystów** (negujących m.in. zasadność chrztu niemowląt na rzecz chrztu w wieku dorosłym) oraz **menonitów** uciekających z Niemiec i Niderlandów. Menonici zajmowali się przede wszystkim rolnictwem. Przyczynili się do osuszenia terenów Żuław i tworzyli tam gospodarstwa przynoszące znaczny dochód. Nie brakowało też wśród nich kupców czy rzemieślników.

M1 Za twórcę wiary menonitów uznaje się pochodzącego z Fryzji Menno Simonsa (czyt. s-imonsa). W swoich naukach postulował on odrzucenie chrztu niemowląt, zachowanie pokoju (pacyfizm) oraz budowę wspólnot opartych na wzajemnej pomocy. Hasła Simonsa zostały uznane za skrajne i nie do przyjęcia zarówno przez katolików, jak i protestantów. W następstwie prześladowań religijnych znaczna część społeczności menonickiej znalazła się na ziemiach polskich. Jacob Burghart (czyt. jakob burhart), *Portret Menno Simonsa*, 1683 r., Muzeum Boijmans Van Beuningen (czyt. bojmans wan boningen) w Rotterdamie.

Praca z materiałami

1. Podaj różnice między religią menonitów a innych protestantów. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała Polska w XVI w. w życiu społeczności żydowskiej. **M2**, **M3**

M2 Żydzi, którzy pod koniec XV w. zostali wygnani z Krakowa, na mocy królewskiego dekretu osiedlili się w położonym po drugiej stronie Wisły Kazimierzu. W osobno wytyczonej dzielnicy żydowskiej, określanej w źródłach jako *Oppidum Judaeorum* (czyt. judeorum; „miasteczko żydowskie"), wznieśli liczne synagogi, szkoły oraz budynki mieszkalne. Na kolejne stulecia Kazimierz stał się miejscem osadnictwa Żydów nie tylko krakowskich, lecz także pochodzących z Czech, Moraw, Rzeszy i ze Śląska, którzy znaleźli tu schronienie przed prześladowaniami religijnymi. Jak podają niektóre źródła, w połowie XVII w. w miasteczku miało żyć nawet 4,5 tys. Żydów. W okresie wczesnonowożytnym Kazimierz był kolebką kultury Żydów polskich. Widok na Kraków oraz Łobzów, Kleparz, Stradom i Kazimierz, zamieszczony w atlasie świata *Civitates orbis terrarum*, 1618 r.

Ludność żydowska

Najliczniejszą mniejszością etniczną osiadłą w Rzeczpospolitej byli Żydzi. Żyli głównie w ośrodkach miejskich. Najwięcej żydowskich imigrantów pojawiło się w drugiej połowie XIV i w XV w., kiedy wypędzano ich z Niemiec, Austrii, Czech i ze Śląska. Byli to Żydzi aszkenazyjscy, którzy posługiwali się językiem jidisz stanowiącym połączenie języków słowiańskich, niemieckiego oraz hebrajskiego. To właśnie ich przedstawiciele wywarli najistotniejszy wpływ na organizację życia i kulturę Żydów zamieszkujących państwo polsko-litewskie.

Do dziś badacze nie są w stanie określić, jak liczna była to społeczność. Szacuje się, że wyznawcy judaizmu mogli stanowić od kilku do kilkunastu procent społeczeństwa Rzeczpospolitej. Bezsporny pozostaje fakt, że już w drugiej połowie XVI w. na ziemiach polsko-litewskich istniało **największe skupisko ludności żydowskiej w Europie**. Stan ten utrzymywał się aż do wybuchu II wojny światowej.

W Rzeczpospolitej działał żydowski samorząd skupiony wokół gmin zwanych kahałami. Od ostatnich dziesięcioleci XVI w. wyznawcy judaizmu mieli także własny organ władzy centralnej – Sejm Czterech Ziem. Oprócz spraw związanych z finansami (podatkami) zajmował się on orzecznictwem w kwestiach religijnych i prawnych. Zbierał się zwykle raz w roku w Lublinie, czasami w Jarosławiu. Od 1623 r. zaczął też funkcjonować osobny Sejm Żydów Litwy, który najczęściej obradował w Brześciu Litewskim.

M3 W epoce wczesnonowożytnej w Polsce żyła największa diaspora Żydów w Europie. Tu też znajdowało się centrum ich życia religijnego oraz kulturalnego. W państwie polsko-litewskim działały słynne szkoły talmudyczne (jesziwy), w których wykładali znakomici uczeni. Jednym z nich był Mosze Isserles – wybitny talmudysta oraz twórca teorii etymologicznej dotyczącej słowa *Polin*, którym Żydzi określają Polskę. Na zdjęciu płyta nagrobna (macewa) Mosze Isserlesa, cmentarz żydowski Remu w Krakowie.

O tym się pisze

Żydowski kupiec z Worms w Rzeszy z „łatą hańby" na płaszczu – rysunek z XVI-wiecznego zbioru ilustracji Markusa Lamma.

T1 „Złoty wiek" Żydów w Polsce: legenda a rzeczywistość – analiza Jacka Wijaczki*

Znane stwierdzenie mówiące, że Polska była „rajem dla Żydów", pojawiło się w wersji łacińskiej w rękopiśmiennych anonimowych zbiorach satyr przed 1606 r. [...]

Jak zaś wyglądała rzeczywistość dnia codziennego? Czy starozakonni rzeczywiście mogli się czuć w XVI i pierwszej połowie XVII w. w Rzeczpospolitej jak w raju? Z całą pewnością można stwierdzić, że ich sytuacja była o wiele lepsza niż gdzie indziej w Europie. W czasach wczesnonowożytnych kolejni władcy polscy na ogół popierali działalność gospodarczą Żydów i wystawiali korzystne dla nich przywileje, widząc w nich czynnik miastotwórczy, ożywiający gospodarkę kraju, a na dodatek przynoszący znaczne dochody skarbowi królewskiemu. [...] Zygmunt I Stary [...] wydał wiele korzystnych przywilejów dla swych żydowskich poddanych. [...] Dzięki królewskiemu poparciu starozakonni nie nosili w Polsce „znaku hańby"*, choć żądała tego konstytucja sejmu piotrkowskiego z 1538 r. Nikt tego jednak nie egzekwował. [...] Stefan Batory zniósł wszystkie dotychczasowe przywileje uzyskane przez poszczególne miasta, które zabraniały Żydom handlować u siebie, a wprowadził zasadę, że starozakonni mogą prowadzić swobodny handel we wszystkich miastach Rzeczpospolitej. [...] Władysław IV zwolnił starozakonnych od wszelkich opłat myta i mostowego w granicach Rzeczpospolitej.

Stosunek szlachty polskiej do Żydów determinowany był przede wszystkim kwestiami gospodarczymi. Występowała ona przeciw dzierżawieniu przez starozakonnych ceł i innych dochodów publicznych [...], chętnie natomiast popierała handel żydowski, tym bardziej że Żydzi ograniczali się do mniejszego zysku niż kupcy chrześcijańscy. Zainteresowana nabywaniem towarów po niższych cenach szlachta w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. na sejmach i sejmikach nie tylko stawała w obronie Żydów atakowanych przez kupców chrześcijańskich, lecz także występowała z postulatami rozszerzenia ich uprawnień handlowych. [...]

Kościół Katolicki bez wątpienia zauważył wzmożony napływ ludności żydowskiej do Polski w XVI w. Już w pierwszej połowie tego stulecia hierarchia duchowna niepokoiła się dobrymi sąsiedzkimi kontaktami między chrześcijanami a Żydami. Na synodzie w Piotrkowie w 1539 r. biskup Piotr Gamrat ostrzegał przed możliwością rozszerzania się wpływów judaizmu wśród wiernych Kościoła Rzymskokatolickiego. [...] Istotną rolę w kształtowaniu ówczesnej religijności, a także wrogości do Żydów w Polsce odegrali jezuici. W drugiej połowie XVI w. w tych miastach polskich, w których ulokowane zostały kolegia jezuickie, zaczęło dochodzić do licznych ekscesów antyżydowskich. Zawsze brali w nich udział uczniowie tychże kolegiów. W drugiej połowie XVI w. w Poznaniu doszło do tumultów antyżydowskich, organizowanych najczęściej właśnie przez studentów Kolegium Jezuickiego. Na przykład w niedzielę po Bożym Ciele w 1577 r. splądrowano bóżnicę, sklepy i domy żydowskie oraz zabito kilku Żydów. [...]

Można stwierdzić, że w XVI w. Rzeczpospolita rzeczywiście była „rajem dla Żydów", ale w pierwszej połowie XVII w. powoli zamieniała się w czyściec. Potwierdzenie można znaleźć np. u jezuity Walentego Pęskiego [...]. Stwierdził on mianowicie: „A ja zaś nie rajem, ale Egiptem Polskę względem Żydów [...], którzy po inszych państwach są rozproszeni, przyrównam" [...].

J. Wijaczka, *Das „Goldene Zeitalter" der Juden in Polen. Legende und Wirklichkeit*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej" 2014, nr 9, s. 33–49 (tłum. autora).

* **Jacek Wijaczka** – polski historyk i wykładowca akademicki na uniwersytecie w Toruniu; bada m.in. dzieje Prus Książęcych i Królewskich, procesy o czary w Europie wczesnonowożytnej oraz historię Żydów w Polsce tego okresu

starozakonny – wyznawca judaizmu, Żyd

„znak hańby" („łata hańby") – specjalne oznaczenie noszone przymusowo przez Żydów w Europie od średniowiecza

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, czy słusznie – według autora tekstu – Polska była nazywana „rajem dla Żydów". **T1**
2. Podaj przykłady świadczące o tym, że Żydzi mieli dobre warunki do rozwijania działalności gospodarczej w Rzeczpospolitej w XVI–XVII w. **T1**

Początek reformacji

W XVI w. do Rzeczpospolitej dotarła z Europy Zachodniej **reformacja**. Przyczyn jej popularności nie należy upatrywać wyłącznie w sprawach religijnych. Ogromne znaczenie dla rozprzestrzeniania się tego ruchu miała ekonomiczna i polityczna rywalizacja szlachty z możnowładztwem i duchowieństwem. Już od XV w. rosło niezadowolenie przedstawicieli stanu szlacheckiego z powodu podlegania jurysdykcji kościelnej czy obowiązku płacenia dziesięciny. Przyczyną konfliktu były również majątki ziemskie i dobra materialne gromadzone przez duchownych. W 1510 r. szlachta doprowadziła do wydania zakazu zapisywania w testamentach nieruchomości na rzecz Kościoła, a rok później zażądała całkowitego zniesienia sądownictwa kościelnego i przeznaczenia części dochodów z dóbr należących do duchowieństwa na obronę Rzeczpospolitej. Część szlachty oburzało uzależnienie państwa od papiestwa, duchowieństwo traktowała nawet jak papieskich szpiegów. Pojawiały się również postulaty druku Biblii w języku polskim oraz podniesienia poziomu intelektualnego księży.

Początkowo zwolennikami reformacji w Koronie byli głównie niemieckojęzyczni mieszczanie z miast Prus Królewskich i Wielkopolski. To tam najwcześniej dotarły nauki Marcina Lutra. Nowe idee zyskiwały zainteresowanie także w środowisku krakowskich uczonych. Jednym z pierwszych jawnych zwolenników luteranizmu w Rzeczpospolitej był duchowny Jakub z Iłży zwany Młodszym, profesor Akademii Krakowskiej. Po zapoznaniu się z pismami Lutra propagował jego idee w trakcie kazań. Głosił m.in., że do zbawienia lepiej przygotowuje praca fizyczna niż umysłowa i że Bogu milsi są rzemieślnicy niż kapłani. W 1534 r., w obawie przed wtrąceniem do więzienia przez biskupa, duchowny uciekł na Śląsk.

Rozwój ruchu reformacyjnego w Rzeczpospolitej był powstrzymywany edyktami wydawanymi przez Zygmunta Starego (m.in. w 1520, 1523, 1534 i 1540 r.). Trzeba jednak zaznaczyć, że nie były one przestrzegane ani przez mieszczaństwo, ani przez szlachtę, która od czasu panowania Zygmunta Augusta coraz częściej opowiadała się za nowymi wyznaniami.

Luteranie

W okresie reformacji w państwie polsko-litewskim współistniały cztery duże grupy wyznawców religii protestanckich: luteranie, kalwiniści, bracia czescy i bracia polscy. Hasła Marcina Lutra najwcześniej pojawiły się w Gdańsku. Wpływ na to miały kontakty handlowe tego miasta z niemal całą Europą. Stamtąd **luteranizm** rozprzestrzenił się na Prusy Królewskie. Drugim ważnym ośrodkiem, w którym nauki mnicha z Wittenbergi znalazły swoich zwolenników, była graniczącą z Rzeszą Wielkopolska.

Ideom reformacji towarzyszyły niekiedy radykalne postulaty społeczne uboższych warstw miejskich (m.in. dopuszczenia ich do urzędów miejskich). W Gdańsku doprowadziło to do wybuchu rewolty, zakończonej w 1526 r. krwawą interwencją Zygmunta Starego. Nie zahamowało to jednak rozwoju luteranizmu w Prusach Królewskich i w Wielkopolsce. W połowie XVI w.

M4 Mandat* Zygmunta I o zwalczaniu herezji luterańskiej skierowany do starostów, 1540 r.

Minęło już kilka lat, gdy z powodu szerzenia się zarazy luterańskiej wydaliśmy byli [...] mandat, aby zapowiedział wszystkim szeroko dookoła, by nie odważyli się podróżować do Witte[n]bergi albo do tych miejsc, w których istniałoby jakieś podejrzenie herezji, lub też wysyłać tam swoje dzieci. [...] Jednakże donoszą nam, że istnieją niektórzy, którzy [...] przebywają w takich miejscach [...], umysł swój nasycają spaczonymi naukami i stamtąd powracając, usiłują zarazki, które wchłonęli, wszczepić innym. Rzecz ta wydaje się nam zgoła nie do zniesienia. Dlatego polecamy [...], abyś kazał [...] wszystkim ponownie ogłosić pod karą gardła, proskrypcji i utraty wszystkich dóbr, aby nie odważyli się dzieci swo[ich] posyłać albo do Witte[n]bergi, albo do Lipska [...], albo wreszcie do jakichkolwiek miejsc podejrzanych o herezję. [...] Chcemy, aby z równą uwagą Wierność Wasza baczyła na to, aby nie były wwożone do naszego królestwa jakie książki zarażone zarazą luterańską [...]. Ktokolwiek by zaś odważył się tego rodzaju książki wwozić lub posługiwać się nimi prywatnie lub publicznie, ten stanie się winnym tychże samych kar gardła, proskrypcji i utraty wszystkich dóbr.*

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 99–100.

* **mandat** – rozkaz, rozporządzenie
proskrypcja – wyjęcie spod prawa

Praca z materiałem

1. Wymień główne postanowienia mandatu Zygmunta Starego. **M4**
2. Wyjaśnij, dlaczego król Zygmunt Stary obawiał się reformacji. Odwołaj się do sytuacji w Niemczech w XVI w. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

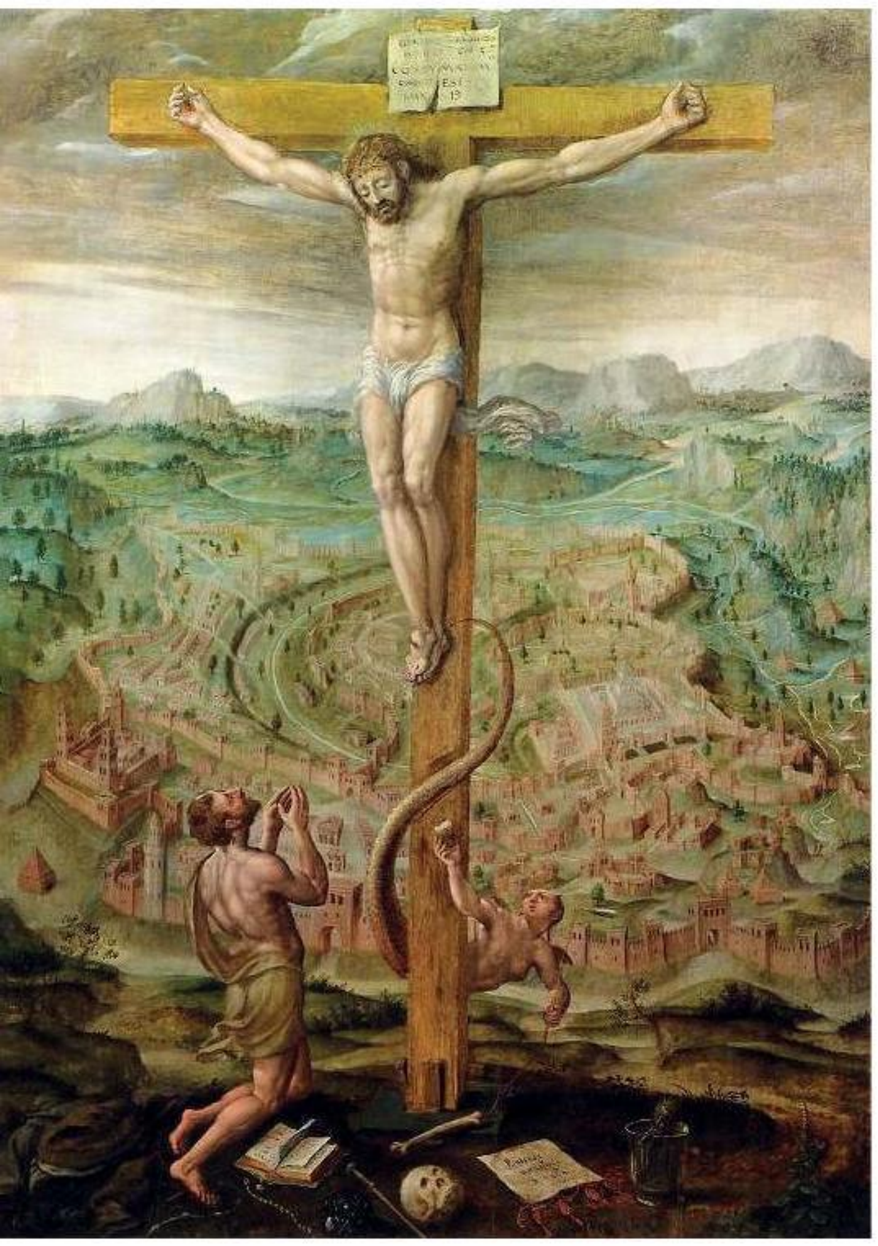

M5 Obraz *Alegoria grzechu i zbawienia*, namalowany w 1596 r. przez Hansa Vredemana de Vries (czyt. fredemana de fris), znajdował się w luterańskim Kościele Bożego Ciała w Gdańsku. Malarz na tle Jerozolimy ukazał ukrzyżowanego Chrystusa. Przed krzyżem klęczy mężczyzna. Na pierwszym planie widać kilka porzuconych przez niego przedmiotów nawiązujących do Kościoła Rzymskokatolickiego, m.in. zakonny habit, różaniec, bicz, kapelusz, laskę pątniczą, bullę papieską i kropielnicę. Obecnie obraz jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Gdańsku.

Praca z materiałem

1. Omów symbolikę przedstawioną na obrazie *Alegoria grzechu i zbawienia*. **M5**
2. Wyjaśnij, które z elementów obrazu wskazują na jego reformacyjny charakter. **M5**

Zygmunt August wyraził zgodę na swobodę wyznaniową w miastach Prus Królewskich. Zaowocowało to powstawaniem zborów, którymi najczęściej stawały się kościoły przejęte przez luteranów.

Kalwiniści

Drugim wyznaniem protestanckim w Rzeczpospolitej był **kalwinizm**. Zyskał on duże poparcie szlachty małopolskiej i litewskiej.

W organizacji społecznej i wyznaniowej zaproponowanej przez Kalwina widziała ona analogię do demokracji szlacheckiej. Luteranizm natomiast postrzegała jako zagrożenie, gdyż mógł wpłynąć na wzmocnienie pozycji monarchy. Dla polskiej szlachty reformacja stała się więc ważnym elementem walki o władzę. Za kalwinizmem opowiedziały się m.in. wpływowe rody Radziwiłłów i Leszczyńskich. Popierał go również Mikołaj Sienicki – jeden z przywódców ruchu egzekucyjnego. Szlachcie odpowiadało, że – zgodnie z zasadami organizacji gmin kalwińskich – to im jako członkom wspólnoty oraz świeckim seniorom (starszym zboru, tj. prezbiterom) przysługiwały uprawnienia do nominacji pastorów i sprawowanie opieki nad szkołami. Dzięki temu mieli oni decydujący wpływ na życie zborów.

Podobnie jak mieszczańscy luteranie również kalwińska szlachta przekształcała kościoły w zbory, czasami także zmuszała poddanych do przyjęcia nowego wyznania. Szlachta nie akceptowała jednak wszystkich nauk Kalwina. Odrzucała m.in. surowe zasady życia, w tym skromność i umiar.

Bracia czescy

W połowie XVI w. do Wielkopolski zaczęli przybywać wygnani z Czech **bracia czescy**. Najliczniejsze skupiska przedstawicieli tej wspólnoty wyznaniowej powstały w Poznaniu, Lesznie, Kórniku i Szamotułach.

Bracia czescy byli zwolennikami husytyzmu, którzy w połowie XV w. oddzielili się od głównego nurtu i przybrali nazwę Jednoty Braterskiej. Polski król zakazał im osadnictwa na terenie Wielkopolski, mimo to szlachta chętnie przyjmowała braci czeskich w swoich miastach. Wpływ na to miał fakt, że większość z nich stanowili rzemieślnicy.

Nauki głoszone przez braci czeskich powodowały, że zaczęli do nich przystępować również niektórzy szlachcice. W 1558 r. utworzono nawet polską prowincję Jednoty. Wkrótce jednak nowi szlacheccy członkowie, zrażeni surową dyscypliną moralną, zaczęli opuszczać wspólnotę.

Bracia polscy (unitarianie)

W 1562 r. nastąpił **rozłam** w Kościele Kalwińskim. Wyodrębniło się wówczas ugrupowanie **braci polskich**, nazywanych też **unitarianami**. Pogardliwie byli określani **arianami**, co miało nawiązywać do herezji pochodzącej z IV w. Stolicą polskiego unitarianizmu stało się leżące w Małopolsce miasteczko Raków.

Bracia polscy odrzucali dogmat o Trójcy Świętej, popierali pacyfizm i odmawiali piastowania cywilnych urzędów. Zdecydowanie opowiadali się za oddzieleniem Kościoła od państwa. Podkreślali, że cele Kościoła chrześcijańskiego i państwa są różne. Władza duchowna ma dbać o moralne doskonalenie człowieka, świecka zaś – o przestrzeganie porządku publicznego. Twierdzili też, że można być dobrym obywatelem państwa niezależnie od wyznania. Potępiali stosowanie kary śmierci i głosili radykalne postulaty równości społecznej, co kilku szlachciców zrealizowało, zwalniając swoich chłopów z obowiązku odrabiania pańszczyzny. Hasła braci polskich zostały uznane za zbyt skrajne zarówno przez Kościół Katolicki, jak i inne wspólnoty protestanckie. W Rakowie założono drukarnię oraz gimnazjum zwane Akademią Rakowską. W miasteczku próbowano wprowadzić w życie radykalne idee (m.in. zasadę równości społecznej), co nie do końca się udało.

Unitarianizm odnosił się nie tylko do nierówności społecznej rozumianej jako zależność między panem a chłopem. Postulował również równość płci. Unitarianki miały o wiele mocniejszą pozycję w życiu społecznym niż inne protestantki oraz katoliczki. Mogły np. wygłaszać kazania w zborach, a jedną z podstawowych zasad życia małżeńskiego było partnerstwo.

Próby utworzenia Kościoła narodowego i zjednoczenia wyznań protestanckich

W połowie XVI w. polscy protestanci podjęli działania zmierzające do utworzenia Kościoła narodowego. Pod ich naciskiem Zygmunt August wysłał do Rzymu posła. Miał on uzyskać zgodę papieża na wprowadzenie języka polskiego do liturgii, przyjmowanie przez wiernych komunii pod dwiema postaciami, zniesienie celibatu oraz zwołanie soboru narodowego. Papież jednak odmówił, a Zygmunt August nie poszedł w ślady angielskiego władcy Henryka VIII i nie zerwał z Rzymem (zob. s. 59).

Zakończone niepowodzeniem starania o utworzenie Kościoła narodowego skłoniły polsko-litewskich protestantów do podjęcia prób zjednoczenia odłamów reformacyjnych występujących w Rzeczpospolitej. Inicjatywę tę propagował m.in. teolog ewangelicki **Jan Łaski**. Jej zwieńczeniem był synod sandomierski w **1570 r.**, na którym kalwiniści, luteranie i bracia czescy zawarli **zgodę sandomierską**. Do jej głównych postanowień należały: zaprzestanie wzajemnych sporów, możliwość głoszenia kazań we wszystkich świątyniach oraz zwoływanie wspólnych synodów. Przyjęto również wspólną konfesję (wyznanie wiary) stanowiącą kompromis między trzema wyznaniami. Do rozmów nie zostali dopuszczeni przedstawiciele braci polskich z powodu zbytniego radykalizmu społecznego.

W trakcie sejmu w 1570 r. protestanci przedstawili projekt konstytucji mającej gwarantować wolność wyznania członkom wspólnot protestanckich równą z prawami katolików i prawosławnych. Projekt nie zyskał jednak poparcia sejmującej szlachty. Dwa lata później, gdy zmarł Zygmunt August, protestanci ponownie podjęli starania w tej sprawie.

Podczas obrad sejmowych, których celem było ustalenie następstwa tronu po śmierci Zygmunta Augusta, 28 stycznia **1573 r.** komisja sejmowa przedłożyła **akt konfederacji warszawskiej**. Ustanawiała ona bezwarunkowy i wieczysty pokój w sprawach religijnych między wszystkimi wyznaniami w Rzeczpospolitej. Gwarantowała swobodę wyznania przedstawicielom stanu szlacheckiego. W dokumencie tym nie wspomniano jednak

Jan Łaski

(1499–1560)

Początkowo ksiądz katolicki, następnie pastor i teolog ewangelicki. Był najwybitniejszym działaczem polskiej reformacji i jedynym liczącym się w Europie. Podczas studiów w Niemczech i we Włoszech poznał prądy intelektualne epoki. Zaprzyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu. Jako duchowny ewangelicki reformował zbory m.in. w Anglii. Po powrocie do Rzeczpospolitej zreformował Kościół małopolskich kalwinistów: uprościł liturgię, wprowadził nową strukturę organizacyjną i własny katechizm, na podstawie którego powstał później katechizm obowiązujący w całym europejskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym (Kościele Kalwińskim). Fragment miedziorytu niderlandzkiego, XVII w.

M6 Reformacja w Rzeczpospolitej w XVI w.

LEGENDA

- katolicy
- prawosławni
- muzułmanie
- luteranie
- kalwiniści
- inni protestanci
- granice Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVI w.

Zbory:
- luterańskie
- kalwińskie
- ariańskie
- braci czeskich

Szkoły:
- luterańskie
- kalwińskie
- ariańskie
- jezuickie

o równouprawnieniu wyznań protestanckich z katolicyzmem w sferze życia publicznego. Szlachta protestancka wprawdzie otrzymała potwierdzenie wywalczonych swobód religijnych, lecz nie zagwarantowano jej prawa do posiadania kościołów ani nie uznano ministrów protestanckich za duchownych. Akt tolerancji wyznaniowej, jakim była konfederacja warszawska, dotyczył jedynie szlachty.

Akt konfederacji warszawskiej był jednym z pierwszych dokumentów w Europie wprowadzających **tolerancję religijną**. Polska nie podążyła więc drogą Europy Zachodniej, która w następstwie reformacji pogrążyła się w długotrwałych wojnach religijnych. Konfederacja warszawska zapewniała Rzeczpospolitej pokój wewnętrzny w wielowyznaniowym państwie. Szlachcie polskiej zależało bowiem na pokojowym rozwiązywaniu konfliktów wyznaniowych.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie ziemie Rzeczpospolitej, na których hasła reformacji trafiły na podatny grunt. **M6**
2. Wyjaśnij, na czym polegał fenomen aktu konfederacji warszawskiej w skali europejskiej. **M7**, **M8**
3. Oceń rolę kardynała Hozjusza w szerzeniu haseł kontrreformacji na ziemiach polskich. **M9**

M7 **Akt konfederacji warszawskiej, 1573 r.**

A iż w Rzeczypospolitej naszej jest dissidium* *niemałe [...] [w sprawie religii chrześcijańskiej], zabiegając* temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi* seditio* *jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po inszych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie spólnie [...] [za nas i potomków naszych na wieczne czasy pod obowiązkiem przysięgi, uczciwością, honorem i sumieniem naszym], iż którzy jesteśmy [...] [różniący się w religii chrześcijańskiej], pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościelech krwie nie przelewać ani się [...] [karać konfiskatą dóbr], poczciwością*, [...] [więzieniami i wygnaniem] i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego [...] [postępowania] żadnym sposobem nie pomagać; i owszem, gdzie by ją kto przelewać chciał,* ex ista causa*, *zastawiać się* o to wszyscy będziem powinni, choćby też za pretekstem dekretu abo za postępkiem jakim sądowym, kto to czynić chciał.*

Reformacja, oprac. L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa: PZWS, 1960, s. 29.

M8 Akt konfederacji warszawskiej ze względu na swoje znaczenie w historii został w 2003 r. wpisany przez UNESCO (czyt. junesko) na listę programu Pamięć Świata. Dokument aktu konfederacji warszawskiej, 1573 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

* ***dissidium*** – łac. „różność"
zabiegać – tu: zapobiegać
seditio – łac. „bunt"
poczciwość – tu: pozbawienie czci
ex ista causa (czyt. eks ista kausa) – łac. „z tej przyczyny"
zastawiać się – występować

Kontrreformacja

Kościół Katolicki podjął działania zmierzające do powstrzymania rozwoju reformacji tuż po pojawieniu się tez Lutra i jego zwolenników na ziemiach polskich. Już synod warszawski w 1561 r. podejmował kwestie obrony wiary przed herezjami oraz reformy życia i obyczajów duchowieństwa. W 1564 r. uchwały trydenckie (zob. s. 63) zostały przekazane przez nuncjusza papieskiego Zygmuntowi Augustowi na sejmie w Parczewie. Król w liście zapewnił papieża, że przepisy reformy będą realizowane w jego państwie. Jednak o przyjęciu postanowień soboru trydenckiego w Rzeczpospolitej mówimy od czasu **synodu w Piotrkowie w 1577 r.**, na którym podjęto pierwsze szczegółowe wytyczne dotyczące wprowadzania reformy Kościoła, m.in. o obowiązku noszenia stroju duchownego.

Do najważniejszych przedstawicieli ruchu kontrreformacyjnego należał kardynał **Stanisław Hozjusz**. Jako biskup warmiński był jednym z pierwszych, który wprowadzał w życie reformę – zorganizował synod podległego mu duchowieństwa, przeprowadził wizytację generalną diecezji, założył seminarium duchowne. To dzięki jego staraniom w połowie lat 60. XVI w. sprowadzono do Polski **jezuitów**, którzy założyli kolegia w Braniewie, Pułtusku i Wilnie. W szkołach tych nauczanie było darmowe i stało na wysokim poziomie, dlatego oprócz katolików chętnie kształcili się tam protestanci. W końcu XVI w. sieć gimnazjów jezuickich była bardziej rozbudowana niż protestanckich. Ważnym elementem kształcenia w kolegiach jezuickich była formacja w duchu wierności Kościołowi Katolickiemu. Służyły temu m.in. debaty prowadzone z protestantami mające ukazać błędy płynące z pism zwolenników reformacji. Działalność kolegiów jezuickich przynosiła również niepożądane skutki. Część ich uczniów wszczynała tumulty (zamieszki), w których trakcie dochodziło do bójek z protestantami lub niszczenia ich mienia.

Jezuici zyskiwali coraz większe wpływy na dworze królewskim, co było efektem zarówno ich działalności kaznodziejskiej, jak i publicystycznej. Istotną rolę odegrał w niej m.in. **Piotr Skarga** (zob. s. 218) – kaznodzieja Zygmunta III Wazy oraz autor dwutomowych *Żywotów świętych*, które były jedną z najpoczytniejszych książek w języku polskim tamtych czasów.

M9 Kardynał Stanisław Hozjusz jako katolicki teolog polemizował z ewangelikami, czego owocem były liczne utwory napisane łaciną. Sprzeciwiał się tłumaczeniu Biblii na język polski oraz sprawowaniu nabożeństw w językach narodowych. Marcello Bacciarelli (czyt. marczello baczjarelli), *Portret Stanisława Hozjusza*, 1782 r., Zamek Królewski w Warszawie.

BIBLIA
TO IEST
KSIĘGI STAREGO
Y NOWEGO TESTAMENTV,
WEDŁVG ŁACINSKIEGO
przekładu ſtárégo, w kościele powſzechnym przyiętégo, ná Polſki
ięzyk z nowu z pilnością
przełożone,
Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO
y Gréckiégo, y z wykładem Katholickim, trudnieyſzych mieyſc, do obrony Wiáry ſwiętéy powſzechnéy przeciw kacerzwom tych czáſów
należących.
Przez D. Iakvba Wvyka z Wockowcv,
Theologa Societatis Iesv.
Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY.
W KRAKOWIE
W Drukárni Łázárzowéy, Roku Páńskiégo,
M. D. XC IX.

M10 Jednym z najważniejszych dokonań czasów kontrreformacji na ziemiach polskich było sporządzenie przekładu Biblii na język polski przez jezuitę księdza Jakuba Wujka. Duchowny pracował nad nim w latach 1584–1594. Za podstawę tłumaczenia posłużyła mu Wulgata – łaciński przekład przypisywany św. Hieronimowi. Najpierw ukazało się drukiem tłumaczenie Nowego Testamentu (1593 r.), a w 1599 r., dwa lata po śmierci Wujka – całej Biblii. Strona tytułowa Biblii w przekładzie Jakuba Wujka, wydanie z 1599 r., zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie tłumaczenia Biblii Jakuba Wujka dla kultury polskiej. **M10**
2. Wskaż podobieństwa i różnice między Kościołem Prawosławnym a Greckokatolickim. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M11 Podobnie jak wyznawcy prawosławia grekokatolicy modlą się w cerkwiach. Na fotografii XVIII-wieczna cerkiew z Tarnoszyna, obecnie w Muzeum Wsi Lubelskiej.

Aktywność jezuitów, słabość obozu protestanckiego i popieranie Kościoła Katolickiego przez królów doprowadziły do **zwycięstwa kontrreformacji w Rzeczpospolitej**. Jednym z jego przejawów była likwidacja Akademii Rakowskiej w 1638 r. Braci polskich wygnano z Rakowa (część z nich wróciła do katolicyzmu). W tamtejszej drukarni ulokowano żydowską karczmę, a budynek Akademii przekształcono w młyn wodny. W kolejnych latach nastroje antyprotestanckie jeszcze bardziej się nasilały, na co wpływ miały zarówno polityka królewska (preferowanie katolików na wysokich stanowiskach), jak i wojny toczone ze szwedzkimi luteranami.

Zwycięstwo kontrreformacji ułatwił także fakt, że reformacji w Polsce nie poparli chłopi ani większość mieszczaństwa i drobnej szlachty. Szlachcie protestanckiej bowiem nie zależało na pozyskaniu chłopów dla nowego ruchu. Jedynie jej nieliczni przedstawiciele, przede wszystkim kalwiniści, wprowadzali w swoich dobrach zasadę: „czyja władza, tego religia". Większość traktowała chłopów podobnie jak szlachta katolicka – jako siłę roboczą, którą można obciążać coraz liczniejszymi powinnościami. Chłopi w Rzeczpospolitej pozostali przy katolicyzmie.

Unia brzeska

Prawosławie było drugim po katolicyzmie najliczniejszym wyznaniem w Rzeczpospolitej. Kościół Prawosławny po 1569 r. miał 3–4 mln wiernych (na łączną liczbę ok. 10 mln mieszkańców), organizacyjnie podlegał patriarsze w Konstantynopolu. W dobie kontrreformacji hierarchowie katoliccy w państwie polsko-litewskim, inspirowani przez papieży pragnących przywrócenia jedności chrześcijan, dążyli do zawarcia unii z wyznawcami prawosławia. Ideę udało się zrealizować dopiero pod koniec XVI w., o czym zadecydowały czynniki polityczne. W 1589 r. patriarcha Konstantynopola utworzył nowy patriarchat w Moskwie, którego zwierzchnik zaczął rywalizować o dominację z głową Kościoła Prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim, a tym samym o podporządkowanie sobie wyznawców prawosławia na terenach ruskich Rzeczpospolitej. Ówczesny król polski, Zygmunt III Waza, miał poważne obawy, że za pośrednictwem moskiewskiego patriarchy car rosyjski będzie ingerował w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej. W **1596 r.** przedstawiciele Kościołów Rzymskokatolickiego i Prawosławnego państwa polsko-litewskiego podpisali w Brześciu Litewskim unię, nazwaną potem **unią brzeską**. Na jej mocy powstał w Rzeczpospolitej osobny **obrządek greckokatolicki**, wewnątrz Kościoła rządzonego przez papieża. Obrządek liturgiczny pozostał taki jak w chrześcijaństwie wschodnim. I podobnie jak w nim księża mogli zawierać związki małżeńskie, a wyżsi duchowni musieli przestrzegać zasad celibatu.

Nowy Kościół – poza nieliczną grupą prawosławnych duchownych – nie zyskał powszechnej akceptacji wśród wiernych. Unia brzeska, zamiast łączyć, w praktyce podzieliła prawosławnych w Rzeczpospolitej i doprowadziła do długoletniego konfliktu między nimi. W efekcie nastąpił rozłam na **unitów** (zwolenników unii) i **dyzunitów** (przeciwników unii).

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw sytuację wyznaniową i narodowościową w Polsce przed reformacją.
2. Omów położenie Żydów w Rzeczpospolitej w XVI w.
3. Scharakteryzuj wyznania protestanckie występujące na ziemiach polsko-litewskich.
4. Wyjaśnij, dlaczego o Rzeczpospolitej zwykło się mówić, że była państwem bez stosów.

Reformacja i kontrreformacja na ziemiach polskich

13

Podsumowanie

Stosunki wyznaniowe i narodowościowe przed reformacją

Skupiska niemieckiej ludności w Wielkopolsce i Prusach Królewskich.
Prawosławni Rusini żyjący na wschodzie państwa.
Ormianie, Włosi i Żydzi – głównie w ośrodkach miejskich.
Tatarzy będący muzułmanami – na wschodzie Rzeczpospolitej.

Żydzi w Rzeczpospolitej

Najliczniejsza mniejszość etniczna żyjąca głównie w miastach.
Samorządy skupione wokół gmin (kahałów).
Własny centralny organ władzy – Sejm Czterech Ziem.

Reformacja w Rzeczpospolitej

Szlachta przeciwna Kościołowi – sporne kwestie dziesięciny, majątków kościelnych, sądownictwa kościelnego.
Polityka Zygmunta Starego nieprzychylna reformacji.
Luteranie
- miasta Prus Królewskich i Wielkopolski
- reformacyjne hasła religijne połączone z postulatami zmian społecznych

Kalwiniści
- szlachta małopolska i litewska
- podobieństwa w organizacji społecznej i wyznaniowej do demokracji szlacheckiej
- przedstawiciele: Radziwiłłowie, Leszczyńscy, Mikołaj Sienicki

Bracia czescy
- przybysze z Czech osiedlający się w miastach Wielkopolski (Poznań, Leszno, Kórnik, Szamotuły)
- zwolennicy husytyzmu

Bracia polscy (unitarianie)
- powstanie w wyniku rozłamu Kościoła Kalwińskiego
- główne centrum – Raków
- odrzucenie dogmatu o Trójcy Świętej
- zwolennicy pacyfizmu i oddzielenia państwa od Kościoła
- głoszenie radykalnych haseł powodem wrogości katolików oraz innych protestantów

Próby utworzenia Kościoła narodowego i zgoda wyznaniowa

Nieskuteczne dążenie do utworzenia Kościoła narodowego na wzór angielski.
Próby zjednoczenia Kościołów protestanckich, m.in. z inicjatywy Jana Łaskiego.
1570 – zgoda sandomierska.
1573 – konfederacja warszawska.

Kontrreformacja na ziemiach polskich

1577 – wprowadzenie w Polsce postanowień soboru trydenckiego.
Działalność biskupa Stanisława Hozjusza.
Sprowadzenie do Polski jezuitów, powstanie kolegiów w Braniewie, Pułtusku i Wilnie.
Sukcesy kontrreformacji w dziedzinie edukacji (kolegia) i dyplomacji (na dworze królewskim).
Odchodzenie szlachty od protestantyzmu.
Brak poparcia dla reformacji ze strony chłopów, znacznej części mieszczaństwa i drobnej szlachty.

Unia brzeska

Prawosławie drugim po katolicyzmie największym wyznaniem w państwie polsko-litewskim.
Pragnienie przywrócenia jedności chrześcijan w Rzeczpospolitej.
Chęć uniemożliwienia Rosji ingerowania w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej za pośrednictwem Kościoła Prawosławnego.
1596 – unia brzeska.
Powstanie obrządku greckokatolickiego.
Konflikt między unitami i dyzunitami.

Polecane publikacje

A. Jobert, *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648*, przeł. E. Sękowska, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1994.

J. Małłek, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń: WN UMK, 2012.

J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa: Wyd. Iskry, 2009.

14 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1385 umowa w Krewie

1501 unia w Mielniku

1566 drugi statut litewski

1569 unia lubelska

Przypomnij

- Jakie były główne postanowienia unii polsko-litewskiej w XIV w.?

Cel lekcji

- Poznam proces powstawania Rzeczpospolitej Obojga Narodów.

Po lekcji

- Przedstawiam główne przyczyny zawarcia unii lubelskiej.
- Wymieniam najważniejsze postanowienia unii lubelskiej.
- Oceniam kulturową rolę Polski w upowszechnianiu wzorców cywilizacji zachodniej na ziemiach litewskich i ruskich.

Unie polsko-litewskie od połowy XIV w. do początków XVI w.

Polska i Litwa pozostawały ze sobą w ścisłym związku od czasu zawarcia **umowy w Krewie w 1385 r.**, w wyniku której w **1386 r.** weszła w życie **unia personalna**. Miała ona być unią wieczystą, łączącą oba państwa na zasadzie równości, bez utraty przez nie odrębności. Od samego początku nie był to łatwy związek. Polskie możnowładztwo uważało, że Litwa została wcielona do Korony, natomiast Litwini podkreślali swoją odrębność. Przejawem tego było m.in. prowadzenie samodzielnej polityki zagranicznej przez Witolda – kuzyna Jagiełły – często wymierzonej przeciwko polskiemu królowi. Mimo to w kolejnych dziesięcioleciach udawało się utrzymać związek polsko-litewski, który okazywał się korzystny dla obu stron (m.in. ze względu na zagrożenie ze strony krzyżackiej).

Świadczyło o tym zawarcie kolejnych unii: wileńsko-radomskiej (1401 r.) oraz horodelskiej (1413 r.). Sytuacja się zmieniła dopiero w połowie XV w., kiedy na tronie polskim zasiadł Władysław Warneńczyk, a Wielkim Księstwem Litewskim władał jego brat Kazimierz Jagiellończyk. Wybór władcy przez Litwinów był złamaniem postanowień unii horodelskiej. Do dziś między historykami trwa spór, czy już w tym czasie nie doszło do całkowitego zerwania unii polsko-litewskiej.

Temat nowej unii wrócił na początku XVI w., do czego niewątpliwie przyczyniła się obawa Wielkiego Księstwa Litewskiego przed zagrożeniem ze strony Moskwy. Litwini wierzyli, że nowy akt unii będzie miał w głównej mierze charakter obronno-militarny. Strona polska dążyła jednak do ściślejszego zespolenia obu krajów. Wykorzystując osłabienie Litwy (porażki w wojnie z Moskwą) i wybór na króla Aleksandra Jagiellończyka,

M1 Aleksander Jagiellończyk posługiwał się pieczęcią przedstawiającą tarczę pięciopolową 1, na której się znajdowały: polski orzeł, litewska Pogoń, ruski lew oraz orzeł Prus Królewskich. Pośrodku tarczy widniał herb Habsburgów – dynastii, z której wywodziła się Elżbieta Rakuszanka, matka króla. Dookoła umieszczono herby ziem, herb Jagiellonów 2 oraz koronę symbolizującą władzę Aleksandra Jagiellończyka 3. Na obrzeżu pieczęci wyryto łaciński napis informujący, że Aleksander Jagiellończyk jest królem Polski oraz wielkim księciem litewskim, ruskim i pruskim. Na ilustracji pieczęć władcy z 1505 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu.

strona polska doprowadziła do zawarcia w **1501 r. w Mielniku nowej unii**. Była ona pierwszą próbą ustanowienia między oboma państwami unii realnej, mającej na celu połączenie ich w jeden organizm państwowy. Na jej mocy władca obu krajów miał być wybierany na wspólnej elekcji, miała obowiązywać wspólna moneta, a w razie potrzeby – wspólne narady senatu i rady królewskiej. Osobne miały pozostać sejmy. Postanowienia unii nigdy nie weszły w życie. Nie zostały zaakceptowane przez litewskich możnowładców, którzy sprzeciwiali się bliższemu zespoleniu obu państw, szczególnie że obiecana pomoc militarna ze strony polskiej okazała się niewystarczająca. W wyniku rozejmu kończącego wojnę z Moskwą w 1503 r. Wielkie Księstwo Litewskie musiało zaakceptować znaczne straty terytorialne sięgające blisko 30% jego terytorium. Również Aleksandrowi Jagiellończykowi nie zależało na potwierdzeniu dokumentu. Dla dynastii Jagiellonów unia oznaczała niebezpieczeństwo utraty władzy, ponieważ nowo obrany król nie musiał pochodzić z tej dynastii. Mimo że unia mielnicka funkcjonowała wyłącznie na papierze, wyznaczyła kierunek polityki obu państw. Pokazała, że już od początków XVI w. kiełkowała idea zjednoczeniowa, która miała się ziścić kilkadziesiąt lat później.

Pierwsze rokowania polsko-litewskie w sprawie nowej unii

Jednym z postulatów ruchu egzekucyjnego (zob. s. 115) było dążenie do zacieśnienia związków z Litwą i zawarcia **unii realnej**. Polską szlachtę niepokoił fakt, że starzejący się Zygmunt August nie ma męskiego potomka. Groziło to nie tylko brakiem następcy, lecz także zerwaniem unii z Wielkim Księstwem Litewskim. W dyskusjach pojawiały się również kwestie militarne. Strona polska uważała, że zaangażowanie Litwinów w obronę przed Tatarami jest niewspółmierne do pomocy udzielonej Litwie przez Koronę w walkach przeciw Moskwie. Uważano, że dokument unii mógłby to uregulować. Ważnym punktem były też kwestie ekonomiczne. Polska szlachta na Litwie traktowana była jako cudzoziemcy, co uniemożliwiało jej nabywanie majątków ziemskich (działo się tak nawet w wypadku małżeństw mieszanych).

Za wzmocnieniem więzi z Koroną opowiadała się **litewska szlachta** (bojarzy), która upatrywała w tym szansę na otrzymanie nowych przywilejów oraz **wzrost znaczenia politycznego i ekonomicznego**. Bojarzy wierzyli, że dzięki unii otrzymają takie same prawa, jakie miała polska szlachta, a przywileje handlowe i swobodny dostęp do ważnych miast (m.in. Gdańska) dadzą im możliwość wzbogacenia się i skorzystania z rozwoju gospodarczego Korony. Dostrzegali także konieczność **wsparcia ich przez stronę polską w konflikcie z Moskwą**. Nauczeni doświadczeniem (m.in. utratą ziemi smoleńskiej) zdawali sobie sprawę, że w pojedynkę nie będą w stanie stawić czoła kolejnemu naporowi ze strony Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Do przeciwników unii należeli niezbyt liczni litewscy magnaci oraz początkowo sami Jagiellonowie. Dla litewskich możnych unia realna z Polską mogła oznaczać umniejszenie ich dotychczasowej roli

Unia realna

Związek dwóch lub większej liczby państw połączonych ze sobą nie tylko wspólnym władcą (unia personalna), lecz także wspólnymi instytucjami centralnymi, np. sejmem, skarbem, wojskiem.

M2 Dwa lata po śmierci pierwszej żony Zygmunt August potajemnie poślubił Barbarę Radziwiłłównę, choć zdawał sobie sprawę, że to małżeństwo nie uzyska aprobaty jego rodziców. Król, żeniąc się ze swoją poddaną, popełniał mezalians. Do ślubu dążyli sami Radziwiłłowie, którzy dzięki temu małżeństwu zyskali ogromne wpływy na królewskim dworze. Na ilustracji XIX-wieczne wyobrażenie Barbary Radziwiłłówny autorstwa Franciszka Ksawerego Preka.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę pieczęci Aleksandra Jagiellończyka w kontekście unii polsko-litewskiej. **M1**
2. Wyjaśnij, dlaczego Zygmunt Stary i Bona nie popierali ślubu Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. **M2**

politycznej. W wyniku połączenia obu państw średnia i drobna szlachta żyjąca w Wielkim Księstwie Litewskim zyskałaby analogiczne prawa jak szlachta w Koronie, co dawałoby jej duże możliwości. Z kolei dla Jagiellonów unia realna niosła ryzyko utraty ziem rodowych.

Pierwsze próby wzajemnych rozmów o unii podjęto już w latach 50. XVI w., jednak nie przyniosły one żadnych rezultatów. Wznowiono je w kolejnym dziesięcioleciu z inicjatywy **Zygmunta Augusta**. Początkowo był on zdecydowanym przeciwnikiem unii. Nie wiadomo, co wpłynęło na zmianę zdania władcy. Jako przypuszczalne powody podaje się m.in. brak męskiego potomka, plany opanowania basenu Morza Bałtyckiego oraz zagrożenie ze strony Moskwy. Szczególnie ten ostatni aspekt, jak się wydaje, mógł zaważyć na ocenie sytuacji przez króla. Porażki Litwinów w wojnie z Moskwą (1558–1570) skłoniły szlachtę litewską do wystąpienia w 1562 r. z petycją do króla o zwołanie wspólnego sejmu i zawarcie nowej unii. Dążenia te zintensyfikowała utrata Połocka w 1563 r. Na sejm koronny obradujący w Warszawie na przełomie 1563 i 1564 r. przybyła litewska delegacja, z którą podjęto rokowania w sprawie zacieśnienia unii. Nie były one łatwe, gdyż na czele Litwinów stał przedstawiciel jednego z najważniejszych rodów możnowładczych Mikołaj Radziwiłł zwany Czarnym – przeciwnik unii. Postulował zawarcie jedynie sojuszu obronnego oraz wybranie wspólnego władcy. Stał na straży niczym nieograniczonej suwerenności Wielkiego Księstwa Litewskiego jako państwa.

Natomiast po stronie polskiej przeważała koncepcja pełnej **inkorporacji**. Niektórzy posłowie i senatorowie wprost mówili, że Litwa powinna się stać jedną z prowincji Korony – jak Małopolska czy Wielkopolska – i proponowali nazwać ją Nową Polską.

Obrady nie przyniosły rezultatów. Litwini przerwali je z chwilą otrzymania informacji o zwycięstwie wojsk litewskich nad moskiewskimi w bitwie nad Ułą. Uznali, że polska pomoc nie jest im już potrzebna i sami się obronią przed Moskwą. W odpowiedzi Zygmunt August przekazał Królestwu Polskiemu swoje dziedziczne prawa do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wywołało to oburzenie na Litwie, a sejm Wielkiego Księstwa Litewskiego nie uznał tego aktu. W rokowaniach nastąpił impas.

M3 Zrzeczenie się Zygmunta Augusta dziedzicznych praw do sukcesji w Wielkim Księstwie Litewskim, 1564 r.

Zygmunt August, z łaski Bożej król polski, wielkie książę litewskie [...], oznajmujemy [...], iż gdy między poddanemi naszemi stany koronnemi a posły z Wielkiego Księstwa Litewskiego [...] była różnica niejaka koło tego, jeśli za tą unją i zjednoczeniem w jedno ciało i w jeden lud tych obudwu narodów polskiego i litewskiego [...] ma to już być z tych państw obudwu jedna pod jednym panem Rzeczpospolita, której by już obadwa narody, jako ludzie koronni, na społ używać i podzielać się nią zarowne mieli [...].

My tedy, chcąc te różnice około unjej między niemi porównać [...], zaniechawszy wszelakiej dziedzicznej sukcesjej na ziemię litewską, [...] dobrowolnie Rzeczypospolitej, a tej sławnej Koronie polskiej odstępujemy i wyrzekamy się na wieczne czasy, [...] to też sobie warując, żebyśmy tym ani sami osoby naszej, ani potomstwa naszego własnego, jeśliby nam które Pan Bóg raczył dać, nie zgołocili, ale żeby potciwe a stanowi jego przystojne od Rzeczypospolitej opatrzenie miało, jeśli żeby na królestwo nie było wzięto, a wszakoż, nie czyniąc żadnej dysmembracjej koronnej, o takowym opatrzeniu na ten czas dopiero stanowiono być ma, kiedy na spolnym sejmie będą stany polskie i litewskie.*

Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795. Wybór źródeł, oprac. S. Godek, M. Wilczek-Karczewska, Warszawa: WN PWN, 2006, s. 79–80.

* **dysmembracja** – uszczuplenie

Inkorporacja

Włączenie terytorium jednego państwa do drugiego. W następstwie inkorporacji państwo włączone stawało się integralną częścią państwa, do którego zostało przyłączone.

Reformy na Litwie

Mimo niepowodzenia Zygmunt August nie zrezygnował z planów połączenia ścisłą unią Korony z Wielkim Księstwem Litewskim. Miało w tym pomóc wprowadzenie na Litwie po 1564 r. reform prawnych i administracyjnych. Ich celem było upodobnienie obu państw pod względem organizacyjnym.

Jako pierwszą przeprowadzono reformę administracyjną. Wielkie Księstwo Litewskie zostało podzielone – na wzór Korony – na województwa i powiaty. Te ostatnie były podstawową jednostką terytorialną, zbierano w nich podatki oraz ogłaszano pospolite ruszenie. Ponadto w obrębie powiatów zwoływano sejmiki, na których wybierano przedstawicieli szlachty na sejm litewski. Funkcjonowanie sejmu Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego

kompetencje upodobniono do sejmu koronnego. Na wzór polski zreformowano też sądownictwo szlacheckie. W **1566 r.** został wydany **drugi statut litewski** – zbiór przepisów prawnych obowiązujących na Litwie. Statut określał także kompetencje poszczególnych organów władzy w księstwie oraz wprowadzał urząd kasztelana. W poczynionych przez króla przygotowaniach do połączenia obu państw brakowało jedynie zgody Litwinów.

Unia lubelska

Kolejnym krokiem było zwołanie przez Zygmunta Augusta dwóch sejmów. Sejm koronny zebrał się w **Lublinie**, sejm litewski zaś – w oddalonym o ok. 65 km Wohyniu. Niezbyt duża odległość umożliwiła szlachcie litewskiej stawienie się w styczniu 1569 r. na sejmie lubelskim i podjęcie dyskusji na temat kształtu nowej unii. Strona litewska nie wyrażała zgody na likwidację swego sejmu i kupowanie przez szlachtę koronną posiadłości ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Sprzeciw budziła koncepcja inkorporacji Litwy do Korony. Jako główny warunek szlachta litewska postawiła zachowanie odrębności państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie widząc możliwości porozumienia, znaczna część litewskich posłów z początkiem marca wyjechała z Lublina.

Pragnący kompromisu Zygmunt August na wieść o opuszczeniu obrad przez Litwinów podjął radykalną decyzję. Wcielił do Korony część ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego – województwo podlaskie oraz znajdujące się na Ukrainie województwa: bracławskie, wołyńskie i kijowskie. Miejscowa szlachta i urzędnicy ziemscy bez oporów złożyli przysięgę wierności. Na Podlasiu bowiem od wieków silne były polskie wpływy, a tamtejsza szlachta od lat zabiegała o ściślejsze zespolenie z Koroną. Również szlachta z ziem położonych na Ukrainie dostrzegała korzyści płynące z połączenia z Polską (ekonomiczne i wspólna obrona przed Tatarami). Ponadto władca zobowiązał się do zachowania ich autonomii, języka i praw. Jednak wcielenie ziem było sprzeczne z ideą terytorialnej odrębności i samodzielności państwowej Litwy, zagwarantowaną we wcześniejszych uniach. Decydując się na to, Zygmunt August jako wielki książę litewski złamał także przysięgę, że nie zmniejszy obszaru księstwa.

Działania króla przełamały opór litewskiej opozycji, która powróciła do Lublina i ponownie przystąpiła do pertraktacji w przekonaniu, że dalsze przeciąganie rozmów może jej tylko zaszkodzić. Również wśród posłów koronnych budziło się zrozumienie potrzeby wypracowania kompromisu w negocjacjach. Obie strony zdawały sobie sprawę z nieuchronności dokonania ustępstw. 28 czerwca **1569 r.** sejm uchwalił akt **unii lubelskiej**, a 1 lipca nastąpiło jej uroczyste **zaprzysiężenie**.

Praca z materiałami

1. Wymień argumenty Zygmunta Augusta przemawiające za celowością unii. **M3**

2. Przedstaw postanowienia unii lubelskiej. **M4**

M4 **Akt unii lubelskiej, 1569 r.**

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej. [...]

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spolna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła* i spoiła.*

4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny rozkazował, który spolnemi głosy Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polszcze, a potem na Królestwo Polskie pomazan i koronowan w Krakowie będzie, któremu obieraniu wedla przywileju Aleksandrowego niebytność której strony przeszkadzać nie ma, albowiem powinnie* et ex debito *(z obowiązku) rady i wszystki stany Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego wzywane być mają. [...]*

7. A przy koronacjej nowego króla mają być przez króla koronowanego poprzysiężone i zaraz konfirmowane na jednem liście i jednemi słowy na wieczne czasy prawa, przywileje i wolności poddanych wszystkich obojga narodów i państw tak złączonych.*

8. Sejmy i rady tej oboj naród ma zawżdy mieć wspólne koronne pod królem polskiem, panem swym, i zasiadać tak panowie [litewscy] między pany [koronnymi] osobami swemi, jako posłowie [litewscy] między posły [koronnymi] i radzić o spolnych potrzebach tak na sejmie, jako i bez sejmu, w Polszcze i w Litwie.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 99, 101–102.

*
spolny – wspólny
znieść – tu: zgromadzić
przywilej Aleksandrowy – unia w Mielniku z 1501 r.
konfirmowany – zatwierdzony

LEGENDA

- obszar Królestwa Polskiego do 1569 r.
- ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego przyłączone do Korony w 1569 r.
- obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1569 r.
- tereny we wspólnym władaniu Polski i Litwy od 1561 r.
- lenna polskie
- lenna tureckie
- granice Rzeczpospolitej Obojga Narodów od 1569 r.
- nabytki terytorialne Szwecji

M5 Unia lubelska w 1569 r.

Warunki unii lubelskiej

W wyniku unii lubelskiej powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Była ona związkiem dwóch równoprawnych podmiotów – Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, zamieszkanych przez równoprawne narody. Ten sam dla obu państw miał być król, wybrany po śmierci Zygmunta Augusta na wspólnej elekcji. Odtąd monarcha był koronowany tylko na króla Polski, zniesiono bowiem uroczystość objęcia tronu wielkoksiążęcego w Wilnie. Tytuł wielkiego księcia litewskiego zachowano jednak w oficjalnej tytulaturze używanej przez następnych władców.

Wspólny dla Korony i Litwy miał być sejm, a w nim wspólne zarówno izba poselska, jak i senat. Ponadto Korona i Litwa przyjęły, że będą razem prowadzić politykę zagraniczną. Na terenie obu państw miała odtąd obowiązywać jedna moneta. Przewidywano swobodę handlu, co miało

oznaczać, że szlachcie litewskiej będą przysługiwały wolności celne tak jak szlachcie polskiej. Szlachta litewska zyskała prawo nabywania posiadłości ziemskich w Koronie i odwrotnie – szlachta polska mogła kupować ziemie w Wielkim Księstwie Litewskim. Dokument regulował również kwestię Inflant, które miały stanowić wspólne lenno Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Unia miała już więc charakter nie tylko personalny, lecz także realny.

Oprócz elementów łączących oba państwa znalazły się też elementy odrębne. Unia lubelska pozostawiła **dwa organizmy państwowe – Koronę i Litwę**. To oznaczało, że w obu funkcjonowały odrębne: skarb, wojsko oraz urzędy centralne – w każdym z państw osobny kanclerz, podkanclerzy oraz marszałkowie, a także hetman i podskarbi. Posługiwano się różnymi językami urzędowymi, w Koronie – polskim, na Litwie – ruskim. Obowiązywały odmienne prawa w procesach cywilnych i karnych. Rzeczpospolita Obojga Narodów stała się państwem wieloetnicznym i wielowyznaniowym, w którym oprócz ludności polskiej żyli m.in. Litwini, Rusini, Niemcy i Żydzi.

Zawarcie unii lubelskiej było także wydarzeniem międzynarodowym. Nowe federacyjne państwo polsko-litewskie stało się **jednym z największych państw europejskich**, zajmującym obszar 870 tys. km^2, w którym w drugiej połowie XVI w. żyło ok. 7,5 mln mieszkańców. Europa z uwagą obserwowała kształtowanie się dużego, wielonarodowego i wielowyznaniowego państwa, rządzonego przez władców wybieranych w wyniku wspólnej elekcji. Z tym większym zainteresowaniem, im więcej powstawało w tym czasie w Europie silnie scentralizowanych państw narodowych, najczęściej rządzonych przez jedną dynastię i z jedną dominującą religią, pozostającą w służbie państwa. Rzeczpospolita Obojga Narodów podążyła jednak inną drogą.

Skutki unii lubelskiej

Unia lubelska była bezprecedensowym aktem politycznym w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej. Na ponad 200 lat (aż do rozbiorów) zespoliła w jeden organizm dwa państwa. Droga do jej zawarcia ukazała, że o wiele więcej można zyskać przez zgodę i kompromis niż nieprzejednane stanowisko. Wzmocniła pozycję międzynarodową Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zwiększała szanse obu krajów na skuteczne przeciwstawienie się ekspansji zarówno Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, jak i Turcji. Dzięki unii powstało jedno z największych państw ówczesnej Europy. Rzeczpospolita stała się ogromnym, wieloetnicznym

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego przyłączone do Korony. **M5**
2. Przedstaw strukturę narodowościową Rzeczpospolitej Obojga Narodów. **M6**
3. Omów symbolikę płaskorzeźby z Pomnika Unii Lubelskiej. **M7**

M6 **Wykres nr 1. Skład narodowościowy Rzeczpospolitej Obojga Narodów w pierwszej połowie XVII w.**

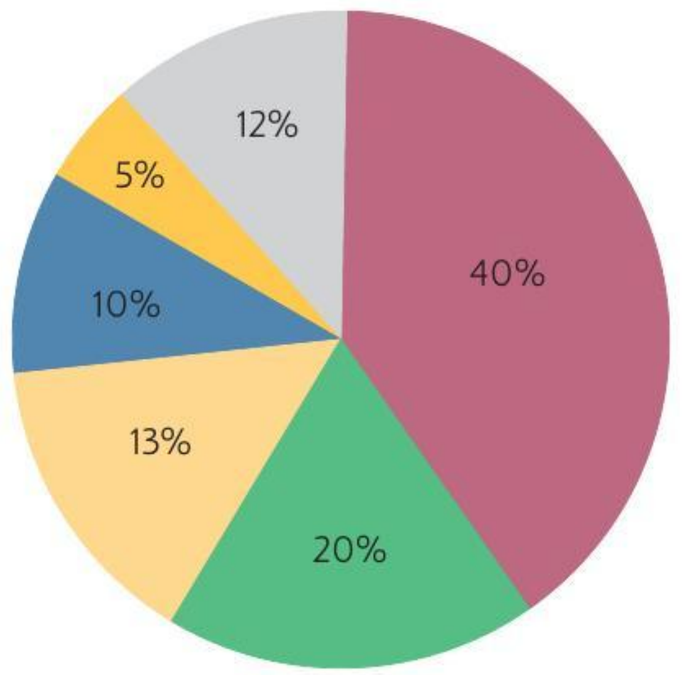

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych. Czasy nowożytne. Część 2*, Toruń: SOP Oświatowiec, 2004, s. 147.

M7 W pierwszej połowie XIX w. na Placu Litewskim w Lublinie wzniesiono Pomnik Unii Lubelskiej upamiętniający to wydarzenie. Umieszczono na nim płaskorzeźbę przedstawiającą dwie kobiety uosabiające Polskę [1] i Litwę [2]. Między postaciami znajdują się herby obu państw.

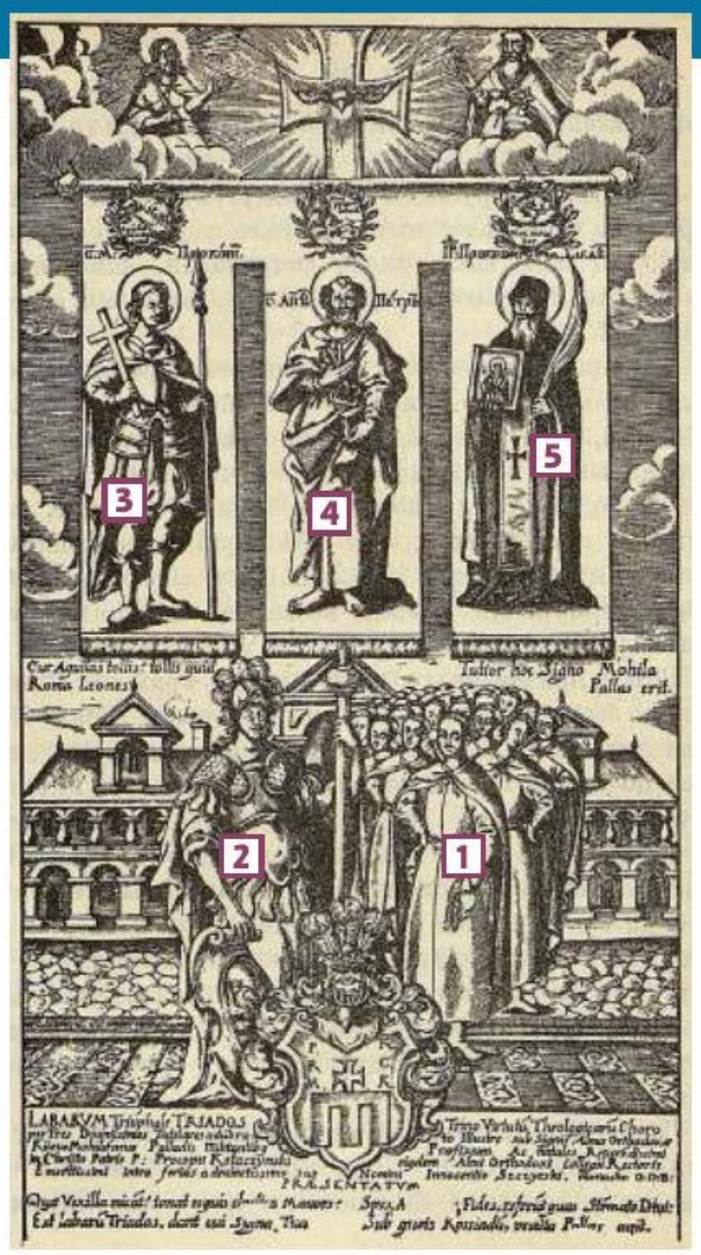

M8 W wyniku ugody w Hadziaczu zawartej w 1658 r. między Polską a Kozakami dotychczasowe prawosławne kolegium w Kijowie przekształcono w Akademię Mohylańską. Jej celem było kształcenie młodych ludzi niezależnie od wyznawanej religii. Wykładano w trzech językach (polskim, ruskim i łacińskim), a studiować było można m.in. retorykę, poetykę i filozofię. Nauczanie w języku polskim miało za zadanie scalenie cywilizacyjne Rusi z pozostałą częścią Rzeczpospolitej. Na pochodzącej z XVII w. rycinie grupę studentów 1 Akademii Mohylańskiej prowadzi Pallas Atena 2 – patronka nauki. W tle widać gmach akademii ufundowany przez hetmana kozackiego Iwana Mazepę. Na górze ryciny przedstawiono trzech Świętych: Prokopa 3, Piotra 4 i Cyryla 5.

Trybunał Koronny

Najwyższy sąd apelacyjny w Rzeczpospolitej rozpatrujący sprawy związane z prawem ziemskim, powołany do życia w 1578 r. W przeciwieństwie do wcześniejszej praktyki orzekali w nim przedstawiciele szlachty i duchowieństwa, a nie król. Trybunał Koronny był jednym z ważniejszych elementów umacniania pozycji politycznej szlachty w Królestwie Polskim.

i wielokulturowym krajem. Mieszkali tu wyznawcy różnych religii, mówiący innymi językami i reprezentujący różnorodne poglądy na świat. Uczyło to zasad współżycia z innymi kulturami i tolerancji dla odmiennych obyczajów, co stanowiło fenomen w kontekście wojen religijnych nękających w tym czasie Europę Zachodnią. Unia lubelska była wyjątkowa również z innego powodu – jak zauważają historycy, żadna unia zawarta w epoce wczesnonowożytnej między państwami europejskimi nie miała tak dużego poparcia społecznego.

Fakt, że już wcześniej znacznie podupadł autorytet Zygmunta Augusta, który nie był w stanie wskazać swego następcy, przyczynił się do wzmocnienia pozycji politycznej szlachty. To ona zyskała teraz prerogatywę wybrania nowego władcy. Umocniła się także polityczno-ekonomiczna pozycja polskich i litewskich rodów magnackich, które po zawarciu unii lubelskiej tworzyły na wschodnich terenach Rzeczpospolitej swoiste państwa w państwie, niepodlegające kontroli władzy królewskiej. Dzięki ogromnym majątkom i podporządkowaniu sobie drobniejszej szlachty magnaci zaczynali formować własne obozy polityczne, których interesy nie zawsze były zgodne z wolą monarchy i ogółu stanu szlacheckiego.

Wielu problemów przysparzała znacznie wydłużona granica państwa, wymagająca nieustannej obrony. Państwo polsko-litewskie odtąd musiało skoncentrować swoją politykę głównie na kwestiach wschodnich.

Unia parlamentarna z Prusami Królewskimi

Na marginesie spraw polsko-litewskich toczyły się również rozmowy o przyszłości innych ziem związanych z Koroną. W 1564 r. uregulowano status księstwa oświęcimsko-zatorskiego, które zostało przyłączone do województwa krakowskiego. Zdecydowanie trudniejsza była kwestia Prus Królewskich. Od czasu drugiego pokoju toruńskiego (1466 r.) cieszyły się one szeroką autonomią. Miały własny dwuizbowy sejm, a w sprawowaniu władzy – inaczej niż w innych częściach państwa polskiego – istotną rolę odgrywali przedstawiciele mieszczaństwa. Sejm pruski był odpowiedzialny za podejmowanie najważniejszych decyzji w prowincji, m.in. za uchwalanie podatków. Od XVI w. polska szlachta dążyła jednak do ściślejszej unifikacji Prus z Koroną. Udało się to osiągnąć na sejmie lubelskim. **Unia parlamentarna** z Prusami z **1569 r.** likwidowała ich autonomię. W miejsce sejmu pruskiego powstał sejmik generalny. W odróżnieniu od innych części Rzeczpospolitej pozostał on dwuizbowy. Ponadto pruscy posłowie mieli prawo zasiadania w izbie poselskiej, a senatorowie – w senacie sejmu walnego. Zniesienie autonomii Prus nie odbyło się jednak dobrowolnie, lecz przedstawiciele tej prowincji zostali do tego przymuszeni działaniami króla.

W kolejnych latach na terenie Prus Królewskich wprowadzono polski system podatkowy oraz prawo odwoływania się od wyroków sądowych do **Trybunału Koronnego**. Mimo prób całkowitej unifikacji Prusy zachowały część swoich uprawnień – m.in. miały własny herb, skarb i prawo sądowe (prawo chełmińskie).

Kulturowa rola Polski w upowszechnianiu wzorców cywilizacji zachodniej na Wschodzie

Wraz z zawarciem unii lubelskiej zwiększył się wpływ Polaków na mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, m.in. Litwinów i Rusinów. Widoczne to było zwłaszcza w dziedzinie kultury. Popularyzacja kultury polskiej na Wschodzie stała się możliwa dzięki napływowi ludności polskiej, która zaczęła się osiedlać na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy, oraz dzięki autochtonom przejmującym polskie wzorce. Pod koniec XVII w. nie tylko urzędnicy, lecz także szlachcice litewscy lepiej lub gorzej mówili po polsku. W 1697 r. polski został uznany za oficjalny język kancelarii księstwa.

Za pośrednictwem Polski na Litwę i Ukrainę dotarły m.in. nowe idee dotyczące szkolnictwa humanistycznego. Ogromną rolę w tej dziedzinie odegrały szkoły brackie prowadzone przez bractwa cerkiewne. Najwcześniej, bo już w 1584 r., szkołę bracką założono w Wilnie. Uczono w niej języków: ruskiego, polskiego, greckiego oraz łacińskiego. Wkrótce w Wilnie powołano do życia pierwsze prawosławne gimnazjum o profilu humanistycznym. Olbrzymi wpływ na propagowanie wzorców zachodnich na Wschodzie miał założony w 1579 r. z inicjatywy Stefana Batorego **Uniwersytet Wileński**. Stał się on wkrótce głównym centrum naukowym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ważnym ośrodkiem na tym terenie było również Kolegium Jezuickie w Połocku. Istotną rolę odgrywała **Akademia Zamojska** ufundowana przez Jana Zamoyskiego. W 1594 r. uzyskała ona konfirmację (zgodę) papieską, zezwalającą na funkcjonowanie trzech wydziałów: sztuk wyzwolonych, medycyny i prawa. Dzięki studiom na ostatnim z wymienionych wydziałów młodzież z Ukrainy mogła się zapoznać np. z zachodnimi systemami prawnymi, prawem rzymskim, saskim i magdeburskim.

W Kijowie działała uczelnia założona przez metropolitę kijowskiego Piotra Mohyłę zwana **Akademią Mohylańską**. Kształcił się w niej m.in. Symeon Połocki – duchowny i pisarz pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dzięki znajomości języka polskiego i ówczesnej literatury polskiej Połocki przełożył w formie parafrazy *Psałterz Dawidów* Jana Kochanowskiego na język cerkiewnosłowiański. Dla wykształconych warstw społeczeństwa ruskiego polski był jednym z głównych języków obcych.

Większość intelektualistów litewskich w XVI–XVIII w. kształciła się na uniwersytecie w Królewcu (w Prusach Książęcych). To właśnie tam w 1547 r. wydrukowano pierwszą książkę w języku litewskim autorstwa protestanckiego pastora Marcina Mażwida – katechizm. Istotną rolę w przenoszeniu wzorców kulturowych odgrywały przekłady dzieł zachodnich autorów. W drugiej połowie XVI w. na język ruski została przetłumaczona *Kronika wszytkiego świata* Marcina Bielskiego. Była ona jednym z podstawowych źródeł informacji, z jakich elity Wielkiego Księstwa Moskiewskiego czerpały wiedzę o Europie i świecie. Na język ruski tłumaczono także (podobno z polskich wydań) średniowieczne romanse i renesansowe nowele popularne wówczas na Zachodzie. Zapoznawały one społeczeństwo z ideałami zachodniego świeckiego rycerstwa i dworskiej miłości.

W 2017 r. na wspólny wniosek Polski, Litwy, Białorusi, Łotwy i Ukrainy akt unii lubelskiej został wpisany przez UNESCO (czyt. junesko) na listę programu Pamięć Świata.

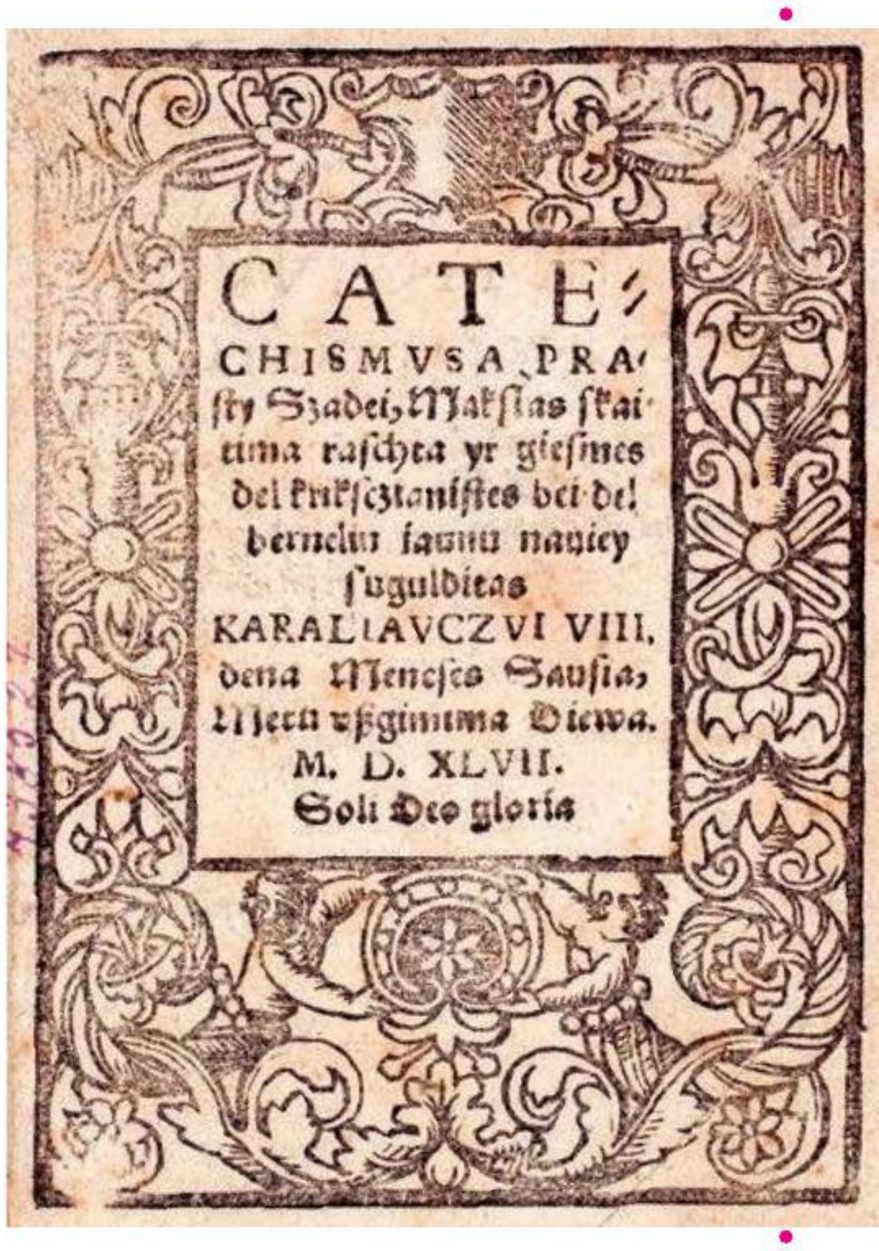
CATE=
CHISMVSA PRA=
ſty Szadei, Matſias ſtrai=
tima raſchyta yr gieſmes
del Krikſczianiſtes bei del
bernelin ſawmu nawiey
ſuguldytas
KARALIAVCZVI VIII,
dena Menesio Sausia,
Metu ſzimtmia Diewa.
M. D. XLVII.
Soli Deo gloria

M9 Wynalazek druku oraz hasło reformacji o upowszechnianiu wiary wśród ludności, w tym m.in. drukowanie Biblii w językach ojczystych, przyczyniły się do wydrukowania przez Marcina Mażwida w 1547 r. katechizmu w języku litewskim. Na ilustracji fragment pierwszej strony tego katechizmu informujący, że zawiera on hymny chrześcijańskie. Na następnej stronie została zamieszczona dedykacja dla Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu została utworzona Akademia Mohylańska. **M8**
2. Omów znaczenie wydrukowania katechizmu przez Marcina Mażwida. **M9**

Unia lubelska

Jan Matejko w 300. rocznicę uchwalenia unii lubelskiej namalował obraz ukazujący zaprzysiężenie aktu unii. Dzieło powstało w czasie, gdy Polska znajdowała się pod władzą trzech zaborców, a malarz chciał wzbudzić w Polakach nadzieję na odrodzenie państwa.

W centralnym miejscu obrazu Matejko umieścił Zygmunta Augusta 1 trzymającego w ręku krzyż. Król nie ma korony, a jedynym symbolem jego władzy jest miecz. Artysta uwiecznił na płótnie zarówno zwolenników, jak i przeciwników unii lubelskiej. Wśród osób popierających zjednoczenie Polski i Litwy widać prymasa Jakuba Uchańskiego 2 przyjmującego akt zaprzysiężenia. Za nim stoi biskup krakowski Filip Padniewski 3, jeden ze współautorów unii. Przed prymasem klęczy nieżyjący już w 1569 r. kasztelan krakowski Marcin Zborowski 4, który w lewej ręce trzyma rulon – akt unii lubelskiej, a wzrok skupia na podartych skrawkach papieru symbolizujących poprzednie unie. Na obrazie nie mogło zabraknąć kardynała Stanisława Hozjusza 5 – orędownika zjednoczenia Polski i Litwy. Wśród przeciwników unii są widoczne dwie osoby – Mikołaj Rudy Radziwiłł 6 i marszałek wielki litewski Jan Hieronim Chodkiewicz 7 klęczący z dłońmi splecionymi do modlitwy. Pierwszy z nich nigdy nie podpisał aktu unii lubelskiej – jego wrogą postawę symbolizuje wyciągnięty miecz. Kolejną ważną postacią jest Andrzej Frycz Modrzewski 8 wprowadzający na salę chłopa 9. To również symboliczna scena, która XIX-wiecznym Polakom miała przypomnieć o unii łączącej Koronę i Litwę, aby zachęcić do współpracy wszystkie warstwy społeczne na rzecz odbudowy Polski. Chłop trzyma w ręku akt uwłaszczenia, o którym w XVI w. pisał Modrzewski. Nadawanie ziemi na własność odgrywało ważną rolę w XIX w. na ziemiach polskich. Po prawej stronie obrazu malarz umieścił Annę Jagiellonkę 10, siostrę króla. Jan Matejko, *Unia lubelska*, 1869 r., Muzeum Narodowe w Lublinie.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, w jakim celu Jan Matejko namalował obraz *Unia lubelska*.
2. Omów rolę unii lubelskiej w zjednoczeniu mieszkańców Korony i Litwy.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze postanowienia unii lubelskiej.
2. Rozstrzygnij, czy unia lubelska była sukcesem czy porażką Zygmunta Augusta. Odpowiedź uzasadnij.
3. Opisz rozprzestrzenianie się zachodnich wzorców kulturowych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy po podpisaniu unii lubelskiej.

Rzeczpospolita Obojga Narodów
Podsumowanie 14

◆ Unie polsko-litewskie w drugiej połowie XIV w. i na początku XVI w.

1385 – umowa w Krewie.
1386 – pierwsza unia polsko-litewska.
Próby zacieśnienia unii w pierwszej połowie XV w. – zakończone niepowodzeniem.
1501 – unia w Mielniku, próby ustanowienia unii realnej – zakończone niepowodzeniem.

◆ Pierwsze rokowania polsko-litewskie

Zwolennicy unii realnej
- przedstawiciele ruchu egzekucyjnego – oczekiwanie większego wsparcia militarnego ze strony Litwy, chęć nabywania majątków na Litwie
- szlachta litewska (bojarzy) – postulat uzyskania tych samych praw politycznych i ekonomicznych, które miała polska szlachta; oczekiwanie wsparcia przez stronę polską w konflikcie z Moskwą

Przeciwnicy unii realnej
- niezbyt liczni litewscy magnaci – obawa przez zmniejszeniem znaczenia politycznego
- początkowo Jagiellonowie – ryzyko utraty ziem rodowych

◆ Unia lubelska

1569 – uchwalenie unii polsko-litewskiej (unii realnej).
Główne postanowienia
- powstanie Rzeczpospolitej Obojga Narodów
- wspólny monarcha wybierany w wolnej elekcji
- wspólny sejm
- wspólna polityka zagraniczna
- ta sama moneta
- zrównanie w prawach szlachty litewskiej z polską
- odrębne urzędy centralne, np. kanclerza i hetmana
- osobne wojsko, skarb
- różne języki urzędowe w Koronie (polski) i na Litwie (ruski)

◆ Skutki unii lubelskiej

Powstanie ogromnego państwa.
Wzmocnienie międzynarodowej pozycji Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.
Możliwość skuteczniejszego odparcia ekspansji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Turcji.
Nauka zasad współżycia i tolerancji w wieloetnicznym, wielokulturowym i wielowyznaniowym społeczeństwie.
Wzrost znaczenia politycznego szlachty.
Wzmocnienie pozycji politycznej i sytuacji ekonomicznej magnaterii.
Konieczność obrony długich granic państwa.

◆ Unia parlamentarna z Prusami Królewskimi

Dążenie szlachty do unifikacji Prus Królewskich z Koroną.
1569 – przyjęcie aktu unii na sejmie lubelskim – likwidacja autonomii Prus Królewskich.

◆ Kulturowa rola Polski w upowszechnianiu wzorców cywilizacji zachodniej na Wschodzie

Popularyzacja języka polskiego wśród szlachty litewskiej i ruskiej.
Działalność szkół opartych na wzorcach humanistycznych, np. Uniwerytetu Wileńskiego, Akademii Zamojskiej w Zamościu i Akademii Mohylańskiej w Kijowie.

Polecane publikacje

R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. 1, *Powstanie i rozwój 1385–1569*, przeł. T. Fiedorek, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2018.
H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988.

15 Pierwsi władcy elekcyjni na polskim tronie

1572 śmierć Zygmunta Augusta

1573 pierwsza wolna elekcja

1574 koronacja Henryka Walezego na króla Polski

1575 wybór Anny Jagiellonki na króla Polski

1576 ślub Anny Jagiellonki ze Stefanem Batorym, koronacja obojga na królów Polski

1576–1577 konflikt Batorego z Gdańskiem

1577–1582 wojna z Moskwą

1578 powstanie Trybunału Koronnego

Przypomnij

- Jak kształtowały się stosunki wewnętrzne w Rzeczpospolitej w ostatnich latach rządów Zygmunta II Augusta?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak rządzili Henryk Walezy i Stefan Batory w Rzeczpospolitej Obojga Narodów.

Po lekcji

- Omawiam przebieg dwóch pierwszych wolnych elekcji.
- Wymieniam główne reformy wewnętrzne Stefana Batorego.
- Opisuję konflikt z Wielkim Księstwem Moskiewskim w latach 1577–1582.

Konfederacja

Związek szlachty, duchowieństwa lub miast zawierany w doraźnych celach; również zbrojne działania tego związku. Powoływano m.in.: 1) konfederację kapturową na okres bezkrólewia w celu utrzymania porządku w kraju; 2) konfederację generalną na czele z marszałkiem, w której uczestniczyli przedstawiciele wszystkich województw.

Wolna elekcja (elekcja *viritim*)

(łac. „wybór osobisty")

Sposób wyboru monarchy po śmierci poprzednika przez ogół stanu szlacheckiego, jeden z fundamentów demokracji szlacheckiej. Przeciwieństwem wolnej elekcji była elekcja *vivente rege*, odbywająca się za życia króla. Władca zwykle wskazywał następcę, którego zatwierdzał sejm walny. Takiej elekcji sprzeciwiała się szlachta, uważając ją za pogwałcenie swoich praw.

Pierwsze bezkrólewie

W **1572 r.** w Knyszynie na Podlasiu zmarł bezpotomnie **Zygmunt August**, ostatni męski przedstawiciel rządzącej w Polsce od 1386 r. dynastii Jagiellonów. Po jego śmierci państwo stanęło w obliczu nieznanych dotąd problemów związanych z wyborem nowego władcy. Co prawda w czasach panowania Jagiellonów polski tron obejmowano w wyniku elekcji, ale zamykała się ona w obrębie jednej dynastii. Po śmierci Zygmunta Augusta mogło się zgłosić wielu kandydatów i nie było jasno określone, jak przeprowadzić wybór. Szlachta nie chciała się zgodzić, aby nowego króla wyłaniał sejm, obawiała się bowiem, że szlacheckich posłów zdominują wpływowi przedstawiciele senatu. Dodatkowo sytuację polityczną w kraju utrudniały spory między polskimi i litewskimi magnatami. Ci drudzy, wykorzystując śmierć Zygmunta Augusta, starali się doprowadzić do rewizji części postanowień unii lubelskiej.

Śmierć króla spowodowała, że szlachta zaczęła zawiązywać na terenie swych województw **konfederacje kapturowe** (tzw. kaptury), które powoływały specjalne sądy kapturowe dla utrzymania porządku w poszczególnych częściach kraju. Ponadto w celu zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego podczas bezkrólewia została zawiązana **konfederacja generalna** w Warszawie, na której czele stał marszałek. Zebrani uchwalili akt konfederacji warszawskiej (zob. s. 135), który zapobiegł konfliktom wyznaniowym między szlachtą i umożliwił wypracowanie zasad wyboru władcy. Na **interreksa** zastępującego władcę w czasie bezkrólewia obrano prymasa Jakuba Uchańskiego. Osłabiło to obóz protestancki proponujący na to stanowisko kalwinistę, marszałka wielkiego koronnego Jana Firleja. Protestanci mieli nadzieję, że taki wybór interreksa zwiększy szanse kandydata związanego z ich środowiskiem w staraniach o zdobycie korony.

W styczniu 1573 r. zebrał się **sejm konwokacyjny**, którego głównym celem było ustalenie czasu i miejsca elekcji królewskiej. Podjęto decyzję, że w wyborze króla ma prawo (ale nie obowiązek) wziąć udział każdy szlachcic. Ta zasada ustrojowa nosiła nazwę **wolnej elekcji** – **elekcji *viritim***. Jako miejsce sejmu elekcyjnego wskazano wieś Kamień pod Warszawą, co miało umożliwić liczne stawienie się biednej, katolickiej szlachty mazowieckiej. Jej obecność – jak się uważa – miała przesądzić o wyborze króla.

Pierwsza wolna elekcja

Sejm elekcyjny został zwołany na kwiecień 1573 r. Zgłosiło się czterech kandydatów: arcyksiążę Austrii Ernest Habsburg (syn cesarza Maksymiliana II), car moskiewski Iwan IV Groźny, król szwedzki Jan III Waza (mąż Katarzyny Jagiellonki, siostry Zygmunta Augusta) i francuski książę **Henryk Walezy**. Szlachta zebrana na polu elekcyjnym debatowała o możliwości wyboru „Piasta", czyli Polaka, jednak nie pojawiła się żadna propozycja konkretnej osoby. Dzięki zabiegom zręcznego dyplomaty i posła francuskiego Jeana de Monluca (czyt. żana de mąluka) szybko rosła popularność kandydatury Walezego. Monluc potrafił pięknie przemawiać i wiele obiecywał szlachcie, a nieprzekonanych przekupił. Ponadto udało mu się zyskać przychylność **Anny Jagiellonki**, siostry zmarłego władcy, obietnicą małżeństwa z Henrykiem. Tej zapowiedzi Francuzi wprawdzie nie zamierzali spełnić, lecz poparcie Anny, cieszącej się sympatią szlachty, znacznie się przyczyniło do wzrostu liczby zwolenników Walezego. Ponieważ szlachta protestancka zarzucała mu niechlubny udział w rzezi hugenotów w Paryżu podczas nocy św. Bartłomieja (1572 r.), nałożono na niego obowiązek zaprzysiężenia aktu konfederacji warszawskiej. Ostatecznie w maju **1573 r.** szlachta wybrała na króla **Henryka Walezego**.

Henryk Walezy

(1551–1589)

Pierwszy król Polski wybrany w wolnej elekcji w 1573 r. Panował niecały rok. Na wieść o śmierci brata – Karola IX – w 1574 r. uciekł do Francji, aby objąć tam tron. Większość historyków jego rządy w Polsce ocenia negatywnie. François Quesnel (czyt. fransła kenel), fragment portretu Henryka Walezego, ok. 1588 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

M1 Henryk Walezy był bratem króla Francji Karola IX. Osadzenie Walezjusza na polskim tronie stanowiło ważny element polityki francuskiej. Jak pisał Karol IX w liście do Henryka – jeśli ten zostanie władcą Polski, uda im się otoczyć Habsburgów z dwóch stron. Do zwycięstwa Francuza w polskiej elekcji znacznie się przyczyniła przemowa wygłoszona przed szlachtą przez Jeana de Monluca. Po wyborze Henryka na króla Polski do Francji udało się polsko-litewskie poselstwo, aby elekt zaprzysiągł wszystkie ustalone zobowiązania. Z powodu protestu francuskich i polskich duchownych Walezy złożył wówczas jedynie przysięgę, że zachowa przywileje szlacheckie, a pozostałe prawa zagwarantuje po przyjeździe do Polski. Arras *Święto w Tuileries* (czyt. tłileri) *ku czci polskich ambasadorów*, 1575 r., Galeria Uffizi (czyt. uffic-i) we Florencji.

Anna Jagiellonka

(1523–1596)

Córka Zygmunta Starego, od 1575 r. król Polski. Po ślubie ze Stefanem Batorym utraciła realny wpływ na rządy i usunęła się w cień męża. Mimo że po jego śmierci mogła się nie zgodzić na kolejną elekcję, zrezygnowała ze swoich praw do korony. Była bardzo dobrze wykształcona. Posługiwała się biegle m.in. językami włoskim oraz łacińskim. Lukas Cranach (czyt. kranach) Młodszy, miniatura Anny Jagiellonki, ok. 1556 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

M2 **Artykuły henrykowskie, 1573 r.**

My [...], szlachta i rycerstwo Królestwa Polskiego, narodów tak polskiego, jako i litewskiego [...], to sobie głównie niniejszym pismem [...] zastrzegamy, aby przyszły nasz książę i pan świeżo przez nas obrany był obowiązanym dać nam przywilej, czyli pismo, przez które by niżej wyrażone artykuły zawierające w sobie pewne nasze prawa [...] zostały [...] zatwierdzone [...].

1. Iż za żywota naszego my [Henryk Walezy] i potomkowie nasi [...] nie mamy mianować ani obierać jakiego [...] króla, na państwo sukcesora naszego sadzać, a to dlatego, aby zawdy wiecznymi czasy po zejściu naszym [...] wolne obieranie zostało wszem stanom koronnym [...].*

2. A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego i litewskiego [...] niemało jest różnowierstwa, [...] warowali to sobie niektórzy obywatele Korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani [...]. [...]*

4. O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy [bez pozwolenia sejmu] [...]. [...]

9. Sejm walny [...] we dwie lecie najdalej być ma składan* [...]. [...]*

21. A jeślibyśmy [...] co przeciw prawom, wolnościom, artykułom [...] wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 108–110.

* **zawdy** – zawsze
warować – gwarantować
we dwie lecie – co dwa lata
składan – tu: zwoływany

Artykuły henrykowskie

Magnateria i szlachta wykorzystały sprzyjającą sytuację polityczną do umocnienia własnej pozycji w państwie i osłabienia władzy królewskiej. Jeszcze przed koronacją przedstawiono Henrykowi Walezemu do podpisania nowe, liczące 21 punktów przepisy prawne, które od jego imienia nazwano później **artykułami henrykowskimi**. Dotyczyły one:

- gwarancji dalszego funkcjonowania wolnej elekcji (szlachta bała się wprowadzenia dziedziczności tronu);
- potwierdzenia postanowień konfederacji warszawskiej;
- powołania przy królu rady składającej się z 16 senatorów rezydentów (wybieranych na dwa lata i zmieniających się co pół roku, aby przy władcy obecnych było czterech jej członków; bez ich akceptacji monarcha nie mógł podejmować żadnych decyzji politycznych);
- zobowiązania króla do zwoływania sejmu co dwa lata (obrady nie mogły trwać dłużej niż sześć tygodni);
- konieczności uzyskania przez władcę zgody sejmu na zwołanie pospolitego ruszenia czy nałożenie nowych podatków;
- przywileju dotyczącego kruszców znalezionych w ziemi należącej do szlachcica (nie mogły zostać uznane za państwowe);
- prawa szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi, gdyby szlachta uznała, że władca łamie jej prawa i zasady ustrojowe państwa.

Artykuły henrykowskie były kolejnym znacznym ograniczeniem swobody rządzenia władcy i narzędziem umożliwiającym szlachcie kontrolę jego poczynań. W przyszłości każdego nowo obranego króla przed koronacją zobowiązywano do ich podpisania i przestrzegania. Pierwszym władcą, który je zaprzysiągł, był Stefan Batory.

Pacta conventa

Przed koronacją Henryk Walezy otrzymał do podpisania również drugi dokument – ***pacta conventa*** (czyt. pakta konwenta; łac. „warunki uzgodnione"). Był to zbiór zobowiązań, które miał zrealizować jako osoba prywatna, w zamian za to, że posłowie szlacheccy wybrali go na króla. Szlachta nakładała na monarchę obowiązki, które w większości powinny spoczywać na państwie. W myśl zapisów w dokumencie nowy władca mający zasiąść na polskim tronie gwarantował, że:

- spłaci długi pozostałe po Zygmuncie Auguście;
- zapewni stu polskim szlachcicom kształcenie w Paryżu na swój koszt;
- sprowadzi z Francji kilka tysięcy piechoty, która weźmie udział w wojnie z Moskwą;
- odbuduje prestiż i podniesie poziom nauczania Akademii Krakowskiej;
- zbuduje polską flotę i sprowadzi eskadrę francuską na Bałtyk;
- będzie przekazywał z własnych dochodów 450 tys. dukatów na potrzeby Rzeczpospolitej.

Większość tych postulatów była niewątpliwie jedynie życzeniami niemożliwymi do spełnienia przez Henryka Walezego.

Rządy Henryka Walezego i jego ucieczka do Francji

Młody, 23-letni Henryk Walezy przybył do Rzeczpospolitej na początku 1574 r. Koronacja odbyła się w lutym w katedrze na Wawelu. Władca ostatecznie odmówił podpisania artykułów henrykowskich, ponieważ miał świadomość, jak bardzo zmniejszają one swobodę rządzenia. Zaprzysiężenie artykułów przełożono na kolejny sejm, co było sukcesem króla. Udało mu się także nieco ograniczyć władzę kanclerzy, którzy musieli odtąd wysyłane pisma opatrywać nie tylko swoim podpisem, lecz także królewskim. Ponadto król zwlekał z wypełnieniem obietnicy poślubienia starszej o prawie 30 lat Anny Jagiellonki.

Nowy władca budził wśród dworzan i mieszkańców Krakowa skrajne emocje. Nosił kosztowne szaty, uszyte zgodnie z modą panującą na Zachodzie, a uszy ozdabiał kolczykami, co było całkowicie odmienne od polskich zwyczajów. Noce spędzał na zabawach i grze w karty. Prowadził rozrywkowy i rozrzutny tryb życia i miał opinię lekkoducha. Nie znał łaciny ani polskiego, co utrudniało mu kontakt z Polakami.

Cały czas interesował się sytuacją w rodzinnej Francji, gdyż stan zdrowia króla Karola IX stale się pogarszał. Dziedziczny tron francuski był dla Henryka o wiele bardziej atrakcyjny niż elekcyjny polski. Na wieść o śmierci brata podjął decyzję o natychmiastowym wyjeździe do Francji. W czerwcu 1574 r. w towarzystwie zaledwie kilku osób nocą potajemnie opuścił Kraków i przez Wiedeń dotarł do Paryża. W 1575 r. zasiadł na francuskim tronie jako Henryk III. Okazał się dobrym i sprawnym władcą, starającym się utrzymać jedność w targanej wojną domową Francji i zachować znaczenie władzy królewskiej. W Polsce jednak pozostawił po sobie ogołocone ze sprzętów i kosztowności komnaty na Wawelu, rozdane królewszczyzny, pusty skarbiec, a przede wszystkim – chaos polityczny.

Praca z materiałami

1. Podaj powód zainteresowania się Walezjuszów tronem Polski. **M1**
2. Omów zobowiązania króla i prawa szlachty zawarte w artykułach henrykowskich. **M2**
3. Podaj przyczyny opuszczenia Krakowa przez Henryka Walezego. **M3**

M3 Po przyjeździe do Krakowa Henryk Walezy nie interesował się Polską. Początkowo otaczał się tylko Francuzami, ale w maju 1574 r. otworzył dwór dla Polaków. Jednak już wtedy wiedział, że Karol IX choruje na gruźlicę. Gdy trzy tygodnie po śmierci brata nocą opuścił Kraków, w pościg za nim ruszył podkomorzy nadworny Jan Tęczyński na czele chorągwi tatarskiej. W okolicach Pszczyny udało im się dogonić króla, lecz Henryk nie reagował na ich nawoływania. W swojej sypialni miał zostawić list, w którym informował, że nie rezygnuje z tronu Polski i że wróci do Krakowa. Artur Grottger, *Ucieczka Henryka Walezego z Polski*, 1860 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

O tym się pisze

Jan Matejko, *Potęga Rzeczypospolitej u zenitu. Złota wolność. Elekcja R.P. 1573*, obraz z 1889 r., Zamek Królewski w Warszawie.

T1 Kto wybierał polskich władców? – analiza Michała Kopczyńskiego*

Wolna elekcja nie cieszy się dobrą opinią polskiej historiografii. Choć jej potępienie wydaje się oparte na racjonalnej analizie wydarzeń towarzyszących kolejnym wyborom, to jednak niemały wpływ na ocenę ma oczywista przewaga historyka nad współczesnym świadkiem wydarzeń biorąca się z faktu, że dziejopis zna dalszy bieg wydarzeń. A ów dalszy bieg – upadek szlacheckiej Rzeczypospolitej – nie sprzyjał afirmacji instytucji ustrojowych polsko-litewskiego państwa. […]

[…] w drugiej połowie 1572 roku i potem na styczniowym sejmie konwokacyjnym w Warszawie w 1573 roku zapadły podstawowe rozstrzygnięcia, które uczyniły polską wersję wyboru władców jedyną i niepowtarzalną. Jedyna i niepowtarzalna była zasada viritim, *pozwalająca na uczestnictwo w elekcji każdemu szlachcicowi. Nie miała ona wprawdzie znaczenia bezpośredniego, bo przecież ani w sejmie, ani na elekcji nie głosowano większością, ale sama możliwość uczestnictwa w elekcji tłumów szlachty ograniczać miała zapędy senatorskiej elity […]. Drugą cechą wyjątkową polskich wolnych elekcji był fakt, że startować mógł w walce o urząd każdy – cudzoziemiec lub krajowiec – rzecz jasna pod warunkiem, że był szlachcicem.*

I wreszcie cecha trzecia, którą trudno uznać za wyjątkową, ale która miała ogromne znaczenie dla przyszłej oceny elekcji jako instytucji, czyli miejsce zjazdów – Warszawa. Wybór […] stolicy księstwa mazowieckiego wygląda logicznie z punktu widzenia geografii. Warszawa to mniej więcej środek kraju, więc Litwini nie będą mogli narzekać, że są wykluczani (inna sprawa, że narzekali, ale przynajmniej musieli szukać innych argumentów). […] Ale ówczesnym politykom nie tylko o geografię i sprawiedliwość chodziło, wybór Warszawy gwarantował bowiem liczną obecność szlachty mazowieckiej. […]

Szlachta stanowiła co najmniej 20 proc. ludności tej prowincji. Była to w ogromnej większości szlachta uboga, a więc – wedle późniejszych opinii – łatwo dająca sobą powodować. Śledzący przebieg elekcji Henryka Walezego w 1573 roku papieski nuncjusz Commendone* cieszył się, że trwający przy katolicyzmie Mazurzy* będą przeciwwagą protestantów. Z kolei protestanci posługiwali się w agitacji stereotypami wyśmiewającymi Mazurów. […] Mieszkańcy Mazowsza mieli być zuchwali i skłonni do zwad, ale jednocześnie tchórzliwi, gadatliwi, głupi, zabobonni i wreszcie ograniczeni umysłowo. Ich ubóstwo pociągało za sobą ciasnotę politycznych horyzontów.* Gdy pies usiądzie na jednem dziedzictwie, ogon musi położyć na drugim, *kpiono. W piosence ludowej śpiewano:* Jestem ja Mazur, Mazur bogaty; świcą się na mnie prześlicne saty *[…]*. Mam ja i żupan żółty od świenta, co w nim mój pradziad pasał cielenta *[…]. […]*

Nic dziwnego, że karierę w historiografii zrobiły takie opinie, jak zapisana przez […] Marcina Bielskiego, który tak opisuje w „Kronice polskiej" wybór Henryka Walezego: Mazurzy najwięcej głosami swymi na książę andegaweńskie zagęścili*; acz go i wymówić dobrze nie umieli i zwali Gaweńskim książęciem, a Ernest inaczej u nich nie był jedno Rdest. *[…]*

Czy tacy ludzie jak Mazurzy mogli dokonywać racjonalnych politycznych wyborów? Odpowiedź jest oczywista, tak jak i wyrok skazujący wolną elekcję na wieczne potępienie. Ale odpowiedzi oczywiste nie zawsze są słuszne, a do ich weryfikacji posłużyć powinna ta okropna, nudna statystyka.

* **Michał Kopczyński** – polski historyk, profesor nauk humanistycznych i wykładowca na Uniwersytecie Warszawskim, specjalizujący się w historii gospodarczej, demografii historycznej i dziejach techniki

powodować kimś – wpływać na kogoś

Commendone (czyt. komendone)

Mazurzy – dawne określenie mieszkańców Mazowsza

zagęścić – tu: licznie oddać głosy

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, co – według autora artykułu – przyczyniło się do negatywnej opinii o funkcjonowaniu wolnej elekcji w Rzeczpospolitej. **T1**
2. Wytłumacz, czy badania statystyczne potwierdzają tezę, że decydujący wpływ na wynik wolnych elekcji miał duży udział szlachty mazowieckiej. **T1**

Przejdźmy teraz do statystyki. Historycy piszący o elekcji Henryka Walezego mówią o 40–50 tys. jej uczestników, w tym 10 tys. z Mazowsza. Opierają się przy tym na relacjach francuskiego ambasadora Choisnina i innych świadków. Czy jednak rzeczywiście można było rozmieścić w namiotach i przez dwa i pół miesiąca wyżywić taką liczbę ludzi w promieniu jednej mili od pola elekcyjnego na Kamionku*? [...] W kolejnych dwóch elekcjach udział wziąć miało już tylko od 12 do 20 tys. wyborców. Znów jednak zdani jesteśmy na świadectwa opisowe, bez oparcia przyziemnych, ale przez to bardziej wiarygodnych źródeł. [...] Podczas kolejnych elekcji liczba głosujących nawet nie zbliżyła się do owych 40–50 tys., które miały [...] uczestniczyć w wyborze Henryka Walezego. Spadek liczby elektorów jest pozorny, przypisać go należy przeszacowaniu przez świadków wydarzeń wielkości zgromadzenia w 1573 roku. Ludność Korony (bez Litwy) liczyła w owym czasie ok. 3 mln, w tym 272 tys. szlachty. Odliczając połowę na niemające praw politycznych kobiety i dalsze 30% na młodzież, dochodzimy do 95 tys. dorosłych mężczyzn stanu szlacheckiego. Całkiem niewiarygodne jest, by pod Kamionek przybyła połowa szlachty Rzeczypospolitej. [...]*

Liczba elektorów w latach 1632–1764

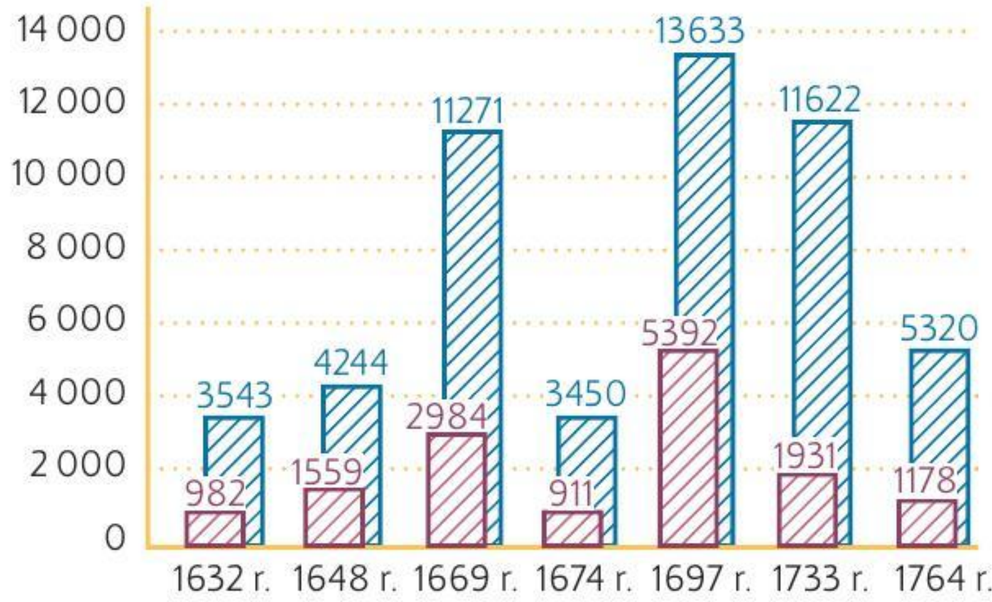

Wedle świadectwa suffragiów przeciętna liczba elektorów nie dochodziła do 10 tys. Tylko trzykrotnie*, w okresach szczególnego napięcia, ten próg przekroczyła. [...] Spójrzmy teraz na udział Mazowszan. Z cytowanych powyżej danych o zaludnieniu Korony w końcu XVI wieku wynika, że szlachta mazowiecka stanowiła (wraz z Podlasiem) 60% ogółu tego stanu. Jeśli tak było, to jej 20-procentowy udział w elekcjach nie powinien dziwić. Szczególne poruszenie miało miejsce w latach 1648 i 1697. Podczas pozostałych elekcji bardziej mobilizowała się szlachta z innych części Rzeczypospolitej, co łatwo zauważyć, porównując ze sobą kolumny na wykresie. [...] Poza elekcją 1697 roku i wyjątkowymi przypadkami – takimi jak masowy udział szlachty różańskiej* w elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego – wybór monarchy mobilizował najwyżej 10 proc. podatników. Wyjątkami są ziemie położone w bezpośrednim sąsiedztwie pola elekcyjnego: warszawska, czerska, wyszogrodzka i zakroczymska. Po drugie, ziemie najliczniej zamieszkane przez drobną szlachtę leżały daleko od Warszawy i z reguły były słabo reprezentowane.*

O tym, kto na Woli bywał, przekonać się można na przykładzie elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego. W 1669 roku na polu elekcyjnym zjawiło się 1875 elektorów z województwa mazowieckiego. Spośród nich udało się zidentyfikować 1294 osoby, czyli 69 proc. obecnych. 34 proc. z nich to szlachta bogata, posiadająca poddanych, która w skali całego województwa mazowieckiego stanowiła jedynie 14 proc. podatników. Można tym samym uznać, że skład społeczny uczestników elekcji różnił się istotnie od struktury społecznej szlachty województwa. Na elekcję przybywali głównie ci, którzy brali udział w życiu sejmikowym i zagadnienia polityczne nie były im obce. Od czasu do czasu pojawiały się zorganizowane przez możnych protektorów grupy, ale aż do elekcji Augusta II Sasa w 1697 roku było to zjawisko niezwykłe.*

M. Kopczyński, *Motłoch czy obywatele? Kto wybierał władców Rzeczypospolitej*, muzhp.pl/wiedza-on-line/motloch-czy-obywatele-kto-wybieral-wladcow-Rzeczypospolitej [dostęp: 5.05.2025].

* **Jean Choisnin** (czyt. żan szłanę) – sekretarz francuskiego biskupa Jeana de Monluca

Kamionek – dawniej Kamień, obecnie część Warszawy

suffragia – spisy wyborców drukowane po zakończeniu elekcji, po raz pierwszy ukazały się po wyborze Władysława IV w 1632 r.

trzykrotnie – mowa o elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669 r.), Augusta II Mocnego (1697 r.) oraz Augusta III (1733 r.)

szlachta różańska – uboga szlachta mazowiecka wywodząca się z ziemi różańskiej, zazwyczaj będąca właścicielem kawałka wsi

Wola – miejsce kolejnych elekcji władców polskich

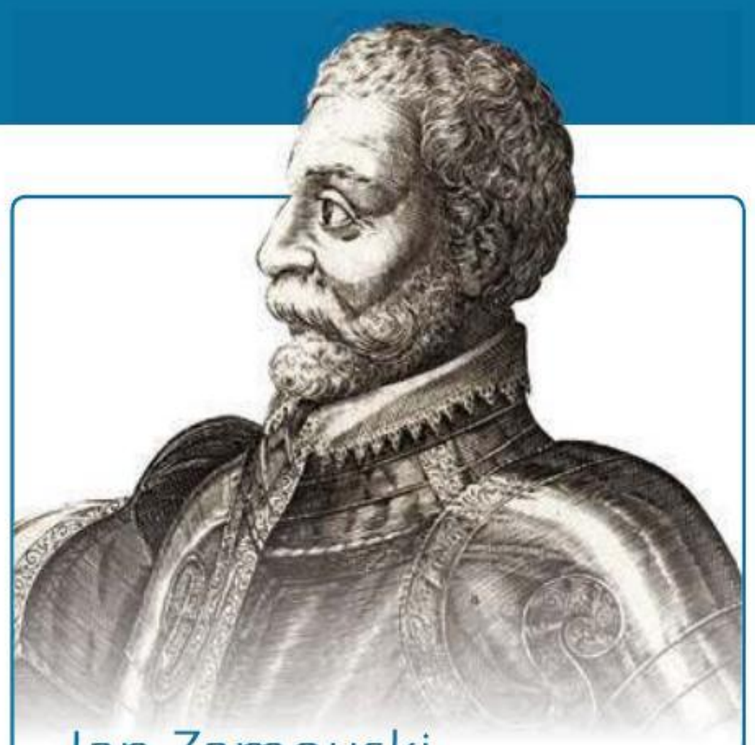

Jan Zamoyski

(1542–1605)

Polski szlachcic, magnat, doradca królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Piastował najważniejsze urzędy w państwie, m.in. kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego. Miał ogromny wpływ na politykę Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVI w. Zyskał sławę również jako wybitny mówca i mecenas sztuki. Dominicus Custos (czyt. dominikus kustos), Jan Zamoyski (fragment ryciny), ok. 1600–1604, Muzeum Państwowe w Amsterdamie.

Stefan Batory

(1533–1586)

Książę Siedmiogrodu, od 1576 r. król Polski. Wdał się w konflikt z Gdańszczanami i poprowadził zwycięskie wojny z Moskwą (odzyskał zagarnięte przez nią Inflanty). Do jego najważniejszych reform wewnętrznych należało utworzenie piechoty wybranieckiej. Fragment portretu Stefana Batorego przypisywanego Martinowi Koberowi, 1583 r., Muzeum Narodowe w Lublinie.

Druga wolna elekcja

Po ucieczce króla Henryka zaskoczona szlachta polska nie bardzo wiedziała, co zrobić w zaistniałej sytuacji. Ucieczka Walezego ukazała również niedoskonałości wolnej elekcji i spowodowała, że wśród części szlachty wzrosła nieufność do władcy. Patowa sytuacja trwała rok. Kraj pogrążył się w anarchii, szlachta bowiem dopuszczała się licznych aktów bezprawia, do których dochodziło także wśród wysokich urzędników państwowych. Na przykład wojewoda sieradzki Olbracht Łaski bezprawnie zajął Lanckoronę – majątek należący do wdowy po poprzednim właścicielu. Jedynie ten, kto dysponował siłą zbrojną, mógł się czuć bezpiecznie. Nie doszło wprawdzie do formalnej detronizacji Walezego, ale ostatecznie podjęto decyzję (na sejmie w 1575 r.) o „nieczekaniu na króla".

W 1575 r. zorganizowano **kolejną wolną elekcję**, na którą zgłosiło się kilku kandydatów. Najpoważniejszym pretendentem był, jak się wówczas wydawało, cesarz Maksymilian II Habsburg, cieszący się poparciem przede wszystkim magnatów litewskich. Co więcej, należący do stronnictwa prohabsburskiego prymas Jakub Uchański ogłosił go królem Polski z pominięciem procedury elekcyjnej. Spotkało się to jednak z oporem części szlachty, na której czele stał **Jan Zamoyski** – sekretarz zmarłego monarchy Zygmunta Augusta. Zaproponował on szlachcie, aby wybrała na króla Annę Jagiellonkę, która następnie zostanie wydana za mąż za przedstawiciela polskiego możnowładztwa. W czasie drugiego bezkrólewia Anna zyskiwała coraz większą popularność, co zawdzięczała rosnącej niechęci szlachty do obcokrajowców.

W grudniu **1575 r.** szlachta zgromadzona na Rynku Starego Miasta w Warszawie **okrzyknęła Annę Jagiellonkę królem Polski** i wielką księżną litewską. Postanowiono wydać ją za mąż za księcia Siedmiogrodu **Stefana Batorego** – jednego z kandydatów do tronu.

Podwójna elekcja groziła wojną, także domową, ale uniknięto jej, gdyż zmarł cesarz Maksymilian II. W lutym 1576 r. książę siedmiogrodzki zaprzysiągł *pacta conventa*, w których m.in. przyrzekł odebrać ziemie zagrabione przez Rosję. W maju **1576 r.** w Krakowie **Anna Jagiellonka i Stefan Batory** zawarli małżeństwo, a następnie odbyła się ich **koronacja**.

Gdy Batory został wybrany na króla Polski, potrzebował zgody sułtana tureckiego Selima II na zawarcie unii personalnej polsko-siedmiogrodzkiej, ponieważ w 1571 r. został księciem Siedmiogrodu tylko dzięki jego poparciu. Zgodę uzyskał w zamian za obietnicę płacenia Turkom wyższego haraczu ze swojego księstwa.

Polityka wewnętrzna Stefana Batorego

Anna Jagiellonka jako król Polski miała równorzędną pozycję ze Stefanem Batorym i po koronacji próbowała realnie rządzić państwem. Szybko jednak pełnię władzy przejął jej małżonek. Formalnie był on jedynie mężem królowej, lecz w praktyce na mocy przepisu zwanego „z prawa żony" otrzy-

mywał możliwość panowania nad danym terytorium. Tracił ją jednak po śmierci żony. Batory z łatwością odsunął Annę od władzy – wykorzystał bowiem uprzedzenia szlachty, która nie potrafiła zaakceptować sprawowania rzeczywistych rządów przez kobietę. Annie bardzo szybko przestano na dworze okazywać szacunek, a dworzanie pozwalali sobie nawet na złośliwości wobec królowej. Małżeństwo Batorego z Jagiellonką nie należało do udanych, tym bardziej że książę siedmiogrodzki nie dbał o dworskie maniery.

Kandydaturę Stefana Batorego na męża Anny wysunęła szlachta protestancka, która wierzyła, że władca stanie się reprezentantem jej interesów. Jednak król po objęciu władzy sprzyjał katolikom. Starał się wprawdzie nie dopuszczać do coraz liczniejszych tumultów antyprotestanckich, lecz z ewangelikami nie czuł się mocno związany. **Wspierał jezuitów** – np. dzięki jego poparciu Kolegium Jezuickie w **Wilnie** zostało podniesione do rangi **akademii** (1579 r.), stając się niezwykle ważnym ośrodkiem szkolnictwa i polskiej kontrreformacji. Jednym z najbliższych politycznych współpracowników króla był prymas Stanisław Karnkowski.

Nowy władca chciał wzmocnić autorytet tronu, utworzyć silne wojsko oraz zaprowadzić porządek w państwie. Dlatego w polityce wewnętrznej oparł się na niewielkim, ale zaufanym stronnictwie. Na jego czele stanął Jan Zamoyski, w 1576 r. mianowany podkanclerzym, a kilka lat później – kanclerzem wielkim koronnym (1578 r.) i hetmanem wielkim koronnym (1581 r.). Ta ostatnia nominacja stanowiła jednak pogwałcenie zasady *incompatibilitas* (czyt. inkompatibilitas), czyli zakazu sprawowania dwóch wysokich urzędów w państwie przez jedną osobę. Ponieważ Batory w czasie swych dziesięcioletnich rządów nie nauczył się języka polskiego, pozycja Zamoyskiego, najbliższego współpracownika króla, świetnie wykształconego i władającego wieloma językami, do tego zdolnego polityka cieszącego się autorytetem wśród szlachty, była bardzo silna.

Konflikt Stefana Batorego z Gdańskiem

W polityce wewnętrznej istotną rolę odegrał **konflikt Batorego z Gdańskiem** (1576–1577). Tamtejsza rada miejska chciała, by na króla Polski wybrano cesarza Maksymiliana. W geście dezaprobaty dla elekcji księcia Siedmiogrodu Gdańsk odmówił wpuszczenia Batorego za mury miasta. Władca postanowił siłą zmusić Gdańszczan do posłuszeństwa. Miasto było jednak dobrze przygotowane do oblężenia i armia królewska nie zdołała sforsować silnych umocnień. Rozpoczęła się więc blokada ekonomiczna – całość spławu wiślanego (zbożowego) skierowano do Elbląga.

Gdy w lipcu 1577 r. armia moskiewska uderzyła na Inflanty, Batory został zmuszony do zawarcia kompromisu z Gdańszczanami. Dostał od nich okup w wysokości 200 tys. zł i gwarancje uznania swej królewskiej władzy. Gdańsk zaś uzyskał zawieszenie, a następnie całkowite zniesienie statutów Karnkowskiego (zob. s. 108), ograniczających temu miastu prowadzenie samodzielnej polityki morskiej.

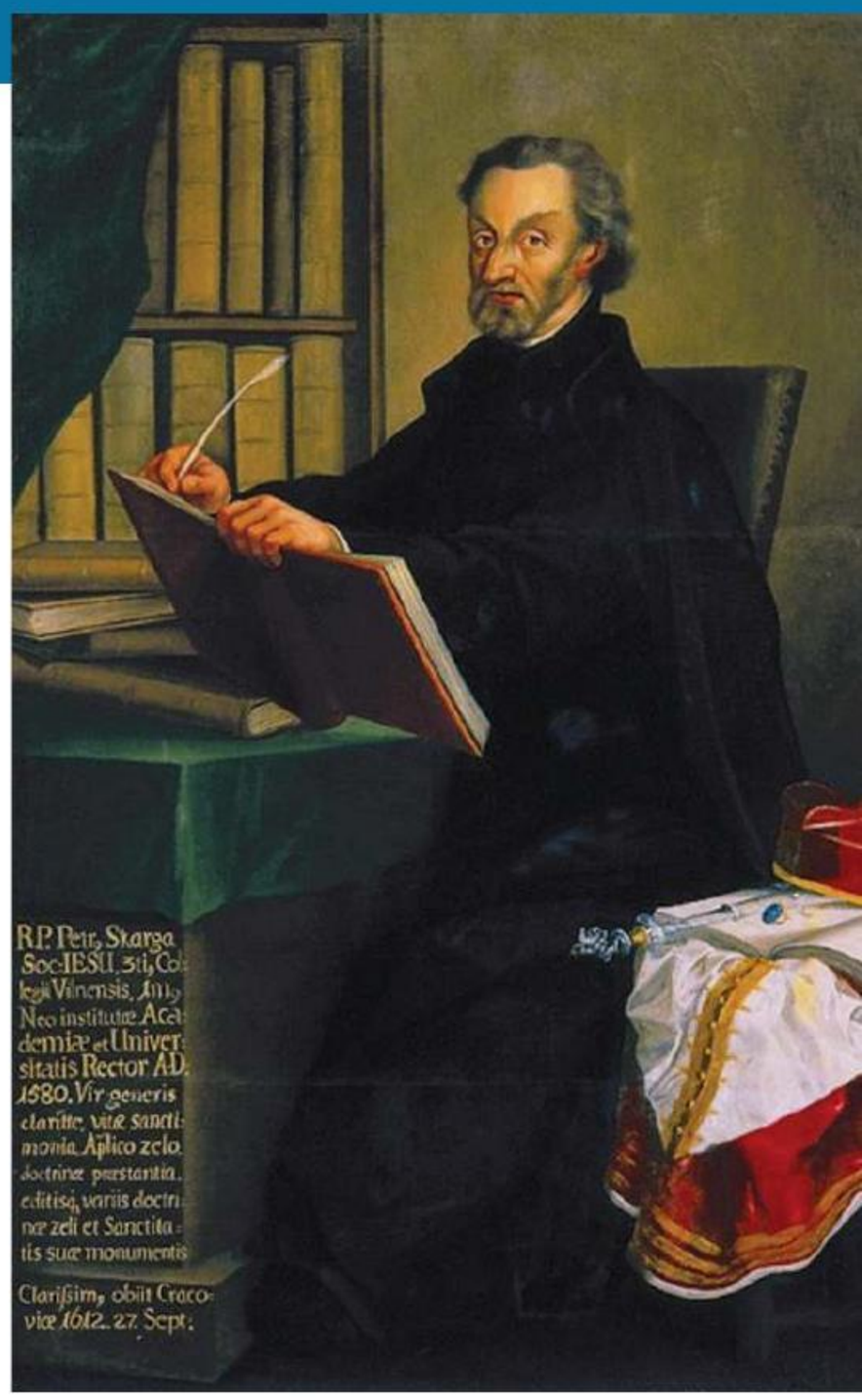

M4 Pierwszym rektorem powstałej z inicjatywy Stefana Batorego Akademii Wileńskiej był Piotr Skarga. Urząd ten piastował w latach 1579–1584. Jeszcze przed pojawieniem się w Wilnie Skarga dał się poznać jako sprawny organizator szkół jezuickich oraz inicjator działalności filantropijnej (zakładał m.in. banki pobożności, zob. s. 170). Przyczynił się do powstania szkół jezuickich w Połocku, Rydze czy Dorpacie. Skarga przedstawiony jako rektor Akademii Wileńskiej na obrazie nieznanego autora, XVII w., Litewskie Muzeum Narodowe w Wilnie.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jaką rolę w historii Akademii Wileńskiej odegrał Piotr Skarga. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Piotr Skarga przyczynił się do rozwoju edukacji w Rzeczpospolitej Obojga Narodów w XVI i początkach XVII w. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

Wojna z Moskwą (1577–1582)

Pieniądze uzyskane od Gdańska Batory przeznaczył na wojnę z Moskwą. Na ten sam cel wyłożył też 200 tys. guldenów otrzymanych od margrabiego brandenburskiego Jerzego Fryderyka Hohenzollerna (czyt. hoencolerna) za przekazanie mu władzy w Prusach Książęcych (został opiekunem chorego księcia pruskiego Albrechta Fryderyka Hohenzollerna). **Wojska moskiewskie** bowiem wykorzystały bezkrólewie w Polsce po ucieczce Walezego oraz konflikt z Gdańskiem i zajęły znaczne tereny **Inflant** (1577 r.). Obroniła się jedynie ich część z Rygą. Aby odzyskać utracone terytorium, Rzeczpospolita musiała znaleźć sojuszników. Udało się jej pozyskać do współpracy Danię, Szwecję oraz Tatarów. Wystawienie własnej armii wymagało jednak dużo większych środków finansowych niż te uzyskane od Gdańska i margrabiego Jerzego Fryderyka. Dlatego Batory zwrócił się z prośbą do sejmu o podniesienie podatków na pokrycie kosztów prowadzonej kampanii. Szlachta wyraziła zgodę, jednak władca musiał spełnić jeden z jej postulatów – powołać do życia **Trybunał Koronny**. Doszło do tego na sejmie w **1578 r.** Był to najwyższy sąd apelacyjny, który miał regulować stosunki między szlachtą. Tworząc go, władca zdecydował się na przekazanie swoich prerogatyw sądowniczych nad szlachtą w jej ręce.

Na tym samym sejmie szlachta zaakceptowała utworzenie nowej formacji wojskowej – **piechoty wybranieckiej**. W jej skład wchodzili chłopi, po jednym z 20 łanów. Wybraniec otrzymywał własne gospodarstwo i był zwolniony z wszelkich powinności, które ponosili za niego chłopi z pozostałych 19 łanów. W zamian miał obowiązek stawienia się na wezwanie, ubrany w błękitny mundur i uzbrojony w rusznicę, szablę oraz topór potrzebny do budowy mostów i umocnień. Nowa formacja była wystawiana jedynie z dóbr królewskich, co przesądziło o jej małej liczebności.

M5 Król Stefan Batory wiedział, że do wojny z Moskwą potrzebuje silnej armii. Zamiast ciężkozbrojnej jazdy walczącej kopiami (kopijników) wolał husarię oraz piechotę wybraniecką utworzoną z chłopów. Szlachta traktowała ten pomysł z rezerwą, uważając, że chłopi powinni pracować, a nie walczyć. Powołania do piechoty nie przebiegły po myśli króla, ponieważ w jej szeregach znaleźli się nie tylko chłopi, lecz także m.in. szlachta zagrodowa. Piechota wybraniecka była wyposażona w rusznicę, czyli długą broń palną 1, szablę 2 oraz topór 3. Ilustracja współczesna.

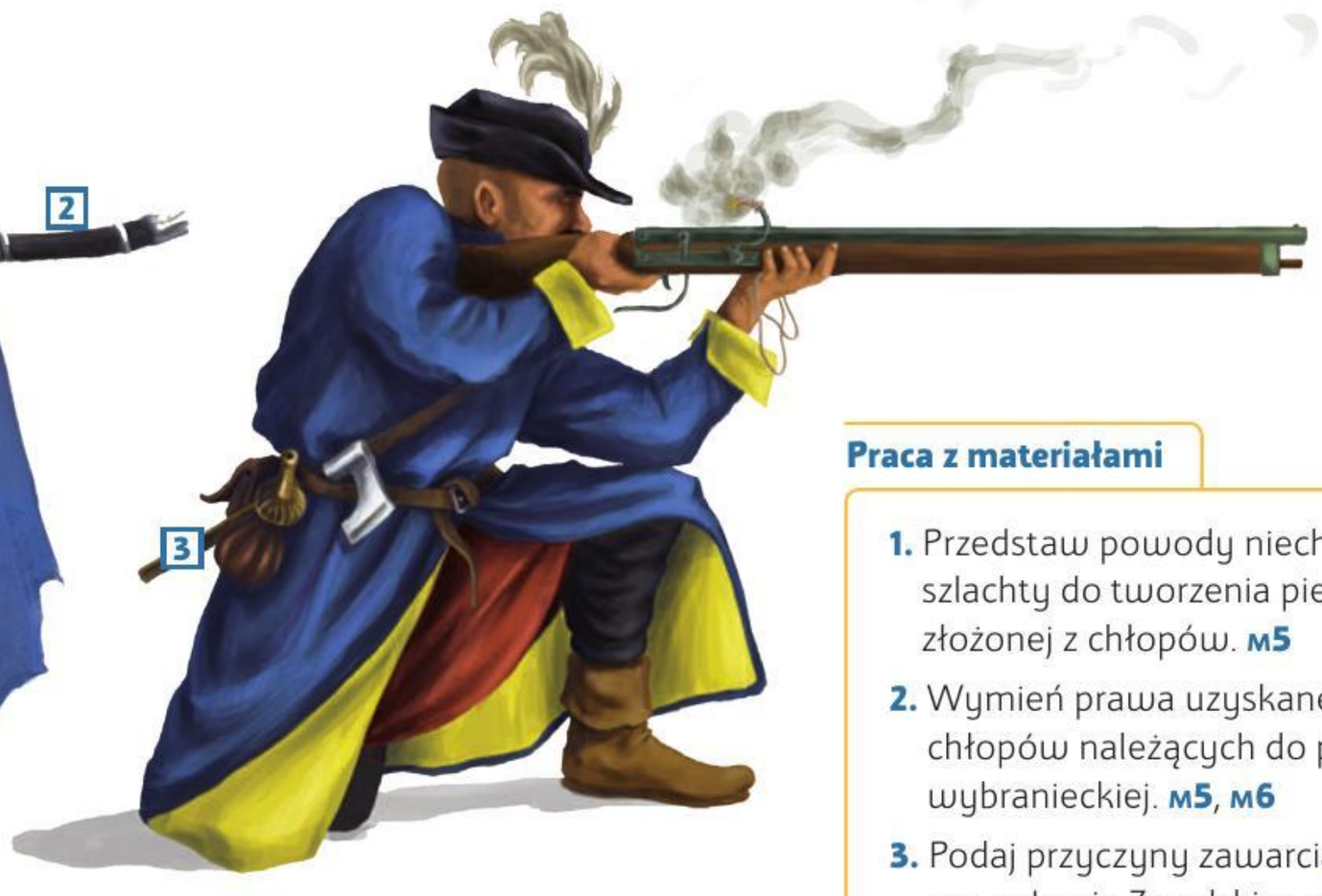

Praca z materiałami

1. Przedstaw powody niechęci szlachty do tworzenia piechoty złożonej z chłopów. **M5**
2. Wymień prawa uzyskane przez chłopów należących do piechoty wybranieckiej. **M5**, **M6**
3. Podaj przyczyny zawarcia rozejmu w Jamie Zapolskim. **M7**

M6 Ustanowienie piechoty wybranieckiej, XVI w.

Wszem wobec i każdemu z osobna, starostom naszym i dzierżawcom wsi naszych królewskich [...].

Tak jakośmy już przed tym czyniąc dosyć konstytucyi na sejmie warszawskim [...], posłaliśmy [...] do województw łęczyckiego, brzeskiego, inowrocławskiego i ziemie dobrzyńskiej na wybieranie [pieszych] według liczby pewnej łanów, ze wsi wszelakich naszych królewskich, tak już teraz, chcąc tych pieszych naszych użyć do tej zaczętej z [Księstwem] Moskiewskim wojny, której wedle uchwały sejmu bli[s]-ko przeszłego* potężnie poprzeć za Bożą pomocą mamy, posyłamy tam tegoż [...] rotmistrza naszego dlatego, aby się pośpieszał w obieraniu takowych pieszych, który to od nas ma w poruczeniu*, aby obierał ze dwudziestu łanów, wedle tego jako z nich czynsze dawane bywają [...], jednego pieszego nie majętniejszego, ale zda[tniej]szego, śmielszego i [...] wzrostu, i lat do potrzeby wojennej między poddanymi naszymi najpodobniejszego, które tedy za rozkazaniem naszym ma koniecznie wyprawić, wywieść i postawić na dzień [...] ostatni miesiąca maja [...]. Także rozkazujemy, aby uprzejmości i wierności wasze żadnemi robotami ani wyciąganiem czynszów i innych powinności, od których takowi obrani piesi wolnymi od nas są uczynieni, ani ich nie przymuszali, gdyż to wszytko drudzy ci, co na dziewiącinaście* łanach albo włókach* są, zrobić, oddać i za tego pieszego, co z dwudziestego łanu jest obran, zastąpić powinni, używania też lasów, wód i inszych pożytków tym pieszym naszym, których podług zwyczaju z drugimi poddanymi naszymi zarówno używali, chcemy, aby im uprzejmości i wierności wasze nie bronili [...].*

Akta metryki koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego. 1576–1586, zebrał i wydał A. Pawiński, Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1882, s. 134–136.

* **czynić dosyć** – tu: wypełnić obowiązek
blisko przeszły – niedawno zakończony
poruczenie – nakaz
dziewiącinaście – dziewiętnaście
włóka – dawna jednostka miary powierzchni gruntu

Po tych wszystkich przygotowaniach Batory rozpoczął działania militarne. Nie zaatakował jednak Inflant, lecz ruszył na przygraniczne tereny państwa moskiewskiego. Pragnął w ten sposób pozbawić wojska moskiewskie w Inflantach carskiego wsparcia. W **1579 r.** armia polsko-litewska zdobyła **Połock**, w **1580 r.** – **Wielkie Łuki**, a rok później przystąpiła do **oblężenia Pskowa**. Ponieważ kampania się przedłużała, szlachta polska z coraz większą niechęcią patrzyła na kontynuowanie wojny, a zwłaszcza – na nowe podatki. Batory się obawiał, że na najbliższym sejmie nie uda mu się już zdobyć pieniędzy. Również w Moskwie, targanej konfliktami wewnętrznymi i kryzysem gospodarczym, narastała chęć zakończenia konfliktu. W **1582 r.** w **Jamie Zapolskim** zawarto **rozejm**. Był on korzystny dla Batorego i państwa polsko-litewskiego, gdyż Rosjanie wycofali się z Inflant i przekazali Litwie zagarniętą przed laty ziemię połocką. Z kolei Polacy i Litwini oddali im Wielkie Łuki i inne miasta zdobyte w trakcie wojny.

M7 Rozejm w Jamie Zapolskim w relacji Reinholda Heidensteina*, sekretarza Stefana Batorego, XVI w.

Prowadzono tymczasem dalej targi o pokój. [...] Najdłużej [posłowie moskiewscy] targowali się o Inflanty, gdyż Moskwie z taką przykrością przychodziło ustępować z Inflant, jakby to była własna ich ojczyzna. [...] W końcu gdy już niemal wszystkie miasta i zamki odstąpili, upierali się zacięcie przy Dorpacie i Nowogródku inflanckim, gdyż w Dorpacie ich religia już się przyjęła i władyka został ustanowiony; Nowogródek zaś był przeznaczony na wyposażenie Klasztoru M[atki] B[oskiej] Pieczarskiej. Widząc jednak, jak wbrew wszelkim ich oczekiwaniom pod Pskowem nie po ich myśli się dzieje, że pominąwszy inne nadzwyczajne trudności, nawet mrozy naszych od oblężenia odstraszyć nie mogą, że zima na schyłku i ma się już ku wiośnie, przystali wreszcie na wszystko. [...] Moskwa ustąpiła całych Inflant, które wielki kniaź miał w swym władaniu, wymawiając sobie tylko swobodne wywiezienie naczyń kościelnych z Dorpatu i Nowogródka i należne poszanowanie dla władyki i popów. Imieniem królewskim zwrócono im znowuż Wielkie Łuki, Zawołocie, Newel i inne zamki, w ostatnich latach zdobyte, z wyjątkiem Wieliża i całej ziemi połockiej. O Narwę i inne zamki, przez Szweda zdobyte, prowadzono długie spory. [...] Wreszcie po długich targach stanęło na tym, że nasi posłowie zawarowali uroczyście prawa królewskie do Narwy i innych zamków zajętych przez Szweda, tylko Weissenstein*, poprzednio już w warunkach podawany, przyznali posłowie moskiewscy królowi wyraźnie.*

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, tłum. J. Czubek, Warszawa: Książka i Wiedza, 2017, s. 240–241.

* **Reinholda Heidensteina** (czyt. rajnholda hajdensztajna)
władyka – biskup prawosławny
Weissenstein (czyt. wajsensztajn) – zamek w Estonii

Stefan Batory po zakończeniu konfliktu z Moskwą planował rozpoczęcie wojny z Turcją, aby w ten sposób doprowadzić do uwolnienia rodzinnego Siedmiogrodu spod tureckiego panowania. Do takiej wojny – sprzecznej z polską racją stanu – król był namawiany przez papiestwo i Hiszpanię. Antytureckie plany Batorego przerwała jego niespodziewana śmierć w grudniu 1586 r.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie miejsca starć podczas wyprawy Stefana Batorego na Moskwę. **M8**
2. Wskaż na mapie ziemie przyznane Polsce na podstawie rozejmu w Jamie Zapolskim. **M7**, **M8**

M8 Wyprawy Stefana Batorego na Moskwę (1579–1582)

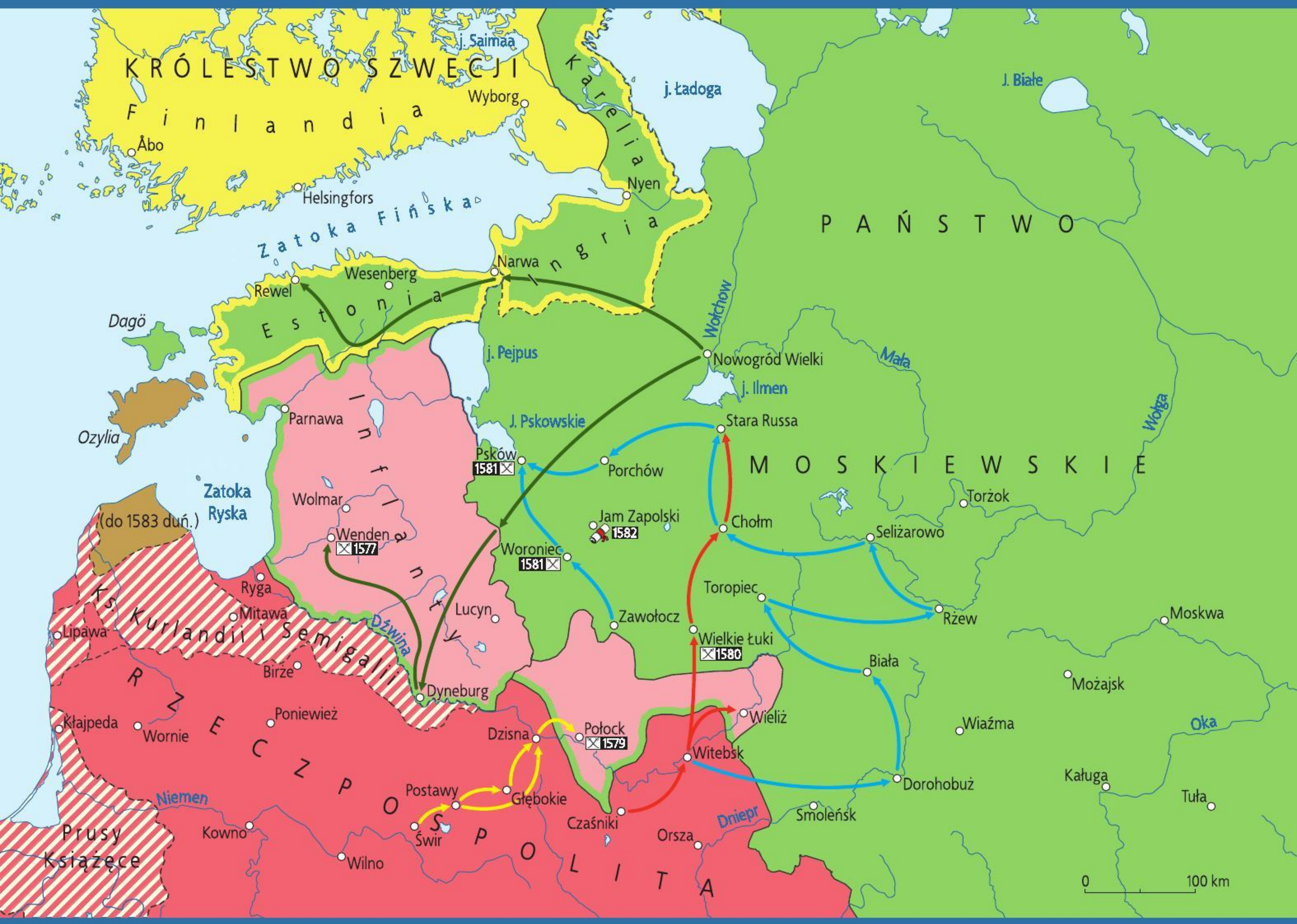

Polecenia podsumowujące

1. Opisz sytuację w Rzeczpospolitej po śmierci Zygmunta Augusta.
2. Wyjaśnij, czym były artykuły henrykowskie i *pacta conventa*.
3. Scharakteryzuj politykę wewnętrzną i zagraniczną Stefana Batorego.
4. Oceń panowanie pierwszych władców elekcyjnych w Rzeczpospolitej.

Pierwsi władcy elekcyjni na polskim tronie

Podsumowanie 15

Pierwsze bezkrólewie

1572 – śmierć Zygmunta Augusta, ostatniego Jagiellona na polskim tronie.
Próby organizacji państwa w okresie bezkrólewia
- zawiązywanie konfederacji kapturowych
- powołanie prymasa Jakuba Uchańskiego na interreksa
- sejm konwokacyjny
- wolna elekcja (elekcja *viritim*) – wybór króla przez ogół szlachty

Pierwsza wolna elekcja i panowanie Henryka Walezego

1573 – sejm elekcyjny.
Kandydaci do polskiej korony: syn cesarza arcyksiążę austriacki Ernest Habsburg, car moskiewski Iwan IV Groźny, król szwedzki Jan III Waza i książę francuski Henryk Walezy.
Wybór Henryka Walezego na króla.
Zobowiązanie każdego nowo wybranego króla do zatwierdzenia artykułów henrykowskich, gwarantujących m.in. zasadę elekcyjności tronu i zakaz jego dziedziczenia.
Pacta conventa – osobiste przyrzeczenia elekta składane przed koronacją, najczęściej dotyczące polityki zagranicznej oraz spraw finansowych i wojskowych.
Tryb życia Henryka Walezego wywołujący skrajne emocje na dworze królewskim i wśród poddanych.
1574 – opuszczenie Rzeczpospolitej przez Walezego.

Druga wolna elekcja

Chaos i anarchia w kraju po ucieczce Walezego – samowola szlachecka.
Cesarz Maksymilian II Habsburg głównym kandydatem do polskiej korony.
Sprzeciw części szlachty i wysunięcie kandydatury Anny Jagiellonki.
Podwójna elekcja Maksymiliana II Habsburga i Anny Jagiellonki.
Groźba wojny domowej oddalona w następstwie śmierci Maksymiliana II.
1575 – Anna Jagiellonka królem Polski.
1576 – małżeństwo Anny Jagiellonki z księciem siedmiogrodzkim Stefanem Batorym, wspólna koronacja obojga władców.

Polityka wewnętrzna i zagraniczna Stefana Batorego

Pozbawienie Anny Jagiellonki realnego wpływu na rządy, samodzielne rządy Batorego.
Wspieranie działalności jezuitów.
Założenie Akademii Wileńskiej.
1576–1577 – konflikt króla z Gdańskiem.
1577–1582 – wojna z Moskwą o Inflanty zakończona korzystnym dla Rzeczpospolitej rozejmem w Jamie Zapolskim.
1578 – utworzenie piechoty wybranieckiej.
1578 – powołanie do życia Trybunału Koronnego.

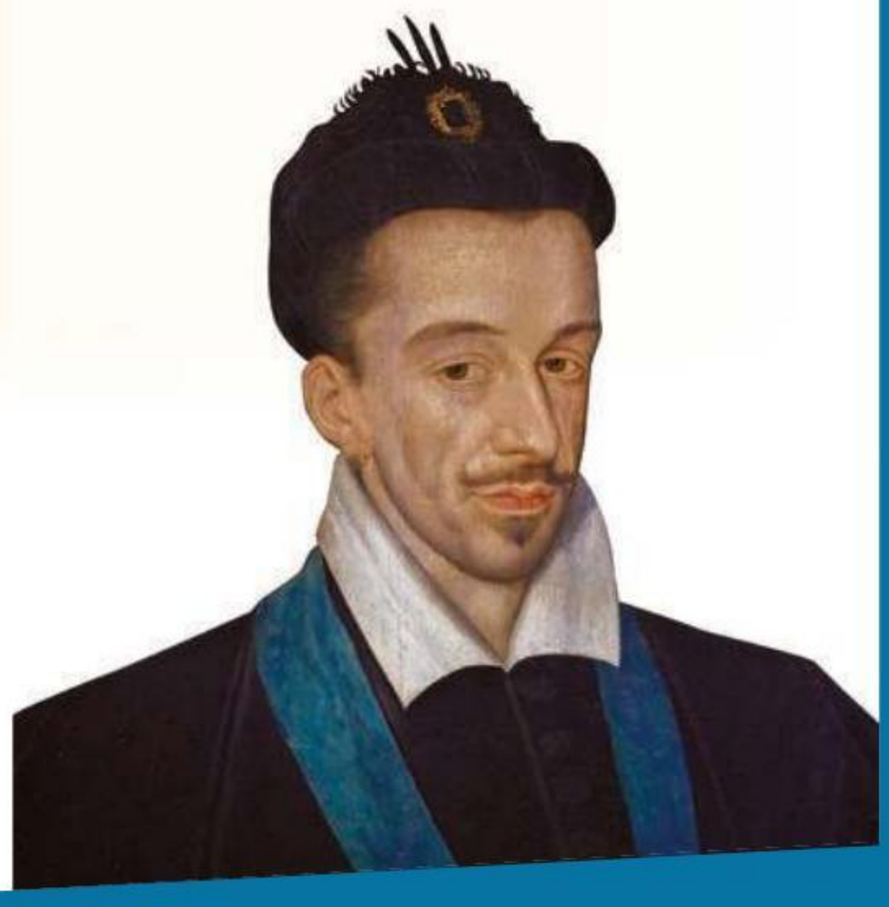

Polecane publikacje

M. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009.
S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
S. Grzybowski, *Król i kanclerz*, Kraków: KAW, 1988.

16 Gospodarka i społeczeństwo państwa polsko-litewskiego w XVI i na początku XVII w.

1496
statuty piotrkowskie

1520
statut toruński

XVI w.
początek kształtowania się gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

poł. XVI – poł. XVII w.
pomyślna koniunktura zbożowa w Rzeczpospolitej

Przypomnij

- Jak wyglądała sytuacja gospodarcza Polski w czasach Kazimierza Wielkiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przemiany gospodarcze zaszły na ziemiach polsko-litewskich u progu epoki wczesnonowożytnej.

Po lekcji

- Wyjaśniam, na czym polegała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
- Charakteryzuję pozycję chłopów i mieszczan w społeczeństwie polskim w XVI i początkach XVII w.
- Wymieniam główne gałęzie gospodarki i ośrodki handlowe na ziemiach polsko-litewskich w epoce wczesnonowożytnej.
- Porównuję przemiany gospodarcze w państwie polsko-litewskim z tendencjami na zachodzie Europy w XVI i początkach XVII w.

Geneza gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Do początku XVI w. rozwój gospodarczy w Europie odbywał się względnie jednolicie. We wszystkich państwach funkcjonowały podobne mechanizmy rynkowe, rozwijały się miasta i rosła produkcja rzemieślnicza. Mimo że po epidemii dżumy z połowy XIV w. między Europą Zachodnią a Środkowo-Wschodnią dały się zauważyć pewne różnice, były one stosunkowo niewielkie. Sytuacja się zmieniła w połowie XVI w. Podczas gdy w Europie Zachodniej zaczynał się rodzić kapitalizm, którego podstawę stanowiła gospodarka towarowo-pieniężna, to na terenach położonych na wschód od rzeki Łaby odchodzono od gospodarki czynszowej i organizowano produkcję rolną w gospodarstwach folwarcznych, opartą na uprawie zboża oraz pracy pańszczyźnianej chłopów. System taki – nazwany **folwarczno-pańszczyźnianym** – upowszechnił się na terenach wschodnich Niemiec, Polski, Litwy, Czech, Węgier oraz Rosji.

W Polsce **folwark pańszczyźniany** rozwinął się najwcześniej, i to w najbardziej typowej formie. Już w późnym średniowieczu folwarki (zwane „pańską rolą") stanowiły zaplecze dworów dostarczające produktów spożywczych ich mieszkańcom oraz paszy zwierzętom. Ponadto uzupełniały dochody rycerstwa (późniejszej szlachty) uzyskiwane z czynszu od chłopów.

Przyczyn rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej należy upatrywać w kilku czynnikach. Jednym z nich była **pomyślna koniunktura na polskie zboże** w Europie Zachodniej. Rosnąca od połowy XVI w. sprzedaż tego towaru spowodowała rozkwit rynku wewnętrznego w Polsce i rozbudowę folwarków zbożowych. Przez Gdańsk eksportowano przede wszystkim zboże pochodzące z **latyfundiów** – wielkich gospodarstw często składających się z kilkudziesięciu wsi. Tylko właściciele dużych majątków ziemskich byli w stanie pokryć koszty transportu rzecznego. Rozwijały się także

M1 W XVI w. powstał pokaźny zbiór literatury użytkowej. Zalicza się do niej m.in. różnego rodzaju poradniki dotyczące uprawy roślin i hodowli zwierząt. Jednym z pierwszych takich dzieł była praca średniowiecznego włoskiego agronoma Piotra Krescencjusza *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków ksiąg dwojenaście*. W państwie polsko-litewskim książka została wydana po raz pierwszy w 1571 r. w Krakowie. Na ilustracji rycina przedstawiająca pracę na roli zamieszczona w pracy Krescencjusza.

folwarki średniej i drobnej szlachty oraz gospodarstwa zamożnych chłopów (kmieci), sprzedających zboże na lokalnych rynkach. W końcu XVI w. folwarki stanowiły ok. 25% ogółu gruntów wiejskich (wraz z łąkami i pastwiskami).

W ostatnich latach historycy zwracają coraz większą uwagę na fakt, że genezę gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej można wiązać również z pogarszającą się sytuacją ekonomiczną w Polsce w XV w. – brakowało pieniądza o wysokiej zawartości kruszcu i spadły ceny produktów rolnych. Przyczyniło się to m.in. do niższej rentowności gospodarstw chłopskich. Chłopi, w obawie przed niemożnością opłacenia czynszu, decydowali się na zmniejszenie areału własnego gospodarstwa i zwrot jego części właścicielowi ziemi. Sobie zostawiali tylko tyle pola, ile potrzebowali na utrzymanie rodziny. Niejednokrotnie w zamian za określoną kwotę podejmowali się też odpracowania czynszu w pańskim folwarku. Pańszczyzna okazywała się również korzystna dla szlachty, która dostrzegała w niej możliwość zwiększenia dochodów płynących z gospodarstw.

Folwarki

Typowe folwarki szlacheckie na terenie państwa polsko-litewskiego w XVI w. zajmowały powierzchnię 60–80 hektarów. Grunty pod nie szlachta pozyskiwała m.in. z zagospodarowania tzw. pustek, rezerw pańskich czy wykupu sołectw. Istniała również możliwość przeniesienia chłopów na inne grunty. Oprócz pól uprawnych w skład folwarku wchodziły łąki, lasy oraz stawy rybne. Do zabudowań folwarcznych, zazwyczaj drewnianych, należały m.in. obory, stajnie, chlewy, stodoły, młyny, szopy na narzędzia oraz spichlerze, w których magazynowano ziarno.

W typowym folwarku uprawiano przede wszystkim cztery podstawowe zboża: żyto, pszenicę, jęczmień i owies. Hodowano bydło (krowy i woły), świnie i drób, aby zaspokoić własne potrzeby żywieniowe, a także uzyskać nawóz do użyźniania pola. Oprócz zysków z handlu płodami rolnymi szlachta czerpała dochody z otrzymanych **monopoli** (np. młyńskiego – nakazującego chłopom mielenie zboża wyłącznie w młynach należących do ich pana). Większość prac na folwarku wykonywali chłopi w ramach pańszczyzny. Jej wysokość była uzależniona od wielkości gospodarstw, jakimi dysponowali chłopi, i wynikała ze szlacheckiej własności ziemi (szlachcic był właścicielem gruntów, chłop wyłącznie je użytkował). Co prawda szlachcic mógł zatrudnić czeladników, parobków lub inną służbę (w zamian za wyżywienie, niewielkie wynagrodzenie czy odzież), jednak stanowili oni mniejszość siły roboczej. Ponieważ gospodarstwa szlacheckie nie były dobrze wyposażone, chłopi musieli przychodzić odrabiać pańszczyznę z własnymi narzędziami i zwierzętami pociągowymi (głównie wołami). Do żęcia zboża używali sierpów, a do koszenia trawy – kos. Plony zbierane z hektara w XVI w. szacuje się na 7–9 kwintali (1 kwintal to 100 kg) żyta i pszenicy, 8–9 kwintali jęczmienia i 5–7 kwintali owsa. Oznacza to, że z jednego wysianego ziarna uzyskiwano średnio ok. pięciu ziaren. Na owe czasy były to pokaźne zbiory, umożliwiające eksport nadwyżek za granicę.

M2 **Tabela nr 1. Plony pszenicy w Europie w XVI w. (liczba ziaren otrzymywanych z każdego wysianego ziarna)**

Państwo	Pszenica
Niderlandy	10,4
Anglia	6,5
Francja	5,5
Hiszpania	3,5
Niemcy (Rzesza)	4,7
Dania	brak danych
Polska (Korona)	4,9
Litwa	2,8
Rosja	1,7

Źródło: A. Wyczański, *Polska w Europie XVI stulecia*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 1999, s. 35.

M3 **Tabela nr 2. Plony żyta w Europie w XVI w. (liczba ziaren otrzymywanych z każdego wysianego ziarna)**

Państwo	Żyto
Niderlandy	brak danych
Anglia	8,1
Francja	brak danych
Hiszpania	brak danych
Niemcy (Rzesza)	4,2
Dania	2,7
Polska (Korona)	4,8
Litwa	2,8
Rosja	2,8

Źródło: A. Wyczański, *Polska w Europie XVI stulecia*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 1999, s. 35.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu powstawały poradniki rolnicze i dla kogo były przeznaczone. **M1**
2. Oceń opłacalność uprawy zbóż w państwie polsko-litewskim na tle Europy. **M2**, **M3**, **M9**

M4 **Statut toruński, 1520 r.**

A także [...] postanawiamy, aby było na zawsze przestrzegane: aby wszyscy i pojedynczy chłopi, czyli kmiecie wszystkich i poszczególnych wsi, zarówno naszych, jak i naszych poddanych jakiegokolwiek stanu, którzy przedtem nie pracowali jednego dnia w tygodniu, nam i swoim panom z każdego łanu jeden dzień tygodniowo odpracowywali i do odpracowania byli zobowiązani, wyjąwszy tych chłopów, którzy swoim panom już przedtem robocizny zastąpili czynszem pieniężnym lub czynszem w zbożu, lub jakąkolwiek inną spłatą czy daniną. Z tym atoli specjalnym zastrzeżeniem, że niniejsza konstytucja nie ma się odnosić do tych chłopów, którzy z racji posiadania roli więcej przypadkiem dni w tygodniu panom swoim i nam zwykli odpracowywać. Albowiem ustawa niniejsza ustanowiona jest jedynie dla tych, którzy zwykli byli nam i panom swoim odpracowywać mniej aniżeli jeden dzień w tygodniu.*

M. Ferenc, *Epoka nowożytna. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków: Wyd. Literackie, 2001, s. 79.

* **atoli** – jednak, wszakże

Zadowalająca była też dochodowość folwarku, która pozwalała szlachcicowi na życie na poziomie odpowiadającym jego pozycji społecznej.

Zyski czerpane z folwarku umożliwiły szlachcie uzyskiwanie dochodów już nie tylko z udziału w wojnach, lecz także z ziemi. Zaczęły powstawać **dwory** i **dworki szlacheckie**. Zmienił się również sposób życia ich właścicieli, którzy nie żałowali pieniędzy na wystawne uczty czy kosztowne stroje, szyte najchętniej z drogich zagranicznych tkanin. Już folwark o powierzchni 1,5–2 łanów pozwalał na zaspokojenie potrzeb rodziny szlacheckiej i sfinansowanie podstawowych wydatków koniecznych do manifestowania jej szlacheckiego pochodzenia.

Poddaństwo chłopów

Wraz z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej zmieniła się sytuacja chłopów, którzy jako stan byli także zróżnicowani pod względem majątkowym. Co prawda pod koniec średniowiecza wielu chłopów otrzymało wolność osobistą, ale – jak się okazało – na krótko, gdyż niebawem zaczęto im ją ponownie odbierać. Gdy pojawił się problem braku rąk do pracy, przyjęto **statuty piotrkowskie** (1496 r.), ograniczające prawo opuszczania wsi przez chłopa bez zgody pana do jednego syna (który otrzymywał potwierdzający to dokument). Tym samym rozpoczął się proces przywiązywania chłopa do ziemi, nazywany – z uwagi na nadaną wcześniej wolność – **wtórnym poddaństwem**. Z czasem szlachcic stał się niemal „właścicielem" swoich chłopów i sprawował nad nimi całkowitą władzę, w tym sądowniczą. W XVI i XVII w. sejmy wielokrotnie potwierdzały zakaz opuszczania wsi, rozszerzając go nawet na osoby niemające gospodarstwa (np. komorników). Wywołało to wśród chłopów zjawisko **zbiegostwa**, które rozwinęło się na dużą skalę.

W **1520 r. statutem toruńskim** uregulowano kwestię pańszczyzny, co doprowadziło do pogłębienia się poddaństwa chłopów. O ile w XV w. ograniczała się ona do kilku dni w roku, o tyle statut nakazywał chłopom pracę na pańskiej roli już jeden dzień w tygodniu z każdego łanu. W ciągu kolejnych kilkudziesięciu lat wymiar pańszczyzny regularnie się zwiększał. Pod koniec XVII w. wynosił już kilka dni w tygodniu.

Mimo pogarszającego się statusu prawnego chłopi w XVI w. wiedli jeszcze całkiem dostatnie życie. Większość przedstawicieli tego stanu stanowili kmiecie, którzy uprawiali pola jedno- lub półłanowe (jeden łan to ok. 18 ha). Pozwalało im to utrzymać rodzinę, a uzyskane nadwyżki sprzedawać na pobliskim targu. W tymże stuleciu przeciętny dochód z łanowego gospodarstwa chłopskiego wynosił rocznie ok. 20–30 zł, co wystarczało na zakup m.in. soli i odzieży. Sytuacja zmieniła się diametralnie w XVII w.

M5 Jednym z największych problemów szlachty było zbiegostwo chłopów. W ustawach sejmowych, które miały ukrócić ten proceder, przewidziano kary dla szlachty przyjmującej zbiegów, a nawet często inicjującej ich ucieczki, aby pozyskać dodatkowe ręce do pracy we własnych folwarkach. Za sprzeciwianie się woli pana nieposłusznych poddanych skazywano na dyby. Były to kłody z otworami, w które zakuwano ręce i nogi więźnia. Ukazuje to rycina pochodząca z książki *Żywot Ezopa Fryga* napisanej ok. 1522 r. przez Biernata z Lublina.

Główne miasta Rzeczpospolitej

Polskie miasta znacznie się różniły pod względem wielkości. Znalazło to odzwierciedlenie w sporządzonym w 1520 r. wykazie miast polskich (nieobejmującym Prus Królewskich), w którym podzielono je na cztery kategorie. Do pierwszej należały **miasta** zwane **głównymi**. Były wśród nich Kraków, Poznań i Lwów. Do drugiej grupy trafiły **miasta znaczniejsze**, np. Sandomierz, Kalisz, Lublin i Płock. Do trzeciej kategorii zaliczono **miasta małe**, ale takie, w których organizowano targi i jarmarki, do ostatniej zaś – **miasteczka** o niepełnych prawach miejskich (nie odbywały się w nich targi i jarmarki). Te ostatnie liczyły zazwyczaj kilkuset mieszkańców, a żyjąca w nich ludność zajmowała się w przeważającej mierze uprawą roli. W drugiej połowie XVI w. w samej Koronie było ponad 1200 miast i miasteczek.

W XVI w. w państwie polsko-litewskim jedynie osiem miast miało ponad 10 tys. mieszkańców. Do największych z nich należał **Gdańsk**, w którym pod koniec stulecia żyło ok. 60 tys. ludzi. Jego wyjątkowa pozycja w Rzeczpospolitej stanowiła następstwo nie tylko dużej liczby mieszkańców, lecz także statusu politycznego (zob. konflikt z Batorym, s. 157). Wynikał on głównie z zamożności mieszczan, bogacących się na eksporcie zboża. Gdańszczanie upodobnili się stylem życia i wzorcami kulturowymi do bogatych mieszczan z miast niderlandzkich, z którymi utrzymywali ożywione kontakty gospodarcze i kulturowe. Od XVI w. w mieście nad Motławą funkcjonowało Gimnazjum Akademickie. Dzięki temu, że jego profesorami byli absolwenci niemieckich, angielskich i niderlandzkich uczelni, stało ono na bardzo wysokim, prawie uniwersyteckim poziomie.

Na południu kraju największym i najbogatszym miastem był **Kraków**, pełniący funkcję stolicy państwa i siedziby dworu królewskiego. W XVI w. liczył ok. 22 tys. mieszkańców. Dzięki działającemu uniwersytetowi miasto było ważnym ośrodkiem nauki i kultury. Ponadto Kraków odgrywał istotną rolę w handlu ze wschodnią i z południową Europą.

M6 *Apoteoza Gdańska* alegorycznie przedstawia znaczenie tego miasta dla Rzeczpospolitej. W zwieńczeniu łuku triumfalnego widać panoramę Gdańska otoczonego pierścieniem fortyfikacji 1. Ręka Boga ujmująca wieżę ratusza 2 sugeruje sprawowanie szczególnej opieki nad miastem. Tęcza 3 symbolizuje przymierze Boga z człowiekiem i związek ziemi z niebem. Wśród licznych postaci znajdują się przedstawiciele polskiej szlachty, uliczni handlarze i muzykanci, a także goście z innych krajów. Centralne miejsce obrazu zajmują dwaj kontrahenci 4 dobijający targu przed Dworem Artusa 5 – gdański kupiec i polski szlachcic, a obok tych realnych postaci pojawia się Merkury 6, rzymski bóg handlu. Powyżej widać rzekę, w której można rozpoznać Wisłę 7. Izaak van den Blocke (czyt. bloke), *Apoteoza Gdańska*, 1608 r., Ratusz Głównego Miasta w Gdańsku.

Praca z materiałami

1. Podaj powody szczegółowego określenia w statutach zobowiązań chłopów wobec właścicieli ziemskich. **M4**
2. Wyjaśnij, jak szlachta się zabezpieczała przed zbiegostwem chłopów. **M4**, **M5**
3. Opisz, w jaki sposób Izaak van den Blocke przedstawił znaczenie Gdańska dla Rzeczpospolitej. **M6**

M7 **Tabela nr 3. Liczba miast w Koronie w XVI w.**

Wyszczególnienie	Początek XVI w.	Koniec XVI w.
Korona w granicach do 1569 r.		
Wielkopolska z Kujawami	263	256
Małopolska	164	210
Mazowsze	88	107
Prusy Królewskie	36	36
Warmia	12	12
Ruś Czerwona	110	215
Podole	15	37
Ziemie przyłączone do Korony w 1569 r.		
Podlasie	13	25
Wołyń	brak danych	68
Ukraina	brak danych	321
Ogółem	brak danych	1287

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2003, s. 61.

M8 **Tabela nr 4. Struktura własności miast Korony pod koniec XVI w. (w %)**

Wyszczególnienie	Miasta królewskie	Miasta prywatne
Wielkopolska z Kujawami	30,7	69,3
Małopolska	35,5	64,5
Mazowsze	42,6	57,4
Prusy Królewskie	86,1	13,9
Ruś Czerwona	28,4	71,6
Podole	18,9	81,1
Podlasie	64,0	36,0
Wołyń	4,4	95,6
Ukraina	9,9	90,1
Ogółem	27,6	72,4

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2003, s. 64.

Rola i pozycja mieszczaństwa

Liczbę ludności miejskiej w końcu XVI w. szacuje się na ok. 20% ogółu mieszkańców Rzeczpospolitej. W odróżnieniu od szlachty **mieszczanie nie stanowili jednolitej grupy pod względem prawnym**. Byli obywatelami w swoim mieście, ale po przeprowadzce do innego ośrodka miejskiego musieli się na nowo ubiegać o otrzymanie obywatelstwa i związanych z nim praw. Cieszyli się jednak wolnością osobistą i mogli się swobodnie przenosić z miejsca na miejsce.

Od XV w. rosło znaczenie polityczne szlachty. Stopniowo dostrzegała ona w mieszczaństwie potencjalnego konkurenta do sprawowania władzy, dlatego zaczęła ograniczać prawa mieszkańców miast. W 1496 r. sejm ogłosił statuty piotrkowskie, które m.in. zabraniały mieszczanom kupna ziemi oraz zakazywały im obejmować wyższe urzędy publiczne i stanowiska kościelne. Szlachta próbowała też wprowadzić zakaz zagranicznych wyjazdów handlowych dla mieszczan (w praktyce tego prawa nie udało się wyegzekwować). Co ciekawe, na początku XVI w. zagraniczni kupcy uzyskali niczym nieograniczony przywilej prowadzenia działalności na polskim rynku.

Polska szlachta doprowadziła także do przyjęcia **taks wojewodzińskich**, czyli cenników towarów rzemieślniczych ustalanych przez wojewodów, co miało zabezpieczyć interesy szlachty. Wyparła ona mieszczan z lukratywnego handlu zbożem przez opanowanie w 70% spławu wiślanego. Stało się to możliwe m.in. dzięki zwolnieniu z ceł, gwarantowanemu w statutach piotrkowskich. Wszystkie te kroki podejmowane przez szlachtę przyczyniły się do zahamowania rozwoju miast.

Trzeba jednak zauważyć, że polskie miasta znalazły się na marginesie życia politycznego nie tylko w wyniku antymiejskich działań szlachty, lecz także wskutek własnych decyzji. Uchyliły się bowiem od udziału w sejmie w obawie przed jego nadzorem nad całym prawem miejskim. Mieszczanie wybrali bezpośrednią zależność od króla oraz nieskrępowane kontakty z administracją królewską (skłonną do przekupstwa).

W XVI i w pierwszej połowie XVII w. nastąpił **wzrost liczby miast**, do czego się przyczyniło powstawanie **miast prywatnych** zakładanych przez magnatów i szlachtę. Na przełomie XVI i XVII w. stanowiły one prawie 64% ośrodków miejskich w Koronie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie po dwa regiony z największą i najmniejszą liczbą miast. **M7**, **M9**
2. Podaj nazwę regionu, w którym w ciągu XVI w. najbardziej wzrosła liczba miast. **M7**
3. Wskaż na mapie region, w którym było najwięcej miast prywatnych. **M8**, **M9**
4. Wymień główne towary eksportowe państwa polsko-litewskiego w XVI w. **M9**
5. Wskaż na mapie regiony z największą ilością surowców naturalnych. **M9**

M9 Gospodarka Rzeczpospolitej Obojga Narodów w XVI w.

LEGENDA

Uprawa:

- zbóż
- zbóż przeznaczonych na eksport
- lnu

Hodowla:

- bydła
- owiec
- koni

Wydobycie:

- miedzi
- żelaza
- ołowiu
- srebra
- soli
- siarki

- surowce i produkty leśne (drewno, wosk, smoła, potaż, futra, miód)

Główne szlaki handlowe:

- morskie
- lądowe
- KAZAŃ kierunek lądowego szlaku handlowego
- wodne drogi śródlądowe, którymi spławiano zboże
- miasta
- miasta portowe (morskie i rzeczne)
- duże ośrodki handlowe
- granice Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVI w.

0 100 km

KRÓLESTWO SZWECJI
Morze Bałtyckie
Sztokholm
Visby
Gotlandia
Kalmar
Bornholm
Rewel
Estonia
Narwa
Nowogród Wielki
j. Pejpus
j. Ilmen
Wołga
Dorpat
Parnawa
Psków
PAŃSTWO MOSKIEWSKIE
Zat. Ryska
Ryga
Dźwina
Lipawa
Kłajpeda
Dyneburg
Połock
Witebsk
Moskwa
KAZAŃ
Możajsk
Tuła
Smoleńsk
Dniepr
Oka
Orsza
Niemen
Kowno
Tylża
Wilno
Królewiec
Braniewo
Gdańsk
Elbląg
Olsztyn
Prusy Książęce
Pomorskie
Kołobrzeg
Grodno
Mińsk
Berezyna
Słonim
Orzeł
Szczecin
Odra
ELEKT. BRANDENBURGII
Świecie
Grudziądz
Bygdoszcz
Toruń
Łomża
Tykocin
Ostrołęka
Pułtusk
Płock
Włocławek
Warta
Bug
Bielsk
Poznań
Gniezno
BERLIN
Frankfurt
Drohiczyn
Brześć Litewski
Warszawa
Wisła
Baturyn
Prypeć
Desna
Łęczyca
Kalisz
Stężyca
Głogów
Piotrków
Radom
Lublin
Kazimierz
Włodzimierz
Łuck
Radomyśl
Kijów
Charków
Donieć
SAKSONIA
Wrocław
Częstochowa
Kielce
Chęciny
Sandomierz
Żytomierz
Opole
Olkusz
Leżajsk
Ostróg
Kraków
Jarosław
Lwów
Dniepr
Latyczów
Winnica
Żwinogródka
Kudak
Ołomuniec
Żywiec
Bochnia
Przemyśl
Tyrawa
Drohobycz
Halicz
Kamieniec Podolski
Bracław
Dniestr
Brno
Lewocza
Dolina
Kołomyja
Śniatyn
Koszyce
Boh
ARCYKS. AUSTRII
Wiedeń
Dunaj
Cisa
Buda
Peszt
WENECJA
BELGRAD
STAMBUŁ
Hospodarstwo Mołdawskie
Jassy
Jedysan
Tawań
Chadżybej
Chanat Krymski
Ks. Siedmiogrodzkie
KRÓL. CZESKIE
Morawy
KRÓLESTWO WĘGIERSKIE

M10 **Tabela nr 5. Eksport zboża (żyta i pszenicy) z Gdańska w latach 1492–1635 (w łasztach*)**

Rok	Ilość zboża
1492	10 450
1565	44 600
1575	25 300
1585	13 900
1595	21 200
1635	38 100

* **łaszt** – ok. 2200 kg

Źródła: A. Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.*, Warszawa: PWN, 1972, s. 71; R.E. Raths, *Der Weichselhandel im XVI. Jahrhundert*, Marburg: Druckerei Concordia Sp. Alte, 1927, s. 28.

Rozwój handlu i rola Rzeczpospolitej w gospodarce europejskiej

W XVI w. zaczął rosnąć eksport zboża, zwłaszcza żyta wywożonego głównie przez Gdańsk do Niderlandów. Pomyślna koniunktura trwała do połowy XVII w., potem nastąpiło jej załamanie. Oprócz zboża eksportowano przede wszystkim surowce i produkty leśne, takie jak: smoła, potaż, klepki bednarskie, drewno budowlane. Do Gdańska zaś przypływały np. sukna, głównie angielskie, śledzie i sól morska. Te dwa ostatnie towary, bardzo w Polsce popularne, nie były drogie. Holenderscy kapitanowie bowiem używali ich jako balastu statków, aby te w jedną stronę nie płynęły z pustymi ładowniami. Do miasta nad Motławą docierały też towary kolonialne, m.in. przyprawy korzenne, wina i cytrusy.

Drogą lądową intensywnie eksportowano na zachód Europy woły, których w XVI w. pędzono ok. 30–40 tys., a w pierwszej połowie XVII w. – ok. 60 tys. sztuk rocznie. Na Zachód wywożono także co roku ok. 100 tys. skór wołowych. Europa Zachodnia w XVI–XVII w. była bardziej uzależniona od dostaw bydła z Rzeczpospolitej niż od polskiego zboża.

W XVI w. na terenie Korony funkcjonowało kilka jarmarków o międzynarodowym znaczeniu. Odbywały się one w Lublinie, Poznaniu, Gdańsku, Toruniu, Krakowie i Gnieźnie. Oprócz Polaków pojawiali się na nich kupcy z Litwy, którzy pośredniczyli w handlu z Moskwą, oraz kupcy z Europy Zachodniej. Skalę transakcji można ukazać na przykładzie Gniezna, dokąd na dwa jarmarki w roku kupcy litewscy przywozili ok. 800 tys. futer, ok. 50 tys. skór i ok. 3 tys. gotowych wyrobów futrzarskich. Sami zaopatrywali się w sukno. W związku z dużymi obrotami na jarmarkach zaczęły powstawać przedsiębiorstwa transportowe (furmańskie). Oferowały one kupcom dowóz i wywóz towarów z jarmarku.

W XVI w. handel zagraniczny Rzeczpospolitej miał dodatni bilans – tzn. więcej towarów eksportowano, niż importowano. Wywożono surowce i produkty, których było w nadmiarze na polskim rynku, a sprowadzano towary wysokiej jakości, takie jak sukno z Anglii czy kosy z Austrii.

M11 Grafika Wilhelma Hondiusa z 1645 r. przedstawia żupy solne w Wieliczce. O tym, jak ważnym produktem była sól, świadczy jej spożycie (ok. 10 kg na osobę rocznie). Używano jej zarówno do przyprawiania potraw, jak i konserwacji żywności. Wydobycie soli objęte było monopolem królewskim. Największe dochody przynosiły żupy krakowskie, do których należały kopalnie w Bochni i Wieliczce. Sól z Polski eksportowano do Czech i na Węgry.

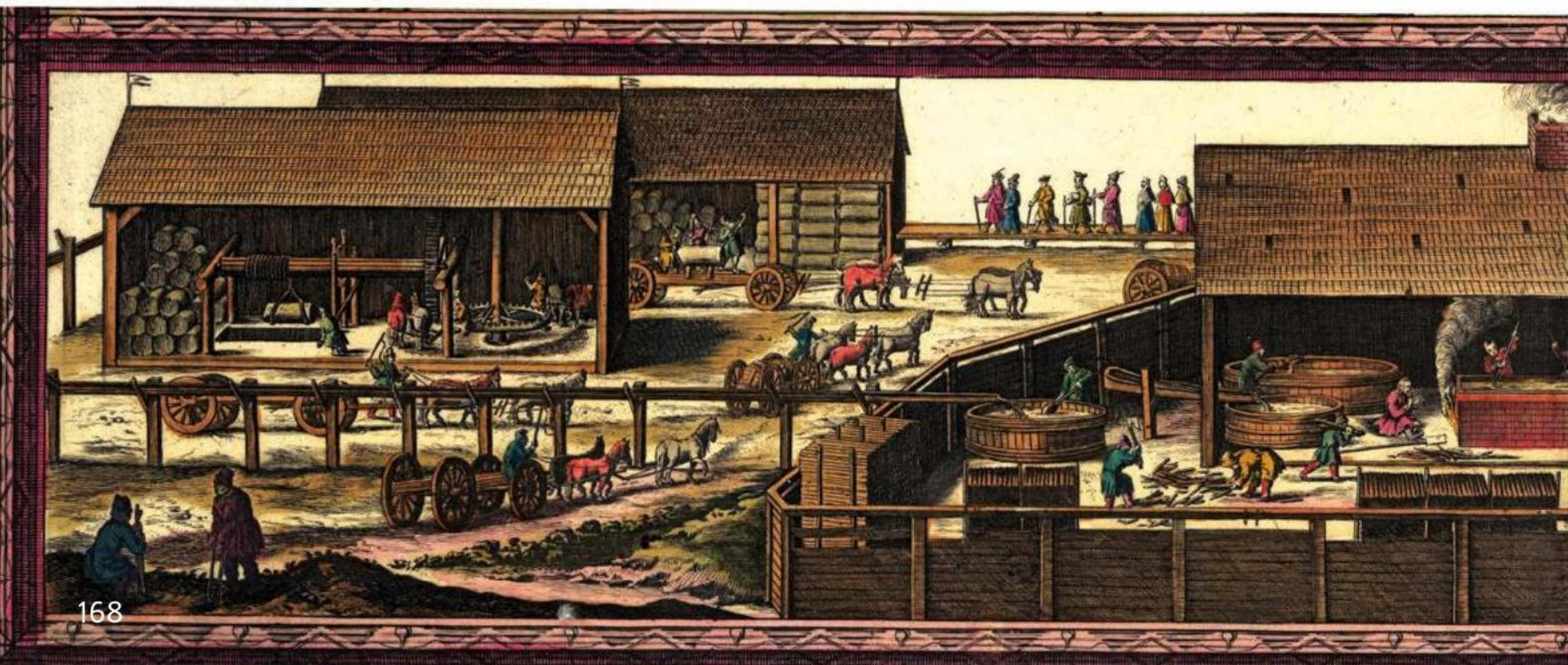

M12 Juliusz Ruggieri*, nuncjusz papieski, o gdańskim handlu, XVI w.

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku, porcie nad Morzem Bałtyckim, należącym do króla polskiego. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu*, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują, co się odbywa w pierwszych ośmiu dniach jarmarku, a w ostatnich ośmiu i przez cały rok przybywają do tego miasta nie tylko kupcy krajowi, ale wiele innych osób dla opatrzenia swych sklepów lub domów w wino, sukna, korzenie i inne potrzebne rzeczy. Zboże zaś i inne płody zbywające od potrzeb krajowych spławiają do Gdańska na wiosnę i przedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark, a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci i nie masz miasta, z którego by król polski mógł mieć więcej pieniędzy.*

Kraków także znaczny prowadzi handel z Niemcami, Węgrami i Włochami. Z Niemiec sprowadzają płótno, sukno i wiele innych towarów, z Węgier wino, które Polakom smakuje więcej niż inne, z Włoch małmazje, oliwę, cytryny i inne podobne płody, ale najwięcej lamy* i inne jedwabne materyje będące w powszechnym między szlachtą użyciu i którym Polacy dają nad innymi pierwszeństwo. Ale Polska nie wyprowadza z tej strony za granicę, tylko srebro, skóry i trochę bydła.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 73.

*
Ruggieri (czyt. rudżjeri)
od św. Dominika – od 5 sierpnia
potaż – bezbarwna krystaliczna substancja, stosowana w produkcji szkła i mydła
małmazja – słodkie wino
lama – tkanina jedwabna przetykana złotymi lub srebrnymi nićmi

Do dziś w Gdańsku na przełomie lipca i sierpnia odbywa się Jarmark św. Dominika, stanowiący coroczne święto handlu i kultury. Jego tradycja sięga 1260 r., kiedy to na wniosek dominikanów został ustanowiony bullą papieską Aleksandra IV. Na licznych stoiskach można kupić przedmioty artystyczne, rękodzieło ludowe oraz lokalne produkty.

Rzeczpospolita nie odgrywała jednak większej roli w handlu europejskim. Wprawdzie eksportowała pokaźne ilości zboża, ale dochód z tego tytułu czerpały głównie Niderlandy. Aby zwielokrotnić swoje zyski, Holendrzy zainwestowali we własną flotę handlową – zbudowali statki umożliwiające tańszy transport zboża.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, z czego wynikał spadek eksportu zboża w Gdańsku w latach 1575–1585. **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego władcy mieli monopol na wydobycie soli. **M11**
3. Rozstrzygnij, czy słusznie Gdańsk w XVI w. był uważany za najważniejsze miasto handlowe państwa polsko-litewskiego. Uzasadnij odpowiedź. **M10**, **M12**

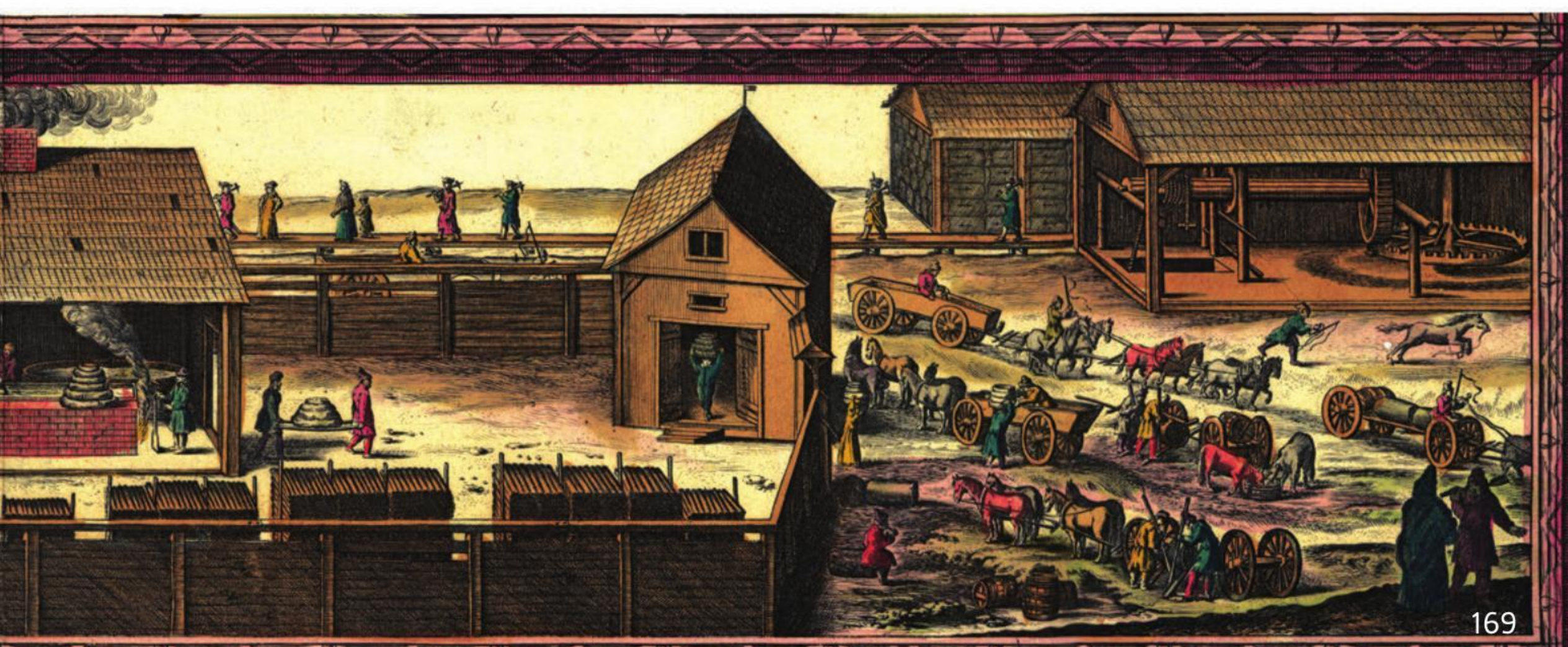

M13 W czasach wczesnonowożytnych handel podlegał określonym zasadom. Szlachcic, który np. chciał sprzedać zboże, nie mógł tego uczynić samodzielnie. Musiał się skontaktować z kupcem pośredniczącym w handlu. Taka scena została przedstawiona na obrazie, na którym w środkowej części widzimy szlachcica 1 rozmawiającego z patrycjuszem miejskim 2 pośredniczącym w sprzedaży. Handel dalekosiężny prowadziły firmy kupieckie. Na ich czele stali patroni przyuczający czeladników do zawodu, a faktorzy reprezentowali danego kupca w innym mieście i w jego imieniu zawierali układy handlowe. Handlem dalekosiężnym zajmowały się też spółki. Początkowo zrzeszały wielkie rodziny kupieckie. W drugiej połowie XVIII w. powstała Kompania Handlowa Polska zajmująca się głównie handlem zbożem w basenie Morza Czarnego i Morza Śródziemnego.
Wojciech Gerson, *Gdańsk w XVII wieku*, 1865 r., Muzeum Narodowe w Poznaniu.

Praca z materiałem

1. Omów wpływ handlu na współpracę różnych grup społecznych. Wykorzystaj **M13** oraz wiedzę pozaźródłową.

Różnice w gospodarce Rzeczpospolitej i państw Europy Zachodniej

Na początku XVI w. struktury gospodarcze państwa polsko-litewskiego i państw Europy Zachodniej niewiele się różniły. Pomyślna koniunktura na polskie zboże sprawiła, że w drugiej połowie XVI w. polska szlachta uznała Rzeczpospolitą za spichlerz Europy i głęboko wierzyła, że tak będzie zawsze. Przekonanie to niekorzystnie wpłynęło na rynek krajowy, gdyż szlachta nie inwestowała w żadne inne gałęzie gospodarki prócz zbożowej. W rzeczywistości europejscy kupcy (głównie holenderscy) kupowali wprawdzie w Gdańsku polskie zboże, lecz Europa nie była od niego uzależniona. Zboże pochodzące z Rzeczpospolitej odgrywało ważną rolę jedynie w latach słabych urodzajów na Zachodzie. Wystarczało go na wyżywienie ok. miliona osób rocznie, czyli ok. 1,5% ludności europejskiej.

W przeciwieństwie do polskiej **szlachta angielska** zajęła się **hodowlą owiec** – mało pracochłonną, a przynoszącą duże zyski oraz prowadzącą do rozwoju przemysłu sukienniczego, który dawał nowe miejsca pracy chłopom wyrugowanym z ziemi (zob. s. 87). W XVII w. wprowadzała ulepszenia w rolnictwie (czego nie robiła polska szlachta), co w konsekwencji stworzyło podwaliny rewolucji przemysłowej (zob. s. 294). We Francji, Włoszech i częściowo w Niemczech szlachta, aby zwiększyć swe dochody, wprowadziła **połownictwo**. Był to system, w którym chłopi zamiast czynszu pieniężnego oddawali panu połowę plonów. W ten sposób szlachta zachodnioeuropejska uniezależniła swoje zarobki od wahań wartości pieniądza oraz czerpała zyski ze zwiększającej się produkcji, wynikającej m.in. z wprowadzanych innowacji. Chłopi zaś dbali o wzrost wydajności, gdyż sami na nim korzystali.

Duża część szlachty zachodnioeuropejskiej zmieniła swój stosunek do działalności gospodarczej, w tym do handlu. Nastąpiło przeobrażenie mentalności szlacheckiej i upowszechniło się przyjmowanie postaw typowych dla mieszczaństwa – przy zachowaniu pozorów szlacheckości. Ponadto grupa ta nie ograniczała rozwoju miast i mieszczaństwa. Tymczasem polscy szlachcice prowadzili antymiejską politykę, co z czasem doprowadziło do upadku gospodarczego miast, a tym samym – rzemiosła i handlu.

Praktyka zaciągania kredytów nie cieszyła się popularnością w Rzeczpospolitej. Nie było banków, a zajmujące się pożyczaniem pieniędzy domy kupieckie należące do Bonerów w Krakowie i Loitzów (czyt. lojców) w Gdańsku nie dysponowały tak wielkimi zasobami jak banki niemieckie czy włoskie. W Rzeczpospolitej brakowało więc kapitału, który napędzałby rozwój gospodarki. Pod koniec XVI w. zaczęły funkcjonować w miastach tzw. **banki pobożności** (pobożne), udzielające niezbyt wysokich pożyczek kramarzom i rzemieślnikom, aby ci nie musieli korzystać z usług lichwiarzy i tym samym nierzadko popadać w długi lub bankrutować.

Gospodarka i społeczeństwo państwa polsko-litewskiego w XVI i na początku XVII w.

16 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz proces kształtowania się folwarku pańszczyźnianego w Rzeczpospolitej w XVI w.
2. Scharakteryzuj położenie chłopów w XVI-wiecznej Rzeczpospolitej.
3. Przedstaw pozycję miast i mieszczaństwa Rzeczpospolitej na tle europejskim.
4. Porównaj gospodarki Rzeczpospolitej i Europy Zachodniej.

Geneza gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Europa Zachodnia w połowie XVI w. – gospodarka towarowo-pieniężna, rodzący się kapitalizm.
Europa Środkowo-Wschodnia – gospodarka oparta na folwarkach pańszczyźnianych
- początki folwarków w Polsce sięgające średniowiecza
- powstanie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w wyniku korzystnej koniunktury zbożowej
- zmiana organizacji folwarków wskutek kryzysu ekonomicznego
- folwarki oparte na pracy chłopów pańszczyźnianych

Organizacja folwarków w XVI w.

Przeciętna wielkość folwarku – 60–80 hektarów.
Zabudowania gospodarcze głównie z drewna.
Uprawa zbóż: żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa.
Hodowla zwierząt: wołów, krów, świń, drobiu.
Dochody szlachty również z monopoli, np. młyńskiego.

Poddaństwo chłopów

1496 – statuty piotrkowskie – ograniczenie możliwości opuszczania wsi przez chłopów.
Popadanie chłopów w zależność od panów.
1520 – statut toruński – pańszczyzna w wysokości jednego dnia w tygodniu.

Miasta i mieszczaństwo

Największe ośrodki miejskie: Gdańsk, Kraków, Poznań, Lwów.
Mieszczanie – ok. 20% społeczeństwa Rzeczpospolitej, mający własne prawa i samorządy.
Rozwój ośrodków miejskich w następstwie koniunktury zbożowej (np. Gdańska).
Dążenie szlachty do marginalizacji roli politycznej mieszczaństwa.
Główne produkty eksportowane z Rzeczpospolitej: zboże, potaż, drewno i woły.

Różnice między gospodarkami Rzeczpospolitej i Europy Zachodniej

Rzeczpospolita
- koniunktura zbożowa
- brak innowacyjności spowodowany przekonaniem o stałym zapotrzebowaniu na polskie zboże
- brak potężnych domów bankierskich – brak kapitału napędzającego gospodarkę

Zachód Europy
- innowacyjność gospodarcza i techniczna szlachty
- przejmowanie przez szlachtę mieszczańskich wzorców dotyczących handlu
- duże banki udzielające kredytów

Polecane publikacje

M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.

P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków: Wyd. Avalon, 2008.

Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Materiały konferencji naukowej, pod red. J. Wijaczki, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2007.

II

Sprawdź się!

Polska złotego wieku

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Orszą
- ucieczka Henryka Walezego z Polski
- śmierć Zygmunta Augusta
- wyprawa Stefana Batorego na Moskwę
- przyjęcie aktu konfederacji warszawskiej

2. Wyjaśnij pojęcia.

- piechota wybraniecka
- folwark szlachecki
- elekcja *vivente rege*
- hołd pruski
- wojna kokosza
- ruch egzekucyjny
- artykuły henrykowskie i *pacta conventa*

3. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Na mocy hołdu pruskiego Prusy Królewskie stały się lennem Korony.
- W skład sejmu walnego wchodzili przedstawiciele wszystkich stanów państwa polsko-litewskiego.
- Zwolennicy ruchu egzekucyjnego dążyli do zawarcia unii realnej między Polską a Wielkim Księstwem Litewskim.
- Ośrodkiem braci czeskich w Polsce było m.in. Leszno.
- Do najważniejszych dzieł polskiego renesansu należą: Sukiennice w Krakowie, Kaplica Zygmuntowska, ratusz w Poznaniu oraz ratusz w Zamościu.

4. Scharakteryzuj sytuację Żydów w państwie polsko-litewskim w epoce wczesnonowożytnej.

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Jan Łaski • Jan Zamoyski • Albrecht Hohenzollern
• Zygmunt August • Mikołaj Rej

- Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego w Prusach. Siostrzeniec Zygmunta Starego. W 1525 r. doprowadził do sekularyzacji państwa zakonnego. Był pierwszym władcą, który wprowadził luteranizm jako religię obowiązującą w państwie.
- Najwybitniejszy przedstawiciel polskiej reformacji. Teolog, organizator gmin ewangelickich w Anglii i we Fryzji. Duchowy przywódca polskich kalwinistów. Zwolennik utworzenia w Polsce Kościoła narodowego.
- Polski magnat, doradca Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Wybitny mówca i mecenas sztuki. Jedna z najbardziej wpływowych osób w Polsce w drugiej połowie XVI w.
- Ostatni król z dynastii Jagiellonów zasiadający na tronie państwa polsko-litewskiego. Doprowadził do zawarcia w 1569 r. w Lublinie unii realnej i powstania Rzeczpospolitej Obojga Narodów.
- Przedstawiciel polskiego renesansu, pisarz i tłumacz. Zwolennik reformacji i ruchu egzekucyjnego. Angażował się w spory religijne i społeczne. Pisał wyłącznie w języku polskim.

6. Omów proces kształtowania się demokracji szlacheckiej.

7. Scharakteryzuj kulturę renesansową w państwie polsko-litewskim.

8. Przyjrzyj się uważnie obrazowi i wyjaśnij, jakie znaczenie miało to wydarzenie w dziejach Polski.

9. Napisz pracę argumentacyjną.

Demokracja szlachecka jest błędnym określeniem ustroju panującego w Rzeczpospolitej w XVI w. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny i kulturowy.

Europa i Rzeczpospolita w XVII w.

III

XVII stulecie to okres konfliktów, burzliwych przemian społecznych oraz intensywnego rozwoju kultury. Co prawda po **wojnie trzydziestoletniej** nastał na Starym Kontynencie pokój religijny, ale spowodowała ona ogromne zniszczenia, z których wiele krajów podnosiło się latami. W takiej sytuacji znalazła się także **Rzeczpospolita Obojga Narodów**, tocząca w tym czasie nieustanne wojny z sąsiadami: Szwecją, Rosją i Imperium Osmańskim. Tymczasem europejscy monarchowie, dążąc do wzmocnienia swojej pozycji, wprowadzali **rządy absolutne**. W Anglii doprowadziło to do wybuchu wojny domowej, stracenia króla Karola I Stuarta i powstania pierwszej **monarchii parlamentarnej**. We Francji wraz z absolutystycznymi rządami **Króla Słońce Ludwika XIV** nastał okres świetności. Francja była centrum politycznym i kulturalnym Europy. Rozkwit przeżywała **sztuka barokowa**, a w Rzeczpospolitej narodził się **sarmatyzm**.

17 Wojna trzydziestoletnia

Przypomnij

- Jak przebiegała rywalizacja o prymat w Europie między Walezjuszami a Habsburgami w XVI w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką rolę w rywalizacji państw europejskich w XVII w. odegrała wojna trzydziestoletnia.

Po lekcji

- Charakteryzuję sytuację w Rzeszy przed wybuchem wojny trzydziestoletniej.
- Opisuję główne etapy wojny trzydziestoletniej.
- Wymieniam polityczne, społeczne i gospodarcze skutki wojny trzydziestoletniej.

Stosunki międzywyznaniowe w Rzeszy na przełomie XVI i XVII w.

Pokój augsburski (1555 r.) ustanawiający zasadę „czyja władza, tego religia" na kilkadziesiąt lat położył kres walkom na tle wyznaniowym na terytorium Rzeszy. Mimo wyraźnego podziału na księstwa protestanckie i katolickie panowała w nich względna tolerancja religijna. Zmieniło się to w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XVI w. Po zwycięstwie koalicji książąt katolickich w wojnie kolońskiej (1583–1588) katolicy zaczęli powoli umacniać swoją pozycję i odzyskiwać ziemie utracone na rzecz protestantów. Do 1618 r. ponad połowa władców i prawie połowa mieszkańców Rzeszy pozostawała katolikami, resztę stanowili luteranie i kalwiniści. Coraz częściej jednak dochodziło do sporów religijnych.

Przykładem mogą być wydarzenia w wolnym mieście Donauwörth (czyt. donałwert). Stanowiący tam większość luteranie najpierw pozbawili katolików prawnie przysługującej im swobody kultu, a w 1606 r. w czasie procesji napadli i pobili katolickich duchownych. Z pomocą prześladowanym przyszedł książę bawarski Maksymilian I Wittelsbach. W grudniu 1607 r. Bawarczycy zajęli Donauwörth, siłą przywrócili miejscowym katolikom ich prawa, a także zakazali kultu protestanckiego. Miasto zaś włączyli do Bawarii.

Stało się to przestrogą dla wszystkich protestantów niemieckich, którzy odtąd zaczęli się obawiać ofensywy katolików. W 1608 r. na sejmie Rzeszy zażądali potwierdzenia postanowień pokoju augsburskiego, jednak nie uzyskali zgody cesarskich i bawarskich urzędników. W tych okolicznościach kilku protestanckich książąt zawiązało w 1608 r. **Unię Ewangelicką**, zwaną także **Unią Protestancką**, mającą za zadanie obronę interesów protestanckich księstw i miast Rzeszy. W odpowiedzi Maksymilian I doprowadził w 1609 r. do utworzenia **Ligi Katolickiej**, która zyskała wsparcie papieża oraz Hiszpanii znajdującej się we władaniu Habsburgów. Unia Ewangelicka zawarła wówczas przymierze obronne z Anglią i Republiką Zjednoczonych Prowincji. Przywódcy unii byli przekonani, że istnieje katolicki spisek mający na celu zniszczenie protestantyzmu w Rzeszy. Mimo powstania dwóch związków o charakterze militarnym żaden z nich nie rozpoczął działań zbrojnych wobec przeciwnika.

M1 Liga Katolicka miała zapobiec wzrostowi znaczenia protestantów. Przystąpili do niej m.in. arcybiskup Moguncji i biskup Würzburga (czyt. wircburga). Karl Theodor von Piloty (czyt. teodor fon piloti), *Założenie Ligi Katolickiej* (fragment), ok. 1852 r., Pinakoteka Monachijska.

Defenestracja praska i wybuch wojny trzydziestoletniej

Konflikt, który do historii przeszedł pod nazwą **wojny trzydziestoletniej**, rozpoczął się w **1618 r.** od wydarzeń w czeskiej Pradze. Królestwo Czech, mimo że od 1526 r. wchodziło w skład monarchii Habsburgów, stanowiło oddzielne państwo o silnych tradycjach husyckich budujących tożsamość narodową i poczucie odrębności od katolickich Habsburgów. Na ten podatny grunt padły hasła reformacji, co uwidoczniło się w zainteresowaniu luteranizmem, a nawet powstaniem nowego nurtu – braci czeskich nawiązujących w swych naukach do husytyzmu.

W 1609 r. czeskim protestantom udało się nakłonić cesarza Rudolfa II do wystawienia **listu majestatycznego**, gwarantującego im pełną tolerancję religijną na terenie Królestwa Czech. Wkrótce jednak monarcha zaczął się wycofywać ze swych postanowień. Podobnie postępował jego następca Maciej Habsburg. Relacje między czeskimi protestantami a katolickimi władcami zaogniły się jeszcze bardziej w 1617 r., gdy cesarz przekazał władzę królewską w Czechach i na Węgrzech swemu kuzynowi arcyksięciu Ferdynandowi Habsburgowi, nieprzychylnemu protestantom. Utworzył on radę regencyjną Czech, złożoną głównie z katolików, polecił cenzurować książki i zakazał niekatolikom piastowania wyższych urzędów. Wyznaczeni przez niego regenci zabronili praktykowania kultu protestanckiego w miastach stanowiących dobra kościelne.

Do wzrostu napięcia przyczynił się też spór o dwa zbory protestanckie, które miały powstać w dobrach kościelnych. Zakaz ich budowy czescy protestanci potraktowali jako złamanie praw przysługujących im na mocy listu majestatycznego. Zagrożeni w swych swobodach zwołali w marcu 1618 r. zjazd do Pragi. Podczas obrad przygotowano petycję ze skargami i wysłano ją do Wiednia, ale cesarz uznał skargi za bezzasadne. W trakcie kolejnego zjazdu przedstawiciele obradujących w maju **1618 r.** udali się na czele tłumu na Zamek Królewski na Hradczanach, gdzie rezydowali cesarscy namiestnicy. W czasie rozmów wybuchła gwałtowna kłótnia. W ferworze dyskusji protestanci wyrzucili przez okno dwóch namiestników do zamkowej fosy. Wydarzenie to nazwano później **defenestracją praską** (łac. *de fenestra* – „przez okno"). Żaden z wyrzuconych nie doznał poważniejszych obrażeń, jednak czeska szlachta, dokonując tego aktu, podważyła autorytet władzy Habsburgów.

Czeska szlachta chciała także wykorzystać konflikt wyznaniowy do wzmocnienia swojej pozycji wobec habsburskich władców. Wzorowała się na Rzeczpospolitej, w której monarcha rządził wspólnie ze stanem szlacheckim. W sierpniu 1619 r. Czesi zdetronizowali Ferdynanda. Kilka dni później rządy w Czechach powierzyli kalwiniście Fryderykowi V Wittelsbachowi, władcy Palatynatu Reńskiego wchodzącego w skład cesarstwa, a zarazem jednemu z siedmiu elektorów wybierających cesarza. O jego wyborze przesądził pragmatyzm – elektor był zięciem Jakuba I, protestanckiego króla Anglii, Czesi liczyli więc na jego wsparcie w konflikcie z katolickimi Habsburgami.

M2 Defenestracja praska w opisie cesarskiego namiestnika Wilhelma Slawaty, XVII w.

W całym rzymskim cesarstwie [...] uznano za czyn zły i karygodny, że osoby wywodzące się z Czech [...] popełniły występek [...], bezlitośnie rzucając z okna [...] dwóch namiestników Najjaśniejszego Pana [...]. Aczkolwiek obaj hrabiowie odpowiedzieli z należytą przystojnością na wszystko, co im w złości zarzucono, aczkolwiek dostatecznie protestowali przeciwko barbarzyńskiemu procederowi, jednakowoż tamci rozwścieczeni, nie uważając na porządek, prawdę i sprawiedliwość, wpadli gwałtownie na obu hrabiów, bezczelnie ich atakując. [...] ujęli gwałtownie hrabiego Martinica i trzymając go [...], podprowadzili do otwartych już okien, krzycząc: „Teraz wymierzmy sobie sprawiedliwość na wrogach naszej religii!". [...] Napastnicy podnieśli go [hrabiego Martinica] z ziemi i strącili głową na dół w głąb rowu zamkowego [...]. On jednak w czasie spadania, wołając bezustannie imię Jezusa i Marii, tak cicho zleciał na ziemię, jak gdyby sobie usiadł, i tak dzięki orędownictwu Panny Marii i opiece Bożej żadnego przy tym strasznym upadku nie poniósł szwanku mimo swej otyłości. Byli też ludzie pobożni i wiarygodni, którzy zeznali, że idąc wówczas wielkim mostem z procesją, widzieli na własne oczy Najświętszą Pannę Marię, jak płaszczem swym podtrzymywała owego pana w powietrzu i zniosła go na ziemię.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 238.

Praca z materiałami

1. Podaj przyczyny założenia Ligi Katolickiej. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób cesarski namiestnik ukazał obie strony wydarzeń praskich. **M2**

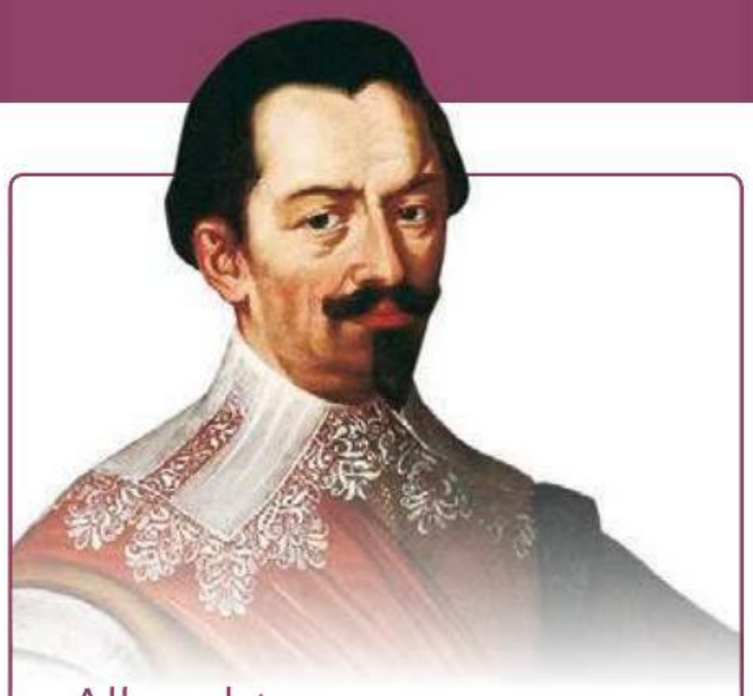

Albrecht von Wallenstein

(1583–1634)

Czeski szlachcic, jeden z dowódców armii cesarskiej w wojnie trzydziestoletniej. Pochodził z rodziny protestanckiej, w 1606 r. przeszedł na katolicyzm. Był jednym z największych posiadaczy ziemskich na Morawach. W 1618 r. opowiedział się za Habsburgami. Świetnie zarządzał swoimi dobrami, pomnażając majątek, dzięki czemu sfinansował armię cesarską w czasie wojny trzydziestoletniej. Ambicje polityczne doprowadziły do jego śmierci z rozkazu cesarza. Fragment portretu nieznanego autorstwa, ok. 1626 r.

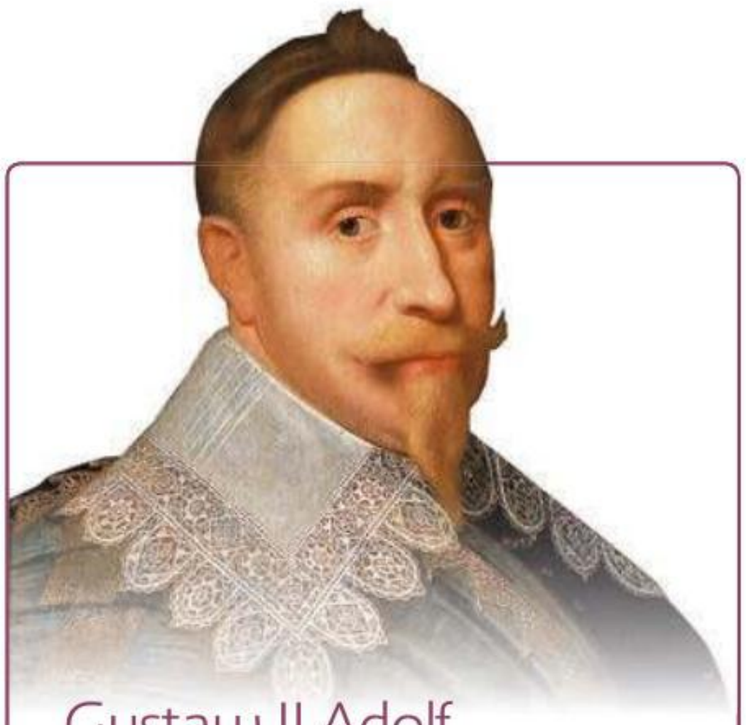

Gustaw II Adolf

(1594–1632)

Król Szwecji od 1611 r., uważany za jednego z najwybitniejszych strategów wojennych swojej epoki, gorliwy protestant. Włączył się do wojny trzydziestoletniej w celu obrony niemieckich protestantów. Prowadził zwycięskie wojny z Rzeczpospolitą, Danią oraz Moskwą. Zginął w bitwie pod Lützen (czyt. licen). Jacob Hoefnagel (czyt. jakob hufnachel), fragment portretu Gustawa Adolfa, 1624 r., Królewska Zbrojownia w Sztokholmie.

Czeski etap wojny (1618–1623)

Początkowo nic nie wskazywało na to, że wypadki w Czechach wywołają wojnę na skalę europejską. Dla monarchów innych państw miały one lokalny charakter. Sytuacja się zmieniła, gdy Czesi zdetronizowali katolickiego Ferdynanda Habsburga, na nowego władcę wybrali protestanta Fryderyka V, a Ferdynand został cesarzem. Już jako Ferdynand II postanowił podjąć działania militarne i zdławić czeski bunt w zarodku. Do decydującego starcia doszło w listopadzie **1620 r. pod Białą Górą**. W wyniku bitwy sprzymierzone wojska czesko-palatyńskie zostały rozgromione, a Fryderyk V musiał się salwować ucieczką.

Skutki bitwy były dla Czechów tragiczne. Zwycięski cesarz Ferdynand II nie tylko rozpoczął represje wobec biorących udział w buncie, lecz także ustanowił dziedziczność władzy Habsburgów w Czechach, likwidując tym samym ich autonomię.

Po zajęciu Czech wojska Ferdynanda II wkroczyły do Palatynatu, co przeniosło konflikt na terytorium Rzeszy. Z biegiem czasu – obawiając się wzrostu potęgi Habsburgów – do wojny zaczęły się włączać również inne państwa, w tym m.in. Dania, Szwecja oraz Francja.

Duński etap wojny (1624–1629)

Rządzący Danią Chrystian IV początkowo jedynie bacznie obserwował sytuację. Bezpośrednio zaangażował się w konflikt, gdy działania przeniosły się na północ Rzeszy, a więc na tereny leżące w kręgu jego zainteresowania politycznego. Chrystian IV, obawiając się, że zwycięstwo Habsburgów i związanego z nimi obozu katolickiego może poważnie zagrozić jego pozycji w basenie Morza Bałtyckiego, w **1624 r.** przystąpił do wojny.

W trakcie zmagań szczególną sławę zyskał dowódca wojsk cesarskich **Albrecht von Wallenstein** (czyt. walensztajn), który w krótkim czasie zgromadził ogromną armię. Pozwoliło to Habsburgom pokonać Duńczyków w 1626 r. w bitwie pod Lutter am Barenberge. W kolejnych latach armia dowodzona przez Wallensteina wkroczyła do Danii, co w **1629 r.** zmusiło Chrystiana IV do wycofania się z działań przeciw cesarstwu.

Szwedzki etap wojny (1630–1634)

Porażka Danii spowodowała, że w wojnę mocniej zaangażowała się Francja, która co prawda nie zamierzała jeszcze brać udziału w zmaganiach wojennych, ale nakłoniła do tego protestancką Szwecję. Władca tego kraju, **Gustaw II Adolf**, widział w konflikcie szansę na wzmocnienie swojego panowania nad Bałtykiem. Wkraczając do Rzeszy, jawił się ponadto jako obrońca protestantyzmu – szczególnie że Ferdynand II coraz śmielej łamał postanowienia pokoju religijnego zawartego w Augsburgu.

Początkowo szwedzki etap wojny trzydziestoletniej stanowił pasmo sukcesów Gustawa II Adolfa. Armia szwedzka szybko postępowała naprzód, wkroczyła m.in. do sprzymierzonej z Habsburgami Bawarii. W trak-

cie walk i przemarszów obie armie nie oszczędzały ludności cywilnej. Jednym z przykładów była rzeź, jaką wojska cesarskie urządziły w maju 1631 r. w Magdeburgu.

Powodzenie Szwedów zakończyło się w **1632 r.** wraz z **bitwą pod Lützen** (czyt. licen). Wprawdzie armia szwedzka odniosła w niej zwycięstwo, jednak na polu walki śmierć poniósł Gustaw II Adolf. Kolejne miesiące pokazały, że bez swego króla i dowódcy Szwedzi nie byli już w stanie odnosić tylu zwycięstw.

Francuski etap wojny (1635–1648)

Kolejne porażki Szwedów i obawa, że zwycięstwo w wojnie może przypaść Ferdynandowi II, skłoniły Francję do zbrojnego zaangażowania się w konflikt. Mimo borykania się z wieloma problemami wewnętrznymi Francja wysłała armię do walki przeciw Habsburgom na dwóch frontach – w Rzeszy i Hiszpanii.

Początkowo kampania nie przynosiła oczekiwanych efektów, tym bardziej że francuscy dowódcy nie współdziałali, lecz rywalizowali ze sobą. Sytuacja militarna była też niekorzystna dla Habsburgów, którym ciągle zagrażały wojska szwedzkie stacjonujące na terenie Rzeszy. W kolejnych latach sytuacja na frontach stale się zmieniała.

Porażki armii cesarskiej w Rzeszy, m.in. w bitwie pod Breitenfeld (czyt. brajtenfeld) w 1642 r., oraz zwycięstwo Francuzów nad Hiszpanami w **bitwie pod Rocroi** (czyt. rokrła) w 1643 r. skłoniły cesarza do podjęcia działań mających na celu zawarcie pokoju. Niebagatelny wpływ na decyzję o rozpoczęciu rokowań miała również sytuacja gospodarcza i polityczna w Rzeszy. Kraj był wyniszczony przez długoletni konflikt, a cesarz obawiał się utraty poparcia ze strony części elektorów.

Postanowienia pokoju westfalskiego

W grudniu 1641 r. w Hamburgu władcy Francji, Szwecji i cesarz uzgodnili, że zwołają międzynarodowy kongres pokojowy. Rokowania odbywały się w dwóch położonych blisko siebie miastach Westfalii – Münsterze (czyt. minsterze) i Osnabrück (czyt. osnabrik). Wynikało to z faktu, że Szwedzi odmówili uczestnictwa we wspólnych rozmowach z przedstawicielami papiestwa pełniącymi funkcję mediatorów. Mimo prowadzonych pertraktacji nie zaprzestano działań wojennych, gdyż każda ze stron do ostatniej chwili walczyła o jak najlepszą pozycję negocjacyjną. Rozmowy pokojowe rozpoczęły się w 1644 r. i trwały prawie cztery lata.

M3 Zniszczenie Magdeburga przez wojska cesarskie w 1631 r. w opisie Johana Adlera Salviusa – szwedzkiego dyplomaty, XVII w.

Jest rzeczą więcej niż pewną, że dn[ia] 10 maja Magdeburg został wzięty szturmem przy pierwszym ataku i całe to wielkie miasto leży obecnie w popiołach. Śp. marszałek Falkenberg, dopóki tylko mógł, bronił początkowo przed wrogiem fortów zewnętrznych [...]. W fortecy było jednak niewiele więcej ponad 2000 ludzi, gdy wróg przed jej murami liczyć miał 24 000; przeto nie szczędził ludzi, lecz bezustannie dniem i nocą przypuszczał szturm po szturmie. Oblężeni [...], nie mając sił, które by ich zluzowały, musieli bezustannie dniem i nocą być na wałach, pełnić straż i walczyć [...]. Gdy więc nieprzyjaciel podsunął się pod wał [...] [i] rozpoczął się szturm [...] na całe miasto, jeźdźcy [...] z rozwianymi proporcami wjechali przez rów na wały, knechty z innych stron wpadli do miasta, mordując, kogo spotkali, hańbiąc kobiety i dziewczęta, tyranizując młodych i starych, nie oszczędzając nikogo. Tak splądrowawszy całe miasto, ostatecznie je podpalili, że spłonęło do szczętu; ocalała jedynie katedra i kilka domów rybackich nad Łabą. [...] Najgorzej obszedł się nieprzyjaciel z pastorami; pomordowawszy ich we własnych ich bibliotekach, spalił ich następnie z książkami; żony i córki, przywiązane do koni, zawleczono do obozu, gdzie je gwałcono i straszliwie okaleczano. Kościół św. Jana był przepełniony kobietami, które, jak mówią, zamknęli z zewnątrz, a przez okna podpalili wnętrze. [...] Jednym słowem, Turcy, Tatarzy i poganie nie mogliby się gorzej pastwić.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 240.

* **knecht** – żołnierz piechoty cesarskiej

Praca z materiałem

1. Opisz sytuację ludności cywilnej Magdeburga w trakcie oblężenia miasta. **M3**

Wzięło w nich udział 73 zagranicznych i 111 niemieckich posłów. Kilka miesięcy spędzono na ustaleniu sposobu prowadzenia obrad (np. kto gdzie będzie siedział przy stole, kto komu pierwszy złoży wizytę itp.). Był to bowiem pierwszy tak duży kongres pokojowy i brakowało wypracowanych metod postępowania.

Gdy w końcu doszło do konkretnych ustaleń, zaznaczyły się podziały wśród katolików – jedna grupa była skłonna do ustępstw religijnych za cenę pokoju, druga zaś nie dopuszczała żadnych kompromisów. Ostatecznie jednak koalicja pragmatycznych katolików i protestantów doprowadziła do porozumienia.

Traktat pokojowy podpisano w październiku **1648 r.** Od miejsca obrad nazwano go **pokojem westfalskim**. Potwierdzono w nim m.in. funkcjonowanie Rzeszy jako luźnej konfederacji kilkuset państw (ponad 300), nad którymi władzę zwierzchnią sprawuje cesarz. Uznano, że zasada „czyja władza, tego religia" dotyczyć może nie tylko władców luterańskich, lecz także innych religii reformowanych, w związku z tym przestały obowiązywać ustalenia pokoju augsburskiego z 1555 r.

LEGENDA

- członkowie Unii Ewangelickiej
- członkowie Ligi Katolickiej
- 1612 rok zawarcia przymierza obronnego z Unią Ewangelicką
- posiadłości Habsburgów

Terytoria uzyskane w 1648 r. przez:

- Francję
- Bawarię
- Szwecję
- Brandenburgię

Granice Świętego Cesarstwa Rzymskiego:

- przed 1648 r.
- po 1648 r.
- 1648 miejsce i rok zawarcia traktatu
- 1626 miejsce i rok bitwy
- 1. tereny Palatynatu Reńskiego

M4 Wojna trzydziestoletnia w Europie Środkowej

M5 Pokój westfalski, 1648 r.

Artykuł V

28.X. Wolne rycerstwo Rzeszy, wszyscy poszczególni jego członkowie wraz ze swymi poddanymi, lennami i alodiami [...] mają na mocy Pokoju religijnego i niniejszego traktatu to samo stanowisko w zakresie praw religijnych i korzyści stąd płynących, które przysługuje wyżej wspomnianym elektorom, książętom i stanom i nie wolno przeszkadzać ani niepokoić go [tj. rycerstwa] w tych prawach pod żadnym pozorem, a ci, których niepokojono, mają wszyscy uzyskać przywrócenie do pierwotnego stanu.*

30.XII. [...] postanowiono zgodnie, że stany obu religii będą nadal [...] przestrzegać [pokoju religijnego] i że nie należy przeszkadzać żadnemu stanowi w wykonywaniu prawa, które mu przysługuje w sprawie religii z tytułu zwierzchnictwa terytorialnego. [...]

Artykuł X

1. Następnie, ponieważ Najjaśniejsza Królowa Szwecji domagała się odszkodowania [...], przeto Majestat Cesarski [...] odstępuje Najjaśniejszej Królowej Szwecji i przyszłym jej dziedzicom i następcom królom [...] następujące korzyści [...].*

2. Najpierw całe Pomorze Przednie [...], razem z wyspą Rugią [...]; razem z odłączonym od Pomorza Tylnego Szczecinem, Gardźcem, Dąbiem, Goleniowem i wyspą Wolin, łącznie z przepływającą Odrą i morzem [...]. [...]

9. [...] cesarz z Rzeszą włącza Najjaśniejszą Królowę i dziedziców Królestwa Szwecji w poczet bezpośrednich stanów cesarstwa, tak że na sejmy cesarstwa [...] powinni być zapraszani także i królowie Szwecji na podstawie tytułów książąt Bremy, Verden i Pomorza, jako też księcia Rugii i pana Wyszomierza [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 241–242, 244, 246.

* **alodium** – majątek ziemski nieobciążony zobowiązaniami feudalnymi
Najjaśniejsza Królowa Szwecji – Krystyna Wazówna, córka Gustawa II Adolfa, która objęła tron szwedzki po jego śmierci

Habsburgowie uznali niepodległość Szwajcarii i Republiki Zjednoczonych Prowincji. Francja otrzymała Alzację oraz trzy biskupstwa: Metz (czyt. mec), Toul (czyt. tul) i Verdun (czyt. werdę). Szwecji przyznano Pomorze Przednie i wyspę Rugię, dzięki czemu państwo to wzmocniło swoją dominację na Bałtyku. Z terenów arcybiskupstwa Bremy utworzono księstwo, które przypadło Szwecji. Ponadto Rzesza wypłaciła Szwecji odszkodowanie finansowe w wysokości 5 mln talarów przeznaczone na żołd dla szwedzkich żołnierzy. Brandenburgia zyskała Pomorze Tylne, arcybiskupstwo magdeburskie, a także biskupstwa w Kamieniu Pomorskim, Halberstadt (czyt. halbersztat) i Minden. Bawaria zachowała Palatynat Górny i tytuł elektorski przyznany jej władcy w 1626 r. Odtąd cesarza wybierało ośmiu elektorów. Tytuł elektora Rzeszy przywrócono bowiem Karolowi Ludwikowi Wittelsbachowi, synowi Fryderyka V; oddano mu też Palatynat Dolny. Gwarantami pokoju międzynarodowego zostały Francja i Szwecja.

Skutki wojny trzydziestoletniej

Wojna trzydziestoletnia (1618–1648) była najdłuższym i najkrwawszym konfliktem wczesnonowożytnej Europy. Jej polityczne, społeczne i gospodarcze skutki odczuwano jeszcze przez co najmniej kilkadziesiąt lat. Kraje należące do Habsburgów austriackich zostały zjednoczone pod silną władzą cesarską i dynastia ta znacznie wzmocniła swą dotychczasową pozycję na arenie europejskiej. Należące do niej rozległe terytoria gwarantowały ich władcy wysoką pozycję wśród najważniejszych monarchów Europy.

M6 Oficjalnie Rzeczpospolita Obojga Narodów nie brała udziału w wojnie trzydziestoletniej. Jednak po namowach cesarza Macieja Habsburga wysłano do walki, jako wojska najemne, oddziały lisowczyków. Tę bardzo sprawną lekką kawalerię, która dziennie potrafiła pokonać ok. 160 km, zorganizował pułkownik Aleksander Józef Lisowski. Siała ona postrach w niemal całej Europie, uchodziła za niezwykle brutalną i dopuszczała się zbrodni na ludności cywilnej. Znaczenie miał tu niewątpliwie fakt, że oddziały te utrzymywały się wyłącznie z łupów wojennych. Juliusz Kossak, *Lisowczyk*, 1860–1865, Muzeum Narodowe w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie państwa obozu protestanckiego oraz ich sojuszników. **M4**
2. Wymień główne postanowienia pokoju westfalskiego. **M5**
3. Rozstrzygnij, czy słusznie lisowczycy są owiani czarną legendą. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M7 Jacques Callot (czyt. żak kalo) był francuskim rysownikiem, który w latach 1629–1633 stworzył cykl 18 rycin zatytułowany *Okropności wojny*. Autor, który na własne oczy widział przemoc i zniszczenia niesione przez wojnę trzydziestoletnią, przedstawił w formie scenek rodzajowych m.in. wieszanie skazańców, plądrowanie oraz palenie kościołów i wsi. *Grabież i palenie wsi* z cyklu *Okropności wojny*, 1633 r., Muzeum Lotaryngii w Nancy (czyt. nans-i).

Z powodu działań zbrojnych, kontrybucji i przemarszów wojsk szczególnie ucierpieli chłopi w Rzeszy. Aby bronić rodzin i domostw przed gwałtami i rabunkami, również oni chwytali za broń. Anglik William Crowne (czyt. łyliam krałn), podróżujący z misją dyplomatyczną do Ferdynanda II, zwracał uwagę, że drogi na terenie Rzeszy są bardzo niebezpieczne ze względu na chłopów szukających odwetu na żołnierzach.

Praca z materiałami

1. Wymień społeczne, polityczne i gospodarcze skutki wojny trzydziestoletniej. Wykorzystaj **M5**, **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.

W Europie rozpoczął się powolny proces **sekularyzacji polityki**. Waśnie między katolikami a protestantami zaczęły stopniowo tracić na znaczeniu w relacjach międzynarodowych. Monarchowie coraz częściej kierowali się racją stanu własnych państw, zarówno przy zawieraniu sojuszy, jak i prowadzeniu wojen.

W wyniku konfliktu liczba ludności Rzeszy spadła o 15–20% – z 20 mln mieszkańców w pierwszej fazie wojny do 16–17 mln w jej ostatnim okresie. Największe **straty demograficzne** wystąpiły na terenach Pomorza, Śląska i Palatynatu, gdzie populacja zmniejszyła się o 66%. W Czechach i Brandenburgii ubytek ludności wahał się od 15 do 33%. Jednak walki były tylko jedną z przyczyn śmierci ludzi. O wiele więcej ofiar pochłonęły wywołane przez wojnę klęski głodu i epidemie – przede wszystkim dżuma.

Niemal wszystkie regiony Rzeszy przeżywały w trakcie wojny i po jej zakończeniu okres **zapaści gospodarczej**. Najbardziej ucierpiały te tereny, na których wielokrotnie stacjonowały wojska, m.in. Meklemburgia, Bawaria i Brandenburgia. Istniały jednak wyjątki. Zyskały np. portowe miasta: Brema, Lubeka i Hamburg, gdyż tam w czasie wojny nasilił się ruch statków, a tym samym wzrosły dochody mieszkańców.

Podczas wojny trzydziestoletniej wielu władców terytorialnych Rzeszy **psuło monetę**, aby sfinansować działania militarne lub zwiększyć własny majątek. Słabą monetę o małej zawartości szlachetnego kruszcu bili książęta, do których należały kopalnie srebra. Książę Brunszwiku w 1622 r. osiągnął 2 mln talarów zysku z 32 podlegających mu mennic. Cesarz Ferdynand II Habsburg wydzierżawił wytwórnie monet wiernym sobie magnatom, którzy wyemitowali potężną ilość słabego pieniądza. Władca zyskał co prawda fundusze na prowadzenie wojny i wyposażenie wojsk, ale doprowadziło to do olbrzymiej inflacji w Rzeszy.

Po podpisaniu traktatu westfalskiego problemem stała się wypłata żołdu i odpraw żołnierzom armii wszystkich krajów biorących udział w konflikcie. Potrzeba było na to zawrotnych sum pieniędzy, przez co sprawa się przeciągała. Kwestię uregulowano dopiero w 1650 r., kiedy udało się rozwiązać większość oddziałów. Ostatni żołnierz szwedzki opuścił Rzeszę dopiero cztery lata później.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny wojny trzydziestoletniej.

2. Opisz etapy wojny trzydziestoletniej.

3. Wyjaśnij wpływ wojny trzydziestoletniej na sytuację polityczną, społeczną i gospodarczą w Europie.

Wojna trzydziestoletnia

Podsumowanie 17

◆ Sytuacja religijna w Rzeszy na przełomie XVI i XVII w.

Od 1555 r. do początków XVII w. względna tolerancja religijna.
Od początku XVII w. pogarszanie się sytuacji religijnej w Rzeszy.
1608 – powstanie Unii Ewangelickiej.
1609 – utworzenie Ligi Katolickiej.

◆ Defenestracja praska i wojna trzydziestoletnia (1618–1648)

1609 – wydanie przez cesarza Rudolfa II listu majestatycznego, gwarantującego czeskim protestantom pełną tolerancję religijną.
Naruszanie postanowień listu majestatycznego przez cesarza Macieja i króla Czech Ferdynanda.
1618 – defenestracja praska i wybuch wojny trzydziestoletniej.

Etap czeski (1618–1623)
- 1620 – bitwa pod Białą Górą zakończona zwycięstwem wojsk cesarskich
- represjonowanie uczestników buntu przez cesarza

Etap duński (1624–1629)
- porażka wojsk duńskich w bitwie pod Lutter am Barenberge
- 1629 – wycofanie się Duńczyków z wojny

Etap szwedzki (1630–1634)
- początkowo sukcesy armii szwedzkiej, wkroczenie do Bawarii
- 1632 – bitwa pod Lützen zakończona zwycięstwem Szwecji i śmiercią Gustawa II Adolfa

Etap francuski (1635–1648)
- działania wojenne Francuzów na dwóch frontach – hiszpańskim i w Rzeszy
- 1642 – bitwa pod Breitenfeld, porażka armii cesarskiej
- 1643 – bitwa pod Rocroi zakończona zwycięstwem Francuzów

◆ Pokój westfalski

1648 – zawarcie pokoju westfalskiego.
Główne postanowienia
- cesarstwo niescentralizowaną konfederacją kilkuset państw i państewek
- uznanie przez cesarza niepodległości Szwajcarii i Republiki Zjednoczonych Prowincji
- Alzacja i trzy biskupstwa przyłączone do Francji
- przyznanie Szwecji Pomorza Przedniego z wyspą Rugią i odszkodowania finansowego od Rzeszy
- przekazanie Brandenburgii m.in. Pomorza Tylnego

◆ Skutki wojny trzydziestoletniej

Polityczne
- wzmocnienie władzy politycznej Habsburgów
- sekularyzacja polityki

Społeczne
- spadek populacji Rzeszy o 15–20%
- klęski głodu i epidemie dziesiątkujące ludność

Gospodarcze
- zapaść gospodarcza państw Rzeszy
- zniszczenie wsi i miast spowodowane plądrowaniem ich przez wojska
- psucie pieniądza
- problem wypłaty żołdu dla wojsk

Polecane publikacje

Z. Anusik, *Gustaw II Adolf*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009.
W. Biernacki, *Biała Góra 1620*, Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Finna, 2006.
P.H. Wilson, *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy*, tłum. M. Kapałczyński, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2017.

18 Absolutyzm we Francji

1624
kardynał Richelieu pierwszym ministrem Ludwika XIII

1648–1649
fronda parlamentarna

1650–1653
fronda książęca

1661
początek samodzielnych rządów Ludwika XIV

1672–1679
wojna przeciw Republice Zjednoczonych Prowincji

1701–1714
wojna o sukcesję hiszpańską

Przypomnij

- Z jakimi problemami borykała się Francja pod koniec XVI w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym się charakteryzowały rządy absolutystyczne we Francji w XVII w.

Po lekcji

- Omawiam politykę wewnętrzną Francji w czasach Richelieu i Mazarina.
- Wymieniam charakterystyczne cechy absolutyzmu francuskiego za rządów Ludwika XIV.
- Opisuję reformy gospodarcze Jeana Baptiste'a Colberta.
- Oceniam panowanie Ludwika XIV.

M1 Alegoryczne przedstawienie objęcia rządów przez Ludwika XIII. Młody władca [1] został ukazany z koroną na głowie i berłem w dłoni – oznakami suwerennej władzy. W towarzystwie matki [2] stoi na rufie okrętu symbolizującego Francję. Okręt poruszają cztery wioślarki [3] będące personifikacją czterech cnót królewskich: siły, wiary, sprawiedliwości oraz roztropności. Nad wszystkimi postaciami góruje kobieta z mieczem w dłoni utożsamiana z Minerwą [4], rzymską boginią mądrości, a zarazem sprawiedliwej wojny. Peter Paul Rubens, *Dorosłość*, 1622–1625, Muzeum Luwr w Paryżu.

Francja na początku XVII w.

Wstąpienie na tron **Henryka IV Burbona** zakończyło okres krwawych walk religijnych we Francji. Co prawda nadal dochodziło do sporów na tle wyznaniowym, jednak edykt nantejski z 1598 r. (zob. s. 58) zrównywał hugenotów z katolikami w prawach politycznych i swobodach wyznaniowych. Po zażegnaniu waśni religijnych Henryk IV mógł się skoncentrować na wzmocnieniu władzy królewskiej i przeprowadzeniu reform, których potrzebował kraj zniszczony wieloletnimi wojnami. Najważniejszą było uzdrowienie finansów państwa. Król zdawał sobie sprawę, że nałożenie kolejnych podatków może wywołać bunty, dlatego aby zwiększyć dochody państwa, wprowadził możliwość sprzedaży urzędów. Dzięki temu powstała nowa grupa społeczna nazwana szlachtą urzędniczą. Swoją pozycję zawdzięczała przede wszystkim wykształceniu i kompetencjom, a nie pochodzeniu. Utworzono również nowe stanowiska urzędnicze, np. intendentów, którzy w imieniu panującego mieli sprawować nadzór nad prowincjami. Wzmocnieniu władzy monarszej służyło także powołanie urzędów centralnych, m.in. rady królewskiej, oraz **zaprzestanie zwoływania przez króla Stanów Generalnych**.

Reformy przerwała śmierć Henryka IV. W imieniu małoletniego następcy tronu **Ludwika XIII** władzę jako regentka objęła jego matka **Maria Medycejska**. W okresie jej rządów doszło do ponownego upadku autorytetu monarchy i kryzysu wewnętrznego państwa. W polityce zagranicznej zaś nastąpiło zbliżenie z Hiszpanią i dworem Habsburgów, zwieńczone małżeństwem Ludwika XIII z Anną Austriaczką. Wywołało to niezadowolenie części arystokracji, a także hugenotów obawiających się utraty swoich praw. Frustracja narastała również wśród innych warstw francuskiego społeczeństwa.

Epoka kardynała Richelieu

Po kilku latach nieudolnych rządów regentki Marii Medycejskiej i jej doradców w 1617 r. władzę objął Ludwik XIII. Młody król stanął przed trudnymi zadaniami przywrócenia spokoju w państwie i wzmocnienia autorytetu monarchy. Od 1624 r. do jego najbliższych współpracowników należał kardynał **Armand Richelieu** (czyt. armą riszelje), który jako pierwszy minister Ludwika XIII faktycznie rządził Francją.

Zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej Richelieu kierował się racją stanu, czyli interesem państwa. Zasada ta była odtąd już nie tylko konceptem teoretycznym, lecz stała się elementem realnej polityki. Znalazło to odzwierciedlenie m.in. w czasie wojny trzydziestoletniej, kiedy to katolicka Francja wsparła protestancką Szwecję walczącą z Habsburgami. Jednocześnie w kraju kardynał postrzegał przywileje francuskich protestantów jako zagrożenie dla silnej władzy królewskiej. Prowadząc kolejne **wojny z hugenotami**, dążył do osłabienia ich politycznego znaczenia, co ostatecznie mu się udało po zdobyciu twierdzy w **La Rochelle** (czyt. roszel) w 1628 r. Kilka miesięcy później, w czerwcu **1629 r.**, Ludwik XIII ogłosił **edykt łaski**. W dokumencie tym władca odbierał hugenotom m.in. ich twierdze oraz ograniczał przywileje polityczne, ale pozostawiał im prawo swobody kultu religijnego.

Po rozwiązaniu kwestii hugenockiej Richelieu zajął się usprawnianiem funkcjonowania państwa. Spotkało się to ze sprzeciwem części arystokracji, która obawiała się utraty wpływów na dworze. Dzięki poparciu władcy kardynał bezwzględnie **rozprawił się z opozycją**, odbierając jej majątki czy organizując publiczne egzekucje. Arystokracja miała odtąd sprawować funkcje wyłącznie reprezentacyjne. Ponieważ zamożna szlachta na prowincji

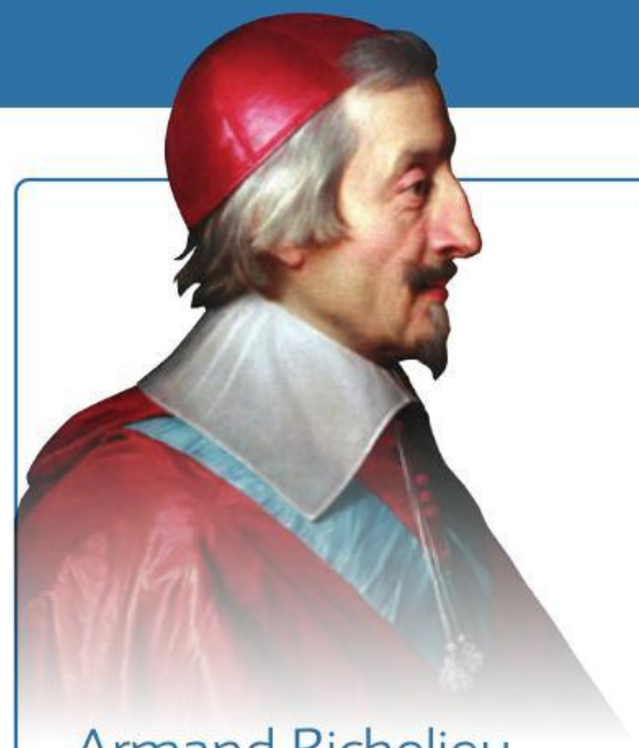

Armand Richelieu

(1585–1642)

Francuski duchowny katolicki, biskup, kardynał. Pochodził z zubożałej rodziny szlacheckiej. W 1614 r. wziął udział w obradach Stanów Generalnych, w trakcie których dał się poznać jako skuteczny mediator między duchowieństwem a szlachtą, czym zdobył uznanie Ludwika XIII. Otworzyło mu to drogę do kariery politycznej: został członkiem rady królewskiej i zajmował najważniejsze stanowisko w państwie – pierwszego ministra. Był zwolennikiem silnej władzy królewskiej. Philippe de Champaigne (czyt. filip de sząpeń), fragment portretu kardynała Richelieu, 1642 r., Muzeum Miasta Strasburga (czyt. sztrazburga).

Praca z materiałami

1. Omów alegoryczną wymowę obrazu *Dorosłość*. **M1**
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miał upadek La Rochelle. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

M2 W połowie XVII w. La Rochelle było głównym bastionem hugenotów. W latach 1627–1628 Richelieu próbował je zdobyć zarówno od strony lądu, jak i wody. Aby przetrwać oblężenie, hugenoci zbudowali falochron chroniący twierdzę od morza, który jednak uniemożliwił dostarczanie im amunicji i żywności. Fiaskiem zakończyła się podjęta przez Anglików próba udzielenia wsparcia oblężonym. Po ponad roku protestanci podjęli rokowania z królem, zakończone likwidacją autonomii miasta i wprowadzeniem w nim katolicyzmu. Henri-Paul Motte (czyt. ąri pol mot), *Oblężenie La Rochelle*, 1881 r., Muzeum Orbigny Bernon (czyt. orbini berną) w La Rochelle.

Postać kardynała Richelieu została uwieczniona w literaturze i filmie. Był on bohaterem jednej z najpopularniejszych powieści XIX w. – *Trzej muszkieterowie* autorstwa Aleksandra Dumas (czyt. dima). Dzieło to w XX i XXI w. doczekało się kilkunastu ekranizacji. Dumas ukazał kardynała Richelieu jako bezwzględnego tyrana kierującego się własnym interesem. W rzeczywistości Richelieu był wytrawnym politykiem, dla którego najważniejsza była racja stanu.

wielokrotnie zbrojnie się buntowała, Richelieu wprowadził zakaz budowy zamków obronnych, co znacznie ułatwiło wojskom królewskim tłumienie szlacheckich rebelii. Zdobywanie zamków bowiem było bardzo kosztowne i czasochłonne.

Ograniczono także rolę niektórych urzędów. Rada królewska co prawda nie została rozwiązana, jednak jej wpływ na decyzje monarchy stał się niewielki. Zastąpił ją rząd utworzony z ministrów – fachowców w swoich dziedzinach. Zwiększyły się również kompetencje intendentów, którzy zyskali wiele dodatkowych uprawnień sądowniczych i podatkowych. Reformy kardynała miały przede wszystkim **scentralizować państwo** i **wzmocnić władzę królewską**.

W sprawach międzynarodowych głównym celem Richelieu było zlikwidowanie zagrożenia ze strony otaczających Francję krajów, którymi rządzili Habsburgowie. Już w końcu lat 20. XVII w. kardynał przedstawił Ludwikowi XIII dwa możliwe kierunki polityki zagranicznej: związać się sojuszem z Hiszpanią i zgodzić się na ustępstwa terytorialne wobec Habsburgów – co oznaczało rezygnację z aspiracji do pozycji hegemona w Europie – albo zdecydować się na konfrontację militarną. Władca wybrał drugie rozwiązanie. Francja aktywniej zaangażowała się w wojnę trzydziestoletnią. Już nie tylko wspierała finansowo obóz protestancki walczący z Habsburgami, lecz także w 1635 r. oficjalnie wystąpiła zbrojnie przeciwko cesarzowi. W tym samym roku Richelieu rozpoczął batalię z rządzoną przez Habsburgów Hiszpanią. Udział Francji w ogólnoeuropejskim konflikcie miał być okazją do stworzenia wokół niej silnego obozu antyhabsburskiego.

Prowadzenie wojny na dwóch frontach wywołało jednak poważne konsekwencje gospodarcze. Głównym problemem był brak pieniędzy na finansowanie stale powiększanej armii oraz na pomoc sojusznikom. Spowodowało to czterokrotny wzrost podatków (obciążających głównie chłopów). Ponieważ w tym samym czasie Francję dotknęły klęski nieurodzaju, głód i epidemie, zapanowała bieda i wzmógł się opór wobec polityki podatkowej. W krótkim czasie przerodził się on w liczne bunty społeczne.

W 1642 r. zmarł kardynał Richelieu, a rok później – Ludwik XIII. Jego syn i następca tronu Ludwik XIV nie miał jeszcze wówczas pięciu lat, dlatego rządy przejęła jako regentka jego matka Anna Austriaczka.

Czasy kardynała Mazarina

W czasie regencji Anny Austriaczki w rzeczywistości władza spoczywała w rękach wyznaczonego przez Richelieu na następcę kardynała **Jules'a Mazarina** (czyt. żila mazarena). Próbował on kontynuować politykę poprzednika. Na arenie międzynarodowej udało mu się wzmocnić pozycję Francji dzięki wynegocjowanym warunkom pokoju westfalskiego i zwycięstwu w wojnie z Hiszpanią. Jednak w polityce wewnętrznej, wskutek oporu odsuniętej od władzy arystokracji oraz problemów gospodarczych, nie odniósł sukcesów porównywalnych z osiągnięciami Richelieu.

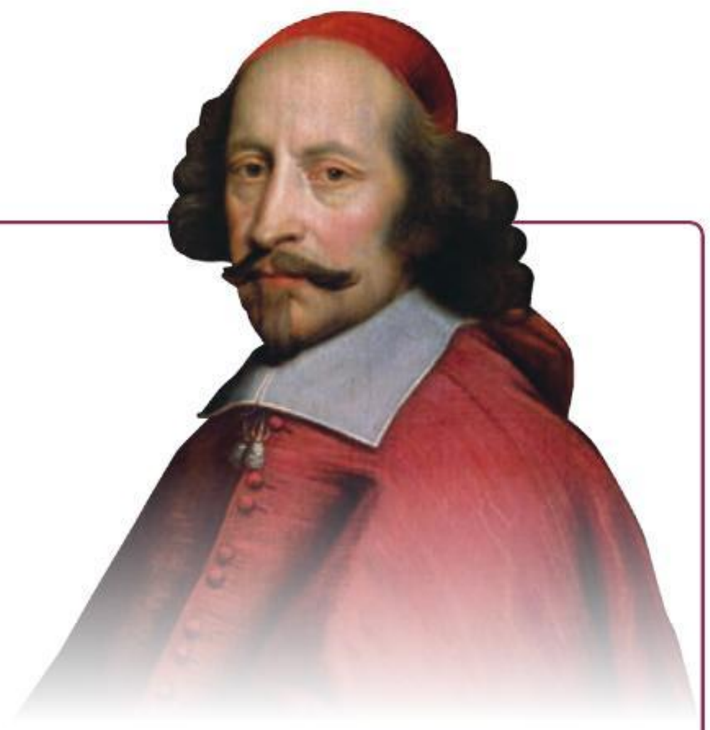

Jules Mazarin

(1602–1661)

Kardynał, pierwszy minister Francji za czasów małoletności Ludwika XIV. Umocnił pozycję Francji na arenie międzynarodowej, a w kraju jako zwolennik silnej władzy królewskiej ograniczał znaczenie arystokracji, co doprowadziło do powstania frondy. Pierre Mignard (czyt. pjer miniar), *Portret kardynała Jules'a Mazarina* (fragment), 1658 r., Muzeum Kondeuszów w Chantilly (czyt. szątiji).

Ponowna regencja doprowadziła do pojawienia się silnej opozycji wymierzonej przeciw kardynałowi. Próby odsunięcia Mazarina od rządów nie przyniosły rezultatu. Fale buntów zalewających kraj potęgowały kryzys gospodarczy. W 1648 r. powstała **fronda** przeciw rządom Mazarina.

Okres frondy (1648–1653)

Hasło do wybuchu rewolty rzucił w maju 1648 r. **parlament paryski** – instytucja sądowa, której jednym z głównych zadań była rejestracja edyktów królewskich i rozporządzeń rządu. Wsparty przez dworzan parlament ogłosił, że przejmuje nadzór nad sprawami Francji – i tym samym przekształcił się z instytucji sprawiedliwości w instytucję polityczną. Jego program reform zakładał ograniczenie władzy centralnej, w tym m.in. wprowadzał zakaz nakładania podatków bez zgody parlamentu. Mazarin doprowadził do uwięzienia przywódców opozycji. Wówczas w Paryżu wybuchło powstanie (w sierpniu 1648 r.), które przeszło do historii jako **fronda parlamentarna**. W ciągu jednej nocy na paryskich ulicach wzniesiono 1200 barykad. Mazarin uwolnił aresztowanych i zgodził się na większość postulatów parlamentu paryskiego. Było to tylko posunięcie taktyczne. Po podpisaniu traktatu westfalskiego wycofał się ze wszystkich poczynionych ustępstw.

Oblężenie Paryża przez wojsko królewskie w grudniu 1648 r. rozpoczęło wojnę domową. W marcu 1649 r. ogłoszono ugodę, oznaczającą w rzeczywistości kapitulację parlamentu. Nie uspokoiło to jednak sytuacji w kraju. W 1650 r., gdy aresztowano przywódców opozycji arystokratycznej oskarżonych o spiskowanie przeciw Mazarinowi, wybuchła **fronda książęca**. Krwawe rozruchy w mieście zmusiły do opuszczenia Paryża zarówno młodego Ludwika XIV, jak i samego Mazarina. Powstanie upadło. W 1653 r. Mazarin wracał do stolicy nie tylko jako zwycięzca, lecz także jako osoba niosąca nadzieję na spokój w państwie. Mieszczaństwo i średnia szlachta poparły przywrócenie silnej władzy królewskiej, w przekonaniu że jedynie dzięki niej uda się stłumić powstania chłopskie towarzyszące frondzie książęcej.

Ludwik XIV – Król Słońce

W **1661 r.** niespełna 23-letni wówczas **Ludwik XIV** zaczął rządzić samodzielnie, bez pierwszego ministra i rządu. Odsunął od władzy trzech bliskich współpracowników kardynała Mazarina, który sprawował władzę w czasie jego małoletności. Pozwolił im jedynie służyć sobie radą. Następnie przystąpił do ograniczania znaczenia politycznego arystokracji. W tym celu m.in. wysłał na prowincję podległych mu bezpośrednio intendentów oraz przeniósł dwór królewski do **Wersalu** pod Paryżem. Zgromadził tam elitę arystokracji, dla której wymyślił rozbudowany ceremoniał dworski, organizował bale i pokazy teatralne, by nie miała czasu ani chęci spiskować przeciwko niemu. Dzięki temu miał możliwość codziennego kontrolowania jej poczynań. Ponadto wykluczył z rady królewskiej przedstawicieli szlachty oraz odsunął ich od sprawowania ważnych urzędów.

Fronda

Ruch polityczny we Francji w latach 1648–1653 skierowany przeciw rządom pierwszego ministra Jules'a Mazarina i regentki Anny Austriaczki. Z biegiem czasu przybrał charakter zbrojnych wystąpień i rozruchów. W dziejach Francji były dwie frondy: parlamentarna (1648–1649) oraz książęca (1650–1653).

Ludwik XIV
(1638–1715)
Król Francji od 1643 r., nazywany Królem Słońce. Początkowo władzę w jego imieniu sprawowała jako regentka jego matka Anna Austriaczka. Od 1661 r. rządził samodzielnie, umacniając władzę absolutną. Rządy oparł na rozbudowanej i scentralizowanej administracji, jednocześnie marginalizując arystokrację. W czasach jego panowania Francja zdobyła pozycję hegemona w stosunkach międzynarodowych i stała się centrum kultury europejskiej. Hyacinthe Rigaud (czyt. jasęt rigo), *Portret Ludwika XIV* (fragment), 1701 r., Muzeum Narodowe Prado w Madrycie.

M3 **Louis Saint-Simon*, pamiętnikarz francuski, o sprawowaniu władzy przez Ludwika XIV, XVIII w.**

Pewna pycha osobista powodowała nim, [...] [że wywyższał] ministrów skromnego pochodzenia. Czuł dobrze, że może przygnieść wielmożę pod obuchem niełaski [...]. [...] Oto, co kazało mu zawsze oddalać od ministerstwa każdego, kto poza urzędem wnosił coś z siebie, czego król nie mógł odjąć ani dodać i co czyniłoby dlań takiego ministra niebezpiecznym i uciążliwym. [...] Król lubił we wszystkim splendor, przepych i rozrzutność. [...] Aby mu się podobać, trzeba było być rozrzutnym w przyjęciach, ubiorach, [...] budowlach, grze w karty. Stwarzało to okazje, przy których pozwalał zbliżać się do siebie. W gruncie rzeczy tą drogą dążył i doszedł do wyczerpania przez luksus wszystkich majątków, niektórych doprowadził nawet do niedostatku, a każdego, kto chciał żyć na pewnej stopie – do uzależnienia [...] od swojej łaski.*

L. Saint-Simon, *Pamiętniki*, t. 1, przeł. A. i M. Bocheńscy, Warszawa: PIW, 1984, s. 41–42, 50.

M4 **Istota władzy absolutnej według Jacques'a Bénigne'a Bossueta* – nadwornego kaznodziei Ludwika XIV, XVII w.**

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem [...]. Wszelka władza pochodzi od Boga [...]. Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i Jego zastępcy na ziemi [...]. Przez nich wykonywa On swą władzę. Z tego wynika, że osoba króla jest świętą, a kto się na nią porwie, dopuszcza się zbrodni. [...]

Władza królewska jest absolutną. [...] Monarcha nie potrzebuje przed nikim zdawać sprawy ze swych rozporządzeń. [...] Władza jego musi być tak wielką, by nikt nie mógł się spod niej usunąć. Jedyną ochroną człowieka prywatnego przed władzą publiczną jest jego niewinność.

Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego [...]. Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej [...]. Monarcha i sprawiedliwość ustanowieni są przez Boga [...]. Bóg jeno może sądzić ich wyroki i czyny [...]. [...]

Tylko monarsze przysługuje piecza nad narodem. [...] Do niego należą prace publiczne, [...] urzędy i broń, on tylko wydaje rozporządzenia i rozkazy, on rozdziela zaszczyty; nie ma władzy niezależnej od niego [...].

Państwu wychodzi na korzyść, jeśli cała władza skupia się w jednym ręku. [...] Król jest na mocy swej władzy ojcem narodu, jego wielkość stawia go ponad małostkowe interesy, jego wielkość i naturalny jego interes opierają się na utrzymaniu narodu, bo w braku narodu on przestanie być królem.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 318–319.

* **Louis Saint-Simon** (czyt. lui sę s-imą)
wielmoża – możnowładca, arystokrata

* **Jacques'a Bénigne'a Bossueta** (czyt. żaka benina bosłeta)

Ludwik XIV postanowił także pozbawić znaczenia politycznego **parlamenty**, które jako wyższe izby sądowe wywalczyły sobie wiele ważnych przywilejów. W 1668 r. władca ponoć pojawił się w siedzibie parlamentu paryskiego i własnoręcznie wyrwał z jednej z tamtejszych ksiąg karty zawierające rozporządzenia. Właśnie wtedy miał wypowiedzieć owo słynne zdanie: „Myśleliście, panowie, że państwo to wy? Państwo to ja". W ten sposób król rozpoczął **rządy absolutne**, a Francja wkroczyła w szczytowy moment **monarchii absolutnej**.

Parlamenty

Instytucje o charakterze sądowniczym powoływane we Francji od połowy XIII w. Obejmowały one swym zasięgiem tereny lenn królewskich. Łącznie powstało ich trzynaście, najważniejszym z nich był parlament paryski. Z biegiem czasu parlamenty oprócz funkcji sądowniczych zyskały również wiele uprawnień politycznych.

Monarchia absolutna

Ustrój, w którym cała władza ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza jest skupiona w rękach monarchy.

Gospodarka

Na początku samodzielnych rządów Ludwika XIV znaczącą rolę zaczął odgrywać **Jean Baptiste Colbert** (czyt. żan batist kolber). W 1665 r. został mianowany generalnym kontrolerem finansów i szybko zyskał ogromny wpływ na sytuację wewnętrzną w kraju. Jego głównym celem było zapełnienie państwowego skarbca.

W latach 60. XVII w. intendenci donosili z prowincji, że szlachta coraz bardziej podwyższa świadczenia i opłaty pobierane od chłopów. W Bretanii miały one wzrosnąć nawet kilkakrotnie w ciągu kilku lat. Colbert, chcąc odciążyć chłopów, zmniejszył płacony przez nich na rzecz państwa podatek bezpośredni, a koszty tego zabiegu przerzucił na handel i przemysł. Kilkakrotnie zwiększył podatki pośrednie (m.in. od sprzedaży wina), w większym stopniu obciążające mieszkańców miast niż wsi.

M5 Do czasów Ludwika XIV w Wersalu, podparyskiej miejscowości, znajdował się jedynie niewielki pałacyk myśliwski, w którym młody król bywał podczas polowań. W 1661 r. władca nakazał go przebudować w stylu barokowym. Po 20 latach Wersal stał się imponującą rezydencją otoczoną eleganckim ogrodem, a w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu powstały oranżerie oraz trzy dziedzińce: królewski, ministrów i marmurowy. Rozbudowany Wersal był największym kompleksem pałacowym w Europie, na którym wzorowało się wielu architektów. W 1682 r. stał się stolicą kraju – Ludwik XIV zamieszkał w nim wraz z kilkoma tysiącami dworzan, w tym ministrami i przedstawicielami arystokracji. Pierre (czyt. pjer) Patel, *Widok na pałac i ogrody Wersalu*, ok. 1668 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Colbert był zwolennikiem **merkantylizmu** – kierunku myśli ekonomicznej, który pojawił się w drugiej połowie XVI w. w Anglii wśród tamtejszych urzędników zajmujących się gospodarką. Uważali oni, że sprawnie działające państwo sprzedaje, a nie kupuje, i tym samym powiększa zapasy szlachetnych kruszców, ich ilość bowiem stanowi wyznacznik potęgi kraju. Podobnie myślący Colbert szczególną wagę przykładał do dodatniego bilansu handlu zagranicznego, nie chcąc, aby szlachta francuska wydawała pieniądze na towary importowane. Dlatego wspierał powstawanie **dużych manufaktur**, które m.in. produkowały sukna na wzór holenderskich, pończochy wzorowane na angielskich czy koronki podobne do weneckich. Na produkty sprowadzane z zagranicy, głównie artykuły zbytku, nałożył wysokie cło. Chcąc ożywić handel w kraju, Colbert zniósł część ceł wewnętrznych, a ponadto inwestował środki państwowe w budowę dróg lądowych i szlaków rzecznych.

Merkantylistyczna polityka Colberta nie dała jednak spodziewanych efektów. Większość manufaktur królewskich albo zbankrutowała, albo funkcjonowała jedynie dzięki subwencjom (jak wytwórnie arrasów). Wyjątek stanowiły manufaktury pracujące na rzecz wojska i marynarki, produkujące działa, proch, maszty do statków, płótno żaglowe i kotwice.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy Wersal to oznaka potęgi czy rozrzutności Ludwika XIV. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M3**, **M5** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Zdecyduj, czy słusznie się mówi o Wersalu jako o złotej klatce. Odpowiedź uzasadnij. **M3**, **M5**
3. Przedstaw argumenty przemawiające za tym, że Ludwik XIV sprawował władzę absolutną. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.

M6 Położenie Francji umożliwiało jej rozwój handlu dalekomorskiego. Colbert aktywnie uczestniczył w zakładaniu kompanii handlowych oraz budowie floty, co korzystnie wpłynęło na rozbudowę miast portowych. Jego działania nie przyniosły jednak pożądanych efektów. Claude Gellée (czyt. klod żele), *Port morski o zachodzie słońca* (fragment), 1639 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

M7 Jean Baptiste Colbert o merkantylizmie, 1664 r.

[...] różnice co do wielkości i potęgi poszczególnych państw wynikają z różnej ilości znajdującego się w ich granicach pieniądza. [...] Łatwo stąd wywnioskować, że o ile zdołamy znieść zyski Holendrów, ciągnione z poddanych naszego króla, i udaremnić [z]byt towarów, które nam przywożą, o tyle pomnożymy ilość gotówki, którą winniśmy ściągnąć w granice królestwa dzięki wywozowi naszych produktów, i o tyle powiększymy potęgę, wielkość i bogactwo państwa. Te same następstwa będziemy mogli wyciągnąć co do towarów składowych, to jest tych, które moglibyśmy sprowadzać z Indii wschodnich i zachodnich, by wywozić je następnie na Północ, a stamtąd przywozić same materiały, niezbędne do budowy okrętów [...]. Poza korzyścią, wynikającą ze ściągnięcia do królestwa znacznej ilości gotówki, pewne jest, że przez rozkwit rękodzieł milion ludzi gnuśniejących dotąd w lenistwie będzie mogło zarabiać na życie: że pokaźna ich liczba znajdzie zajęcie przy żegludze i portach, a pomnożenie liczby okrętów [...] pomnoży również wielkość i potęgę państwa.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 320–321.

W reakcji na wprowadzony przez Colberta **protekcjonizm** – czyli ochronę krajowego handlu i przemysłu przed zagraniczną konkurencją – inne państwa europejskie zastosowały podobne restrykcje. Anglia przestała kupować np. płótno wytwarzane w Bretanii, co po 1680 r. spowodowało spadek tamtejszej produkcji aż o 75%. Ogromny wpływ na ekonomię Francji miało również **odwołanie** przez Ludwika XIV **w 1685 r. edyktu nantejskiego**. Władca, ostatecznie likwidując hugenocką opozycję, doprowadził do masowej emigracji zwolenników tego wyznania. Kupcy i rzemieślnicy, którzy wyjechali, znaleźli schronienie w Szwajcarii, Niderlandach, Anglii i Prusach. Tym samym gospodarka francuska poniosła olbrzymie straty.

Polityka zagraniczna Ludwika XIV

Po wojnie trzydziestoletniej oraz podpisaniu traktatu pirenejskiego, kończącego wojnę francusko-hiszpańską z lat 1635–1659, Ludwik XIV zaczął pretendować do miana najważniejszego władcy Europy. Rozpoczął się okres **dominacji Francji na arenie międzynarodowej**.

Agresywna polityka zagraniczna Króla Słońce na kilkadziesiąt lat uwikłała Francję w konflikty z sąsiadami. W 1667 r. wybuchła wojna z Hiszpanią. Ludwik XIV w zamian za zrzeczenie się praw do jej tronu zażądał jako odszkodowania należących do Hiszpanii Niderlandów Południowych. Niespodziewanie pomocy Hiszpanii udzieliło kilka europejskich państw, m.in. Anglia i Szwecja, zaniepokojonych ekspansywną polityką prowadzoną przez Paryż. To skłoniło Ludwika XIV do przerwania działań wojennych i zawarcia pokoju w Akwizgranie (1668 r.). Na mocy jego postanowień Francja uzyskała część Niderlandów hiszpańskich.

Król francuski rozpoczął nową wojnę, której celem było podbicie Republiki Zjednoczonych Prowincji. W kwietniu 1672 r. wkroczyła tam 100-tysięczna armia francuska. Po początkowych sukcesach militarnych Francja znowu stanęła w obliczu skierowanej przeciw sobie koalicji.

Wojnę zakończyło podpisanie z koalicją antyfrancuską w latach 1678 i 1679 traktatów z Nijmegen (czyt. nejmechen). Choć zdobycze terytorialne Francji nie były zbyt duże, to jednak zwycięska wojna znacząco podniosła prestiż państwa Króla Słońce w całej Europie.

Ogromne sukcesy przyniosła Francji **polityka reunionów** (franc. *réunion*, czyt. reuinią – „ponowne zjednoczenie"). Przekonany przez swoich współpracowników Ludwik XIV zdał sobie sprawę, że w celu pozyskania nowych ziem nie musi prowadzić długotrwałych i wyniszczających konfliktów zbrojnych. Wystarczyło jedynie zagrozić ewentualną wojną i wykorzystać luki prawne. O przyłączeniu nowych regionów decydowały francuskie izby sądowe, które ogłaszały zwierzchność króla nad różnymi miastami i terytoriami graniczącymi głównie z Rzeszą. W ten sposób pod zwierzchnictwo Francji trafiły m.in. Luksemburg i 10 miast Alzacji, wśród nich Strasburg (czyt. sztrazburg).

Pokój nie trwał jednak długo. W 1701 r. wybuchł kolejny konflikt zbrojny. Do historii przeszedł on pod nazwą wojny o sukcesję hiszpańską. Zawarty w 1714 r. niekorzystny dla Ludwika XIV traktat pokojowy **zakończył francuską hegemonię w Europie**.

Praca z materiałami

1. Przedstaw pozytywne i negatywne skutki merkantylizmu we Francji. Wykorzystaj **M6**, **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów zasady merkantylizmu. **M7**
3. Wskaż na mapie nabytki terytorialne Francji w XVII w. **M8**

M8 Francja w XVII w.

Armia francuska w czasach Ludwika XIV

W momencie wstąpienia Ludwika XIV na tron w armii francuskiej zdolnych do służby było ok. 60 tys. żołnierzy. W ciągu kilkudziesięciu lat panowania Króla Słońce liczebność wojska wzrosła do ok. 300 tys. Francuscy żołnierze byli jednymi z najlepiej wyszkolonych i dowodzonych w Europie. Wpływ na to miała zdolna kadra oficerska, coraz częściej rekrutująca się z mieszczaństwa i zubożałej szlachty. Nowością było również zaopatrywanie wojska w sprzęt z magazynów finansowanych przez państwo.

Utworzono elitarne jednostki **grenadierów** 1, których zadaniem było miotanie granatów ręcznych podczas działań bitewnych.

Wprowadzono **muszkiet skałkowy** 2, w którym zapalenie prochu odbywało się za pomocą umocowanego w zamku kamienia i krzesiwa, a nie jak dotychczas – lontu. Na końcu muszkietu zaczęto osadzać bagnet – ówczesny francuski wynalazek. Dzięki temu piechurzy nie potrzebowali już pikinierów do obrony przed kawalerią.

Zreformowano istniejące od XVI w. jednostki **dragonów** 3. Początkowo walczyli oni pieszo, a ich wyposażenie stanowiła zarówno broń palna, jak i biała. Z biegiem czasu zaczęli też walczyć konno.

Praca z infografiką

1. Przedstaw reformy wprowadzone w armii francuskiej w czasie panowania Ludwika XIV.
2. Wymień typy wojsk walczących w armii francuskiej. Scharakteryzuj ich uzbrojenie i zadania.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw rolę kardynała Richelieu w umocnieniu pozycji monarchy we Francji.
2. Opisz francuską monarchię absolutną w czasach Ludwika XIV.
3. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Francji w drugiej połowie XVII i początkach XVIII w. Uzasadnij, czy słusznie ten okres jest nazywany epoką francuskiej hegemonii w Europie.

Absolutyzm we Francji

Podsumowanie 18

Francja na początku XVII w.

Rządy Henryka IV Burbona i wzmocnienie władzy królewskiej.
Upadek autorytetu władzy monarszej podczas regencji Marii Medycejskiej.

Epoka kardynała Richelieu

1624 – kardynał Armand Richelieu pierwszym ministrem króla Ludwika XIII
- dążenie do wzmocnienia władzy centralnej – rozprawa z opozycją i powołanie rządu z ministrami
- aktywna polityka zagraniczna Francji

Epoka kardynała Mazarina

Regencja Anny Austriaczki i dominacja kardynała Jules'a Mazarina w polityce francuskiej.
Sukcesy na arenie międzynarodowej – pokój westfalski i zwycięstwo w wojnie z Hiszpanią.
Silna opozycja skierowana przeciw rządom kardynała.
Fronda parlamentarna (1648–1649).
Fronda książęca (1650–1653).

Rządy Ludwika XIV (Króla Słońce)

1661 – początek samodzielnych rządów Ludwika XIV.
Monarchia absolutna – pełnia władzy w rękach monarchy i utożsamianie państwa z władcą („Państwo to ja")
- odsunięcie arystokracji od władzy
- Wersal nową siedzibą króla i dworu

Reformy gospodarcze Colberta w duchu merkantylizmu

Jean Baptiste Colbert generalnym kontrolerem finansów.
Wprowadzenie zasad merkantylizmu (państwo sprzedaje, a nie kupuje) oraz protekcjonizmu. Rozwój dużych manufaktur.

Polityka zagraniczna Ludwika XIV

Dominacja Francji na arenie międzynarodowej (do 1714 r.).
Prowadzenie licznych wojen.
1701–1714 – wojna o sukcesję hiszpańską, załamanie się pozycji Francji.

Polecane publikacje

J. Baszkiewicz, *Richelieu*, Warszawa: PIW, 1995.

J.A. Lynn, *Wojny Ludwika XIV 1667–1714*, tłum. W. Brillowski, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2017.

W.S. Magdziarz, *Uwodziciele władzy. Geneza i organizacja dworu Ludwika XIV*, Warszawa: WN PWN, 2013.

19 Powstanie monarchii parlamentarnej w Anglii

1603 śmierć Elżbiety I i początek rządów Stuartów

1641 uchwalenie Wielkiego napomnienia

1642–1649 wojna domowa w Anglii

1649 ścięcie Karola I i początek republiki

1653 Oliver Cromwell lordem protektorem

1659 Karol II królem Anglii

1688 chwalebna rewolucja

1689 Deklaracja praw

Przypomnij

- Jaka była pozycja władcy w monarchii absolutnej?

Cel lekcji

- Dowiem się, dlaczego król w Anglii panuje, ale nie rządzi.

Po lekcji

- Przedstawiam sytuację społeczno-wyznaniową Anglii w początkach XVII w.
- Wymieniam przyczyny konfliktu między Stuartami a parlamentem angielskim w XVII w.
- Opisuję przebieg i skutki angielskiej wojny domowej.
- Wyjaśniam, w jaki sposób doszło do powstania w Anglii monarchii parlamentarnej.

M1 Hodowla owiec stała się we wczesnonowożytnej Anglii jedną z głównych gałęzi gospodarki. Wpłynął na to rozwijający się prężnie przemysł sukienniczy. William Holman Hunt (czyt. łyliam hant), *Angielskie wybrzeże*, 1852 r., Tate Britain (czyt. tejt briten) w Londynie.

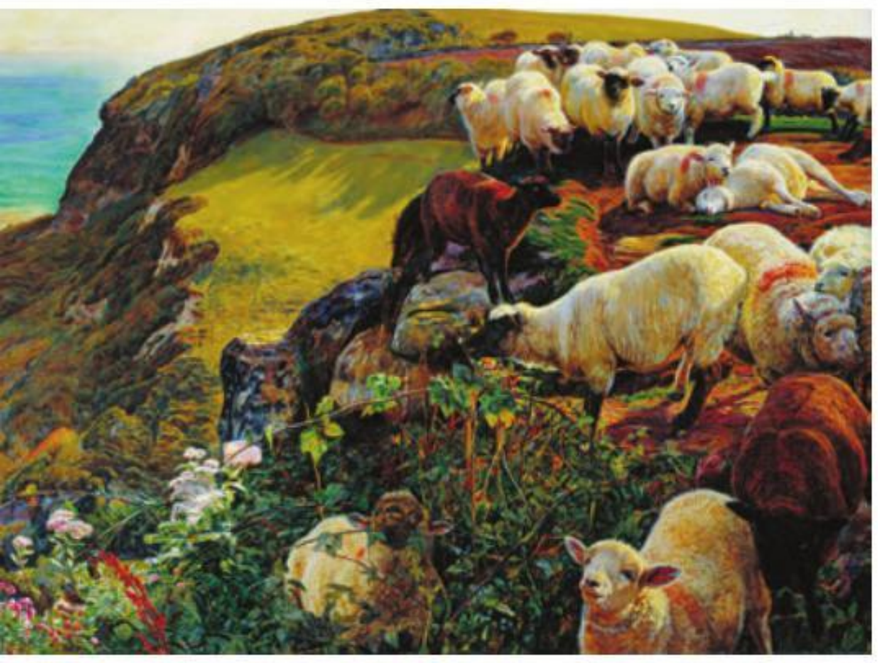

Zmiany gospodarcze i społeczne w Anglii w XVI–XVII w.

Na początku XVII w. sytuacja gospodarcza i społeczna Anglii wyglądała odmiennie niż w krajach Europy kontynentalnej. Wpływ na to miały przemiany spowodowane kryzysem ekonomicznym i wielkimi odkryciami geograficznymi. Angielska gospodarka bardzo szybko dostosowała się do nowych warunków, czego przykładem były grodzenia na wsiach oraz zaangażowanie się części szlachty w przemysł włókienniczy. Od XVI w. coraz powszechniej wykorzystywano węgiel kamienny, dzięki czemu rozwijały się m.in. hutnictwo żelaza, budownictwo okrętów i górnictwo. Ogromne znaczenie miało również sukiennictwo, które rozwijało się praktycznie w całej Anglii.

Kupcy angielscy bardzo szybko dostrzegli też korzyści płynące z wymiany towarowej, i to nie tylko związanej z koloniami. Popularność zyskiwały zasady **merkantylizmu**, który zakładał, że państwo powinno sprzedawać towary, a nie je importować. Już w drugiej połowie XVI w. wyparto z Anglii cudzoziemskich kupców i skutecznie rywalizowano w handlu z Holendrami i Hiszpanami. Zaczęły powstawać liczne **kompanie handlowe**. Dynamiczny rozwój handlu zagranicznego przyczynił się także do zmian w procesie produkcji. Funkcjonujący od średniowiecza system cechowy był powoli wypierany przez powstające **manufaktury**.

Mimo przeobrażeń gospodarczych w Anglii nadal utrzymywała się ogromna **przewaga rolnictwa** nad przemysłem i handlem. W końcu XVII w. z 5,5 mln ludności 4,1 mln mieszkało na wsi. Jednak i tam następowały przemiany – m.in. dzięki prowadzonej na dużą skalę akcji melioracyjnej oraz nowym, racjonalnym metodom uprawy ziemi.

Zmiany zachodziły nie tylko w gospodarce, lecz także w świadomości społeczeństwa. Coraz częściej domagało się ono likwidacji reliktów feudalizmu (np. ograniczeń cechowych). To zaś prowadziło do napięć między monarchą i arystokracją a przedsiębiorczą **nową szlachtą** (ang. *new gentry*, czyt. nju dżentri), mieszczaństwem i **wolnymi chłopami** (ang. *yeomen*, czyt. jołmen). Te trzy ostatnie grupy oprócz wolności handlu i prawa do ziemi żądały praw politycznych, a więc realnego wpływu na władzę. Domagały się, aby za kryterium udziału w rządzeniu państwem uznano – oprócz szlachetnego urodzenia – również posiadany majątek.

Sytuacja wyznaniowa w Anglii w pierwszej połowie XVII w.

Skomplikowane stosunki społeczne znalazły odbicie w toczących się w kraju sporach religijnych, dotyczących poza sprawami doktrynalnymi również kwestii społeczno-politycznych. **Kościół Anglikański** nie do końca spełniał oczekiwania bogacącego się mieszczaństwa, któremu zdecydowanie bliższy był kalwinizm. Anglikanizm postrzegano jako podporządkowany dworowi królewskiemu, a duchowieństwo nie było skore do popierania zmian zachodzących w strukturze społecznej. Stąd też w Anglii już od połowy XVI w. pojawiały się nowe wyznania protestanckie. Jedno z nich utworzyli **purytanie**. Do zwolenników tego wyznania należeli przedstawiciele nowej szlachty i bogatego mieszczaństwa. Głosili oni – wzorem kalwinizmu – potrzebę prostego życia, bez luksusów i rozrywek, opartego na wierze, modlitwie i pracy.

Jeszcze pod koniec XVI w. purytanie podzielili się na dwa odłamy. Pierwszy z nich stanowili **prezbiterianie**, uznający Kościół za wspólnotę wiernych zarządzaną przez starszych (prezbiterów). Cechowała ich nietolerancja wobec innych społeczności wyznaniowych. Prezbiterianizm stał się popularny w środowisku bogatych mieszczan. Drugi odłam tworzyli **independenci**, których poparły głównie uboższe warstwy społeczne. Chcieli oni przeprowadzenia w państwie głębokich reform, mających zrównać pod względem politycznym wszystkie stany społeczeństwa angielskiego. W kwestii religijnej postulowali tworzenie autonomicznych wspólnot religijnych w ramach istniejącego jednego tolerancyjnego Kościoła.

Purytanie
(ang. *puritans*, czyt. pjuritens – „czyści")

Zwolennicy kalwinizmu w Anglii, którzy opowiadali się za oczyszczeniem Kościoła Anglikańskiego z wszelkich pozostałości katolicyzmu w liturgii i doktrynie. Potępiali rozrywki i noszenie luksusowych ubrań, nakazując skromne życie oparte na modlitwie i pracy. Hasła purytanów znalazły największe uznanie wśród przedstawicieli nowej szlachty i mieszczaństwa.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego hodowla owiec była dochodowym przedsięwzięciem. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Podaj przyczyny krytyki Kościoła Anglikańskiego przez purytanów. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

M2 Zarówno prezbiterianie, jak i independenci krytykowali Kościół Anglikański. Prezbiterianie odrzucali zależność Kościoła od władzy państwowej oraz rolę króla jako jego zwierzchnika. Z kolei independenci negowali zachowane elementy katolickie, np. pozostawienie kościelnej struktury oraz posiadanie przez duchownych dóbr ziemskich. Alexander Carse (czyt. kars), *Prezbiterianie w wąwozie*, 1800 r., Uniwersytet Edynburski.

M3 Jakub I dążył do sprawowania w Anglii władzy absolutnej. Uważał, że poddani nie mogą się buntować. Co prawda zwoływał parlament, ale nie słuchał jego rad, np. nie wyraził zgody na wojnę z Hiszpanią. Daniel Mytens (czyt. majtens), *Portret Jakuba I*, 1621 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

M4 **Mowa o pozycji władcy wygłoszona przez Jakuba I przed parlamentem, 1610 r.**

Królowie słusznie zwani są bogami, bo zdają się być na podobieństwo mocy Bożej na ziemi [...]. W ich rękach [...] los poddanych, mają moc wynieść w górę lub strącić, moc nad życiem i śmiercią, są sędziami wszystkich poddanych i we wszelkiej instancji, a odpowiadają przed Bogiem jedynie. Mają władzę [...] nad poddanymi jak gracz nad figurą szachową, [...] mogą dodać lub ująć ich wartości, jak to czynią z pieniądzem.

T. Munck, *Europa XVII wieku: 1598–1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*, przeł. R. Sudół, Warszawa: PIW, 1998, s. 86.

Na uboczu sporów wyznaniowych pozostawali **katolicy**, którzy wierzyli, że lojalność wobec władcy zapewni im swobodę religijną. Nadzieje te jednak zawiodły. W listopadzie 1605 r. w podziemiach parlamentu pochwycono katolika Guya Fawkesa (czyt. gaja foksa) pilnującego beczek z prochem, których wysadzenie miało nastąpić w dniu otwarcia obrad. Spisek prochowy, zawiązany przez grupkę szlachciców rozżalonych panowaniem króla, został wykryty i zamach uniemożliwiono. Anglikanie wykorzystali nieudany zamach do zdyskredytowania katolików oraz wywołania w społeczeństwie strachu przed „papistami", chcącymi zniszczyć monarchię i Kościół Anglikański.

Rządy Stuartów i konflikt z parlamentem

Po śmierci królowej Elżbiety w 1603 r. tron objął jej daleki krewny, król Szkocji Jakub Stuart (czyt. stjuart), panujący w Anglii jako **Jakub I**. W ten sposób doszło do połączenia **unią personalną Anglii i Szkocji**. Z nowym monarchą wiązano wielkie nadzieje. Anglikanie wierzyli, że Jakub będzie kontynuował politykę Tudorów (czyt. tjudorów), w której ważną rolę odgrywał parlament. Katolicy zaś oczekiwali, że nowy władca, podobnie jak jego matka Maria Stuart, będzie im przychylny. Nadzieje obu stron okazały się płonne. Jakub I był bowiem zwolennikiem **absolutyzmu**. Uważał, że skoro Bóg powołał do życia dziedziczną monarchię, to król stoi ponad prawem i nie musi nikogo słuchać ani nie może być przez nikogo kontrolowany. Naruszył w ten sposób dotychczasową – charakterystyczną dla angielskiej polityki – równowagę w sprawowaniu władzy między królem i parlamentem. Wprawdzie nie zlikwidował tej instytucji, jednak znacząco ograniczył jej rolę, wskutek czego popadł z nią w konflikt. Przychylności poddanych nie przysparzały władcy również podatki oraz kosztowna i nieudolnie prowadzona polityka zagraniczna. Niechętni mu byli przedstawiciele parlamentu, skupieni przede wszystkim w Izbie Gmin.

Napięta sytuacja utrzymywała się po śmierci Jakuba I w 1625 r., gdy tron odziedziczył jego syn **Karol I**. Podobnie jak ojciec był zwolennikiem monarchii absolutnej, ponadto ponosił porażki w polityce zagranicznej. Parlament zwołany przez Karola I w 1628 r. mający uchwalić nowe podatki nie tylko nie spełnił woli monarchy, lecz także przedłożył mu **Petycję praw**. Dokument przygotowany w zdominowanej przez purytanów Izbie Gmin zawierał m.in. żądania, by król respektował uprawnienia parlamentu do stanowienia nowych podatków oraz prawo posłów do ochrony przed samowolnymi aresztowaniami. Karol I co prawda najpierw podpisał petycję, jednak w 1629 r. zmienił zdanie – rozwiązał obie izby i kazał uwięzić swoich najbardziej zagorzałych przeciwników. Tym samym rozpoczął się 11-letni okres rządów absolutnych, podczas których król sprawował władzę bez zwoływania parlamentu.

Aby zapewnić sobie niezbędne środki finansowe, władca uciekał się do nakładania kar, sprzedaży tytułów czy monopoli gospodarczych, dzięki czemu uzyskał wsparcie m.in. części londyńskich finansistów.

Wojna domowa w Anglii (1642–1649)

Polityka Karola I budziła sprzeciw głównie nowej szlachty, która postrzegała ją jako zagrożenie dla swoich praw. Gdy w 1637 r. przeciwko władcy wybuchło powstanie w jego rodzinnej Szkocji, król musiał poszukiwać dodatkowych funduszy, by je stłumić. W kwietniu 1640 r. zwołał w tym celu parlament. Jednak posłowie, zamiast wyrazić zgodę na podatki, wystąpili z postulatami m.in. w sprawie zaniechania przez monarchę nadużyć. Ponadto w tajemnicy przed królem rozpoczęli rokowania ze Szkotami. Na wieść o tym Karol zdecydował się rozwiązać parlament, który nazwano **Krótkim Parlamentem** (obrady trwały tylko trzy tygodnie). Pół roku później brak pieniędzy zmusił władcę do zwołania kolejnego parlamentu. Obrady toczyły się tym razem od listopada 1640 r. aż do kwietnia 1653 r., dlatego do historii przeszły pod nazwą **Długiego Parlamentu**. W listopadzie 1641 r. ogłosił on dokument nazwany Wielkim napomnieniem. Była to szczegółowa lista nadużyć popełnionych przez króla w okresie jego samowolnych rządów. W obawie przed mieszkańcami Londynu Karol I musiał się ratować ucieczką z miasta. W sierpniu **1642 r.** wystąpił zbrojnie przeciw parlamentowi. Rozpoczęła się **wojna domowa** trwająca z przerwami do **1649 r.**

Karol I Stuart

(1600–1649)

Król Anglii, Szkocji, Walii i Irlandii. Zwierzchnik Kościoła Anglikańskiego. Jego absolutystyczne rządy doprowadziły do wybuchu wojny domowej. W jej następstwie został uwięziony, postawiony w stan oskarżenia i stracony w 1649 r. Anton van Dyck (czyt. dejk), fragment portretu króla Karola I, 1636 r., zamek w Windsorze (czyt. łyndsorze).

M5 Napiętą sytuację między Karolem I a angielskim parlamentem zaogniał konflikt w Szkocji. Jego przyczyną była próba narzucenia przez władcę Kościołowi Prezbiteriańskiemu w Szkocji modelu angielskiego. Wywołało to sprzeciw części szkockiego społeczeństwa. Mimo podpisania w 1638 r. przymierza narodowego, utrzymującego prezbiterianizm w Szkocji, w 1639 i 1640 r. wybuchły dwie wojny między Anglią i Szkocją. Na ich prowadzenie władca musiał pozyskać dodatkowe fundusze, co się wiązało z koniecznością zwołania parlamentu. William (czyt. łyliam) Allan, *Podpisanie przymierza narodowego w Greyfriars Kirkyard* (czyt. grejfrajers kerkjard), ok. 1838 r., obraz przechowywany w siedzibie Rady Miasta Edynburga.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób król Jakub I sprawował rządy absolutystyczne. **M3**, **M4**
2. Omów wpływ wydarzeń w Szkocji na relacje między Karolem I a angielskim parlamentem. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Armia Nowego Wzoru

Armia utworzona w 1645 r. z polecenia angielskiego parlamentu w miejsce wojsk, które dotychczas wspierały parlament w walce z królem. Za jej organizatora uważa się Olivera Cromwella. Powierzono mu dowództwo nad ciężkozbrojną jazdą, w której skład wchodzili głównie przeciwnicy monarchy. Armia Nowego Wzoru zyskała opinię jednej z najnowocześniejszych armii swoich czasów.

Oliver Cromwell

(1599–1658)

Jeden z dowódców w trakcie angielskiej wojny domowej w latach 1642–1649, od 1653 r. lord protektor Anglii. Organizator Armii Nowego Wzoru. Należał do zwolenników osądzenia Karola I. W czasach protektoratu doprowadził m.in. do połączenia Irlandii ze Szkocją unią polityczną i ekonomiczną oraz kosztem Hiszpanii uzyskał Jamajkę. Fragment portretu Olivera Cromwella namalowanego na podstawie obrazu Samuela Coopera (czyt. kupera), 1656 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Po stronie Karola I, w **obozie rojalistów**, znaleźli się głównie przedstawiciele starej arystokracji rodowej i wielcy posiadacze ziemscy. Trzon **obozu parlamentarnego** stanowili reprezentanci nowej szlachty, rzutkiego mieszczaństwa oraz ludności wiejskiej. Na początku konfliktu słabo zorganizowane oddziały parlamentu poniosły liczne porażki w starciu z lepiej uzbrojonym i zdyscyplinowanym wojskiem króla.

Wiosną 1645 r. obóz antykrólewski także zaczął organizować własne siły zbrojne, nazwane **Armią Nowego Wzoru**. Jej dowództwo powierzono Thomasowi Fairfaxowi (czyt. tomasowi ferfaksowi), a żołnierzami, utrzymywanymi z budżetu państwa, byli purytanie (w większości z odłamu independentów). Istotną rolę odgrywały w niej oddziały ciężkiej kawalerii – tzw. żelaznobokich – dowodzone przez **Olivera Cromwella** (czyt. kromłela). Wkrótce liczba żołnierzy Armii Nowego Wzoru wzrosła do 22 tys., z czego 6 tys. stanowili kawalerzyści.

Wojsko opozycyjne szybko zaczęło odnosić sukcesy. W bitwie pod Naseby (czyt. nejzbi) w czerwcu 1645 r. rozgromiło oddziały królewskie. Karol I musiał uciekać na północ, a w maju 1646 r. oddał się w ręce Szkotów, którzy wydali go angielskiemu parlamentowi. Mimo że walki trwały jeszcze kilka lat i władca uciekł z niewoli, nie udało mu się odzyskać władzy.

Choć przegrana króla stała się faktem, większość parlamentarna nadal była gotowa szukać z nim kompromisu. Takie rozwiązanie spotkało się jednak ze sprzeciwem wojska i części społeczeństwa angielskiego. Gdy w grudniu 1648 r. Izba Gmin podjęła decyzję o rozpoczęciu rokowań z Karolem I, obrady parlamentu zablokowali independenci i armia dowodzona przez Olivera Cromwella. Z 471 członków parlamentu aresztowano 231, wskutek czego większość obradujących stanowili parlamentarzyści nieprzychylni monarsze. „Oczyszczony" parlament ze względu na niewielką liczbę przedstawicieli nazwano **Parlamentem Kadłubowym**. Wkrótce podjął on decyzję o wytoczeniu królowi procesu, w którym 1 stycznia **1649 r.** oskarżono Karola I o zdradę. Po krótkim procesie skazano władcę na karę śmierci. Wyrok wykonano 30 stycznia **1649 r.** Monarchia w Anglii została zniesiona.

M6 **Zniesienie urzędu królewskiego przez parlament, 1649 r.**

Ponieważ stwierdzono na podstawie doświadczenia, że urząd króla o władzy skupionej w rękach jednej osoby jest [...] niepotrzebnym ciężarem i niebezpieczeństwem dla wolności, pewności i interesu publicznego narodu; że władzy i prerogatywy królewskiej używano przeważnie gwoli ujarzmienia poddanych i uczynienia z nich niewolników; że z natury rzeczy każda osoba wyposażona w taką władzę usiłuje we własnym interesie wzmóc ją kosztem słusznej wolności ludu i własną wolę i potęgę wynieść ponad prawo, [...] przeto postanawia się na mocy władzy niniejszego parlamentu, że żadna osoba nie ma nadal piastować ani wykonywać urzędu króla [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 304.

* **gwoli** – w celu

LEGENDA

- Królestwo Anglii (w unii ze Szkocją od 1603, republika w latach 1649–1659)

Tereny pod władzą rojalistów:

- na początku 1643 r.
- pod koniec 1645 r.

Tereny pod władzą parlamentu:

- na początku 1643 r.
- pod koniec 1645 r.
- tereny objęte antyangielskim powstaniem w 1643 r.
- Niderlandy hiszpańskie
- 1645 miejsce i rok bitwy

M7 Wojna domowa w Anglii w XVII w.

Anglia republiką

W marcu **1649 r.** Anglię ogłoszono **republiką**. Na jej czele miała stać wybierana co roku Rada Państwa. Wojna domowa dobiegła końca, jednak nie rozwiązała wszystkich problemów.

Proklamowanie republiki zaspokoiło potrzeby głównie nowej szlachty i bogatego mieszczaństwa. Zapomniano o postulatach głoszonych przez uboższe warstwy społeczeństwa, które w zamian za poparcie parlamentu w wojnie z królem żądały równych praw politycznych, gospodarczych oraz zaprzestania grodzeń i przekazania ziemi chłopom. Najśmielej hasła te wyrażały ruchy lewellerów i diggerów. Oba ugrupowania zostały jednak wyeliminowane z życia politycznego przez zyskującego coraz silniejszą pozycję Olivera Cromwella.

Nie tylko sytuacja wewnętrzna, lecz także międzynarodowa nie sprzyjała budowie republiki. Wciąż niespokojnie było w Irlandii, gdzie jeszcze od wojny domowej trwało powstanie przeciwko Anglii. W 1649 r. do jego stłumienia wykorzystano dowodzoną przez Cromwella Armię Nowego Wzoru, która w 1653 r. ostatecznie pokonała Irlandczyków. Wielu z nich wysiedlono do angielskich kolonii w Ameryce, a ich ziemię skonfiskowano. Następnie rozdano ją bądź sprzedano zwolennikom nowego porządku politycznego. Wkrótce po ustanowieniu republiki zbuntowała się również Szkocja. Jej tron miał objąć Karol II Stuart, syn skazanego na śmierć monarchy. Także i tu Cromwell odniósł sukces, zmusił bowiem dopiero co obranego władcę do ucieczki. Karol II znalazł schronienie na dworze francuskim.

Dwa ruchy społeczno-polityczne, które wykształciły się w czasie angielskiej wojny domowej w XVII w., swoje nazwy zawdzięczały pogardliwym określeniom stosowanym w odniesieniu do chłopów. Pierwszy termin – lewellerzy (ang. *levellers* – „zrównywacze") – był używany na określenie buntowników chłopskich już w początkach XVII w. Słowo diggerzy (ang. *diggers* – „kopacze") odnosiło się do warstwy najuboższych chłopów trudniących się kopaniem rowów.

Praca z materiałami

1. Wymień przesłanki przemawiające za zniesieniem urzędu królewskiego w Anglii przedstawione w parlamencie. **M6**
2. Wskaż na mapie tereny, które w czasie wojny domowej w Anglii znalazły się pod kontrolą parlamentu. **M7**

M8 Oliver Cromwell miał świadomość, że armię królewską może pokonać tylko zreformowane wojsko walczące po stronie parlamentu. Utworzył więc oddział kawalerii nazwanej żelaznobokimi. Do nowej formacji przyjmował przede wszystkim purytanów, zwłaszcza drobnych właścicieli ziemskich i chłopów. Żelaznobocy przyczynili się do kilku zwycięstw zarówno w czasie wojny domowej w Anglii, jak i podczas późniejszego tłumienia powstania Szkotów, którzy uznali Karola II Stuarta za króla. Na obrazie epizod z bitwy pod Dunbar (czyt. danbar) w 1650 r., kiedy to oddział dowodzony przez Cromwella pokonał armię szkocką, dzięki czemu Anglicy zajęli Edynburg. Andrew Carrick Gow (czyt. endrju kerik goł), *Cromwell pod Dunbar*, 1886 r., Tate Britain (czyt. tejt briten) w Londynie.

Wspieranie przez Anglię rosnących aspiracji bogatego mieszczaństwa oraz rozwoju handlu kolonialnego napotkało sprzeciw Republiki Zjednoczonych Prowincji, która dotychczas czerpała ogromne zyski z handlu z Anglią. W **1651 r.** parlament wydał **Akt nawigacyjny**. Na jego mocy zakazywano przywożenia do Anglii wyrobów zagranicznych na statkach innych niż angielskie, wyjątek stanowiły jednostki pływające pod banderą kraju, z którego pochodził towar. Pośrednio dokument ten był wymierzony w Zjednoczone Prowincje handlujące na wielką skalę produktami pochodzącymi z innych krajów. Doprowadziło to do wybuchu trwającej dwa lata wojny między tymi państwami.

Dyktatura Cromwella

Przez kilka lat po ustanowieniu republiki w Anglii raz po raz wybuchały bunty społeczne, a nad krajem wisiało widmo kolejnej wojny domowej. Coraz większy wpływ na rządzenie państwem zyskiwał Cromwell, bez którego decyzji nie można było podjąć żadnych działań. Republika stała się fikcją. Obawiając się powtórzenia sytuacji z lat 1642–1649, Cromwell przedsięwziął radykalne kroki. W kwietniu 1653 r. przy pomocy wojska rozpędził Parlament Kadłubowy. Powołany w lipcu Mały Parlament został rozwiązany zaledwie po kilku miesiącach. Władzę w kraju przejęli związani z Armią Nowego Wzoru wojskowi, na których czele stanął Cromwell. W grudniu **1653 r.** przyjął on tytuł **lorda protektora**. Chociaż parlament nadal funkcjonował, faktycznie rządy sprawowała jedna osoba. Cromwell stał się w ten sposób niekoronowanym władcą Anglii. Przez kolejne lata rządził samodzielnie. Był naczelnym dowódcą armii i floty, zarządzał finansami, sądownictwem oraz polityką zagraniczną. Dopiero pod koniec życia zrzekł się części swoich kompetencji na rzecz parlamentu.

Śmierć Cromwella (1658 r.) oznaczała upadek protektoratu. Stanowisko lorda protektora objął wprawdzie syn Cromwella – Richard (czyt. riczard) – lecz jego rządy trwały krótko. Uwikłany w konflikt z wojskiem, już wiosną 1659 r. zrzekł się pełnionej funkcji.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie żelaznobokich podczas walk w Anglii. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na niechęć angielskiego społeczeństwa do Karola II. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

Restauracja Stuartów

Rezygnacja Richarda Cromwella ze stanowiska lorda protektora doprowadziła do ożywienia w obozie zwolenników władzy monarszej. W kwietniu **1659 r.** nowy parlament, złożony głównie z przedstawicieli dawnej szlachty i prezbiterian, podjął decyzję o **restauracji Stuartów** – przywrócił na tron przedstawiciela tej dynastii. Królem Anglii został **Karol II**. Zanim pozwolono mu zasiąść na tronie, parlament przedłożył wiele warunków, które znacznie zmniejszyły zakres jego władzy (m.in. zakazano mu utrzymywania stałej armii i pozbawiono dużej części dochodów).

Mimo tych ograniczeń Karol II podjął próbę przywrócenia absolutyzmu. Dzięki poparciu przychylnych sobie parlamentarzystów odbudował pozycję Kościoła Anglikańskiego. Jednocześnie rozpoczął prześladowanie prezbiterian oraz independentów. Nie dotrzymał słowa w sprawie nienaruszalności majątków nowych właścicieli ziemskich. Część posiadłości skonfiskowanych w czasie wojny domowej oraz przekazanych nowym właścicielom została im odebrana, a następnie zwrócona poprzednim właścicielom, w tym Kościołowi Anglikańskiemu.

Wiele decyzji władcy przyjęto bez sprzeciwu. Natomiast próby zrównania katolików w prawach politycznych z anglikanami oraz nieudolna polityka zagraniczna władcy wywołały zdecydowany opór ze strony opozycji parlamentarnej, która wówczas skupiała się wokół partii **wigów**. Zwolenników króla i silnej władzy monarszej zaś nazywano **torysami**.

Ogromnym sukcesem wigów było doprowadzenie do uchwalenia przez parlament i podpisanie przez króla w **1679 r.** ustawy ***Habeas corpus act*** (czyt. korpus akt). Chroniła ona przywódców opozycji przed samowolnym aresztowaniem przez władcę. Odtąd każdy nakaz pozbawienia wolności musiał zostać potwierdzony przez sędziego. Dokument ten stał się jednym z fundamentów przyszłej brytyjskiej demokracji.

M9 Karol II dążył do przywrócenia monarchii absolutnej. Jego głównym sojusznikiem był Ludwik XIV, który obiecał wsparcie angielskiemu królowi. Thomas Hawker (czyt. tomas hoker), *Król Karol II*, ok. 1680 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Powstanie monarchii parlamentarnej w Anglii

Karol II zmarł w lutym 1685 r. Tron po nim objął jego brat **Jakub II**. Mimo że był katolikiem i zwolennikiem absolutyzmu, jego koronacja nie spotkała się ze sprzeciwem. Do buntów doszło kilka miesięcy później, gdy monarcha przestał konsultować decyzje z parlamentem i zaczął się otaczać katolikami. Po stłumieniu buntu poddanych w Szkocji król poczuł się na tyle silny, że już nie tylko jawnie opowiadał się za absolutyzmem, lecz także postanowił przywrócić w Anglii Kościół Katolicki. Za taki akt uznano bowiem wydanie deklaracji o tolerancji (1687 r.), która formalnie znosiła ustanowione wcześniej ograniczenia skierowane przeciw katolikom i **protestantom nonkonformistom**. Ponadto król zabiegał o zwiększenie dostępu dla katolików do uniwersytetów w Oksfordzie i Cambridge (czyt. kembrydż).

Absolutystyczne plany Jakuba II spowodowały mobilizację zarówno jego zwolenników, jak i opozycji. Wystąpili przeciw niemu reprezentanci różnych wyznań i opcji politycznych, nawet dotychczas przychylni mu torysi. Wszystkich połączyła chęć pozbycia się władcy katolika.

Protestanci nonkonformiści
Protestanci, którzy nie należeli do protestanckich Kościołów państwowych: Kościoła Anglii oraz Kościoła Szkocji.

M10 Gdy Anglia zaprotestowała przeciw powrotowi absolutyzmu Jakuba II, jego córka Maria II Stuart, która była żoną protestanckiego księcia Wilhelma III Orańskiego, nie stanęła po stronie ojca. Wkrótce Jakub II zbiegł z kraju, a Maria II oraz Wilhelm III zostali koronowani na równorzędnych władców Anglii, Irlandii i Szkocji. Godfrey Kneller (czyt. godfri neler), portret królowej Marii II, 1690 r., zamek w Windsorze.

Na mocy umowy podpisanej w czerwcu 1688 r. przez przywódców wigów i torysów objęcie tronu angielskiego zaproponowano zięciowi Jakuba II, księciu **Wilhelmowi III Orańskiemu**, namiestnikowi Republiki Zjednoczonych Prowincji. Zaakceptował on warunki stawiane mu przez parlament, a następnie z 12-tysięczną armią przybył do Anglii. Mimo że Jakub II dysponował dużo liczniejszym wojskiem, do wojny o władzę nie doszło. Po stronie Wilhelma III bowiem opowiedziała się cała Anglia. Opuszczony przez wszystkich Jakub II uciekł do Francji. Bezkrwawy konflikt o koronę angielską przeszedł do historii jako **chwalebna** (**sławetna**) **rewolucja**.

W 1689 r. król Wilhelm III przyjął uchwaloną przez parlament **Deklarację praw**. Zawierała ona najważniejsze gwarancje, które miały zabezpieczyć angielskie społeczeństwo przed próbami restauracji absolutyzmu. Zgodnie z jej postanowieniami monarcha stracił uprawnienia zawieszania lub wstrzymywania mocy prawnej ustaw, ustanawiania i pobierania podatków, a także utrzymywania stałej armii bez zgody parlamentu. Zagwarantowano również wolne wybory do parlamentu, jego cykliczne zwoływanie i wolność słowa dla parlamentarzystów. W tym samym roku wydano Akt tolerancyjny, który dopuszczał do piastowania urzędów część protestantów nonkonformistów, ale wykluczał z tego zaszczytu radykalne odłamy protestanckie i katolików. W 1701 r. wydano Akt o następstwie tronu, regulujący kwestię sukcesji po śmierci Wilhelma III Orańskiego i Anny Stuart. Dokumenty te stały się podstawą ustroju Anglii określanego jako **monarchia parlamentarna**.

M11 **Deklaracja praw, 1689 r.**

Przeto rzeczeni lordowie duchowni i świeccy oraz Izba Gmin [...] zebrali się obecnie jako pełne i wolne przedstawicielstwo tego narodu [...]. [...] oświadczają [...]:

1. Że rzekoma władza zawieszania praw lub ich wykonywania na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem.

2. Rzekoma władza zwalniania spod prawa lub wykonywania go na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem. [...]

4. Ściąganie pieniędzy na użytek Korony pod pozorem prerogatywy królewskiej, a bez zezwolenia parlamentu, na dłuższy czas lub w inny sposób, aniżeli on zezwolił lub ma zezwolić, jest bezprawiem. [...]

6. Tworzenie i utrzymywanie stałych armii w czasie pokoju bez zgody parlamentu jest sprzeczne z prawem. [...]

8. Wybór członków parlamentu ma być swobodny.

9. Wolność mów, rozpraw lub postępowania w parlamencie nie ma być oskarżana ani badana przed jakimkolwiek trybunałem lub w jakimkolwiek miejscu poza parlamentem. [...]

11. Sędziowie przysięgli winni być należycie losowani, zaprzysięgani i wybierani, ci [...], którzy sądzą w sprawach o zdradę stanu, muszą być wolnymi ludźmi.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 310–311.

Monarchia parlamentarna

Ustrój, w którym władzę sprawują parlament oraz monarcha jako głowa państwa. Ich kompetencje są określane odrębnymi przepisami prawa.

Praca z materiałami

1. Omów rolę Marii II Stuart w objęciu tronu przez Wilhelma III. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wymień prawa uzyskane przez parlament na mocy Deklaracji praw. **M11**

Polecenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny sporu Jakuba I i Karola I z parlamentem.
2. Przedstaw okres dyktatury Cromwella.
3. Porównaj dwa modele ustrojowe XVII-wiecznej Europy: francuską monarchię absolutną Ludwika XIV z angielską monarchią parlamentarną.
4. Podaj charakterystyczne cechy monarchii parlamentarnej w Anglii.

Powstanie monarchii parlamentarnej w Anglii

Podsumowanie

19

Sytuacja wewnętrzna w Anglii na początku XVII w.

Rozwój gospodarczy kraju: grodzenia, wykorzystanie węgla kamiennego w przemyśle.
Popularność zasad merkantylizmu w handlu.
Napięcia między dworem, arystokracją a nową szlachtą i wolnymi chłopami, spory o prawo do ziemi i prawa polityczne.
Purytanie – zwolennicy kalwinizmu w Anglii. Podział na prezbiterian i independentów.

Stuartowie i wojna domowa

1603 – początek panowania Stuartów w Anglii.
Dążenie Jakuba I, a potem Karola I do ustanowienia monarchii absolutnej w Anglii.
Sprzeciw parlamentu wobec polityki obu monarchów.
1640 – posiedzenie Krótkiego Parlamentu.
1640–1653 – obrady Długiego Parlamentu.
1642 – początek wojny Karola I z parlamentem.
Powstanie Armii Nowego Wzoru złożonej z posłusznych parlamentowi purytanów.
1645 – zwycięstwo wojsk parlamentu w bitwie pod Naseby.
1649 – stracenie Karola I.

Wprowadzenie republiki i dyktatura Cromwella

1649 – Anglia republiką.
Niepokoje społeczne wywołane polityką parlamentu – bunty lewellerów i diggerów.
Powstanie w Irlandii i bunt Szkotów.
1651 – ogłoszenie Aktu nawigacyjnego.
1653 – Cromwell lordem protektorem.
Samodzielne rządy Cromwella.

Restauracja Stuartów i monarchia parlamentarna w Anglii

1659 – restauracja Stuartów – Karol II królem Anglii.
Dążenie Karola II do utworzenia monarchii absolutnej.
Konflikt władcy z parlamentem wywołany próbą zrównania w prawach katolików i nieudolną polityką zagraniczną.
1679 – podpisanie dokumentu *Habeas corpus act*, jednego z fundamentów ustroju Anglii.
Objęcie tronu przez Jakuba II – zwolennika absolutyzmu.
Konflikt władcy z parlamentem.
1688 – chwalebna rewolucja; objęcie władzy przez Wilhelma III Orańskiego.
1689 – uchwalenie Deklaracji praw – początek kształtowania się monarchii parlamentarnej w Anglii.

Polecane publikacje

Ch. Hill, *Oliver Cromwell i rewolucja angielska*, przeł. I. Szymańska, Warszawa: PIW, 1988.

T. Royle, *Wojna domowa. Wojny trzech królestw 1638–1660*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2018.

20 Barok w Europie i w Polsce

BAROK W EUROPIE (KONIEC XVI – POŁ. XVIII W.) (daty umowne)

1568–1584
budowa Kościoła Il Gesù w Rzymie

1584–1593
budowa kościoła w Nieświeżu

1643–1644
budowa Kolumny Zygmunta

1668
początek budowy kompleksu pałacowego w Wersalu

1677–1696
przebudowa pałacu w Wilanowie

Przypomnij

- Jakie były główne cechy kultury i sztuki renesansowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym był barok i jak wpłynął na kulturę europejską.

Po lekcji

- Podaję charakterystyczne cechy baroku.
- Wskazuję różnice między barokiem zachodnioeuropejskim a polskim.
- Wymieniam najważniejsze dzieła sztuki i architektury europejskiego i polskiego baroku.
- Charakteryzuję kulturę sarmacką w Rzeczpospolitej.

Narodziny baroku

Początki zmian w sztuce europejskiej dało się zauważyć już w pierwszej połowie XVI w. na Półwyspie Apenińskim. Tworzący tam artyści coraz śmielej zaczęli odchodzić od harmonii, porządku i umiaru, charakterystycznych dla renesansu. Pragnęli, aby ich dzieła swoim indywidualnym stylem wykraczały poza utarte kanony. Nowy kierunek w sztuce nazwano **manieryzmem**. Do jego charakterystycznych cech należały: zastosowanie różnorodnych form przekazu, wyszukana tematyka oraz dążenie do doskonałości technicznej i artystycznej. Dzieła miały skomplikowaną kompozycję, wyrafinowaną kolorystykę oraz zaskakiwały rozwiązaniami. Za nadrzędny cel artystycznych działań twórcy obrali znalezienie skuteczniejszego sposobu wyrażania silnych emocji trudnych czasów wojen włoskich (zob. s. 72) i niepokojów społeczno-religijnych niż harmonijna i uporządkowana sztuka renesansowa. Jednym z najwybitniejszych artystów manierystycznych był **El Greco** (czyt. greko) – tworzący w Hiszpanii malarz i rzeźbiarz greckiego pochodzenia.

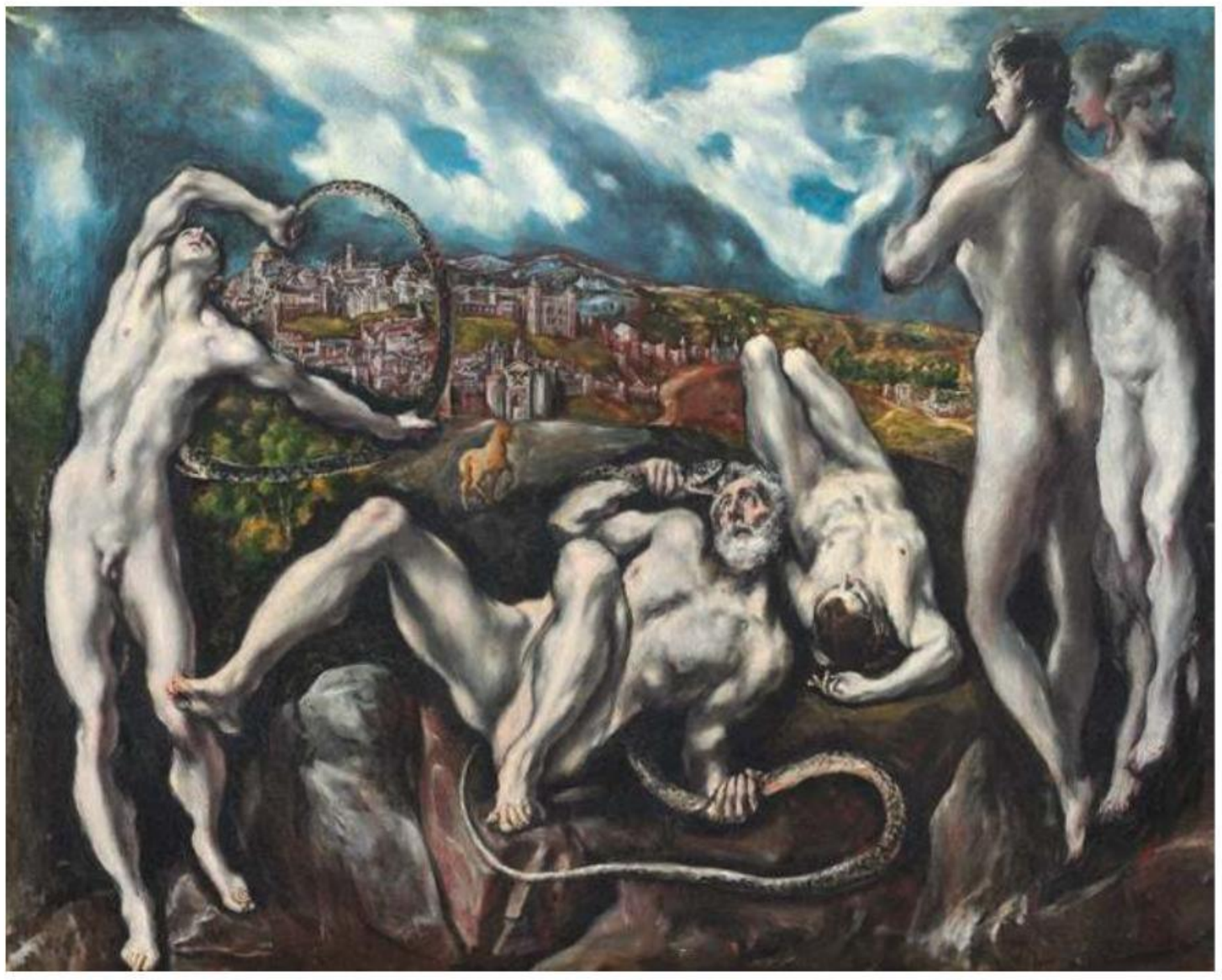

M1 *Laokoon* to jedyny obraz El Greca poświęcony tematyce mitologicznej. Dzieło ukazuje chwilę śmierci kapłana Troi oraz jego synów zaatakowanych przez węże. Laokoon został w ten sposób ukarany za przestrzeganie Trojańczyków przed wpuszczeniem do miasta drewnianego konia. Kapłan i jego dwaj synowie wypełniają centralny plan obrazu. Po prawej stronie artysta namalował kilka nieostrych postaci – możliwe, że są to bogowie obserwujący wymierzanie kary. W tle widać Troję i konia biegnącego w stronę miasta. Rozmyte kontury postaci, zastosowanie ciemnej palety barw nadającej skórze nienaturalny popielaty odcień podkreślają dramatyzm sceny. Siłę ekspresji dzieła uwidacznia również teatralność gestów bohaterów odzwierciedlająca niewymowne cierpienie. Obraz namalowany w latach 1610–1614, Narodowa Galeria Sztuki w Waszyngtonie.

W przeciwieństwie do renesansu manieryzm nie oddziaływał na takie dziedziny kultury jak nauka czy filozofia; jego wpływy były widoczne wyłącznie w sztuce. Wielu badaczy uznaje go za pomost między renesansem a **barokiem** – nowym okresem w dziejach kultury, który zrodził się w końcu XVI w.

Oprócz zmieniających się upodobań artystów wpływ na powstanie baroku wywarła kontrreformacja. W nowej sztuce – pełnej przepychu, opierającej się na emocjach i dynamizmie – władze Kościoła Katolickiego dostrzegły jedno z narzędzi walki z surowym i „zimnym" protestantyzmem. Głównym nośnikiem idei nie było już jak w renesansie słowo, ale stanowił go obraz mający oddziaływać na zmysł wzroku. Aby głosić swą wielkość oraz wpływać na rzesze wiernych (również tych słabo wykształconych), Kościół dążył do przystępności w przekazie. Artyści działający na zlecenie duchownych często wykorzystywali w swojej twórczości realistyczne formy i tematy bliskie zwykłym ludziom.

Kultura baroku najszybciej rozwinęła się zatem w krajach katolickich: w Hiszpanii, Portugalii i w państwach włoskich. W końcu XVI stulecia – za sprawą jezuitów, a później także przedstawicieli innych zakonów (m.in. karmelitów) – nowy nurt pojawił się w Rzeczpospolitej. Sztuka barokowa dotarła również do Ameryki Łacińskiej. W większości tych miejsc barok utrzymywał się do połowy XVIII w. W silnie rozwiniętych gospodarczo krajach oraz w większości państw protestanckich, tj. w Anglii, Zjednoczonych Prowincjach czy we Francji, przybrał specyficzną formę i trwał stosunkowo krótko.

Barok

Okres w dziejach kultury trwający od końca XVI do połowy XVIII w. Pochodzenie samej nazwy *barok* nie jest znane. Niektórzy wywodzą ją od portugalskiego wyrazu *barroco* (czyt. baroko) określającego perłę o nieregularnym kształcie lub od francuskiego słowa *baroque* (czyt. barok) oznaczającego bogactwo ozdób. Cechami charakterystycznymi sztuki barokowej były: przepych, bogactwo i różnorodność form artystycznych. Twórcy dążyli do tego, by ich dzieła wywoływały emocje i budziły zachwyt.

Architektura i rzeźba

Znacząca rola, jaką w sztuce barokowej przewidział dla swych działań kontrreformacyjnych Kościół Katolicki, znalazła wyraz w architekturze. Monumentalne, bogato zdobione świątynie stanowiły przeciwieństwo prostych i surowych protestanckich zborów. Za idealną budowlę sakralną tego okresu uznano powstały w latach 1568–1584 **Kościół Il Gesù** (czyt. dżezu) **w Rzymie**, wzniesiony dla zakonu jezuitów na planie krzyża łacińskiego. Dlatego wzorowano na nim wiele świątyń, m.in. **Kościół Bożego Ciała w Nieświeżu**, uznawany za pierwszą budowlę barokową w Polsce (powstał w latach 1584–1593), czy jezuicki **Kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie**.

Praca z materiałami

1. Opisz cechy manieryzmu na przykładzie dzieła El Greca. **M1**
2. Przedstaw cechy architektury baroku na przykładzie Kościoła Il Gesù. **M2**

M2 Znajdujący się w Rzymie jezuicki Kościół Il Gesù (Najświętszego Imienia Jezusa) uważa się za wzorcowe dzieło architektury barokowej. Fasada budowli ma dwa poziomy. Na niższym znajdują się drzwi wejściowe zwieńczone łukiem i ozdobnym kartuszem z chrystogramem IHS oraz figury Ignacego Loyoli (czyt. lojoli) i Franciszka Ksawerego po bokach. Na wyższym poziomie widać niszę z kolumnami. Całość wieńczy trójkątny fronton z krzyżem.

M3 Dzieła Berniniego to modelowe przykłady rzeźby barokowej. *Ekstaza św. Teresy* ukazuje niezwykle teatralną scenę inspirowaną opisem wizji zawartym w *Księdze życia* autorstwa św. Teresy z Ávili. Twarz świętej z lekko rozchylonymi ustami odzwierciedla stan mistycznego uniesienia. Obok niej stoi anioł, który w prawej ręce trzyma strzałę, a lewą przytrzymuje habit św. Teresy. Postaci są spowite w udrapowane szaty, co dodaje lekkości całej rzeźbie. Można odnieść wrażenie, że ciało świętej unosi się w powietrzu. Dynamizm sceny podkreślają spływające z góry złociste promienie oraz gra światłocienia inspirowana dziełami malarskimi. Rzeźba powstała w latach 1647–1652, znajduje się w Kościele Matki Bożej Zwycięskiej w Rzymie.

Ogromnych rozmiarów świątynie z bogato zdobionymi fasadami oraz niszami, w których umieszczano **pełne ekspresji rzeźby**, miały świadczyć o potędze Boga i Kościoła Katolickiego. Jeszcze większy przepych panował wewnątrz budowli. Wszystkie rodzaje sztuk plastycznych – malarstwo, rzeźba i architektura – zostały podporządkowane oddziaływaniu na emocje i wzbudzaniu podziwu wiernych. Pełne dynamizmu rzeźby ukazujące postacie świętych i aniołów, jak choćby ***Ekstaza św. Teresy* Giovanniego Lorenza** (czyt. dżjowaniego lorenca) **Berniniego**, a także freski wykorzystujące efekt iluzji, np. na sklepieniu Kościoła Il Gesù, miały przyciągać uwagę wiernych.

Do najwybitniejszych twórców baroku związanych z kręgami kontrreformacji należeli działający w Rzymie Giovanni Lorenzo Bernini oraz Francesco (czyt. franczesko) Borromini. Dzieła pierwszego z nich to spektakularna **kolumnada Bazyliki św. Piotra** w Watykanie czy Kościół św. Andrzeja na Kwirynale w Rzymie. Z kolei Borromini zaprojektował m.in. Kościół św. Karola przy Czterech Fontannach w Rzymie.

Jednocześnie ze sztuką sakralną rozwijała się sztuka świecka, związana z dworami królewskimi i arystokratycznymi. Określa się ją jako **barok dworski**. Powstające w tym stylu budynki podkreślały status społeczny ich właścicieli. Bogaty wystrój rezydencji świadczył o zamożności jej posiadacza, stanowił także element propagandy absolutystycznych działań monarchów.

Początkowo styl ten rozwijał się na dworze papieskim. W Rzymie wznoszono efektowne pałace z otwartymi dziedzińcami okolonymi kolumnadami. Na placach pojawiły się rzeźby i fontanny, które nadały Wiecznemu Miastu barokowego charakteru. Jednak to nie w Rzymie barok dworski rozwinął się najpełniej. Za najsłynniejszy świecki budynek stanowiący symbol władzy królewskiej uznaje się **Pałac Ludwika XIV w Wersalu** (zob. s. 187), którego budowę rozpoczęto w 1668 r. Wbrew obiegowej opinii jego wpływ na inne rezydencje wznoszone w Europie nie był tak duży. Z pewnością jednak stał się inspiracją do powstania Pałacu Charlottenburg (czyt. szarlotenburg) pod Berlinem i Pałacu Peterhof w Petersburgu.

Władze miast również postanowiły wykorzystać sztukę baroku. Budowle – takie jak np. ratusze – miały nie tylko stanowić dowód zamożności i potęgi miasta, lecz także upowszechniać cnoty mieszczańskie. Służyły temu umieszczone wewnątrz inskrypcje i malowidła przedstawiające alegorie oraz sceny biblijne (np. w ratuszach w Augsburgu i Bremie).

Podobnie jak w Europie Zachodniej **architektura barokowa w Polsce** to przede wszystkim kościoły i pałace. Dzięki mecenatowi królewskiemu, magnaterii i wsparciu jezuitów do Rzeczpospolitej napływali architekci wywodzący się z Włoch, Francji czy Niderlandów. Na zlecenie swych mocodawców wznosili nowe konstrukcje oraz przebudowywali stare w stylu baroku.

Jednym z najwybitniejszych architektów działających w Rzeczpospolitej był włoski twórca Constantino Tencalla (czyt. konstantino tenkalla). Do jego największych dokonań należą Kościół św. Teresy w Wilnie oraz

barokowa Kaplica św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej. Jego dziełem jest również warszawska **Kolumna Zygmunta III**, wzniesiona z inicjatywy króla Władysława IV Wazy – syna i następcy Zygmunta III. Oprócz zamówień królewskich Tencalla realizował zlecenia polskich magnatów, m.in. projektował pałace dla Koniecpolskich i Kazanowskich w Warszawie. Z kolei inny wybitny włoski architekt **Giovanni** (czyt. dżjowani) **Trevano** na polecenie Zygmunta III Wazy przebudował **Zamek Królewski w Warszawie**. Ponadto zaprojektował fasadę jezuickiego Kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie na wzór rzymskiego Kościoła Il Gesù oraz znajdującą się w tym samym mieście **Synagogę Izaaka**. Wybitnym barokowym architektem działającym w Polsce był pochodzący z Niderlandów Tylman z Gameren. Pracował głównie na zlecenie rodów magnackich. Do jego najważniejszych dokonań należą wybudowane dla Lubomirskich pałace w Puławach, Ujazdowie i Warszawie. Stworzył także projekt Klasztoru i Kościoła Bernardynów na warszawskim Czerniakowie. Za najlepsze jego dzieło jest uznawany **Pałac Krasińskich w Warszawie**.

Charakterystyczną formą barokowego budownictwa sakralnego były **kalwarie** – zespoły kościołów oraz kaplic symbolizujących stacje Męki Pańskiej. Budowano je zazwyczaj na wzniesieniach, by przypominały drogę odbytą przez Jezusa na Golgotę pod Jerozolimą. Pierwszą kalwarią w Rzeczpospolitej jest powstała w 1602 r. **Kalwaria Zebrzydowska**, której nazwa pochodzi od fundatora Mikołaja Zebrzydowskiego.

W połowie XVII w. rozwój architektury barokowej w Polsce został zahamowany z powodu toczących się wojen. Jej ponowny rozkwit przypadł na czasy panowania Jana III Sobieskiego, na którego zlecenie w latach 1677–1696 przebudowano wiejski dworek w Milanowie. Nowa, otoczona wspaniałymi ogrodami rezydencja królewska otrzymała nazwę **Wilanów** (łac. *villa nova* – „nowa rezydencja").

Praca z materiałami

1. Przedstaw cechy rzeźby barokowej na przykładzie dzieła Berniniego. **M3**
2. Porównaj pałace w Wersalu i Wilanowie. Wykorzystaj **M4** i obraz pałacu w Wersalu na s. 187.

M4 Pałac w Wilanowie jest wzorowany na budowlach francuskich z czasów Ludwika XIV. Ma kształt litery U, a wokół niego rozpościera się park z symetrycznie rozplanowanymi alejkami ozdobionymi starannie przystrzyżoną roślinnością. Na fasadzie budynku umieszczono liczne elementy dekoracyjne: kolumny, płaskorzeźby i rzeźby. Znalazł się tam również łaciński cytat: „To, co czciło prastare miasto, teraz posiada nowa willa", który nawiązuje do poezji Horacego i pojawiającego się w niej motywu tworzenia nowego ładu. Wykorzystano także wizerunki bogów rzymskich, co widać na bramie prowadzącej do pałacu. Canaletto (czyt. kanaletto), *Pałac w Wilanowie*, ok. 1777 r., obraz w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie.

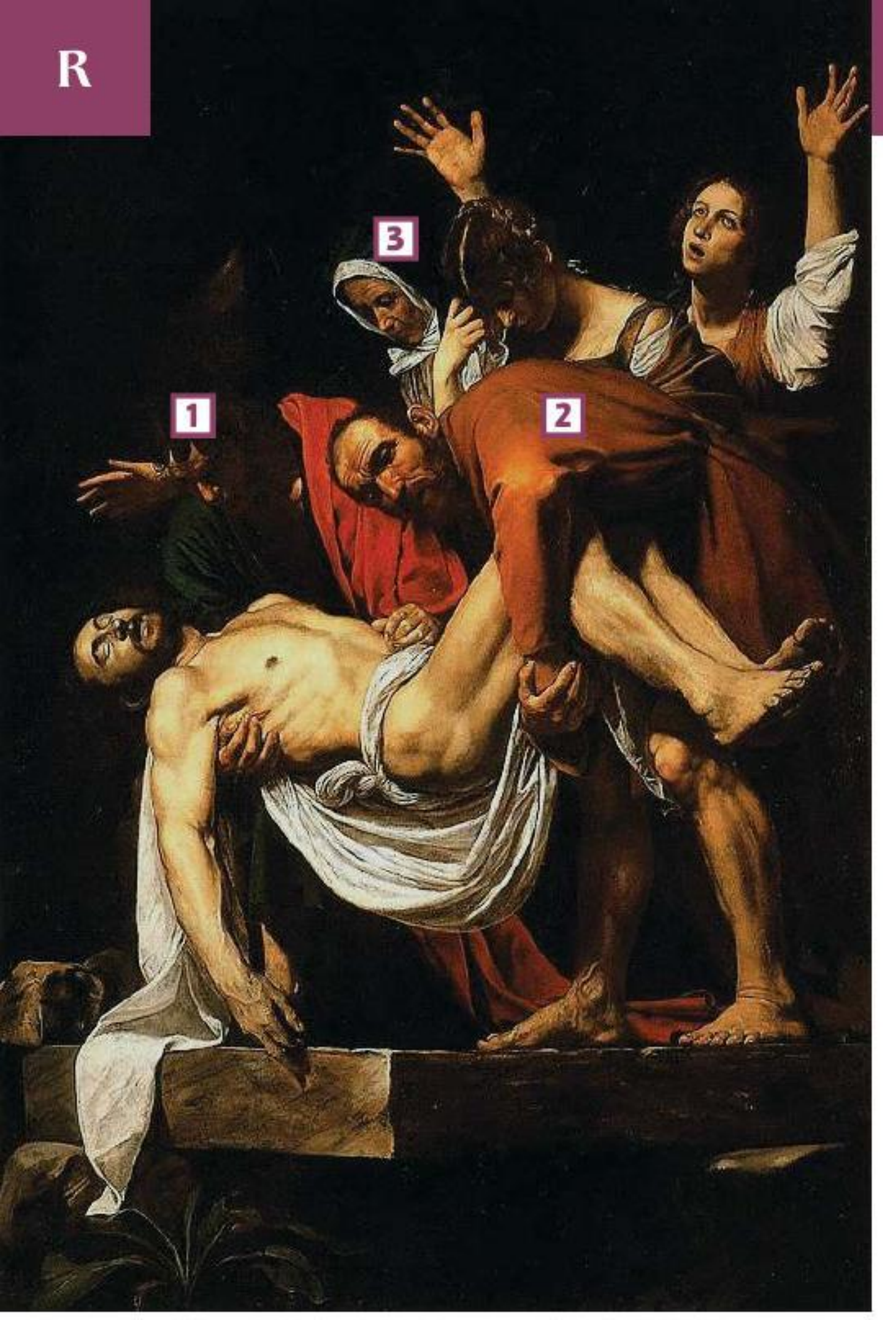

M5 Caravaggia uznaje się za mistrza w operowaniu światłocieniem. *Złożenie do grobu* to przykład dzieła prezentującego umiejętności włoskiego artysty. Ukazana na pierwszym planie najbardziej oświetlona postać Jezusa stanowi mocny kontrast dla spowitego w czerń tła. Jezus jest pozbawiony atrybutów boskości, widzimy w nim człowieka. Składający go do grobu św. Jan 1 i św. Nikodem 2 zostali ukazani jako prości ludzie, mają twarze poorane zmarszczkami, nogi z widocznymi żyłami oraz skromny ubiór. Marię, Matkę Bożą, artysta przedstawił jako staruszkę ze spuszczoną głową 3. Obraz powstał w latach 1600–1604, znajduje się w Muzeach Watykańskich.

M6 *Straż nocna* Rembrandta to portret zbiorowy oddziału straży obywatelskiej w Amsterdamie. Ukazuje mężczyzn w ruchu, tworząc niezwykle dynamiczną scenę. Jeden ze strażników trzyma w ręku sztandar, inni ładują muszkiety. Za pomocą światłocienia artysta wydobywa z tła trzy postacie. Są to: kapitan Frans Banning Cocq (czyt. kok) 1, porucznik Willem van Ruytenburch (czyt. rajtenburch) 2 oraz mała dziewczynka w jasnej sukience 3. Obraz z 1642 r., Muzeum Państwowe w Amsterdamie.

Malarstwo

Podobnie jak inne dziedziny sztuki również barokowe malarstwo miało wspierać Kościół. Powstające wówczas obrazy o tematyce religijnej czerpały z **mistyki** i chrześcijańskiej symboliki. Oprócz wydarzeń związanych z Ewangelią i żywotami świętych często ukazywano zwykłych ludzi, których spotyka nagroda za dobre uczynki albo kara za grzechy. Powszechne w malarstwie religijnym były motywy śmierci i przemijania. Artyści z dużym **realizmem** ukazywali na obrazach postacie oraz grali kontrastem barw, skrótem perspektywy i **światłocieniem**. Wszystko po to, by odbiorca poczuł się uczestnikiem przedstawianych scen. Mistrzostwo w tej dziedzinie osiągnął uważany za prekursora malarstwa barokowego **Caravaggio** (czyt. karawadżjo). Jego obrazy zrywały z utartym wyidealizowanym wizerunkiem świętych. U niego mieli oni zniszczone twarze, brudne stopy i dłonie.

W malarstwie świeckim dominowała tematyka związana z mitologią i wydarzeniami historycznymi. Artyści działający na zlecenie możnych często tworzyli również portrety, które ukazywały majestat i potęgę mocodawców. Do najwybitniejszych malarzy tego nurtu należy Rembrandt Harmenszoon van Rijn (czyt. rembrant harmenson wan rejn), znany jako **Rembrandt**. Na obrazie *Lekcja anatomii doktora Tulpa* po mistrzowsku wykorzystał światłocień. Inny niderlandzki artysta **Peter Paul Rubens** w swojej twórczości poruszał tematykę mitologiczną, malował także portrety oraz liczne alegorie. Wielkie uznanie przyniosły mu najliczniej reprezentowane w jego twórczości obrazy religijne, wśród których na szczególną uwagę zasługują *Zdjęcie z krzyża* czy *Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny*. Na dworze hiszpańskim działał **Diego Velázquez** (czyt. welaskes), który zasłynął jako portrecista, z kunsztem uwieczniający monarchów, dygnitarzy i papieży.

Spośród twórców działających w Rzeczpospolitej Obojga Narodów wyróżniał się pochodzący z Włoch **Tomasz Dolabella.** Był on nadwornym malarzem trzech władców z dynastii Wazów. Innym artystą tego okresu był wzorujący się na Rubensie **Franciszek Lekszycki**. Do jego największych dzieł należą obrazy z Kościoła Bernardynów na krakowskim Stradomiu i malowidła ze świątyni w Kalwarii Zebrzydowskiej, m.in. *Przybicie do krzyża*. Wybitnym barokowym malarzem był Gdańszczanin **Daniel Schultz** (czyt. szulc) – portrecista trzech władców: Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. Za jego najwspanialszy obraz uznawany jest portret Dedesza Agi, posła tatarskiego.

Fenomenem na skalę europejską było ukształtowanie się w polskim malarstwie barokowym specyficznej formy – **szlacheckiego portretu trumiennego**. Wywodził się on z ceremoniału pogrzebowego polskiej szlachty. Kształt i wielkość malowanego na blasze portretu dostosowywano do boku trumny. Mocowano tam bowiem malowidło od strony głowy zmarłego tak, aby ten niejako sam mógł brać udział w uroczystości. Po zakończeniu pogrzebu portret często wieszano na ścianie kościoła, którego zmarły był patronem.

M7 Rozwijający się od końca XVI w. zwyczaj malowania portretów trumiennych to element charakterystyczny dla kultury polskiej. Wizerunek zmarłego miał być jego realistycznym odzwierciedleniem, tak by zebrane na uroczystości żałobnej osoby były w stanie go rozpoznać nawet z najdalszych części kościoła. Osoby ukazywane na portretach trumiennych mają otwarte oczy i spoglądają w stronę uczestników mszy. Miało to symbolizować obecność zmarłych wśród ich bliskich. Elegancko ufryzowane postacie, przedstawione w pełnych przepychu strojach i biżuterii stanowią doskonałe źródło do badań nad zmieniającą się modą polskiej szlachty. Zwyczaj malowania tego typu portretów zanikł pod koniec XVIII w. Portret trumienny Zygmunta Tarły (zm. w 1689 r.), Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.

Literatura

Literatura doby baroku również obfitowała w różnorodną tematykę. W Hiszpanii ogromną popularnością cieszyła się powieść łotrzykowska, której przedstawicielem był tworzący na przełomie renesansu i baroku **Miguel de Cervantes** (czyt. migel de serwantes). Sławę zdobyli także twórcy dramatów Lope de Vega oraz Pedro Calderón de la Barca (czyt. kalderon de la barka).

Centrum europejskiej literatury barokowej była **Francja**. To tam powstał nurt nazwany **klasycyzmem**, którego twórcy odwoływali się w swych dziełach do antyku. Starając się kształtować postawy społeczeństwa, uciekali się do stylu moralizatorskiego. Pisali głównie na zlecenie Ludwika XIV – spełniali oczekiwania władcy, tj. podkreślali jego wyjątkową pozycję i dziejową rolę, co czyniło ich skutecznym narzędziem w rękach monarchy. Do największych klasycystycznych artystów francuskich należą: autor dramatów **Jean Baptiste Racine** (czyt. żan batist ras-in), komediopisarz **Molier** oraz autor bajek **Jean de La Fontaine** (czyt. żan de lafonten).

Jednym z najwybitniejszych polskich poetów barokowych był **Maciej Kazimierz Sarbiewski**. Pisał po łacinie i bodaj jako jedyny polski poeta XVII-wieczny zyskał europejską sławę. W swych wierszach wyrażał charakterystyczne dla baroku niepokój, tęsknotę za niebem (jako niebiańską ojczyzną) oraz postawę rezygnacji wobec odmian losu. Opisywał również otaczający go ojczysty krajobraz.

Idee polskiej literatury barokowej okresu kontrreformacji i szczególnej roli polskiej szlachty w obronie chrześcijaństwa dobrze odzwierciedla

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jak Caravaggio i Rembrandt budowali dramaturgię swoich dzieł. **M5**, **M6**
2. Wytłumacz, czemu służyło tworzenie portretu trumiennego. **M7**
3. Opisz rolę portretu trumiennego jako źródła historycznego. **M7**

M8 Poemat *Władysław IV, król polski i szwedzki* autorstwa Samuela Twardowskiego został wydany w 1649 r. Rok później ukazało się drugie wydanie dzieła, ponieważ cieszyło się ono dużym zainteresowaniem. Możliwe, że wpłynęła na nie wizyta w Warszawie poselstwa z Moskwy, które poczuło się urażone niektórymi niepochlebnymi dla ich rodaków określeniami w poemacie. Podobno Rosjanie publicznie spalili kilka stron. Autor gloryfikuje Władysława IV, o czym świadczy także ilustracja. Król – niczym rzymski cesarz świętujący zwycięstwo – przejeżdża na koniu pod łukiem triumfalnym zwieńczonym godłem [1] Rzeczpospolitej Obojga Narodów z czasów tego władcy. Szczególne uznanie dla monarchy zdają się wskazywać zamieszczone na łuku dwa wyobrażenia poświęcone wyprawom chocimskiej (1621 r.) [2] i smoleńskiej (1632–1634) [3]. Ilustracja do poematu, 1649 r., Biblioteka Jagiellońska w Krakowie.

twórczość szlachcica Samuela Twardowskiego. Był on poetą, satyrykiem i tłumaczem. Napisał m.in. poematy *Satyr na twarz Rzeczypospolitej* oraz *Władysław IV, król polski i szwedzki*, w którym głosił wielkość władcy, sławił jego zwycięstwa i panowanie. Twardowski jest również autorem *Wojny domowej z Kozaki i Tatary, Moskwą...* opisującej liczne konflikty zbrojne, w których uczestniczyła Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVII w.

Okres baroku w Rzeczpospolitej to także czas rozwoju pamiętnikarstwa. Do najważniejszych dzieł tego gatunku należy zaliczyć *Pamiętniki* **Jana Chryzostoma Paska**. W XVII w. powstała pierwsza kobieca autobiografia, której autorką była zakonnica Marianna Marchocka. Dzieło to jest również przykładem rozwijającej się w Rzeczpospolitej literatury mistycznej.

Z polskich pisarzy barokowych wymienić można też Wacława Potockiego, Wespazjana Kochowskiego i Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Byli oni jednak mało znani sobie współczesnym, dlatego ich twórczość nie miała zbyt dużego wpływu na czasy, w których powstawała.

Muzyka i opera

Okres baroku przyniósł również duże zmiany w muzyce. Pojawiły się nowe formy muzyczne – oratorium, kantata i pasja. Szczególnie w kręgach protestanckich muzyka stała się jednym z najważniejszych środków wyrażających emocje. Luteranie traktowali ją jako naturalny sposób okazywania pobożności. Z zainteresowania muzyką wynikło duże zapotrzebowanie na usługi śpiewaków, muzyków i organistów kościelnych. Do najwybitniejszych kompozytorów tego okresu należy zaliczyć **Jana Sebastiana Bacha** czy **Georga Friedricha Händla** (czyt. fridricha hendla). Wśród artystów tworzących w kręgach katolickich sławę zyskał **Antonio Vivaldi**.

Nową formą przekazu w czasach baroku stała się **opera**, która stanowiła połączenie muzyki z teatrem. Jej początki sięgają końca XVI w., a za ojczyznę uznaje się Włochy. Autorem pierwszych oper był **Claudio** (czyt. klałdio) **Monteverdi**, skrzypek i kompozytor. Do jego najważniejszych dzieł należą: *Orfeusz*, *Ariadna*, *Powrót Ulissesa do ojczyzny* oraz *Wesele Eneasza i Lavinii*. Początkowo opery wystawiano na dworach i nawet gdy w 1637 r. w Wenecji otwierano Teatro di San Cassino (czyt. kasino), w którym odbył się pierwszy publiczny spektakl operowy, na bilety mogły sobie pozwolić jedynie bogate osoby. Z biegiem czasu jednak zainteresowanie społeczne oraz konkurencja sprawiły, że ceny biletów obniżono, a opera we Włoszech stała się dostępna niemal dla wszystkich.

Z Włoch opera dotarła do innych państw Europy. W 1647 r. włoski zespół po raz pierwszy wystawił widowisko operowe w Paryżu. W 1652 r. w Wiedniu wybudowano pierwszy budynek operowy, a następny – w 1678 r. w Hamburgu. Pierwszą angielską operę *The Siege of Rhodes* (czyt. de sidż of rołds) wystawiono w 1656 r. Wielkim miłośnikiem opery był król Władysław Waza, z którego inicjatywy w 1628 r. odbyło się pierwsze znane przedstawienie operowe w Polsce. Włoska trupa teatralna wystawiła wówczas dzieło włoskiego kompozytora Santiego Orlandiego pt. *La Galatea*.

M9 W twórczości holenderskiego malarza Gerarda van Honthorsta znajduje się wiele dzieł poświęconych muzyce. Przykładem jest obraz *Koncert*, na którym artysta uchwycił próbę grających muzyków. Ukazany tyłem do widza dyrygent udziela wskazówek lutnistkom i skrzypkowi, w tle zaś widać rozbawione osoby. Muzyka odgrywała ważną rolę zarówno w kościele, gdzie miała przyciągnąć uwagę wiernych, jak i na dworach, na których stwarzała okazję do zabawy. Obraz z 1623 r., Narodowa Galeria Sztuki w Waszyngtonie.

Praca z materiałami

1. Wskaż nawiązanie do antyku ukazane na rycinie ilustrującej poemat Samuela Twardowskiego. **M8**
2. Wyjaśnij znaczenie muzyki kościelnej i świeckiej. Wykorzystaj **M9** oraz wiedzę pozaźródłową.

Podobnie jak w innych krajach również w Polsce w okresie baroku nastąpił rozkwit muzyki. Mecenasami muzyków byli nie tylko królowie, lecz także niektórzy magnaci oraz arcybiskupi gnieźnieńscy. Popularnością cieszyła się **muzyka organowa**. Kościoły wyposażano we wspaniałe, bogato zdobione organy, które same w sobie stanowiły dzieła sztuki. Przykładem mogą być **organy z Bazyliki Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Leżajsku**, uważane za jeden z największych tego typu instrumentów na świecie.

Spośród polskich kompozytorów barokowych należy wymienić Mikołaja Zieleńskiego, Bartłomieja Pękiela, Adama Jarzębskiego, Marcina Mielczewskiego oraz Grzegorza Gerwazego Gorczyckiego. Muzyka rozwijała się nie tylko na dworach królewskich i magnackich. Była również obecna wśród zwykłych ludzi – np. na skromnych wiejskich weselach, nawet jeśli do tańca przygrywali jedynie skrzypek i bębnista.

Filozofia i nauka

W XVII w. zaszły istotne zmiany w filozofii i nauce. Coraz powszechniejszy wśród myślicieli stawał się pogląd, że w dochodzeniu do prawdy i wiedzy należy się kierować wyłącznie rozumem (łac. *ratio*), a nie jak dotychczas – zmysłami i rozumem. Tak powstał nowy nurt nazwany **racjonalizmem**. Jego najwybitniejszymi przedstawicielami byli René Descartes (czyt. rene dekart) zwany **Kartezjuszem** oraz **Baruch Spinoza**. Pierwszy z nich uznawał myślący umysł za jedyne wiarygodne źródło poznania. „Myślę, więc jestem" – brzmiało słynne stwierdzenie Kartezjusza. Spinoza zaś kierował się dewizą: „Nie wyśmiewać, nie żałować, nie potępiać, lecz rozumieć".

Kartezjusz

(1596–1650)

Francuski filozof, matematyk, fizyk. Wynalazł układ współrzędnych matematycznych i stworzył pojęcie bezwładności. W badaniach dążył do stworzenia nowego, pełnego systemu wiedzy. W dziele *Rozprawa o metodzie* wydanym w 1637 r. wątpił w wiarygodność wszelkiej percepcji zmysłowej. Uznawał, że istnieje tylko jego myślący umysł. Dzięki niemu odnajduje drogę do Boga, który z kolei jest gwarantem dalszego procesu dedukcyjnego. Znane jest jego stwierdzenie: „Myślę, więc jestem". Fragment portretu Kartezjusza na podstawie obrazu Fransa Halsa z 1648 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

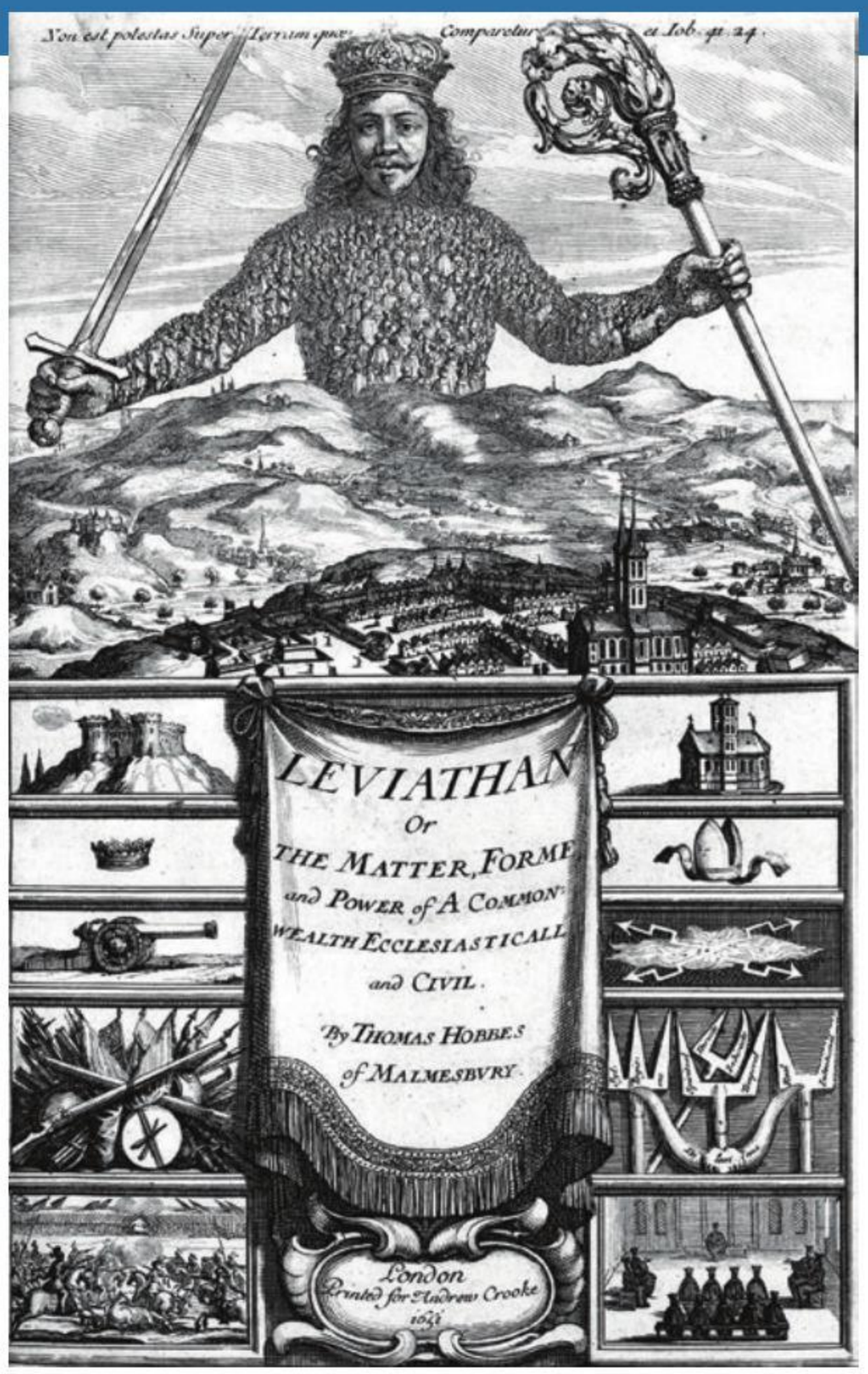

Przeciwieństwo racjonalizmu stanowił **empiryzm** (grec. *émpeiros* – „doświadczenie"). Zwolennicy tego nurtu uważali, że jedynym sposobem poznania świata jest doświadczenie. Pogląd ten wzmocnił znaczenie nauk przyrodniczych, a uderzył w całą tradycyjną filozofię i teologię. Wybitnymi reprezentantami empiryzmu byli **Francis Bacon** (czyt. frans-is bejkon) oraz **John Locke** (czyt. dżon lok). Ten ostatni twierdził, że człowiek rodzi się jako *tabula rasa* – „czysta karta", którą zapisuje w ciągu całego swojego życia (doświadczeniem i edukacją).

Zmienił się też sposób postrzegania roli jednostki i państwa. Wspomniany John Locke stworzył podwaliny teorii określanej jako **liberalizm**. Według niego podstawowym i głównym obowiązkiem państwa jest ochrona życia jednostki. Za niezwykle istotne uważał istnienie wolności gospodarczej i religijnej. Z kolei inny myśliciel, **Thomas Hobbes** (czyt. tomas hobz), mimo że był zwolennikiem absolutyzmu, twierdził, że władza króla nie wywodzi się z prawa boskiego, ale jest mu jedynie nadana w ramach **umowy społecznej** z ludem. Obie koncepcje zyskały popularność w okresie oświecenia (zob. s. 280).

M10 Thomas Hobbes w *Lewiatanie* zaprezentował m.in. przemyślenia na temat władzy. Uważał, że monarcha co prawda ustanawia prawo i je egzekwuje, ale władza wywodzi się od ludu, a nie od Boga. W *Lewiatanie* podstawą prawa nie jest prawda, lecz władza. Postać króla ukazana na okładce XVII-wiecznego wydania dzieła Hobbesa składa się z niezliczonej liczby osób, ponieważ to lud zapewnia mu rządy. Władca zaś powinien zagwarantować poddanym bezpieczeństwo – co można odczytać z gestu jego otwartych ramion. Król z koroną na głowie trzyma symbolizujące władzę miecz oraz pastorał, gdyż odtąd miał dzierżyć obydwie – polityczną i kościelną. Roztacza opiekę nad rządzonym przez siebie krajem. Składają się nań miasto oraz rozsiane na wzgórzach pola i zamki. Poniżej zaprezentowano ilustracje symbolizujące władzę świecką i duchowną: zamek, kościół, koronę, infułę biskupią oraz armatę. Okładka *Lewiatana*, wydanie z 1651 r., Biblioteka Kongresu w Waszyngtonie.

M11 **Teoria państwa absolutnego przedstawiona w *Lewiatanie* Thomasa Hobbesa, 1651 r.**

Jedyną drogą do tego, żeby ustanowić taką moc nad ogółem ludzi, która by była zdolna bronić ich od napaści obcych i krzywd, jakie sobie czynią wzajemnie, i która by przez to dawała im takie bezpieczeństwo, iżby swoim własnym staraniem i płodami ziemi mogli się wyżywić i żyć w zadowoleniu – otóż jedyną taką drogą jest przenieść całą ich moc i siłę na jednego człowieka albo na jedno zgromadzenie ludzi, które by mogło większością głosów sprowadzić indywidualną wolę ich wszystkich do jednej woli. A to znaczy tyleż co: ustanowić jednego człowieka czy jedno zgromadzenie, które by ucieleśniło ich zbiorową osobę. I trzeba by też, by każdy uznawał i przyznawał, że [ten reprezentant] jest mocodawcą wszystkiego tego, co uczyni lub sprawi, iż zostanie uczynione w rzeczach dotyczących wspólnego pokoju i bezpieczeństwa, ten, kto reprezentuje ich osobę: żeby więc każdy podporządkował swoją wolę woli tego reprezentanta i swój sąd o rzeczach jego sądowi. To jest czymś więcej niż zgodą czy zezwoleniem, to jest realna jedność wszystkich w jednej i tej samej osobie, powstała na mocy ugody każdego człowieka z każdym innym, tak jak gdyby każdy człowiek powiedział każdemu innemu: daję upoważnienie i przekazuję moje uprawnienia do rządzenia moją osobą temu oto człowiekowi albo temu zgromadzeniu, pod tym warunkiem, że i ty przekażesz mu swoje uprawnienia i upoważnisz go do wszystkich jego działań w sposób podobny.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 185.

W XVII w. pojawiła się także spora grupa ludzi ciekawych świata, których zainteresowania skupiały się na badaniu struktury wszechświata, przyrody i człowieka, w związku z czym nazywano ich też filozofami naturalnymi. Obserwowali oni planety, dokonywali obliczeń matematycznych, ale również studiowali budowę anatomiczną ludzi i zwierząt czy poddawali analizie chemicznej materię organiczną i nieorganiczną. Ich odkrycia przyczyniły się do **rewolucji naukowej** i zmian w sposobie myślenia o otaczającej rzeczywistości.

Osiągnięcia naukowe Galileusza (zob. s. 48) czy **Johannesa Keplera** – który na postawie obserwacji stwierdził, że planety, w tym Ziemia, poruszają się po elipsie, a nie po okręgu – utorowały drogę sukcesom kolejnych myślicieli i badaczy. Z wyników prac Keplera korzystał **Isaac Newton** (czyt. ajzaak njuton), twórca prawa powszechnego ciążenia i trzech zasad dynamiki leżących u podstaw mechaniki klasycznej. Wybitnym astronomem, matematykiem i konstruktorem instrumentów naukowych był pracujący w Gdańsku **Jan Heweliusz**, uznawany za twórcę naukowej wiedzy o Księżycu. Prowadził również badania nad zaćmieniem Słońca. Anglik Robert Boyle (czyt. bojl), badający właściwości powietrza i ciśnienia atmosferycznego, przyczynił się do opracowania standardowego protokołu badawczego normującego sposób prowadzenia i opisu eksperymentów.

Nowe odkrycia i eksperymenty wymagały stworzenia odpowiednich przyrządów. W połowie XVII w. pojawiły się m.in. mikroskop, pompa próżniowa oraz teleskop zwierciadlany.

M12 Jan Heweliusz poznał astronomię dzięki prywatnemu nauczycielowi. Ojciec pragnął, aby syn skupił się na zdobyciu wiedzy i umiejętności potrzebnych do zarządzania browarem. Młody myśliciel wybrał jednak obserwację nieba. W 1647 r. ukazała się drukiem jego praca dotycząca Księżyca, uwzględniająca m.in. fazy satelity Ziemi oraz wygląd jego powierzchni. Daniel Schultz, portret Jana Heweliusza, 1677 r., Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku.

Sarmatyzm

Na okres baroku w Polsce przypada rozkwit **sarmatyzmu**. Już od XVI w. polscy kronikarze (m.in. Maciej Miechowita i Marcin Bielski) przekonywali, że przodkami polskiej szlachty byli żyjący w starożytności **Sarmaci**. Cieszyli się oni sławą świetnych i odważnych wojowników, gościnnych i bardzo ceniących wolność. Teoria ta zyskała aprobatę szlachty, odgrywającej coraz ważniejszą rolę w życiu politycznym Rzeczpospolitej. Według tej koncepcji tylko szlachcicom jako potomkom Sarmatów – grupie uprzywilejowanej – przysługiwało prawo do kierowania państwem.

Zgodnie z ideą sarmatyzmu szlachta była obdarzona **złotą wolnością** oraz miała liczne przywileje i prawa. Polscy sarmaci byli gorliwymi katolikami. Uważali się za obrońców wiary i ojczyzny, a nawet całej Europy przed zakusami niewiernych, jak określano muzułmanów. Stąd też powstała idea, że Rzeczpospolita szlachecka jest „przedmurzem chrześcijańskiej Europy".

Sarmatyzm

Ideologia polskiej szlachty ukształtowana w końcu XVI w., trwająca do połowy XVIII w. U jej podstaw legł mit o pochodzeniu polskiej szlachty od starożytnego ludu Sarmatów. Zgodnie z tą koncepcją polska szlachta miała naturalne prawo do kierowania państwem. Sarmatyzm przenikał do polityki, literatury i sztuki, a także sfery obyczajowości i stylu życia; przejawiał się w ubiorze, uzbrojeniu i zwyczajach.

Praca z materiałami

1. Przedstaw argumenty Thomasa Hobbesa przemawiające za tym, że władza powinna należeć do monarchy. **M10**, **M11**
2. Wymień osiągnięcia naukowe Jana Heweliusza. Wykorzystaj **M12** oraz wiedzę pozaźródłową.

wywołanie – podanie do publicznej wiadomości *

M13 Obraz polskiej wolności według marszałka nadwornego koronnego Łukasza Opalińskiego, 1648 r.

Prawdą jest, że nienawidzimy niewoli [...]; kochamy zaś wolność i, co jest z tym jednoznaczne, cenimy ową wolność, nie powiem: złotą, lecz bezcenną, która jest szczególnym darem ducha i nagrodą dobrego żywota. Szczęśliwiśmy z tego losu! Błogosławiona nasza ojczyzna z powodu tego daru Boga, a tym bardziej błogosławiona, im rzadszy u innych ludów ten klejnot, im mniej znany ten skarb [...]. Nie łupi nas żołnierz, nie gnębi poborca, władca nie uciska ani nie zmusza do ciężarów. Pobory, daniny, prawo majestatu – oto „jedyne zbrodnie tych, którzy od zbrodni są wolni" [...]. Donosiciele, rodzaj ludzi wynaleziony na nieszczęście ogółu, surowe kary, więzienia, wywołanie, wygnanie, a w końcu wyrok śmierci bez wysłuchania obrony – wszystko to nie jest nam znane, a równocześnie tego nienawidzimy. Zajmujemy się Rzecząpospolitą, gdy nam się tak podoba. Niezmuszani, bierzemy na się obowiązki, nie składamy ich bez przyczyny, choćby na rozkaz. Bezpiecznie możemy pędzić życie prywatne, sprawowanie urzędów nie naraża na żadną obawę [...]. Tak szczęśliwy pędzimy żywot, któremu niczego dodać nie można do pełni pomyślności, chyba wieczne trwanie.*

Ł. Opaliński, *Wybór pism*, oprac. S. Grzeszczuk, przekł. R. Niemiec, K. Tyszkowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, s. 196–197.

M14 Jednym z charakterystycznych elementów kultury sarmackiej był ubiór, który czerpał z tradycji polskiej i Orientu. Jego nieodzownymi elementami były: kontusz 1, żupan 2, pas kontuszowy 3, baczmagi 4 oraz szabla 5. Portret nieznanego artysty przedstawiający Stanisława Antoniego Szczukę, ok. 1735–1740, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.

Polska szlachta głosiła pochwałę skromnego i sielskiego życia wiejskiego, a jednocześnie lubowała się w okazałych i drogich strojach oraz wystawnych ucztach. Jej przedstawiciele wznosili – w zależności od majętności – skromne, ale pełne uroku dworki, lub ogromne, bogato zdobione i ze smakiem urządzane siedziby rodowe, otoczone wspaniałymi ogrodami. Fundowali także budowę kaplic i kościołów, na które nie szczędzili środków. Pod względem kulturowym sarmatyzm stanowił połączenie trzech tradycji: **Wschodu, Zachodu i rodzimej**. Przejawiało się to m.in. w ubiorze, uzbrojeniu i zwyczajach szlachty. Wpływy sarmatyzmu były widoczne w literaturze, sztuce, architekturze, a przede wszystkim w życiu codziennym. Odegrał on znaczącą rolę w ukształtowaniu się **mentalności i etosu szlachty polskiej**.

Rodzime wzorce kulturowe niekiedy zyskiwały popularność wśród elit państw ościennych. Szlachta z Prus Książęcych zazdrościła polskiej szlachcie pozycji politycznej i ekonomicznej, a zwłaszcza złotej wolności i przywilejów. W XVII w. nastąpiły – głównie na pograniczu polsko-niemieckim – wzmożone ruchy migracyjne szlachty brandenburskiej, śląskiej i pomorskiej, która licząc na szybką karierę, decydowała się na osiedlenie np. w Wielkopolsce. Z czasem kolejne pokolenia przybyszów porzucały język niemiecki i ulegały całkowitej polonizacji. Świadczą o tym m.in. zachowane portrety trumienne z terenów zachodniej Wielkopolski. Podobnie sytuacja przedstawiała się na wschodnich rubieżach Rzeczpospolitej Obojga Narodów – następował tam proces polonizacji szlachty ruskiej. Istniało także zjawisko odwrotne – część polskiej szlachty przejmowała wzorce kulturowe zaczerpnięte ze Śląska czy z Brandenburgii. W XVII i XVIII w. wśród polskiej szlachty można było zaobserwować modę na francuszczyznę.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w sarmatyzmie odgrywały wolność, przywileje i demokracja szlachecka. Odwołaj się do **M13** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Scharakteryzuj strój sarmacki. **M14**

Barok w Europie i w Polsce

Podsumowanie 20

Polecenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze zabytki sztuki barokowej w Polsce.
2. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała sztuka baroku w działaniach Kościoła oraz dworów królewskich i magnackich.
3. Przedstaw główne osiągnięcia uczonych epoki baroku.
4. Scharakteryzuj kulturę sarmacką.

Narodziny baroku

Manieryzm pomostem między renesansem a barokiem.
El Greco jednym z najwybitniejszych twórców manierystycznych.
Barok – okres w kulturze trwający od końca XVI do połowy XVIII w.
Cechy charakterystyczne baroku: przepych, skomplikowane formy, oddziaływanie na emocje.

Architektura i rzeźba

Bogato zdobione budynki sakralne jako przeciwieństwo surowych zborów protestanckich.
Kościół Il Gesù w Rzymie wzorem dla innych świątyń.
W budowlach sakralnych – ważna rola rzeźb; narzędzie do edukacji religijnej wiernych.
Czołowi architekci – Giovanni Lorenzo Bernini, Francesco Borromini.
Barok dworski
- związany z dworami papieskim, królewskim i magnackimi
- efektowne pałace – propaganda absolutyzmu
- pałace otoczone okazałymi ogrodami, pełnymi rzeźb i fontann
- pałac w Wersalu – rezydencja Ludwika XIV

Przewaga budowli sakralnych i kompleksów pałacowych w Polsce
- Kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie
- Kalwaria Zebrzydowska
- Kolumna Zygmunta III Wazy
- pałace w Puławach, Ujazdowie, Wilanowie

Malarstwo

Odwołania do mistyki, symboliki chrześcijańskiej; realizm, wykorzystanie światłocienia.
Europa
- Caravaggio – malarstwo religijne
- Rembrandt – światłocień: *Lekcja anatomii doktora Tulpa*
- Peter Paul Rubens – tematyka mitologiczna, portrety, obrazy religijne: *Zdjęcie z krzyża*
- Diego Velázquez – portrety władców i papieży

Polska
- Franciszek Lekszycki – obrazy w Kalwarii Zebrzydowskiej
- Tomasz Dolabella, Daniel Schultz – portreciści królów polskich
- szlachecki portret trumienny

Literatura

Powieść łotrzykowska.
Francja – centrum europejskiej literatury barokowej.
Powstawanie utworów na zlecenie monarchów, np. Ludwika XIV.
Pisarze francuscy: Jean Baptiste Racine, Molier, Jean de La Fontaine.
Przedstawiciele baroku w Polsce: Maciej Kazimierz Sarbiewski, Samuel Twardowski, Wacław Potocki, Jan Chryzostom Pasek.
Marianna Marchocka – autorka pierwszej kobiecej autobiografii w Polsce.

Muzyka i opera

Nowe formy muzyczne: oratoria, kantaty, pasje.
Najsłynniejsi kompozytorzy: Jan Sebastian Bach, Georg Friedrich Händel, Antonio Vivaldi.
Początek opery – Claudio Monteverdi.
Rozkwit muzyki organowej.

Filozofia i nauka

Filozofia – dwa nowe nurty
- racjonalizm – Kartezjusz, Baruch Spinoza
- empiryzm – Francis Bacon, John Locke

Myśl polityczna
- umowa społeczna – Thomas Hobbes
- podstawy liberalizmu – John Locke

Postęp w naukach przyrodniczych
- Johannes Kepler – ruch planet po torze eliptycznym
- Isaac Newton – prawo powszechnego ciążenia i trzy zasady dynamiki
- Jan Heweliusz – twórca naukowej wiedzy o Księżycu

Nowe przyrządy do badań: m.in. mikroskop, pompa próżniowa, teleskop zwierciadlany.

Sarmatyzm

Światopogląd polskiej szlachty ukształtowany pod koniec XVI w. i trwający do połowy XVIII w.
- przekonanie szlachty o jej pochodzeniu od starożytnych Sarmatów i prawie do rządzenia krajem
- złota wolność
- pochwała życia na wsi
- połączenie tradycji Wschodu, Zachodu i rodzimej

Polecane publikacje

Człowiek baroku, pod. red. R. Villariego, tłum. B. Bielańska, M. Gurgul, M. Woźniak, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2001.

S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Kraków: KAW, 1996.

S. Shapin, *Rewolucja naukowa*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2000.

21 Król, magnateria i szlachta Rzeczpospolitej

1587
podwójna elekcja, koronacja Zygmunta III Wazy na króla Polski

1588
bitwa pod Byczyną

1606–1607
antykrólewski rokosz Zebrzydowskiego

1607
bitwa pod Guzowem

Przypomnij

- Na czym polegała demokracja szlachecka?

Cel lekcji

- Poznam sytuację wewnętrzną Rzeczpospolitej w czasach panowania Zygmunta III Wazy.

Po lekcji

- Przedstawiam proces oligarchizacji życia politycznego Rzeczpospolitej.
- Opisuję próby wzmocnienia władzy królewskiej w Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XVII w.
- Omawiam zmiany społeczno-gospodarcze w Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XVII w.

Podwójna elekcja i początek rządów Zygmunta III Wazy

W grudniu **1586 r.** w Grodnie **zmarł Stefan Batory**. Formalnie Polska nadal miała króla – Annę Jagiellonkę. Elity polskie jednak zignorowały ten fakt i ogłosiły bezkrólewie.

Głównymi kandydatami do polskiego tronu byli arcyksiążę Maksymilian III Habsburg (brat ówczesnego cesarza Rudolfa II), car moskiewski Fiodor I i królewicz szwedzki Zygmunt Waza (siostrzeniec Anny Jagiellonki). Car Fiodor cieszył się poparciem litewskiej szlachty, tamtejsi magnaci zaś pragnęli wyboru Maksymiliana. Za Habsburgiem opowiadał się też potężny polski ród szlachecki Zborowskich (skłócony z poprzednim władcą oraz jego kanclerzem Janem Zamoyskim). Wybór Habsburga popierali także polscy protestanci. Z kolei kanclerz Zamoyski i popierająca go szlachta opowiadali się za wybraniem „Piasta", czyli rodzimego kandydata.

Początek sejmu elekcyjnego unaocznił, że nie da się uniknąć konfliktu. Szlachta koronna zebrała się w Warszawie w dwóch obozach: w jednym obradowali poplecznicy Zborowskich, w drugim – Zamoyskiego. Na drugim brzegu Wisły kolejny obóz rozbili Litwini.

Panowała tak napięta atmosfera, że w końcu zantagonizowane strony stanęły naprzeciwko siebie, gotowe do zbrojnej konfrontacji. Dzięki negocjacjom uniknięto bratobójczej walki, ale stało się jasne, że marzenia Zamoyskiego o koronie się nie ziszczą, a wybór Habsburga na króla będzie bardzo trudny. Prymas Stanisław Karnkowski opowiedział się za kandydaturą królewicza szwedzkiego i przekonał do niej Zamoyskiego.

19 sierpnia **1587 r.** **Zygmunt Waza** został wybrany na króla. Jednak trzy dni później przeciwnicy kanclerza ogłosili władcą **Maksymiliana Habsburga**. Obaj elekci za pośrednictwem posłów podpisali *pacta conventa*. Polska miała więc wybranych dwóch królów. Żaden z władców nie uzyskał jednak aprobaty Litwinów.

M1 Przegraną Maksymiliana III pod Byczyną uwiecznił Jan Matejko na obrazie z 1884 r. Ukazał arcyksięcia w trakcie przekazywania szabli hetmanowi Janowi Zamoyskiemu. Obraz zaginiony, znany z reprodukcji w przedwojennych drukach.

W tej sytuacji powodzenie w wyścigu do polskiego tronu zależało od zdobycia stolicy. Udało się to szwedzkiemu królewiczowi, który zajął Kraków, a następnie w grudniu **1587 r. został koronowany** i objął władzę jako **Zygmunt III**. Wkrótce w Krakowie pojawili się Litwini. Zażądali od nowego monarchy przedłużenia rozejmu z Moskwą (zob. s. 159) oraz zatwierdzenia trzeciego statutu litewskiego (zbioru prawa obowiązującego na Litwie). Nie mając wyjścia, Zygmunt Waza zgodził się na litewskie warunki i dopiero wówczas elekcja formalnie dobiegła końca.

Jeszcze przed zakończeniem pertraktacji z Litwinami do granicy zbliżał się ze swoimi wojskami Maksymilian Habsburg, zamierzał bowiem walczyć o koronę Polski. Przeciwko niemu na czele kilkutysięcznej armii wyruszył kanclerz Zamoyski. W styczniu 1588 r. doszło do bitwy pod Byczyną, zakończonej zwycięstwem oddziałów dowodzonych przez Zamoyskiego i wzięciem do niewoli arcyksięcia.

Po doprowadzeniu do ugody z Litwinami Zygmunt III musiał się porozumieć z Habsburgami i ich zwolennikami. Dzięki papieskiemu pośrednictwu udało się zawrzeć kompromis. Habsburgowie zrezygnowali z korony polskiej, zobowiązali się nie popierać prohabsburskiej szlachty oraz nie zawiązywać sojuszu z Moskwą przeciwko Rzeczpospolitej. Król polski zaś obiecał, że Maksymilian zostanie uwolniony. Ponadto w trakcie **sejmu pacyfikacyjnego** (marzec–kwiecień 1589 r.) władca ogłosił amnestię dla zwolenników Maksymiliana Habsburga. Nie uspokoiło to jednak sytuacji wewnętrznej, gdyż wybuchł **konflikt między królem a kanclerzem Zamoyskim**.

Wzrost politycznej roli magnaterii

Kanclerz Zamoyski miał nadzieję, że Zygmunt III będzie panował, a on – realnie rządził. Na sejmie w 1590 r. posłowie, wobec zagrożenia wojną z Turcją, zgodzili się na uchwalenie wysokich podatków oraz udzielili Zamoyskiemu, jako hetmanowi wielkiemu koronnemu, szerokich uprawnień. Umożliwiło mu to powołanie rady wojennej mającej decydować o najważniejszych sprawach państwa. W jej skład weszli senatorowie i przedstawiciele izby poselskiej. Wobec oporu części szlachty i prymasa Stanisława Karnkowskiego cofnięto uprawnienia przyznane Zamoyskiemu. Anulowano też uchwałę o podatkach, ponieważ niebezpieczeństwo wojny z Turcją zostało zażegnane.

W 1590 r. Zygmunt III mianował na stanowisko podkanclerzego Jana Tarnowskiego, który nie należał do zwolenników i przyjaciół kanclerza Zamoyskiego, co ten odebrał jako próbę osłabienia swojej pozycji. Konflikt między monarchą a kanclerzem narastał i ostatecznie przerodził się w rywalizację o władzę całego stanu (magnaterii) z królem. Zamoyski, tracący wpływy na dworze, zaczął szukać sojuszników poza nim. Stworzył **stronnictwo popularystów**, czyli zwolenników złotej wolności szlacheckiej. Była to jedna z pierwszych frakcji magnackich, odgrywających coraz większą rolę polityczną w następnych dziesięcioleciach.

Zygmunt III Waza

(1566–1632)

Król Polski i wielki książę litewski w latach 1587–1632, król Szwecji w latach 1592–1599 (tytuł zachował do śmierci). Wywodził się ze szwedzkiej dynastii Wazów, był synem i następcą Jana III Wazy. Szwedzki tron odebrał mu stryj, który stanął na czele protestanckiej opozycji. Od tamtej pory Zygmunt toczył ze zmiennym szczęściem wojny o odzyskanie szwedzkiej korony oraz o Inflanty. Walczył też z państwem moskiewskim o tereny ruskie i tron carów. Za jego panowania Rzeczpospolita zajmowała najrozleglejszy obszar w swojej historii. Fragment portretu nieznanego autora, początek XVII w., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Sejm pacyfikacyjny

Rodzaj sejmu walnego w Rzeczpospolitej, którego celem było doprowadzenie do pojednania zwaśnionych stron, zakończenia walk i zlikwidowania napięć wewnętrznych w kraju.

Praca z materiałem

1. Omów znaczenie bitwy pod Byczyną dla umocnienia pozycji Jana Zamoyskiego w Polsce. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

Po pewnym czasie królowi udało się skupić wokół siebie część szlachty i magnaterii oraz utworzyć **stronnictwo regalistów**. Jego członkowie zgadzali się co do tego, że należy umocnić autorytet i zwiększyć zakres władzy królewskiej, ale bez wprowadzania absolutyzmu. Pragnęli również usprawnić działanie sejmu przez przyjęcie zasady większościowej w podejmowaniu decyzji oraz chcieli ustanowienia stałych podatków na utrzymanie wojska. W istniejącym systemie **monarchii mieszanej** – polegającej na sprawowaniu władzy przez **króla**, **magnaterię** (**senat**) i **szlachtę** (**izbę poselską**) – dążyli jedynie do wzmocnienia pozycji władcy.

Panowanie Zygmunta III Wazy zbiegło się w czasie ze wzrostem politycznej roli magnaterii. Wynikał on w dużej mierze ze wzmocnienia jej pozycji gospodarczej i z rosnących dochodów. Magnaci bogacili się kosz-

M2 Najważniejsze rezydencje magnackie w XVII i XVIII w.

tem średniej szlachty przeżywającej wówczas trudności gospodarcze. Kupowali od niej ziemie, co doprowadziło do powstania **klientelizmu** – zjawiska określanego potocznie jako wiszenie drobnej szlachty u magnackiej klamki. Z biegiem czasu magnateria, która uzależniła od siebie średnią i drobną szlachtę, zaczęła wywierać coraz większy wpływ na życie kraju – często kierując się własnym interesem, a nie dobrem państwa. Prowadziło to do zjawiska zwanego **oligarchizacją życia politycznego**. Najpełniej było ono widoczne w czasach kryzysu po wojnach szwedzkich (zob. s. 251).

Przykładem rosnącej potęgi ekonomicznej magnaterii polskiej może być majątek Stanisława Lubomirskiego. W 1613 r. jego dobra obejmowały 80 wsi, miasto Wiśnicz (wraz z zamkiem) i kilka kamienic w Krakowie. W 1643 r. do magnata należało już prawie 300 wsi, 157 folwarków, 12 miast i miasteczek, w których znajdowało się 10 pałaców oraz zamków (w tym Łańcut).

M4 Stanisław Lubomirski, jeden z najbogatszych magnatów, dbał o rozwój kultury w swoich dobrach. Zlecił przebudowę siedziby rodu w Wiśniczu, finansował budowę kościołów i kaplic. W Podolińcu ufundował Kolegium Pijarów, które należało do najlepszych szkół w Polsce. Fragment portretu Stanisława Lubomirskiego pędzla nieznanego artysty, ok. 1647 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

M3 Monarchia mieszana w Rzeczpospolitej według Ulryka Werduma, podróżnika z Fryzji, XVII w.

Królestwo [...], które oni chętniej Rzeczpospolitą nazywają, ma rząd mieszany, i to, gdyby się cały bras* *prostej szlachty miało liczyć za* proceres*, byłby on na przemian monarchiczny i arystokratyczny, albo też, ponieważ prostą szlachtę, która w rzeczywistości nie jest niczym innym jak chłopami, uważać trzeba za proste pospólstwo, będzie to pewnie mieszanina monarchii, arystokracji i demokracji. Spostrzegłem bowiem, że prostą wiejską szlachtę sami znakomici panowie uważają* pro populo*; mimo to jednak bierze ona udział, tak samo jak najwięksi panowie, we wszystkich publicznych sprawach, nawet w wyborze króla [...]. Tymczasem król jest głową rządu, lecz [...] władza jego [...] jest bardzo ograniczoną, musi się zatem starać o znaczenie nie tyle stanowczymi rozkazami, jak raczej politycznym rozumem. Do tego zaś ma bardzo wielką sposobność, będąc zaopatrzony w ważne prerogatywy i znakomite prawa, jako to, kiedy król bez wszelkiego oporu może nadać i przekazać, komu chce, wszystkie wakujące* officia* *i* beneficia* *czy to cywilne lub wojskowe, czy duchowne lub świeckie. Przez środek ten, roztropnie zażyty, może mieć wszystkich znakomitszych ludzi w państwie za klientów. [...] Tymczasem [...] królowie zawsze do tego dążyli, jak by władzę swą powiększyć i zbliżyć się do monarchii, stany i poddani zaś, jak by przywileje swe, jeśli nie pomnożyć, to jednak utrzymać [...].*

Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, t. 1, *Wiek X–XVII*, wybrał i oprac. J. Gintel, Kraków: Wyd. Literackie, 1971, s. 293–294.

* **bras** – tu: siła, mnóstwo
proceres – łac. „arystokracja"
pro populo – łac. „za lud"
wakujący – nieobsadzony
officium – łac. „stanowisko, urząd"
beneficia – tu: dobra państwowe

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie regiony, w których było najwięcej rezydencji magnackich. **M2**
2. Wyjaśnij, na czym polegała monarchia mieszana w Rzeczpospolitej w XVII w. **M3**
3. Podaj, w jaki sposób – według autora tekstu – król może budować swoją pozycję w państwie. **M3**
4. Omów znaczenie magnaterii dla rozwoju kultury w Rzeczpospolitej. Wykorzystaj **M2**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Klientelizm

System nieformalnych zależności ekonomiczno-politycznych, w którym osoba możniejsza lub o silniejszej pozycji politycznej (patron) wspiera i finansuje osobę lub grupę społeczną (klienta, klientelę) w zamian za poparcie polityczne. Klientelizm jest uznawany za negatywne zjawisko społeczne.

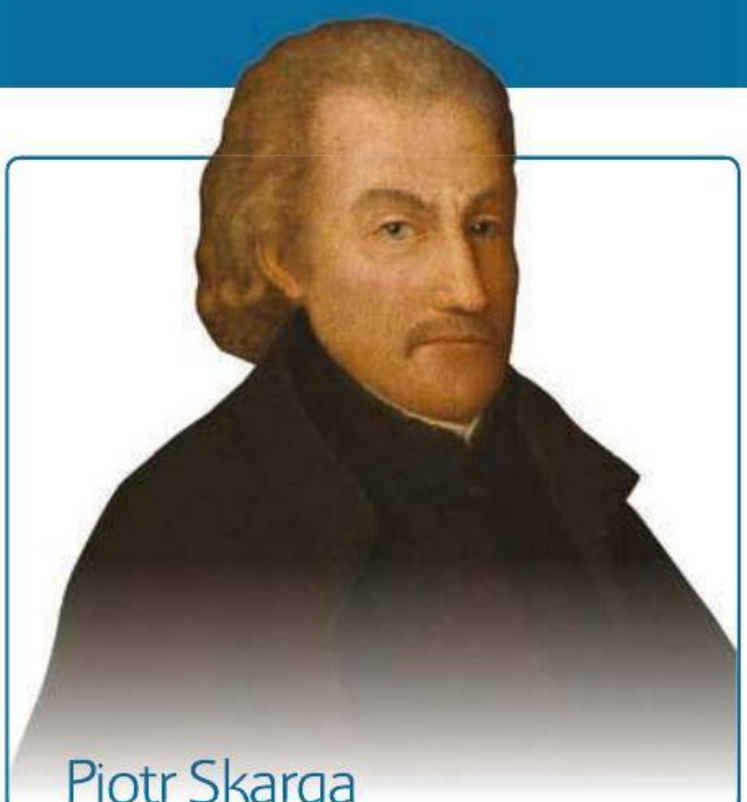

Piotr Skarga

(1536–1612)

Jezuita i teolog, jeden z najważniejszych działaczy kontrreformacyjnych w Rzeczpospolitej. Przez 24 lata pełnił funkcję nadwornego kaznodziei króla Zygmunta III Wazy. Był rektorem Kolegium Jezuickiego w Wilnie oraz uniwersytetu w Wilnie. Napisał *Kazania sejmowe* oraz *Żywoty świętych*. Te ostatnie cieszyły się niesłabnącą poczytnością aż do XX w. Fragment portretu nieznanego polskiego malarza, początek XVIII w., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Walka stronnictw i rokosz Zebrzydowskiego

Zygmunt III chciał przeprowadzić reformy zmierzające do usprawnienia sejmu i poprawy obronności państwa, przede wszystkim zaś – do wzmocnienia władzy i autorytetu monarchy. W działaniach tych wsparli króla regaliści. Początkowo cieszyli się oni poparciem Kościoła Rzymskokatolickiego i jego najbardziej wpływowego wówczas przedstawiciela – jezuity **Piotra Skargi**, który w swoich *Kazaniach sejmowych* opowiadał się za wzmocnieniem władzy królewskiej. Przeciwna zmianom była znaczna część szlachty. Głównym oponentem pozostawał starzejący się kanclerz Zamoyski. U jego boku pojawili się nowi działacze antykrólewskiej opozycji: hetman Stanisław Żółkiewski, kasztelan Janusz Radziwiłł i wojewoda krakowski **Mikołaj Zebrzydowski**.

Walka początkowo była prowadzona za pośrednictwem pism politycznych rozpowszechnianych przez strony konfliktu i propagujących odmienne poglądy dotyczące funkcjonowania państwa. Przeciwnicy króla zarzucali mu chęć wprowadzenia absolutyzmu, nieprzestrzeganie postanowień konfederacji warszawskiej z 1573 r. oraz zbytnie zbliżenie z Habsburgami. Do starcia słownego doszło w trakcie sejmu w 1605 r. Miał on bardzo burzliwy przebieg, a do historii przeszła ostatnia mowa sejmowa Jana Zamoyskiego wygłoszona w obronie praw szlacheckich.

Na marzec 1606 r. Zygmunt III zwołał kolejny sejm. Pragnął na nim przeforsować niektóre reformy, m.in. utworzyć stałą armię i usprawnić działanie sejmu przez wprowadzenie większościowego głosowania. Te ostatnie zapisy część szlachty uznała za pogwałcenie jej praw i próbę wprowadzenia absolutyzmu w Rzeczpospolitej. Aby nie dopuścić do uchwalenia zmian, Mikołaj Zebrzydowski doprowadził do zawiązania konfederacji. Jej uczestnicy rozważali, czy zdetronizować Zygmunta III, czy tylko narzucić mu zasady dalszego sprawowania rządów. Z powodu braku nadziei na polubowne zakończenie sporu wojska obu stron stanęły naprzeciw siebie pod Janowcem nad Wisłą. Do bitwy nie doszło, gdyż w październiku zawarto kompromis (ugodę janowiecką). Zebrzydowski i kilku innych przywódców opozycji przeprosili monarchę, a sporne kwestie miały zostać rozstrzygnięte podczas najbliższego posiedzenia sejmu.

M5 **Piotr Skarga o rządach monarchy, XVII w.**

Kazanie szóste. O monarchijej i królestwie, abo o czwartej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z osłabienia królewskiej dostojności i władzej. [...]

W ciele ludzkim dwa są przedniejsze członki, którymi się ciało ożywia i umacnia: serce i głowa. [...] Religia i stan duchowny w ciele Rzeczypospo[litej] jest jako serce zakryte i wnętrzne, z którego żywot wieczny pochodzi; a stan królewski jest jako głowa, w której są do rządu członków wszytkich oczy, uszy i inne smysły powierzchne, do tych widomych dóbr Rzeczyposp[olitej] należące. Gdy wiara katolicka i duchowny stan naruszony jest, jako ranne serce, prędką śmierć Rzeczyposp[olitej] przywodzi. Gdy też stan królewski słabieje i boleje, jako głowa chora, władza członków wszytkich ginie i królestwo wszytko upada. [...] Przyrodzony* sposób jest w ciele, aby jedna głowa rządziła. Tak też w Rzeczyposp[olitej] przyrodzona i najlepsza, i nawłasniejsza* rozumowi ludzkiemu jest monarchija abo jednowładztwo i rząd jednego. Który gdy się mieni*, a na wiele się głów dzieli, ciężka jest i śmiertelna Rzeczypospolitej choroba. [...] Bowiem monarchija jest naśladowanie niebieskich rządów, na których sam jeden Bóg siedzi. I tak zaczął, i ukazał ludzkiemu narodowi, i napisał na duszach ich, aby się takiego rządu trzymali, gdzie jeden władnie.*

P. Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. J. Tazbir przy współudz. M. Kordki, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003, s. 113–114, 117.

*
przywodzić – powodować
przyrodzony – istniejący od początku
nawłasniejsza – najwłaściwsza
mienić się – rozdzielać się

Na sejmie opozycjoniści jednak się nie pojawili, więc nie można było podjąć żadnych wiążących decyzji. Wkrótce też oponenci króla wypowiedzieli mu posłuszeństwo i zorganizowali zbrojne powstanie nazwane **rokoszem Zebrzydowskiego** (**1606–1607**). Tym razem doszło do konfrontacji militarnej **pod Guzowem** (w lipcu **1607 r.**). Bitwa zakończyła się wprawdzie zwycięstwem obozu Zygmunta III, ale wygrana nie przyniosła żadnej zmiany politycznej. Zebrzydowski jedynie ponownie przeprosił króla, tłumacząc, że nie zamierzał pozbawiać go tronu, lecz chciał przywrócić przestrzeganie przez monarchę prawa. Król wspaniałomyślnie przebaczył wojewodzie, podobnie jak pozostałym rokoszanom.

W Rzeczpospolitej utrzymała się więc **monarchia mieszana**. Władca nie zdołał wzmocnić swej pozycji, udało się to natomiast magnatom zasiadającym w senacie, który miał być czynnikiem równowagi. W 1609 r. ogłoszono amnestię dla rokoszan, a każdego posła na sejm i każdego szlachcica obecnego na sejmiku uprawniono do protestowania przeciw łamaniu praw i wolności szlacheckich.

Przemiany społeczno-gospodarcze

Do przełomu XVI i XVII w. w Rzeczpospolitej dość pomyślnie rozwijała się **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana** (zob. s. 162). W pierwszych dziesięcioleciach XVII w. w państwie nastał jednak **okres stagnacji i zastoju**, a następnie zapaści, z której zaczęto bardzo powoli wychodzić dopiero w latach 30. XVIII w.

Regres gospodarczy był powiązany z obniżeniem wydajności pracy chłopów pańszczyźnianych na folwarkach, a także ze spadkiem efektywności gospodarstw chłopskich. Chłopi nie mieli pieniędzy, w związku z czym znacznie zmalała produkcja rzemieślnicza w miastach i miasteczkach, ponieważ nie miał kto kupować wytworów rzemiosła. Nastąpił zastój na rynku wewnętrznym. O skali zapaści świadczy fakt, że produkcja rzemieślnicza w Rzeczpospolitej w połowie XVIII stulecia była o jedną trzecią niższa niż pod koniec XVI w.

Do regresu gospodarczego przyczyniły się również wojny, które Rzeczpospolita toczyła od początku XVII w. Po każdym konflikcie zbrojnym pustoszały warsztaty rzemieślnicze i gospodarstwa chłopskie. Zajmowali je młodzi mężczyźni, dzięki czemu wcześniej niż w czasach pokoju rozpoczynali samodzielną działalność produkcyjną i zakładali rodziny. Nie zmieniał się jednak system pracy i nie wprowadzano innowacji, co pogłębiało kryzys gospodarczy.

Zmniejszenie wydajności gospodarstw wynikało także z **obniżenia się urodzajności ziemi**. Nadal dominowała trójpolówka, a z powodu niedostatecznie rozwiniętej hodowli brakowało nawozu do użyźniania gleby. W związku z tym ziemia jałowiała, a plony były coraz niższe. Przyczyniało się to do spadku dochodów, co z kolei prowadziło do ubożenia szlachty, której część decydowała się sprzedać swe gospodarstwa. Kupowali je przede wszystkim magnaci.

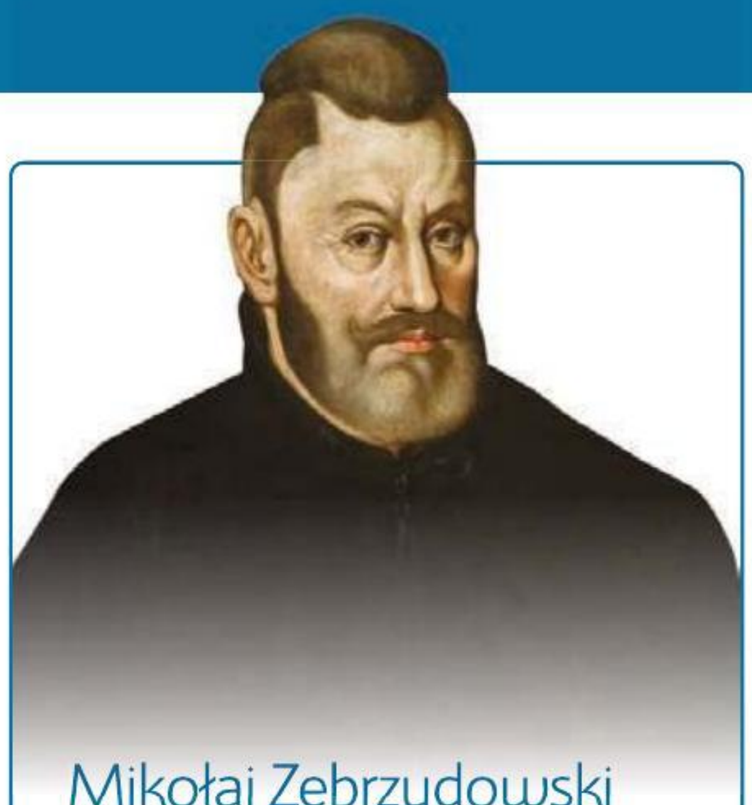

Mikołaj Zebrzydowski

(1553–1620)

Marszałek wielki koronny w latach 1596–1600, wojewoda krakowski od 1601 r. Pełnił także wiele innych funkcji, np. marszałka Trybunału Koronnego, wojewody lubelskiego i starosty krakowskiego. Był szlachcicem z Małopolski, wychowankiem Kolegium Jezuickiego w Braniewie. Jako gorliwy katolik ufundował sanktuarium – Kalwarię Zebrzydowską. Związał się ze stronnictwem Jana Zamoyskiego (po śmierci hetmana przejął po nim przywództwo) i był oponentem króla Zygmunta III Wazy. W 1606 r. zorganizował antykrólewski rokosz. Po jego klęsce wycofał się z polityki i poświęcił życiu religijnemu. Fragment portretu nieznanego autorstwa, obecnie należącego do Arcybractwa Miłosierdzia w Krakowie.

Praca z materiałem

1. Przedstaw argumenty Piotra Skargi uzasadniające istnienie silnej władzy królewskiej. **M5**

nikędy – nigdzie *

M6 **Fragment wiersza dołączonego do ilustracji ukazującej umarły Kredyt, ok. 1655 r.**

Kredyt umarł, nowina nigdy nie słychana,
Teraz nowo do druku z pilnością podana.
Dla rozmaitych ludzi, ażeby wiedzieli,
O umarciu Kredyta, żeby mi wierzeli.
Wielu ludzi oszukał ten Kredyt, widzicie,
O czym niżej czytając, le[p]iej się dowiécie.
[...] I insi Rzemieślnicy bardzo narzekają,
Że na ten rok nikędy Kredytu nie mają.*
Przestr[z]egam was, nie chodźcie nigdzie bez pieniędzy,
Bo dla tego Kredytu niejeden jest w nędzy.
O nieszczęsny Kredycie, coś nam to wyrządził,
Lepiej żebyś we zdrowiu, upiwszy się, błądził
Po karczmach, po ulicach i choć byś też zachorzał –
Oszukałeś nas bardzo, żebyś w piekle gorzał.

Lament różnego stanu ludzi nad umarłym Kredytem (ok. 1655), tekst K. Grodziska, W. Walecki, Kraków: Collegium Columbinum, 2000, s. 6.

M7 Alegorycznym odzwierciedleniem zapaści gospodarczej, w jakiej się znalazła Rzeczpospolita w pierwszej połowie XVII w., jest grafika *Lament różnego stanu ludzi nad umarłym Kredytem*. Metafora kredytu – jako doprowadzonej do śmierci postaci oszukanej przez dłużników – była również obecna w Europie Zachodniej. Drukowane alegorie pojawiały się zwykle w momentach kryzysów gospodarczych. Na rycinie centralne miejsce zajmuje katafalk, na którym spoczywa umarły kredyt. Skupieni wokół niego przedstawiciele różnych profesji narzekają na zmarłego, że dał się oszukać swoim dłużnikom (kredytobiorcom) i w końcu – unicestwić. Grafika z ok. 1655 r., zbiory Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Pojawiła się tendencja do **zamykania się stanu szlacheckiego**, a także do jego wewnętrznego podziału. **Średnia i drobna szlachta** coraz bardziej **zadłużała się u magnatów**, co często powodowało utratę majątku, a zawsze – polityczne uzależnienie (klientelizm). Liczni przedstawiciele średniej szlachty, aby zapewnić sobie środki do życia, brali w dzierżawę części posiadłości magnackich. Taki dzierżawca nie tracił wprawdzie tytułu szlacheckiego i praw politycznych, lecz słabła jego pozycja społeczna, przez co trudniej mu było korzystać z tych praw.

Zmiany społeczne miały odzwierciedlenie w tytulaturze pojawiającej się w księgach grodzkich i pismach urzędowych. Teoretycznie równi członkowie stanu szlacheckiego byli jednak różnie określani ze względu na posiadany majątek. Magnatów nazywano najpierw *magnifici* (łac. „wielmożni"), a z czasem – *illustrissimi* (łac. „jaśnie oświeceni") *et magnifici*, średnią szlachtę – *generosi* (łac. „urodzeni"), a gołotę szlachecką – *nobiles* (łac. „szlachetni").

Proces zamykania się dotyczył również **patrycjatu miejskiego i rzemieślników**, którzy nie chcieli, aby zwiększała się ich liczba, a tym samym spadały im dochody. W miastach nadal funkcjonował podział na patrycjat, plebs i pospólstwo. W Krakowie w końcu XVII w. usankcjonowano istnienie czwartej grupy – obywateli miejskich – składającej się głównie ze służby.

Zmiany struktury społecznej następowały także na wsi wśród chłopstwa. Coraz mniej było większych gospodarstw (kmiecych), w których zatrudniano służbę. Chłopi nie mogli bowiem czerpać zysków z koniunktury zbożowej, gdyż ta się załamała już w latach 30. XVII w. Dodatkowo wzrastały obciążenia na rzecz dworu szlacheckiego, przede wszystkim pańszczyzna. To skutkowało ubożeniem chłopów, którzy zmniejszali obszar swych gospodarstw, gdyż wtedy malał także wymiar pańszczyzny.

Zamykanie się stanów, ciągłe niepokoje społeczne i toczące się latami wojny doprowadziły do zwiększenia się liczby osób należących do **marginesu społecznego**. Zaliczano do niego tzw. ludzi luźnych, niemających stałego miejsca zamieszkania ani zawodu, a także żebraków i nędzarzy szukających jałmużny i wsparcia. Do tej grupy można też zakwalifikować **zbiegłych chłopów** (zob. s. 164), którzy w XVII w. stanowili stosunkowo dużą część całego stanu chłopskiego (szacuje się, że 5–10%).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegała opisana w tekście śmierć kredytu i jakie niosła skutki dla różnych grup społecznych. **M6**, **M7**
2. Wymień zawody, których przedstawiciele zostali ukazani na ilustracji. **M7**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj wzrost znaczenia magnaterii za panowania Zygmunta III Wazy. Wyjaśnij przyczyny oraz oceń skutki tego zjawiska dla sytuacji w kraju.
2. Wyjaśnij, do czego doprowadziły próby wzmocnienia władzy przez Zygmunta III i czym się zakończyły.
3. Omów wpływ zmian społeczno-gospodarczych w Rzeczpospolitej XVII w. na sytuację polityczną kraju.

Król, magnateria i szlachta Rzeczpospolitej

Podsumowanie

21

Podwójna elekcja i początek rządów Zygmunta III Wazy

1587 – podwójna elekcja Zygmunta Wazy i Maksymiliana Habsburga.
XII 1587 – koronacja Zygmunta III Wazy na króla Polski.
1588 – wyprawa przeciw Maksymilianowi i jego uwięzienie.
Rezygnacja Habsburgów z pretensji do korony Polski.

Wzrost politycznej roli magnaterii

Konflikt króla z kanclerzem Janem Zamoyskim.
Walka stronnictw politycznych: popularystów (zwolenników złotej wolności szlacheckiej) i regalistów (pragnących wzmocnienia władzy króla).
Oligarchizacja życia politycznego – wzrost politycznej roli magnaterii.
Powstanie klientelizmu – systemu nieformalnych zależności ekonomiczno-politycznych między magnatami (patronami) a szlachcicami (klientami).

Walka stronnictw i rokosz Zebrzydowskiego

Dążenia Zygmunta III do przeprowadzenia reform państwa i wzmocnienia władzy królewskiej na sejmach w 1605 i 1606 r.
Powstanie opozycji antykrólewskiej na czele z Janem Zamoyskim, a następnie Mikołajem Zebrzydowskim.
1606 – doprowadzenie do zawiązania konfederacji przez Zebrzydowskiego.
1606–1607 – rokosz Zebrzydowskiego.
Konfrontacja militarna pod Guzowem, zwycięstwo sił królewskich.
Utrzymanie monarchii mieszanej.

Przemiany społeczno-gospodarcze

Powody regresu gospodarczego i zastoju na rynku wewnętrznym w XVII w.
- pogorszenie wydajności gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej
- zmniejszenie efektywności pracy chłopów pańszczyźnianych
- spadek produktywności gospodarstw chłopskich
- obniżenie urodzajności ziemi

Ubożenie średniej i drobnej szlachty i jej zadłużanie się u bogacących się magnatów.
Zamykanie się stanu szlacheckiego.
Proces zamykania się patrycjatu miejskiego i pospólstwa (rzemieślników).
Ubożenie chłopów i ich zbiegostwo.

Polecane publikacje

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986.

A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Toruń: WN UMK, 2019.

J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1983.

22 Wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją i z Turcją

Przypomnij

- Z kim i o jakie tereny Rzeczpospolita toczyła wojny w XVI w.?

Cel lekcji

- Poznam wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją i z Turcją w XVII w.

Po lekcji

- Wyjaśniam uwarunkowania konfliktów ze Szwecją i z Turcją w XVII w.
- Charakteryzuję relacje między Rzeczpospolitą a Szwecją w XVII w.
- Opisuję wojnę polsko-turecką toczoną w pierwszej połowie XVII w.
- Oceniam wpływ wojen ze Szwecją na sytuację Rzeczpospolitej.

Władysław IV
(1595–1648)
Król Polski z dynastii Wazów i wielki książę litewski w latach 1632–1648. W latach 1610–1613 był formalnie carem Rosji, ale tronu moskiewskiego nigdy nie objął. Bezskutecznie próbował odzyskać koronę szwedzką. Za jego panowania Rzeczpospolita zmagała się z ciągłym zagrożeniem ze strony Rosji i Turcji, a także z problemem kozackim. *Portret królewicza Władysława Zygmunta Wazy* (fragment), dzieło z warsztatu Rubensa, ok. 1624 r., Zamek Królewski na Wawelu.

Główne cele polityki zagranicznej Wazów

Pierwszy Waza na polskim tronie, Zygmunt III, przez cały okres swego panowania prowadził dość konsekwentną politykę zagraniczną, której głównym celem było odzyskanie korony szwedzkiej. Działania władcy – zgodne z interesem dynastii – nie zawsze uwzględniały priorytety państwa polsko-litewskiego. Próbom odzyskania Szwecji Zygmunt III podporządkował plany wobec Moskwy. Starał się też nie dopuścić do konfrontacji militarnej z Turcją, ale bezskutecznie.

Dwaj kolejni Wazowie władający Rzeczpospolitą, **Władysław IV** i Jan Kazimierz, kontynuowali politykę zagraniczną ojca. Żadnemu z nich nie udało się odzyskać tronu szwedzkiego, a szukanie pomocy u papiestwa i Habsburgów oraz wspieranie ich poskutkowały konfliktem i wojnami z Turcją.

Wojny ze Szwecją o Inflanty i ujście Wisły

Zygmunt III Waza został pozbawiony tronu szwedzkiego w 1599 r. za sprawą działań protestanckiej opozycji, niechętnej katolickiemu władcy. Po detronizacji szwedzki parlament zaproponował, aby władzę objął syn Zygmunta III – Władysław – pod warunkiem że przybędzie do Sztokholmu i przyjmie wiarę protestancką. Gdy królewicz nie pojawił się w stolicy, Szwedzi oddali koronę innemu członkowi rodu Wazów – stryjowi Zygmunta III, Karolowi Sudermańskiemu, który rządził jako Karol IX. Utrata tronu szwedzkiego przez Zygmunta III wciągnęła Rzeczpospolitą w trwające kilkadziesiąt lat **wojny ze Szwecją**. Niebagatelne znaczenie miała polityka szwedzka zmierzająca do uczynienia z Morza Bałtyckiego wewnętrznego jeziora Szwecji.

Do wybuchu pierwszej wojny doszło w 1600 r. Jej bezpośrednią przyczyną była **inkorporacja Inflant szwedzkich** (Estonii) do Rzeczpospolitej przez Zygmunta III. Szwedzi zareagowali natychmiastowym wszczęciem działań militarnych, które początkowo toczyły się na obszarze Inflant należących do Rzeczpospolitej. W trakcie pierwszej kampanii odnieśli oni kilka zwycięstw (zajęli m.in. Dorpat), gdyż po ich stronie opowiedziały się luterańska szlachta i mieszczaństwo inflanckie, rozgoryczone polskimi rządami i próbami przywrócenia dominującej roli religii katolickiej. W 1601 r. armia polska dowodzona przez hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego przystąpiła do kontrofensywy, która wprawdzie nie zakończyła się

rozstrzygającą bitwą, pozwoliła jednak odzyskać utracone miasta i zamki. W 1605 r. armia szwedzka rozpoczęła oblężenie Rygi. Na pomoc miastu ruszyły oddziały litewskie pod komendą hetmana wielkiego litewskiego **Jana Karola Chodkiewicza**. Podczas **bitwy pod Kircholmem** we wrześniu **1605 r.** armia szwedzka, mimo przewagi liczebnej, została rozbita. O sukcesie zdecydował talent wojskowy Chodkiewicza, który wykorzystał warunki terenowe. Król szwedzki Karol IX w ostatniej chwili ratował się ucieczką. Do zwycięstwa przyczyniła się też ciężka jazda polska – **husaria** (zob. s. 262).

Działania wojenne trwały jeszcze kilka lat, aż w 1611 r. zakończyły się rozejmem, do którego zawarcia skłoniła Szwedów m.in. śmierć ich władcy. Inflanty znalazły się pod kontrolą Szwecji.

W 1617 r., wykorzystując zaangażowanie Rzeczpospolitej w Rosji, Szwecja podjęła nową ofensywę. Wojska szwedzkie wylądowały w Kurlandii i opanowały nadbałtyckie miasta, m.in. Parnawę. Niepowodzeniem zakończyło się oblężenie Rygi. Wojska litewskie podjęły kontratak i w krótkim czasie odbiły szwedzkie zdobycze (poza Parnawą). W 1618 r. zawarto rozejm.

Kolejną ofensywę w Kurlandii Szwedzi podjęli w 1621 r., do czego zachęciło ich skupienie sił Rzeczpospolitej na wojnie z Turcją (zob. s. 228). Choć Litwini byli w stanie prowadzić jedynie drobne potyczki i unikali walnych bitew, zdołali wywalczyć zawarcie **rozejmu w 1622 r.** w odbitej z rąk szwedzkich **Mitawie**. Potwierdził on rezultat dotychczasowych walk. Przy Szwecji pozostały Inflanty do rzeki Dźwiny, bez ich południowej części zwanej odtąd Inflantami polskimi. W granicach Rzeczpospolitej pozostała Kurlandia.

W 1626 r. król szwedzki Gustaw II Adolf, konsekwentnie realizujący politykę *dominium Maris Baltici*, wkroczył jednocześnie do Prus Królewskich oraz będących lennem Polski Prus Książęcych. Rozpoczął się konflikt określany jako **wojna o ujście Wisły** (**1626–1629**). Wojska szwedzkie opanowały główne miasta wspomnianych prowincji. Wyjątek stanowił Gdańsk, którego Szwedom do końca wojny nie udało się zdobyć. Walki toczyły się również na terenie Kujaw.

M1 W bitwie pod Kircholmem Rzeczpospolita odniosła jedno z największych zwycięstw w swojej historii. Pokonanie przez Chodkiewicza co najmniej trzykrotnie liczniejszych wojsk szwedzkich nie zapewniło dalszych korzyści, ale odbiło się głośnym echem niemal w całej Europie. Zwycięski wódz otrzymał m.in. list z gratulacjami od samego papieża. Pieter Snayers (czyt. piter snajers), *Bitwa pod Kircholmem*, ok. 1620 r., Zamek Sassenage (czyt. sasnaż) we Francji.

Jan Karol Chodkiewicz

(ok. 1570–1621)

Od 1600 r. hetman polny litewski, od 1605 r. hetman wielki litewski. Szlachcic pochodzący z Litwy. Brał udział w wojnach Rzeczpospolitej z sąsiadami: Szwecją, Rosją oraz Turcją. Jeszcze za życia zyskał sławę jednego z najwybitniejszych europejskich dowódców wojskowych początku XVII w. Fragment portretu autorstwa nieznanego malarza, przed 1621 r., Kościół Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Kretyndze (Litwa).

Husaria

Ciężka jazda wykorzystywana przez Rzeczpospolitą między początkiem XVI a połową XVIII w. do przełamywania sił nieprzyjaciela. Wyróżniały ją mocowane do siodła skrzydła, używane głównie w czasie parad. Niektórzy historycy twierdzą, że przypinano je również na czas walki, ponieważ w trakcie szarży wydawały głośny odgłos, który miał płoszyć konie przeciwnika.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego bitwa pod Kircholmem wywołała tak duże zainteresowanie opinii międzynarodowej. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Opisz wpływ bitwy pod Kircholmem na kształtowanie się mitu polskiej husarii. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Jan II Kazimierz

(1609–1672)

Król Polski z dynastii Wazów i wielki książę litewski od 1648 r. Za jego panowania Rzeczpospolita zmagała się równocześnie z potopem szwedzkim, powstaniem kozackim oraz wspierającą Kozaków Rosją. Król pragnął wzmocnić władzę, ustanowić elekcję *vivente rege* i zreformować państwo. Doprowadziło to do rokoszu Lubomirskiego i wojny domowej w latach 1665–1666. Król abdykował w 1668 r. i osiadł we Francji. Fragment portretu Jana Kazimierza autorstwa Daniela Schultza (czyt. szulca), 1660 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

W listopadzie **1627 r.** flota polska odniosła zwycięstwo nad eskadrą szwedzką w **bitwie morskiej pod Oliwą**. Sukces ten nie miał jednak wpływu na dalszy przebieg wojny szwedzko-polskiej. Decydujące okazały się wydarzenia w Rzeszy. Kraje protestanckie potrzebowały pomocy Szwecji w trwającej właśnie wojnie trzydziestoletniej (zob. s. 174), dlatego w wyniku międzynarodowej mediacji strona polska, wyczerpana dotychczasowymi walkami, zgodziła się na zawarcie ze Szwecją 6-letniego **rozejmu w Starym Targu (Altmarku) w 1629 r.** Nie był on korzystny dla Polski, jako że Szwedzi zatrzymali Inflanty, a ponadto uzyskali prawo do pobierania 5,5-procentowego cła od wartości towarów przewożonych przez Gdańsk. Król Szwecji nie tylko zasilił skarbiec swojego państwa, lecz także zdobył kontrolę nad całym wybrzeżem należącym do Rzeczpospolitej. Była to klęska Zygmunta III i państwa polsko-litewskiego.

Zanim wygasł rozejm zawarty w Starym Targu, w **1635 r.** podpisano kolejny w **Sztumskiej Wsi**. Żadna ze stron bowiem nie była skłonna do zawarcia pokoju. Dyplomacja polska wywalczyła jednak to, że Szwedzi opuścili pruskie miasta i porty, a tym samym przestali pobierać tam cło. Był to niewątpliwie sukces polityczny Władysława IV Wazy, który po śmierci Zygmunta III został w 1632 r. wybrany przez szlachtę na króla. Większość Inflant pozostała w rękach Szwedów. W następnych latach nie doszło do ostatecznego porozumienia, gdyż kolejny król polski **Jan Kazimierz** nie zamierzał rezygnować z praw do szwedzkiego tronu, a Szwecja – z opanowania Kurlandii i całych Prus (Książęcych i Królewskich) oraz uzyskania dominacji na Bałtyku.

Potop szwedzki

Zawarcie rozejmu w Sztumskiej Wsi jedynie odsunęło w czasie nieuniknięty konflikt zbrojny. Atak Szwedów w **1655 r.** nastąpił z dwóch stron – jednocześnie najechali oni Wielkopolskę i Litwę. W Koronie pospolite ruszenie nie stawiało większego oporu i 24 lipca **skapitulowało pod Ujściem** w Wielkopolsce. **Wielkie Księstwo Litewskie** za sprawą księcia Janusza

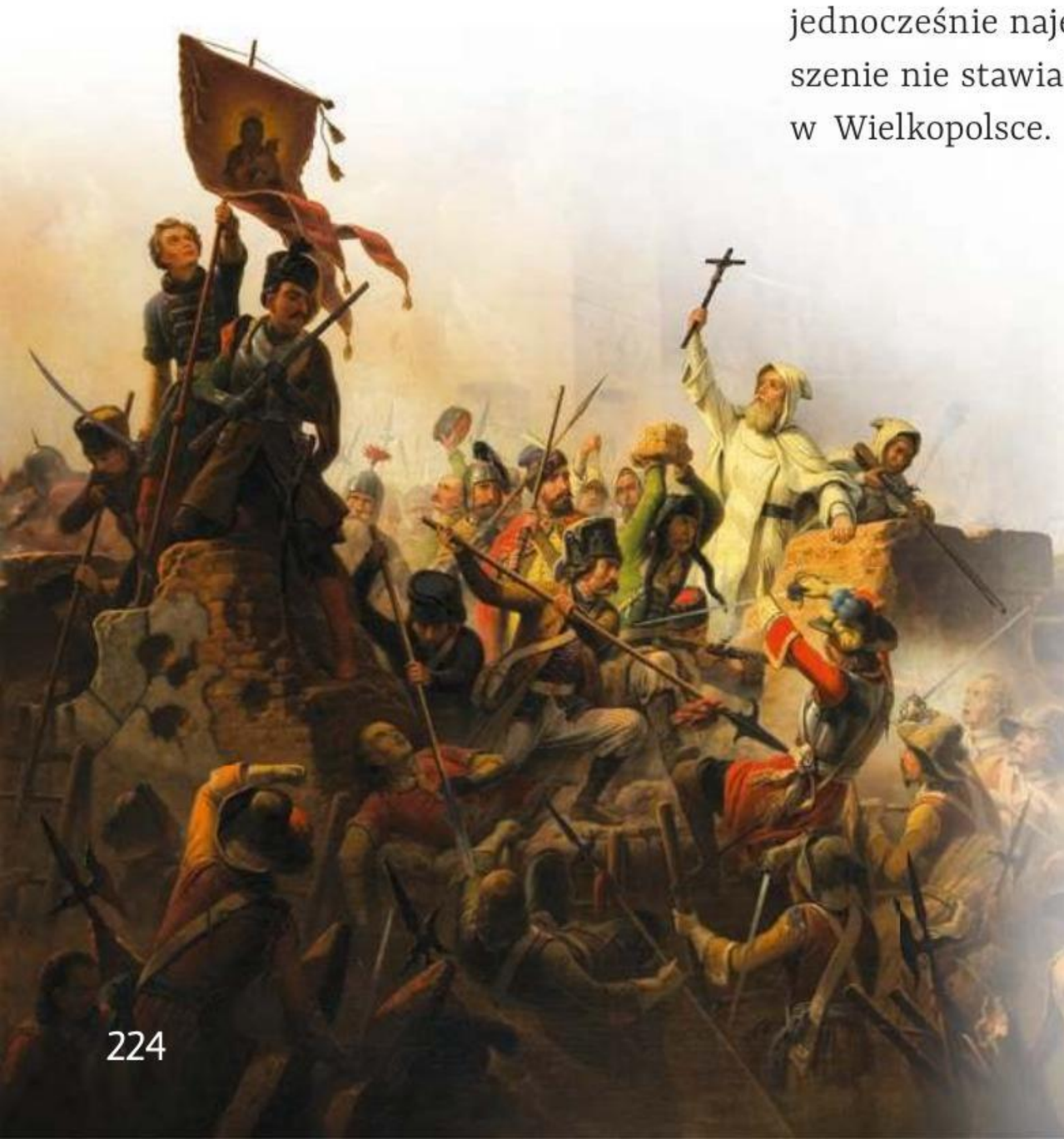

M2 Jednym z ważnych epizodów potopu była obrona Jasnej Góry. Oblężenie zamienionego w fortecę Klasztoru Paulinów trwało od 18 listopada do 27 grudnia 1655 r. Wbrew temu, co w *Potopie* napisał Henryk Sienkiewicz, siły szwedzkie były niewielkie (ok. 1000 żołnierzy oraz kilka dział). W fortecy klasztornej znajdowało się ok. 250 obrońców dysponujących ok. 30 działami, a także sporymi zapasami żywności i amunicji. XVII-wieczni teoretycy wojskowości uważali, że jeden żołnierz za murami twierdzy, na dodatek uzbrojonej w działa, wart jest tyle co dziesięciu pod murami. Obroną dowodził przeor klasztoru ojciec Augustyn Kordecki. Jasna Góra pełniła wprawdzie funkcję jednej z nadgranicznych fortec, lecz Szwedów kusiły głównie legendy o klasztornym skarbcu, który przewidujący zwierzchnik zakonników zawczasu wywiózł. Ze względu na obawę przed porażką oraz wybuch antyszwedzkiego powstania w Małopolsce król Szwecji rozkazał przerwać przeciągające się oblężenie. Obrona Jasnej Góry stała się symbolem oporu i przyczyniła do nadania wojnie także aspektu konfliktu religijnego. January Suchodolski, *Obrona Jasnej Góry 1655*, 1846 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Radziwiłła uznało szwedzką protekcję na mocy **układu w Kiejdanach** zawartego w październiku 1655 r. W obliczu szybkiego przemieszczania się Szwedów w głąb kraju król polski Jan Kazimierz wraz z dworem opuścił Rzeczpospolitą i schronił się na Śląsku.

Rzeczpospolita znalazła się pod szwedzką okupacją, a większość szlachty w Koronie i na Litwie uznała króla szwedzkiego Karola X Gustawa za swego władcę i złożyła mu przysięgę wierności. Wkrótce nastroje się zmieniły. Niebagatelne znaczenie miały nałożone przez Szwedów podatki, do których płacenia szlachta nie była przyzwyczajona. Trudno było jej unikać zapłaty, gdyż administracja szwedzka wykazywała się dużą skutecznością w ściąganiu danin. Jednak decydujące okazały się grabieże dokonywane przez Szwedów. Powszechne oburzenie i gniew ogółu społeczeństwa budziło zwłaszcza okradanie kościołów oraz towarzyszące temu ich niszczenie i profanowanie (bezczeszczenie). Jan Kazimierz, widząc budzący się opór przeciw Szwedom, w listopadzie **1655 r.** wydał **uniwersał** (uroczystą odezwę do mieszkańców kraju) wzywający do walki ze szwedzkim najeźdźcą. Po stronie króla opowiedział się m.in. kasztelan kijowski **Stefan Czarniecki**. W grudniu **1655 r. w Tyszowcach** zawiązała się sprzyjająca polskiemu władcy **konfederacja wojska koronnego**. Dwa miesiące później na jej czele stanął sam król Jan Kazimierz.

Aby zachęcić całe społeczeństwo do walki, a nie tylko szlachtę, **Jan Kazimierz** w kwietniu **1656 r.** złożył **śluby lwowskie**. W czasie uroczystej mszy świętej w katedrze we Lwowie król oddał Rzeczpospolitą pod opiekę Matki Bożej, a także zobowiązał się, że ulży doli chłopów i mieszczan oraz wygna z kraju braci polskich oskarżanych o współpracę z protestanckim najeźdźcą. Naciskany przez szlachtę, zrealizował tylko ten ostatni punkt. O wygnaniu braci polskich zadecydowała nie ich zdrada, ale kwestie gospodarcze.

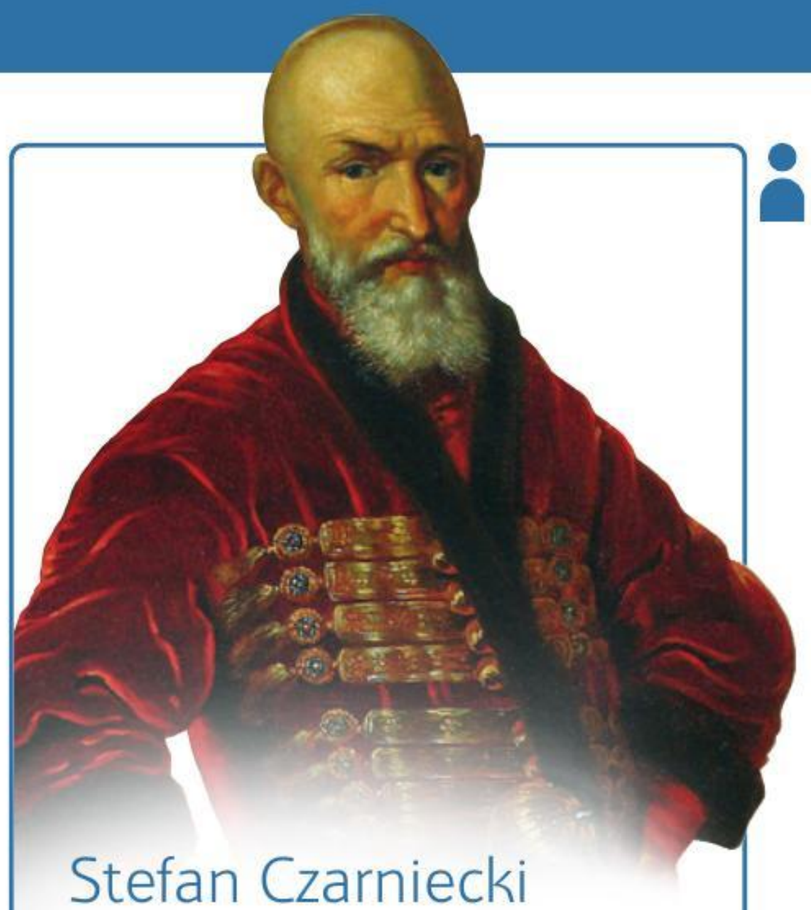

Stefan Czarniecki

(ok. 1599–1665)

Od 1656 r. regimentarz, od 1665 r. hetman polny koronny. Zajmował wiele eksponowanych stanowisk urzędniczych, m.in. starosty i wojewody. Pochodził z drobnej szlachty, nie miał gruntownego wykształcenia; dzięki przedsiębiorczości oraz zasługom wojennym zdobył duży majątek. W czasie potopu szwedzkiego prowadził wojnę szarpaną, która miała duże znaczenie dla zakończenia najazdu Szwedów. Aleksander Lesser, fragment portretu Stefana Czarnieckiego, 1851–1852, Muzeum Narodowe w Warszawie.

M3 **Śluby lwowskie Jana Kazimierza, 1656 r.**

Wielka człowieczeństwa boskiego Matko i Panno! Ja, Jan Kazimierz, [...] do Twych najświętszych stóp przychodząc, tę oto konfederację czynię: Ciebie za Patronkę moją i państwa mego Królową dzisiaj obieram. [...] Twojej pomocy i miłosierdzia w teraźniejszym utrapieniu królestwa mego przeciwko nieprzyjaciołom pokornie żebrzę... [...] A że wielkimi Twymi dobrodziejstwy zniewolony, przymuszony jestem z narodem polskim do nowego i gorącego Tobie służenia obowiązku, obiecuję Tobie [...], że gdy za zlitowaniem Syna Twego otrzymam wiktorię nad Szwedem, będę się starał, aby rocznica w państwie mym odprawiała się solennie do skończenia świata rozpamiętywaniem łaski boskiej i Twojej, Panno Przeczysta! [...]*

A że z wielkim żalem serca mego uznaję, dla jęczenia w opresji ubogiego pospólstwa oraczów, przez żołnierstwo uciemiężonego, od Boga mego sprawiedliwą karę przez siedm lat w królestwie moim różnymi plagami trapiącą nad wszystkich ponoszę, obowiązuję się, iż po uczynionym pokoju starać się będę ze stanami Rzeczypospolitej usilnie, ażeby odtąd utrapione pospólstwo wolne było od wszelkiego okrucieństwa, [...] co obiecuję.*

P. Raina, *Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego 1656–1956–1966*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2006, s. 12–13.

* **konfederacja** – tu: obietnica
oracz – chłop

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w prowadzeniu obrony Jasnej Góry malarz przypisał aspektom religijnym. Wskaż, co na to wskazuje. **M2**
2. Wymień przyczyny, dla których Jan Kazimierz złożył śluby lwowskie. **M3**

W latach 1658–1659 Stefan Czarniecki na czele 4,5 tys. żołnierzy wyzwalał Danię spod szwedzkiej okupacji w trakcie wojny szwedzko-duńskiej. Jego wyprawa do Danii, zwłaszcza zaś przeprawa na wyspę Als i odbicie z rąk szwedzkich Twierdzy Sønderborg (czyt. senobo), oraz powrót do kraju na kolejną wojnę (tym razem przeciw zagrażającej Rzeczpospolitej Rosji) zostały uwiecznione w tekście *Pieśni Legionów Polskich*, a potem przekształcone w słowa polskiego hymnu:
Jak Czarniecki do Poznania
Po szwedzkim zaborze,
Dla ojczyzny ratowania
Wrócim się przez morze.

M4 Elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm, wykorzystując trudną sytuację Rzeczpospolitej, doprowadził do oderwania od niej Prus Książęcych. Ponadto wiedząc, jak bardzo Habsburgom zależy na jego głosie w czasie elekcji w Rzeszy, wymógł na nich poparcie dla tego pomysłu. Gedeon Romandon, portret Fryderyka Wilhelma, 1687–1688, Muzeum Pałac Caputh (czyt. kaput) w Niemczech.

Na czele armii organizowanej przez króla stanął Stefan Czarniecki. Szwedzi mieli przewagę militarną; kilka starć zakończyło się ich wygraną, m.in. **bitwa o Warszawę** stoczona w lipcu **1656 r.** Czarniecki zdecydował się na prowadzenie **wojny szarpanej**, polegającej na unikaniu bitew w polu oraz atakowaniu mniejszych oddziałów przeciwnika i jego zaplecza.

Gdy większość obszaru Rzeczpospolitej udało się uwolnić spod szwedzkiej okupacji, pojawiło się nowe zagrożenie. W grudniu **1656 r. w Radnot** podpisano **traktat rozbiorowy Rzeczpospolitej**. W jej podziale miały uczestniczyć Szwecja, Brandenburgia i Siedmiogród. Pewne terytoria zakładano przekazać również księciu Bogusławowi Radziwiłłowi i Kozakom. Na króla kadłubowego państwa polskiego był przewidywany książę Siedmiogrodu. Do realizacji postanowień nie doszło, ponieważ wkrótce cesarz, obawiając się wzrostu znaczenia sąsiadującego z jego węgierskimi posiadłościami Siedmiogrodu, udzielił pomocy militarnej państwu polsko-litewskiemu. Rzeczpospolita otrzymała również wsparcie od Danii, która zobowiązała się wypowiedzieć wojnę Szwecji, a tym samym utrzymać zaangażowanie Szwecji na wielu frontach. Jan Kazimierz obiecał pomoc Danii w razie szwedzkiego ataku. Doszło do niego już wkrótce i Duńczyków wsparła armia dowodzona przez Stefana Czarnieckiego.

Na początku 1660 r. wyczerpane finansowo Rzeczpospolita i Szwecja rozpoczęły pertraktacje i w maju **1660 r. w Oliwie** podpisano **traktat pokojowy**. Dzięki wsparciu dyplomatycznemu Francji Szwecja wynegocjowała najbardziej korzystne ustalenia. Jan Kazimierz otrzymał wprawdzie dożywotnio tytuł króla szwedzkiego, lecz w zamian Szwedzi dostali Inflanty. Król Szwecji obiecał zwrot zagrabionych dóbr kultury, jednak nie dotrzymał słowa. Ponadto została zagwarantowana wolność polskiego handlu na Bałtyku oraz swoboda wyznaniowa protestantów w Prusach Królewskich.

Traktat welawsko-bydgoski

Elektor Fryderyk Wilhelm, władca Brandenburgii oraz Prus Książęcych (stanowiących polskie lenno), w 1656 r. zawarł układ ze Szwecją, w którym się zobowiązał wesprzeć ją w walce przeciw państwu polsko-litewskiemu. Wziął też udział w planowaniu rozbioru Rzeczpospolitej w grudniu 1656 r.

W kolejnym roku zmienił front i we wrześniu **1657 r.** podpisał w **Welawie** bardzo korzystny traktat z Rzeczpospolitą. Uzyskiwał bowiem dla siebie i swych następców suwerenność w Prusach Książęcych; jedynie w razie wygaśnięcia męskiej linii jego rodu księstwo miało powrócić do Polski. Układ ratyfikowano w czasie spotkania Jana Kazimierza z Fryderykiem Wilhelmem w **Bydgoszczy** w listopadzie **1657 r.** Potwierdzono wówczas ustalenia z Welawy mówiące o zakresie pomocy, jakiej władca Brandenburgii miał udzielić Polsce podczas dalszej wojny ze Szwecją. Jako rekompensatę za szkody wynikające z zerwania przez elektora sojuszu z królem Szwecji przekazano mu Lębork i Bytów. Fryderyk Wilhelm doczekał się męskich potomków i Polska utraciła Prusy Książęce. W efekcie dawnego wroga krzyżackiego zastąpił nowy, jeszcze trudniejszy przeciwnik.

LEGENDA

Działania wojsk szwedzkich:

- w 1655 r.
- w pierwszej połowie 1656 r.
- w drugiej połowie 1656 r.

Miejsce i rok bitwy z okresu:

- 1604 wojny o Inflanty
- 1627 wojny o ujście Wisły
- 1656 potopu
- granice ziem przyłączonych do Szwecji
- posiadłości Habsburgów
- granice Rzeczpospolitej na początku XVII w.
- lenna polskie
- lenna tureckie
- 1660 miejsce i rok zawarcia traktatu
- twierdze

M5 **Wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją w XVII w.**

M6 **Traktat welawski, 1657 r.**

Najjaśniejszy Kurfirszt wszystko, co po całym Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim [...] przez tę wojnę albo traktaty szwedzkie jakimkolwiek sposobem opanował i rzeczą samą dzierży [...], zupełnie odda i bez żadnej rezerwy przywróci. [...] A przeto tak dla tych, jako też [...] i innych niektórych jeszcze sprawiedliwych przyczyn Księstwo Pruskie w tych granicach zamknięte, w których go Najjaśniejszy Kurfirszt niegdyś lennym prawem [...] trzymał, tak on sam, jako i też wszyscy następcy Jego po mieczu od niego idący [...], udzielnym* odtąd prawem a zupełną i jednowładną mocą mieć, dziedziczyć i bez żadnego do pełnienia dawnych powinności obowiązku w nim panować będą.*

Wielka historia Polski, t. 5, J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2004, s. 70.

* **Kurfirszt** – książę elektor
udzielny – niezależny

Praca z materiałami

1. Oceń postać Fryderyka Wilhelma. **M4**, **M6**
2. Wskaż na mapie główne tereny rywalizacji polsko-szwedzkiej w XVII w. **M5**
3. Wymień główne postanowienia traktatu welawsko-bydgoskiego. **M6**

Kozacy

Grupa ludności głównie pochodzenia ruskiego. Składała się z chłopstwa, miejskiego plebsu oraz zubożałej szlachty. Osiadła na terenach w dorzeczu dolnego Dniepru na Ukrainie. Dla samoobrony przed najazdami tatarskimi tworzyła zbrojne oddziały, głównie piechotę, które podejmowały wyprawy przeciwko Tatarom oraz wypady na tereny Turcji. Na czele Kozaków stał ataman, po polsku zwany też hetmanem.

Praca z materiałem

1. Opisz wydarzenia przedstawione na obrazie. **M7**
2. Wyjaśnij, dlaczego heroiczna postawa Żółkiewskiego odgrywała tak ważną rolę w XIX-wiecznej sztuce. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Wojna z Turcją

W czasie konfliktu ze Szwecją Rzeczpospolita uwikłała się w **wojnę z Turcją** trwającą w latach **1620–1621**. Jej podłożem były działania poddanych Rzeczpospolitej – **Kozaków** (zob. s. 240). Napadali oni na miasta znajdujące się w Turcji, a w 1615 r. złupili nawet przedmieścia stolicy – Stambułu. Niebagatelne znaczenie dla pojawiających się napięć w stosunkach dwustronnych miały również najazdy poddanych tureckich – Tatarów – na tereny Rzeczpospolitej, w czasie których pustoszyli oni m.in. Podole i Wołyń. Istotnymi powodami konfliktu stały się sojusz Zygmunta III Wazy z Habsburgami (wrogo nastawionymi do Turków) oraz ingerowanie w wewnętrzne sprawy lenn tureckich. Jako sojusznik Habsburgów król udzielił im pomocy na początku wojny trzydziestoletniej. Zygmunt III zezwolił też na werbunek w Rzeczpospolitej lisowczyków (najemnej formacji lekkiej jazdy polskiej), którzy w interesie cesarza najechali Siedmiogród (lenno tureckie). Tym samym zmusili oblegającego Wiedeń władcę Siedmiogrodu do wycofania się i zaniechania dalszego wspierania Czechów zbuntowanych przeciwko Habsburgom.

M7 Jednym z dzieł ukazujących klęskę wojsk Rzeczpospolitej Obojga Narodów pod Cecorą jest płótno autorstwa Witolda Piwnickiego. Artysta, przedstawiciel realizmu historycznego, namalował ostatni etap bitwy. Na obrazie centralna postać to 73-letni hetman Stanisław Żółkiewski [1], który – by wzmocnić morale swych wojsk – zabija własnego konia i staje na przodzie bitewnego szyku. Obok niego widać żołnierza polskiej husarii [2], sugerującego hetmanowi odwrót. Obraz wpisuje się w konwencję XIX-wiecznego postrzegania porażki pod Cecorą przez pryzmat heroicznej i pełnej poświęcenia postawy Żółkiewskiego. Witold Piwnicki, *Bitwa pod Cecorą 1620*, 1878 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Bezpośrednim powodem konfliktu było udzielenie przez Rzeczpospolitą w 1619 r. poparcia hospodarowi mołdawskiemu, który zamierzał zrzucić zwierzchność turecką. Naraził się tym na interwencję zwierzchnika, wspieranego przez wojska tatarskie. Z pomocą Mołdawianom ruszył hetman wielki koronny **Stanisław Żółkiewski** z 25 tys. żołnierzy. We wrześniu **1620 r.** rozpoczęła się trwająca ponad dwa tygodnie **bitwa pod Cecorą**. Oddziały mołdawskie zdradziły jednak polskiego sojusznika i przeszły na stronę turecką; starcie zakończyło się klęską. Żółkiewski zarządził odwrót do Polski, a wojska tureckie podążyły za wycofującymi się oddziałami koronnymi. 6 października w polskim obozie wybuchły zamieszki wywołane przez lisowczyków. Wykorzystali to Turcy, którzy zaatakowali i rozgromili armię koronną. Hetman Żółkiewski poległ, a hetman polny koronny Stanisław Koniecpolski dostał się do niewoli.

Południowa granica Rzeczpospolitej stanęła otworem, wskutek czego oddziały tatarskie dotarły aż do Sanu, grabiąc i paląc miejscowości na swej drodze. Zygmunt III zwrócił się o pomoc do kilku władców europejskich, jednak z mizernym skutkiem. Sejm koronny zwołany w listopadzie 1620 r. uchwalił podatki, a naczelnym wodzem mianował hetmana wielkiego litewskiego **Jana Karola Chodkiewicza**. Późnym latem 1621 r. pod Chocimiem zebrała się armia licząca ok. 22 tys. jazdy i 5 tys. piechoty, którą wspierało ok. 30 tys. Kozaków. Na początku września dotarła tam armia turecka

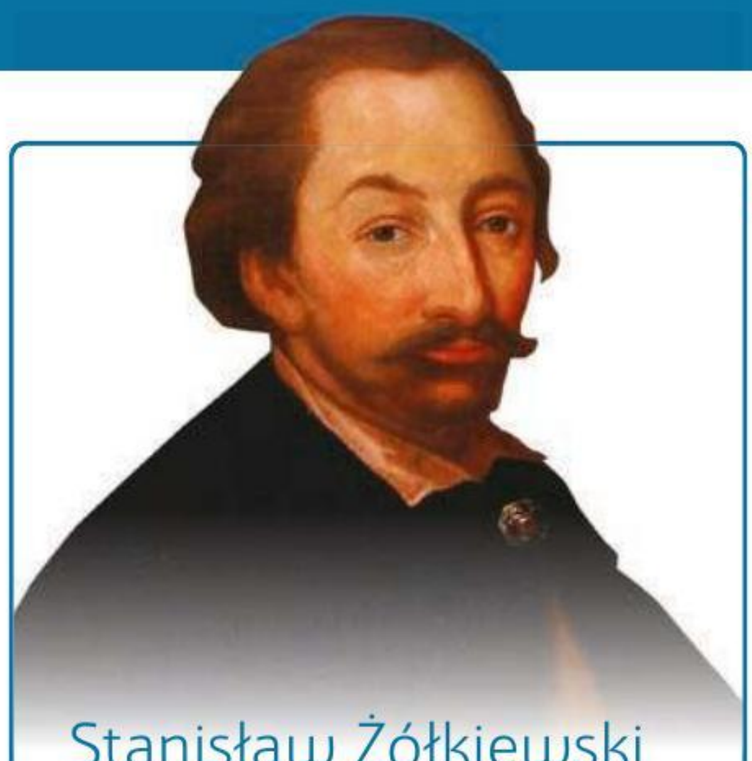

Stanisław Żółkiewski

(1547–1620)

W latach 1588–1618 hetman polny koronny, od 1618 r. hetman wielki koronny oraz kanclerz wielki koronny. Magnat litewski; brał udział i odnosił zwycięstwa w wielu kampaniach wojennych przeciwko Rosji, Szwecji oraz Turcji. Jego największym sukcesem było pokonanie pod Kłuszynem połączonych sił rosyjsko-szwedzkich (5 tys.) przez oddział husarii liczący zaledwie 2,7 tys. żołnierzy wspieranych przez 200 piechurów. Fragment XVII-wiecznego portretu Stanisława Żółkiewskiego autorstwa nieznanego malarza, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie miejsca najważniejszych bitew polsko-tureckich w pierwszej połowie XVII w. **M8**
2. Wymień tereny objęte walkami w czasie wojny polsko-tureckiej w pierwszej połowie XVII w. **M8**

dowodzona przez sułtana Osmana II i licząca 100 tys. żołnierzy, wspomagana przez ok. 20 tys. Tatarów. Między 2 września a 9 października **1621 r.** trwało **oblężenie Chocimia**. W jego trakcie zmarł hetman Chodkiewicz. Nadchodząca zima i brak żywności sprawiły, że przystąpiono do rokowań, zakończonych 9 października **1621 r.** podpisaniem **rozejmu w Chocimiu**. Granica miała pozostać bez zmian, Turcy zobowiązali się powstrzymać Tatarów przed organizowaniem najazdów, a Polacy – Kozaków. W 1624 r. porozumienie to zamieniono w wieczysty pokój.

„Przedmurze chrześcijaństwa"

Wojny z Turcją prowadzone przez Rzeczpospolitą w latach 20. XVII w. umocniły na Zachodzie jej wizerunek jako **„przedmurza chrześcijaństwa"** (łac. *antemurale christianitatis*). Termin ten, stosowany w odniesieniu do Polski od XV w., przedstawiał Rzeczpospolitą jako kraj broniący chrześcijańskiej Europy przed najazdami Turków i Tatarów. Ogromną rolę w popularyzacji tego określenia odegrali zagraniczni myśliciele, tacy jak Kallimach, Niccolò Machiavelli (czyt. nikolo makjaweli) i Erazm z Rotterdamu. Również polska dyplomacja wielokrotnie wykorzystywała to pojęcie do celów politycznych, by pozyskać przychylność dworów europejskich, a także wsparcie w wyprawach wojennych. To dowodzi, że wśród ówczesnych elit europejskich powszechne było przekonanie, że Polska stoi na straży chrześcijańskiej Europy. Wyjątek stanowił dwór papieski, który do porażki pod Cecorą sceptycznie postrzegał rolę Rzeczpospolitej. Wpływ na to miał fakt, że państwo polsko-litewskie nie należało do zawiązywanych przez papiestwo kolejnych lig antytureckich. Ostatecznie Rzeczpospolita przystąpiła do sojuszu antytureckiego dopiero za panowania Jana III Sobieskiego.

Z czasem termin „przedmurze chrześcijaństwa" rozszerzył swoje znaczenie. Zaczęto go stosować także w odniesieniu do konfliktów z prawosławnym Wielkim Księstwem Moskiewskim czy nawet protestancką Szwecją.

M8 Wojna Rzeczpospolitej z Turcją w pierwszej połowie XVII w.

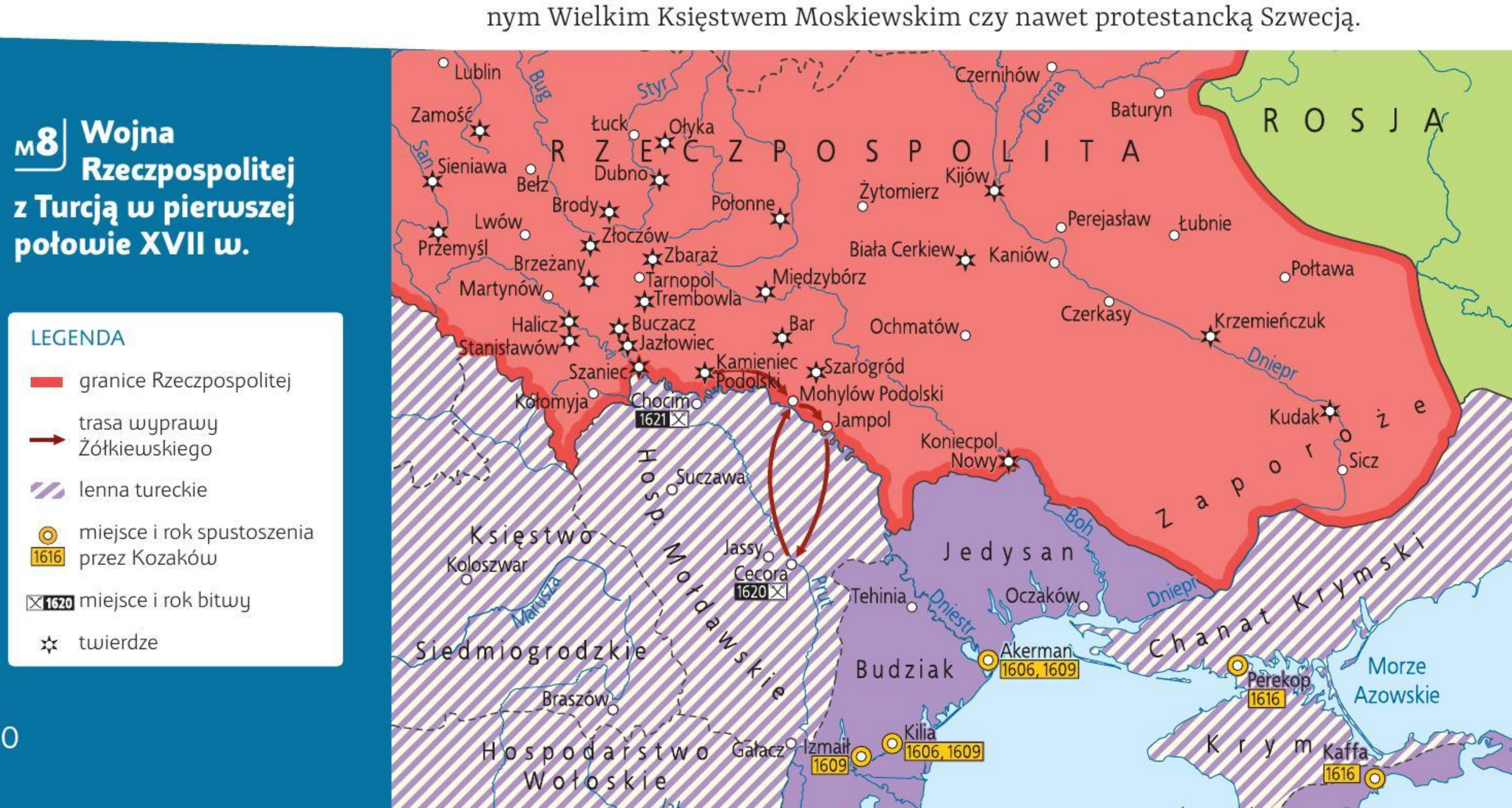

Polecenia podsumowujące

1. Opisz konflikty polsko-szwedzkie w pierwszej połowie XVII w. Podaj ich uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Rzeczpospolitej miała utrata lenna pruskiego w 1657 r.
3. Przedstaw przyczyny wojny Rzeczpospolitej z Turcją w pierwszej połowie XVII w.
4. Omów rolę dowódców wojskowych w konfliktach toczonych przez Rzeczpospolitą w XVII w.

Wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją i z Turcją

Podsumowanie

22

◆ Główne cele polityki zagranicznej Wazów

Dążenie do odzyskania korony szwedzkiej.
Unikanie wojny z Turcją.
Szukanie pomocy u papiestwa oraz Habsburgów.

◆ Wojny ze Szwecją o Inflanty i ujście Wisły

1599 – pozbawienie korony szwedzkiej Zygmunta III Wazy, króla Polski.
1600 – inkorporacja Inflant szwedzkich (Estonii) przez Zygmunta III Wazę i wkroczenie Szwedów do Inflant, lenna Rzeczpospolitej.
1605 – bitwa pod Kircholmem, zwycięstwo armii Rzeczpospolitej.
1617 i 1621 – ofensywy Szwedów w Kurlandii.
1622 – rozejm w Mitawie, utrata Inflant po Dźwinę przez Rzeczpospolitą.
1626 – zajęcie przez Szwecję Prus Książęcych, lenna polskiego, oraz Prus Królewskich.
1627 – bitwa morska pod Oliwą, zwycięstwo Rzeczpospolitej.
1629 – rozejm w Starym Targu (Altmarku) – Inflanty i wybrzeże należące do Rzeczpospolitej pod kontrolą Szwedów.
1635 – rozejm w Sztumskiej Wsi – potwierdzenie postanowień terytorialnych z Altmarku.

◆ Potop szwedzki (1655–1660)

VII 1655 – kapitulacja pospolitego ruszenia pod Ujściem w Wielkopolsce.
X 1655 – układ w Kiejdanach i uznanie szwedzkiej protekcji przez Wielkie Księstwo Litewskie.
XI 1655 – uniwersał Jana Kazimierza wzywający do walki ze Szwedami.
XII 1655 – konfederacja wojska koronnego w Tyszowcach.
IV 1656 – śluby lwowskie Jana Kazimierza.
Zajęcie niemal całej Polski przez Szwedów.
Wojna szarpana pod dowództwem Stefana Czarnieckiego.
1656 – traktat w Radnot – plan rozbioru Rzeczpospolitej.
1660 – traktat pokojowy w Oliwie.

◆ Traktat welawsko-bydgoski (1657)

Pomoc Fryderyka Wilhelma udzielona Rzeczpospolitej w wojnie ze Szwecją.
Zgoda polskiego króla na suwerenność w Prusach Książęcych dla Fryderyka Wilhelma (elektora Brandenburgii) i jego męskich następców, przekazanie Lęborka i Bytowa.

◆ Wojna z Turcją (1620–1621)

Łupienie terenów tureckich przez Kozaków, poddanych Rzeczpospolitej.
Łupienie terenów Rzeczpospolitej przez Tatarów, poddanych Turcji.
Wsparcie wrogo nastawionych do Turcji Habsburgów przez króla polskiego.
Popieranie przez króla polskiego dążeń niepodległościowych lenników tureckich.
1620 – bitwa pod Cecorą – klęska hetmana Stanisława Żółkiewskiego.
1621 – obrona Chocimia pod wodzą hetmana Jana Karola Chodkiewicza.
1621 – rozejm w Chocimiu, brak zmian terytorialnych.

◆ „Przedmurze chrześcijaństwa"

Termin stosowany w odniesieniu do Polski od XV w. jako państwa broniącego chrześcijańskiej Europy.

Polecane publikacje

L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa: Wyd. MON, 1988.

P. Skworoda, *Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją*, Warszawa: Wyd. Trio, 2007.

23 Wojny Rzeczpospolitej z Rosją i powstanie Chmielnickiego

1604–1606 pierwsza dymitriada
1607–1608 druga dymitriada
1609–1618 wojna z Rosją o tron carów
1648–1657 powstanie Chmielnickiego
1658 ugoda w Hadziaczu
1654–1667 wojna z Rosją
1667 rozejm w Andruszowie

Przypomnij

- Jak się kształtowały relacje między Rzeczpospolitą a Wielkim Księstwem Moskiewskim w XVI w.?

Cel lekcji

- Poznam przyczyny, przebieg i skutki konfliktów zbrojnych Rzeczpospolitej z Rosją w XVII w.

Po lekcji

- Wyjaśniam przyczyny wojen polsko-rosyjskich w XVII w.
- Przedstawiam przebieg dymitriad.
- Opisuję konflikt polsko-kozacki w czasie powstania Chmielnickiego.

Dymitriady

W pierwszej połowie XVII w. Rzeczpospolita uwikłana w wojny ze Szwecją oraz z Turcją musiała się zmierzyć z kolejnym wrogiem. Na wschodniej granicy najpierw wybuchł konflikt z Rosją spowodowany ingerencją Rzeczpospolitej w wewnętrzne sprawy tego państwa, a następnie w połowie XVII w. przeciwko Polsce powstali Kozacy wspierani przez Rosję.

W 1584 r., gdy zmarł car Iwan IV Groźny, tron objął jego chory psychicznie syn Fiodor I, ostatni władca Rosji z dynastii Rurykowiczów. Po jego bezpotomnej śmierci w 1598 r. nadzwyczajny sobór ziemski (rosyjskie zgromadzenie stanowe) wybrał na cara bojara Borysa Godunowa. W dziejach państwa moskiewskiego rozpoczęła się **wielka smuta**.

W połowie 1603 r. na dworze magnata księcia Adama Wiśniowieckiego pojawił się człowiek podający się za carewicza Dymitra, ostatniego syna Iwana Groźnego. Władze carskie nie dały temu wiary, uzasadniając, że prawdziwy Dymitr zginął w wieku ośmiu lat w niewyjaśnionych okolicznościach. Pragnący zasiąść na moskiewskim tronie **Dymitr Samozwaniec**, jak został nazwany, był bez wątpienia człowiekiem inteligentnym. Umiał wykorzystać sprzyjające okoliczności i wkrótce udało mu się znaleźć możnych protektorów. Trafił nawet na dwór królewski w Polsce, gdzie Zygmuntowi III oraz obecnym w jego otoczeniu doradzającym mu jezuitom obiecał unię kościelną i podporządkowanie Kościoła Prawosławnego papiestwu.

M1 Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, w 1604 r. została wydana za mąż za Dymitra Samozwańca. Małżeństwo miało zaspokoić ambicje jej ojca, pragnącego uzyskać ogromne wpływy. W 1605 r. Marynę koronowano w Moskwie na carycę – pierwszą wywodzącą się z Polski. Po zabójstwie pierwszego Dymitra poślubiła drugiego, a po jego śmierci – kozackiego watażkę Iwana Zaruckiego. Zmarła w 1615 r., najprawdopodobniej otruta. Szymon Boguszowicz, *Caryca Maryna Mniszchówna w stroju koronacyjnym*, ok. 1606 r., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

Pretendenta do korony carskiej poparli też polscy i litewscy magnaci mający nadzieję na nadania ziemskie w zachodnich prowincjach państwa rosyjskiego. W październiku 1604 r. żądne łupów i sławy oddziały szlachty polsko-litewskiej liczące kilka tysięcy ludzi przekroczyły granicę z carstwem. Rozpoczęła się **pierwsza dymitriada (1604–1606)**.

Sytuacja wewnętrzna w Rosji sprzyjała Samozwańcowi. Do Dymitra zaczęli się przyłączać chłopi i Kozacy, którzy uwierzyli, że jest prawowitym carem i doprowadzi do poprawy ich losu. Poparli go również bojarzy niechętni Borysowi Godunowowi. W czerwcu **1605 r.** Dymitr Samozwaniec uroczyście wjechał do Moskwy i został **ogłoszony carem**. Jego triumf nie trwał jednak długo. Niechęć społeczeństwa Moskwy budzili zachowujący się wyjątkowo butnie Polacy i Litwini. Ponadto sytuacja Dymitra była niepewna, ponieważ świadomi oszustwa bojarzy pomogli mu tylko dlatego, że chcieli się pozbyć Godunowów. W maju **1606 r. doprowadzili do zamordowania Dymitra i urządzili rzeź Polaków**. Carem ogłoszono bojara Wasyla IV Szujskiego.

W lipcu 1607 r. na terenie Litwy pojawił się kolejny samozwaniec – Dymitr Samozwaniec II, ponoć cudownie ocalony z zamachu w 1606 r. Szybko zyskał poparcie magnatów polskich i litewskich, a także rosyjskich chłopów. Wraz z wojskiem ruszył na Moskwę, czym rozpoczął **drugą dymitriadę (1607–1608)**. Wiosną 1608 r. dotarł do stolicy Rosji. Car Wasyl IV, nie mając wyjścia, rozpoczął rokowania z Rzeczpospolitą, które zakończyły się podpisaniem czteroletniego rozejmu i wymianą jeńców wziętych do niewoli w czasie pierwszej dymitriady.

M2 Fragment *Historii Dymitra fałszywego* autorstwa pułkownika armii królewskiej Józefa Budziły, 1603 r.

Zjawił się w Polszcze [człowiek], który się mienił być synem Iwana Wasilijewicza, imieniem Dymitr Iwanowicz*, który naprzód bawił się w Kijowie, w monastyrze*, w odzieniu czernieckim*, przy tym zaś przy dworze pana wojewody kijowskiego, ks. Konstantyna Ostrogskiego*; tam się opowiedzieć nie chciał, ale się udał do księcia Adama Wiśniowieckiego, powiadając mu i upominając go tym, iż jest własnym potomkiem cara Iwana Wasilijewicza, kniazia moskiewskiego wielkiego, wywodząc*, jako Pan Bóg go cudownie za pomocą doktora jego od śmierci wybawił od Borysa Hodunowa*, który go rozkazał był udawić* [...], że na jego miejscu insze chłopię położono, którego zarzezano*, dano go do jednego bojarskiego syna na chowanie, tenże doktor był dał. A potem radził, żeby się między czerńcy* zakrył. Książę Adam Wiśniowiecki, wziąwszy od niego taką sprawę, dał o tym znać bratu swemu księciu Konstantemu* i do niego go oddał. [...] sługa JM pana kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Sapiehy, do tego ks. Konstantego, do Załoziec przyj[e]chał i dał sprawy, że mu w Uhleczu służył; powiadał i o znakach, które miał na ciele, a gdy je ujrzał, poznał go być prawdziwym Dymitrem Iwanowiczem [...], za czym książę Konstanty oznajmił królowi JM, kazał go król JM do siebie przywieść. Jadąc z nim przez Sambor, wstąpili do pana wojewody sendomirskiego* Jerzego Mniszcha [...].*

J. Budziło, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r.*, oprac. J. Byliński i J. Długosz, Wrocław: Wyd. UWr, 1995, s. 37–38.

Wielka smuta

Okres w dziejach Rosji trwający od 1598 r. (śmierć ostatniego cara z dynastii Rurykowiczów) do 1613 r. (wybór na cara Michała I Romanowa). Charakteryzował się ciągłymi zmianami na tronie moskiewskim, chaosem politycznym, kryzysem społeczno-gospodarczym oraz ingerencją obcych państw w wewnętrzne sprawy Rosji, w tym Rzeczpospolitej.

Dymitriady

Ingerencje zbrojne polskiej i litewskiej magnaterii w wewnętrzne sprawy państwa rosyjskiego podejmowane w celu osadzenia na tronie moskiewskim osób podających się za Dymitra – prawowitego następcę Iwana IV Groźnego. Były dwie dymitriady: w latach 1604–1606 i 1607–1608. Doprowadziły do wojny polsko-rosyjskiej w latach 1609–1618 zakończonej klęską Rzeczpospolitej.

*
Iwan Wasilijewicz – car Iwan IV Groźny
Dymitr Iwanowicz – Dymitr Samozwaniec
monastyr – prawosławny klasztor
odzienie czernieckie – strój mnicha właściwy zakonnikowi obrządku wschodniego
Konstanty Ostrogski – książę, wojewoda kijowski i senator, wpływowy magnat ruski
wywodzić – wyjaśniać, opisywać
Hodunow – Godunow
udawić – udusić
zarzezać – zabić
czerńcy – mnisi Kościoła wschodniego
książę Konstanty – Konstanty Wiśniowiecki, wojewoda bełski oraz ruski, zamożny magnat ruski
sendomirski – sandomierski

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w dymitriadach odegrała Maryna Mniszchówna. **M1**
2. Przedstaw historię Dymitra Samozwańca opisaną w tekście. **M2**

M3 **Taktyka husarii w bitwie pod Kłuszynem opisana przez Samuela Maskiewicza*, XVII w.**

Na koniec [...] żeśmy i kopij wszystkich już postradali [...], a te są husarzowi bardzo potrzebne i [...] nieprzyjacielowi bardzo straszne. [...] Widząc nieprzyjaciel naszą już słabość, rozkazał dwóm kornetom rajtarskim [...], aby się z nami potkali*, a ci sami [...] zwycięstwo nam uczynili, bo jako skoczyli do nas niegotowych i zaraz, wypuściwszy strzelbę, poczęli odwrót czynić zwykłym sposobem dla* nabijania, a drudzy po nich następowali, strzelając. My, nie czekając, póki wszyscy wystrzelą, a widząc, że oni odwrót czynią, posunęliśmy się za nimi [...]. A ci, zapomniawszy nabijać, a drugi i nie wystrzelił, tył podali* i wpadli na wszystkę Moskwę* [...]. Straciwszy serce, Moskwa pierzchać i uciekać w obóz pospołu z Niemcy poczęli, a my, na grzbietach ich jadąc [...], wpadliśmy do obozu ich [...].*

Polska – Rosja: XIV–XVIII wiek. Materiały do nauczania historii, red. J. Chachaj, L. Gorizontow, K. Koczegarow, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2017, s. 113.

Wojna z Rosją o tron carów

Wojska Dymitra Samozwańca II pustoszyły Rosję w poszukiwaniu żywności i łupów, co sprawiło, że w społeczeństwie rosyjskim poparcie dla niego bardzo szybko topniało. Zmiana nastrojów nie poprawiła jednak sytuacji Wasyla IV. Postanowił on wzmocnić swą pozycję przez zawarcie w lutym 1609 r. układu ze Szwecją, na rzecz której zrzekł się pretensji do Inflant. Podpisanie porozumienia Rosji ze Szwecją dało Rzeczpospolitej pretekst do zaangażowania się w rozgrywki wewnętrzne państwa rosyjskiego. Uznano, że pojawiła się szansa odzyskania utraconych przez Litwę ziem ruskich.

W 1609 r. wojska polsko-litewskie przystąpiły do oblężenia Smoleńska. Wasyl IV Szujski wysłał na odsiecz miastu oddziały, które natknęły się na armię pod wodzą hetmana polnego koronnego Stanisława Żółkiewskiego. **4 lipca 1610 r.** doszło do **bitwy pod Kłuszynem**. Mimo przewagi liczebnej armia carska poniosła klęskę, a zwycięstwo otworzyło Polakom drogę do Moskwy. Na wieść o porażce dokonano w stolicy Rosji przewrotu pałacowego – bojarzy obalili cara Wasyla IV i wysłali go do klasztoru. Rządy przejęła rada składająca się z siedmiu bojarów. Umożliwiła ona Żółkiewskiemu wkroczenie bez walki do Moskwy. Wkrótce bojarzy podpisali z hetmanem układ, w którym zdecydowano, że carem zostanie Władysław Waza, syn Zygmunta III. Wasyl IV uznał prawa królewicza Władysława do moskiewskiego tronu, a następnie wraz z dwoma braćmi został przekazany przez

* **Samuel Maskiewicz** – żołnierz husarii, uczestnik wojen z Moskwą, autor pamiętników z lat 1594–1621
kornet rajtarski – oddział kawalerii, która w walce używała głównie pistoletów
potkać się – walczyć
dla – z powodu
podać tył – wycofać się, uciec
Moskwa – tu: oddziały carskie

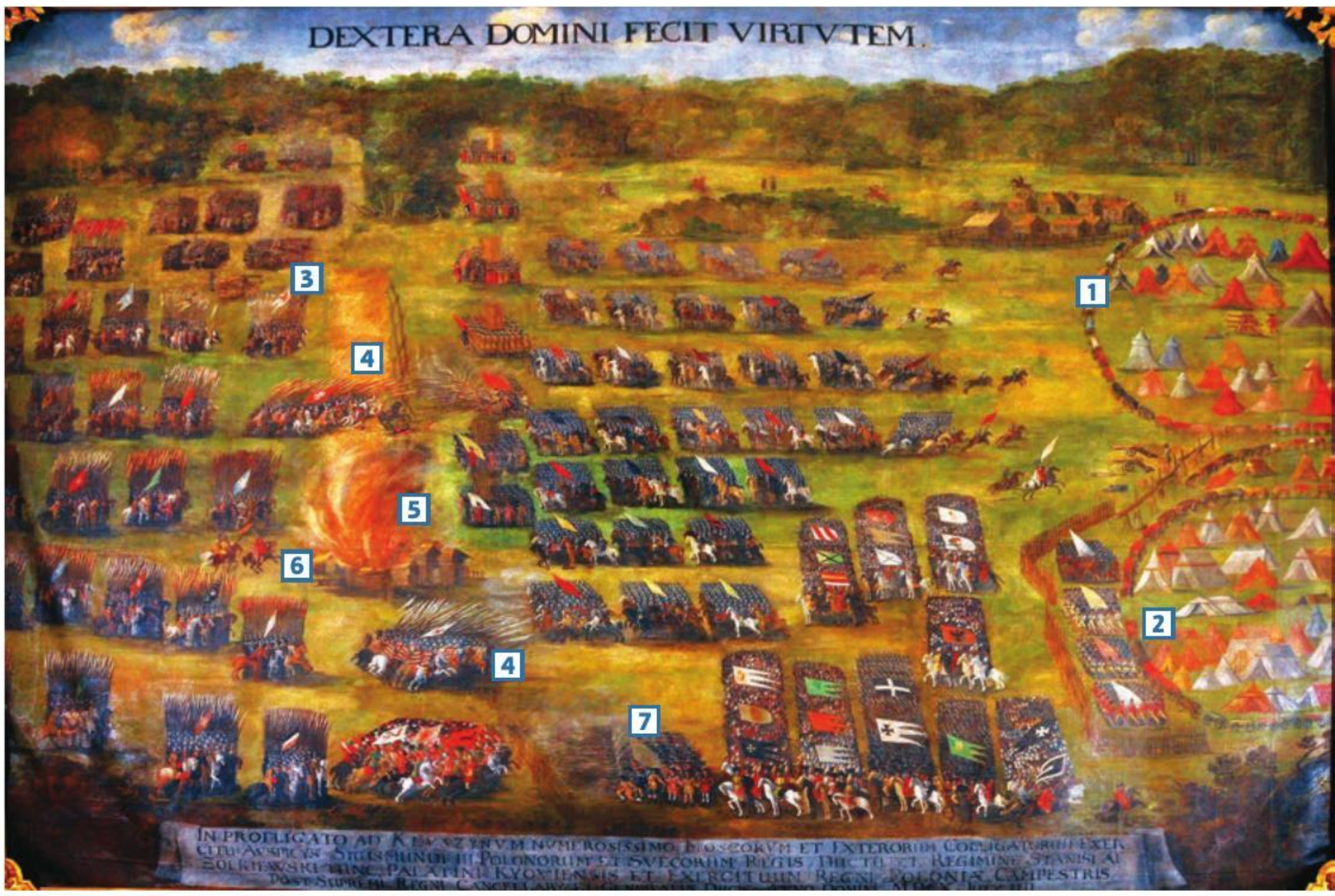

M4 Obraz *Bitwa pod Kłuszynem* namalowany pod okiem samego hetmana Stanisława Żółkiewskiego jest doskonałym źródłem do poznania staropolskiej sztuki wojskowej. Po prawej stronie obrazu artysta umieścił otoczone wozami obozy szwedzki 1 i moskiewski 2, a wojska polskie – po lewej stronie 3. Centrum zajmują nacierająca na przeciwnika husaria 4 i płonąca wioska 5. W jej sąsiedztwie można dostrzec Żółkiewskiego 6 dowodzącego polskimi oddziałami. Widoczna jest uformowana w czworobok piechota szwedzka 7, składająca się z muszkieterów i ochraniających ich pikinierów. Szymon Boguszowicz, *Bitwa pod Kłuszynem*, ok. 1620 r., Lwowska Galeria Obrazów.

bojarów Żółkiewskiemu. Przewieziono ich do Polski, gdzie – po audiencji w Warszawie u Zygmunta III Wazy – zostali uwięzieni.

Polski królewicz Władysław nie objął jednak carskiego tronu, a to za sprawą swego ojca, który postanowił sam zostać carem. Ani bojarzy, ani rosyjscy chłopi nie byli jednak gotowi na rządy gorliwego katolika. Mimo próśb hetmana Żółkiewskiego, Zygmunt III nie chciał słyszeć o objęciu tronu w Moskwie przez swego syna.

Sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. W połowie grudnia 1610 r. zamordowano Dymitra Samozwańca II. Ponadto w rosyjskich miastach zaczęły krążyć pisma wzywające do obrony prawosławia i wyzwolenia stolicy z rąk cudzoziemców.
Doprowadziło to w wielu miejscowościach do zamieszek. Do największych doszło w Moskwie, gdzie stacjonowała polska załoga. Wiosną 1611 r. bojarzy zorganizowali pospolite ruszenie i rozpoczęli oblężenie Kremla. Jesienią 1612 r. głodująca polska załoga skapitulowała. Wkrótce zwołano sobór ziemski, by wybrał nowego władcę. W 1613 r. został nim niespełna 17-letni **Michał Romanow**. Zapoczątkował on dynastię Romanowów, która panowała w Rosji przez ponad 300 lat.

W 1617 r. królewicz Władysław podjął próbę odzyskania utraconych ziem oraz carskiej korony. Mimo początkowych sukcesów i oblegania Moskwy Władysławowi nie udało się zdobyć miasta. Wobec impasu rozpoczęto rokowania pokojowe, zakończone podpisaniem w grudniu **1618 r. rozejmu w Dywilinie**, na mocy którego Rzeczpospolita odzyskała ziemie czernihowską, siewierską i smoleńską. Tron moskiewski pozostał poza zasięgiem królewicza Władysława. Co prawda jeszcze do 1634 r. tytułował się carem, ale plany stworzenia wielkiego imperium pod panowaniem Wazów nie doczekały się realizacji. A dla Rzeczpospolitej rozpoczął się okres długotrwałych wojen z Rosją.

M5 Odzyskanie w 1611 r. Smoleńska, który państwo polsko-litewskie utraciło 97 lat wcześniej, było ogromnym sukcesem Zygmunta III Wazy. Nadworny malarz władcy przedstawił monarchę w glorii zwycięstwa. Jadący na rumaku król ukazany jest z wieńcem laurowym na głowie i buławą wodza w dłoni. Poniżej widać wojska polskie, w tym husarię, a u góry trzymająca w dłoniach trąbę Fama-Wiktoria ogłasza światu zwycięstwo polskiego króla. Tomasz Dolabella, *Zygmunt III Waza na tle oblężenia Smoleńska* (fragment), 1611 r., Zamek Królewski na Wawelu.

M6 **Wykres nr 1. Siły zbrojne Rzeczpospolitej w 1612 r.**

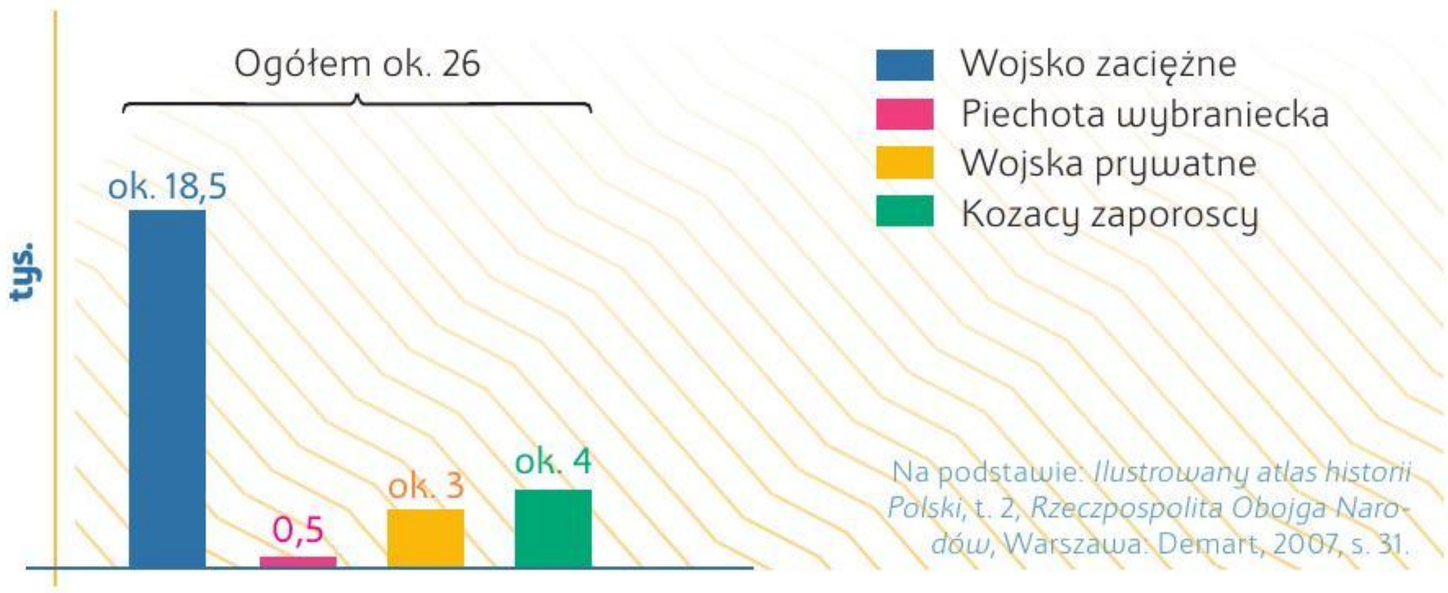

Na podstawie: *Ilustrowany atlas historii Polski*, t. 2, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa: Demart, 2007, s. 31.

Praca z materiałami

1. Opisz staropolską sztukę wojenną na przykładzie bitwy pod Kłuszynem. Wykorzystaj **M3**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Uzasadnij, że obraz Szymona Boguszowicza jest źródłem do poznania dziejów wojskowości. **M4**
3. Omów wydźwięk obrazu Tomasza Dolabelli. **M5**
4. Przedstaw skład i liczebność sił zbrojnych Rzeczpospolitej w czasie wojny z Rosją. **M6**

Rejestr kozacki

Spis Kozaków, których Rzeczpospolita wykorzystywała jako żołnierzy zaciężnych do obrony południowo-wschodnich ziem Korony przed najazdami Tatarów. Kozacy rejestrowi otrzymywali żołd, mieli też zagwarantowaną wolność osobistą i ochronę prawną na czas służby. Nieobjęci rejestrem często się buntowali przeciw powinnościom feudalnym nakładanym przez magnatów i domagali się wciągnięcia ich do rejestru. Pierwszy rejestr kozacki sporządzono w 1572 r. – trzy lata po włączeniu przez Zygmunta Augusta Ukrainy do Korony.

Problem kozacki w Rzeczpospolitej

Od czasu zawarcia unii lubelskiej i wcielenia Ukrainy do Korony w 1569 r. następowało intensywne zagospodarowywanie północnych części tej rozległej krainy zarówno przez polskich magnatów, jak i spolonizowaną ruską szlachtę. Sprzyjała temu korzystna koniunktura na zboże. Magnaci, chcąc wyprodukować jak najwięcej i jak najtaniej, stale powiększali areał uprawny. W ten sposób powstawały ogromne latyfundia. Jednocześnie magnaci nieustannie podnosili obciążenia spoczywające na chłopach ruskich pracujących w folwarkach. Szczególnie uciążliwy był wysoki wymiar pańszczyzny, ponieważ uniemożliwiał chłopom uprawę roli na własne potrzeby. Rosnące obciążenia coraz częściej budziły niechęć, a nawet wrogość do magnatów, tym bardziej że wielu z nich usiłowało narzucić prawosławnemu chłopstwu ruskiemu polską kulturę i religię katolicką. Narastaniu antagonizmów wyznaniowych dodatkowo sprzyjało pojawienie się grekokatolików po unii brzeskiej z 1596 r. (zob. s. 138).

Południowe rejony Ukrainy, głównie tereny Zaporoża, zamieszkiwali wolni **Kozacy** – ludność lokalna oraz zbiegli z latyfundiów chłopi. Zajmowali się rybołówstwem, myślistwem i hodowlą. Na początku XVI w. Kozacy zaporoscy utworzyli organizację wojskową z przywódcą (atamanem) na czele. Jej siedzibą była Sicz Zaporoska, czyli ufortyfikowany obóz kozacki znajdujący się na wyspach położonych w dolnym biegu Dniepru. Kozacy wywoływali powstania przeciwko magnatom wyzyskującym ruskich chłopów. Do pierwszych wystąpień doszło już w latach 90. XVI w.

Kozacy zaporoscy organizowali wyprawy łupieżcze na tereny tureckie aż nad Morze Czarne, co przysparzało kłopotów Rzeczpospolitej, gdyż Kozacy byli jej poddanymi. Królowie polscy dążyli do ograniczenia samowoli Kozaków oraz wykorzystania ich waleczności – początkowo do ochrony pogranicza z Turcją. W tym celu wyodrębniono grupy Kozaków i stworzono **rejestr kozacki**.

Władcy Rzeczpospolitej korzystali z pomocy wojskowej Kozaków, często jednak nie dotrzymywali składanych im obietnic. Wśród samych Kozaków pojawiły się też sprzeczne interesy. O ile starszyzna kozacka była gotowa do współdziałania z polskim królem w zamian za uzyskanie szlachectwa, o tyle chłopstwo ruskie (zwane czernią kozacką) biorące udział w powstaniach kozackich chciało niezależności od Rzeczpospolitej. Wzajemne kontakty komplikował konflikt religijny, ponieważ Kozacy byli gorliwymi wyznawcami prawosławia.

M7 Trzon kozaczyzny stanowili Kozacy zaporoscy, którzy od XV w. osiedlali się na Zaporożu położonym na rubieżach Ukrainy. Grupa była mocno zróżnicowana – od wyjętej spod prawa szlachty po chłopów pańszczyźnianych zbiegłych z dóbr pańskich. Z czasem Kozacy zaporoscy zaczęli tworzyć społeczność zorganizowaną na wzór wojskowy. Mieszkali w warownych obozach zwanych siczami, które znajdowały się na wyspach położonych na Dnieprze. Józef Brandt, *Obóz Zaporożców*, ok. 1895 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

M8 Kozacy w opisie francuskiego inżyniera wojskowego i kartografa Wilhelma Beauplana*, XVII w.

Wspominając o waleczności Kozaków, nie będzie od rzeczy powiedzieć również o ich obyczajach i zajęciach. Wiedzcie więc, że pośród tych Kozaków znajdują się zazwyczaj osoby biegłe we wszystkich rzemiosłach niezbędnych dla potrzeb życia, jako to cieśle, zarówno ci od [budowy] domów, jak i ci od statków, kołodzieje, kowale [...]. Jest to wszak prawdą, że są oni uzdolnieni do wszystkich rzemiosł. [...]

Nic prostackiego w sobie nie mają prócz odzieży; są przebiegli i zręczni, dowcipni i szczerze hojni, nie mają ambicji, by osiągnąć wielkie bogactwo, lecz ogromnie kochają swą wolność, bez której nie chcieliby żyć. Dla niej też podejmują powstania i wszczynają bunty przeciw możnym panom w kraju, gdy zauważają, że ci chcą ich trzymać na wodzy. [...]

Poza tym są to ludzie wiarołomni, zdradzieccy, perfidni, na których zdać się można jedynie w korzystnych okolicznościach. Są silni, bez trudu znoszą upał i chłód, głód i pragnienie, na wojnie wytrwali i niezmordowani, zuchwali i dzielni, a ponadto lekkomyślni, albowiem nie cenią własnego życia.

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, przekł. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik, Warszawa: PIW, 1972, s. 109–110.

Praca z materiałami

1. Opisz cechy charakterystyczne Kozaków. **M7**, **M8**
2. Wyjaśnij, dlaczego – według autora tekstu – Kozacy buntowali się przeciw panom. **M8**

* **Beauplana** (czyt. boplana)

Aby ich nakłonić do zaprzestania łupieżczych najazdów na Turcję, w 1619 r. Rzeczpospolita zwiększyła rejestr kozacki i podniosła żołd. Nie przyniosło to jednak spodziewanego rezultatu. Zwiększenie rejestru kozackiego do 6 tys. osób w 1638 r. i podpisanie kolejnego porozumienia uspokoiło sytuację jedynie na 10 lat.

Powstanie Chmielnickiego

Król Władysław IV, planując wojnę z Turcją, złożył Kozakom wiele obietnic dotyczących m.in. podniesienia limitu rejestru. Nie zdołał ich jednak dotrzymać, dlatego w **1648 r. wybuchło powstanie kozackie**, od nazwiska jego przywódcy nazwane **powstaniem Chmielnickiego**.

Bohdan Chmielnicki podburzył Kozaków, twierdząc, że to magnaci sprzeciwiają się woli króla i dlatego należy się od nich uniezależnić. Okrzyknięty hetmanem, zawarł sojusz z Tatarami. W maju **1648 r.** w **bitwach pod Żółtymi Wodami** i **Korsuniem** Kozacy przy wsparciu Tatarów rozgromili wojsko koronne, a dowodzący nim hetman wielki koronny Mikołaj Potocki i hetman polny koronny Marcin Kalinowski dostali się do niewoli. Jeszcze sromotniejszą klęską zakończyła się **bitwa pod Piławcami** we wrześniu **1648 r.**, gdy żołnierze koronni uciekli w panice, porzucając broń i tabory.

Sytuację skomplikowała śmierć króla Władysława IV w tym samym roku. Zgromadzona na sejmie szlachta nie mogła się zdecydować, czy zawrzeć porozumienie z Kozakami, czy siłą stłumić powstanie. Chmielnicki nie był skłonny do ugody, jego plany bowiem zakładały utworzenie samodzielnego państwa kozackiego.

Bohdan Chmielnicki
(ok. 1595–1657)
Hetman zaporoski, przywódca największego powstania kozackiego przeciw Rzeczpospolitej (1648–1657), jeden z bohaterów narodowych Ukrainy. Zwolennik rozszerzenia autonomii kozackiej oraz utworzenia niezależnego państwa na Ukrainie. Postać oceniana niejednoznacznie. Polacy postrzegają go przez pryzmat powstania, które doprowadziło do częściowej zapaści państwa polsko-litewskiego i długoletniego kryzysu, część Ukraińców – jako winnego oddania Ukrainy w ręce Rosji po ugodzie perejasławskiej. Fragment portretu pędzla nieznanego autora, XVII w., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny objęte powstaniem Chmielnickiego. **M9**
2. Odszukaj na mapie obszary, które Rzeczpospolita utraciła na rzecz Rosji w XVII w. **M9**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób akt ugody perejasławskiej wykorzystywano do celów propagandowych. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

Latem **1649 r.** śmiało przystąpił do **oblężenia Zbaraża**. Ponadmiesięczną zaciętą obroną twierdzy dowodził książę **Jeremi Wiśniowiecki**. Przetrwanie oblężenia zostało okupione ogromnym wysiłkiem i dużymi stratami załogi – ok. tysiąca żołnierzy poległo w czasie walki, a drugie tyle zmarło w wyniku głodu oraz szerzącej się zarazy. Obrońcom z odsieczą ruszyły wojska koronne z królem Janem Kazimierzem na czele. Zostały jednak okrążone przez oddziały tatarsko-kozackie pod Zborowem (sierpień 1649 r.). Od klęski uratowano się dzięki przekupieniu Tatarów, którzy odstąpili od wspierania Kozaków. W tej sytuacji Chmielnicki zgodził się na zawarcie **ugody pod Zborowem** (**1649 r.**). Ugoda dla Kozaków okazała się sukcesem, gdyż strona polska zwiększyła rejestr kozacki aż do 40 tys. osób oraz zgodziła się, aby w trzech województwach ukraińskich (bra-

M9 Wojny Rzeczpospolitej z Rosją i powstanie Chmielnickiego w XVII w.

LEGENDA

- trasa wyprawy Żółkiewskiego w latach 1609–1611
- kierunek działań wojsk rosyjskich w latach 1654–1660
- 1610 miejsce i rok bitwy z okresu wojny polsko-rosyjskiej

Granice ziem przyłączonych:

- do Szwecji
- do Rosji w 1667 r.

- trasa przemarszu wojsk Chmielnickiego w 1648 r.
- 1648 miejsce i rok bitwy z okresu powstania Chmielnickiego
- zasięg powstania kozackiego
- posiadłości Habsburgów
- lenna polskie
- lenna tureckie
- 1654 miejsce i rok zawarcia traktatu
- obecność Polaków w Moskwie w latach 1605–1612
- rzeź Polaków w Moskwie w 1606 r.
- twierdze

cławskim, czernihowskim i kijowskim) urzędy i godności mogli obejmować jedynie przedstawiciele szlachty ruskiej i prawosławnej, a metropolita kijowski został członkiem senatu.

Chmielnicki nie porzucił jednak swych planów i na nowo pozyskał wsparcie Tatarów. Rozpoczął ofensywę, w efekcie której w czerwcu **1651 r.** doszło do **bitwy pod Beresteczkiem**. Zakończyła się ona wygraną armii koronnej. Uderzenia głównych sił koronnych dowodzonych osobiście przez króla Jana Kazimierza oraz jazdy prowadzonej przez Jeremiego Wiśniowieckiego doprowadziły do pogromu przeciwnika oraz ucieczki z pola walki Kozaków i ich tatarskich sojuszników. Zwycięstwa nie udało się jednak wykorzystać, ponieważ szlachta z pospolitego ruszenia odmówiła dalszej walki i wróciła do domu na żniwa.

Działania wojenne trwały nadal, lecz więcej sukcesów odnosili Kozacy. W czerwcu **1652 r.** rozbili armię koronną **pod Batohem**, a po okrążeniu króla Jana Kazimierza w grudniu **1653 r. pod Żwańcem** uzyskali potwierdzenie warunków ugody zborowskiej. Nie rozwiązało to jednak problemu kozackiego. Chmielnicki, zdając sobie sprawę z tego, że ugoda z Rzeczpospolitą nie gwarantuje Kozakom swobody, zaczął rozważać podjęcie współpracy z Moskwą.

18 stycznia **1654 r. w Perejasławiu** pojawili się rosyjscy posłowie. W imieniu cara i soboru ziemskiego zgodzili się na zwiększenie rejestru kozackiego do 60 tys. i zostawili Kozakom prawo wyboru hetmana. Przyrzekli również bronić Ukrainy, która została przyłączona do Rosji. Zawarcie ugody oznaczało wypowiedzenie przez Rosję wojny Rzeczpospolitej i jest uznawane za symboliczny koniec powstania Chmielnickiego, ponieważ Kozacy kontynuowali walkę u boku Rosji.

Rzeczpospolita, chcąc nakłonić Kozaków do zaniechania dalszej walki, doprowadziła do zawarcia **ugody w Hadziaczu w 1658 r.** z następcą Chmielnickiego, atamanem Iwanem Wyhowskim. Był to akt, który na wzór unii polsko-litewskiej z 1569 r. miał przekształcić Rzeczpospolitą w federację Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Ruskiego. Podobnie jak wcześniej szlachta litewska, tak teraz także kozacka miała być zrównana w prawach ze szlachtą polską.

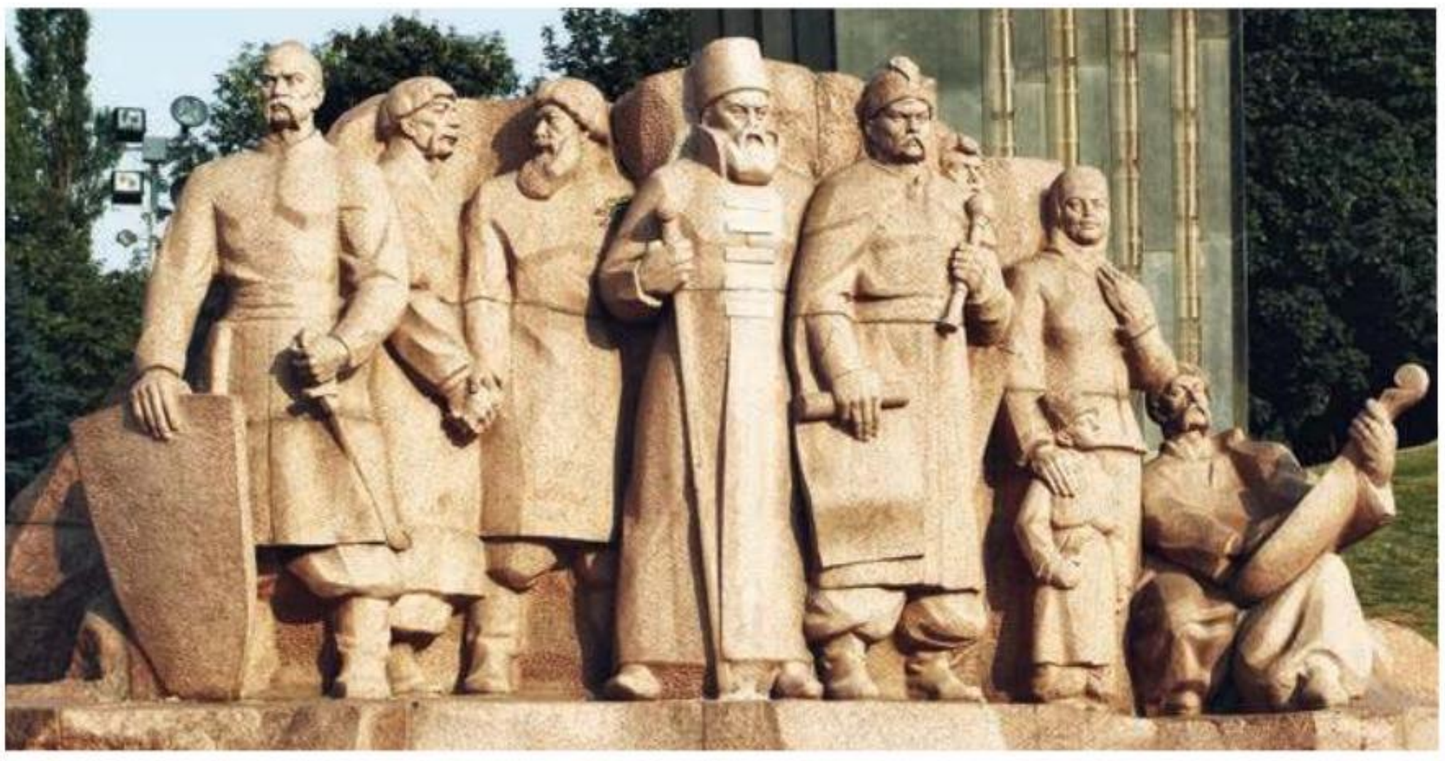

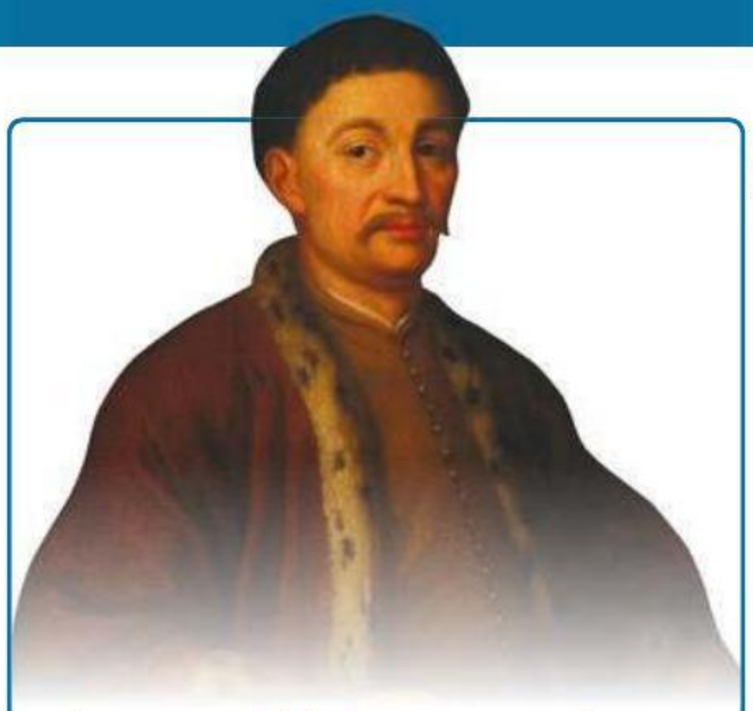

Jeremi Wiśniowiecki

(1612–1651)

Książę, magnat, od 1646 r. wojewoda ruski, dowódca wojsk koronnych. Był właścicielem ogromnych dóbr na Wołyniu i Ukrainie, w tym na Zadnieprzu, w bezpośrednim sąsiedztwie Kozaków zaporoskich. Miał własną armię służącą do obrony latyfundiów. Ufundował wiele kościołów i cerkwi, zakładał miasteczka, a także organizował szkolnictwo katolickie i prawosławne. Odegrał znaczącą rolę w tłumieniu powstania Chmielnickiego. Jego syn Michał Korybut został wybrany na króla polskiego. Portret księcia wykonany przez nieznanego polskiego malarza w XVII w., Muzeum Narodowe w Warszawie.

M10 Podpisanie w 1654 r. ugody perejasławskiej przez Bohdana Chmielnickiego oraz przedstawicieli kozaczyzny nie tylko stało się pretekstem do wypowiedzenia wojny Rzeczpospolitej przez cara Aleksego I, lecz także wepchnęło Kozaków w objęcia Moskwy. Sam Chmielnicki uważał umowę za sojusz wojskowy przeciw Rzeczpospolitej. Nie spodziewał się, że dziesięć lat po jego śmierci podpisanie tego dokumentu doprowadzi do podziału Ukrainy. W okresie sowieckim ugodę wykorzystywano propagandowo, podkreślając długą tradycję sojuszu rosyjsko-ukraińskiego. Fragment Pomnika Przyjaźni Narodów przedstawiającego sygnatariuszy ugody perejasławskiej, 1982 r., Kijów.

Kozacka wojskowość

Kozacy zaporoscy słynęli z doskonałych umiejętności bitewnych. Szczególnie ceniona była niezwykle mobilna kozacka piechota. Podstawowe uzbrojenie kozackiego piechura stanowiły: broń palna (rusznice lub samopały), szable oraz spisy (rodzaj długich dzid).

Charakterystycznym elementem ubioru Kozaków były bufiaste spodnie zwane szarawarami. O przynależności do kozackiej braci świadczył osełedec – wąski kosmyk włosów na czubku ogolonej głowy.

Umiejętności bojowe Kozaków według Wilhelma Beauplana, XVII w.

Największe zdolności i umiejętności przejawiają, walcząc w taborze, za osłoną wozów, ponieważ świetnie strzelają z rusznic, które są ich podstawowym uzbrojeniem, i znakomicie bronią swych stanowisk. Na morzu też nie spisują się najgorzej, nie są jednak nadzwyczajni w siodle. Przypominam sobie, a sam to widziałem, jak zaledwie 200 polskich konnych rozgromiło 2000 ich najlepszych ludzi. Jest niezaprzeczalną prawdą, że pod osłoną taboru 100 Kozaków wcale się nie boi ani tysiąca Polaków, ani nawet tysięcy Tatarów, i gdyby równie waleczni byli na koniu, jak są jako piechurzy, sądzę, iż byliby niezwyciężeni.

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, przekł. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik, Warszawa: PIW, 1972, s. 110.

Praca z infografiką

1. Opisz sposób walki Kozaków.
2. Scharakteryzuj uzbrojenie piechoty kozackiej.

Ugoda hadziacka, zatwierdzona przez sejm oraz króla Jana Kazimierza, przekreślała postanowienia ugody perejasławskiej, na podstawie której Rosja przejęła część Ukrainy należącej do Korony. W konsekwencji ugody hadziackiej wojsko kozackie przeszło na stronę Rzeczpospolitej i walczyło przeciwko Rosji. Jednak trwało to zaledwie rok. Działania Rosji doprowadziły do buntu czerni kozackiej, która obaliła atamana Wyhowskiego. Zastąpiono go przychylnym Rosji synem Bohdana Chmielnickiego. Ten odrzucił ugodę i nie weszła ona w życie. Kozacy kontynuowali walkę po stronie Rosji.

Wojna z Rosją (1654–1667)

Po zawarciu ugody perejasławskiej, jeszcze w **styczniu 1654 r. Rosja podjęła ofensywę**. Jej wojska wkroczyły na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego i zajęły wszystkie ważniejsze miasta, m.in. Smoleńsk, Wilno i Grodno.

Na opanowanych terenach Rosjanie dokonywali metodycznych grabieży. Powodowało to ucieczki chłopów i pustoszenie folwarków, szerzenie się głodu oraz epidemii. Rosjanie wywozili także chłopów do Rosji, ponieważ brakowało tam rąk do pracy.

Jednocześnie z rosyjską okupacją Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczął się w 1655 r. szwedzki najazd na Rzeczpospolitą (potop). Uniemożliwiło to królowi polskiemu zorganizowanie skutecznej kontrofensywy przeciwko Rosji. Jednak postępy Szwedów w Rzeczpospolitej tak bardzo zaniepokoiły Moskwę, że **car zdecydował się na zaprzestanie działań wojennych** i podpisanie układu z polskim królem. Wzrost potęgi Szwecji, naturalnego rywala w walce o dostęp do Bałtyku, nie służył interesom Rosji.

Układ wileński z października **1656 r.** zakładał wspólną walkę przeciwko Szwecji oraz zwrot Rzeczpospolitej wcześniejszych nabytków rosyjskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Ceną miała być elekcja cara na króla Polski po śmierci Jana Kazimierza. Jednak sejm nie był przychylny temu pomysłowi, dlatego carowi postawiono niemożliwy do spełnienia warunek – konwersję na katolicyzm. W związku z tym doszło do **wznowienia działań wojennych przez Rosję** już jesienią **1658 r.** Wojska rosyjskie opanowały Grodno i w styczniu 1660 r. dotarły do Brześcia Litewskiego. Dalsze postępy Rosjan stanowiłyby zagrożenie dla Warszawy.

W maju 1660 r. zakończył się potop i w następnym roku Rosja zawarła rozejm ze Szwecją. Koniec wojny ze Szwecją oznaczał powrót do przerwanych zmagań Rzeczpospolitej z Rosją. Wszystkie siły i środki Rzeczpospolita skierowała na odzyskanie terenów i odbudowę silnej pozycji na Wschodzie. Rosyjskiej ofensywie na Litwie i Ukrainie przeciwstawiła porównywalne siły. Na północy prowadziła skuteczną kontrofensywę pod dowództwem hetmana wielkiego litewskiego Pawła Jana Sapiehy oraz regimentarza Stefana Czarnieckiego, a na południu – hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i marszałka wielkiego koronnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego.

M11 Postanowienia ugody hadziackiej, 1658 r.

Religia grecka starożytna [...], aby przy swoich prerogatywach i wolnym używaniu nabożeństwa zostawała, póki język narodu ruskiego zasięga, we wszystkich miastach i miasteczkach, wsiach, tak w Koronie Polskiej, jako i w Wielkim Księstwie Litewskim, także na sejmach, wojskach, trybunałach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie [...]. [...] Tej zasię wiary*, która jest przeciwko wierze prawosławnej, i która disensją* między rzymskim* i starogreckim* narodem mnoży, żaden z duchownego i świeckiego, senatorskiego i szlacheckiego stanów, cerkwi, monastyrów fundować [...] nie będzie [...]. [...] Wojska zaporoskiego liczba trzydzieści tysięcy być ma, albo jako wielmożny hetman zaporoski na regestrze* poda. [...] Spólna rada i spólne siły być mają tych narodów przeciw każdemu nieprzyjacielowi. Starać się mają te trzy narody spólne wszelkimi sposobami, aby wolna była nawigacja na Czarne Morze Rzeczypospolitej. [...] [...] pozwala temuż narodowi ruskiemu Jego Królewska Mość i Rzeczpospolita wolnych pieczętarzów*, marszałków i podskarbich [...] i inne urzędy narodu ruskiego [mieć].*

T. Bohun, D. Milewski, *Wojny polsko-kozackie*, Warszawa: Fundacja „Mówią Wieki", 2019, s. 139, 141–143.

* **religia grecka starożytna** – religia prawosławna
tej zasię wiary – wiary greckokatolickiej, unickiej
disensja – niezgoda
rzymski – katolicki
starogrecki – prawosławny
regestr – rejestr
pieczętarz – kanclerz

Praca z materiałem

1. Omów główne postanowienia ugody hadziackiej. **M11**

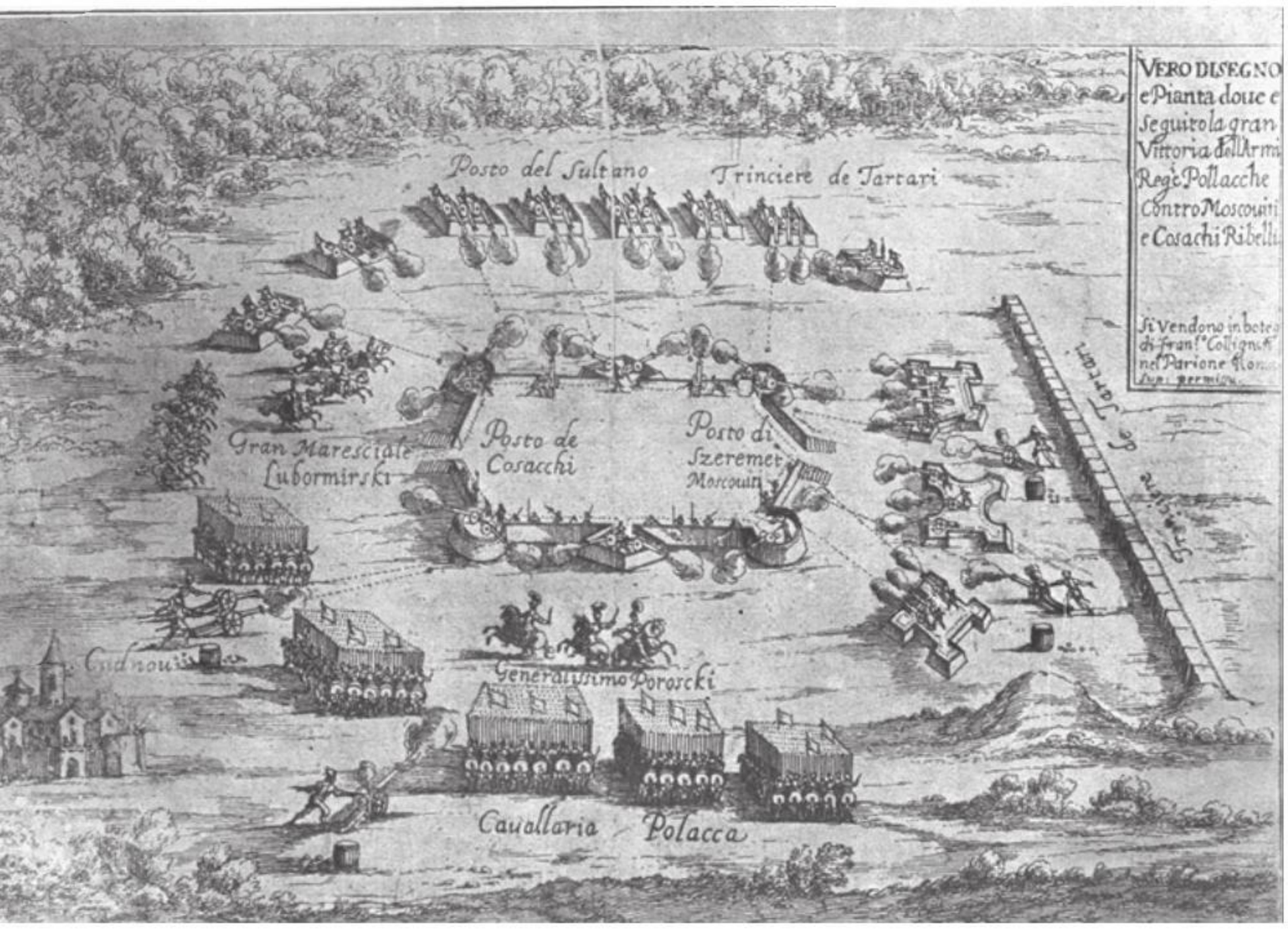

M12 Jeszcze w trakcie bitwy pod Cudnowem doszło do rokowań między stroną polską a Kozakami. W efekcie podpisano ugodę cudnowską, która przywracała postanowienia ugody hadziackiej, z wyjątkiem zapisów dotyczących ustanowienia Księstwa Ruskiego. Kozakom nakazano złożenie przysięgi wierności polskiemu królowi oraz walkę przeciwko Rosji. Ugoda zmieniła na krótko układ sił, gdy wojsko kozackie przeszło na stronę Rzeczpospolitej. Jednak w kolejnych latach konfliktu zarówno ugoda, jak i zwycięstwo w bitwie pod Cudnowem zostały zaprzepaszczone. Przyczynił się do tego m.in. hetman Jerzy Sebastian Lubomirski, który doprowadził do wszczęcia buntu przeciw królowi Janowi Kazimierzowi. Włoska ilustracja z XVII w. ukazuje bitwę pod Cudnowem.

Praca z materiałem

1. Omów znaczenie bitwy pod Cudnowem dla dalszych losów wojny Rzeczpospolitej z Rosją. **M12**

Na pierwszym etapie zmagań (1660–1661) Rzeczpospolita odnosiła sukcesy na obu frontach. Na Litwie pokonano Rosjan pod Połonką i wyzwolono tereny aż po Berezynę. Na Ukrainie pokonano Kozaków pod Słobodyszczami, a Rosjan – w **bitwie pod Cudnowem** w listopadzie **1660 r.** W drugim okresie zmagań (1663–1664) Rzeczpospolita poniosła porażkę. O ile siłom dowodzonym przez chorążego Jana Sobieskiego udało się dotrzeć aż do rzeki Worskli na południu, o tyle na północy główne siły koronne dowodzone osobiście przez króla Jana Kazimierza oraz Stefana Czarnieckiego natrafiły na skuteczny opór. Nie pomógł spektakularny wypad w głąb Rosji i dotarcie aż do Siewska. Na początku 1664 r. król zarządził odwrót, gdyż nie dysponował wystarczającymi siłami do trwałego utrzymania opanowanych terenów. Ponadto wiosną **1664 r.** na prawobrzeżnej Ukrainie wybuchł potężny bunt kozacki. To ostatecznie przesądziło o **podjęciu rokowań z Rosją**.

Rozejm w Andruszowie i zakończenie wojny z Rosją

Wojnę Rzeczpospolitej z Rosją zakończył **rozejm** podpisany 30 stycznia **1667 r. w Andruszowie**. Na jego mocy Rosja zatrzymała zagarnięte ziemie: Smoleńszczyznę, Siewierszczyznę oraz województwo czernihowskie. Uzyskała też kosztem Rzeczpospolitej lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem. Zaporoże wraz z Dzikimi Polami znalazło się pod wspólnym zarządem Rosji i Rzeczpospolitej – jednak tylko teoretycznie, gdyż w praktyce władza tej ostatniej nad tym terytorium pozostała jedynie na papierze. Prawobrzeżna część Ukrainy z ważnymi twierdzami – Zbarażem, Kamieńcem Podolskim i Barem – pozostała przy Rzeczpospolitej. Dla Kozaków rozejm andruszowski oznaczał podział Ukrainy i koniec aspiracji niepodległościowych.

Wojna z Rosją trwała ponad 13 lat i była jednym z najdłuższych konfliktów w historii Rzeczpospolitej. W jego wyniku poniosła ona znaczne straty terytorialne. Konflikt przypadł na bardzo trudny okres w dziejach Rzeczpospolitej – wyczerpanej tłumieniem powstania Chmielnickiego i koniecznością prowadzenia wojny równocześnie z Rosją i ze Szwecją. Targały nią też liczne problemy wewnętrzne, m.in. rokosz Lubomirskiego (zob. s. 254). Z kolei Rosja do wojny przygotowywała się od dłuższego czasu i skutecznie wykorzystała trudną sytuację Rzeczpospolitej. W wyniku wojny Rosja zyskała przewagę na Wschodzie, co umożliwiło jej budowanie mocarstwowej pozycji.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz wojny polsko-rosyjskie w XVII w.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Rzeczpospolitej miał zanik perspektyw na objęcie władzy w Moskwie przez królewicza Władysława.
3. Przedstaw przyczyny, przebieg i skutki powstania Chmielnickiego.
4. Oceń zyski i straty wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą na Wschodzie.

Wojny Rzeczpospolitej z Rosją i powstanie Chmielnickiego

Podsumowanie

23

◆ Dymitriady (1604–1606, 1607–1608)

Pierwsza dymitriada
- 1604 – wyprawa na Moskwę oddziałów polsko-litewskich
- 1605 – zdobycie Moskwy i koronacja Dymitra Samozwańca na cara
- 1606 – zamordowanie Dymitra i rzeź Polaków

Druga dymitriada
- 1607 – wyprawa na Moskwę wojsk magnatów litewskich i polskich, poparta przez rosyjskich chłopów

◆ Wojna z Rosją o tron carów (1609–1618)

1609 – oblężenie Smoleńska przez oddziały polsko-litewskie.
1610 – bitwa pod Kłuszynem, zwycięstwo armii koronnej pod wodzą Stanisława Żółkiewskiego.
Odsunięcie od rządów cara Wasyla IV i układ z bojarami – korona cara dla Władysława Wazy, syna Zygmunta III.
Przekazanie Polakom zdetronizowanego cara Wasyla IV oraz jego braci.
Pospolite ruszenie bojarów przeciwko panowaniu Polaków.
1612 – oblężenie przez Rosjan polskiej załogi na Kremlu w Moskwie i kapitulacja Polaków.
1613 – wybór Michała Romanowa na cara Rosji, początek panowania dynastii Romanowów.
1618 – rozejm w Dywilinie – odzyskanie przez Rzeczpospolitą ziem: czernihowskiej, siewierskiej i smoleńskiej; tron moskiewski poza zasięgiem królewicza.

◆ Problem kozacki w Rzeczpospolitej

Zagospodarowywanie terenów Ukrainy oraz tworzenie ogromnych latyfundiów przez polskich magnatów i spolonizowaną ruską szlachtę.
Postępujący wyzysk ruskich chłopów, narzucanie im polskiej kultury i religii katolickiej.
Animozje między Kozakami a niedotrzymującymi obietnic królami polskimi w kwestii rejestru kozackiego.
Dążenia Kozaków do samodzielności politycznej na Ukrainie.

◆ Powstanie Chmielnickiego (1648–1657)

1648 – wybuch powstania kozackiego pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego.
1654 – ugoda w Perejasławiu między Rosją a Kozakami – zwiększenie rejestru kozackiego przez Rosję, przyłączenie Ukrainy do Rosji.
Walka Kozaków u boku Rosji do 1657 r.
1658 – ugoda w Hadziaczu zakładająca utworzenie federacji Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Ruskiego.

◆ Wojna z Rosją (1654–1667)

1654 – ofensywa Rosji w Wielkim Księstwie Litewskim.
1656 – układ wileński i zaprzestanie działań wojennych przez Rosję.
1658 – wznowienie działań przez Rosję.
1660–1661 – sukcesy sił Rzeczpospolitej i wygrana bitwa pod Cudnowem.
1663–1664 – brak sił Rzeczpospolitej, by trwale utrzymać zdobycze, bunt Kozaków na prawobrzeżnej Ukrainie i podjęcie rokowań z Rosją.
1667 – rozejm w Andruszowie, zatrzymanie przez Rosję zagarniętych terenów litewskich – Smoleńszczyzny, Siewierszczyzny i województwa czernihowskiego, a także należącej do Rzeczpospolitej lewobrzeżnej Ukrainy.

Polecane publikacje

K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze: Infort Editions, 2004.

M. Pięta, *Od I Dymitriady do rozejmu w Dywilinie. Z dziejów wojen polsko-moskiewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Zabrze: Infort Editions, 2018.

W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie: dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków: Wyd. Avalon, 2016.

24 Kryzys Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.

1648
początek panowania Jana Kazimierza Wazy

1652
pierwsze *liberum veto*

1665–1666
rokosz Lubomirskiego

1666
bitwa pod Mątwami

1668
abdykacja Jana Kazimierza Wazy

Przypomnij

- Z kim Rzeczpospolita toczyła wojny w XVII w.?

Cel lekcji

- Poznam sytuację wewnętrzną Rzeczpospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy.

Po lekcji

- Przedstawiam zmiany terytorialne Rzeczpospolitej Obojga Narodów w wyniku XVII-wiecznych wojen.
- Wyjaśniam przyczyny kryzysu wewnętrznego i załamania gospodarczego Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.
- Oceniam rolę zasady *liberum veto* w funkcjonowaniu demokracji szlacheckiej.
- Opisuję i oceniam projekty wzmocnienia władzy królewskiej przez Jana Kazimierza Wazę.

Straty ludnościowe w wyniku wojen XVII w.

Rzeczpospolita przez cały wiek XVII (z niewielkimi przerwami) toczyła wojny z sąsiadami: Szwecją, Rosją oraz Turcją. Od 1648 r. działania zbrojne prowadzono na terytorium państwa polsko-litewskiego. W niektórych latach w okresie 1655–1660 walki obejmowały prawie cały obszar Rzeczpospolitej i były prowadzone z kilkoma państwami jednocześnie.

Wojny wraz z towarzyszącymi im **klęskami elementarnymi** (jak epidemie czy klęski głodu) przyczyniły się do znacznego **spadku liczby ludności**. W 1650 r. w państwie polsko-litewskim mieszkało ok. 11 mln osób. Przyjmuje się, że w kolejnych latach liczba ludności zmalała o jedną trzecią. Spadek populacji najmocniej dotknął te prowincje Rzeczpospolitej, które najdłużej znajdowały się pod szwedzką okupacją, tj. Prusy Królewskie i Wielkopolskę. Ich straty szacuje się łącznie na ponad 60%, Mazowsza zaś – na 40%.

Poważnie ucierpiały też miasta, np. wielkość strat Wielkopolski określa się na dwie trzecie mieszkańców. W najgorszej sytuacji znalazły się mazowieckie miasteczka o drewnianej zabudowie, w dużej części spalone, które nie podniosły się z upadku do końca XVII w. Większość z nich wyludniła się w prawie 70%. Liczba mieszkańców Warszawy zmalała z 18–20 tys. przed potopem szwedzkim do 6 tys. w 1659 r.

Na zmiany w zaludnieniu wpływ miały również ruchy migracyjne. Mieszkańcy Rzeczpospolitej, szukając spokoju i bezpieczeństwa, wyjeżdżali (często na zawsze) na Śląsk, do Prus Książęcych, na Węgry, a nawet do Mołdawii i na Wołoszczyznę.

M1 **Tabela nr 1. Liczba mieszkańców poszczególnych regionów Polski w latach ok. 1578–1662 (w tys.)**

Region	Ok. 1578 r.	Ok. 1662 r.
Wielkopolska	1175,2	827,2
Małopolska	1177,6	1056,7
Mazowsze	799,6	365,6
Podlasie	203,6	125,3

Źródło: *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, Warszawa: Zakład Wyd. Statystycznych, 1994, s. 28.

Straty materialne

Rzeczpospolita w czasie wojen szwedzkich poniosła olbrzymie straty materialne. Szwedzi na ogół stosowali zasadę, że „wojna żywi się sama". W związku z tym – aby móc eksploatować gospodarczo tereny, na których dłużej stacjonowali – nie dopuszczali się tam gwałtów i rabunków. Na początku potopu, kiedy jeszcze Karol X Gustaw pragnął pozyskać polską szlachtę, zakazał oddziałom szwedzkim grabieży i podpaleń. Żołnierzy popełniających takie czyny kazał surowo karać.

Jednak z biegiem czasu sytuacja się zmieniła – Szwedzi w czasie potopu zniszczyli liczne wsie i miasta, a także **zagrabili dobra kultury**. Wywieźli np. zasoby 67 bibliotek i 16 archiwów, które trafiły m.in. do zbiorów biblioteki uniwersyteckiej w Uppsali.

Zniszczeń dokonywały również oddziały polskie, np. żołnierze pospolitego ruszenia wielkopolskiego spalili Leszno w odwecie za współpracę ze Szwedami części tamtejszych mieszczan wyznających luteranizm. Z kolei wojska polskie i cesarskie (które wspierały armię Jana Kazimierza od 1657 r.) stacjonujące w Prusach Królewskich żyły na koszt miejscowej ludności, głównie chłopów, rekwirując żywność dla siebie i koni. Potwierdza to w swym pamiętniku Hieronim Chrystian Holsten – niemiecki żołnierz zaciężny służący w polskiej armii – który zanotował po przybyciu ze swym oddziałem na Żuławy: „Wkrótce też porozbieraliśmy okoliczne wsie na materiał do zbudowania obozu. Wszyscy chłopi uciekli z dobytkiem".

W połowie XVII w. każde miasto Rzeczpospolitej ucierpiało z powodu działań militarnych. Wiele mniejszych miast zostało zniszczonych prawie całkowicie, wśród nich Chojnice, Inowrocław, Kościerzyna, Leszno, Łęczyca, Oświęcim i Świecie. Po zakończeniu działań wojennych spora ich część nie była w stanie szybko się podnieść z upadku ani odbudować handlu i produkcji rzemieślniczej.

Wśród dużych polskich ośrodków miejskich poważne **straty finansowe** i **zniszczenia zabudowy** odnotowano w Elblągu, Poznaniu, Warszawie, Krakowie, Lublinie i Toruniu. Wilno zostało zajęte i spustoszone przez wojska moskiewskie. Jedynie Gdańsk i Lwów uniknęły zajęcia przez obce wojska. Dobrze ufortyfikowany Gdańsk, mimo że nie został zdobyty przez Szwedów, w wyniku zarazy, która nawiedziła miasto podczas potopu, utracił 9 tys. mieszkańców oraz poniósł znaczne straty ekonomiczne. Blokada portu uniemożliwiła wywóz zboża, najważniejszego towaru eksportowego Gdańszczan. Bardzo wyraźnie **spadły dochody z opłat celnych** nakładanych na statki i towary – średnio z ok. 200 tys. zł rocznie przed potopem do ok. 80 tys. zł w trakcie działań wojennych.

Kraków po kapitulacji w 1655 r. został obciążony kontrybucją w wysokości 300 tys. zł, ponadto rozlokowała się w nim 3-tysięczna szwedzka załoga. Podczas dwuletniej okupacji zniszczono część zabudowy znajdującej się w obrębie murów miasta. Ograniczenie kontaktów handlowych z innymi regionami, przede wszystkim ze Śląskiem, przyczyniło się do uszczuplenia zysków krakowskich mieszczan. Znacznie **zredukowany handel tranzytowy** przez Kraków doprowadził do kolejnych wymiernych strat finansowych.

Jednym z najbardziej zniszczonych miast była Warszawa. Szwedzi spalili Nowe Miasto i przedmieścia, a także wiele ulic w centrum. W niektórych miejscach prawie cała zabudowa została niemal zrównana z ziemią (np. przy ul. Długiej, Senatorskiej, a przy Ordynackiej w 90%). Zdewastowano Zamek Królewski, który Szwedzi doszczętnie ograbili, a następnie zamierzali wysadzić. Nie doszło do tego, ale wiele pomieszczeń zamieniono na stajnie.

M2 **Wykres nr 1. Liczba dymów (domostw) w województwach Małopolski w 1629 i 1661 r.**

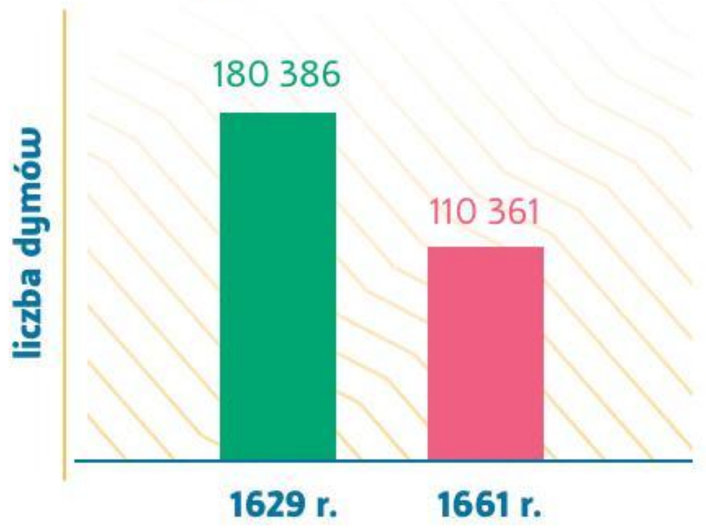

Źródło: *Wielka historia Polski*, t. 5, J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2004, s. 76.

M3 **Wykres nr 2. Spadek liczby dymów w województwach Małopolski do 1661 r.**

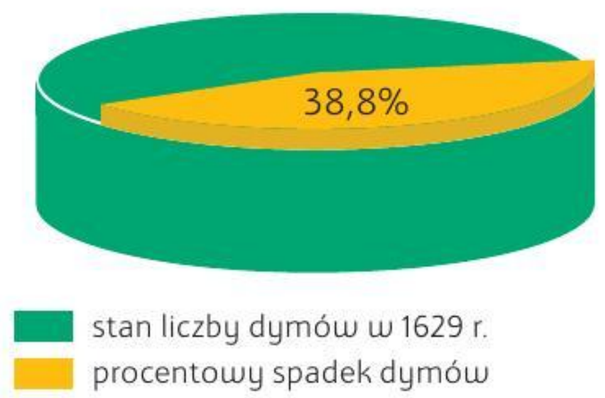

Źródło: *Wielka historia Polski*, t. 5, J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2004, s. 76.

Praca z materiałami

1. Wskaż region, w którym nastąpił największy spadek liczby ludności w porównaniu z 1578 r. **M1**
2. Wyjaśnij, z czego wynikał spadek liczby ludności i dymów w połowie XVII w. **M1**, **M2**, **M3**

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej na początku XVII w.
- Rzeczpospolita na początku XVIII w.
- Brandenburgia-Prusy (od 1701 Król. Pruskie)
- posiadłości Habsburgów
- posiadłości Imperium Osmańskiego
- lenna polskie
- lenna tureckie
- **1.** ziemia lęborska (od 1657 branden.)
- **2.** ziemia bytowska (od 1657 branden.)

M4 Straty terytorialne Rzeczpospolitej w XVII w.

Straty terytorialne

Na początku lat 20. XVII w. Rzeczpospolita Obojga Narodów zajmowała obszar ok. 990 tys. km^2, co czyniło ją jednym z największych państw europejskich. Wkrótce jednak, w efekcie wojen, jej terytorium zaczęło się kurczyć. Już w 1622 r. na mocy rozejmu w Mitawie państwo polsko-litewskie straciło na rzecz Szwecji obszar Inflant do rzeki Dźwiny, poza ich częścią południową zwaną odtąd Inflantami polskimi. W granicach Rzeczpospolitej pozostała również Kurlandia. Warunki tego porozumienia zostały potwierdzone pokojem w Oliwie w 1660 r.

W drugiej połowie XVII w. Rzeczpospolita poniosła kolejne straty terytorialne. Województwa smoleńskie, siewierskie i czernihowskie oraz lewobrzeżna część Ukrainy z Kijowem przypadły po rozejmie andruszowskim państwu moskiewskiemu. Zdobycze te zostały usankcjonowane porozumieniem zawartym w Moskwie w 1686 r. (pokój Grzymułtowskiego, zob. s. 263). W 1657 r., na mocy traktatu welawsko-bydgoskiego, uniezależniły się od Rzeczpospolitej Prusy Książęce będące dotąd jej lennem.

Wskutek wojen pod koniec XVII w. **terytorium Rzeczpospolitej zajmowało ok. 700 tys. km^2**.

Zniszczenie kraju i załamanie gospodarcze

W wyniku XVII-wiecznych wojen ucierpiało także rolnictwo, zwłaszcza w Koronie. Wiele szkód wyrządziły wojska szwedzkie przetaczające się przez kraj w czasie potopu, co skutkowało **zniszczeniem i nieobsiewaniem pól**, a tym samym **zmniejszeniem się areału uprawnego** oraz samych **plonów**. Trudno jest jednoznacznie oszacować straty folwarków szlacheckich i gospodarstw chłopskich. Na początku lat 60. XVII w. w Wielkopolsce ok. 50–70% gruntów kmiecych w dobrach królewskich nie było uprawianych. Na Mazowszu w tym samym czasie obsiano na terenach królewszczyzn jedynie 15% łanów chłopskich. W całej tej prowincji ok. 60% ziemi leżało odłogiem, nie miał jej bowiem kto uprawiać. W dobrach biskupstwa płockiego w latach 1650–1693 obszar pól chłopskich zmniejszył się o połowę. Z kolei wysiewy folwarczne spadły o 40%. Świadczyło to o bardzo powolnej odbudowie ze zniszczeń wojennych.

W królewszczyznach położonych w Prusach Królewskich przestało istnieć 127 z 425 wsi, czyli prawie jedna trzecia. W pozostałych wsiach zniszczenia sięgały 50%. W tej i innych prowincjach wraz z gospodarstwami chłopskimi upadły działające tam warsztaty rzemieślnicze, tartaki, browary, smolarnie i garbarnie. **Zmalało również pogłowie hodowanego bydła**.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny, które Rzeczpospolita utraciła w wyniku wojen w XVII w. **M4**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób potop szwedzki wpłynął na załamanie gospodarcze kraju. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Szacuje się, że tylko w czasie potopu szwedzkiego straty poniesione przez Rzeczpospolitą osiągnęły równowartość dzisiejszych ok. 4 mld zł. Według danych Fundacji Odbudowy Zniszczeń Dokonanych w Czasie Potopu Szwedzkiego zostało całkowicie zniszczonych: 188 miast, 186 wsi, 81 zamków, 136 kościołów, 30 młynów, 10 browarów i 89 pałaców. Poważnie ucierpiało również największe miasto handlowe Rzeczpospolitej – Gdańsk. Co prawda nie zostało ono zdobyte przez Szwedów, ale blokada doprowadziła do znacznego zniszczenia jego zaplecza gospodarczego. Wojska Karola Gustawa splądrowały m.in. żyzne Żuławy i zniszczyły sieć wałów przeciwpowodziowych, co przyczyniło się do zalania tego regionu. Henryk Pillati, *Na pobojowisku – Szwedzi w Polsce w roku 1655*, ok. 1860–1870, Muzeum Narodowe w Warszawie.

Gospodarstwo zagrodnicze

Gospodarstwo będące własnością chłopa zwanego zagrodnikiem, składające się z domu i niewielkiego pola (nie większego niż 1/4 łanu). Właściciele gospodarstw zagrodniczych często najmowali się do wykonywania prac dodatkowych, by zdobyć środki na utrzymanie rodziny. Byli również zobowiązani do odrabiania pańszczyzny.

Gospodarstwo chałupnicze

Gospodarstwo składające się jedynie z domu oraz małego ogrodu, należące do chałupnika – chłopa bezrolnego (lub prawie bezrolnego), zobowiązanego do odrabiania pańszczyzny.

W wyniku potopu nastąpiły istotne zmiany w strukturze społecznej wsi. Znacznie się zmniejszyła liczba większych i średnich gospodarstw chłopskich. **Ubóstwo chłopów** sprawiało, że szlachcic musiał ich wyposażać w tzw. załogę, czyli dawał im własne bydło i zboże na zasiew, aby odbudowali zniszczone gospodarstwa. Na wsi zaczęły dominować **gospodarstwa zagrodnicze** i **chałupnicze**. Stan ten utrzymał się aż do rozbiorów Rzeczpospolitej.

W tym samym czasie zmalało zapotrzebowanie na polskie zboże w krajach europejskich. Anglia i Francja, dzięki zmianom dokonanym w rolnictwie, uzyskiwały znacznie większe plony. Mogły więc nie tylko zaspokajać własne potrzeby, lecz także sprzedawać nadwyżki zboża na rynkach zagranicznych. Pojawiła się też konkurencja ze strony Rosji, która po zdobyciu dostępu do Bałtyku zaczęła na dużą skalę eksportować produkty będące do tej pory domeną handlu Rzeczpospolitej Obojga Narodów, tj. zboże, skóry i drewno.

Rzemieślnicy zrujnowani w wyniku działań wojennych nie mieli środków na odbudowanie **zniszczonych warsztatów**. Zabrakło też klientów, chłopów bowiem nie było stać na zakup ich produktów. W Toruniu przed potopem pracowało 713 rzemieślników różnych specjalności, a w 1685 r. – już tylko 550. W drugiej połowie XVII w. nastąpił zauważalny **spadek produkcji ołowiu, srebra i miedzi** w Staropolskim Okręgu Przemysłowym (w rejonie Gór Świętokrzyskich). Kopalnie ołowiu obok Chęcin zostały uszkodzone przez Szwedów, a w 1660 r. zalała je woda, więc wstrzymano wydobycie rudy. Przestano również eksploatować miedź w kopalniach kieleckich. Czynne pozostały kopalnie żelaza i ołowiu pod Szydłowcem. Jak się wydaje, jedynie przemysł zbrojeniowy nie poniósł większych strat, ponieważ zapotrzebowanie na broń i amunicję w trakcie działań wojennych nieustannie rosło, co przyczyniło się do **rozbudowy manufaktur zbrojeniowych**.

Największymi i najważniejszymi kopalniami były nadal żupy solne w Wieliczce oraz Bochni, w których pracowało ok. tysiąca górników. Musiały się one jednak zmagać z nielegalnym importem tańszej soli z zagranicy.

M6 Tabela nr 2. Eksport towarów drogą morską z Elbląga w 1648 i 1664 r.

Produkty	1648 r.	1664 r.
Zboża	77,4%	19,1%
Towary leśne	9,9%	30,6%
Wyroby przemysłowe	4,8%	3,1%
Żywność	0,1%	0,1%
Ogółem (w tys. zł pol.)	770,1	147,9

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 2, *Gospodarka*, Warszawa: Zakład Wyd. Statystycznych, 2006, s. 150.

Kryzys monetarny

Prowadzenie wojen wymagało ogromnych nakładów finansowych, a pieniędzy w skarbcu Rzeczpospolitej brakowało. Aby wypłacić żołd żołnierzom, zaczęto **bić monetę niepełnowartościową**. Inicjatorem tego procederu był zarządca mennicy krakowskiej Tytus Liwiusz Boratini, od którego nazwiska tę miedzianą monetę nazywano boratynką. Jak się okazało, w latach 1659–1668 pieniądza o niepełnej wartości wybito zbyt dużo w stosunku do potrzeb.

Z kolei między 1664 a 1667 r. bito monetę zwaną potocznie tynfem lub tymfem (od nazwiska ówczesnego dzierżawcy mennic koronnych Andrzeja Tymfa). Jej deklarowany nominał wynosił 30 gr, jednak srebro użyte do produkcji miało wartość nieprzekraczającą 10–15 gr. Na awersie tymfa

zamieszczono łacińską inskrypcję brzmiącą w polskim tłumaczeniu: „Cenę daje ocalenie kraju i to lepsze jest od kruszcu", co miało wyjaśniać powód, dla którego król zdecydował się na bicie monety niepełnowartościowej. Niebawem uwidoczniły się skutki wypuszczenia na rynek tak złego pieniądza – pojawiła się inflacja.

Wojny z połowy XVII w. przyczyniły się do znaczącego **obniżenia dochodów Rzeczpospolitej**. Król musiał udzielać licznych zwolnień podatkowych wielu miastom i miasteczkom, gdyż nie było ich stać na płacenie podatków. Ponadto chciał w ten sposób zapoczątkować odbudowę zniszczonej infrastruktury miejskiej.

M7 Tymfy bite po potopie szwedzkim miały pomóc Rzeczpospolitej przezwyciężyć kryzys, co się ostatecznie nie udało. Moneta nie była ceniona przez współczesnych. Na awersie znajdował się królewski monogram ICR oznaczający: *Ioannes Casimirus* (czyt. kaz-imirus) *Rex*. Odczytywano go często jako *Initium Calamitatis* (czyt. kalamitatis) *Regni*, co znaczy po łacinie: „początek nieszczęść królestwa". Utarło się również ironiczne powiedzenie „dobry żart tynfa wart". Tymf z 1664 r.

Kryzys kultury szlacheckiej

Liczne wojny odbiły się nie tylko na gospodarce, lecz także na życiu kulturalnym i oświacie. W porównaniu z XVI w. **zmalała liczba szkół** oraz **osób umiejących czytać i pisać**. Na podstawie dotychczasowych badań szacuje się, że w XVII w. potrafiło czytać nie więcej niż 2% chłopów, do 5% biedoty miejskiej, do 40% mieszczan i 70–90% szlachty (zależnie od zamożności). Na Żmudzi większość tamtejszej szlachty była analfabetami. W kraju malała liczba szkół parafialnych, w których i tak poziom nauczania pozostawiał wiele do życzenia.

W połowie XVII w. uwidocznił się **spadek jakości szlacheckiego wykształcenia**. Szlachta przestała wysyłać synów na studia zagraniczne, uważając, że wystarczy im nauka w kolegiach jezuickich, w których poziom nauczania wyraźnie się obniżył w porównaniu z drugą połową XVI w. Ogromny wpływ na mentalność szlachty miała również kultura sarmacka. Szlachcic kierował się swojskością i rodzimością, a nie obcymi wzorami, co okazywał choćby noszeniem charakterystycznego stroju (zob. s. 111). W 1603 r. pojawił się pierwszy polski *Indeks ksiąg zakazanych* sporządzony przez biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego. Ograniczenie dostępu do książek, które skłaniały do krytycyzmu, refleksji i były nośnikami rozwoju, pogłębiało obskurantyzm szlachty, czyli wrogie nastawienie do nauki i postępu.

Wojny z połowy XVII w. sprawiły, że w szlacheckiej mentalności zaczęła dominować **niechęć do obcych**, w tym także wyznawców innych religii.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy dane obrazują kryzys gospodarczy, jaki dotknął Rzeczpospolitą w połowie XVII w. Odpowiedź uzasadnij. **M6**
2. Opisz stosunek współczesnych do polityki monetarnej Jana Kazimierza. **M7**

Pierwszy polski *Indeks ksiąg zakazanych* został sporządzony w ramach wprowadzania reformy trydenckiej. Zawierał 130-stronicowy wykaz dzieł, których drukowanie i czytanie było zabronione. Na liście znalazły się m.in. utwory autorów związanych z reformacją – Jana Łaskiego i Andrzeja Frycza Modrzewskiego. W indeksie umieszczono również wytyczne dla wydawców. Musieli oni przekazać tekst dzieła biskupowi lub inkwizytorowi do zaaprobowania. Wydrukowana książka wracała do „cenzora", który sprawdzał jej zgodność z zaakceptowaną wcześniej wersją.

M8 **Działanie sejmu w relacji nuncjusza apostolskiego Honorata Viscontiego*, 1636 r.**

Królowie mają niemało kłopotu z tymi posłami ziemskimi, którzy [...] nie tylko dzielnie bronią słusznych praw szlacheckich, ale i uporczywie obstają przy mniej godziwie nabytych, osobliwie gdy jaka ziemia lub powiat, gdzie szlachta jest mniej oświecona, przyśle na sejm jakiego półgłówka, jakiego paliwodę*, stąd tylko znanych, że umieją dobrze hałasować i sprzeciwiać się rozumniejszym od siebie. Ta jednak izba poselska doszła do takiej władzy, że gdy dawniej miała tylko głos doradczy, dziś wszystko stanowi i gdy się w niej na co zgodzono, zdaje się, że już przebyło wszystkie szkopuły i syrty* i bezpiecznie przez senat żegluje. Bo ten złożony z osób dojrzalszych, mniej liczny, mający swe oddzielne interesa, bliższy osoby królewskiej, postępuje ostrożniej i z większą oględnością w wyjawianiu swych myśli: zaczem idzie, że możniejsi panowie (tak nazywam senat) zostają także w podejrzeniu u niższej szlachty, która na sejmach i sejmikach nie mniej hałasuje przeciw nim, jak przeciw królowi. Dodać tu jeszcze muszę, że posłowie ziemscy, będący po większej części z prostej szlachty, a często nawet ubogiej, są narzędziami senatorów, ludzi możnych, dających im sposób do życia, że jeżeli ci dla jakich im właściwych powodów nie chcą popierać czego otwarcie lub się czemu opierać w senacie, w takim razie namawiają na to swych popleczników ze stanu rycerskiego; tak iż się często zdarza, że gdy co posłowie postanowią w swym kole, to się nie różni od senatu, gdy przyjdzie do narady w połączonych izbach.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 273–274.

M9 Wzrost niechęci do innych wyznań najwyraźniej zaznaczył się w wypadku braci polskich. Byli oni postrzegani jako najbardziej radykalny odłam polskiego protestantyzmu. Oskarżano ich o kolaborację ze Szwedami, choć w początkowej fazie potopu niemal cały stan szlachecki opowiedział się za Karolem Gustawem. Ostatecznie bracia polscy zostali wygnani z Rzeczpospolitej dekretem sejmu z 1658 r. Ich wygnanie jest uznawane za kres tolerancji religijnej w Rzeczpospolitej. Nieznany artysta z pracowni Tomasza Dolabelli, *Sąd sejmowy nad arianami w 1638 r.*, 1640–1642, malowidło z plafonu na suficie Dawnego Pałacu Biskupów Krakowskich w Kielcach.

Kryzys funkcjonowania sejmów

Od przełomu XVI i XVII w. w państwie polsko-litewskim rozpoczął się okres postępującego **ograniczania władzy króla** na rzecz sejmu i sejmików. Proces ten nie doprowadził jednak do wzmocnienia sejmu jako organu rządzenia. Przyczyną był upadek kultury politycznej szlachty i jej najbogatszej grupy – magnaterii, która stała na straży dotychczas zdobytych przywilejów oraz wolności i nie pozwalała na modernizację aparatu administracyjnego państwa. Wykorzystywała swoją przewagę materialną do korumpowania średniej i drobnej szlachty, a także podsycała niechęć do kolejnych władców, sugerując, że chcą wprowadzić w Rzeczpospolitej rządy absolutystyczne. W efekcie poziom obrad sejmowych drastycznie

*
Viscontiego (czyt. wiskontiego)
osobliwie – szczególnie, zwłaszcza
paliwoda – człowiek nieodpowiedzialny, gwałtowny
syrta – mielizna

м10 **Tabela nr 3. Funkcjonowanie sejmów w Rzeczpospolitej (druga połowa XVI – XVII w.)**

Władcy elekcyjni i lata ich panowania	Liczba sejmów		Przeciętny czas trwania obrad (w dniach)
	ogółem (bez konwokacyjnych i elekcyjnych)	odbytych bez podejmowania uchwał	
Henryk Walezy (1573–1575)	1	–	41
Stefan Batory (1576–1586)	7	–	47
Zygmunt III Waza (1587–1632)	37	6	39
Władysław IV Waza (1632–1648)	15	3	38
Jan II Kazimierz Waza (1648–1668)	20	7	39
Michał Korybut Wiśniowiecki (1669–1673)	6	4	51
Jan III Sobieski (1674–1696)	12	6	63

Źródło: U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa: WN PWN, 2008, s. 98.

się obniżył, na co miał wpływ również spadek poziomu wykształcenia szlachty. Zamiast podejmować decyzje, trawiono czas na długich, bezowocnych dyskusjach (obstrukcja sejmowa), co sprawiało, że obrady ciągnęły się tygodniami (np. w 1681 r. debatowano ponad 100 dni). Coraz częściej sejmy były też zrywane z powodu prywatnych interesów magnatów, najczęściej wrogo usposobionych do króla.

Anarchizacja życia politycznego

Jedną z podstawowych zasad obrad sejmu walnego w Rzeczpospolitej w XVI i w pierwszej połowie XVII w. było osiągnięcie kompromisu przez trzy stany sejmujące. Uchwały podejmowano jednomyślnie, a nie większością głosów. Podczas obrad każdy szlachcic mógł zaprotestować, korzystając z prawa *liberum veto* (łac. „wolne nie pozwalam"), jeśli uznał, że jego prawa są naruszane. W związku ze stopniowym upadkiem kultury politycznej szlachty po kilkudziesięciu latach doprowadziło to do bezkarnego i szkodliwego dla państwa zrywania sejmów walnych. Szlachta zaczęła bowiem coraz częściej wykorzystywać *liberum veto* do wywierania nacisku politycznego.

Po raz pierwszy nastąpiło to w czasie sejmu, który rozpoczął się w styczniu 1652 r. Miał on bardzo burzliwy przebieg; król Jan Kazimierz domagał się od szlachty uchwalenia podatków na wojsko, gdyż wrogowie stali już przy granicach Rzeczpospolitej. Ponieważ szlachta nie chciała przyjąć na siebie kolejnych obciążeń finansowych, wielu posłów zabierało głos w prywatnych sprawach, aby minął czas obrad. Jednym z najbardziej

Praca z materiałami

1. Wymień problemy władcy podczas obrad sejmu. **м8**
2. Wyjaśnij, dlaczego braci polskich wygnano z Rzeczpospolitej. Wykorzystaj **м9** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wskaż okres, w którym największa liczba sejmów zakończyła się bez podjęcia uchwał. **м10**
4. Rozstrzygnij, czy słusznie Hieronim Radziejowski jest uważany za jednego z największych zdrajców w dziejach Rzeczpospolitej Obojga Narodów. Odwołaj się do **м11** i wiedzy pozaźródłowej.

м11 Jedną z niechlubnych postaci ucieleśniających anarchizację życia politycznego szlachty Rzeczpospolitej był podkanclerzy koronny Hieronim Radziejowski. Słynął z brutalności, niepohamowanej ambicji i łamania zasad moralnych. W trakcie powstania Chmielnickiego prawdopodobnie spiskował w celu osadzenia na polskim tronie księcia siedmiogrodzkiego. Wpływ na postępowanie Radziejowskiego miał prywatny zatarg z królem Janem Kazimierzem, który wdał się w romans z jego żoną. Za akty przemocy, rabunki i zajmowanie dóbr, jakich Radziejowski dopuścił się podczas sprawy rozwodowej, został zaocznie skazany na śmierć, infamię (utratę dobrego imienia) i konfiskatę dóbr. Podkanclerzy znalazł schronienie na dworze króla Szwecji Karola X Gustawa, którego skutecznie namawiał do wojny z Rzeczpospolitą. Portret Hieronima Radziejowskiego autorstwa Jeremiasza Falcka (czyt. falka), XVII w., zbiory Biblioteki Narodowej.

Ludwika Maria

(1611–1667)

Księżniczka pochodząca z rodziny Gonzaga de Nevers (czyt. newer), jednej z najświetniejszych i najlepiej skoligaconych rodzin arystokratycznych we Francji. Była żoną dwóch królów Polski – Władysława IV oraz Jana Kazimierza. Interesowała się polityką i jako ambitna królowa dążyła do wzmocnienia władzy monarszej w Rzeczpospolitej (czym wywołała niechęć szlachty). Cieszyła się opinią inteligentnej i oczytanej monarchini. Prowadziła pierwszy salon literacki w Rzeczpospolitej. Prawdopodobnie Justus van Egmont, *Portret Ludwiki Marii Gonzagi* (fragment), ok. 1650 r., Zamek Królewski w Warszawie.

czynnych sejmowych warchołów (awanturników niestosujących się do przyjętych reguł i siejących zamęt) był podkanclerzy koronny Hieronim Radziejowski. Dni upływały na jałowych dyskusjach i konieczne się stało podjęcie decyzji o przedłużeniu sejmu. Nie zgodził się na to litewski poseł Władysław Siciński, który 9 marca **1652 r.** skorzystał z prawa ***liberum veto*** i na sali obrad krzyknął: „Ja nie pozwalam na prolongację!", po czym wyszedł. Udał się do kancelarii sądu grodzkiego, aby wpisać swój protest do ksiąg, gdyż dopiero wtedy nabierał on mocy prawnej. Wszyscy posłowie uznali, że protest jest zgodny z prawem. Postanowili odszukać Sicińskiego i nakłonić go do wycofania protestu. Nie udało się to jednak – sprawca zamieszania wyjechał z Warszawy.

Nie jest jasne, dlaczego Siciński tak postąpił. Jedna z hipotez głosi, że działał na polecenie litewskiego magnata hetmana Janusza Radziwiłła, druga – że była to jego własna inicjatywa. Pewne jest natomiast, że Siciński zapoczątkował epokę **zrywania sejmów walnych**. W następnych dziesięcioleciach szlachta chętnie korzystała z tej możliwości. Uznała też *liberum veto* za „źrenicę wolności" szlacheckiej. Od drugiej połowy XVII w. magnateria zmuszała posłów (swoich klientów) do korzystania z *liberum veto*, przez co zyskała ważne narzędzie nacisku politycznego. Stopniowo praktyka ta doprowadziła do **paraliżu pracy sejmów**, a tym samym – **złego funkcjonowania państwa**.

Projekty reform Jana Kazimierza Wazy

Przegrane wojny ze Szwecją i z Moskwą oraz porażki w tłumieniu powstania Chmielnickiego sprawiły, że Jan Kazimierz i jego ambitna małżonka **Ludwika Maria** – o której mówiono, że to ona w rzeczywistości rządzi krajem – wyszli z inicjatywą **zreformowania państwa**. Zastanawiano się przede wszystkim nad ograniczeniem *liberum veto* oraz powołaniem stałej rady przy królu. Jej zadaniem miało być kierowanie bieżącą polityką. Planowano nałożenie nowych podatków, do których płacenia zobowiązano by również szlachtę. Wpływy z podatków miały służyć wzmocnieniu obronności kraju. Sugerowano wprowadzenie elekcji *vivente rege*, a więc za życia panującego władcy, dzięki czemu uniknięto by okresów bezkrólewia oraz podwójnych elekcji prowadzących do wojen domowych.

Znaczna część senatorów otaczających parę królewską była skłonna się zgodzić na wzmocnienie pozycji monarchy. Większość magnatów bywała za granicą, zdawała więc sobie sprawę, że na zachodzie Europy liczne kraje ewoluowały w tym kierunku. Klęski w wojnach ze Szwecją i z Moskwą skłaniały część polskich magnatów do myślenia o przeprowadzeniu zmian usprawniających funkcjonowanie państwa.

Natomiast inaczej myślała średnia i drobna szlachta, która nie chciała się zgodzić na elekcję *vivente rege*, gdyż wolną elekcję uważała za jeden ze swoich podstawowych przywilejów. Ich niechęć do tego pomysłu wywołał sam król, proponując kandydaturę francuskiego księcia Condé (czyt. konde).

Praca z materiałami

1. Opisz rolę Ludwiki Marii w planie przeprowadzenia elekcji *vivente rege*. **M12**
2. Omów symbolikę *Triumfu Jana Kazimierza*. **M13**

M12 **Ulryk Werdum* o planach elekcji *vivente rege*, XVII w.**

Przed kilkunasty laty poślubił Jan Kazimierz, król polski, pozostałą po zmarłym swym bracie Władysławie wdowę Ludwikę de Nevers. Kiedy się zaś przekonał, że nie będzie miał z niej potomstwa i że korona polska po nim przejdzie na inną rodzinę, dał się tej francuskiej królowej nakłonić do tego, aby po śmierci swej albo też jeszcze za życia swego przekazał państwo jakiemu prince du sang* *z Francji. W tym celu rozszafowano* za życia królowej Ludwiki więcej jak 7 milionów talarów pomiędzy grandów* polskich, aby za francuskie pieniądze uformować w Polsce tak silne stronnictwo dla Francji, żeby ono w danym wypadku mogło zapewnić wybór do tej korony księciu de Condé*, jako temu, którego jednomyślnie na to przeznaczono. Kiedy potem królowa umarła, Jan Kazimierz, i w ogóle zmierziwszy sobie rządy, i zamierzając jeszcze za życia swego osadzić na tronie polskim księcia de Condé, zwołał r[oku] 1668 stany swego państwa, abdykował dobrowolnie i oddał im berło i koronę, aby wolnym wyborem wyniosły innego na jego miejsce.*

Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, t. 1, *Wiek X–XVII*, wybrał i oprac. J. Gintel, Kraków: Wyd. Literackie, 1971, s. 290.

*
Ulryk Werdum – Fryzyjczyk, w latach 1670–1672 towarzysz podróży francuskiego agenta, którego zadaniem było doprowadzenie do objęcia polskiego tronu przez Francuza
prince du sang (czyt. pręs di są) – franc. „książę krwi"
rozszafować – rozdać
grand – możny, szlachcic
książę de Condé – Ludwik Burbon, kandydat na króla Polski w 1669 r. popierany przez profrancuskie stronnictwo magnackie

M13 Z okazji koronacji Jana Kazimierza gdański rytownik wykonał sztych alegorycznie ukazujący to wydarzenie. Obok siedzącego na tronie króla artysta umieścił dwie postacie kobiece symbolizujące roztropność 1 oraz wielkoduszność 2. W pobliżu monarchy pojawiają się również Herakles 3 oraz Atena 4. Twórca przewidywał także przyszłe sukcesy władcy: u jego stóp widać pokonanych Kozaków 5. Wilhelm Hondius, *Triumf Jana Kazimierza*, po 1649 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Jerzy Sebastian Lubomirski

(1616–1667)

Hetman polny koronny, marszałek wielki koronny, wicemarszałek Trybunału Koronnego, pełnił też funkcję starosty w różnych częściach kraju. Jako jeden z niewielu magnatów nie złożył hołdu królowi Szwecji Karolowi Gustawowi w czasie potopu. W 1665 r. zorganizował rokosz przeciwko królowi Janowi Kazimierzowi w obronie demokracji szlacheckiej. Fragment portretu Jerzego Sebastiana Lubomirskiego nieznanego autorstwa na podstawie obrazu flamandzkiego malarza Jana de Herdta (czyt. herta), po 1650 r., Zamek Królewski w Warszawie.

Jerzy Sebastian Lubomirski jest postacią kontrowersyjną w polskiej historiografii. Niewiele osób zna jednak dobre strony tego magnata. Zarządzając swoim majątkiem, kierował się przede wszystkim dobrem mieszkańców. W Janowcu nad Wisłą, który stał się jego własnością w 1654 r., potwierdził prawa Kościoła i mieszczan, a także rozszerzył je na Żydów. Tym ostatnim zezwolił na budowę domostw i własne sądownictwo w zamian za płacenie odpowiednio wysokich podatków. Pozwoliło to miastu szybko się podnieść ze zniszczeń po potopie szwedzkim.

Szlachta miała w pamięci ucieczkę Henryka Walezego, obawiała się więc wyboru kolejnego Francuza. Skończyło się jednak na propozycjach i dyskusjach, gdyż ani król, ani szlachta nie byli skłonni zrezygnować z jakichkolwiek dotychczasowych prerogatyw.

Rokosz Lubomirskiego

Plany monarchy nie doczekały się realizacji także dlatego, że ukształtowała się opozycja antykrólewska. Na jej czele stanął marszałek wielki koronny **Jerzy Sebastian Lubomirski**, uchodzący dotąd za stronnika władcy. Prawdopodobnie powodem jego przejścia do antykrólewskiego obozu było to, że Jan Kazimierz odmówił jego synowi ręki siostrzenicy swojej małżonki. Lubomirskiemu sprzyjały nastroje niechęci średniej szlachty do forsowanej przez króla inicjatywy elekcji *vivente rege*.

Gdy zawiodły próby porozumienia, para królewska postanowiła postawić marszałka przed sądem sejmowym pod zarzutem spiskowania z wrogami Rzeczpospolitej i podżegania wojska do buntu. Sąd sejmowy zwołany w 1664 r. wydał wyrok skazujący Lubomirskiego na infamię (utratę dobrego imienia), karę śmierci i konfiskatę dóbr. Pozbawiono go też urzędów: funkcję marszałka wielkiego koronnego przekazano Janowi Sobieskiemu, a hetmana polnego – Stefanowi Czarnieckiemu.

Wyrok wywołał oburzenie szlachty. Tymczasem oddziały królewskie najechały dobra Lubomirskiego, który schronił się na należącym do Habsburgów Śląsku. Stamtąd rozpoczął starania dyplomatyczne mające na celu uzyskanie pomocy cesarza, cara, a nawet chana krymskiego. Jego działania na dworach europejskich sparaliżowała dyplomacja francuska po interwencji małżonki króla. W marcu 1665 r. Lubomirskiemu udało się zerwać sejm koronny, którego celem było uchwalenie podatków. Doprowadził też do zawiązania antykrólewskiej konfederacji (rokoszu) i rozpoczął formowanie własnej armii, ponieważ poparła go część wojsk koronnych.

Rozpoczęła się trwająca rok wojna domowa określana również jako **rokosz Lubomirskiego**. Do rozstrzygającego starcia, zakończonego przegraną wojsk królewskich, doszło w lipcu **1666 r. pod Mątwami**. W trakcie bitwy zginęło podobno ok. 3 tys. żołnierzy, w tym wielu szlachciców. Lubomirski, mimo zwycięstwa, zaczął tracić poparcie szlachty, która żądała od niego zawarcia kompromisu z królem. Magnat nie miał wyjścia – przeprosił Jana Kazimierza, odzyskał dobra dziedziczne, jednak musiał się udać na wygnanie. Jego zwolennicy zostali objęci amnestią, króla zaś zmuszono do złożenia przysięgi, że za swego życia nie dopuści do wyboru następcy. Plany reform Rzeczpospolitej, w tym wprowadzenie elekcji *vivente rege*, legły w gruzach.

W połowie września **1668 r. Jan Kazimierz abdykował**. O podjęciu tej decyzji przesądziły dwa powody. Pierwszym była śmierć Ludwiki Marii (1667 r.), której władca dużo zawdzięczał. Zgon królowej odebrał mu zapał do dalszych działań. Drugi czynnik to burzliwy przebieg sejmu w 1668 r., podczas którego władca był brutalnie atakowany przez posłów szlacheckich.

Polecenia podsumowujące

1. Wytłumacz, w jaki sposób XVII-wieczne wojny przyczyniły się do kryzysu Rzeczpospolitej.
2. Wymień przejawy kryzysu politycznego Rzeczpospolitej w XVII w.
3. Wyjaśnij, czym był rokosz Lubomirskiego.
4. Podaj przyczyny niepowodzenia Jana Kazimierza w przeprowadzeniu reform.

Kryzys Rzeczpospolitej w drugiej połowie XVII w.

Podsumowanie

24

Skutki wojen toczonych przez Rzeczpospolitą w XVII w.

Straty ludnościowe
- spadek liczby ludności w wyniku wojen, klęsk elementarnych i migracji

Straty materialne
- utrata dóbr kultury skradzionych przez Szwedów
- zniszczenie zabudowy miast (najbardziej na Mazowszu, w tym Warszawy) i olbrzymie straty finansowe

Straty terytorialne
- zmniejszenie powierzchni z ok. 990 tys. km^2 na początku XVII w. do ok. 700 tys. km^2 pod koniec stulecia

Zniszczenie kraju i załamanie gospodarcze
- zniszczenie i nieobsiewanie pól prowadzące do zmniejszenia areału uprawnego i produkcji zbożowej
- zmniejszenie hodowli bydła oraz produkcji rzemieślniczej
- upadek handlu
- spadek wydobycia kruszców

Kryzys monetarny
- bicie niepełnowartościowej monety
- utrata części dochodów budżetu

Kryzys kultury szlacheckiej
- zmniejszenie się liczby szkół oraz osób umiejących czytać i pisać
- spadek jakości wykształcenia szlachty
- wzrost niechęci do obcych, zwłaszcza innowierców

Kryzys funkcjonowania sejmów
- obniżenie się kultury politycznej szlachty, zwłaszcza magnatów
- korumpowanie średniej i drobnej szlachty przez magnatów
- zrywanie sejmów przez magnackich klientów oraz obstrukcja sejmowa

Anarchizacja życia politycznego

1652 – pierwsze zerwanie sejmu przez zastosowanie *liberum veto*.
Wykorzystywanie klientów przez magnatów do zrywania sejmów walnych.
Początki paraliżu pracy sejmów, a w konsekwencji – złego funkcjonowania państwa.

Projekty reform Jana Kazimierza Wazy

Ograniczenie *liberum veto*.
Powołanie stałej rady przy królu.
Wprowadzenie elekcji *vivente rege*.
Nałożenie nowych podatków.

Rokosz Lubomirskiego

Powstanie antykrólewskiej opozycji pod przewodnictwem Jerzego Sebastiana Lubomirskiego.
Fiasko rozmów króla z opozycją, skazanie Lubomirskiego na infamię, karę śmierci i konfiskatę dóbr.
1665 – zerwanie sejmu, doprowadzenie do zawiązania konfederacji przeciwko królowi (rokoszu) i formowanie przez Lubomirskiego armii.
1665–1666 – rokosz Lubomirskiego (wojna domowa).
1666 – przegrana wojsk królewskich w bitwie pod Mątwami.
Odstąpienie króla od planów reform i ukorzenie się Lubomirskiego.
1668 – abdykacja króla Jana Kazimierza Wazy.

Polecane publikacje

J. Dzięgielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa: PWN, 1986.

S. Płaza, *Rokosz Lubomirskiego*, Warszawa: KAW, 1996.

Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004.

25 Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego

Przypomnij

- Jakie były przyczyny i skutki konfliktu Rzeczpospolitej z Turcją w pierwszej połowie XVII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się kształtowały relacje polsko-tureckie w drugiej połowie XVII w.

Po lekcji

- Charakteryzuję położenie międzynarodowe Rzeczpospolitej w czasach Jana III Sobieskiego.
- Oceniam znaczenie bitwy pod Wiedniem z 1683 r. dla losów Rzeczpospolitej oraz Europy.
- Przedstawiam przebieg wojen z Turcją w drugiej połowie XVII w. z uwzględnieniem roli Jana III Sobieskiego.

Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego

Po abdykacji Jana Kazimierza w 1668 r. Francja, Rosja i Austria rozpoczęły zabiegi dyplomatyczne mające na celu obsadzenie polskiego tronu. Polska szlachta, głównie w Małopolsce i Wielkopolsce, planowała wybrać „Piasta", uważając „obce" za gorsze niż „swoje" i obawiając się wprowadzenia – na wzór państw zachodnich – silnej władzy królewskiej. W maju 1669 r. na polu elekcyjnym stawiło się ok. 10 tys. szlachty. Magnaci sprowadzili opłacanych przez siebie żołnierzy, ale szlachta miała wyraźną przewagę i to ona zadecydowała o wyborze **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**. Elekcja odbyła się w czerwcu, a **koronacja** – we wrześniu **1669 r.**

Już początek panowania był mało pomyślny, gdyż po zerwaniu sejmu koronacyjnego przez przeciwników nowego władcy nie mógł on zaprzysiąc dokumentu *pacta conventa*. Dopiero rok później, podczas jesiennego sejmu w 1670 r., pozwolono Wiśniowieckiemu złożyć przysięgę, co zalegalizowało jego wybór na króla.

Wojna z Turcją i narzucenie Rzeczpospolitej zależności

Michał Korybut Wiśniowiecki, chcąc wzmocnić swoją pozycję w Rzeczpospolitej i na arenie międzynarodowej, w 1670 r. poślubił arcyksiężniczkę Eleonorę, siostrę cesarza Leopolda I Habsburga. Mariaż ten skomplikował stosunki Rzeczpospolitej z Turcją, która – skonfliktowana z Habsburgami – uznała to za wrogie posunięcie. Ponadto Turcja obrała południowo-wschodnie tereny Rzeczpospolitej za kolejny etap swojej ekspansji terytorialnej w Europie i rozpoczęła przygotowania do kampanii zbrojnej.

Celem Turcji stała się Ukraina, podzielona na prawobrzeżną część należącą do Rzeczpospolitej oraz lewobrzeżną będącą częścią państwa rosyjskiego. W 1672 r. Rosjanie ostrzegli sułtana, że są gotowi udzielić pomocy Rzeczpospolitej. Z kolei polska szlachta zlekceważyła zagrożenie tureckie – podczas obrad sejmu w 1672 r. nie uchwalono nowych podatków, a przeciwnicy Wiśniowieckiego zaczęli nawet dyskutować o jego detronizacji. Tymczasem pod koniec kwietnia 1672 r. sułtan dokonał przeglądu armii mającej wyruszyć na Ukrainę. Wówczas polski król zwołał szlachtę na pospolite ruszenie, jednak zgromadziła się ona zdecydowanie za późno.

Król Michał Korybut Wiśniowiecki był w polskiej historiografii oceniany bardzo negatywnie. Pisano o upodobaniu władcy do obżarstwa, pijaństwa oraz o tym, że nie grzeszył intelektem. Profesor Władysław Konopczyński stwierdził, że choć król znał osiem języków, to w żadnym z nich nie miał nic do powiedzenia. Ponadto źle postrzegano prowadzoną przez niego politykę. Warto pamiętać, że panowanie monarchy przypadło na czasy walki dwóch wrogich sobie obozów szlacheckich – malkontentów i regalistów. Jednak w ostatnich latach zmienia się ocena dokonań króla przez historyków.

W lipcu armia turecka wkroczyła do Rzeczpospolitej i w sierpniu **1672 r.** zdobyła **Kamieniec Podolski** – największą (ale od dawna zaniedbaną) twierdzę na Podolu. Następnie ruszyła w głąb kraju i obległa Lwów. Jesienią podjęto rokowania pokojowe, zakończone podpisaniem w październiku **1672 r. traktatu w Buczaczu**. Wprawdzie hetmanowi wielkiemu koronnemu **Janowi Sobieskiemu** udało się rozbić czambuły (oddziały) tatarskie grasujące między Sanem, Wieprzem i Bugiem (uwolnił on ponad 40 tys. osób wziętych w jasyr), lecz nie miało to większego znaczenia militarnego. Rzeczpospolita zrzekła się na rzecz Turcji Podola (zob. mapę na s. 246) i części prawobrzeżnej Ukrainy oraz zobowiązała się do płacenia corocznego haraczu („upominku") w wysokości 22 tys. złotych polskich – którego nigdy Turkom nie zapłacono. Choć sejm walny nie ratyfikował tego traktatu, władca Rzeczpospolitej tak naprawdę stał się wasalem tureckim. Sułtan przekazał władzę nad zdobytą Ukrainą hetmanowi kozackiemu Piotrowi Doroszence, który oficjalnie uznał się za lennika tureckiego.

Zwycięstwo pod Chocimiem i zrzucenie tureckiej zwierzchności

Upokorzenie, jakiego doznała Rzeczpospolita zmuszona do płacenia Turcji haraczu, doprowadziło do chwilowego otrzeźwienia politycznego. Gdy w marcu 1673 r. do Warszawy przybył poseł turecki z żądaniem wypłacenia „upominku", zgromadzona na sejmie szlachta uchwaliła wysokie podatki, pozwalające zwerbować 50 tys. żołnierzy. Podjęto też starania dyplomatyczne, których celem było uzyskanie wsparcia europejskich dworów. Misje te zakończyły się jedynie otrzymaniem niewielkiej pomocy finansowej od papieża oraz pozyskaniem neutralności Tatarów.

Przygotowania do wyprawy powierzono hetmanowi Janowi Sobieskiemu. Udało mu się zgromadzić w Koronie ok. 37 tys. żołnierzy i 65 dział, a Litwini przysłali 9-tysięczną armię. W listopadzie **1673 r.** odbyła się **bitwa pod Chocimiem**, zakończona sromotną klęską wojsk tureckich (z 30 tys. żołnierzy podobno ocalały jedynie 4 tys.). Sukces armii polsko-litewskiej odbił się głośnym echem nie tylko w kraju, lecz także w Europie, przysporzył sławy Sobieskiemu i wzbudził szacunek Turków dla polskiego wodza. Zwycięska bitwa nie przyniosła jednak przełomu w wojnie i odzyskania Kamieńca Podolskiego.

Dopiero w 1676 r. nowy król i dowódca wojsk polsko-litewskich, Jan III Sobieski, podjął próbę odzyskania utraconych ziem. Wraz z ok. 20 tys. żołnierzy okopał się w obozie pod Żurawnem (niedaleko Lwowa).

Ponieważ armia turecko-tatarska licząca ok. 40 tys. żołnierzy nie była w stanie pokonać obrońców, w październiku **1676 r.** podpisano **rozejm w Żurawnie**. Potwierdzał on warunki pokoju w Buczaczu, ale Rzeczpospolita nie musiała już płacić haraczu sułtanowi. Turcy oddali też zagarniętą wcześniej część prawobrzeżnej Ukrainy (Podole pozostało przy Imperium Osmańskim). Rzeczpospolita Obojga Narodów ponownie stała się w pełni niezależnym państwem.

Michał Korybut Wiśniowiecki

(1640–1673)

Król Polski i wielki książę litewski w latach 1669–1673. Syn wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego, polskiego wodza, którego zasługi przyczyniły się do elekcji jego syna. Michał Korybut był człowiekiem wykształconym (studiował na uniwersytecie w Pradze), biegle władał kilkoma językami, m.in. francuskim, niemieckim, włoskim i hiszpańskim. Portret Michała Korybuta Wiśniowieckiego (fragment) pędzla nieznanego malarza, XVIII w., Zamek Królewski w Warszawie.

Jan III Sobieski

(1629–1696)

Król Polski i wielki książę litewski w latach 1674–1696, marszałek wielki koronny, hetman wielki koronny. Studiował w Akademii Krakowskiej, a wykształcenie uzupełniał w czasie zagranicznych podróży. Biegle posługiwał się łaciną, językami francuskim i niemieckim, znał też włoski, turecki oraz grekę. Uważany jest za jednego z najwybitniejszych polskich wodzów. Jego największym sukcesem było zwycięstwo nad Turkami pod Wiedniem w 1683 r. Turcy nazwali go wówczas „Lwem Lechistanu" (Polski), a papież uhonorował tytułem obrońcy wiary. Autorstwo niepewne, *Portret Jana III Sobieskiego w stroju rzymskim* (fragment), po 1680 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

M1 Alegoryczne przedstawienie Sobieskiego – zwycięzcy spod Chocimia – ukazuje go jako triumfującego wodza strzegącego wschodnich rubieży Rzeczpospolitej oraz obrońcę zachodniego chrześcijaństwa przed Imperium Osmańskim. Symbolizuje to leżący pod końskimi kopytami pokonany Turek. Romeyn de Hooghe (czyt. romejn de hohe), *Gloryfikacja Jana Sobieskiego na tle bitwy chocimskiej*, 1674 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Kara Mustafa

(1620 lub 1634–1683)

Wielki wezyr Imperium Osmańskiego od 1676 r. Brał udział w wojnach z Rzeczpospolitą w 1672 r. zakończonych zdobyciem Podola. Przyczynił się do ekspansji tureckiej w Europie Środkowo-Wschodniej i uczestniczył w kilku wyprawach wojennych w tym regionie. Dowodził armią sułtańską pokonaną w bitwie wiedeńskiej w 1683 r. Kilka miesięcy po klęsce pod Wiedniem z rozkazu sułtana został zamordowany. Fragment portretu Kara Mustafy pędzla nieznanego malarza, 1696 r., Muzeum Miasta Wiednia.

Elekcja Jana III Sobieskiego

Dzień przed bitwą pod Chocimiem zmarł Michał Korybut Wiśniowiecki. Datę wyboru kolejnego władcy wyznaczono na kwiecień 1674 r. Podobnie jak przed elekcją zmarłego króla uaktywnili się stronnicy zarówno Habsburgów, jak i Francji. Na kandydowanie zdecydował się także hetman Jan Sobieski, któremu sprzyjała szlachta koronna. Jako zwycięzca spod Chocimia cieszył się wówczas ogromną popularnością. Oponująca przeciw jego kandydaturze szlachta litewska ustąpiła pod naciskiem Polaków.

W maju **1674 r. Jan Sobieski** został **wybrany na króla Polski**. W podpisanych *pacta conventa* zobowiązał się do odzyskania Ukrainy i Podola. Przyrzekł, że ofiaruje Rzeczpospolitej 200 tys. złotych polskich (na wypłatę żołdu), 40 tys. (na uzbrojenie) oraz klejnoty o wartości 150 tys. Obiecał także założyć szkołę rycerską i ufortyfikować Lwów. Z czasem się okazało, że wielu tych deklaracji nie spełnił. Zgodnie z decyzją Sobieskiego **koronacja** odbyła się dopiero w **1676 r.** Oficjalnym powodem była oszczędność pieniędzy, w rzeczywistości jednak władca nie chciał mianować nowego hetmana koronnego, aby zachować kontrolę nad wojskiem.

Wyprawa Sobieskiego i bitwa pod Wiedniem

Po objęciu rządów głównym celem politycznym Jana III stało się pokonanie Turcji i odzyskanie utraconych terytoriów. Podczas sejmu koronnego w 1683 r., na którym pojawił się cesarski poseł, podpisano traktat polsko-austriacki skierowany przeciw Turcji. Cesarz Leopold I Habsburg zobowiązywał się wystawić 60 tys., a król polski – 40 tys. żołnierzy. Państwa miały udzielić sobie wzajemnej pomocy, gdyby Turcy zagrozili atakiem na Wiedeń lub Kraków. Cesarz obiecał również wypłacić Rzeczpospolitej 1,2 mln złotych polskich w razie wojny.

Sojusz dość szybko wszedł w życie, gdyż już w lipcu 1683 r. Turcy stanęli u bram Wiednia. Miasto zostało oblężone przez liczącą ok. 90 tys. żołnierzy armię sułtańską (bez uwzględnienia oddziałów tatarskich i mołdawskich), wyposażoną w 127 dział i dowodzoną przez wielkiego wezyra **Kara Mustafę**.

Cesarz Leopold I wraz z dworem opuścił stolicę, nieprzygotowaną na dłuższe oblężenie. W garnizonie pozostało jedynie 10 tys. żołnierzy, słabo zaopatrzonych w broń i amunicję. Sobieski, ponaglany przez Habsburgów, nie czekając na wojska litewskie, wyruszył na odsiecz austriackiej stolicy.

Na początku września 1683 r. armia dowodzona przez polskiego króla – licząca blisko 21 tys. żołnierzy (kolejne 4 tys. dołączyły jeszcze później)

– połączyła się z armią cesarską i oddziałami wystawionymi przez Rzeszę. Łączną liczebność wojsk sprzymierzonych szacuje się na ok. 65 tys. żołnierzy (jedną trzecią stanowiły oddziały polskie). Naczelnym wodzem sprzymierzonej armii został Jan III Sobieski, doświadczony w bojach z Turkami.

Bitwa pod Wiedniem rozegrała się **12 września 1683 r.** Trwała ok. 12 godzin, przy czym przez 11,5 godziny odbywał się ostrzał artyleryjski przed decydującym atakiem sił sprzymierzonych. Przełomowy moment nastąpił późnym popołudniem, kiedy na czele ok. 20 tys. jazdy Sobieski rozpoczął szarżę. Poprowadził natarcie ze wzgórz okalających miasto i zmusił Turków do odwrotu. W ciągu pół godziny bitwa zakończyła się wygraną sprzymierzonych. Ok. 15 tys. żołnierzy tureckich zostało zabitych lub wziętych do niewoli, armia sułtańska straciła co najmniej 117 dział, mnóstwo amunicji oraz różnego rodzaju uzbrojenie. Straty wojsk sprzymierzonych wyniosły ok. 4 tys. żołnierzy, w tym ok. 1,5 tys. zabitych, ale największe ponieśli Polacy (ok. 50% poległych żołnierzy).

Zwycięstwo w bitwie wiedeńskiej ocaliło stolicę Austrii, a także powstrzymało pochód Turków w głąb Europy i ich dalsze podboje w tym rejonie. Zarówno z powodów politycznych, jak i z uwagi na liczbę zaangażowanych sił bitwa wiedeńska jest uważana za **jedną z najważniejszych bitew w dziejach Europy**. Do sukcesu sił sprzymierzonych w dużej mierze przyczynił się Jan III Sobieski – niewątpliwie najwybitniejszy wódz polski XVII w. Nie tylko miał za sobą ogromne doświadczenie zdobyte w czasie długoletniej (od 1649 r.) służby wojskowej, lecz także wiele zwycięstw w walkach z różnymi przeciwnikami, zwłaszcza z Turkami i Tatarami. Jako wybitny strateg i taktyk świetnie przeprowadzał zarówno błyskawiczne rajdy kawalerii, jak i ataki zaczepne oraz obronne prowadzone przez połączone formacje zbrojne.

Wiktoria wiedeńska odbiła się głośnym echem w całej Europie i uczyniła Sobieskiego bohaterem. Już wkrótce powstało w Europie wiele poświęconych jej utworów, a także została utrwalona w zapiskach kronikarskich, pamiętnikach i diariuszach. Oprócz literatury również sztuki plastyczne przyczyniły się do utrwalenia sławy i powstania legendy wiktorii wiedeńskiej, zwłaszcza w Rzeczpospolitej. W rozpowszechnionym wśród szlachty obrazie dziejów ojczystych odsiecz wiedeńska zajęła istotne miejsce jako wielki sukces Rzeczpospolitej stanowiącej „przedmurze chrześcijańskiej Europy".

Zwycięstwo pod Wiedniem wzmocniło nieco nadszarpnięte znaczenie Rzeczpospolitej na arenie międzynarodowej. Oprócz sławy Polacy zdobyli pokaźne łupy. Do Sobieskiego, jako naczelnego wodza, trafiła największa część zdobyczy.

Mimo porażki pod Wiedniem Turcy nadal stanowili ogromne zagrożenie. Już w ciągu miesiąca od wiktorii wiedeńskiej doszło do dwóch bitew pod Parkanami (w październiku 1683 r.). Pierwsza z nich zakończyła się zwycięstwem armii tureckiej, a sam Sobieski o mało nie dostał się do niewoli. Zrewanżował się Turkom dwa dni później, gdy wraz z oddziałami cesarskimi rozbił armię osmańską.

M2 **Opis bitwy wiedeńskiej w liście księcia Jana Jerzego II* do elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma, 13 września 1683 r.**

Gdy wczoraj rano około godziny 8 cała armia przeszła przez Las Wiedeński i weszła na wzgórza z winnicami, musiało zaraz dojść do bitwy, ponieważ nieprzyjaciel ruszył ze swego obozu aż prawie do Kahlenbergu, gdzie wkrótce doszło do pierwszych utarczek [...]. Ponieważ jednak cała nasza piechota licząca 37 tysięcy ludzi i artyleria 130 sztuk ze wszystkich stron strzelała, nieprzyjaciel został odrzucony aż do Nussdorfu*. Król polski miał prawe skrzydło i 30 chorągwi husarzy, którzy nie mogli być już piękniej umundurowani; lewe skrzydło wzdłuż Dunaju mieli cesarscy, z którymi łączyli się Sasi; do Polaków Bawarzy, a w środku Szwabi, Frankończycy i Dolnoreńscy. Król polski miał naczelne dowództwo i był wszędzie, gdzie toczyła się największa walka; przy zamieszaniu boju wysłał 6 chorągwi husarzy księciu lotaryńskiemu* na jego lewe skrzydło [...].*

J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa: Demart, 2008, s. 95.

* **Jan Jerzy II** – książę Anhaltu-Dessau, wysłannik elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma do cesarza Leopolda I
Kahlenberg (czyt. kalenberg) – wzgórze w Lesie Wiedeńskim, miejsce dowodzenia Jana III w czasie bitwy pod Wiedniem
Nussdorf – miejscowość pod Wiedniem
książę lotaryński – książę Lotaryngii Karol V Leopold, dowódca wojsk niemieckich w bitwie wiedeńskiej

Praca z materiałem

1. Opisz alegoryczny charakter ilustracji. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.

Venimus, vidimus, Deus vicit (łac. „przybyliśmy, zobaczyliśmy, Bóg zwyciężył") – parafraza przypisywanych Juliuszowi Cezarowi słów *Veni, vidi, vici* (łac. „przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem"), którymi wódz rzymski miał oznajmić senatowi zwycięstwo w bitwie pod Zelą w 47 r. p.n.e.
ottomańskie – tureckie
nieodstępny – nieodstępujący

M3 **List Jana III Sobieskiego do papieża Innocentego XI po zwycięstwie pod Wiedniem, 1683 r.**

Venimus, vidimus, Deus vicit*.

Racz, Ojcze Święty, przyjąć [...] wiadomość o poważnem zwycięstwie, którem Bóg Wszechmogący obdarzył chrześcijańskie rycerstwo.

Pozwoliły mi nieba [...] znieść ze szczętem 180 000 wojska ottomańskiego, zdobyć wielką chorągiew wezyra, wszystkie jego konie, namioty, broń, ozdoby obozowe, wszystkie działa; słowem – po ośmiu godzinach najzapalczywszej bitwy zostawił w rękach naszych cały swój obóz, rozciągający się więcej jak na milę. [...]*

Sekretarz mój Talenti, który mieć będzie szczęście list ten oddać Waszej Świątobliwości, nieodstępny mnie w czasie krwawej tej bitwy, o wszystkich onej szczegółach dokładnie uwiadomi Waszą Świątobliwość, nade wszystko zapewni Ją o niewygasłej gorliwości mojej w rozkrzewieniu wiary chrześcijańskiej i nieodmiennej żądzy mojej czynienia wszystkiego, co tylko ode mnie zależy dla sławy Kościoła Świętego i Waszej Świątobliwości, u którego nóg składam mię wraz z całym ludem moim. Z Wiednia dnia 14 września 1683 roku.*

Posłuszny syn Jan III Król Polski

J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa: Demart, 2008, s. 97.

Marysieńka – Maria Kazimiera de La Grange d'Arquien (czyt. grąż darkię), żona Jana III Sobieskiego
aprosza – wąski, kręty rów oblężniczy umożliwiający atakującym podejście do murów obleganej twierdzy lub do pozycji przeciwnika
konfuzyja – chaos
cesarz – mowa o sułtanie Mehmedzie IV
Talenty – Tomasz Talenti, sekretarz Jana III Sobieskiego

et mille d'autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches (czyt. e mij dotr galątri for żoli e for risz, me for risz) – franc. „i tysiąc innych drobiazgów pięknych i kosztownych, i to bardzo kosztownych"
siła – wiele
sajdak – torba łucznika służąca do przechowywania łuku i strzał
stoją się – są warte
junak – zuch, śmiałek
siedzenie – siodło

M4 Swoją wizję wiktorii wiedeńskiej przedstawił w 1883 r. Jan Matejko na obrazie *Jan Sobieski pod Wiedniem*. Artysta ukazał moment przekazania przez Jana III Sobieskiego 1 na ręce kanonika Jana Kazimierza Denhoffa 2 listu do papieża Innocentego XI. Widać też wiele elementów o charakterze symbolicznym, m.in. tęczę 3 czy gołębicę 4. Dzieło jest eksponowane w Muzeach Watykańskich.

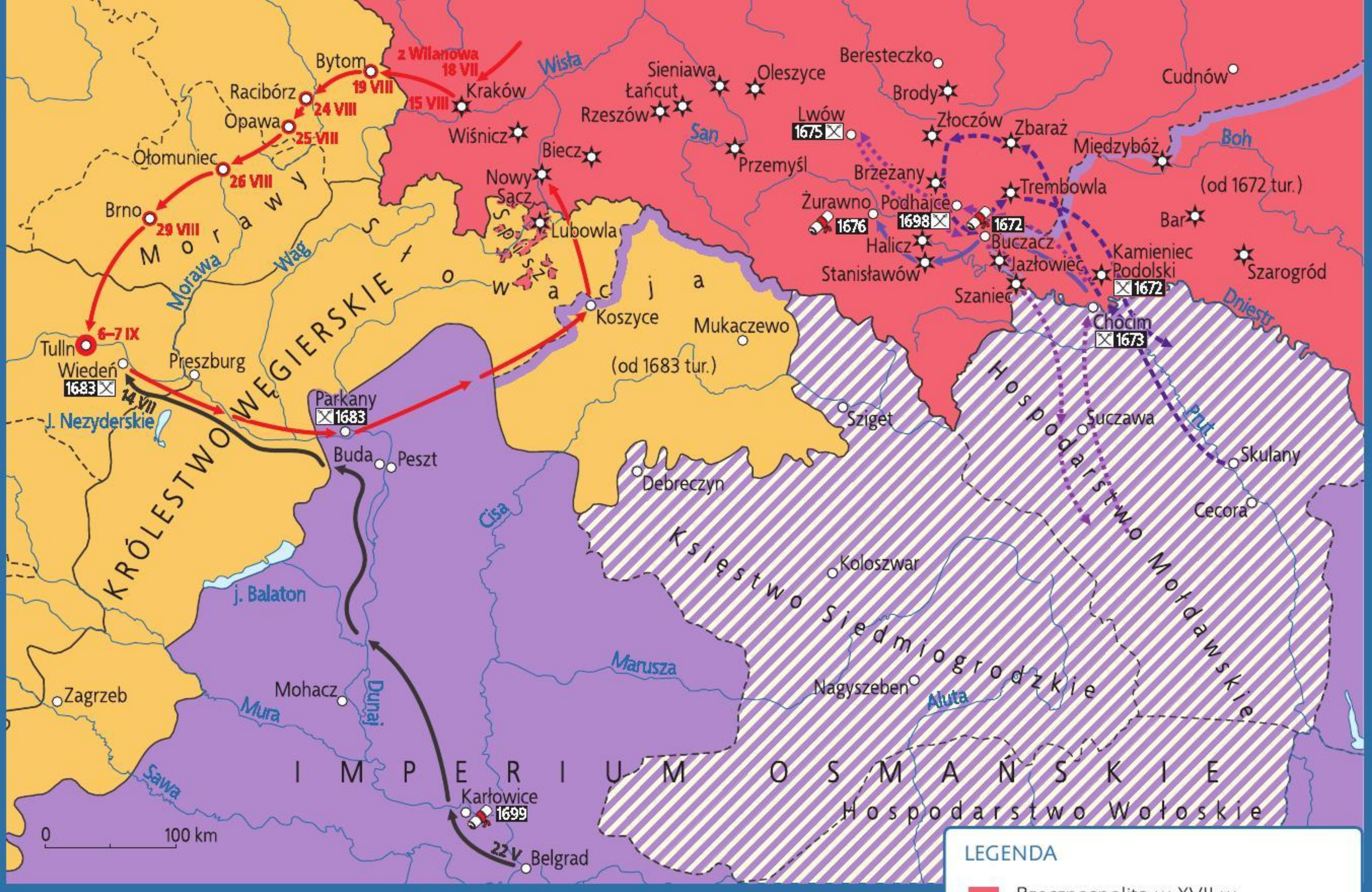

M5 Wojna Rzeczpospolitej z Turcją w drugiej połowie XVII w.

LEGENDA

- Rzeczpospolita w XVII w.
- Działania wojsk tureckich:
  - w 1672 r.
  - w 1675 r.
  - w 1676 r.
  - trasa przemarszu wojsk tureckich w 1683 r.
  - trasa przemarszu wojsk Jana III Sobieskiego w 1683 r.
  - miejsce koncentracji wojsk sprzymierzonych
- posiadłości Habsburgów
- lenna tureckie
- 1699 miejsce i rok zawarcia traktatu
- 1683 miejsce i rok bitwy
- twierdze

M6 List Jana III do królowej Marysieńki* po zwycięstwie wiedeńskim, 1683 r.

Jedyna duszy i serca pociecho, najśliczniejsza i najukochańsza Marysieńku!
Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem aprosze, pola i obóz, ucieka w konfuzyjej*. Wielbłądy, muły, bydła, owce, które to miał po bokach, dopiero dziś wojska nasze brać poczynają [...]. Prochów samych i amunicyjej porzucił więcej niżeli na milion. [...] Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem, bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory; [...] namioty jego, tak obszerne, jako Warszawa albo Lwów w murach. Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą; chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz* jego na wojnę i którą dziśże jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu Świętemu przez Talentego* pocztą. Namioty, wozy wszystkie dostały mi się* et mille d'autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches* *lubo się jeszcze siła* rzeczy nie widziało. [...] Kilka samych sajdaków* rubinami i szafirami sadzonych stoją się* kilku tysięcy czerwonych złotych. Nie rzekniesz mnie tak, moja duszo, jako więc tatarskie żony mawiać zwykły mężom bez zdobyczy powracającym, „żeś ty nie junak*, kiedyś się bez zdobyczy powrócił", bo ten, co zdobywa, w przedzie być musi. Mam i konia wezyrskiego ze wszystkim siedzeniem* [...]. Złotych szabel pełno po wojsku i innych wojennych rynsztunków.*

J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa: Demart, 2008, s. 98.

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób przedstawiono w źródłach udział wojsk polskich i Jana III Sobieskiego w bitwie pod Wiedniem. **M2**, **M3**, **M6**
2. Odczytaj i zinterpretuj symbolikę obrazu Matejki. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Określ, ile dni trwał marsz pod Wiedeń wojsk tureckich, a ile – wojsk Sobieskiego. **M5**

Husaria

Wojsko odsieczowe Jana III Sobieskiego składało się z konnicy (husarii, jazdy pancernej i lekkiej jazdy), dragonii, piechoty oraz artylerii. Jedną z ważniejszych formacji była husaria, najcięższy typ jazdy. Służyła do rozbijania szyku przeciwnika przez uderzenie w pędzie i starcie z użyciem broni białej. Pancerni pogłębiali uderzenie, lekka jazda osłaniała atakujących, a po rozbiciu przeciwnika ruszała za nim w pogoń. Dragoni oraz piechurzy stanowili cenne wsparcie ogniowe dla konnicy. Ostrzał artyleryjski umożliwiał piechocie i konnicy przeprowadzenie ataku.

Uzbrojenie husarza w XVII w.

1. Półzbroja płytowa. W czasie walki chroniła korpus oraz ramiona żołnierza. Ważyła ok. 15 kg.
2. Karmazynowy żupan i granatowe spodnie.
3. Żółte skórzane buty z przymocowanymi ostrogami.
4. Szyszak nakładany na głowę. Jego zasadnicza część zwana dzwonem chroniła czaszkę, a daszek, nosal i policzki przymocowane do dzwonu osłaniały twarz. Przynitowany z tyłu nakarczek zabezpieczał szyję.
5. Skrzydła z ptasich piór. Na drewnianych listwach obciągniętych aksamitem i okutych mosiężną blachą (czasami też srebrnymi lub złotymi gwoździami) mocowano orle pióra. Skrzydła przyczepiane były zwykle do siodła. Miały wysokość ok. 1 m i nie wystawały ponad głowę husarza. Używano ich sporadycznie z uwagi na kruchość. Nie wpływały na zdolność bojową husarii.
6. Kopia. Wykonywano ją z drewna wydrążonego w środku. Była dość poręczna w manewrowaniu, mimo że zwykle miała ok. 5 m długości. Na czubku kopii znajdował się stalowy grot służący do przebijania zbroi przeciwnika. Mocowano tam również długi proporzec, którego kolorystyka zależała od barw oddziału wojskowego.
7. Koncerz. Długi na 1,5 m miecz służący do kłucia, przytroczony do siodła.
8. Szabla oraz młotki służące do rozbijania zbroi przeciwnika stanowiły dodatkowe uzbrojenie.
9. Skóra dzikiego zwierzęcia, najczęściej lamparta. Przymocowana do ramion husarza stanowiła jego atrybut.
10. Czaprak. Wzorzyste okrycie umieszczane pod siodłem, przykrywające również koński zad.
11. Para pistoletów.

Praca z infografiką

1. Scharakteryzuj uzbrojenie husarii.
2. Wyjaśnij, z czego wynikała skuteczność bojowa husarii.
3. Wskaż, które elementy wyposażenia husarii mogły mieć na polu bitwy znaczenie psychologiczne.

Powstanie Ligi Świętej i pokój Grzymułtowskiego

Wiktoria wiedeńska nie zlikwidowała jednak zagrożenia ze strony Turków ani nie zakończyła ich panowania na Bałkanach. Turcja nadal władała zagarniętym Rzeczpospolitej Podolem. Władcy europejscy widzieli potrzebę zjednoczenia sił, by kontynuować walkę z Imperium Osmańskim. W **1684 r.** Rzeczpospolita, Rzesza, papiestwo i Wenecja zawiązały antyturecką koalicję – **Ligę Świętą**. W 1686 r. do sojuszu dołączyła też Rosja, na co nalegali cesarz i papież, lecz stało się to kosztem Rzeczpospolitej. Car bowiem w zamian za udział w koalicji antytureckiej zażądał ustępstw terytorialnych ze strony polskiego króla.

W **1686 r.** w Moskwie podpisano **traktat** (**pokój**) **Grzymułtowskiego** – nazwany tak od nazwiska głównego negocjatora, tj. wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego. Traktat formalnie kończył wojnę rozpoczętą w 1654 r. Zgodnie z jego postanowieniami Rosjanie otrzymali i tak już posiadaną od 1667 r. lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem oraz ziemie smoleńską, siewierską i czernihowską. Rosja zobowiązała się do wsparcia Rzeczpospolitej w walce z Turcją i Tatarami oraz przekazania subsydium na wojnę w wysokości 730 tys. zł. Ponadto obie strony gwarantowały wolność wyznaniową, król Polski – prawosławnym, a car – katolikom.

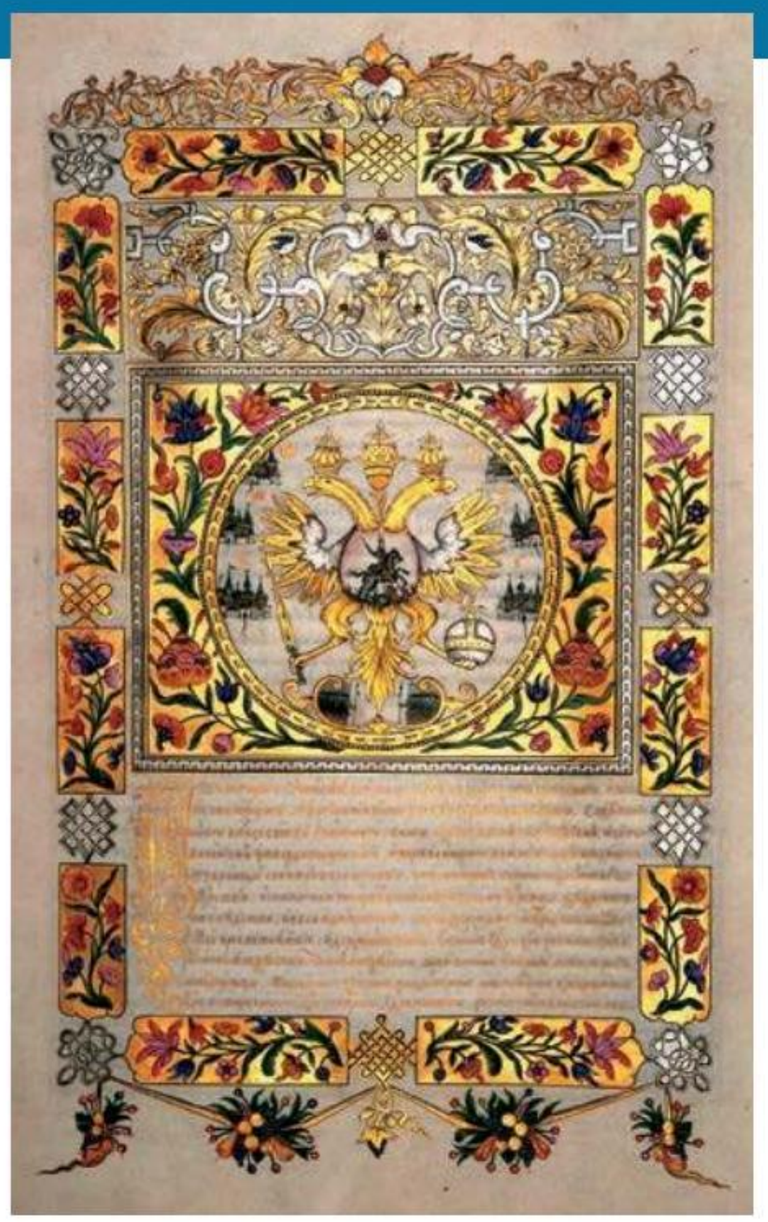

M7 Traktat Grzymułtowskiego został wprawdzie podpisany przez Jana III Sobieskiego, ale sejm go nie ratyfikował. Stało się to dopiero podczas sejmu konwokacyjnego w 1764 r. Karta z traktatu z carskim orłem.

Kontynuacja wojny Rzeczpospolitej z Turcją

Wyprawy zbrojne przeciwko Turcji podejmowane w kolejnych latach przez Jana III Sobieskiego nie przyniosły większych sukcesów. Wprawdzie zmuszono Turków do wycofania się z Podola, jednak w ich rękach nadal pozostała kluczowa twierdza – Kamieniec Podolski.

Niepowodzeniem zakończyła się wyprawa Sobieskiego do Mołdawii. Zdobycie Hospodarstwa miało odciąć Turków zamkniętych w Kamieńcu Podolskim od dostaw żywności i broni. Jednak plany króla się nie powiodły, gdyż wojskom polskim nie udało się pokonać stacjonującej w Mołdawii armii tureckiej, która unikała decydującej bitwy. Sobieski zamierzał opanować Mołdawię również po to, by uczynić z niej dziedziczne księstwo rodziny Sobieskich. Na tronie mołdawskim chciał osadzić swego syna Jakuba, co w perspektywie miało zwiększyć jego szanse na uzyskanie polskiej korony.

Po śmierci Jana III Sobieskiego (1696 r.) nowy król Polski August II Mocny (zob. s. 359) kontynuował wojnę z Turcją w ramach Ligi Świętej. Pragnął odzyskać Kamieniec Podolski oraz opanować lenna tureckie – Mołdawię

M8 Jakub Ludwik Sobieski – syn Jana III – miał w zamierzeniu ojca objąć polski tron. Jednak jego kandydatura nie zyskała akceptacji szlachty. Henri Gascar (czyt. ąri gaskar), *Portret Jakuba Ludwika Sobieskiego*, po 1690 r., Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny wymienione w traktacie Grzymułtowskiego i określ, kto je otrzymał. Wykorzystaj **M5**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego kandydatura Jakuba Sobieskiego nie zyskała akceptacji szlachty. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny, które Rzeczpospolita zyskała na mocy postanowień pokoju w Karłowicach. Wykorzystaj **M4** (s. 246) oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Oceń, czy traktat w Karłowicach był sukcesem Augusta II Mocnego. Odpowiedź uzasadnij. **M9**

i Wołoszczyznę – by stały się dziedzicznymi księstwami saskiej dynastii Wettinów. Gdy Tatarzy (lennicy tureccy) odkryli plany polskiego króla, ich 14-tysięczne wojsko prewencyjnie uderzyło na Podole i je spustoszyło. Napotkało tu część zbierającej się armii pod dowództwem hetmana polnego koronnego Feliksa Kazimierza Potockiego (6 tys. żołnierzy). Do konfrontacji – zakończonej porażką sił koronnych – doszło w **1698 r.** w **bitwie pod Podhajcami**. Od zupełnej klęski armię koronną uratowała chciwość Tatarów, którzy zaczęli rabować opustoszały obóz. To pozwoliło Polakom na przegrupowanie wojsk, przejście do kontrnatarcia i odbicie obozu. Jednak zdziesiątkowana lekka jazda polska nie była w stanie podjąć pościgu za uciekającymi Tatarami. Ci, wycofując się, zebrali obfite łupy i wzięli w jasyr wielu jeńców.

Było to ostatnie starcie wojny polsko-tureckiej z lat 1683–1699, a zarazem ostatnia w historii bitwa Polaków z Tatarami.

Pokój w Karłowicach

Z czasem wśród członków Ligi Świętej pojawiły się rozbieżności dotyczące celów, co sprawiło, że byli oni skłonni zakończyć wojnę z Imperium Osmańskim, nie oglądając się na sprzymierzeńców. W październiku 1698 r. rozpoczęto kongres pokojowy, w którym pośrednikami były Anglia i Zjednoczone Prowincje – sprzyjające Turcji i wrogie Rosji. Osłabienie wewnętrzne Imperium Osmańskiego spowodowało, że sułtan chciał zakończyć wojnę za wszelką cenę. Nic więc dziwnego, że podczas kongresu zapadły postanowienia niekorzystne dla jego kraju.

W styczniu **1699 r. w Karłowicach** Turcja podpisała **traktaty pokojowe** z każdym z członków Ligi osobno. Na korzyść Rzeczpospolitej zrezygnowała z części prawobrzeżnej Ukrainy i Podola z Kamieńcem Podolskim. Dla państwa polsko-litewskiego był to jedyny pokój w drugiej połowie XVII w., który nie wiązał się z żadnymi stratami terytorialnymi. Austria uzyskała wschodnie Węgry, Chorwację, Siedmiogród i prawie całą Słowenię. Turkom udało się jedynie zachować położony między Dunajem i Cisą Banat (tereny dzisiejszej Rumunii, Serbii i Węgier). Wenecja zdobyła Moreę (północno-zachodnią część Peloponezu) i część Dalmacji. W wyniku pokoju rosyjsko-tureckiego zawartego w 1700 r. Rosji przyznano Azow (twierdzę nad Morzem Azowskim).

M9 Według części historyków traktat w Karłowicach stanowił sukces dalekowzrocznej polityki nieżyjącego już wówczas Jana III Sobieskiego. Jednak na korzystnym rozstrzygnięciu konfliktu zależało także kolejnemu królowi Polski – Augustowi II Mocnemu – który faktycznie doprowadził do zawarcia pokoju. Pozwoliło mu to skoncentrować się na realizowaniu planu pozyskania dziedzicznego władztwa dla Wettinów. Rycina przedstawiająca rokowania w Karłowicach, początek XVIII w.

Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego

25 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw straty terytorialne Rzeczpospolitej w wyniku wojny z Turcją w drugiej połowie XVII w.
2. Wyjaśnij, jak doszło do zwycięstwa sił sprzymierzonych w bitwie pod Wiedniem w 1683 r.
3. Podaj postanowienia pokoju w Karłowicach oraz oceń jego znaczenie dla Rzeczpospolitej i Europy.
4. Wytłumacz, jaką rolę w wojnach z Turcją w drugiej połowie XVII w. odegrał Jan III Sobieski.

Wojna z Turcją

1669 – elekcja i koronacja Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
1672 – wkroczenie armii tureckiej do Rzeczpospolitej, zdobycie Kamieńca Podolskiego.
1672 – zawarcie traktatu w Buczaczu, utrata części prawobrzeżnej Ukrainy i Podola, narzucenie Rzeczpospolitej haraczu.
1673 – bitwa pod Chocimiem zakończona zwycięstwem Rzeczpospolitej.
1676 – rozejm w Żurawnie, zrzucenie tureckiej zwierzchności.

Panowanie Jana III Sobieskiego

1674 – elekcja hetmana Jana Sobieskiego, zwycięzcy spod Chocimia.
1676 – koronacja Jana III Sobieskiego.
1683 – odsiecz wiedeńska Sobieskiego i zwycięstwo nad Turkami.
Bitwy pod Parkanami (pierwsza przegrana, druga wygrana) – przypieczętowanie zwycięstwa pod Wiedniem.
Sława Sobieskiego i wiktorii wiedeńskiej w całej Europie.
Kres tureckiej ekspansji w Europie.
1686 – zawarcie traktatu (pokoju) Grzymułtowskiego przez Rzeczpospolitą i Rosję.
Zmuszenie Turków do wycofania się z Podola.

Powstanie Ligi Świętej

1684 – zawiązanie Ligi Świętej przez Rzeczpospolitą, Rzeszę, papieża i Wenecję.
1686 – przystąpienie Rosji do Ligi Świętej.

Kontynuacja wojny Rzeczpospolitej z Turcją za panowania Augusta II

1698 – nieudana wyprawa do Mołdawii i na Wołoszczyznę.
1699 – zawarcie przez Turcję traktatów pokojowych w Karłowicach z poszczególnymi członkami Ligi Świętej.
Odzyskanie przez Rzeczpospolitą części prawobrzeżnej Ukrainy i Podola.

Polecane publikacje

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986.

A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki: 1640–1673*, Kraków: Universitas, 2007.

J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa: Demart, 2008.

26 Życie codzienne w Europie wczesnonowożytnej

1473
pierwsze w Polsce oskarżenie o czary

1576
powstanie londyńskiego The Theatre

1610
pojawienie się herbaty w Amsterdamie

1615
pojawienie się kawy w Wenecji

1636
uzyskanie przez Annę Marię van Schurman prawa do słuchania wykładów uniwersyteckich

Przypomnij

- Jak wyglądało życie codzienne w średniowieczu?

Cel lekcji

- Poznam życie codzienne ludzi w epoce wczesnonowożytnej.

Po lekcji

- Wyjaśniam wpływ zmian klimatycznych na pojawienie się biedy.
- Opisuję sytuację kobiet w epoce wczesnonowożytnej.
- Charakteryzuję przemiany w modzie i żywieniu w Europie wczesnonowożytnej.

Mała epoka lodowcowa

Od lat 60. XVI w. w Europie zaczęły się pogarszać warunki życia. Przyczyniła się do tego **zmiana klimatu**, rozpoczęła się bowiem mała epoka lodowcowa. Okres między 1565 a 1630 r. charakteryzował się wyjątkowo długimi, mroźnymi i śnieżnymi zimami. Wiosny i lata były mokre i chłodne, jesienie zaś – wietrzne.

Zmiany klimatyczne wywarły dostrzegalny wpływ na życie codzienne ludzi, ponieważ w czasach wczesnonowożytnych większość Europejczyków utrzymywała się z rolnictwa, uzależnionego od warunków meteorologicznych. Oziębienie klimatu spowodowało, że m.in. zaprzestano uprawiać winorośl w północnej i wschodniej Europie.

Oczywiście ówcześni ludzie nie zdawali sobie sprawy z zachodzących przeobrażeń klimatycznych. Drastyczne załamanie pogody i związane z nim pogorszenie warunków życia próbowali tłumaczyć działaniem diabła, który przy pomocy czarownic i czarowników chce zniszczyć państwo Boga na ziemi.

Francka (czyt. franka) *

M1 Obraz niemieckiej biedoty miejskiej według pisarza religijnego Sebastiana Francka*, XVI w.

W Niemczech jest bardzo dużo żebraków i w ogóle biednego ludu, bardziej z nieumiarkowania niż naturalną drogą popadłego w ubóstwo i ruinę zdrowia, doprowadzonego do żebractwa bardziej przez nieróbstwo, ciągłe obżeranie się i hulanki niż na skutek braku ziemi uprawnej i drożyzny produktów [...]. Pracuje z nich zaledwie połowa [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 70.

Bieda

Negatywne procesy klimatyczne zbiegły się w czasie ze **znacznym wzrostem populacji** w Europie oraz z rewolucją cen. Skutkiem tego było postępujące rozwarstwienie ekonomiczne. Bogaci stawali się coraz bogatsi, a biedni popadali w jeszcze większą nędzę. We wszystkich krajach europejskich z powodu wzrostu cen rosła liczba ludzi ubogich. W połowie XVI w. na każdy 1000 mieszkańców przypadało aż 780 osób niemogących się samodzielnie utrzymać.

W końcu XVI w. nad biednymi w miastach opiekę roztoczyły rady miejskie, przeznaczając na to własne fundusze. Wprowadzono rozróżnienie na niezdolnych do pracy i tych, którzy jej unikali. Żebracy byli rejestrowani i kontrolowani, a nieosiadli w danym mieście – wypędzani. Ustalono urzędowe ceny podstawowych produktów spożywczych, aby umożliwić ich zakup wszystkim potrzebującym i zapobiec spekulacjom kupieckim. W miastach gromadzono zapasy żywności, którą w razie klęski żywiołowej rozdawano najbiedniejszym.

Na wzór miast swoją politykę socjalną kształtowały państwa europejskie. Także one próbowały podzielić biedaków na „godnych" i „niegodnych", dzięki czemu mogłyby się troszczyć o tych pierwszych, a zmuszać do pracy drugich. Na sejmie w Piotrkowie w 1496 r. polska szlachta przyjęła uchwałę zobowiązującą rady w miastach i proboszczów na wsiach do wydawania żebrakom specjalnych metalowych odznak zwanych blachami. Żebracy niemający takiego identyfikatora mieli być łapani i karani. W 1531 r. król angielski Henryk VIII zarządził, aby wszystkich żebrzących włóczęgów pochwycić, wychłostać, a następnie odesłać do domów. Nakazano zaopatrzyć ich w odpowiedni znak i pozwolić żebrać w miejscu zamieszkania. Karze podlegał nie tylko ten, kto żebrał bez licencji, lecz także ten, kto dał takiemu żebrzącemu jałmużnę. Ustawy o opiece nad ubogimi uchwalono również w Niderlandach (1531 r.), we Francji (1536 r.) oraz w Brandenburgii (1540 r.).

Praca z materiałami

1. Wymień źródła biedy w Niemczech w XVI w. odnotowane przez Sebastiana Francka. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy obraz Williama Hogartha rzeczywiście stanowi krytykę małżeństw arystokratycznych. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

Sytuacja kobiet

Zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe z przełomu XV i XVI w. wpłynęły także na pozycję i rolę kobiety w społeczeństwie. Dało się to zauważyć głównie w miastach. Produkty wytwarzane wcześniej w domu, takie jak: chleb, piwo, odzież, teraz kupowano najczęściej na targu. Praca kobiet – stopniowo ograniczana do opieki nad dziećmi, prania i gotowania – zaczęła być postrzegana jako mniej ważna. Od połowy XVI w. ograniczano kobietom możliwość zajmowania się rzemiosłem, lecznictwem czy zielarstwem (aptekarstwem). Narastało uzależnienie rodzin od zarobków mężczyzn, którzy pracowali w manufakturach. Miasto stawało się nieprzyjazne dla kobiet. Natomiast na wsi ich pozycja praktycznie się nie zmieniła, gdyż odgrywały ważną rolę w prowadzeniu gospodarstw rolnych.

Istotny wpływ na pogorszenie się sytuacji kobiet miały zmiany związane z instytucją małżeństwa. Wszelkie formy pozamałżeńskiego pożycia, tolerowane w średniowieczu, teraz zostały potępione – zwłaszcza gdy dotyczyły kobiet. Upowszechniał się pogląd, że kobieta reprezentuje naturę i chaos, mężczyzna zaś jest ostoją cywilizacji i porządku.

Niezamężną kobietę uważano za osobę podejrzaną. Głową rodziny był wyłącznie mężczyzna. Model małżeństwa ewoluował w XVII–XVIII w. i wyglądał różnie w poszczególnych państwach europej-

M2 Małżeństwa w epoce wczesnonowożytnej, szczególnie w kręgach arystokratycznych, często zawierano z pobudek ekonomicznych, a nie z miłości. Od XVIII w. coraz częściej spotykało się to z negatywną oceną. Przykładem jest 6-częściowy cykl obrazów *Modne małżeństwo* brytyjskiego malarza Williama Hogartha (czyt. łyliama hogarta), stanowiący krytykę stosunków społecznych i rodzinnych w Anglii końca XVII i początków XVIII w. Na ilustracji jeden z obrazów cyklu – *Wkrótce po ślubie*, 1743 r., Galeria Narodowa w Londynie.

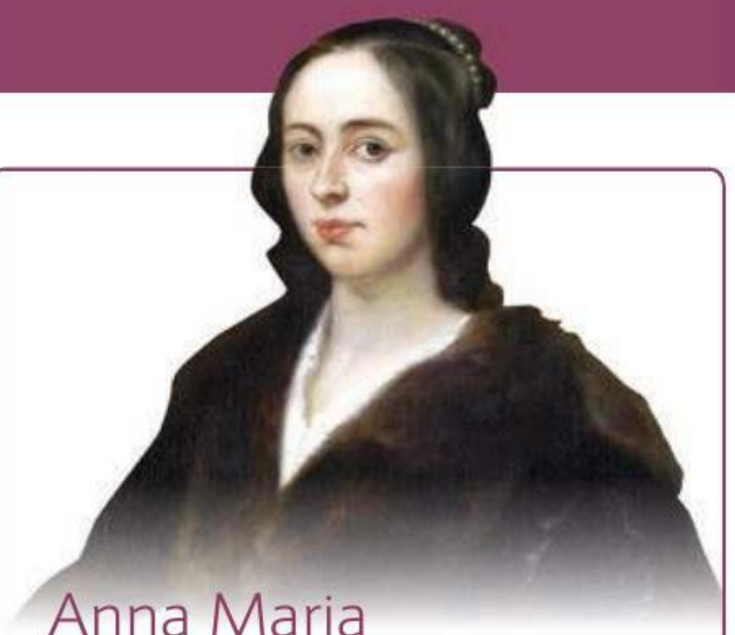

Anna Maria van Schurman

(1607–1678)

Niderlandzka malarka, poetka i uczona, pierwsza kobieta w Europie dopuszczona do studiów wyższych. Studiowała na uniwersytecie w Utrechcie. Zdobyła wykształcenie w sztukach pięknych, muzyce, literaturze, filozofii i teologii. Biegle władała czternastoma językami, m.in. niemieckim, hebrajskim, łaciną oraz greką. Prowadziła korespondencję naukową z wieloma znakomitymi uczonymi tamtych czasów. Jan Lievens (czyt. liwens), fragment portretu Anny Marii van Schurman, 1649 r., Galeria Narodowa w Londynie.

Teresa z Ávili

(1515–1582)

Hiszpańska zakonnica i mistyczka z zakonu karmelitanek, święta i doktor Kościoła Katolickiego. Do zakonu wstąpiła w wieku 18 lat. Widząc rozluźnienie panujących w zakonie obyczajów, dokonała jego reformy, m.in. przywróciła wcześniejsze surowsze reguły zakonne, jak również wprowadziła nowe, np. chodzenie boso. Stworzyła nurt mistycyzmu karmelitańskiego. Była autorką dzieł religijnych, które wywarły wpływ na wielu teologów w następnych wiekach. W 1622 r. została kanonizowana przez papieża Grzegorza XV, a w 1970 r. ogłoszona doktorem Kościoła Katolickiego („doktor mistyczny"). Peter Paul Rubens, *Teresa z Ávili* (fragment), 1615 r., Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu.

skich. Do najbardziej liberalnych państw należała Anglia, gdzie w XVIII w. mąż i żona razem udzielali się towarzysko, co np. we Francji było nie do pomyślenia. W Hiszpanii małżonkowie nie spożywali razem posiłków, w teatrze i na korridzie kobiety siedziały osobno, a zdradzony mąż mógł bezkarnie zabić żonę i jej kochanka.

Od początku XVI stulecia w całej Europie toczyła się dyskusja, czy kobiety mają wystarczające zdolności intelektualne i odpowiednią moralność, by pobierać naukę w szkołach wyższych. Jedynie nieliczni humaniści, tacy jak m.in. Erazm z Rotterdamu i Tomasz Morus, widzieli potrzebę edukacji dziewcząt. Nawet w czasach oświecenia twierdzono, że nadmiar wykształcenia szkodzi kobiecie i odciąga ją od jej podstawowych obowiązków – bycia żoną i matką.

Kobiety jednak chciały się kształcić. Pierwszą kobietą w Europie, której zezwolono na studia wyższe, była **Anna Maria van Schurman** (czyt. ana marija wan szurman) – niderlandzka malarka, poetka i uczona. W 1636 r. uzyskała prawo do słuchania wykładów na uniwersytecie w Utrechcie, ale zamykano ją w okratowanej loży chroniącej przed spojrzeniami oraz zaczepkami ze strony studentów. Schurman żądała nieograniczonego dostępu do kształcenia i działalności artystycznej dla szlachcianek i zamożnych mieszczek.

Należy również wspomnieć o kobietach żyjących w zakonach. Ich sytuacja zarówno pod względem wykształcenia, jak i pozycji społecznej wyglądała zgoła odmiennie niż sytuacja kobiet świeckich. Szacuje się, że np. w Małopolsce w XVI w. blisko 60% zakonnic potrafiło pisać, podczas gdy w miastach sztukę tę opanowało ok. 25% kobiet wywodzących się z patrycjatu miejskiego, a ok. 12% – z pospólstwa. Przełożone klasztorów cieszyły się dużym uznaniem społecznym.

Jedną z najbardziej wpływowych kobiet tego okresu była karmelitanka **Teresa z Ávili**. Zasłynęła jako wybitna reformatorka życia zakonnego oraz mistyczka. Zainicjowała mistycyzm karmelitański, czyli kontemplację Boga, która prowadzi do bezpośredniego spotkania i zjednoczenia się z nim już w życiu doczesnym. Publikacja zawartych m.in. w *Księdze życia* nauk świętej i opisów jej mistycznych przeżyć stanowiła inspirację dla odnowy życia religijnego członków Kościoła.

Procesy o czary

Codziennością w czasach wczesnonowożytnych były **procesy o czary**, nazywane również polowaniami na czarownice. W Europie dochodziło do nich głównie w latach 1570–1690. Ocenia się, że na Starym Kontynencie w latach 1400–1800 skazano na śmierć w legalnych procesach ok. 50 tys. osób, spośród których ponad 80% stanowiły kobiety. Połowę skazanych stracono na obszarze Rzeszy.

Najwcześniejsze wzmianki na temat oskarżeń o czary na ziemiach polskich datuje się na początek XV w. Łączono wówczas zarzuty herezji z zajmowaniem się czarami. Pierwsza informacja dotycząca posądzenia wyłącz-

nie o czary pochodzi z 1473 r. Wówczas za winnego ich uprawiania uznano wikariusza dobrzyńskiego Stanisława Kuropatwę. W XV oraz pierwszej połowie XVI w. przed sądami kościelnymi odbyło się co najmniej 60 procesów o czary. Wyrokowano w nich w sprawie 49 kobiet i 19 mężczyzn.

Pierwszy wyrok śmierci za uprawianie czarów zapadł w 1476 r., kiedy to sąd kościelny w Poznaniu skazał na spalenie na stosie Dorotę z Zakrzewa. Nie doszło jednak do egzekucji; po poręczeniu osób trzecich i odwołaniu swoich błędów oskarżona została uwolniona. Pierwszą osobą w Polsce, którą spalono na stosie, była nieznana z imienia kobieta. Stało się to w 1511 r. w Chwaliszewie (obecnie część Poznania), a wyrok wydał sąd świecki.

Apogeum polowań na czarownice w Rzeczpospolitej i gwałtowny wzrost liczby procesów o czary przypada na lata 1670–1730. Połowa XVII w. to w państwie polsko-litewskim okres wojen, które spowodowały zniszczenia, epidemie, nieurodzaje, pomór bydła i głód. Przyczyniły się one do kryzysu gospodarczego, a w ślad za nim – mentalnościowego. Ówcześni ludzie postrzegali otaczający ich świat jako pełen tajemnic i niebezpieczeństw. Winnych nieszczęść szukali wokół siebie, a „czarownice" stanowiły łatwy obiekt oskarżeń.

W XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej nadal wierzono w istnienie czarownic. Ten stan utrzymywał się mimo starań ludzi wykształconych, np. publicystów przekonujących w swoich pismach o kłamliwości tego poglądu. Procesy o czary odbywały się m.in. w miastach i wsiach Wielkopolski. W 1773 r. w Gostyniu o czary oskarżono Franciszkę Gołębiewską, która zmarła w więzieniu na skutek tortur. W dobrach szlacheckich nie zaprzestano również próby wody (pławienia) domniemanych czarownic.

Co prawda brak jest dokładnych danych, ale szacuje się, że na mocy wyroków sądowych w XVI–XVIII w. stracono w Polsce ok. 3–4 tys. osób oskarżonych o czary i konszachty z diabłem.

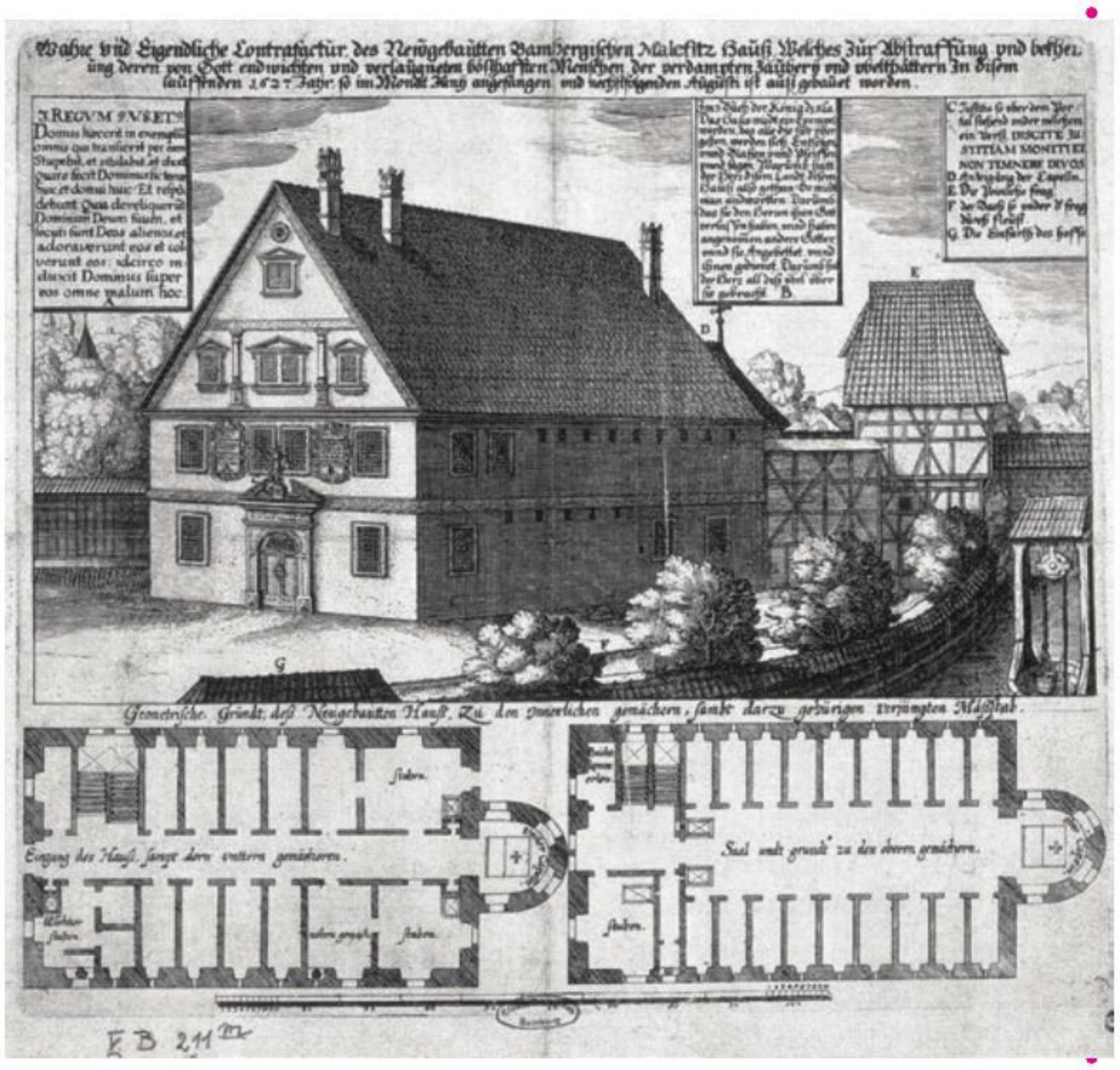

M3 Osoby oskarżone o czary poddawano okrutnym torturom w celu wymuszenia na nich przyznania się do winy. W niektórych miastach Europy narastanie liczby oskarżonych skłaniało miejscowe władze do zakładania specjalnych więzień dla „czarownic". Jednym z najsłynniejszych był Drudenhaus w Bambergu (dzisiejsze Niemcy) działający w latach 1627–1631. W budynku mogło przebywać jednocześnie 30–40 osób posądzonych o uprawianie magii. Rycina z 1627 r. przedstawiająca Drudenhaus.

M4 W epoce wczesnonowożytnej powszechnie sądzono, że ludzie mający kontakty z siłami piekielnymi nie toną. Aby więc rozpoznać, czy ktoś się trudni czarami, poddawano go próbie wody. Wierzono bowiem, że osoba niewinna pójdzie pod wodę, a winna utrzyma się na powierzchni. Na ilustracji próba wody z okładki XVI-wiecznego traktatu o czarach i czarownicach.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w procesach o czary odgrywały tortury. **M3**, **M4**
2. Opisz, na czym polegała próba wody. **M4**

O tym się pisze

T 1 Czy klimat miał wpływ na polowanie na czarownice? – analiza Laury Lee*

Historycy i archeolodzy nie zgadzają się, kiedy dokładnie doszło do małej epoki lodowcowej. Część uczonych wskazuje jako jej początek rok 1300, inni 1450. Według niektórych zakończyła się ona w 1770 roku, według innych trwała aż do 1860. Okres największego pogorszenia pogody większość badaczy datuje na lata 1570–1630. Zgadzają się co do tego, że pogoda była nieprzewidywalna, ze skrajnie niskimi temperaturami: holenderskie kanały zamarzały, statkom, jeśli mogły w ogóle opuścić port, groziło natknięcie się na góry lodowe, najbiedniejsi chłopi stali w obliczu śmierci głodowej. Potem nadeszło nietypowe ocieplenie, a następnie ponownie siarczysty mróz. W 1500 roku europejskie lata były około 7 stopni Celsjusza chłodniejsze niż podczas średniowiecznego optimum klimatycznego.*

Gdy zbiory były kiepskie, a społecznościom zaczynał dokuczać głód, przerażeni ludzie próbowali odzyskać kontrolę nad swoim życiem. Gdyby znaleźli kogoś, na kogo można zrzucić winę, mogliby go oskarżyć i problem sam by się rozwiązał.

Z tego powodu coraz częściej dochodziło do procesów czarownic. W latach trzydziestych XV wieku w niektórych regionach Szwajcarii rozpoczęły się pierwsze systematyczne polowania na czarownice. Początkowo Kościół nie chciał uznać tezy, że wiedźmy igrają z pogodą. Jednak w 1484 roku papież Innocenty VIII zmienił zdanie i wydał bullę Summis desiderantes affectibus*, która stwierdzała, że czarownice mogą sprowadzać paskudną pogodę. Główny tekst wyjaśniający właściwe traktowanie wiedźm,* Malleus maleficarum*, został opublikowany na żądanie papieża w 1484 roku. […] W latach 1486–1600 ukazało się 28 wydań tej niezwykle wpływowej książki. Opisywała ona cechy czarownicy i przyjęte metody przesłuchań (czytaj: tortur) i karania (czytaj: egzekucji). Jeden z rozdziałów nosił tytuł: „Jak wywołują i podsycają burze gradowe i zwykłe oraz sprawiają, że pioruny uderzają w ludzi i zwierzęta". Procesy czarownic w niektórych regionach środkowej i południowej Europy stały się prawdziwą plagą, a wpływanie na pogodę stało się powszechnym oskarżeniem.*

Właśnie takie nastroje panowały w Niemczech, gdy pogoda zaczęła się pogarszać. Zima przełomu lat 1561 i 1562 przyniosła obfite opady śniegu. Kiedy stopniał, pola zostały podtopione, a bydło głodowało lub chorowało. Rosły ceny żywności, co uniemożliwiało jej zakup najbiedniejszym. Wielu wiernych mogło jedynie przypuszczać, że to dzieło rozgniewanego Boga, wściekłego na ludzi za ich grzechy. Lęk przed czarownicami zwykle nie płynął z góry. Wypływał z dołu – chłopi, których mocno dotknęło nienaturalne zjawisko, żądali, by władze coś z tym zrobiły. Władze często nie czuły się na siłach, by sprzeciwić się woli tłumu. […]

* **Laura Lee** (czyt. lora li) – amerykańska pisarka, autorka ponad 20 książek

optimum – najkorzystniejsza faza

Summis desiderantes affectibus (czyt. dezyderantes afektibus – łac. „Pragnąc najgoręcej")

Malleus maleficarum (czyt. malefikarum – łac. „Młot na czarownice") – traktat opracowany przez dwóch teologów: dominikanina Jacoba Sprengera (czyt. jakoba szprengera) oraz Heinricha Krämera (czyt. hajnricha kremera) – inkwizytora i wykładowcę na uniwersytecie w Salzburgu (czyt. zalcburgu)

Jeden z najsłynniejszych procesów o czary toczył się na terenie angielskiej kolonii w Ameryce. W 1692 r. w miasteczku Salem w Nowej Anglii (obecnie stan Massachusetts, czyt. meseczjusets) o uprawianie czarów oskarżono blisko 80 osób. Na śmierć skazano 13 kobiet i 7 mężczyzn. W 1996 r. historia oskarżonych z tego miasteczka została przedstawiona przez Nicholasa Hytnera (czyt. nikolasa hajtnera) w filmie *Czarownice z Salem*. XIX-wieczna grafika przedstawiająca proces z Salem.

W latach sześćdziesiątych XVI wieku strach przed czarownicami rozgorzał w różnych regionach Europy. Na kontynencie pojawiały się indywidualne oskarżenia, ale procesy masowe były zwykle rezultatem „nienaturalnych" wydarzeń na wielką skalę, czyli dziwnej pogody. Czarownice płonęły po nieudanych żniwach w 1570 roku. Pobożni chrześcijanie wynajdywali czarownice od Hiszpanii i Portugalii aż po Rosję. Od 1580 do 1620 roku tylko w regionie berneńskim stracono jako czarowników ponad 1000 osób. Na równi z kobietami oskarżano i tracono mężczyzn, wieszano ich, palono, topiono lub uciekano się do jeszcze bardziej pomysłowych sposobów. […]
Historyk Wolfgang Behringer przebadał europejskie procesy czarownic i znalazł związek między kulminacjami prześladowań a „łącznymi okresami mrozów" w latach 1560–1574, 1583–1589, 1623–1630 i 1678–1698. Począwszy od 1730 roku, klimat się ustabilizował, podobnie jak nastroje. Pojedyncze procesy czarownic zdarzały się w Europie Środkowej do lat siedemdziesiątych XVIII wieku, ale już nie na taką skalę jak u szczytu małej epoki lodowcowej.*
„Tak więc jest czymś więcej niż tylko metaforą – napisał Behringer – stwierdzenie, że słońce Oświecenia zakończyło erę polowań na czarownice".

L. Lee, *Gdyby nie pogoda… Jak pogoda zmieniała historię*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka i P. Chojnacki, Warszawa: Demart, 2010, s. 122–125.

* **Behringer** (czyt. beringer)

Praca z tekstem

1. Rozstrzygnij, czy – według autorki tekstu – istniał związek między anomaliami pogodowymi a procesami o czary. Odpowiedź uzasadnij. **T1**
2. Wyjaśnij, dlaczego osobami najczęściej oskarżanymi o czary były kobiety. **T1**

Moda i stroje

Pierwsze przejawy europejskiej mody, czyli określonego sposobu ubierania się, czesania oraz makijażu w danym czasie lub miejscu, pojawiły się pod koniec średniowiecza. W zamożnych warstwach społecznych Europy w **XVI w.** modne się stało noszenie strojów z czarnego sukna, **wzorowanych na ubiorze hiszpańskim**. Obcisły kaftan, krótkie bufiaste spodnie i krótka peleryna uszyte z ciemnych materiałów oraz biała kryza (rodzaj szerokiego i pofałdowanego kołnierza) charakteryzowały męski ubiór. W strojach damskich cieszyły się popularnością wielkie kwadratowe dekolty, szerokie rękawy, siatki służące do upinania włosów, złote i srebrne hafty, brokaty, atłasy i aksamity. Takie stroje kosztowały majątek i niejedną osobę doprowadziły do ruiny. We Francji import luksusowych materiałów i przedmiotów, głównie z Włoch, przyczynił się do deficytu w handlu zagranicznym. W związku z tym w 1543 r. król Franciszek I zabronił szlachcie używania tkanin haftowanych złotem i srebrem, aksamitów oraz jedwabiów. Mimo wysokiej kary finansowej zakaz nie był przestrzegany.

W **XVII w.** w Europie zapanowała **moda francuska**. Do najdalszych zakątków kontynentu docierała dzięki wysyłanym z Paryża lalkom manekinom. Polska królowa Cecylia Renata Habsburżanka, żona Władysława IV Wazy, prosiła w 1642 r. o przywiezienie jej z Niderlandów lalki ubranej w strój francuski, który posłużyłby jako wzór dla jej krawca.

M5 Portret Edwarda VI Tudora (czyt. tjudora) ubranego odświętnie to doskonała ilustracja mody panującej na dworze angielskim w pierwszej połowie XVI w. Dzieło przypisywane Williamowi Scrotsowi (czyt. łyliamowi skrotsowi), *Edward VI jako książę Walii*, ok. 1546 r., zamek w Windsorze (czyt. łyndsorze).

M6 Elity mogły sobie pozwolić na eksperymenty kulinarne w postaci specjałów sprowadzanych z Nowego Świata, jednak posiłki najuboższych wyglądały nieporównanie skromniej. Przedstawił to na jednym ze swoich obrazów zatytułowanym *Zjadacz fasoli* Annibale Carracci (czyt. karaczi). Na stole widać typowe dla ówczesnych mieszkańców wsi pożywienie, na które się składały rośliny strączkowe (tytułowa fasola) czy inne proste w uprawie warzywa, np. cebula. Mięso – dziś tak powszechne na stołach – w chłopskich domach stanowiło prawdziwy rarytas. Obraz z ok. 1590 r., Galeria Pałacu Colonna (czyt. kolonna) w Rzymie.

M7 **Opis kawy w *Nowych Atenach* księdza Benedykta Chmielowskiego, XVIII w.**

KOFFE vulgo* *KAFFE albo Kawa, jest pewna* Species* *Bobu w Egipcie i Arabii, którą Arabowie* Bon *nazywają. Podobną kaffę ma teraz Hollandia, pewnie z Egiptu i Arabii sposób jej siania przejąwszy i przewiosłszy do siebie. Piją ten trunek prawie wszystkie Orientalne i Europejskie nacje. Skutek tego Napoju, że głowę wolną czyni od waporów* żołądkowych, sen odbiera, wiatry rozpędza, w żołądku sprawuje konkokcją* [...].*

B. Chmielowski, *Nowe Ateny...*, wybór i oprac. M. i J.J. Lipscy, Kraków: Wyd. Literackie, 1968, s. 321.

Nowe smaki

W XVI w. coraz częściej używano trudno dostępnych i drogich w średniowieczu **orientalnych przypraw**, takich jak: pieprz, gałka muszkatołowa, kwiat muszkatołowy, cynamon i goździki. Po odkryciu morskiej drogi do Indii ich cena spadła. Zaczęto je uprawiać również poza Indiami, głównie na Antylach w basenie Morza Karaibskiego. Zakładano coraz więcej plantacji trzciny cukrowej (m.in. na Maderze i w Brazylii), dzięki czemu spadła cena cukru. W wyższych warstwach społecznych nastąpił wzrost jego konsumpcji. Cukru używano jako przyprawy do wina, wody, a nawet potraw z mięsa i ryb. Sporządzano z niego także rozmaite ozdoby – figurki zwierząt, modele zamków czy okrętów.

Od XVII w. szafran, imbir, cynamon, kardamon i kwiat muszkatołowy zaczęły tracić znaczenie. Wzrosło za to zainteresowanie **przyprawami lokalnymi**, takimi jak: trybula, estragon, bazylia, tymianek, liść laurowy, szczypiorek, pietruszka, cebula. Pojawiły się zioła prowansalskie, coraz częściej spożywano również kapary, anchois (czyt. anszła), oliwki, cytryny i pomarańcze.

Kawa

Kupcy europejscy wracający z Bliskiego Wschodu opowiadali, że **Arabowie** i **Turcy** zamiast wina zabronionego przez islam piją napój zwany *caova* czy też *copha* (czyt. kofa). Do rozpowszechnienia wiedzy na temat tego napoju przyczynił się włoski botanik i lekarz Prospero Alpini, który spędził trzy lata w Egipcie. Po powrocie opisał lecznicze działanie kawy.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy kawa trafiła do Europy. W Wenecji pojawiła się w 1615 r. Do Marsylii sprowadził ją jeden z tamtejszych kupców w 1644 r. wraz z dzbankami i filiżankami do jej parzenia i podawania. W Anglii pierwsza kawiarnia zaczęła działać w 1650 r. w Oksfordzie, a należała do osmańskiego Żyda o imieniu Jakub. W Paryżu pierwszą pijalnię kawy otwarto w 1672 r.

Przez lata uważano, że pierwszą kawiarnię w Wiedniu założył Polak Jerzy Franciszek Kulczycki. Miał do tego wykorzystać zapasy kawy porzucone przez Turków uciekających spod Wiednia po przegranej bitwie w 1683 r. Pierwszeństwo to jednak należy oddać ormiańskiemu kupcowi Johannesowi Diodato, który w 1685 r. otrzymał odpowiedni przywilej

* **vulgo** – łac. „zwykle", „pospolicie"
species – łac. „gatunek"
wapory – tu: gazy
konkokcja – trawienie

od cesarza Leopolda I Habsburga. Kulczyckiemu zaś nadal się przypisuje spopularyzowanie zwyczaju słodzenia kawy i dodawania do niej mleka. Najstarszą do dziś istniejącą kawiarnią w Europie Zachodniej jest Café Tomaselli (czyt. kafe tomazelli) – założona w 1703 r. pierwsza pijalnia kawy w Salzburgu.

W XVII i XVIII w. Europejczycy zaczęli uprawiać kawowiec w swoich koloniach. Holendrzy założyli pierwsze plantacje na Cejlonie (1658 r.), a Francuzi – na Martynice (1723–1730). W latach 20. XVIII w. z inicjatywy Portugalczyków powstały pierwsze plantacje kawy w Brazylii. To właśnie dzięki nim sto lat później kawa z używki dla elit stała się ogólnodostępnym napojem.

Herbata

Pierwsze wiadomości o herbacie pojawiły się w Europie w połowie XVI w. Opowiadano wówczas, że **Japończycy** z jakiegoś zioła sporządzają zdrowy napój, zapewniający im długie życie. Do Europy pierwsze ładunki herbaty sprowadzili **kupcy holenderscy**: w 1610 r. do Amsterdamu, a później do Anglii, gdzie zyskała popularność w połowie XVII w. Przywożono nie tylko herbatę, lecz także czajniczki oraz porcelanowe filiżanki do jej parzenia i spożywania. Uważano, że herbata ułatwia trawienie, a miłośnikom mocnych trunków dodaje sił do dalszego biesiadowania. Konsumpcja herbaty w Europie wzrosła dopiero w latach 1720–1730, kiedy po nawiązaniu bezpośrednich kontaktów z Chinami trafiła na rynek europejski bez holenderskiego pośrednictwa.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy jest słuszne twierdzenie, że zmiany w wyżywieniu i ubiorze dotyczyły głównie arystokracji i patrycjatu miejskiego. Odpowiedź uzasadnij. **M5**, **M6**, **M8**
2. Podaj właściwości kawy wymienione w tekście. **M7**
3. Wyjaśnij, jaki wpływ na życie społeczne wywarły pijalnie kawy. **M8**

M8 Popularyzacja kawy w Europie przyczyniła się do powstawania w miastach pijalni kawy. Spotykali się w nich mężczyźni, by delektować się nowym napojem, a przy okazji porozmawiać o bieżących sprawach politycznych, wymienić informacje czy zawrzeć umowy handlowe. Wnętrze londyńskiej pijalni kawy zostało uwiecznione na grafice pochodzącej z końca XVII w. Mężczyźni siedzący przy stole dyskutują i popijają z filiżanek kawę, za którą trzeba było wówczas zapłacić jednego pensa. Na stołach leżą gazety. Na drugim planie widać piec z przygotowanymi dla gości imbrykami. Pijalnie kawy dzięki podejmowanym w nich dyskusjom przyczyniły się do rozwoju prasy i handlu. Zbiory Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

Czekolada

Płynna czekolada dotarła do **Hiszpanii** z terenów dzisiejszego Meksyku ok. 1520 r. Nazwą „czekolada" określano tam mieszaninę kakao, kukurydzy, pieprzu i innych przypraw. Europejczycy uważali początkowo, że napój ten nadaje się bardziej dla świń niż dla ludzi. Jednak już w połowie XVI w. w Hiszpanii czekolada rozpowszechniła się do tego stopnia, że filiżanką gorącego napoju umilano sobie przeciągające się ceremonie i nabożeństwa kościelne. Z chwilą otwarcia w 1580 r. w Hiszpanii pierwszej wytwórni czekolady napój ten zaczął zyskiwać na popularności. Ceniono go bowiem jako lek przeciw reumatyzmowi, bólom gardła, bezsenności, czerwonce, cholerze i kolkom.

Początkowo produkcja pitnej czekolady stanowiła tajemnicę Hiszpanii, która przez prawie sto lat pilnie jej strzegła. Zarówno wyjawienie sposobu uprawy, jak i wywóz zdrowego ziarna zarodowego karane były śmiercią. Mimo to Hiszpanie nie zdołali utrzymać monopolu. W połowie XVII w. **Holendrzy** zasadzili sadzonki kakaowca w swoich koloniach na Jawie i Sumatrze (wyspy w Indonezji). W 1750 r. czekolada dotarła do **Szwajcarii**, która do dziś jest jednym z jej największych producentów.

Ziemniaki

Hiszpanie zetknęli się z ziemniakami w 1539 r. na obszarze dzisiejszego Peru i sprowadzili je na Półwysep Iberyjski. W Europie nowa uprawa przyjmowała się bardzo powoli i z różnym powodzeniem w poszczególnych regionach. Najwcześniej, bo w pierwszej połowie XVII w., ziemniaki przyjęły się w Irlandii, gdzie stały się podstawowym pożywieniem chłopów. W połowie XVIII w. uprawiano już je w Szwajcarii, Rzeszy i Szwecji. W całej Europie upowszechniły się jednak dopiero pod koniec XVIII, a przede wszystkim w XIX w.

M9 Wielka kariera ziemniaka w Środkowo-Wschodniej Europie to przede wszystkim zasługa króla Prus Fryderyka II Wielkiego. Do dziś turyści odwiedzający jego grób w Poczdamie kładą na płycie nagrobnej... ziemniaki. Władca ten od lat 40. XVIII w. propagował w Prusach uprawę tego warzywa. Po falach wielkiego głodu na Pomorzu wydał specjalne rozporządzenia określane jako „rozkazy ziemniaczane". Zalecał w nich, aby urzędnicy upowszechniali wśród prostego ludu uprawę ziemniaków. Do popularyzowania tego zwyczaju angażował również protestanckich duchownych, którzy z ambony mieli przekonywać wiernych o zaletach spożywania bulw ziemniaczanych. Władcy nie udało się jednak doczekać ich masowej uprawy w Prusach, nastąpiło to dopiero kilkadziesiąt lat po jego śmierci. Na obrazie Roberta Müllera (czyt. milera) z 1886 r. *Król wszędzie* przedstawiono Fryderyka II Wielkiego podczas inspekcji zbioru ziemniaków, Niemieckie Muzeum Historyczne w Berlinie.

Talerze i sztućce

W epoce wczesnonowożytnej stopniowo następowały zmiany w sposobie jedzenia. W XVI w. pojawiły się talerze. Wcześniej używano dużych okrągłych kromek chleba, na które nakładano mięso i inne potrawy. Europejczycy sięgali po jedzenie głównie prawą ręką, dlatego zgodnie z dobrymi manierami nie wycierali nią nosa. Jeszcze w połowie XVII w. królowa francuska Anna Austriaczka nie uważała za gorszące jedzenia palcami, ale sto lat później postrzegano to już jako nieprzyzwoitość. We Francji wszyscy jadali palcami, a widelców zaczęto używać na początku XVII w. – i to wyłącznie w sferach wyższych; mieszczanie przejęli ten zwyczaj dopiero w XVIII w.

Noży używano często. W XVI-wiecznych Włoszech i Szwajcarii każdy biesiadnik miał własny nóż. Jednak we Francji aż do XVIII w. na stole znajdowały się zwykle tylko dwa lub trzy noże, które jedzący musieli sobie wzajemnie pożyczać.

Pod koniec XVII w. rozpowszechnił się zwyczaj nalewania zup z wazy do talerzy. Łyżki znano już w starożytności i najczęściej były wykonane z drewna. W średniowieczu nie jadano zup, dlatego łyżek praktycznie nie używano. Dopiero w XVI w. zaczęto z nich korzystać częściej, czemu towarzyszyła zmiana kształtu: trzonek stał się dłuższy i cieńszy. Obecny wygląd łyżki ustalił się w XVIII w.

Higiena

W przeciwieństwie do średniowiecznych Europejczyków mieszkańcy wczesnonowożytnej Europy **unikali wody i mydła**. Rozpowszechnione w średniowieczu łaźnie publiczne ówcześni ludzie uważali za takie samo miejsce spotkań jak kościoły, dostępne dla wszystkich warstw społecznych. Nikogo nie krępowała bliskość nagich ciał, męskich i kobiecych. Właściciele łaźni zwani łaziebnikami płacili podatki – tak jak karczmarze czy młynarze. W bogatych domach zakładano prywatne łaźnie.

Reformacja przyczyniła się do upadku publicznych łaźni. Powodem ich likwidacji miały być szerzące się **choroby weneryczne**, przede wszystkim syfilis. Przeciw łaźniom występowali zarówno pastorzy, jak i duchowni katoliccy, uważający je za siedlisko rozpusty i obrazę moralności. Jak relacjonował francuski pisarz Nicolas Edme Restif (czyt. nikola edm retif), w drugiej połowie XVIII w. niewielu Paryżan się kąpało. Ci zaś, którzy to robili, pozwalali sobie na kąpiel nie częściej niż dwa razy w roku – i to tylko latem. W związku z tym produkcja mydła była niewielka, choć znano je już od dawna. Osoby kąpiące się raz na tydzień traktowano podejrzliwie. Zwyczaj korzystania z łaźni publicznych utrzymał się za to w krajach Europy Wschodniej.

W końcu XVIII w. francuski pamiętnikarz Louis-Sébastien Mercier (czyt. lui sebastję mersje) zanotował, że w Paryżu wczesnym rankiem w niedzielę można było spotkać ludzi piorących w Sekwanie swą jedyną

M10 Louis-Sébastien Mercier o warunkach panujących w XVIII-wiecznym Paryżu

Gdy tylko powietrze przestaje się przyczyniać do zachowania zdrowia – zabija [...]. Ciasne i źle przebite ulice, zbyt wysokie domy uniemożliwiające swobodne krążenie powietrza, jatki mięsne i rybne, kanały, cmentarze – wszystko to sprawia, iż powietrze psuje się, nasiąka cuchnącymi cząstkami, staje się ciężkie i szkodliwe. [...]*

Domy wznoszone na mostach są nie tylko szpetne; nie dopuszczają ponadto, by prąd powietrza przepływał z jednego końca miasta na drugi i unosił wraz z oparami Sekwany całą zgniliznę z ulic wychodzących na wybrzeże. Gdy obywatel pragnie w święta i niedziele odetchnąć czystym, wiejskim powietrzem, tuż za rogatkami natrafia na cuchnące wyziewy odchodów oraz innych nieczystości, pokrywających pola o pół mili od stolicy. Przechadzki są zatrute [...].

S. Mercier, *Obraz Paryża*, oprac. i przeł. A. Jakubiszyn-Tatarkiewiczowa, Warszawa: PIW, 1959, s. 64.

* **przebite** – zaprojektowane

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w propagowaniu uprawy ziemniaków odegrał Fryderyk II Wielki. **M9**
2. Opisz warunki sanitarne w XVIII-wiecznym Paryżu. **M10**

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego walka między Mendozą a Humphriesem odegrała tak istotną rolę w dziejach sportu. **M11**
2. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i wskaż różnice, jakie dostrzegasz między XVIII-wiecznymi a współczesnymi walkami bokserskimi. **M11**

koszulę lub chustkę do nosa; po rozwieszeniu ich na drągu cierpliwie czekali, aż słońce je wysuszy. Jak zauważył: „Urzędnicy, muzycy, artyści, poeci kupują sobie sukno, a nawet koronki, ale nie bieliznę. Ubierają się w aksamity i przyczepiają koronkowe mankiety do brudnej koszuli. Taki jest Paryżanin. Fryzjera potrzebuje codziennie, ale praczkę wzywa raz na miesiąc. Paryżanin mający mniej niż 10 tysięcy liwrów dochodu nie ma zwykle ani bielizny pościelowej, ani obrusów, ani bielizny osobistej, ma za to zegarki, zwierciadła, koronki i jedwabne pończochy”.

Rozrywki

Pionierami w dziedzinie rozrywki byli Anglicy, którzy doprowadzili do komercjalizacji wolnego czasu. To w Anglii w czasach elżbietańskich pojawił się **teatr** jako miejsce rozrywki. James Burbage (czyt. dżejms berbydż), z wykształcenia stolarz, a z zamiłowania aktor, zorientował się, że wystawianie sztuk teatralnych może stanowić źródło utrzymania. Zaciągnął pożyczkę w wysokości kilkuset funtów i w 1576 r. wybudował w Londynie pierwszy gmach teatralny o prostej nazwie The Theatre (czyt. de fijeter; ang. „teatr”). Pomysł okazał się tak trafioną i zyskowną inwestycją, że w ciągu roku pojawiła się konkurencja – w bliskim sąsiedztwie powstał teatr The Curtain (czyt. de kerten; ang. „kurtyna”). Wkrótce założono następne.

W XVIII w. podjęto się realizacji nowych przedsięwzięć rozrywkowych. W 1743 r. pięściarz Jack Broughton (czyt. dżek brotn) wybudował **ring** przy Oxford Street (czyt. oksfed strit) w Londynie, ogłaszał terminy walk i zapraszał do ich oglądania bogaczy – potencjalnych sponsorów, od których pobierał opłaty za wstęp. W 1770 r. Philip Astley (czyt. filip astli) otworzył cyrk przy Westminster Bridge (czyt. łestminster brydż). Nowością było przeniesienie występów z ulic i placów do wnętrz budynków. Pojawiła się także instytucja **impresariatu artystycznego**, czyli agencji zajmujących się organizowaniem występów. Mniej więcej w tym samym czasie, kiedy w Wielkiej Brytanii odbywały się pierwsze pokazy walk pięściarzy, w Hiszpanii zaczęli działać toreadorzy, walczący zawodowo z bykami.

Pod koniec XVIII w. zaczęła zyskiwać popularność **piłka nożna**. W Anglii początkowo była rozrywką głównie na wsi, zresztą wielokrotnie zakazywaną chłopom ze względu na brutalność i rzekomy zły wpływ na społeczeństwo. Powstawanie coraz większej liczby męskich szkół z internatem przyczyniło się do wzrostu popularności tego sportu wśród elit. Jednak jego prawdziwa kariera miała nadejść dopiero w następnym stuleciu.

M11 Walką, która zrewolucjonizowała świat rozrywki i rodzącego się sportu, był pojedynek bokserski stoczony między Danielem Mendozą a Richardem Humphriesem (czyt. riczardem hamfrisem). Widzowie po raz pierwszy w historii musieli zapłacić za wstęp na wydarzenie sportowe. Obaj bokserzy byli zaangażowani w jego reklamę – zanim doszło do walki, gazety drukowały ich listy, w których panowie wdawali się w przepychanki słowne, a widzowie robili zakłady na zwycięstwo jednego z zawodników. Pojedynek odbył się 9 stycznia 1788 r. Obejrzało go ponad 10 tys. widzów, zwyciężył Mendoza. Grafika przedstawia drugą walkę Humphriesa z Mendozą, 1788 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

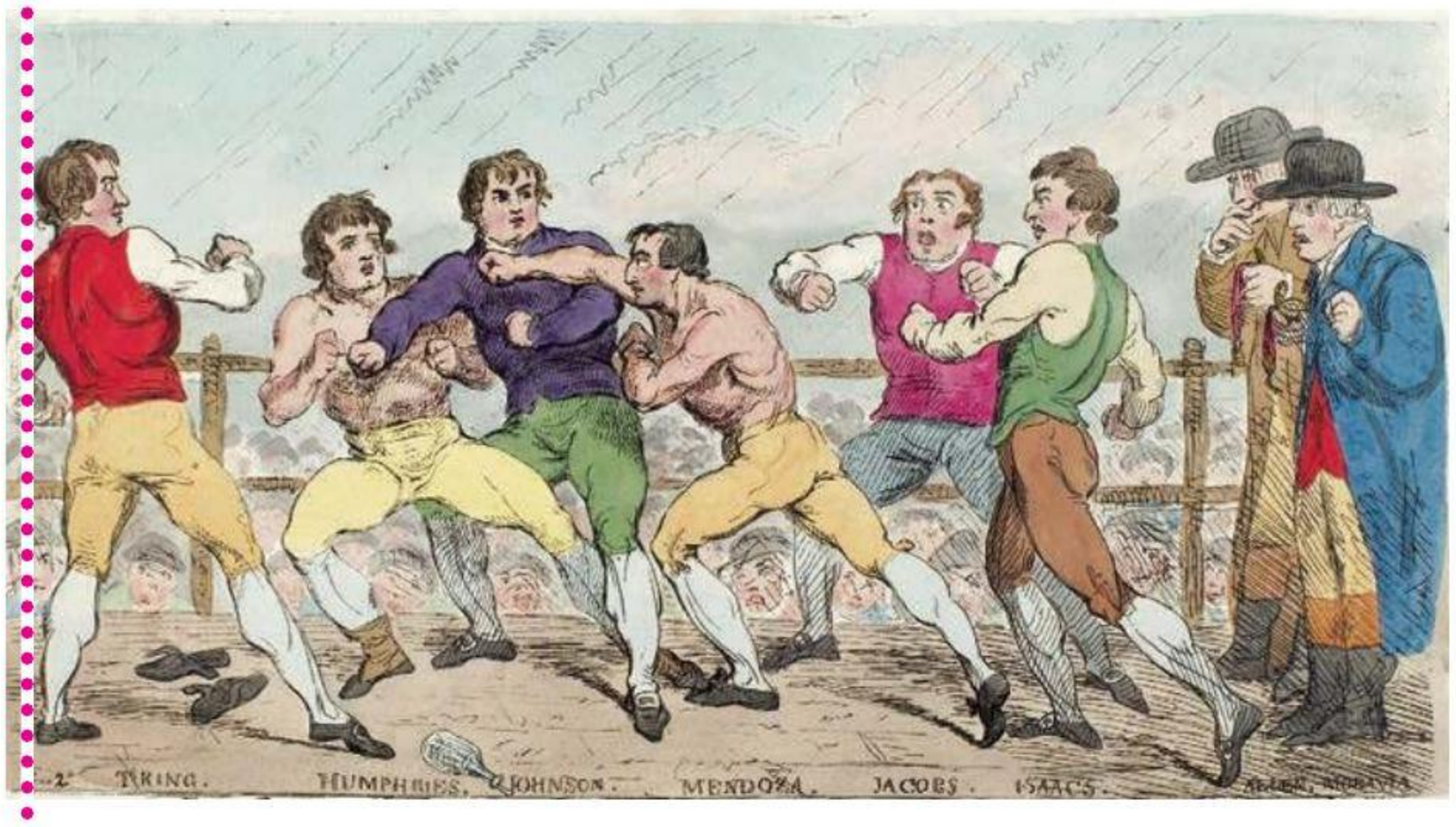

Życie codzienne w Europie wczesnonowożytnej

26 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj sytuację ludzi biednych we wczesnonowożytnej Europie.
2. Oceń pozycję kobiety w czasach wczesnonowożytnych.
3. Wyjaśnij, jaki stosunek do higieny mieli mieszkańcy Europy wczesnonowożytnej.

Zmiany klimatu i bieda

Oziębienie klimatu w Europie w XVI w. przyczyną pogorszenia się warunków życia ludności.
Tłumaczenie sobie zmian klimatycznych działaniem sił piekielnych.
Wzrost rzeszy ubogich w miastach, opieka nad nimi w gestii rad miejskich.
Znakowanie i licencjonowanie żebraków m.in. w Polsce i Anglii.
Ustawy o opiece nad ubogimi: Niderlandy, Francja, Brandenburgia.

Sytuacja kobiet

XV/XVI w. – pogorszenie się sytuacji kobiet.
Niezamężne kobiety uznawane za osoby podejrzane.
Brak możliwości studiowania.
Zauważanie potrzeby edukacji dziewcząt – Erazm z Rotterdamu i Tomasz Morus.
Anna Maria van Schurman – pierwsza kobieta mająca prawo do słuchania wykładów na uniwersytecie (Utrecht).
Wyjątkowa pozycja zakonnic.
Teresa z Ávili – reformatorka zakonu karmelitanek i mistyczka.

Procesy o czary

Polowania na czarownice.
1570–1690 – apogeum polowań na czarownice w Europie, ponad 80% oskarżonych to kobiety.
Początek XV w. – pierwsze oskarżenia o czary i herezję w Polsce.
XVI–XVIII w. – ok. 3–4 tys. osób straconych w Polsce w wyniku oskarżenia o czary.

Moda i stroje

XVI w. – wzorce dotyczące mody wyznaczane przez Hiszpanię.
Szycie ubrań m.in. z brokatu, atłasu i aksamitu.
XVII w. – dominacja mody francuskiej w Europie.

Nowe smaki

XVI w. – powszechniejsze wykorzystanie w Europie wcześniej trudno dostępnych przypraw orientalnych.
XVII w. – zwiększenie roli rodzimych przypraw, np. bazylii i tymianku.
Wzrost konsumpcji cukru.
XVI w. – popularyzacja picia czekolady, Hiszpania monopolistą w produkcji pitnej czekolady.
XVII w. – spopularyzowanie kawy.
1610 – dotarcie do Amsterdamu pierwszego ładunku herbaty.
1720–1730 – wzrost konsumpcji herbaty w Europie.
XVI w. – sprowadzenie sadzonek ziemniaka do Europy.
Koniec XVIII w. – upowszechnienie się ziemniaków.

Higiena i rozrywki

Unikanie wody i mydła w Europie wczesnonowożytnej.
XVI w. – zamykanie łaźni publicznych w Europie Zachodniej.
Druga połowa XVI w. – rozwój teatrów w Anglii.
1743 – pierwszy ring do walk bokserskich.

Polecane publikacje

J. Delumeau, *Strach w kulturze Zachodu XIV–XVIII w.: oblężony gród*, przeł. A. Szymanowski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2011.

A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995.

J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn: Oficyna Wydawnicza Pruthenia, 2019.

III

Sprawdź się!

Europa i Rzeczpospolita w XVII w.

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Lützen
- kapitulacja polskiej załogi w Moskwie
- stracenie Karola I Stuarta
- wojna o sukcesję hiszpańską
- odwołanie edyktu nantejskiego
- bitwa pod Kircholmem
- odsiecz wiedeńska

2. Wyjaśnij pojęcia.

- monarchia parlamentarna
- polityka reunionów
- dymitriady
- merkantylizm
- chwalebna rewolucja
- fronda książęca
- sarmatyzm

3. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- W wyniku rozejmu w Andruszowie Rzeczpospolita utraciła na rzecz Moskwy lewobrzeżną Ukrainę.
- Monarchia absolutna opierała się na silnej władzy króla i reprezentacji zgromadzeń stanowych. Rola obu organów była równoważna.
- W wojnie trzydziestoletniej Rzeczpospolita Obojga Narodów walczyła oficjalnie po stronie państw protestanckich.
- Jednym z przykładów sztuki barokowej są portrety trumienne, charakterystyczne tylko dla ziem polskich.
- Na mocy traktatu welawsko-bydgoskiego Rzeczpospolita utraciła lenno w Prusach Królewskich.

4. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Bohdan Chmielnicki
- Gustaw II Adolf
- Jules Mazarin
- Albrecht von Wallenstein
- Stanisław Żółkiewski

- Czeski szlachcic, który dzięki gospodarności umiejętnie pomnożył swój majątek. Po defenestracji praskiej opowiedział się za cesarzem, a następnie jako dowódca wojsk Habsburgów wielokrotnie wygrywał starcia z przeciwnikami. Z powodu jego rosnących ambicji politycznych cesarz skazał go na śmierć.
- Magnat litewski, hetman wielki koronny. W pierwszej połowie XVII w. uczestniczył w wojnach Rzeczpospolitej ze Szwecją, z Rosją i Turcją. W 1610 r. w bitwie pod Kłuszynem odniósł zwycięstwo nad wojskami moskiewskimi. Zginął 10 lat później pod Cecorą.
- Kardynał, pierwszy minister Francji w czasie małoletności Ludwika XIV. Mimo licznych sukcesów na arenie międzynarodowej w kraju nie cieszył się popularnością. Jego polityka wewnętrzna doprowadziła do wybuchu dwóch frond.
- Hetman zaporoski, zwolennik rozszerzenia autonomii kozackiej. Przewodził największemu powstaniu kozackiemu w dziejach Rzeczpospolitej Obojga Narodów, które trwało w latach 1648–1657.
- Król Szwecji w latach 1611–1632. Jest uważany za jednego z najwybitniejszych dowódców wojskowych epoki wczesnonowożytnej. Uczestnik walk w Rzeczpospolitej i na terenie Rzeszy podczas wojny trzydziestoletniej.

5. Scharakteryzuj monarchię absolutną na przykładzie Francji.

6. Omów problem kozacki w Rzeczpospolitej w XVII w.

7. Rozpoznaj wydarzenie ukazane na ilustracji i przedstaw jego znaczenie dla Rzeczpospolitej.

8. Napisz pracę argumentacyjną.

Wolna elekcja była jedną z głównych przyczyn kryzysu Rzeczpospolitej w XVII w. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy oraz kulturowy.

Wiek oświecenia

IV

Z początkiem XVIII w. nastąpiły przemiany w sferze umysłowej – narodziło się **oświecenie**. Zwrócenie przez myślicieli uwagi na jednostkę, prawa obywatelskie oraz rolę wykształcenia wywarło ogromny wpływ na sytuację polityczną i gospodarczą Europy. Najpierw w **Anglii**, a później w innych krajach Europy Zachodniej rozpoczęła się **rewolucja przemysłowa**, której jednym z symboli stała się maszyna parowa Jamesa Watta. **Rosja**, **Austria** i **Prusy** przeszły wiele reform państwowych w duchu oświeceniowym. Ich władcy, zwolennicy **absolutyzmu oświeconego**, uczynili ze swych państw potęgi. W brytyjskich koloniach wybuchła **wojna o niepodległość**, w wyniku której powstały **Stany Zjednoczone Ameryki**. We **Francji** wybuch **rewolucji** doprowadził do obalenia Ludwika XVI oraz przejęcia władzy przez lud, co nadało historii nowy bieg.

27 Oświecenie – epoka przemian

1662
założenie w Londynie Towarzystwa Królewskiego

1666
powstanie Królewskiej Akademii Nauk w Paryżu

1717
wprowadzenie w Prusach powszechnego obowiązku szkolnego

1762
wydanie *Umowy społecznej* Jeana-Jacques'a Rousseau

1783
pierwszy lot balonem braci Montgolfier

1784
publikacja rozprawy Immanuela Kanta *Co to jest oświecenie*

Przypomnij

- Czym była rewolucja naukowa i jakie nowe nurty filozoficzne pojawiły się w XVII w.?

Cel lekcji

- Poznam główne idee oświecenia.

Po lekcji

- Charakteryzuję myśl społeczno-polityczną oświecenia.
- Wyjaśniam wpływ idei oświeceniowych na rozwój szkolnictwa.
- Wymieniam główne osiągnięcia oświecenia w dziedzinie literatury i nauki.

Oświecenie
(franc. *Siècle des Lumières*, czyt. sjekl de lumjer – „wiek oświecenia")

Epoka w dziejach kultury europejskiej określana też jako wiek rozumu lub wiek świateł. Datuje się ją na XVIII stulecie. Myśliciele oświeceniowi uważali poznanie rozumowe za nadrzędną formę poznania. Wrażenia dostarczane umysłowi za pośrednictwem zmysłów uznawali za źródło refleksji. Oświecenie uważa się za epokę, w której się dokonały głębokie przeobrażenia w nauce i organizacji społeczeństw.

Geneza i główne cechy oświecenia

Rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych trwający od XVII w. oraz zmiany zachodzące w dziedzinie filozofii (pojawienie się racjonalizmu) znalazły swoje odzwierciedlenie w ideach **oświecenia**, które się rozwinęło w **XVIII w.** Do dziś nie ma jednoznacznej definicji tej epoki, podobnie jak niełatwe jest ustalenie jej genezy. Jako źródła oświecenia wymienia się m.in.: reakcję angielskich, francuskich i holenderskich autorów na absolutystyczne rządy Ludwika XIV we Francji; kryzys wartości i idei propagowanych przez chrześcijaństwo, szczególnie przez Kościół Rzymskokatolicki; rewolucję naukową; nowe nurty filozoficzne, zwłaszcza racjonalizm.

Przyjmuje się obecnie, że oświecenie to nie jednolity prąd umysłowy, lecz tendencja do krytycznej analizy zjawisk. Myśliciele oświeceniowi uważali **rozum odwołujący się do doświadczenia** za nadrzędny sposób poznania i źródło wiedzy o człowieku oraz otaczającym go świecie. Rozum miał być równocześnie narzędziem umożliwiającym krytyczny osąd dotychczasowej wiedzy i wyzwolenie człowieka spod władzy przesądów oraz autorytetów religijnych, intelektualnych i politycznych. Wielu sądziło, że ten sposób myślenia może się przyczynić do postępu, tolerancji i poprawy warunków ludzkiego życia. Istniała jednak ciemna strona tego poglądu. Zakładano bowiem, że skoro rozum stanowi cechę wyróżniającą człowieka, to istoty niemające go można traktować brutalnie. Za takie zaś uznawano osoby chore psychicznie i zwierzęta. W XVIII w. uważano również, że dzięki rozumowi człowiek uwolnił się od różnych lęków i obaw, co okazało się założeniem błędnym. Byli też myśliciele, którzy dużą rolę poznawczą przypisywali **wrażeniom dostarczanym umysłowi za pośrednictwem zmysłów**. Prowadzić miały one do refleksji nad miejscem człowieka w świecie.

Oświecenie należy postrzegać także jako ruch laicyzujący ówczesne społeczeństwo. Rosło znaczenie **deizmu**, który zakładał co prawda istnienie Boga, ale odrzucał jego wpływ na życie ludzkie po ustanowieniu praw powszechnie rządzących naturą. Jeszcze krok dalej poszli myśliciele propagujący **ateizm**, czyli pogląd zaprzeczający istnieniu Boga. Liczni filozofowie sprzeciwiali się kontrolowaniu przez Kościół życia intelektualnego. Uważali, że osoby świeckie mają prawo wypowiadania się w kwestiach dotychczas zarezerwowanych dla duchownych.

M1 Definicja oświecenia sformułowana przez Immanuela Kanta w rozprawie *Co to jest oświecenie*, 1784 r.

Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł nie z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się swym własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Zawinioną jest ta niepełnoletność wtedy, kiedy przyczyną jej jest nie brak rozumu, lecz decyzji i odwagi posługiwania się nim bez obcego kierownictwa. Sapere aude!* *Miej odwagę posługiwać się swym własnym rozumem – tak oto brzmi hasło oświecenia.*

Lenistwo i tchórzostwo to przyczyny, dla których tak wielka część ludzi, mimo wyzwolenia ich przez naturę z obcego kierownictwa [...], pozostaje chętnie niepełnoletnimi przez całe swoje życie. [...] To bardzo wygodne być niepełnoletnim. Jeśli posiadam książkę, która zastępuje mi rozum, opiekuna duchowego, który zamiast mnie posiada sumienie [...] – nie muszę sam o nic się troszczyć. Nie potrzebuję myśleć, jeśli tylko mogę za wszystko zapłacić; inni już zamiast mnie zajmą się tą kłopotliwą sprawą. [...] Do wejścia na drogę oświecenia nie potrzeba niczego prócz wolności [...]. A jednak ze wszystkich stron słyszę pokrzykiwanie: nie myśleć! [...] Wszędzie więc mamy do czynienia z ograniczeniami wolności.

T. Kroński, *Kant*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966, s. 164, 166.

* ***sapere aude*** – łac. „odważ się być mądrym"

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Immanuel Kant zdefiniował oświecenie. **M1**
2. Omów rolę salonów literackich w propagowaniu haseł oświeceniowych. Odwołaj się do **M2** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M2

W oświeceniu zyskały popularność salony literackie. Toczono w nich dyskusje o literaturze oraz analizowano nowe trendy w sztuce. Początkowo spotykano się w domach arystokracji, w XVIII w. również bogatych mieszczan. Inicjatorkami salonów były przede wszystkim wpływowe kobiety. Należała do nich Marie Thérèse Geoffrin (czyt. mari terez żofrę). Prowadzony przez nią salon przyciągał sławy, co na swoim obrazie uwiecznił Anicet Charles Gabriel Lemonnier (czyt. anise szarl gabriel lemonje). Oprócz pani Geoffrin 1 w salonie znajdują się m.in. Monteskiusz 2, Denis Diderot 3, Jean-Jacques Rousseau 4. W widocznym miejscu stoi popiersie Woltera 5. *Salonik pani Geoffrin*, 1812 r., zbiory Narodowego Muzeum Zamku Malmaison (czyt. malmezą) we Francji.

M3 **Denis Diderot o państwie, druga połowa XVIII w.**

Państwo – termin rodzajowy, który oznacza społeczeństwo ludzi żyjących pod jakimkolwiek rządem, fortunnym lub niefortunnym. Tym sposobem można określić Państwo jako społeczność cywilną łączącą wiel[u] ludzi w jedną całość pod władzą suwerena, aby społeczność ta, dzięki jego opiece i staraniom, była bezpieczna i szczęśliwa, czego brak Państwu w stanie natury. [...]

Ta unia wielu osób w jednym ciele, powstała dzięki zbiegowi dążności i sił poszczególnych osób, odróżnia Państwo od tłumu, gdyż tłum jest tylko zbiorowiskiem wielu osób, z których każda ma swoją indywidualną wolę; natomiast Państwo jest społeczeństwem ożywionym jedną duszą, która kieruje wszystkimi jego ruchami w sposób ustalony i zgodny z dobrem ogółu. Oto Państwo szczęśliwe, Państwo w całym znaczeniu tego słowa. [...] A zresztą z ciałem politycznym jest jak z ciałem ludzkim: łatwo odróżnić Państwo zdrowe i dobrze ukonstytuowane od Państwa chorego. Choroby jego pochodzą albo od nadużycia władzy suwerennej, albo od złej konstytucji samego Państwa; a przyczyn ich należy szukać albo w błędach tych, którzy rządzą, albo w wadach rządu.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 363–364.

Myśl filozoficzna i społeczno-polityczna

Wiek oświecenia to epoka kultu rozumu oraz chęci uwolnienia się od nietolerancji, zabobonów i uprzedzeń. Nawoływali do tego przede wszystkim filozofowie francuscy – wyrażający pełne optymizmu przekonanie o możliwości rozwoju człowieka oraz wiarę w postęp. Do najwybitniejszych należeli Wolter, Denis Diderot (czyt. deni didero) i Monteskiusz. Jednak nie wszyscy francuscy myśliciele z takim samym entuzjazmem podchodzili do idei postępu i rozwoju cywilizacji. Jean-Jacques Rousseau (czyt. żan żak ruso) wskazywał na ograniczenia rozumu i wagę ludzkich uczuć, stając się w ten sposób prekursorem **sentymentalizmu** i **romantyzmu**.

Jednym z najważniejszych oraz najbardziej popularnych myślicieli i pisarzy epoki oświecenia był **Wolter** (właśc. François-Marie Arouet, czyt. fransła mari arłe). Co prawda nie stworzył własnego kierunku filozoficznego, jednak wywarł olbrzymi wpływ na innych twórców. W swoich pismach potępiał pełen przepychu i niezgodny z **prawami naturalnymi** model francuskiej monarchii absolutnej, za co zresztą na wiele lat musiał opuścić Francję. Krytykował również zabobony i fanatyzm religijny. Jako zwolennik głębokich reform społecznych opowiadał się za rozwojem nowoczesnej edukacji, mającej się przyczynić do wzrostu świadomości społeczeństwa.

Myśl społeczna, oprócz politycznej, stanowiła jeden z głównych tematów zainteresowań francuskich myślicieli. **Denis Diderot** rozwinął **ideę wolności**, która została ludziom odebrana przez złą władzę (absolutną) oraz w wyniku braku kontaktu z kulturą. Dlatego według niego wszelka władza powinna funkcjonować na zasadzie **umowy społecznej**. Własną koncepcję umowy społecznej opracował również **Jean-Jacques Rousseau**. W wydanej w 1762 r. *Umowie społecznej* głosił, że władza powinna pochodzić od ludu – tzn. wynikać ze zgody na nią wyrażonej przez społeczeństwo. Według Rousseau umowa społeczna została wypaczona przez władców absolutnych, którzy doprowadzili do podziałów społecznych i politycznych.

Do rozwoju nowoczesnej myśli społeczno-politycznej znacząco przyczynił się **Monteskiusz** (właśc. Charles-Louis de Secondat Montesquieu, czyt. szarl lui de sekąda mąteskje). W swoich *Listach filozoficznych* oraz wydanym w 1741 r. dziele *O duchu praw* krytykował ustrój absolutystyczny we Francji, wychwalał brytyjską monarchię parlamentarną, a także wyrażał się z uznaniem o panującej tam – według niego – tolerancji religijnej. Odwołując się do myślicieli angielskich, twierdził, że zadaniem państwa powinna być ochrona interesów jednostki oraz zapewnienie jej swobody przekonań i wolności osobistej. Osiągnięcie tego celu widział w takim modelu państwa, w którym każdy rodzaj władzy istnieje niezależnie od siebie i wzajemnie się kontroluje. Zaproponowany przez Monteskiusza **trójpodział władzy** stał się podstawą modeli ustrojowych wielu państw. W duchu idei filozofa zostały sporządzone m.in. Konstytucja Stanów Zjednoczonych (zob. s. 332) oraz Konstytucja 3 maja (zob. s. 395).

Prawa naturalne

Zbiór norm prawnych, które wynikają z samego faktu bycia człowiekiem (jego natury). Nie są one ustanowione przez żadne władze państwowe (monarchów), mają charakter uniwersalny i niezbywalny. Do podstawowych z nich należą: prawo do życia, własności i owoców własnej pracy. Pierwsze koncepcje dotyczące praw naturalnych pojawiły się już we wcześniejszych epokach (w starożytności i średniowieczu).

M4 Monteskiusz o trójpodziale władzy, 1748 r.

W każdym państwie istnieją trzy rodzaje władzy [...].

Mocą pierwszej władca albo prawodawca stanowi prawa na jakiś czas albo na zawsze i poprawia albo usuwa te, które istnieją. Mocą drugiej wydaje wojnę lub zawiera pokój, wysyła lub przyjmuje poselstwa, umacnia bezpieczeństwo, uprzedza najazdy. Mocą trzeciej karze zbrodnie lub sądzi spory poddanych. Tę ostatnią władzę można nazwać władzą sądową; drugą zaś po prostu władzą wykonawczą państwa. [...]

Kiedy w jednej i tej samej osobie lub w jednym i tym samym ciele władza prawodawcza zespolona jest z wykonawczą, nie ma wolności; ponieważ można się lękać, aby ten sam monarcha albo ten sam senat nie stanowił tyrańskich praw, które będzie tyrańsko wykonywał.

Nie ma również wolności, jeśli władza sądowa nie jest oddzielona od prawodawczej i wykonawczej. Gdyby była połączona z władzą prawodawczą, władza nad życiem i wolnością obywateli byłaby dowolna; sędzia bowiem byłby prawodawcą. Gdyby była połączona z władzą wykonawczą, sędzia mógłby mieć siłę ciemiężyciela. Wszystko byłoby stracone, gdyby jeden i ten sam człowiek lub jedno i to samo ciało możnych, albo szlachty, albo ludu sprawowało owe trzy władze: tworzenie praw, wykonywanie publicznych postanowień oraz sądzenie zbrodni lub sporów między jednostkami.

Montesquieu, *O duchu praw*, t. 1, przeł. T. Boy-Żeleński, przejrz. i uzup. M. Sczaniecki, Warszawa: PWN, 1957, s. 233–234.

M7 Monteskiusz jest uważany za jednego z najwybitniejszych myślicieli politycznych XVIII w. Stworzona przez niego koncepcja podziału władzy do dziś stanowi fundament ustroju wielu państw. Co ciekawe, filozof pisał o „dystrybucji trzech władz" i nigdy nie użył określenia, które jest dziś powszechnie stosowane. Termin „trójpodział władzy" stworzył w swym tłumaczeniu *O duchu praw* Monteskiusza Tadeusz Boy-Żeleński. *Portret Monteskiusza* (fragment) na podstawie pracy Jacques'a-Antoine'a Dassiera (czyt. żaka ontłana dasjera), druga połowa XVIII w., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

M5 SCHEMAT WŁADZY W MONARCHII ABSOLUTNEJ WEDŁUG MONTESKIUSZA

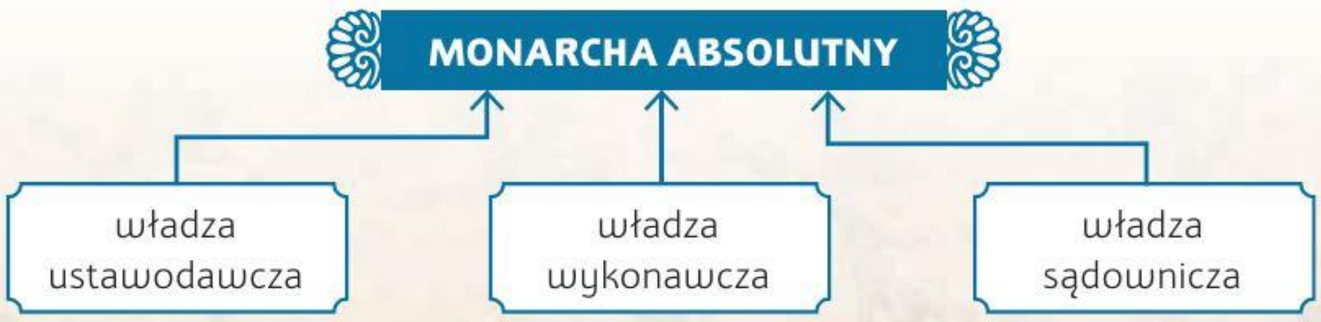

M6 SCHEMAT TRÓJPODZIAŁU WŁADZY WEDŁUG MONTESKIUSZA

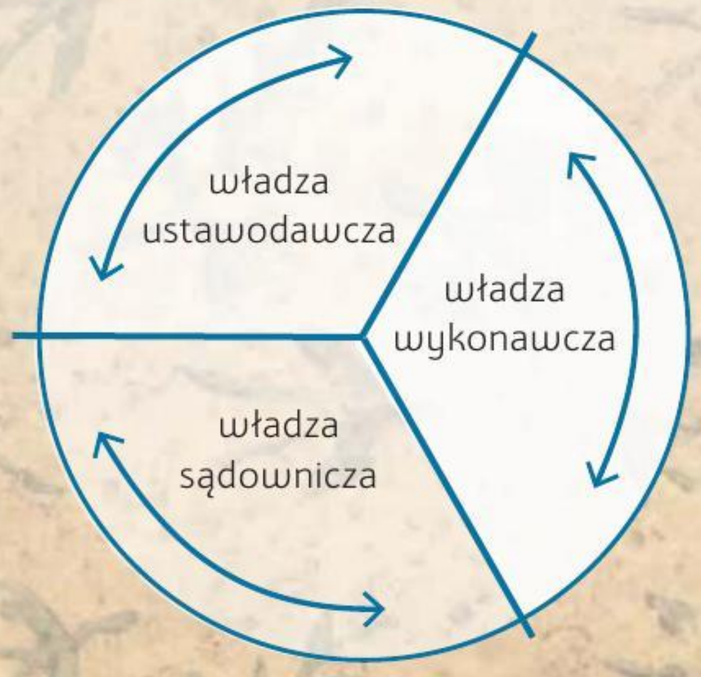

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czym według Denisa Diderota jest państwo. **M3**
2. Scharakteryzuj zasadę trójpodziału władzy zaproponowaną przez Monteskiusza, a następnie omów różnice między nią a modelem władzy absolutnej. **M4**, **M5**, **M6**, **M7**

M8 Immanuel Kant, jeden z głównych filozofów epoki oświecenia, całe życie poświęcił nauce. Do historii przeszedł jako myśliciel, który dokonał przewrotu kopernikańskiego w filozofii. Stworzył kompromis między nauką i wiarą oraz połączył materializm z idealizmem, czego do jego czasów nie udało się dokonać żadnemu z filozofów. Johann Gottlieb Becker (czyt. gotlib beker), portret Immanuela Kanta, 1768 r., Muzeum Narodowe Schillera (czyt. szilera) w Marbach am Neckar (czyt. nekar) w Niemczech.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Immanuela Kanta uważa się za sprawcę przewrotu kopernikańskiego w filozofii. **M8**
2. Rozstrzygnij, czy istniał związek między umiejętnością podpisania się oraz czytania a płcią i wyznaniem. Wyjaśnij, z czego mogły wynikać ewentualne różnice w sytuacji poszczególnych grup. **M9**, **M10**
3. Wymień reformy wprowadzone w XVIII stuleciu w pruskim szkolnictwie. **M11**

Oświecenie przyniosło falę krytyki społecznej skierowanej przeciw skostniałemu wymiarowi sprawiedliwości i nadużywaniu tortur w postępowaniach procesowych. Monteskiusz opowiadał się za prewencyjną rolą prawa. Uważał, że powinno ono zapobiegać przestępstwom, a nie być instrumentem wymierzania surowych kar. Postulował wprowadzenie łagodniejszych sankcji odpowiadających postępowi cywilizacyjnemu. Wśród prekursorów europejskiego **ruchu humanitarnego** znalazł się Christian Thomasius (czyt. kristian tomazjus), prawnik i filozof, profesor uniwersytetu w Halle. Zasłynął on jako zagorzały rzecznik tolerancji religijnej i racjonalista zwalczający procesy o czary.

Pozytywne skutki przyniosła publikacja bogatej w nowe idee pracy Cesarego Beccarii (czyt. czezarego bekari) *O przestępstwach i karach*. Dzieło to, wydane w 1764 r. we Włoszech, stało się znane w całej Europie (przetłumaczono je również na język polski) i wywarło istotny wpływ na zmianę świadomości oświeconych elit. Beccaria twierdził, że jedynym celem kary powinna być jej użyteczność dla zapobiegania ponownemu naruszaniu norm prawnych, a więc jej oddziaływanie powinno gwarantować trwałą poprawę sprawcy. Domagał się stworzenia kodeksu karnego, który wykluczyłby wszelką dowolność w wymierzaniu sankcji. Kara powinna być określona w ustawie, adekwatna do popełnionego przestępstwa, ogłoszona publicznie i niezwłocznie wykonana. Włoch sprzeciwiał się stosowaniu tortur jako instrumentu wykorzystywanego w trakcie składania zeznań przez podejrzanego i wywierania na niego nacisku, aby przyznał się do winy. Pod wpływem pracy Beccarii, którą Wolter nazwał „kodeksem ludzkich uczuć", niektóre państwa europejskie zniosły tortury, m.in. Prusy i Austria.

Rozważaniem innych problemów zajmował się działający w Królewcu **Immanuel Kant** – uznawany za jednego z najwybitniejszych filozofów w dziejach. Zastanawiał się on, czy rozum i dusza są autonomiczne i niezależne od wrażeń zmysłowych. Na kanwie tych rozmyślań powstała jego najważniejsza i najsłynniejsza praca – *Krytyka czystego rozumu*, opublikowana w 1781 r. w Rydze. Kant uznał, że człowiek poznaje świat zarówno za pomocą rozumu, jak i zmysłów. Stworzona przez niego **teoria poznania** stanowiła połączenie racjonalizmu z empiryzmem, do którego zaliczał poznanie przez zmysły. Twierdził, że w poznaniu umysł nie jest odbiorcą, lecz zachowuje się czynnie i tworzy swój przedmiot na podstawie wrażeń. Za niepoznawalne uznał więc rzeczy same w sobie. Uważał, że rozum teoretyczny nie może poznać, czy istnieją Bóg, dusza i wszechświat, natomiast rozum praktyczny uznaje wolną wolę, duszę i Boga za postulaty.

W Prusach działał również pierwszy wybitny pisarz i filozof oświecenia wywodzący się ze środowiska żydowskiego – Moses Mendelssohn (czyt. mozes mendelson). Był zwolennikiem zachowania różnorodności kulturowej, uczestniczył w dyskusjach o emancypacji Żydów i przyczynił się do powstania żydowskiego środowiska intelektualnego. Aktywność publiczną umożliwiała mu tolerancja religijna panująca za rządów Fryderyka II.

Rozwój szkolnictwa

W okresie oświecenia nastąpiły zmiany również w dziedzinie **edukacji**. Wielu myślicieli uważało, że szkolnictwo powinno się znaleźć pod nadzorem państwa, a nie jak dotychczas – Kościoła. W wielu krajach przeprowadzono reformy mające na celu stworzenie nowego świeckiego systemu kształcenia. Pierwszym państwem, w którym zreformowano oświatę, były Prusy. W 1717 r. wprowadzono tam **powszechny obowiązek szkolny**. W szkołach elementarnych obligatoryjna nauka czytania i pisania miała m.in. przygotować chłopców do służby wojskowej. Nauczano przede wszystkim religii oraz wychowywano w duchu wierności państwu. W 1747 r. w Berlinie powstała pierwsza sześcioletnia ekonomiczno-matematyczna szkoła realna. Obowiązkową nauką szkolną objęto dzieci w wieku od 5 do 14 lat. Za nieprzestrzeganie tego obowiązku groziły kary, a ponadto szlachta została wezwana do umożliwienia nauki dzieciom swoich poddanych. Stanowisko nauczyciela można było objąć dopiero po uzyskaniu wykształcenia i zdaniu odpowiedniego egzaminu. Nauczycieli jednak brakowało.

W Rosji w 1764 r., z polecenia carycy Katarzyny II, został przygotowany *Powszechny plan edukacji młodzieży obydwu płci*. W tym samym roku w Petersburgu powstał Instytut Smolny dla dziewcząt z rodzin szlacheckich, a dla chłopców – szkoła wojskowa o nazwie Korpus Paziów. W 1782 r. Katarzyna II powołała do życia komisję do spraw szkół narodowych, która cztery lata później przygotowała gruntowną reformę oświaty. Planowano utworzenie bezpłatnych dwuletnich szkół podstawowych w miastach powiatowych oraz czteroletnich szkół średnich w stolicach guberni. Nie przewidywano zakładania szkół na wsi. Program nauczania obejmował m.in. geometrię, geografię, fizykę i historię. Wprowadzanie reform napotkało jednak problemy – brakowało funduszy, rodzice niechętnie posyłali dzieci do szkoły, ponadto ciężko było znaleźć nauczycieli. W 1792 r. w całej Rosji funkcjonowały jedynie 302 szkoły, w których uczyło 718 nauczycieli.

Reformę szkolnictwa przeprowadzono w Hiszpanii, co wiązało się z likwidacją zakonu jezuitów, dotychczas odpowiedzialnego za edukację. Zweryfikowano programy nauczania, a za pieniądze uzyskane ze sprzedaży dóbr skonfiskowanych zakonowi założono nowe szkoły podstawowe i średnie. Jednak w związku z niechęcią większości uniwersytetów do zmian w systemie edukacji rezultaty reformy były nikłe.

M9 **Tabela nr 1. Osoby umiejące się podpisać w wybranych krajach pod koniec XVIII w. (w %)**

Kraj	Mężczyźni	Kobiety
Francja	71	44
Niderlandy austriackie	61	37
Anglia	60	40

Na podstawie: K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa: WN PWN, 2012, s. 168.

M10 **Tabela nr 2. Książki w spisach majątkowych mieszkańców Metzu (czyt. mecu) w latach 1645–1672 (w %)**

Grupa społeczna/zawodowa	Katolicy	Protestanci
Szlachta	22	75
Prawnicy	29	86
Lekarze	50	88
Kupcy	33	85
Rzemieślnicy	17	52

Na podstawie: K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa: WN PWN, 2012, s. 169.

M11 Reforma szkolnictwa przeprowadzona w Prusach w XVIII w. całkowicie zmieniła system edukacji. Dzieci w szkołach powszechnych pogrupowano w klasy w zależności od wieku. Pojawiły się programy nauczania i zatwierdzane przez władze listy lektur. W 1788 r. po raz pierwszy zorganizowano maturę państwową. Następnie wprowadzono 45-minutowe lekcje oraz przerwy między nimi. Pruskie rozwiązania edukacyjne przyjęły się na całym świecie, wiele z nich przetrwało do dziś. Ilustracja przedstawia wnętrze XVIII-wiecznej klasy w Zlatej Korunie w Czechach.

M12 Benjamin Franklin swoje badania poświęcił przede wszystkim zjawisku elektryczności. Przeprowadził doświadczenia dowodzące, że pioruny są naturalnymi wyładowaniami atmosferycznymi. Benjamin West (czyt. bendżamin łest), *Beniamin Franklin czerpiący prąd z nieba*, ok. 1816 r., Filadelfijskie Muzeum Sztuki.

M13 Duży udział w promocji idei oświeceniowych miały również loże masońskie (wolnomularskie). W trakcie spotkań ich członkowie podejmowali dyskusje nie tylko na tematy polityczne, lecz także filozoficzne, przyrodnicze czy techniczne. Fragment strony tytułowej *Konstytucji wolnomularzy* z 1734 r.

Rozwój nauki

Na początku oświecenia nauka była traktowana z pogardą. W *Podróżach Guliwera do wielu odległych narodów świata* – powieści Jonathana Swifta (czyt. dżonatana słifta) wydanej w 1726 r. – został ośmieszony naukowiec, który osiem lat pracy poświęcił próbom odzyskania promieni słonecznych z ogórków. Niemiła przygoda spotkała w połowie XVIII w. szwedzkiego przyrodnika Karola Linneusza. W 1752 r. wygłosił on wykład otwarty o swych doświadczeniach w pracy badawczej. Publiczność reagowała śmiechem i nieprzystojnymi żartami. Po spotkaniu Linneusz napisał: „Uważają oni, że filozofia przyrody to tylko zaspokajanie ciekawości, przyjemny sposób spędzania czasu dla leniwych i bezmyślnych ludzi".

Życie przyrodnikom uprzykrzali teologowie angielscy, francuscy i niemieccy, którzy uważali, że nauka nie jest niezależnym zbiorem wiedzy, lecz częścią teologii. Według nich badania naukowe miały jedynie dostarczać dowodów na istnienie wszechmocnego i dobroczynnego Boga. Mimo to pod koniec XVIII w. pozycja nauki istotnie wzrosła, powoli bowiem rozszerzały się horyzonty umysłowe coraz szerszego kręgu społeczeństwa.

Pod koniec XVII w. działali uczeni, którzy wywarli wielki wpływ na postęp naukowy w oświeceniu. **Isaac Newton** (czyt. ajzaak njuton) sformułował trzy zasady dynamiki i prawo powszechnego ciążenia (grawitacji). Uczony ten jest też uznawany, razem z niemieckim matematykiem i filozofem **Gottfriedem Wilhelmem Leibnizem** (czyt. gotfridem wilhelmem lajbnicem), za twórcę rachunku różniczkowego. Z kolei Francuz **Blaise Pascal** (czyt. blez paskal) odkrył i sprecyzował pojęcia ciśnienia oraz próżni. Antoine Lavoisier (czyt. ontłan lawłazje) zdefiniował rolę tlenu w związkach chemicznych i opisał proces jego spalania. Z osiągnięć poprzedników inspirację czerpali inni uczeni, np. szwedzki fizyk **Anders Celsjusz**, który opracował skalę temperatury używaną do dziś w wielu krajach na świecie, m.in. w Polsce. Z kolei **Karol Linneusz** podzielił świat organizmów na klasy, gromady, rzędy, rodzaje i gatunki oraz upowszechnił zasadę dwuimiennego nazewnictwa biologicznego. We Włoszech **Alessandro Volta** przeprowadzał eksperymenty z napięciem elektrycznym i w efekcie stworzył pierwszą baterię. W połowie XVIII w. amerykański fizyk i polityk **Benjamin** (czyt. bendżamin) **Franklin** wynalazł piorunochron. Ogromnym osiągnięciem był również pierwszy lot balonem (1783 r.) skonstruowanym przez braci **Josepha** i **Jacques'a Montgolfier** (czyt. żozefa i żaka mągolfje), dzięki czemu człowiek zrealizował jedno ze swych odwiecznych marzeń – zaczął latać.

Akademie nauk

Rewolucja naukowa przyczyniła się do upublicznienia wiedzy. Naukowcy poczuli potrzebę rozpowszechnienia swoich badań i prowadzenia publicznych dyskusji na temat ich wyników. Dostrzegli też konieczność stowarzyszania się, aby móc wspólnie prowadzić badania.

W ten sposób narodziły się akademie nauk. Jako jedna z pierwszych powstała włoska **Akademia Rysiów** (1603 r.) w Rzymie, a założył ją zajmujący się naukami przyrodniczymi markiz Federico Cesi (czyt. federiko czez-i). Nazwa pochodziła od rysia znajdującego się w herbie towarzystwa i nawiązywała do bystrości wzroku, która powinna cechować naukowca. Członkiem akademii był m.in. astronom, fizyk i filozof Galileusz. W 1645 r. w Londynie fizyk i chemik Robert Boyle (czyt. bojl) założył prywatne stowarzyszenie uczonych, które dało początek słynnemu **Towarzystwu Królewskiemu** powołanemu do życia w 1662 r. przez króla Karola II. Członkowie towarzystwa prowadzili ożywioną działalność w zakresie badań teoretycznych i doświadczalnych.

W 1666 r. w Paryżu z inicjatywy ministra finansów Jeana Baptiste'a Colberta (czyt. żana batista kolberta) założono **Królewską Akademię Nauk**. Na miejsce obrad akademików wybrano bibliotekę królewską, a oni sami otrzymali stałą roczną kwotę przeznaczoną na badania i budowę nowych maszyn. Akademię zreorganizowano w 1699 r., a jej siedzibę przeniesiono do Luwru. **Akademia Nauk w Berlinie** powstała w 1700 r. z inicjatywy Gottfrieda Wilhelma Leibniza, który został też jej pierwszym przewodniczącym. Założonej w Petersburgu w 1724 r. Akademii Nauk i Sztuk Pięknych – nazywanej **Petersburską Akademią Nauk** – patronował car Piotr I Wielki. Władcy wspierali funkcjonowanie akademii, gdyż byli przekonani, że badania naukowe okażą się przydatne do celów społecznych i wojskowych.

W dużym stopniu to dzięki działalności europejskich akademii, a nie uniwersytetów dokonywał się postęp naukowy. Akademie umożliwiały wymianę myśli między uczonymi pracującymi w odległych częściach kontynentu (np. prowadzącymi obserwacje meteorologiczne). Zaczęły też wydawać czasopisma naukowe, w których publikowano wyniki badań.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij słuszność stwierdzenia, że Benjamin Franklin był człowiekiem oświecenia. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój nauki miały loże masońskie i akademie nauk. Wykorzystaj **M13**, **M14** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Rozstrzygnij, czy finansowanie Królewskiej Akademii Nauk we Francji przez władców sprzyjało rozwojowi nauki, czy też przyczyniało się do uzależnienia naukowców od woli władcy. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M14** i wiedzy pozaźródłowej.

M14 Jedną z najważniejszych instytucji naukowych w czasach oświecenia była francuska Królewska Akademia Nauk. Prowadzone w niej badania naukowe finansował król. W początkach XVIII w. skupiała 70 członków. Henri Testelin (czyt. ąri testelę), *Założenie Akademii Nauk i utworzenie obserwatorium w 1666 r.*, druga połowa XVII w., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

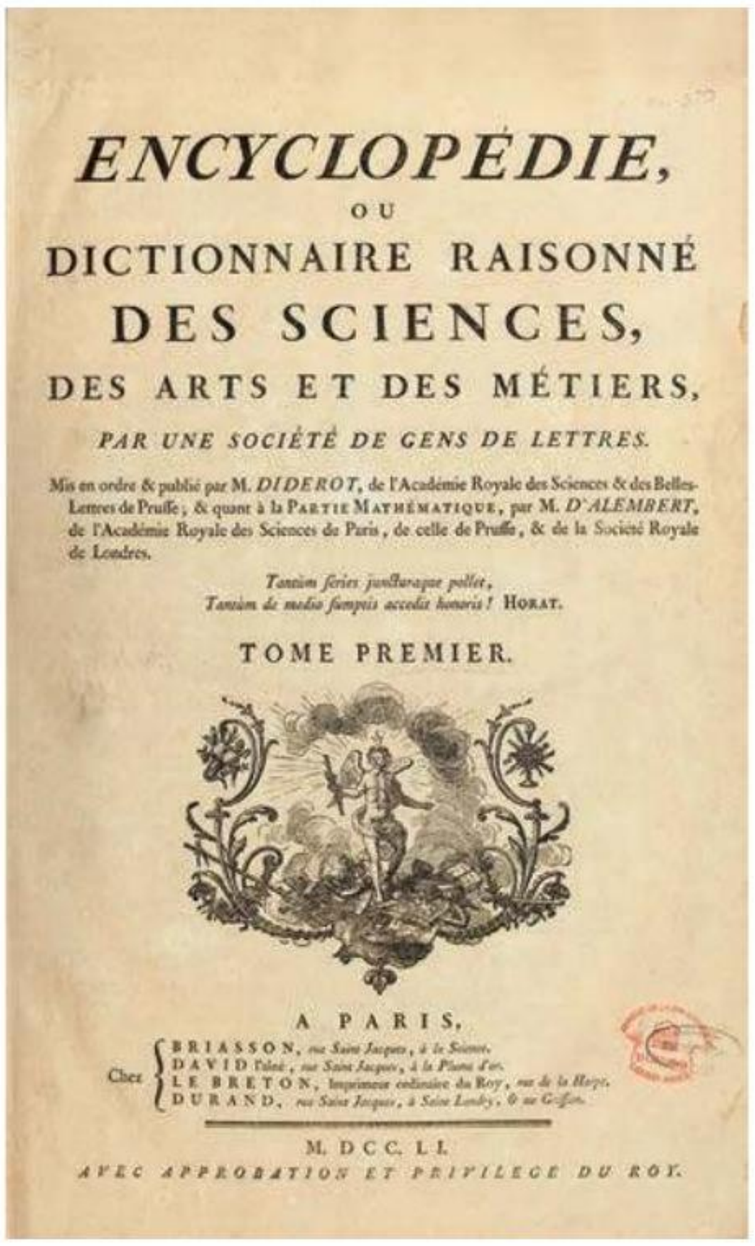
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.
A PARIS,
Chez BRIASSON, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & rue Gilles.
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

M15 *Wielka encyklopedia francuska* stanowiła główne źródło wiedzy oświeceniowej Europy, a także formułowała manifest ideologiczny epoki. Wiele zawartych w niej haseł było wyrazem sprzeciwu wobec feudalnego porządku społecznego, monarchii absolutnej, nietolerancji religijnej i dominującej pozycji duchowieństwa w społeczeństwie. Wydanie encyklopedii spotkało się z ostrą reakcją Kościoła Katolickiego. Ilustracja ukazuje stronę tytułową pierwszego tomu *Wielkiej encyklopedii francuskiej* opublikowanego w 1751 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, z czego wynikały kontrowersje związane z wydaniem *Wielkiej encyklopedii francuskiej*. **M15**
2. Oceń znaczenie *Wielkiej encyklopedii francuskiej* w popularyzacji wiedzy. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M15** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów symbolikę świadczącą o tym, że grafika powstała w kręgach masońskich. Wykorzystaj **M16** i wiedzę pozaźródłową.

Popularyzacja nauki

Akademicy nie tylko testowali wynalazki i nowe technologie oraz oceniali nowe teorie naukowe, lecz także organizowali otwarte wykłady dla publiczności. W miastach pojawili się też niezależni wykładowcy, którzy przed publicznością przeprowadzali widowiskowe doświadczenia (najczęściej chemiczne) kończące się wybuchami, dymem lub nieprzyjemnym zapachem.

W XVIII w. człowiek zrealizował jedno ze swoich odwiecznych marzeń – zaczął latać. W 1783 r. zorganizowany w Wersalu przez braci Montgolfier pokaz pierwszego **załogowego lotu balonem** przyciągnął tłumy widzów. W epoce oświecenia powstało wiele innych wynalazków, których szybka popularyzacja przyczyniła się do ich praktycznego wykorzystania w medycynie i rodzącym się przemyśle. Przełomem w tej ostatniej dziedzinie było stworzenie przez brytyjskiego lekarza Edwarda Jennera (czyt. dżenera) **szczepionki przeciwko ospie**.

Zaczęto publikować opracowania mające przystępnie wyjaśnić osiągnięcia naukowe. Trudne w odbiorze prace Isaaca Newtona popularyzował wśród kobiet Francesco (czyt. franczesko) Algarotti, który napisał *Newtonanizm dla pań* (1735 r.). Wiedzę starano się też przekazać dzieciom.

Aby zapoznać społeczeństwo z aktualnymi osiągnięciami nauki oraz umożliwić mu zrozumienie rzeczywistości zgodnie z oświeceniowym rozumieniem świata bez odwołania się do Boga, filozofowie francuscy postanowili wydać drukiem kompendium całej dostępnej wiedzy. Tak powstała *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, która bardziej jest znana jako ***Wielka encyklopedia francuska***. Diderot napisał, że dzieło nie tylko dostarczy ludziom potrzebnych im informacji, lecz także sprawi, że będą szczęśliwsi i bardziej cnotliwi. Za głównych inicjatorów i twórców encyklopedii uważa się Denisa Diderota, Jeana d'Alemberta (czyt. żana dalamberta) i Louisa de Jaucourta (czyt. luisa de żokurta), a wśród ok. 300 autorów haseł znaleźli się też Rousseau i Wolter.

Pierwsze wydanie encyklopedii ukazywało się w latach 1751–1765 i sprzedawano je w formie subskrypcji. Było bardzo drogie – każdy z blisko 4 tys. subskrybentów musiał zapłacić ponad 800 liwrów (dwukrotność rocznego wynagrodzenia wykwalifikowanego robotnika). Składało się na nie 17 tomów z tekstem (71 818 artykułów). W kolejnych latach drukowano również tomy z planszami. Pierwsze dwa tomy encyklopedii opublikowano w 1751 r., a Wydział Teologii paryskiej Sorbony – który sprawował urząd cenzora – uznał ich zawartość za tak niebezpieczną, że nakazał je publicznie spalić. Dopiero po licznych interwencjach pozwolono na druk następnych tomów.

Kolejne wydania były już tańsze. Encyklopedię drukowano na gorszym papierze, zmniejszono też jej format i liczbę ilustracji. Do 1789 r. sprzedano podobno 25 tys. egzemplarzy. W poszczególnych państwach odnotowano różne zainteresowanie dziełem. We Francji sprzedany nakład sięgnął 11 tys., duże zapotrzebowanie pojawiło się w Niemczech, nieliczne osoby kupiły encyklopedię np. w Hiszpanii i Portugalii. W Polsce i Rosji publikacja nie cieszyła się popularnością.

Tajne stowarzyszenia

W epoce oświecenia rozwijały się **tajne stowarzyszenia** – różokrzyżowcy, masoneria i iluminaci. Opowiadały się one za postępem technologicznym, rozwojem nauki i edukacji. Wpływ na ich powstanie wywarła niewątpliwie ideologia „wieku świateł", która podważała stary porządek i zrywała z religijnymi prawdami postrzeganymi jako hamujące rozwój cywilizacyjny i utrudniające rozumowe dochodzenie do prawdy.

Jednym z pierwszych stowarzyszeń był ruch **różokrzyżowców**, który powstał w latach 20. XVII w. Swoją nazwę zawdzięczał fikcyjnej postaci Christiana Rosenkreutza (czyt. rozenkrojca), czyli Chrystiana Różokrzyża. Z renesansu i baroku wywodziło się zamiłowanie różokrzyżowców do alchemii i kabały. Wydawane przez różokrzyżowców pisma były najczęściej postrzegane jako zagrożenie dla tradycyjnego ładu i szatański wynalazek. Wpływ różokrzyżowców na rozwój nauki był niewielki, a tajny charakter stowarzyszenia przyczynił się do powstania wielu teorii spiskowych na jego temat.

Tajnym stowarzyszeniem, które zyskało największą sławę w epoce oświecenia, była **masoneria** (**wolnomularstwo**). Pierwsze loże (organizacje) masońskie założono pod koniec XVII w. w Anglii i Szkocji. Z czasem zaczęły również powstawać na kontynencie. Wolnomularze głosili postulat doskonalenia człowieka przez rozwój społeczny i edukację. Mimo antyklerykalnego charakteru poglądów wolnomularze podkreślali swoją tolerancję religijną, sprzeciw wobec ateizmu oraz neutralność w sprawach politycznych. Angażowali się w działalność dobroczynną. Wywarli ogromny wpływ na powstanie i treść konstytucji USA (masonem był m.in. Benjamin Franklin) czy Konstytucji 3 maja (do loży masońskiej należeli m.in. Stanisław Małachowski, Stanisław Poniatowski, Ignacy Potocki i Scipione Piattoli, czyt. szipjone). Wrogo do działań masonerii odnosił się Kościół Katolicki.

W drugiej połowie XVIII w. w Bawarii zaczął działać **zakon iluminatów**. Organizacja, podobnie jak wolnomularstwo, miała na celu działania na rzecz rozwoju nauki i edukacji. Członkowie zakonu, jak sami mówili, „stawiali przed sobą zwycięstwo cnoty i mądrości nad głupotą i nikczemnością". Sprzeciwiali się przesądom, obskurantyzmowi i wpływowi religii na życie publiczne. Stowarzyszenie, zgodnie z panującą ówcześnie modą, przybrało tajny charakter. Jego członkowie rekrutowali się początkowo z grona studentów, jednak ruch bardzo szybko się rozwijał. Do zakonu wstępowali nawet przedstawiciele koronowanych rodów. Antyklerykalny charakter ruchu powodował coraz częstsze oskarżenia ze strony Kościoła Katolickiego. Zakon iluminatów został wyjęty spod prawa m.in. w Bawarii, a krytycy ruchu zaczęli go oskarżać o wzniecenie rewolucji francuskiej.

M16 Wielu czołowych myślicieli oraz osobistości epoki oświecenia było wolnomularzami. Jednym z nich był pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych George Washington (czyt. dżordż łoszynton). W wieku 20 lat wstąpił do loży masońskiej we Fredericksburgu (czyt. fredriksbergu) w Wirginii i działał w niej do końca życia. Wielu przeciwników masonerii uważa, że wywarła ona znaczący wpływ nie tylko na treść konstytucji USA, która została opracowana pod przewodnictwem Washingtona, lecz także na jego całą prezydenturę. Grafika wykonana po śmierci amerykańskiego prezydenta ukazuje go w uroczystym stroju wolnomularza, z symbolami masonerii w dłoniach – kielnią i zwojem. Na górze ilustracji znajdują się postacie innych masonów – uczestnika rewolucji francuskiej i amerykańskiej Marie Josepha de La Fayette'a (czyt. mari żozefa de lafajeta) oraz późniejszego prezydenta USA Andrew Jacksona (czyt. endrju dżeksona). Grafika nieznanego autorstwa z początków XIX w.

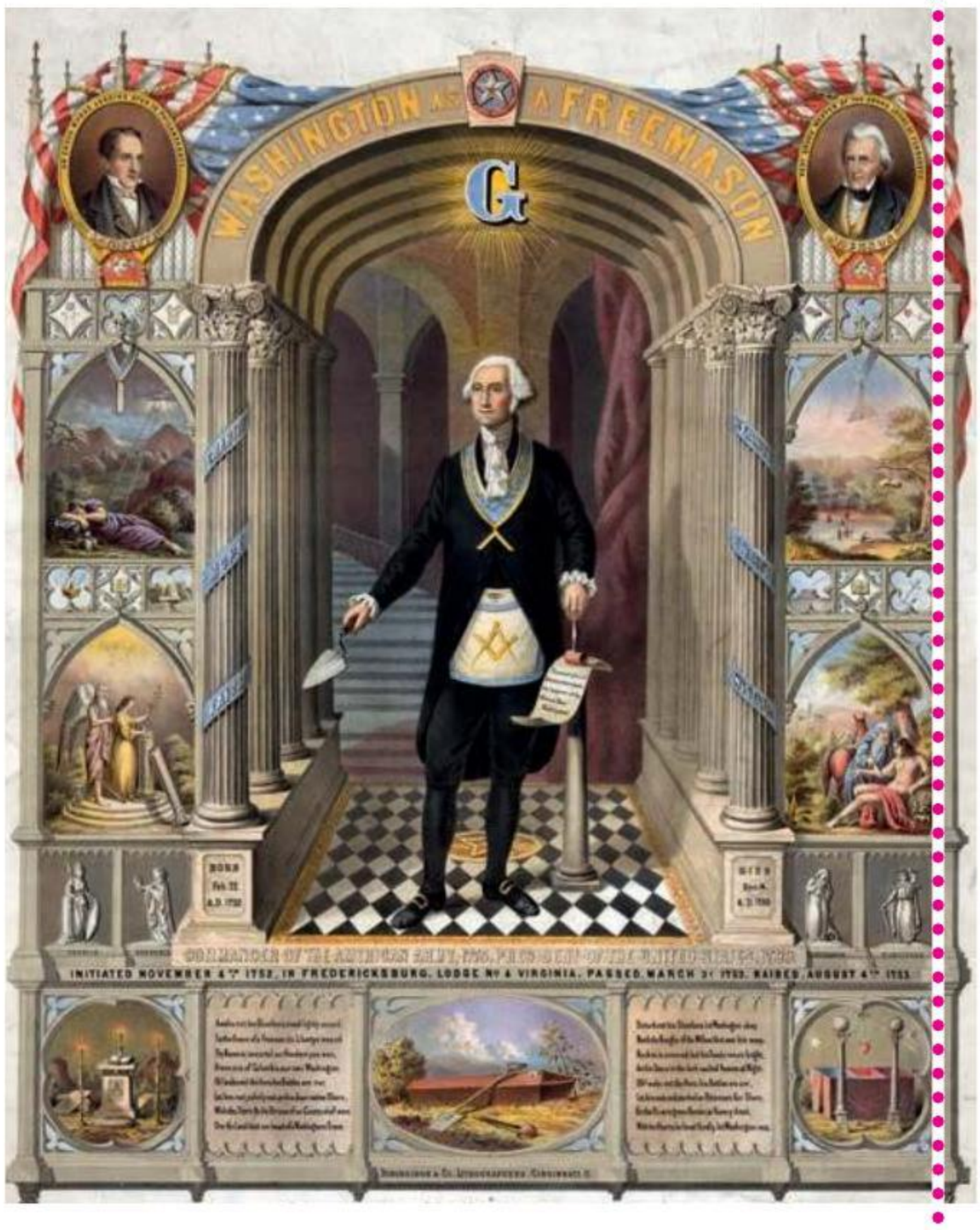

M17 Powieść Daniela Defoe o przygodach Robinsona Crusoe zapewniła jej autorowi literacką nieśmiertelność. Książkę wielokrotnie wznawiano, popularnością cieszyły się również jej ekranizacje. Co ciekawe, pierwowzorem postaci głównego bohatera był szkocki żeglarz i korsarz Alexander Selkirk (czyt. selkerk), który cztery lata spędził na bezludnej wyspie. Na zdjęciu pomnik żeglarza w jego rodzinnej miejscowości Lower (czyt. lołer) Largo w Szkocji.

Praca z materiałem

1. Omów rolę postaci Robinsona Crusoe w kulturze masowej. Odwołaj się do **M17** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Podaj przykłady dzieł oświeceniowych wykorzystywanych współcześnie w kulturze masowej. Odnieś się do **M17** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Literatura

Wiek XVIII można bez wątpienia nazwać stuleciem czytelnictwa, choć jeszcze nie powszechnego. Lektura książek została uznana za kwintesencję życia człowieka starającego się urzeczywistnić idee oświecenia. Czytanie stało się doświadczeniem intelektualnym i emocjonalnym. Wielu myślicieli zajmowało się rozważaniami teoretycznymi, ale również pisarstwem. Pojawiły się nowe formy literackie: **powiastka filozoficzna**, **powieść dydaktyczna** oraz **powieść sentymentalna**. Przykładem tej pierwszej jest *Kubuś Fatalista i jego pan* autorstwa Denisa Diderota. Z kolei Rousseau w powieści sentymentalnej *Nowa Heloiza* i traktacie pedagogicznym *Emil, czyli o wychowaniu* podjął rozprawę z rozumem. Za ważniejsze od niego filozof uznał uczucie (sentyment), naturę ludzką widział zaś jako z gruntu dobrą i domagał się poszanowania dla spontanicznych reakcji człowieka. Te i podobne prace wynosiły uczucia jednostki ponad wartości religijne i społeczne. Z kolei Wolter w swoich dziełach, m.in. w *Kandydzie*, przedstawiał i komentował aktualną sytuację społeczno-polityczną we Francji, z humorem piętnując wszelkie zabobony i wypaczenia.

Prawdziwym bestsellerem wydawniczym oświecenia stały się *Przypadki Robinsona Crusoe* (czyt. kruzo) autorstwa **Daniela Defoe** (czyt. difo). Opowieść o przygodach rozbitka na bezludnej wyspie spodobała się zarówno wykształconym, jak i niewykształconym czytelnikom. Defoe jest też autorem *Dziennika roku zarazy*, opisującego przebieg wielkiej epidemii dżumy w Londynie z lat 1664–1665.

Niezwykle istotną książką angielskiego oświecenia okazały się *Podróże Guliwera do wielu odległych narodów świata* napisane przez **Jonathana Swifta**. Ta powieść satyryczna, wymierzona głównie w społeczeństwo angielskie przełomu XVII i XVIII w., przez wiele lat była uważana za baśń dla dzieci. Swift zasłynął również jako autor licznych satyr wyśmiewających różne aspekty życia społecznego i politycznego, m.in. w *Bitwie książek* oraz *Listach kupca bławatnego*.

W czasach oświecenia czytano nie tylko powieści, lecz także **poradniki**, np. dotyczące opieki nad niemowlętami, w których opisywano, jak dbać o zdrowie fizyczne dziecka. Książki można było kupić na ulicy u wędrownych sprzedawców lub na aukcjach urządzanych pod gołym niebem. Najstarsza księgarnia w Europie została założona w Krakowie w 1610 r. Dostęp do książek ułatwiały też powstające licznie wypożyczalnie.

Odmienne były lektury mieszkańców wsi i biednych robotników miejskich, którzy sięgali głównie po publikacje wydawane w ramach zapoczątkowanej jeszcze w XVII w. tzw. niebieskiej biblioteki. Książki ukazujące się w tej serii cechowała słaba jakość, miały one mały format i szaroniebieską papierową okładkę (stąd nazwa serii). Sprzedawano je głównie na jarmarkach, a do ich największych zalet należała cena. Zawierały prognozy pogody, porady gospodarcze, sprawozdania z sensacyjnych i głośnych procesów, biografie znanych przestępców, streszczenia najnowszych powieści. W tej serii ukazywały się też romanse i literatura dewocyjna.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj poglądy myślicieli oświeceniowych na temat państwa.
2. Wymień główne osiągnięcia oświecenia w dziedzinie nauki.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób literatura odwoływała się do głównych haseł oświecenia.

Oświecenie – epoka przemian

Podsumowanie 27

Oświecenie – XVIII w.

Geneza oświecenia
- wpływ rewolucji naukowej na myślicieli
- sprzeciw wobec rządów absolutystycznych
- podważenie roli Kościoła i religii w życiu człowieka

Główne cechy oświecenia
- dążenie do postępu
- rozum głównym narzędziem poznania
- tolerancja religijna
- nawoływanie do zmian społecznych

Filozofia i myśl społeczno-polityczna

Główni myśliciele: Wolter, Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau, Monteskiusz, Immanuel Kant.
Teoria poznania – Immanuel Kant.
Zasada umowy społecznej w legitymizacji władzy – Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau.
Trójpodział władzy: wykonawcza, ustawodawcza, sądownicza – Monteskiusz.
Deizm – pogląd zakładający istnienie Boga, ale odrzucający jego wpływ na ludzkie życie po ustanowieniu praw rządzących naturą.
Ateizm – pogląd wykluczający istnienie Boga.
Ruch humanitarny – krytyka skostniałego systemu sprawiedliwości i sprzeciw wobec stosowania tortur.

Rozwój szkolnictwa

Szkolnictwo o charakterze powszechnym, po raz pierwszy w Prusach (1717 r.).
Wzrost liczby osób umiejących czytać i pisać.
Spadek znaczenia uniwersytetów.

Odkrycia naukowe i popularyzacja nauki

Gottfried Wilhelm Leibniz – stworzenie rachunku różniczkowego (razem z Newtonem).
Karol Linneusz – sklasyfikowanie zwierząt i roślin według gatunków.
Alessandro Volta – eksperymenty z napięciem elektrycznym, skonstruowanie pierwszej baterii.
Benjamin Franklin – wynalezienie piorunochronu.
Bracia Montgolfier – pierwszy lot balonem (1783 r.).
Powstanie akademii nauk (Rzym, Londyn, Paryż, Berlin, Petersburg).
Popularyzacja nauki dzięki otwartym wykładom i publikacjom m.in. dla kobiet i dzieci.
Wielka encyklopedia francuska wydawana w latach 1751–1765.
Anders Celsjusz – opracowanie skali temperatury.

Literatura

Wzrost czytelnictwa.
Literatura piękna wyrazem głównych haseł oświecenia.
Pojawienie się nowych form literackich: powiastki filozoficznej, powieści sentymentalnej, powieści dydaktycznej.
Daniel Defoe – *Przypadki Robinsona Crusoe*.
Jonathan Swift – *Podróże Guliwera do wielu odległych narodów świata*.
Jean-Jacques Rousseau – *Nowa Heloiza*; *Emil, czyli o wychowaniu*.
Wolter – *Kandyd*.
Denis Diderot – *Kubuś Fatalista i jego pan*.

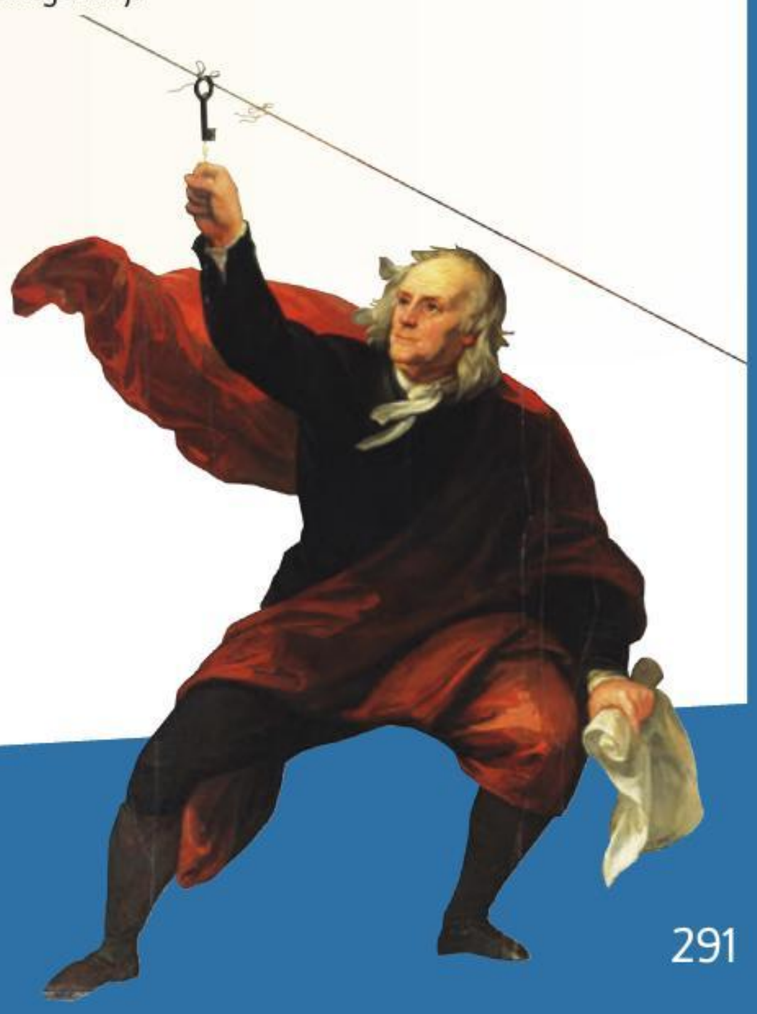

Polecane publikacje

P. Chaunu, *Cywilizacja wieku oświecenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa: PIW, 1993.

Człowiek oświecenia, pod red. M. Vovelle'a, przeł. M. Gurgul i in., Warszawa: Świat Książki, 2001.

U. Im Hof, *Europa oświecenia*, przekł. M. Łukasiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1995.

28 Rewolucja przemysłowa w XVIII w.

1712
atmosferyczny silnik parowy Newcomena

połowa XVIII w.
początek rewolucji przemysłowej w Anglii

1769
maszyna parowa Watta

Przypomnij

- Jakie przemiany zaszły w gospodarce europejskiej w XVI i na początku XVII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak postęp technologiczny wpłynął na przemiany społeczno-gospodarcze w XVIII w.

Po lekcji

- Omawiam główne przyczyny zmian demograficznych w XVIII-wiecznej Europie.
- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia technologiczne w Europie w XVIII w.
- Opisuję nowe idee ekonomiczne.

Zmiany demograficzne w XVIII-wiecznej Europie

Europa w XVIII w. przeżywała **rozkwit demograficzny**. Stale rosła liczba jej mieszkańców. W 1700 r. na Starym Kontynencie żyło ok. 115 mln ludzi, w 1750 r. – ok. 143 mln, a w 1800 r. – ok. 188 mln. Wzrost populacji wynikał przede wszystkim ze zmian w sposobie odżywiania, z wprowadzenia nowych środków leczniczych czy ogólnej poprawy warunków życia (m.in. poprawy warunków sanitarnych i wzrostu poziomu higieny osobistej). W drugiej połowie XVIII w. w Europie wystąpiło także nowe zjawisko demograficzne, polegające na znacznym **spadku śmiertelności** (z ok. 40% do 20% rocznie) przy malejącej liczbie urodzeń. Proces ten uwidocznił się najpierw w rolniczych państwach skandynawskich, w których już w latach 1721–1735 współczynnik śmiertelności zmniejszył się do ok. 21% (Szwecja) i utrzymywał się na tak niskim poziomie przez całe XVIII stulecie. W Anglii odsetek zgonów zmalał z ok. 33% w 1730 r. do ok. 23% w 1800 r. Śmiertelność w miastach była nieco wyższa niż na wsi.

M1 W XVIII w. Londyn stał się jednym z najważniejszych miast handlowych Europy, które skutecznie rywalizowało z Amsterdamem czy Paryżem. Przyczynił się do tego m.in. rozwój przemysłu stoczniowego i żeglugi. Prawdopodobnie 25% populacji miasta trudniło się zajęciami związanymi z tymi branżami. William Marlow (czyt. łyliam marloł), *Fresh Wharf* (czyt. fresz łorf) *niedaleko London Bridge* (czyt. brydż), 1762 r., Galeria Sztuki w Ratuszu, Londyn.

W XVIII w. nastąpiła zdecydowana poprawa warunków sanitarnych. Coraz większą wagę przywiązywano do przestrzegania rygorów związanych z oczyszczaniem miast, budowano wodociągi i systemy kanalizacji, brukowano ulice i chodniki. Zmiany te sprzyjały poprawie warunków życia mieszkańców. Upowszechniały się środki służące higienie osobistej, np. rosła produkcja i sprzedaż mydła. Ponadto przyjął się zwyczaj dostosowywania ubioru do wieku człowieka. W XVIII w. w Anglii zaczęto ubierać dzieci w luźne stroje, umożliwiające im swobodne poruszanie się oraz nieskrępowany rozwój fizyczny.

Postępowi cywilizacyjnemu i zmniejszeniu wskaźnika śmiertelności towarzyszył jednak wyraźny **spadek liczby urodzeń**. Był to efekt zmieniających się zwyczajów – ludzie później zawierali małżeństwa, przez co ich pożycie małżeńskie trwało krócej. Mniejszą liczbę potomstwa miały głównie wyższe warstwy społeczeństwa. Jednak dzięki spadkowi umieralności niemowląt nie wpłynęło to niekorzystnie na przyrost naturalny, który wzrósł z 0,1% w XVI w. do 0,5% w XVIII w. Warto zauważyć, że o ile wzrost liczby ludności w krajach pozaeuropejskich w XVIII w. dokonywał się ekstensywnie (tj. przez wzrost liczby urodzeń), o tyle w Europie w większym stopniu decydował o nim spadek śmiertelności.

Przemiany w rolnictwie

W XVIII stuleciu w wielu krajach europejskich, np. w Zjednoczonych Prowincjach czy na Wyspach Brytyjskich, doszło do ogromnych przemian w rolnictwie nazwanych **rewolucją agrarną**. Zmniejszający się areał pól uprawnych wymusił poszukiwanie nowych sposobów uprawy roślin. Najważniejszą nowością było zastosowanie systemu **płodozmianu**, w którym pole dzielono na dwie części. Jedną z nich obsiewano zbożem, na drugiej uprawiano rośliny użyźniające glebę, wykorzystywane następnie m.in. jako pasza dla zwierząt hodowlanych. Rozwinęła się także uprawa roślin okopowych, szczególnie ziemniaków. Stały się one jednym z podstawowych składników diety uboższych warstw społeczeństwa. Początkowo były popularne tylko w Irlandii, Szkocji i Anglii, jednak z czasem ich wartości odżywcze oraz łatwość uprawy doceniono również w innych krajach europejskich.

Większego znaczenia nabrała również hodowla zwierząt. W Anglii nasilił się **proces grodzenia**. W jego wyniku powstały duże gospodarstwa rolne nastawione na hodowlę owiec i produkcję wełny. Grodzenia miały również negatywne skutki, odbywały się bowiem kosztem chłopów, którym odbierano ziemię, a ich samych niejednokrotnie przepędzano. W rolnictwie zaczęto stosować nowocześniejsze narzędzia i rozwiązania technologiczne mające zwiększyć wydajność. Coraz większą wagę przywiązywano do naturalnego nawożenia gleby. Znalazło to odzwierciedlenie w wydajności zbiorów: w XVII w. w Anglii z jednego zasianego ziarna uzyskiwano zazwyczaj siedem nowych, w XVIII w. – dziesięć ziaren. Gospodarstwa rolne zaczęły przynosić duże dochody, dzięki czemu stały się zapleczem żywnościowym i surowcowym rozwijających się miast.

M2 **Tabela nr 1. Rozwój demograficzny w wybranych krajach europejskich w latach 1700–1800 (ludność w mln)**

Kraj	1700 r.	1800 r.
Anglia z Walią	5,4	9,2
Francja	21,5	29,0
Hiszpania z Portugalią	9,4	13,4
Rzesza	14,1	24,5
Włochy	13,5	18,1

Źródło: P. Malanima, *Pre-Modern European Economy. One Thousand Years (10th–19th Centuries)*, Leiden–Boston: Brill, 2009, s. 9.

M3 Mimo wprowadzenia innowacyjnych sposobów uprawy, a także popularyzacji nowych gatunków roślin (np. ziemniaków), rolnictwo nadal opierało się na ciężkiej fizycznej pracy chłopów. Valentine Green (czyt. walentajn grin) na akwaforcie *Pług* z 1801 r. uwiecznił chłopa stojącego przy pługu oraz prace polowe wciąż wykonywane ręcznie. Dzieło jest przechowywane w zbiorach Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij słuszność stwierdzenia, że w XVIII w. nastąpił rozwój demograficzny i gospodarczy Wielkiej Brytanii. Odwołaj się do **M1**, **M2**, **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

Rewolucja przemysłowa

Zmiany w gospodarce europejskiej zachodzące od połowy XVIII w. Zapoczątkowane w Anglii, z czasem objęły również inne kraje europejskie. Rewolucja przemysłowa była konsekwencją przejścia z gospodarki opartej na rolnictwie i produkcji rzemieślniczej, manufakturowej na gospodarkę przemysłową z wykorzystaniem nowoczesnych maszyn. Doprowadziła do głębokich przemian społecznych, m.in. powstania klasy robotniczej.

Praca z materiałami

1. Wymień zasługi, jakie przypisuje Jamesowi Wattowi autor wiersza. **M4**
2. Opisz sposób działania maszyny parowej. **M5**

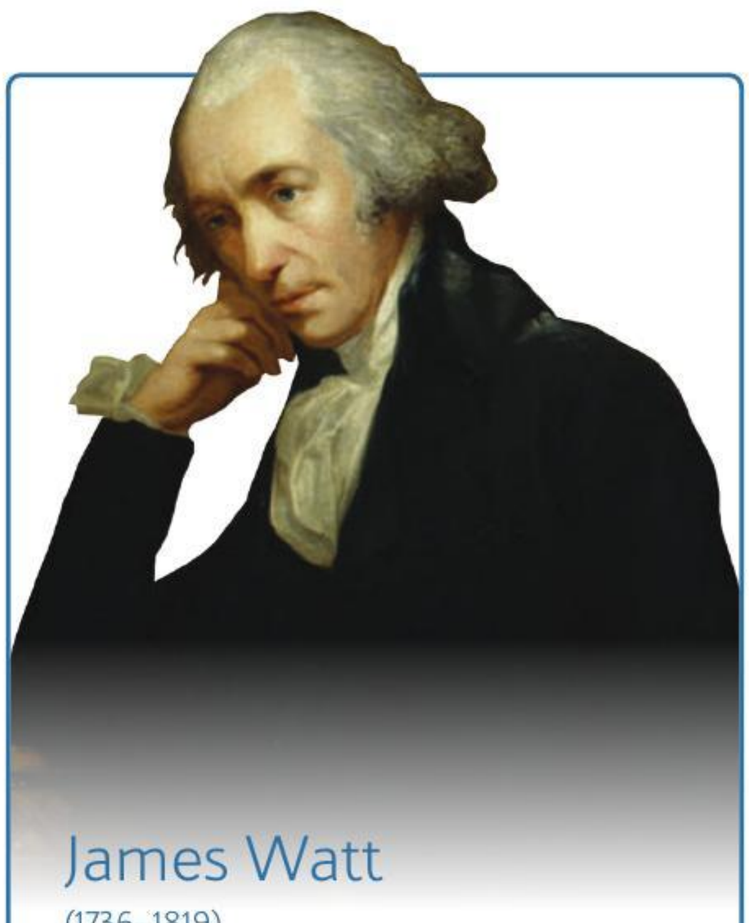

James Watt

(1736–1819)

Szkocki inżynier i wynalazca. W 1769 r. opatentował maszynę parową. Jego wynalazek przyspieszył proces produkcyjny i zwiększył wydajność pracy, zapoczątkował też rewolucję przemysłową. Na cześć uczonego jednostka mocy otrzymała nazwę wat. Carl (czyt. karl) Frederik von Breda, *Portret Jamesa Watta* (fragment), 1792 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Przyczyny rozwoju gospodarczego Anglii

W wielu częściach XVIII-wiecznej Europy ludzie przestali produkować pozarolnicze dobra konsumpcyjne na własny użytek, a zaczęli je kupować od wyspecjalizowanych wytwórców. Co prawda monopol na działalność rzemieślniczą nadal miały cechy, jednak z czasem wpływ ten stopniowo ograniczano. To zjawisko najszybciej nastąpiło w Niderlandach i Anglii (jeszcze przed 1700 r.). Dzięki zaangażowaniu w handel dalekomorski państwa te miały ułatwiony dostęp do ogromnych rynków zbytu w koloniach, mogących wchłonąć towary produkowane przez krajowych rzemieślników. Przemiany w rzemiośle były ściśle związane z reformami zachodzącymi w rolnictwie, które – jak w Anglii – stanowiło zaplecze dla rozwijającego się przemysłu, m.in. włókienniczego. W kraju tym zniesiono również wiele ograniczeń wewnętrznych utrudniających wymianę handlową, co korzystnie wpłynęło na ożywienie gospodarcze. Wskutek tego XVIII-wieczna Anglia stała się krajem przodującym w **innowacjach technologicznych** w gospodarce.

Historycy do dziś się spierają, dlaczego to właśnie w Anglii najszybciej doszło do **rewolucji przemysłowej**. Prawdopodobnie nastąpiło tam nagromadzenie czynników sprzyjających zmianom. Wynalazcy nowych metod i technologii produkcji nie musieli np. zważać na opór cechów. Mieli też podstawy przypuszczać, że na wyprodukowane przez nich towary znajdzie się wystarczająco wielu chętnych (chłonne rynki zbytu w koloniach), mogli więc liczyć zarówno na zwrot zainwestowanych pieniędzy, jak i spory zysk. Nie bali się zatem podejmować ryzyka, inwestować w zakłady rzemieślnicze i modernizować produkcji.

W efekcie już od początku XVIII w. w Anglii lawinowo rosła liczba patentów technologicznych, a co ważniejsze – spora ich część znajdowała praktyczne zastosowanie. Szczególnie widoczne było to we włókiennictwie, w hutnictwie i metalurgii. Nowe wynalazki sprawiły, że od 1770 r. nastąpił gwałtowny wzrost angielskiej produkcji tekstyliów bawełnianych, a od 1780 r. – surówki żelaza i stali. Przy zwiększającej się wydajności pracy zaczęły maleć koszty produkcji oraz spadać ceny. Rosła natomiast liczba wyprodukowanych towarów oraz ich sprzedaż.

Wynalazek maszyny parowej i jej zastosowanie

Konsekwencją postępu technologicznego, który dokonał się w rzemiośle, była zmiana sposobu wytwarzania energii używanej do napędzania maszyn. Siła wody (koło wodne) początkowo wykorzystywana w górnictwie czy włókiennictwie okazała się już niewystarczająca i nie wszędzie możliwa do zastosowania. Rozwiązanie nadeszło wraz z wynalezieniem przez **Jamesa Watta** (czyt. dżejmsa łota) **maszyny parowej**. W 1763 r. jeden z profesorów uniwersytetu w Glasgow (czyt. glezgoł) poprosił go o naprawienie popsutego atmosferycznego silnika parowego skonstruowanego na początku XVIII w. przez Thomasa Newcomena (czyt. tomasa njukomena).

W trakcie naprawy Watt zauważył, że silnik jest zbyt energochłonny. Aby zniwelować straty paliwa, dodał do niego odrębną komorę skraplania, dzięki czemu główny cylinder mógł cały czas pozostawać ciepły. W rezultacie maszyna Watta zużywała cztery razy mniej paliwa niż pompa parowa Newcomena.

W **1769 r.** Watt opatentował swój wynalazek, lecz nie oddał go do powszechnego użytku, gdyż droga do jego praktycznego zastosowania była jeszcze daleka i kosztowna. Dopiero po nawiązaniu przez Watta w 1776 r. współpracy z przemysłowcem Matthew Boultonem (czyt. mefju boltonem) maszyna została uruchomiona po raz pierwszy. W tym czasie w Anglii działało już ponad 700 silników atmosferycznych Newcomena, z czego ok. 500 w kopalniach.

Boulton był właścicielem manufaktury założonej w 1759 r. w Soho niedaleko Birmingham (czyt. bermingem), w której wytwarzano artykuły metalowe (wazony, świeczniki i inne wyroby dekoracyjne). Nie bał się inwestować w nowoczesne rozwiązania techniczne, stąd jego zainteresowanie maszyną Watta i jego późniejsza współpraca z wynalazcą. Początkowo maszyny parowe produkowane przez firmę „Boulton i Watt" nie były sprzedawane, tylko dzierżawione właścicielom kopalń. Z tego tytułu Boulton i Watt otrzymywali jedną trzecią wydobytego węgla. Dzięki przedsiębiorczości Boultona wspólnicy aż do 1800 r. mieli przywilej patentowy na produkcję maszyny parowej. Po jego wygaśnięciu liczba silników gwałtownie wzrosła, gdyż więcej zakładów zaczęło produkować maszyny parowe.

Wynalazek Watta okazał się przełomowy. Wykorzystywano go w zakładach włókienniczych, górnictwie oraz przemyśle metalurgicznym, gdzie pracę ręczną z użyciem prymitywnych narzędzi coraz częściej zastępowano nowoczesnymi urządzeniami. W XIX w. maszyna parowa posłużyła do skonstruowania statków i lokomotyw napędzanych parą wodną.

Skutki rewolucji przemysłowej

W wyniku rewolucji przemysłowej nastąpiło znaczne **ożywienie gospodarcze** w wielu regionach Wysp Brytyjskich. Zauważalny wzrost przedsiębiorczości odnotowano w środkowej Szkocji. Od połowy XVIII w. na terenach wokół Glasgow powstawały kuźnie i odlewnie. Rozwijał się handel importowanym tytoniem, z którego zyski inwestowano w przemysł chemiczny. Dochody kupców tytoniowych pobudziły rozwój bankowości – pojawiły się lokalne banki, m.in. w Aberdeen (czyt. aberdin) i Dundee (czyt. dandi).

M4 **Polski poeta o wynalazku Watta, połowa XIX w.**

Wieczna ci chwała, nieśmiertelny Watcie,
Coś sobie śpiący, siedząc przy herbacie,
Z nudów wynalazł machiny parowe.
Przez ciebie teraz człowiek ptaka goni,
Bankructwa biednych tyś przyczyną koni,
Tyś pierwszy zniszczył okręta żaglowe,
Przez ciebie ludzie, nim wiek jeszcze minie,
Wzlecą na księżyc w parowej maszynie.

[W. Szymanowski] Sz., „Dziennik Warszawski", 30 kwietnia 1851, s. 2.

M5 Przed wynalezieniem maszyny parowej zarówno w przemyśle ciężkim, jak i transporcie wykorzystywano siłę pociągową zwierząt. Podstawą działania maszyny parowej zaś było wprowadzenie w ruch – dzięki parze – tłoka znajdującego się w cylindrze 1. Napędzał on belkę krzyżakową 2, która z kolei wprowadzała w ruch koło 3. Pierwsze takie maszyny miały jeszcze wiele wad i kosztowały krocie, ale wytwarzały wielokrotnie więcej mocy. Ilustracja przedstawia maszynę parową Watta. Rysunek z XX w.

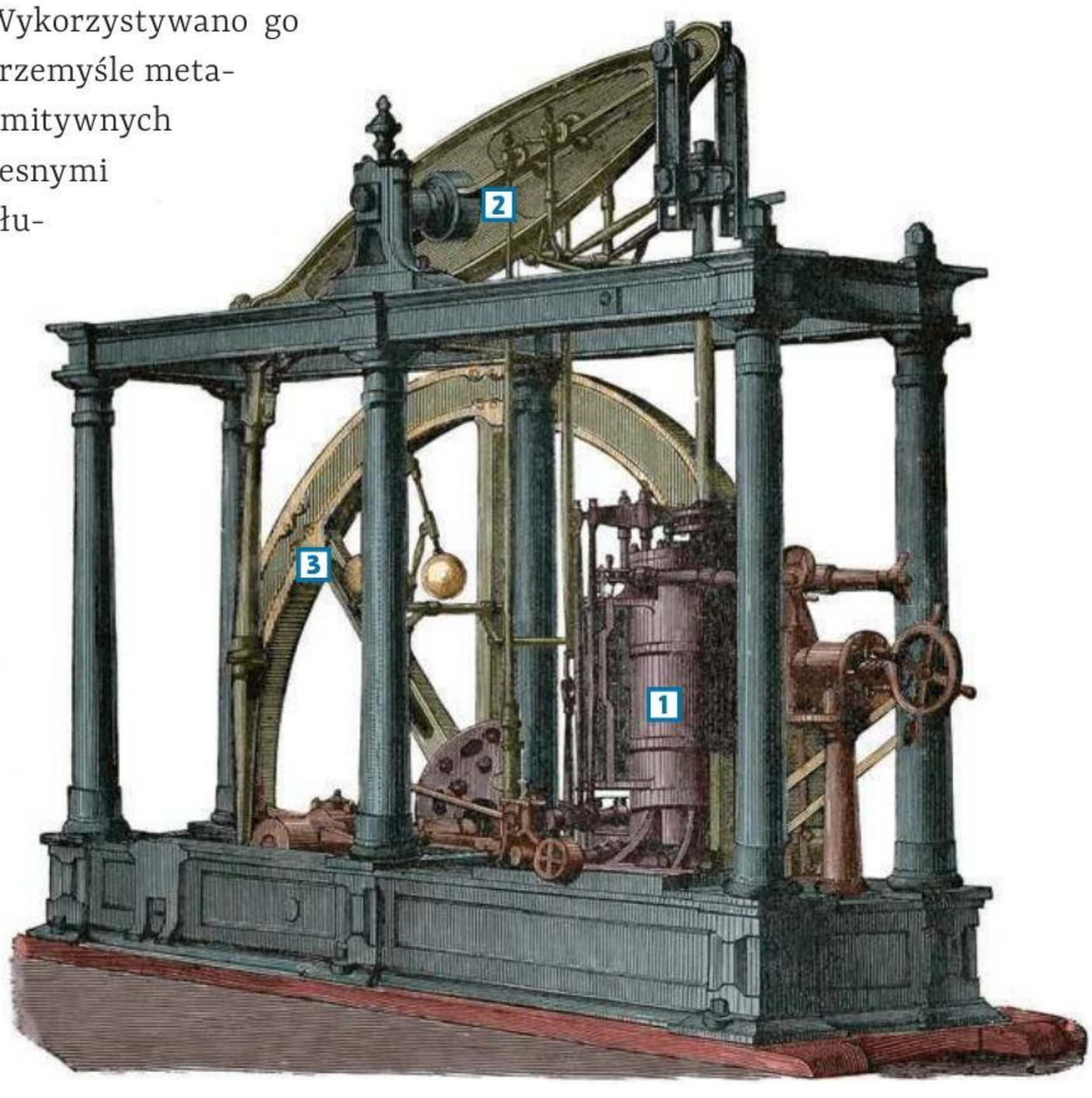

M6 Za pierwszego malarza, który potrafił uchwycić ducha rewolucji przemysłowej, uważa się Josepha Wrighta (czyt. dżozefa rajta). Artysta na swoich obrazach przedstawiał robotników, fabryki i warsztaty; portretował też ludzi nauki. Dziełem oddającym ducha przemian jest m.in. powstała w 1772 r. *Kuźnia żelaza*. Centralne miejsce obrazu zajmuje kowal 1, przy którym stoją żona i dzieci 2. Przy nowoczesnym młocie 3 widać pomocnika kowalskiego 4, a tuż obok – przyglądającego się pracy starca 5. Dumna i władcza poza kowala to symbol zmian, które zaszły w procesie produkcyjnym. Wright sugeruje, że pojawienie się nowych maszyn odciążyło kowala i przyczyniło się do poprawy bytu jego rodziny. Obraz znajduje się w zbiorach Tate Gallery (czyt. tejt galeri) w Londynie.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy malarstwo Josepha Wrighta rzeczywiście oddaje ducha rewolucji przemysłowej w Anglii. **M6**
2. Wymień negatywne skutki procesu urbanizacji, o jakich pisze Joseph Yorke. **M7**
3. Scharakteryzuj przemiany demograficzne w Europie. **M8**, **M9**

Rosła produkcja, jak choćby wydobycie węgla, które w Birmingham i Sheffield (czyt. szefild) zwiększyło się z ok. 3 mln ton w 1680 r. do ok. 13 mln ton w 1800 r. Pod koniec XVIII w. Anglia przodowała w rozwoju gospodarczym, wskutek czego niejeden przedsiębiorca europejski starał się wprowadzać angielskie metody produkcji. Nie wszyscy jednak widzieli powody, dla których mieliby zrezygnować z węgla drzewnego. Na przykład w Czechach i na Górnym Śląsku właściciele wielkich pieców wciąż pozyskiwali mniej kaloryczny węgiel drzewny, mimo że na ich terenie nie brakowało węgla kamiennego. Istotna była więc również zmiana mentalności. W niektórych krajach rozwój przemysłu uniemożliwiały przepisy prawne. Na Wyspach Brytyjskich można było zbudować fabrykę bez pozwolenia, a w Rzeszy wymagano koncesji wydanej przez władcę. Innowacyjność w gospodarce, rozwiązania prawne korzystne dla przedsiębiorców, ale także ogromne rynki zbytu w koloniach spowodowały, że w połowie XVIII w. **Wielka Brytania** stała się **pierwszą gospodarką świata**.

Rewolucja przemysłowa zapoczątkowała również powolne **zmiany w strukturze społeczeństwa stanowego**. Najpierw dokonały się one w Anglii, a potem również w innych krajach Starego Kontynentu. Coraz bogatsi kupcy i fabrykanci nabywali majątki ziemskie i tytuły szlacheckie.

Koniec XVIII w. to początek procesu formowania się **klasy robotniczej** zwanej **proletariatem**. W licznie powstałych kopalniach, hutach, manufakturach i warsztatach metalurgicznych zatrudniano robotników mieszkających w najbliższej okolicy, najczęściej wywodzących się ze wsi. Niektórzy z nich nadal uprawiali ziemię, np. w Rzeczpospolitej robotnikami najemnymi byli chłopi pańszczyźniani. Niektóre zakłady latem trzeba było zamykać, gdyż część załogi – zajęta zbieraniem plonów – nie przychodziła do pracy.

Nowi pracownicy zdobywali potrzebne im umiejętności drogą nieformalną, ucząc się od majstrów i bardziej doświadczonych kolegów. Kobiety i dzieci najczęściej wykonywały prace wymagające najniższych kwalifikacji. Na porządku dziennym były kary pieniężne oraz chłosta za lenistwo czy zepsucie maszyny przez robotnika. W drugiej połowie XVIII w. wśród pracowników manufaktur i fabryk wykształciła się wewnętrzna hierarchia. W zależności od gałęzi produkcji płace początkujących robotników były od 4 do 16 razy niższe niż wynagrodzenie specjalistów. Najwięcej zarabiali górnicy, robotnicy w fabrykach broni i wytwórniach luster, ale i tak było to niezwykle skromne uposażenie, w związku z czym cechą wspólną ówczesnej klasy robotniczej we wszystkich krajach było ubóstwo. Uważano, że tak liczna grupa ludzi o niskich dochodach stwarza zagrożenie dla ładu i bezpieczeństwa publicznego.

Procesy urbanizacyjne w XVIII w.

Jednym z następstw rewolucji przemysłowej stał się szybki rozwój ośrodków miejskich. Jeszcze w XVI w. za duże uchodziły ośrodki liczące ponad 20 tys. osób. W XVIII w. proces urbanizacji znacznie przyspieszył. Na początku tego stulecia w Europie było 30 miast liczących ponad 50 tys. mieszkańców, a pod koniec – już 55. Najszybciej rozwijały się miasta w Anglii. Miało to związek z dokonującą się tam rewolucją przemysłową. W poszukiwaniu pracy do miast przybywały rzesze mieszkańców wsi, pozbawionych środków do życia z powodu grodzeń – ponownie dokonywanych w XVIII w. Ludzie ci zatrudniali się w powstających fabrykach, najczęściej godząc się na głodowe stawki. Napływ ludności ze wsi do Londynu sprawił, że liczba jego mieszkańców w ciągu XVIII stulecia wzrosła z 675 tys. do ok. 1 mln. Stolica Anglii stała się największym miastem europejskim. W nowych miastach przemysłowych, takich jak: Birmingham, Liverpool (czyt. liwerpul) i Manchester (czyt. menczester), liczba ludności w krótkim czasie sięgnęła 70–80 tys. osób.

Najludniejszym miastem świata był jednak w tym czasie Pekin, w którym żyło 3 mln ludzi. Ponad milion mieszkańców liczył Nankin. W 1800 r. największym miastem Ameryki Południowej było Rio de Janeiro (czyt. rijo de żanejro) mające 100 tys. mieszkańców.

M7 **Negatywne skutki urbanizacji opisane w liście brytyjskiego dyplomaty Josepha Yorke'a*, 1763 r.**

Czyż nie sądzisz, że ogromne rozmiary naszej metropolii nie są w istocie najważniejszą przyczyną frywolności, próżniactwa i zepsucia naszych czasów. Nieraz zadawałem sobie pytanie, czemu Parlament nie pokusił się dotąd o to, by nałożyć jakieś ograniczenia krępujące jej wzrost, doprawdy bowiem jest już zbyt rozległa, by zapewnić godziwe przestrzeganie prawa czy litery Pisma* [...], słabe siły policyjne mogą w niewielkim jedynie stopniu utrzymać w ryzach te ogromne masy.*

J. Black, *Europa XVIII wieku: 1700–1789*, przeł. J. Mikos, Warszawa: PIW, 1997, s. 174.

* **Josepha Yorke'a** (czyt. dżozefa jorka)
metropolia – mowa o Londynie
Pismo – Biblia

M8 **Tabela nr 2. Odsetek mieszkańców miast Europy w latach 1500–1800 (w %)**

Kraj*	1500 r.	1600 r.	1700 r.	1800 r.
Anglia z Walią	3,1	5,8	13,3	20,3
Holandia	15,8	24,3	33,6	28,8
Belgia	21,1	18,8	23,9	18,9
Francja	4,2	5,9	9,2	8,8
Hiszpania	6,1	11,4	9,0	11,1
Włochy	12,4	14,7	13,3	14,4
Polska	brak danych	0,4	0,5	2,5
Austria z Czechami	1,7	2,1	3,9	5,2
Niemcy	3,2	4,1	4,8	5,5

* Nazewnictwo współczesne.

Na podstawie: J. de Vries, *European Urbanization: 1500–1800*, London–New York: Routledge, 2007, s. 39.

M9 XVIII-wieczny Londyn był najszybciej rozrastającym się miastem europejskim. W 1715 r. liczba jego mieszkańców wynosiła ok. 630 tys., w 1760 r. – 750 tys., a w końcu stulecia – ok. 1 mln. Wzrost populacji wymuszał wprowadzenie zmian w przestrzeni urbanistycznej. Zaczęły powstawać nowe dzielnice mieszkalne i przemysłowe oraz budowano kolejne mosty. William Daniell (czyt. łyliam danjel), *Widok z lotu ptaka na nowy dok w dzielnicy Wapping* (czyt. łopin), 1803 r., Muzeum Brytyjskie w Londynie.

François Quesnay

(1694–1774)

Francuski lekarz, filozof, ekonomista. Uważany jest za twórcę fizjokratyzmu. Działając na dworze Ludwika XV, widział bolączki gospodarki i administracji francuskiej. Tworzył hasła z zakresu ekonomii do *Wielkiej encyklopedii francuskiej*. Fragment portretu François Quesnaya autorstwa nieznanego malarza, po 1743 r., Muzeum Carnavalet (czyt. karnawale) w Paryżu.

Nowe idee ekonomiczne

W XVIII w. pojawiły się nowe idee w ekonomii stojące w opozycji do merkantylizmu dominującego w gospodarce zachodnioeuropejskiej. Jedną z nich był **fizjokratyzm**. Nazwa ta określa szkołę ekonomiczną powstałą we Francji w połowie XVIII w. Jej najważniejszy przedstawiciel – **François Quesnay** (czyt. fransła kene) – należał do grupy, która zerwała z dotychczasową myślą ekonomiczną.

Stosując naukowe metody, fizjokraci chcieli odkryć naturalne prawa rządzące gospodarką, mające taką samą naturę jak prawa fizyki. Głosili potrzebę swobody działania, bez konieczności kierowania się zasadami merkantylizmu. Według nich działalnością gospodarczą zgodną z naturą była uprawa roli, ponieważ tylko ziemia jest produktywna i tylko ona może być źródłem bogactwa. Ziemia wytwarza bowiem „produkt netto", czyli ilość produktów większą, niż jest potrzebna do zapewnienia zasiewów i wyżywienia uprawiających ją osób.

M10 **François Quesnay o fizjokratyzmie, XVIII w.**

III. Niech naród i panujący mają zawsze na widoku, że ziemia jest jedynym źródłem bogactw i że pomnaża je rolnictwo. Albowiem zwiększenie bogactw zapewnia pomnożenie ludności; ludzie i bogactwa podnoszą rolnictwo, rozszerzają handel, ożywiają przemysł, przysparzają bogactw i utrwalają je. Od tego źródła obfitego zależy powodzenie we wszystkich działach administracji królestwa. [...]

VI. Niech nakłady rolników będą wystarczające dla odtworzenia co roku, za pomocą wydatków na uprawę ziemi, możliwie największego dochodu. Jeżeli bowiem nakłady nie są dostateczne, koszty uprawy stosunkowo więcej wynoszą i mniej dają czystego dochodu. [...]

XI. Trzeba zapobiegać temu, żeby mieszkańcy opuszczali królestwo, wówczas bowiem zabieraliby ze sobą swe dostatki.

XII. Niech dzieci zamożnych dzierżawców osiadają po wsiach, by tam utrwalić stan rolniczy. [...]

XIII. Niech każdy dla osiągnięcia możliwie największego dochodu uprawia na swym polu takie rośliny, jakie mu jego interes, środki i właściwości gleby wskazują. [...]

XIV. Trzeba popierać hodowlę bydła, gdyż ona właśnie dostarcza ziemi nawozu, który się przyczynia do bogatego plonu. [...]

XVI. Nie trzeba przeszkadzać w handlu zewnętrznym ziemiopłodami, bo jaki zbyt, taka reprodukcja. [...]

XXIV. Nie trzeba się łudzić pozorną korzyścią handlu zewnętrznego, sądząc po prostu z bilansu sum pieniężnych, bez zbadania większego lub mniejszego zysku na towarach nabytych i sprzedanych. Bo często ten naród traci, który otrzymuje przewyżkę w pieniądzach i owa strata sprawia ujmę w podziale i reprodukcji dochodów.*

XXV. Trzeba utrzymać całkowitą wolność handlu, bo zupełna swoboda współzawodnictwa jest najpoważniejszą, najściślejszą, najkorzystniejszą dla państwa i narodu rękojmią handlu zewnętrznego i wewnętrznego.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 355–357.

* **przewyżka** – nadwyżka

Hasła fizjokratyzmu znalazły uznanie również poza Francją. Dużą popularnością cieszyły się m.in. na ziemiach polskich, a czołowymi głosicielami tej idei byli Hugo Kołłątaj oraz Stanisław Staszic. Polscy fizjokraci interesowali się nie tylko kwestiami ekonomicznymi – baczną uwagę zwracali także na aspekt moralno-prawny. Domagali się m.in. zniesienia pańszczyzny i poddaństwa chłopów jako czynników blokujących rozwój rolnictwa. Nawoływali również do edukacji stanu chłopskiego.

Drugą nową ideą był **liberalizm ekonomiczny** (**gospodarczy**). Za twórcę tej doktryny uznaje się szkockiego ekonomistę i filozofa **Adama Smitha** (czyt. smifa). Swoją teorię zbudował on na krytyce merkantylizmu. Podstawę bogactwa narodu widział w wolności prowadzenia działalności gospodarczej. Zakładał, że każdy człowiek kieruje się w życiu interesem osobistym, tj. chęcią osiągnięcia indywidualnych korzyści, co jednocześnie przynosi duże zyski ogółowi społeczeństwa. Chciał, aby rynek był całkowicie wolny od jakichkolwiek regulacji prawnych, monopoli i przywilejów gospodarczych. Każda forma protekcjonizmu na dłuższą metę zagraża, według niego, zdrowemu wolnemu rynkowi, prowadzi m.in. do zbyt dużych obciążeń finansowych na rzecz nieprzynoszących zysku sektorów. Jedynym regulatorem życia gospodarczego powinna być tzw. **niewidzialna ręka rynku**, czyli **wolna konkurencja** przynosząca zyski zaradnym przedsiębiorcom i jednocześnie eliminująca jednostki słabe oraz niezaradne.

Smith wprowadził rozróżnienie między pracą produkcyjną, przyczyniającą się do wzrostu bogactwa społeczeństwa, a pracą nieprodukcyjną, do której zaliczył działalność usługową oraz wykonywanie zawodów niezaangażowanych w produkcję.

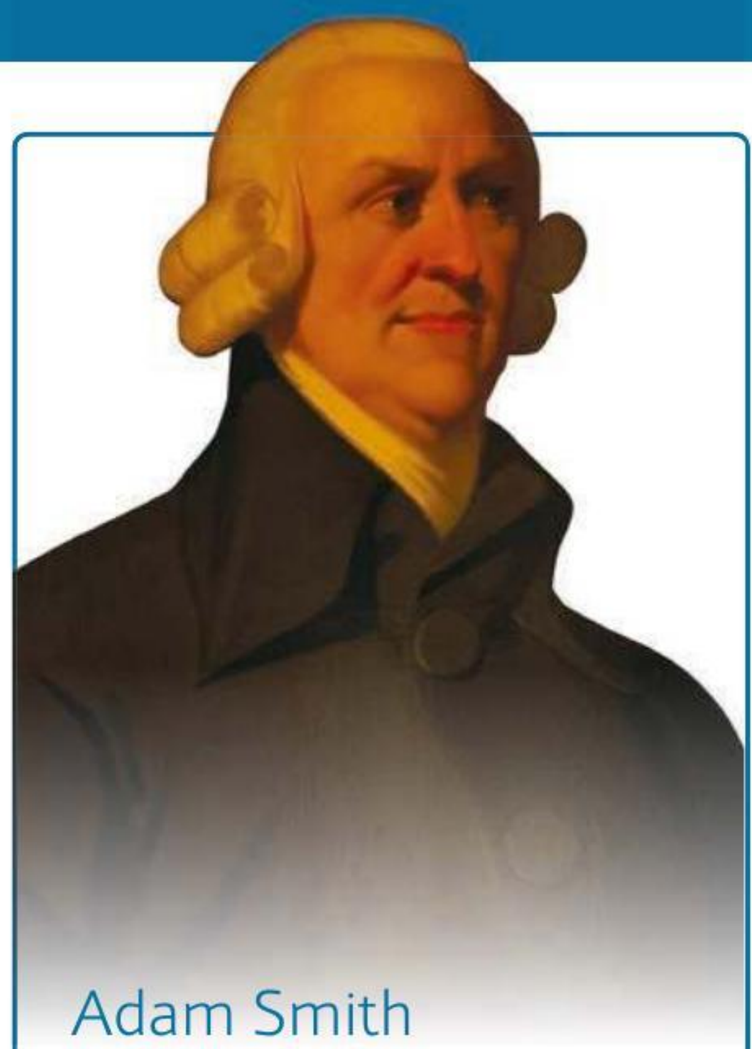

Adam Smith

(1723–1790)

Szkocki ekonomista i filozof uznawany za ojca współczesnej ekonomii politycznej; twórca doktryny liberalizmu ekonomicznego. Swoje poglądy wyłożył w wydanym w 1776 r. dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Twierdził, że rynek reguluje się sam. Fragment portretu Adama Smitha autorstwa nieznanego artysty, ok. 1795 r., Szkocka Galeria Narodowa w Edynburgu.

M11 **Adam Smith krytycznie o merkantylizmie, 1776 r.**

Sławny minister [...], Colbert, był człowiekiem wielkiej uczciwości, pracowitości i erudycji, człowiekiem doświadczonym i bystrym, gdy chodziło o kontrolę gospodarki skarbowej [...]. Niestety, ów minister przejął wszystkie przesądy systemu merkantylistycznego, który w swej naturze i istocie jest systemem ograniczeń i reglamentacji [...]. Dążył do tego, aby kierować handlem i przemysłem wielkiego kraju w ten sposób, w jaki kieruje się działami urzędu publicznego, a zamiast pozwolić każdemu na prowadzenie własnych interesów według własnego uznania, w oparciu o liberalną zasadę równości, wolności i sprawiedliwości, przyznawał niektórym gałęziom przemysłu wyjątkowe przywileje, nakładając jednocześnie wyjątkowe ograniczenia na inne gałęzie. Nie dość, że podobnie jak inni ministrowie europejscy był skłonny popierać w większym stopniu przemysł miast niż działalność produkcyjną wsi [...]. Aby zapewnić ludności miejskiej tanie zaopatrzenie w żywność i aby tym samym poprzeć przemysł i handel zagraniczny, zakazał całkowicie wywozu zboża i w ten sposób zamknął mieszkańcom wsi wszystkie rynki zagraniczne, na których mogliby zbywać najważniejszą i najistotniejszą część plonów swej pracy. Zakaz ten, jak również ograniczenia, jakie dawne prowincjonalne prawa francuskie nakładały na przewóz zboża z jednej prowincji do drugiej, a także arbitralne i gnębiące podatki, które nakładano na rolników we wszystkich niemal prowincjach, hamowały rozwój rolnictwa w tym kraju i utrzymywały je na znacznie niższym poziomie niż ten, który rolnictwo francuskie mogłoby osiągnąć, korzystając z tak żyznej gleby i tak bardzo sprzyjającego klimatu. Zahamowanie rozwoju i upadek rolnictwa odczuwano mniej lub więcej we wszystkich częściach kraju.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 354.

* **Colbert** (czyt. kolber) – francuski minister finansów w czasach Ludwika XIV, twórca doktryny merkantylizmu

Praca z materiałami

1. Wymień główne założenia fizjokratyzmu. **M10**
2. Opisz, w jaki sposób Adam Smith postrzegał merkantylizm. **M11**
3. Wskaż podobieństwa i różnice między fizjokratyzmem a liberalizmem. **M10**, **M11**

infografika

Wynalazki rewolucji przemysłowej

Wynalazki oraz skutki ich zastosowania

Siewnik (1701 r.) angielski wynalazca – agronom Jethro Tull (czyt. dżetro tal)	rozwój rolnictwa, popularyzacja maszyn rolniczych wśród chłopów
Mechaniczne czółenko tkackie (1733 r.) angielski wynalazca – sukiennik John Kay (czyt. dżon kej)	wpływ na sukiennictwo: przyspieszenie procesu produkcji i zwiększenie możliwości tworzenia nowych wzorów
Mechaniczne krosno (1785 r.) angielski wynalazca Edmund Cartwright (czyt. kartrajt)	wpływ na sukiennictwo: mechanizacja i przyspieszenie procesu przędzenia
Odziarniarka (1793 r.) amerykański wynalazca Eli Whitney (czyt. łytni)	wpływ na sukiennictwo: mechanizacja i przyspieszenie procesu przetwarzania bawełny (oddzielania nasion od włókien)
Atmosferyczny silnik parowy (1712 r.) angielski wynalazca Thomas Newcomen	zastosowanie w górnictwie, przemyśle i transporcie: przyspieszenie procesu wydobycia węgla i zmniejszenie kosztów produkcji przemysłowej
Maszyna parowa (1769 r.) szkocki wynalazca James Watt	zastosowanie w górnictwie, przemyśle i transporcie: przyspieszenie procesu wydobycia węgla i zmniejszenie kosztów produkcji przemysłowej

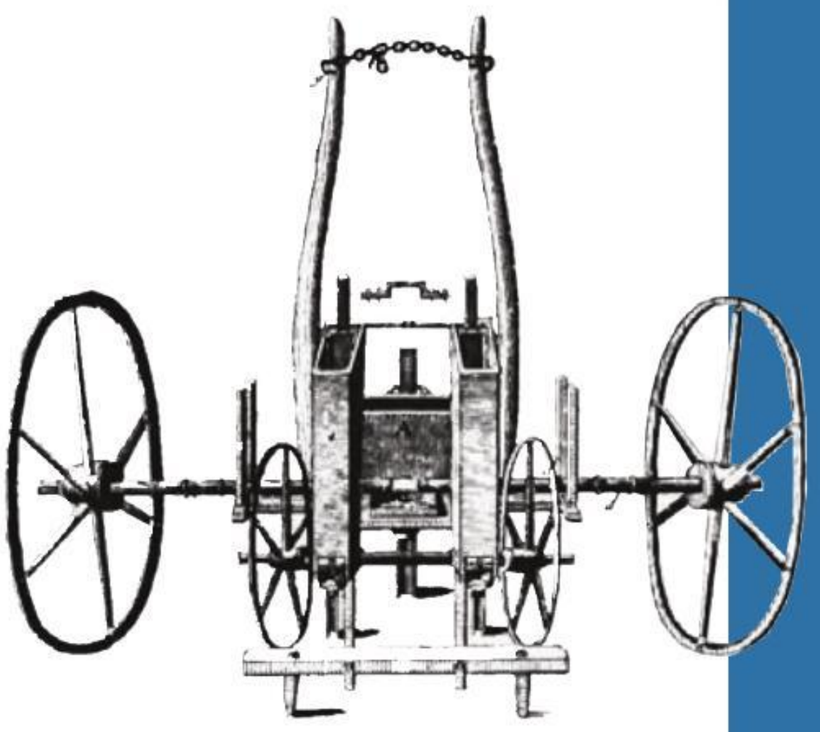

Siewnik

Mechaniczne krosno

Praca z infografiką

1. Wymień główne wynalazki w dziedzinie sukiennictwa.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój przemysłu w XVIII w. wywarły wynalazki.

Rewolucja przemysłowa w XVIII w.

28 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij związek między zmianami gospodarczymi a przemianami demograficznymi w XVIII-wiecznej Europie.
2. Opisz wpływ nowych rozwiązań technologicznych na gospodarkę brytyjską w XVIII w.
3. Przedstaw poglądy ekonomiczne Adama Smitha.

Przemiany demograficzne w Europie w XVIII w.

Wzrost populacji Europy: 1700 r. – ok. 115 mln, 1750 r. – ok. 143 mln, 1800 r. – ok. 188 mln mieszkańców.
Przyczyny wzrostu demograficznego
- spadek śmiertelności
- poprawa warunków sanitarnych
- rozwój medycyny
- ograniczenie klęsk głodu, m.in. dzięki zmianom w rolnictwie

Rewolucja przemysłowa w Anglii w XVIII w.

Przyczyny
- złamanie monopolu cechów na produkcję rzemieślniczą w miastach
- rozwój nowoczesnych metod i technologii produkcji
- wzrost liczby patentów na nowoczesne maszyny przemysłowe
- 1712 – atmosferyczny silnik parowy Thomasa Newcomena
- 1769 – maszyna parowa Jamesa Watta
- powszechne wykorzystanie maszyny parowej Watta w przemyśle włókienniczym, metalurgicznym i górnictwie
- mechanizacja przemysłu i powstawanie nowych zakładów produkcyjnych

Skutki
- Wielka Brytania pierwszą gospodarką na świecie
- upowszechnianie się angielskich rozwiązań technologicznych w innych państwach europejskich
- powstanie nowej warstwy społecznej – klasy robotniczej
- proces urbanizacji
- pojawienie się nowych ośrodków przemysłowych w Anglii (Birmingham, Liverpool, Manchester)

Nowe koncepcje ekonomiczne

Sprzeciw wobec doktryny merkantylistycznej przyczyną powstania nowych idei ekonomicznych.
Fizjokratyzm – uprawa roli jedyną gałęzią gospodarki będącą źródłem bogactwa; główny myśliciel – François Quesnay.
Liberalizm ekonomiczny (gospodarczy) – gospodarka oparta na wolnym rynku i wolnej produkcji, działanie tzw. niewidzialnej ręki rynku, czyli wolnej konkurencji; główny myśliciel – Adam Smith.

Polecane publikacje

L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, przekł. H. Cieśla, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1995.

P. Mantoux, *Rewolucja przemysłowa w XVIII wieku*, tłum. W. Fajans, Warszawa: PWN, 1957.

29 Rywalizacja mocarstw europejskich w XVIII w.

Przypomnij

- Jak kształtowała się sytuacja międzynarodowa w Europie w początkach XVIII w.?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze konflikty zbrojne w Europie w XVIII w. i ocenię ich wpływ na sytuację międzynarodową.

Po lekcji

- Charakteryzuję przyczyny, przebieg i skutki wielkiej wojny północnej.
- Opisuję konflikty zbrojne między Prusami a Austrią w XVIII w.
- Wyjaśniam, jakie znaczenie dla wzrostu pozycji międzynarodowej Prus i Rosji miały wojny w XVIII w.

W 1707 r. Anglia i Szkocja podpisały akt unii realnej, w wyniku czego powstało Królestwo Wielkiej Brytanii. Od tego momentu zaczęto stosować tę nazwę w polityce zagranicznej.

Praca z materiałem

1. Omów strategiczne znaczenie twierdzy w Narwie. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, czy dla Rzeczpospolitej traktat narewski okazał się korzystny czy też nie. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Wielka wojna północna

Jednym z głównych celów polityki zagranicznej Rosji w czasach **Piotra I** było opanowanie wybrzeża Morza Bałtyckiego, gdzie od połowy XVII w. prym wiedli Szwedzi. Wskutek ich aktywnej polityki, m.in. zagarnięcia ujścia rzeki Newy, Rosja utraciła dostęp do morza, co w efekcie uniemożliwiło jej prowadzenie handlu dalekomorskiego. Car zdawał sobie sprawę, że odzyskanie dostępu do Bałtyku będzie możliwe tylko dzięki korzystnej sytuacji międzynarodowej oraz znalezieniu sojuszników.

W sierpniu 1699 r. podczas spotkania w Rawie Ruskiej Piotrowi I udało się przekonać Augusta II Mocnego – elektora saskiego i króla Polski – do wspólnego ataku na Szwecję. Konflikt zbrojny z tym państwem nie leżał w interesie Rzeczpospolitej, a jedynie jej ówczesnego króla jako elektora saskiego. Wierzył on bowiem, że uda mu się zdobyć Inflanty i przekształcić je w dziedziczne ziemie Wettinów, co podniosłoby rangę jego dynastii. Drugim sojusznikiem Rosji została Dania. Jej władca zakładał, że w razie wygranej wojny odzyska kontrolę nad cieśniną Sund, przez którą biegła niezwykle ważna droga wodna łącząca Morze Północne z Bałtykiem.

Sytuacja międzynarodowa sprzyjała planom cara. W 1700 r. Rosja podpisała z Turcją pokój, co zakończyło trwającą kilkanaście lat wojnę. Umożliwiło to Rosji przemieszczenie wojsk z frontu tureckiego na granicę ze Szwecją. Z kolei Francję, Anglię i Republikę Zjednoczonych Prowincji pochłaniała rywalizacja o sukcesję hiszpańską, co pozwalało żywić nadzieję, że kraje te nie zaangażują się w kolejny konflikt. W lutym **1700 r. wojska saskie wkroczyły do Inflant** i obległy Rygę. To dało początek wojnie określanej jako **wielka wojna północna**. W marcu Dania zaatakowała sprzymierzone ze Szwecją Księstwo Holsztynu. Wbrew oczekiwaniom wojska koalicji rosyjsko-sasko-duńskiej nie odniosły większych sukcesów militarnych, a do konfliktu włączyły się jednak Anglia i Republika Zjednoczonych Prowincji. Państwa te udzieliły wsparcia młodemu szwedzkiemu królowi Karolowi XII, który na czele 15 tys. żołnierzy wylądował na Zelandii, skąd mógł podjąć szturm na Kopenhagę. W obliczu niebezpieczeństwa zagrażającego stolicy Duńczycy postanowili opuścić koalicję.

Również oddziały saskie w Inflantach napotkały silny opór Szwedów. Ze wsparciem ruszyli Rosjanie, jednak ponieśli klęskę w bitwie pod Narwą

w listopadzie 1700 r. Porażka ta pokazała, że armia rosyjska była słabo wyszkolona i uzbrojona, car podjął więc decyzję o chwilowym wycofaniu się z walk, aby zreorganizować i unowocześnić wojsko (zob. s. 314).

W styczniu **1702 r.** Szwedzi wkroczyli do Rzeczpospolitej i rozpoczęli marsz w głąb jej terytorium (mimo że formalnie nie brała ona udziału w wojnie). W maju oddziały szwedzkie bez walki zajęły Warszawę, w lipcu 1702 r. rozbiły pod Kliszowem armię Augusta II, a na początku sierpnia zajęły Kraków. Rosjanie, którzy już się otrząsnęli po klęsce doznanej pod Narwą, przeszli do kontrofensywy i zaczęli odnosić sukcesy. Pokonali oddziały szwedzkie oraz odbili twierdzę Nöteborg (czyt. neteborg; później przemianowaną na Szlisselburg) będącą w rękach Szwedów od 90 lat. Po odzyskaniu ujścia Newy w maju 1703 r. rozpoczęli budowę Twierdzy Pietropawłowsk, która dała początek późniejszej stolicy państwa – Petersburgowi.

M1 W 1704 r. armii Piotra Wielkiego po czterech latach oblężenia udało się odzyskać twierdzę narewską. Ze względu na jej strategiczne położenie wydarzenie to miało dla cara olbrzymie znaczenie. Wkroczenie Piotra I do Narwy upamiętnia obraz z 1859 r. Aleksandra Sauerweida (czyt. załerwajda) *Piotr Wielki zdobywa Narwę w 1704 r.* znajdujący się obecnie w Galerii Tretiakowskiej w Moskwie. Zaledwie kilka dni po zdobyciu miasta car podpisał z Augustem II Mocnym traktat, wskutek którego Rzeczpospolita formalnie stała się uczestnikiem wielkiej wojny północnej.

Piotr I Wielki

(1672–1725)

Car Rosji od 1682 r., cesarz (imperator) od 1721 r. Pochodził z dynastii Romanowów. Zreformował administrację, armię oraz obyczaje rosyjskie. W wyniku wielkiej wojny północnej uzyskał dostęp do Bałtyku, a Szwecję pozbawił roli hegemona w tej części kontynentu. Był inicjatorem wypraw poznawczych do Azji Środkowej i Północnej, w trakcie których odkryto Kamczatkę i Cieśninę Beringa. Wysłał ekspedycję wojskową, która zakończyła się przyłączeniem do Rosji pasa terenów nad Morzem Kaspijskim. Jean-Marc Nattier (czyt. żan mark natje), *Portret Piotra I* (fragment), 1717 r., Muzeum Rezydencji w Monachium.

M2 Bitwa pod Połtawą jest uznawana za jedną z najważniejszych w dziejach świata. Dla Szwedów stała się symbolem klęski oraz utraty marzeń o roli hegemona w basenie Morza Bałtyckiego. Do dziś stanowi istotny element szwedzkiej kultury pamięci, czego wyrazem jest pomnik autorstwa Johanna Teodora Lundberga wzniesiony w 1904 r. przed Muzeum Szwedzkiej Armii w Sztokholmie. Monument ukazuje kobietę będącą personifikacją Szwecji, która rozpościera flagę nad poległym żołnierzem armii Karola XII. Na pomniku umieszczono inskrypcję: *Filiis pro patria occisis* (czyt. okc-is-is) – łac. „poległym synom ojczyzny".

Wojska saskie prowadzące walki na obszarze Rzeczpospolitej zostały w lutym 1706 r. pokonane w bitwie pod Wschową. Karol XII, idąc za ciosem, latem 1706 r. najechał Saksonię, zajął znaczną część księstwa i zmusił Wettina do wycofania się z sojuszu z Rosją. Szwedzi doprowadzili również do detronizacji Augusta II i osadzenia na polskim tronie przychylnego im Stanisława Leszczyńskiego (zob. s. 360).

Karol XII musiał się już tylko rozprawić z carem. W połowie czerwca 1707 r. oddziały szwedzkie ruszyły na wschód. Prowadzenie działań zbrojnych na terenie Rosji i Ukrainy okazało się jednak niezwykle trudne. Wojska carskie unikały otwartych starć i stosowały **taktykę spalonej ziemi**, co uniemożliwiało Szwedom zdobywanie zaopatrzenia. Do decydującej bitwy doszło w lipcu **1709 r. pod Połtawą**. Licząca 42 tys. żołnierzy armia Piotra I całkowicie rozbiła wojska szwedzkie. W starciu poległo ponad 9 tys. żołnierzy Karola XII, a ok. 3 tys. dostało się do niewoli. Sam władca uciekł i schronił się w Turcji.

Klęska Szwedów pod Połtawą diametralnie zmieniła sytuację militarną i międzynarodową na wschodzie Europy. Na polski tron powrócił sojusznik cara Piotra I – August II Mocny. Do wojny ponownie przystąpiła Dania, a nowymi członkami sojuszu skierowanego przeciw Szwecji zostały Prusy i Księstwo Hanoweru. Szwedzi pod Połtawą ponieśli tak druzgocącą klęskę, że nie byli już w stanie odbudować swojej potęgi militarnej. Rosja była nie do zatrzymania. Zajmowała kolejne terytoria, mimo że od 1710 r. prowadziła wojnę na dwóch frontach, uwikłała się bowiem w kolejny konflikt z Turcją. W krótkim czasie udało się jej opanować wybrzeże Zatoki Fińskiej, Estonię i Inflanty. Wojna toczyła się także na terenie należącego do Szwecji Pomorza, gdzie w 1713 r. pod Szczecinem wojska rosyjskie rozbiły Szwedów. Działania wojenne prowadzono też na Bałtyku.

Wzrost znaczenia Rosji na arenie międzynarodowej budził jednak coraz większe zaniepokojenie – zarówno jej sojuszników, jak i państw bezpośrednio nieuczestniczących w walkach. Samym Szwedom również zależało na zawarciu pokoju, gdyż kolejne porażki groziły przeniesieniem działań militarnych na teren ich państwa.

Pokój w Nystad i skutki wielkiej wojny północnej

Po długich rokowaniach, w sierpniu **1721 r. w Nystad** (czyt. nistod) podpisano **traktat pokojowy**. Jego warunki były ogromnym sukcesem cara Piotra I. Rosja uzyskała: Ingrię, Estonię, część Karelii, Inflanty oraz kilka wysp na Bałtyku. W zamian Rosjanie zwrócili Szwedom Finlandię oraz wypłacili odszkodowanie wojenne.

Pokój w Nystad na trwałe zmienił układ sił w Europie. Szwecja utraciła pozycję mocarstwa nie tylko w basenie Morza Bałtyckiego, lecz także na kontynencie. Nowym **mocarstwem europejskim stała się Rosja**, która dzięki uzyskaniu dostępu do Bałtyku mogła nawiązać bezpośrednie kontakty handlowe z wieloma krajami. Piotr I potrafił wykorzystać potencjał gospodarczy nowo przyłączonych ziem. Sukcesy sprawiły, że w 1721 r. senat nadał Piotrowi I tytuł cesarza (imperatora), a państwo rosyjskie przybrało nazwę: **Cesarstwo Rosyjskie**.

M3 Sukcesy militarne Piotra Wielkiego miały swoje odzwierciedlenie w sztuce. Na pochodzącej z XVIII w. alegorii jadący na koniu Piotr I **1** został przedstawiony w glorii zwycięzcy. Otrzymuje wieniec laurowy od anioła **2**, który obwieszcza triumf cara. Pod nogami konia widać sztandary pokonanych wojsk oraz lwa **3** – symbol Szwecji. Po prawej stronie rosyjscy urzędnicy **4** przekazują carowi dwa miecze – oznakę władzy. Obraz autorstwa nieznanego artysty z lat 1710–1720, przechowywany w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie.

M4 **Mowa kanclerza Rosji Gawriła Gołowkina w dniu zawarcia pokoju w Nystad, 1721 r.**

Dzięki sławnym i walecznym czynom wojskowym i politycznym waszej cesarskiej wysokości [Piotra I], dzięki jedynie waszej niestrudzonej pracy i kierownictwu, my, wasi wierni poddani, zostaliśmy z mroku niewiedzy wprowadzeni na arenę sławy całego świata [...]. Abyśmy jednak nie na próżno tutaj [...] przybyli, ośmielamy się, my, senat, [...] najpokorniej błagać w imieniu poddanych wszystkich stopni całego narodu wszechrosyjskiego państwa [...], abyście na znak naszego skromnego uznania za tyle nam i całej naszej ojczyźnie dobrodziejstw udzielonych, przyjąć od nas zechcieli tytuły OJCA OJCZYZNY, PIOTRA WIELKIEGO, imperatora wszechrosyjskiego najchwalebniejszym waszej wysokości poprzednikom [...] już od kilkuset lat jest nadawany, a obecnie nadaje się wielu potężnym władcom; a imię wielkiego za wielkie wasze czyny i wedle waszego dostojeństwa [...]; co zaś dotyczy imienia OJCA OJCZYZNY, to my, chociaż nie jesteśmy godni tak wielkiego ojca, darowanego nam dzięki łasce boskiej, ośmielamy się go dodać za przykładem starożytnych [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 377–378.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę pomnika. **M2**
2. Wytłumacz, dlaczego bitwę pod Połtawą możemy uważać za jedną z najważniejszych bitew w historii powszechnej. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób współcześni carowi artyści i politycy uzasadniali nadanie mu przydomka Wielki. **M3**, **M4**

O tym się pisze

Laura Lee (czyt. lora li) – amerykańska pisarka, autorka ponad 20 książek *

T1 Czy pogoda miała wpływ na bieg historii? – rozważania Laury Lee*

Gdyby komukolwiek wpadł do głowy pomysł napadania na Rosję, niech się upewni, że zapakował dużo kalesonów i ciepłych rękawic. Tę lekcję okupowano zawsze kosztem cierpienia wielu ludzi, a różni przywódcy dostawali nauczkę za każdym razem, kiedy zachciewało im się zdobyć rozległe przestrzenie na północy. Raz po raz potencjalni zdobywcy Rosji przekonywali się o tym, że chociaż rosyjska broń nie wystarczała, żeby wykończyć wroga, sprawę załatwiała tamtejsza pogoda.

W 1709 roku młody szwedzki król Karol XII został pierwszym wielkim europejskim najeźdźcą, który poprowadził swoich ludzi w długi wyczerpujący marsz śmierci przez rosyjską zimę. Błąd ten powtórzyli później Napoleon i Adolf Hitler.

Zima na przełomie lat 1708 i 1709 nie była odpowiednią porą do prowadzenia kampanii wojskowych. Pod koniec małej epoki lodowcowej cała Europa porządnie zamarzała. [...] W Wenecji, zwykle tętniącej życiem, kanały skuwał lód, a sądy w Paryżu zawieszały działalność z powodu zimna. Łatwo sobie zatem wyobrazić, co czekało armię Karola XII, gdy pomaszerowała do Rosji, aby zakończyć wojnę północną.

Wojna ta wybuchła w 1700 roku, kiedy Piotr I [...] wypowiedział wojnę Szwecji, próbując usunąć Szwedów znad Bałtyku. Wypowiedzenie wojny świadczyło o nieposkromionej pysze cara. Szwecja była supermocarstwem. [...]

Z perspektywy Rosjan wojna miała mało obiecujący początek. [...] armia rosyjska w bitwie pod Narwą zebrała baty od dużo mniej licznego wojska szwedzkiego. Zwycięstwo pozwoliło Karolowi XII nabrać pewności siebie [...], może zbyt wielkiej. Po wygranej Karol XII na chwilę przestał martwić się Rosją. Najechał jeszcze na Danię, Polskę, Litwę i Saksonię, zanim, osiem lat później, skupił się na terytorium Piotra. Car wykorzystał przerwę w wojnie na wzmocnienie sił oraz wybudowanie Petersburga.

Mimo wszystko to właśnie Szwedzi pierwsi odnieśli zwycięstwo, w bitwie pod Hołowczynem w lipcu 1708 roku. Stamtąd Karol planował marsz na Moskwę [...]. Rosjanie, wycofując się, niszczyli własne terytorium – spalili chaty, zbiory i narzędzia wzdłuż trasy odwrotu, więc postępujący za nimi wróg nie znalazł tam już nic użytecznego. Szwedzi, pozbawieni schronienia w obliczu nadciągającej zimy, musieli

Pierre-Denis Martin (czyt. pjer deni martę), *Bitwa pod Połtawą*, 1729 r., Pałac Katarzyny w kompleksie pałacowo-parkowym Carskie Sioło w Puszkinie niedaleko Petersburga.

zmienić kierunek marszu i skierowali się na Ukrainę. Ukraina obfitowała w owoce, zboże i bydło. Stanowiłaby dla armii szwedzkiej idealną bazę, gdyby ta zjawiła się tam dwa miesiące wcześniej. Ale nadeszła w listopadzie, na początku jednej z najmroźniejszych zim, jakie pamiętano. Oczywiście, Szwedom chłody nie były obce, ale nawet najdzielniejsi żołnierze nie mogli walczyć z pogodą, gdy tłoczyli się w nielicznych chatach, których Rosjanie nie spalili.

„Walka była dziecinną zabawą w porównaniu z tym, co musieliśmy znieść" – napisał Carl Klingspor, żołnierz z armii Karola XII, który przeżył wiele bitew, ale w wyniku odmrożenia stracił dwa palce i ucho. „Wokół nas, wśród wyjącego lodowatego wiatru, zwierzyna zamarzała na polach, a ptaki spadały martwe z przestworzy, jakby rażone kulą [...]. Bolały nas serca i nie mogliśmy patrzeć na setki dzielnych chłopaków wołających chirurga, żeby obciął im ręce i stopy, które stały się białe i bezwładne, podczas gdy uszy i końce nosów odpadały im same, bez pomocy noża".*

Podczas jednego tylko etapu marszu dwa tysiące ludzi zginęło z wyczerpania i na skutek odmrożeń. Pozostali wili się z bólu, nie mogli używać rąk, przymarzali do siodeł. Niektórzy umierali, gdy siadali przy ogniu: gwałtowna zmiana temperatury powodowała raptowny przepływ krwi w ich zwężonych do granic możliwości żyłach. [...] bydło i konie padały na mrozie. Bez zwierząt nie dało się przeciągać armat. Proch zamakał na deszczu i śniegu, więc strzały ze szwedzkiej broni kończyły się wyłącznie ponurym hukiem.

Szwedzkie wojsko, niegdyś liczące 51 tysięcy żołnierzy, do wiosny skurczyło się o ponad połowę, do 20 tysięcy. Jedna trzecia ocalałych była chora lub okaleczona. Właśnie ta wyczerpana zimą armia miała zmierzyć się z wojskiem Piotra w bitwie pod Połtawą.

Pomimo wyniszczenia po zimie Szwedzi jeszcze raz podjęli ofensywę. Na początku stycznia zaatakowali małą twierdzę [...]. [...] Po kilku mniejszych starciach żołnierze szwedzcy musieli uporać się z kolejnym skutkiem rosyjskiego klimatu – rasputicą*. *Wiosną lód i śnieg w Rosji topnieją tak szybko, że ziemia nie nadąża wchłaniać wody. W wyniku tego powstaje grzęzawisko. Nie ma innego wyjścia, jak usiąść i czekać, aż ziemia stwardnieje. Karol stanął pod Połtawą w maju 1709 roku. Rosjanie okopali się kilkaset metrów od szwedzkich linii, aby zmusić przeciwnika do ataku. [...] Szwedów, którzy tak dużo przeszli zimą, teraz pozostało tylko 17 tysięcy. Nie mogli się równać z 40 tysiącami nowo powołanych rosyjskich żołnierzy. W bitwie tej wyginęła prawie cała szwedzka armia, z wyjątkiem Karola i 1500 jego najbliższych stronników. Ci, którzy przeżyli, uciekli na terytorium tureckie.*

Bitwa pod Połtawą nie była ostatnią w wielkiej wojnie północnej, która ciągnęła się jeszcze przez 12 lat. Niewątpliwie jednak stanowiła jej punkt zwrotny. Pozwoliła Piotrowi wybudować na Morzu Bałtyckim wielką flotę, która w końcu kazała poddać się Szwedom. Jeszcze większe znaczenie miał efekt psychologiczny. Wieść o klęsce Karola rozeszła się po Europie. Szwecja jako supermocarstwo miała wkrótce upaść, a świat dowiedział się, że Rosja i car Piotr I to siła, z którą należy się liczyć. Jak napisał podpułkownik Joseph B. Mitchell w aktualizacji klasycznego dzieła [...]* Dwadzieścia decydujących bitew w dziejach świata: *„Wraz z upadkiem Szwecji zniknęła z regionu bałtyckiego ostatnia potęga, która mogła przeciwstawić się rosnącej w siłę Rosji. Decydująca bitwa pod Połtawą miała tym samym znaczenie dla całego świata, z powodu tego, kogo obaliła i kogo umocniła".*

L. Lee, *Gdyby nie pogoda... Jak pogoda zmieniała historię*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka i P. Chojnacki, Warszawa: Demart, 2010, s. 141–145.

Pomnik Chwały wzniesiony w Połtawie z okazji 100. rocznicy bitwy, 1811 r.

* **Carl** (czyt. karl)
rasputica – ros. „odwilż"
Joseph B. Mitchell (czyt. dżozef bi miczel) – oficer armii Stanów Zjednoczonych, historyk wojskowości

Praca z tekstem

1. Określ, ile czasu armia szwedzka spędziła na terytorium Rosji. **T1**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób warunki klimatyczne wpłynęły na działania armii szwedzkiej w Rosji. **T1**
3. Podaj przyczyny utraty roli supermocarstwa przez Szwecję na początku XVIII w. Określ ich kategorie. **T1**
4. Wymień postacie w historii, które nie wyciągnęły wniosków z doświadczeń króla Szwecji na terenie Rosji. **T1**

M5 Maria Teresa przeszła do historii jako jedna z najwybitniejszych władczyń epoki wczesnonowożytnej. Uważana była w XVIII w. za pierwszą damę Europy. Mimo że oficjalnie na cesarza wybrano jej męża Franciszka I, to w rzeczywistości Maria Teresa rządziła zarówno państwem, jak i dziedzicznymi dobrami Habsburgów. Artysta Martin van Meytens (czyt. majtens) uwiecznił cesarzową w okazałej sukni podkreślającej jej dostojeństwo i powagę pełnionej funkcji. Symbolem faktycznie sprawowanej władzy są także znajdujące się przed władczynią trzy korony (Węgier, Czech i Austrii). *Maria Teresa w różowej koronkowej sukni*, ok. 1755 r., zbiory Pałacu Schönbrunn (czyt. szonbrun) w Wiedniu.

Wojny śląskie

Na początku XVIII w. rządzona przez Habsburgów Austria znajdowała się w centrum polityki międzynarodowej. W tym zróżnicowanym etnicznie kraju brakowało jednak jednolitej administracji państwowej. To budziło obawę, że w wypadku wygaśnięcia dynastii austriackich Habsburgów monarchia się rozpadnie. Aby zachować niepodzielność ziem dziedzicznych, cesarz Karol VI ustanowił w **1713 r. sankcję pragmatyczną**. Określała ona zasady sukcesji w krajach rządzonych przez austriacką linię Habsburgów. Nie dotyczyła jednak korony cesarskiej. Co ważne, dokument zezwalał na dziedziczenie również w **linii żeńskiej**. Na jego mocy władzę po zmarłym w 1740 r. Karolu VI przejęła jego najstarsza córka **Maria Teresa**.

Jeszcze przed śmiercią cesarz postarał się o pisemne zatwierdzenie sankcji pragmatycznej przez najważniejsze dwory europejskie. Miało to zapobiec ewentualnym walkom o koronę austriacką w przyszłości. Celu tego nie udało się osiągnąć. Pretensje do korony po śmierci Karola VI zgłosili m.in. król Hiszpanii i elektor bawarski. Napiętą sytuację wykorzystał **król Prus Fryderyk II**, który dążył do uczynienia ze swojego państwa europejskiego mocarstwa (zob. s. 319). Już po dwóch miesiącach od śmierci cesarza armia pruska wkroczyła na Śląsk należący wówczas do monarchii austriackiej. Rozpoczęła się **pierwsza wojna śląska (1740–1742)**. W krótkim czasie Prusacy zajęli całą prowincję, a na zdobytych terenach wprowadzili własną administrację i podatki.

Władca Prus zakładał, że aneksja Śląska nie wywoła międzynarodowego odzewu, a Maria Teresa zaakceptuje taki stan rzeczy. Jego założenia jednak się nie sprawdziły. Ruszyła kontrofensywa wojsk austriackich, ale w kwietniu 1741 r. poniosły one klęskę w bitwie pod Mollwitz (czyt. molwic, obecnie Małujowice). Porażka Austrii ośmieliła elektora bawarskiego Karola Albrechta do ubiegania się o tron cesarski, tym bardziej że uzyskał on poparcie Francji i Hiszpanii, a także Prus oraz Saksonii. Zaatakował więc Austrię i zajął należące do niej Czechy. Monarchii habsburskiej groził rozbiór. Maria Teresa uzyskała jednak pomoc od Wielkiej Brytanii i wchodzących w skład cesarstwa Węgier. W tej sytuacji coraz bardziej wyczerpane przeciągającą się wojną strony podpisały **pokój we Wrocławiu w 1742 r.**, na mocy którego Fryderyk II otrzymał prawie cały Śląsk.

Po wycofaniu się Prus z koalicji antyhabsburskiej Austriacy, dzięki militarnemu wsparciu Brytyjczyków i Holendrów, wyparli ze swego terytorium wojska Karola Albrechta, w międzyczasie wybranego na cesarza. Na wieść o sukcesach Marii Teresy – w obawie przed próbą odzyskania przez

nią Śląska i odrodzeniem się austriackiej potęgi – do konfliktu ponownie włączył się Fryderyk II. W latach **1744–1745** toczyła się **druga wojna śląska**. Po stronie Prus opowiedziały się m.in. Francja i Bawaria, a Maria Teresa uzyskała pomoc od Rosji i Saksonii. Decydujące okazały się dwie zwycięskie dla Prus bitwy: pod Hohenfriedebergiem (czyt. hoenfridebergiem, obecnie Dobromierz) i Kesselsdorfem (obecnie Kotliska). W traktacie pokojowym podpisanym w grudniu **1745 r. w Dreźnie** Austria potwierdziła pruską zwierzchność nad Śląskiem, a Fryderyk II uznał za cesarza męża Marii Teresy, księcia lotaryńskiego Franciszka Stefana.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Maria Teresa była uznawana za pierwszą damę Europy w XVIII w. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów główne zmiany, które zaszły w armii pruskiej w XVIII w. **M6**

Wojna siedmioletnia

Zwycięstwo Fryderyka II w wojnach śląskich i wzrost znaczenia jego królestwa na arenie międzynarodowej spowodowały, że Prusy zaczęły być postrzegane jako zagrożenie. Największe obawy panowały na dworze wiedeńskim. Habsburgowie, niepogodzeni z utratą Śląska, starali się na wszelkie możliwe sposoby osłabić pozycję Prus. Ich zabiegi zaowocowały zbliżeniem Austrii z odwiecznym wrogiem – Francją. Do sojuszu przeciw Prusom przystąpiły także Rosja, Szwecja i Saksonia. Jedynym państwem, które od 1756 r. wspierało monarchię pruską, była Wielka Brytania. Nastąpiło swoiste **odwrócenie przymierzy**.

W obawie przed ewentualną napaścią Fryderyk II zdecydował się na atak uprzedzający. W sierpniu **1756 r.** armia pruska wkroczyła do Saksonii – sojusznika Austrii. Rozpoczęła się **wojna siedmioletnia** zwana też **trzecią wojną śląską**.

M6 W XVIII w. armia pruska przeszła wiele reform, które uczyniły ją jedną z najlepiej wyszkolonych i najnowocześniejszych w Europie. W 1700 r. wprowadzono do użycia karabin ze stemplem żelaznym. Wkrótce zaczęto także modernizować szyk bojowy, formując jednostki piechoty w układzie trzyrzędowym. Armia pruska była jedną z najbardziej karnych i posłusznych na kontynencie. Jej znakiem rozpoznawczym był nienaturalny marsz defiladowy, przez współczesnych nazywany gęsim chodem. W państwie pruskim zwykło się w tym czasie mówić, że występowały w nim tylko trzy stany: piechota, kawaleria i artyleria. Carl Röchling (czyt. karl rochlin), *Atak pruskiej piechoty w trakcie bitwy pod Hohenfriedebergiem*, ilustracja z 1913 r.

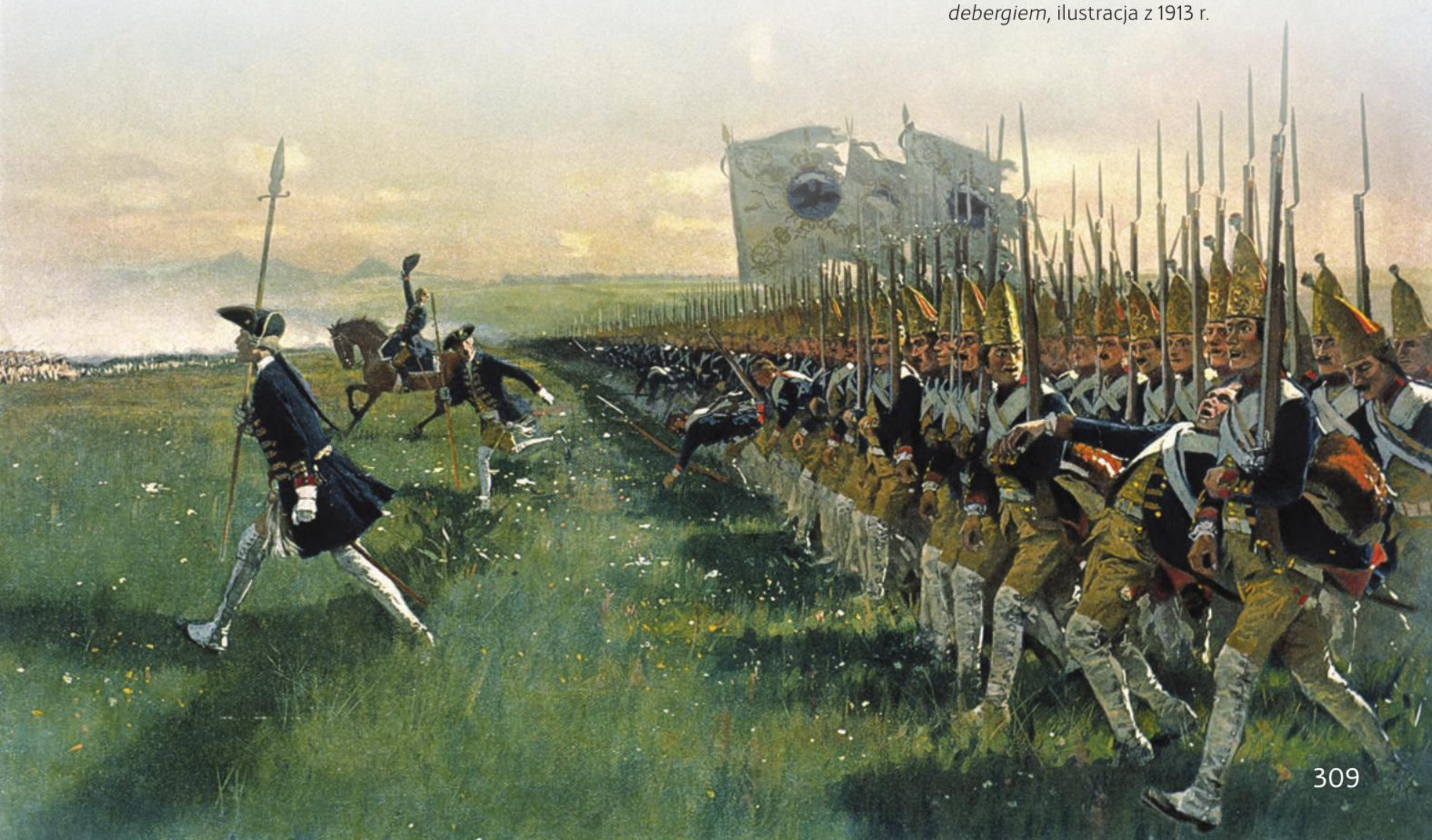

Uderzenie na Saksonię rozpętało konflikt na skalę światową. Walki toczyły się nie tylko w Europie, lecz także na terenach zamorskich: w Ameryce Północnej, Indiach oraz na Karaibach. Po jednej stronie brały w nich udział: Prusy, Wielka Brytania i będący w rękach jej króla Hanower, a po drugiej – Austria, Francja, Rosja, Szwecja i Saksonia. W kolejnych latach do wojny włączyły się również Hiszpania, która wsparła koalicję antypruską, oraz Republika Zjednoczonych Prowincji i Portugalia, wspierające przede wszystkim Wielką Brytanię.

Mimo szybkiego opanowania Saksonii, wkroczenia na terytorium Czech, a nawet pokonania w 1757 r. wojsk francuskich na terenie Bawarii Fryderyk II zdawał sobie sprawę, że dysproporcja sił i środków na korzyść jego przeciwników grozi mu niechybną porażką. Potwierdziła to klęska w bitwie pod Kunersdorfem (obecnie Kunowice) w 1759 r. zadana przez wojska rosyjsko-austriackie oraz zajęcie przez nie pruskiego Pomorza oraz Prus Brandenburskich (dawnych Prus Książęcych). Położenie Fryderyka II wydawało się beznadziejne.

Niespodziewanie sytuacja się zmieniła, gdy zmarła cesarzowa Rosji Elżbieta I. Władzę po niej objął **Piotr III**, który w przeciwieństwie do ciotki był fanatycznym zwolennikiem Fryderyka II. Panował jedynie kilka miesięcy (styczeń – lipiec 1762 r.), lecz uratował państwo pruskie. Wydarzenie to jest określane jako **cud domu brandenburskiego**. 5 maja 1762 r. Piotr III zawarł pokój z królem Prus, zwrócił mu bez żadnych odszkodowań wszystkie ziemie podbite przez wojska rosyjskie, ogłosił się sprzymierzeńcem Hohenzollerna (czyt. hoencolerna) i zaproponował przysłanie posiłków rosyjskich. Kilkanaście dni później pokój z Prusami zawarła również Szwecja. Wycofanie się Rosji z koalicji oznaczało osamotnienie Austrii (Francja skoncentrowała się na walkach w koloniach). Jednak i Prusom brakowało sił na pokonanie Austrii. Obie strony zdecydowały się więc na rozpoczęcie rokowań. Pośredniczył w nich elektor saski, król Polski August III. W należącym do niego Zamku Hubertusburg w Saksonii w **1763 r. Prusy i Austria**

M7 Istotnym celem w działaniach armii rosyjskiej na Pomorzu w czasie wojny siedmioletniej stała się twierdza kołobrzeska. Rosjanie zdobyli ją w 1761 r. Wydarzenie to uwiecznił malarz Alexander von Kotzebue (czyt. kocebu). Artysta – przedstawiciel realizmu historycznego – ukazał na obrazie najważniejsze postacie związane z walkami toczącymi się o Kołobrzeg (niem. Kolberg). W centralnym miejscu znajdują się dowódcy wojsk rosyjskich, generałowie: Aleksander Aleksandrowicz Wiaziemski 1 i Piotr Rumiancew 2, oraz pruski pułkownik Heinrich Sigismund von der Heyde (czyt. hajnrich zigismunt fon der hajde) 3 – obrońca twierdzy. Ponadto Kotzebue uwiecznił różne formacje wojskowe biorące udział w bitwie. Na obrazie widać m.in. rosyjskich grenadierów 4 i artylerzystów 5, żołnierza z mołdawskiego pułku huzarów 6 oraz Kozaków dońskich 7. *Zdobycie pruskiej Twierdzy Kolberg 16 grudnia 1761 r.*, 1852 r., Muzeum Artylerii Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w Petersburgu.

zawarły pokój. Wrócono do stanu sprzed wojny, **Śląsk pozostał w rękach pruskich**. Zwycięstwo Prus zostało okupione olbrzymimi stratami ludnościowymi (zginęło 10% populacji), gospodarczymi oraz zniszczeniami materialnymi. Podobnie sytuacja przedstawiała się w innych krajach biorących udział w wojnie, choć ich straty nie były aż tak duże.

Mimo podpisania traktatu pokojowego wojna wciąż trwała w koloniach, napędzana przez rywalizację Wielkiej Brytanii z Francją. Konflikt militarny w koloniach zakończył się **pokojem w Paryżu** zawartym na początku **1763 r.** Francja utraciła na rzecz Wielkiej Brytanii posiadłości w Indiach i Ameryce (m.in. Kanadę), Hiszpania oddała Brytyjczykom Florydę, a w zamian od Francji otrzymała Luizjanę. Wielka Brytania wyszła z wojny siedmioletniej jako potęga morska, pokonana Francja zaś utraciła większość kolonii w Nowym Świecie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Alexandra von Kotzebuego można wykorzystać do badań nad historią wojny siedmioletniej. **м7**
2. Uzasadnij, czy rzeczywiście o wojnie siedmioletniej możemy mówić jako o pierwszym konflikcie światowym. Odwołaj się do **м8** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Opisz skutki społeczne i gospodarcze wojny siedmioletniej. Wykorzystaj **м8** i wiedzę pozaźródłową.

м8 Wojna siedmioletnia, nazywana czasem pierwszą wojną światową, spowodowała ogromne zniszczenia. Szacuje się, że w trakcie działań militarnych zginęło od 900 tys. do 1,3 mln osób, najwięcej w Austrii i Prusach. Większość stron konfliktu poniosła olbrzymie straty gospodarcze. Liczne miasta i wsie zostały całkowicie zniszczone. Znacznie ucierpiała Saksonia, spustoszona przez toczące się na jej terenie walki oraz stacjonujące wojska pruskie. W wielu krajach biorących udział w tej wojnie proces wychodzenia z załamania gospodarczego trwał długie lata i prowadził do niepokojów społecznych, m.in. w brytyjskich koloniach czy we Francji. Canaletto (czyt. kanaletto), *Ruiny Kościoła św. Krzyża w Dreźnie* (fragment), 1765 r., obraz w kolekcji prywatnej.

LEGENDA

- 1700 — miejsce i rok bitwy wielkiej wojny północnej
- 1706 — miejsce i rok zawarcia traktatu w czasie wielkiej wojny północnej
- tereny uzyskane przez Rosję w wyniku wielkiej wojny północnej
- 1741 — miejsce i rok bitwy wojen śląskich
- 1741 — miejsce i rok zawarcia sojuszu lub pokoju w czasie wojen śląskich
- tereny uzyskane przez Prusy w wyniku wojen śląskich
- 1757 — miejsce i rok bitwy wojny siedmioletniej
- 1763 — miejsce i rok zawarcia pokoju w czasie wojny siedmioletniej
- Elektorat Saksonii

Hohen. Hohenfriedeberg

1. Uznam i Pomorze szwedzkie (od 1721 prus.)
2. Śląsk (od 1742 prus.)

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie zasięg terytorialny działań militarnych w trakcie wojen śląskich. **M9**

Polecenia podsumowujące

1. Opisz rolę Augusta II Mocnego w wielkiej wojnie północnej.
2. Przedstaw przebieg wojny siedmioletniej.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób konflikty zbrojne w XVIII w. wpłynęły na wzmocnienie pozycji Prus i Rosji na arenie międzynarodowej.

Rywalizacja mocarstw europejskich w XVIII w.

Podsumowanie 29

◆ Wielka wojna północna (1700–1721)

Dążenie do uzyskania swobodnego dostępu do Morza Bałtyckiego przez Rosję.
1700 – wybuch wielkiej wojny północnej.
Działania wojenne w Inflantach i porażka armii Piotra I w bitwie pod Narwą.
Sukcesy Szwedów i wycofanie się Saksonii z sojuszu z Rosją.
1709 – bitwa pod Połtawą, druzgocąca klęska Szwedów.
Wzrost znaczenia Rosji w polityce międzynarodowej.
1721 – pokój w Nystad.

◆ Dwie wojny śląskie (1740–1742, 1744–1745)

1713 – sankcja pragmatyczna Karola VI – dopuszczenie do dziedziczenia Habsburgów w linii żeńskiej.
Spór dynastyczny po śmierci Karola VI.
1740 – wkroczenie wojsk pruskich na Śląsk – początek pierwszej wojny śląskiej.
1742 – pokój we Wrocławiu – Śląsk w rękach pruskich.
1744–1745 – druga wojna śląska; po stronie Prus – Francja i Bawaria, po stronie Austrii – Rosja i Saksonia.
1745 – pokój w Dreźnie, koniec drugiej wojny śląskiej – Śląsk w rękach pruskich.

◆ Wojna siedmioletnia (1756–1763)

Wzrost znaczenia Prus na arenie międzynarodowej.
Odwrócenie przymierzy.
Rozszerzenie się konfliktu na obszar kolonii.
1759 – porażka wojsk pruskich w bitwie pod Kunersdorfem, groźba upadku Prus.
Cud domu brandenburskiego i odstąpienie Rosji od wojny.
1763 – pokój na Zamku Hubertusburg, koniec wojny Prus z Austrią, powrót do stanu sprzed wybuchu konfliktu.
W koloniach porażka Francji, utrata m.in. Kanady na rzecz Wielkiej Brytanii.
Wyczerpanie gospodarcze i znaczne straty materialne państw biorących udział w wojnie.

Polecane publikacje

P. Englund, *Połtawa*, tłum. W. Łygaś, Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Finna, 2003.

J. Hermanowicz, *Wojna śląska 1740–1742*, Gdynia: Wyd. Novae Res, 2017.

F.A.J. Szabo, *Wojna siedmioletnia w Europie 1756–1763*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2018.

30 Sąsiedzi Rzeczpospolitej – Rosja, Prusy i Austria

1740
zniesienie tortur w Prusach

1773
powstanie Pugaczowa w Rosji

1781
edykt o tolerancji Józefa II

1781–1785
zniesienie poddaństwa chłopów w monarchii Habsburgów

Przypomnij

- Jakie były cechy charakterystyczne absolutyzmu?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przemiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze zaszły w XVIII w. w krajach sąsiadujących z Rzeczpospolitą.

Po lekcji

- Charakteryzuję reformy ustrojowe i społeczno-gospodarcze przeprowadzone przez Piotra I i Katarzynę II.
- Opisuję przemiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze w Prusach.
- Przedstawiam reformy Józefa II.
- Porównuję zmiany w Wielkiej Brytanii z reformami przeprowadzonymi w Rosji i Prusach.

Absolutyzm oświecony

Pod wpływem ideologii oświeceniowej w XVIII w. model tradycyjnej monarchii absolutnej zaczął się zmieniać. Co prawda władcy nadal rządzili niepodzielnie i sami sprawowali nadzór nad administracją państwową, zaczęli jednak wprowadzać w życie niektóre zasady **umowy społecznej**. Znajdowało to wyraz w przyznawaniu społeczeństwu pewnych wolności, np. religijnych czy gospodarczych. Według idei oświeceniowych monarcha miał być „królem filozofem", nazywanym też – zgodnie z nową nomenklaturą – władcą „oświeconym". Otoczony uczonymi oraz wykwalifikowanymi urzędnikami powinien zagwarantować poddanym opiekę i rządy prawa obejmujące wszystkich mieszkańców kraju. Reformy, przeprowadzane przez niego w duchu racjonalizmu i laicyzacji, miały dogłębnie zmienić panujące stosunki społeczne. W rzeczywistości jednak władcy dążyli do uzyskania pełnej kontroli nad różnymi sferami życia publicznego (w tym nad Kościołem i edukacją) oraz prywatnego (wydając np. ustawy regulujące sposób ubierania się).

Nowy system sprawowania rządów został nazwany **absolutyzmem oświeconym**. Państwami, w których w XVIII w. rozwinęła się ta forma władzy, były m.in. sąsiadujące z Rzeczpospolitą Rosja, Prusy i Austria.

Przemiany w Rosji za panowania Piotra Wielkiego

Piotr I miał siedemnaście lat, gdy wstąpił na tron moskiewski – i niewiele brakowało, by nigdy go nie objął. Próbę pozbawienia go władzy podjęła jego siostra Zofia. Zamach stanu skończył się jednak niepowodzeniem, a młody car rozpoczął rządy od przeprowadzenia reform mających przekształcić Rosję w kraj europejski. Do tego zadania Piotr I przygotowywał się już od najmłodszych lat. Otrzymał staranne wykształcenie, a na dworze otaczał się zagranicznymi urzędnikami oraz wojskowymi, od których uczył się m.in. dowodzenia armią.

Piotrowi I bardzo zależało na uzyskaniu swobodnego dostępu Rosji do Morza Bałtyckiego, dzięki czemu państwo otworzyłoby się na Europę. W tym celu musiał **zmodernizować armię**. Proces ten zapoczątkowali rządzący wcześniej carowie, przyjmując na dwór zagranicznych oficerów, ale

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, czym było wielkie poselstwo. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów rolę Piotra Wielkiego w budowie rosyjskiej floty. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

dopiero za panowania Piotra I utworzono regularną armię, w całości utrzymywaną z podatków. W 1699 r. nakazał on utworzenie 29 pułków piechoty i jazdy na wzór zachodni. Umundurowano je w stylu niemieckim i poddawano regularnym szkoleniom. Do 1707 r. Piotr I dysponował już armią liczącą 100 tys. żołnierzy. Rozbudował także **flotę** – sprowadził z zagranicy fachowców i wysłał grupę Rosjan do Republiki Zjednoczonych Prowincji, aby się nauczyli budowania statków. Dzięki temu w 1725 r. rosyjska flota składała się z 35 okrętów wojennych oraz licznych mniejszych jednostek.

Car dbał również o zakładanie **szkół wojskowych** kształcących kadrę oficerską. Z jego inicjatywy powstały szkoły morskie, artyleryjskie oraz inżynieryjne. Bojarzy zaczynali szkolenie oficerskie jako szeregowi żołnierze; o dalszym awansie miały decydować ich umiejętności i zasługi na polu bitwy, a nie urodzenie. Armia stała się siłą napędową monarchii.

Zagraniczne podróże Piotra I zaowocowały również zakrojoną na dużą skalę **europeizacją społeczeństwa i gospodarki Rosji**. Chcąc upodobnić Rosjan do mieszkańców Europy Zachodniej, car nakazał wszystkim mężczyznom zgolić brody, które uważał za anachroniczny element kultury Wschodu. Szlachta rosyjska miała się ubierać na wzór niemiecki. Wprowadzono **kalendarz juliański** – lata zaczęto liczyć od narodzenia Chrystusa, a nie jak dotychczas od stworzenia świata. Zreformowano alfabet rosyjski, wprowadzając **grażdankę**, czyli uproszczoną graficznie formę cyrylicy. Wywołało to stanowczy opór Cerkwi Prawosławnej, zdecydowanie sprzeciwiającej się zmianom.

M1 W trakcie wielkiego poselstwa, jak określano podróż Piotra Wielkiego po Europie Zachodniej w latach 1697–1698, car odwiedził Inflanty, Prusy, Rzeczpospolitą, Anglię oraz Republikę Zjednoczonych Prowincji. W ostatnich dwóch krajach szczególną uwagę poświęcił flocie i przemysłowi stoczniowemu. W Republice zatrudnił się jako zwykły robotnik w jednej ze stoczni należących do holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Rozwiązania techniczne i organizacyjne, które zaobserwował w Niderlandach i na Wyspach Brytyjskich, przeniósł następnie do Rosji. Zbudował tam silną flotę i rozbudował przemysł stoczniowy. Daniel Maclise (czyt. maklis), *Piotr Wielki w doku w Deptford* (czyt. detfort), 1857 r., zbiory Uniwersytetu Londyńskiego.

Vockerodt (czyt. fokerot)
Lyonie (czyt. ljonie)
Tours (czyt. tur)

M2 Pruski polityk Johann Gotthilf Vockerodt* o reformach gospodarczych Piotra I, XVIII w.

Piotr I niejednokrotnie narzekał, że wśród spraw związanych z rządami najtrudniejsze są sprawy handlowe [...], ale prawdą jest, że posiadał zdrowy sąd o tym, co jest korzystne, a co szkodliwe dla rozwoju przemysłu w jego państwie [...].
Dla osiągnięcia [...] celu wybrał drogę najprostszą – rozwój górnictwa i budowę w państwie fabryk [...]. Jeszcze podczas swojej pierwszej podróży do Holandii zaangażował wielu artystów i rzemieślników spośród różnego rodzaju rzemiosł: szpilkarzy, druciarzy, majstrów przemysłu papierniczego, rusznikarzy, sukienników i innych [...]. [...] nie tylko starał się ściągać do Rosji jak najwięcej ludzi tego rodzaju, ale również wysyłał swoich poddanych do Anglii i Holandii, by się nauczyli produkcji fabrycznej, będącej tam w rozwoju. Szczególnie starał się polepszyć stan fabryk płótna i wełny i zauważywszy, że wełna rosyjska jest zbyt gruba, a w Rosji nie ma odpowiedniej hodowli owiec, sprowadził owce i owczarzy z Saksonii i Śląska. W czasie swojej podróży do Francji zdecydował ostatecznie założyć w Rosji fabryki bogatych tkanin jedwabnych na wzór fabryk w Lyonie, Orleanie i Tours* [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 380–381.

Dworianie

Średnio zamożna szlachta rosyjska, która wywodziła się od ludności służebnej żyjącej na dworach wielkich bojarów i książąt. Od XIV w. w zamian za służbę dworską otrzymywali oni dożywotnio lub na jakiś czas ziemię.

M3 Jedną z pierwszych reform cara po powrocie z zagranicznych wojaży był nakaz obcięcia bród tradycyjnie noszonych przez bojarów i członków carskiego dworu. Tych ostatnich car prawdopodobnie golił osobiście brzytwą. Duchowni, kupcy oraz chłopi mogli zachować zarost. Wszyscy pozostali mężczyźni, jeśli chcieli uniknąć nakazu zgolenia brody, musieli zapłacić podatek na rzecz państwa. Po spełnieniu tego obowiązku otrzymywali specjalny medal, który był dowodem carskiej zgody. Scena obcinania brody przez Piotra Wielkiego na XVIII-wiecznej rycinie.

Car, dążąc do ujednolicenia stanu szlacheckiego, zlikwidował formalne różnice między bojarami a **dworianami**. Dobra szlacheckie, podobnie jak w Europie Zachodniej, mogły być dziedziczone tylko przez jednego z synów. Piotr I wprowadził ponadto obowiązkową służbę wojskową lub cywilną dla przedstawicieli szlachty. O awansie miała decydować tabela rang, która otwierała możliwość awansu w hierarchii społecznej dobrze wykształconym i zasłużonym przedstawicielom innych stanów. Istotnym elementem reform było wprowadzenie **obowiązku szkolnego** dla wszystkich chłopców między 10. a 15. rokiem życia.

Zmiany zaszły również w administracji. Miejsce Dumy Bojarskiej zajął zależny od cara **Senat Rządzący**. Kraj podzielono na **gubernie**, w których władzę sprawowali gubernatorzy mianowani przez Piotra I, a w miastach powstały samorządy lokalne. Car wspierał budowę i rozwój **manufaktur** produkujących na potrzeby armii. Bogatym mieszczanom umożliwiono nabywanie ziemi, jednak w zamian musieli oni płacić specjalne podatki i w razie potrzeby uczestniczyć w wojnach.

Rosja za panowania Katarzyny II

Prowadzone przez Piotra I oraz jego następców wojny, m.in. wielka wojna północna ze Szwecją oraz siedmioletnia z Prusami, mocno obciążyły skarb państwa. Gdy w 1762 r. tron obejmowała **Katarzyna II**, finanse Rosji były na skraju wyczerpania. Oddziały rosyjskie stacjonujące na Pomorzu przez osiem miesięcy nie otrzymywały żołdu, caryca sięgnęła więc po zasoby finansowe Kościoła Prawosławnego. W 1764 r. wszystkie dobra cerkiewne zostały skonfiskowane. Państwo zlikwidowało 500 klasztorów (spośród 900) i przejęło ok. miliona należących do nich chłopów pańszczyźnianych.

Katarzyna II kontynuowała reformy Piotra I mające na celu unowocześnienie państwa rosyjskiego. W grudniu 1766 r. powołała do życia komisję składającą się z 573 przedstawicieli szlachty, mieszczan i wolnych chłopów. Miała ona działać według wytycznych podanych w opracowanej przez władczynię instrukcji zawierającej program jej rządów. W dokumencie znalazły się m.in. postulaty wyzwolenia chłopów pańszczyźnianych oraz uchwalenia nowego kodeksu karnego. Działalność komisji zakończyła się fiaskiem; została ona rozwiązana w 1768 r. I choć Katarzynie II nie udało się zrealizować wszystkich zaplanowanych reform, jej działania przyniosły **zniesienie monopoli** i umożliwiły wszystkim chętnym (również chłopom) prowadzenie działalności handlowej i przemysłowej. Utrzymano jednak monopol szlachty na produkcję i sprzedaż wódki.

Przeprowadzone reformy nie poprawiły położenia chłopów, którzy zaczęli wzniecać bunty. W 1773 r. wybuchło **powstanie chłopów** pod wodzą Kozaka **Jemieliana Pugaczowa**. Buntownicy chcieli zrzucić z siebie jarzmo poddaństwa, jednak powstanie zakończyło się niepowodzeniem. Caryca, chcąc zapobiec podobnym wydarzeniom i usprawnić zarządzanie rozległym imperium, postanowiła zreformować administrację. W 1775 r. Rosja została ponownie podzielona na mniejsze jednostki. Utworzono 50 guberni, z których każda liczyła do pół miliona mieszkańców. Na czele każdej z nich stał gubernator mianowany przez cesarzową. W zarządzaniu pomagała mu rada, także mianowana przez władczynię. Co prawda w guberniach i powiatach działał samorząd szlachecki, ale realna władza należała do Petersburga.

W 1785 r. Katarzyna II wydała Kartę szlachty zatwierdzającą dotychczasowe przywileje tego stanu. Szlachta została zwolniona z podatku pogłównego oraz z obowiązku służby wojskowej i cywilnej, a wobec jej przedstawicieli nie można było stosować kar cielesnych. Tylko bojarzy mogli posiadać ziemię oraz poddanych i tylko im przysługiwało prawo do zgromadzeń w powiatach i guberniach. Wydanie Karty szlachty cofnęło Rosję do czasów sprzed Piotra I.

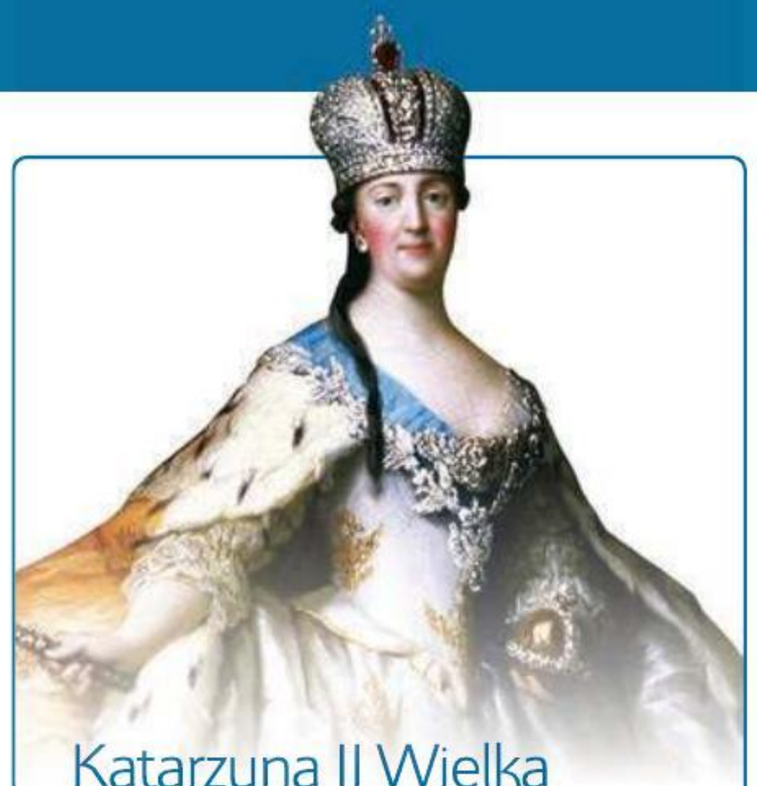

Katarzyna II Wielka

(1729–1796)

Rosyjska cesarzowa, żona cara Piotra III. Urodziła się jako Zofia Augusta w pruskim rodzie Anhalt-Zerbst (czyt. cerbst). W 1745 r. została powtórnie ochrzczona w Cerkwi Prawosławnej i przyjęła imię Katarzyna. W 1762 r. stanęła na czele zamachu pałacowego skierowanego przeciw mężowi i objęła samodzielne rządy. Zasłynęła zarówno jako wybitna, jak i bezwzględna władczyni. Przyłączyła do Rosji rozległe tereny położone nad Morzem Czarnym oraz ziemie zagarnięte w wyniku rozbiorów Rzeczpospolitej. Vigilius Eriksen, *Katarzyna Wielka w szacie koronacyjnej* (fragment), ok. 1778–1779, Państwowe Muzeum Sztuki w Kopenhadze.

Praca z materiałami

1. Wymień reformy gospodarcze Piotra Wielkiego. **M2**
2. Wyjaśnij, dlaczego obcinanie bród wywoływało sprzeciw części społeczeństwa rosyjskiego. **M3**
3. Rozstrzygnij, czy postulaty chłopów mogły inspirować kolejne pokolenia artystów. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

M4 Główną przyczyną powstania Pugaczowa były nadużycia ze strony carskich urzędników i wzrastające obciążenia chłopów dążących do zniesienia pańszczyzny. Buntownicy nierzadko dopuszczali się samosądów na carskich urzędnikach. Po taki temat sięgnął Wasilij Pierow, który na obrazie *Sąd Pugaczowa* na tle płonącego miasta ukazał scenę sądzenia możnych przez Jemieliana Pugaczowa. Obraz z 1879 r., Państwowe Muzeum Rosyjskie w Sankt Petersburgu.

Praca z materiałami

1. Wymień tereny przyłączone do Rosji w czasach panowania Katarzyny Wielkiej. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, co zyskiwał elektor Fryderyk III, koronując się w Królewcu na króla w Prusach. **M6**

Imperialna polityka Rosji

Sukcesy armii rosyjskiej podczas wojny siedmioletniej znacznie wzmocniły pozycję Rosji na arenie międzynarodowej. Sojusz zawarty z Prusami w 1764 r. zapoczątkował istnienie tzw. **systemu północnego**, czyli rosyjskiego planu utrzymania wpływów w rejonie Morza Bałtyckiego i Europie Wschodniej. Katarzyna II ingerowała również w politykę wewnętrzną państw ościennych. W 1764 r. doprowadziła do wyboru na króla Polski swojego stronnika Stanisława Augusta Poniatowskiego (zob. s. 371).

W następstwie działań wojennych Rosja zyskała też **nowe terytoria** wzdłuż północnych wybrzeży Morza Czarnego, a Mołdawię i Wołoszczyznę objęła zasięgiem swych wpływów. Zdobycze terytorialne Rosji naruszyły dotychczasową równowagę sił w Europie Wschodniej. Dominację Rosji w tej części kontynentu potwierdziły rozbiory Rzeczpospolitej (1772, 1793, 1795 r.), zawarcie sojuszu ze Szwecją (1791 r.) oraz podpisanie pokoju z Turcją (1792 r.), na mocy którego Imperium Rosyjskie zyskało kolejne tereny na południu.

LEGENDA

Tereny zagarnięte w wyniku rozbiorów (1772–1795) przez:

- Rosję
- Prusy
- Austrię
- największy zasięg powstania Pugaczowa
- nabytki Rosji
- posiadłości Habsburgów

M5 Sąsiedzi Rzeczpospolitej w XVIII w.

Przemiany w Prusach

W 1688 r. rządy w Brandenburgii i Prusach Książęcych objął elektor Fryderyk III. Jego ambicje sięgały jednak wyżej, chciał bowiem zostać królem. Wykorzystał sprzyjającą sytuację związaną z wojną o sukcesję hiszpańską (1701–1714) i udzielił pomocy militarnej cesarzowi Leopoldowi I Habsburgowi w wojnie przeciw Francji. W zamian za to cesarz wyraził zgodę na przyjęcie przez elektora tytułu króla w Prusach. Uroczystości koronacyjne odbyły się w styczniu **1701 r.** w Królewcu, a Fryderyk III przyjął imię **Fryderyk I**. Uzyskanie korony znacznie podniosło prestiż państwa brandenbursko-pruskiego w Europie. Tym samym powstało **Królestwo Prus**.

Za strategiczny cel państwo pruskie uznało rozwój armii. Dokonał tego **Fryderyk Wilhelm I** – rządzący w latach 1713–1740 syn Fryderyka I, zwany „królem sierżantem". Większość dochodów państwa przeznaczono na utrzymanie armii. Także manufaktury pruskie produkowały na jej rzecz, dzięki czemu było możliwe zwiększenie liczby żołnierzy oraz unowocześnienie ich wyposażenia. Przede wszystkim jednak wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej. Pozytywne skutki reform stały się widoczne już podczas trzech wojen śląskich (1740–1763), w których istotną rolę odegrała właśnie armia brandenburska, w tym piechota.

M6 Koronacja Fryderyka III na króla w Prusach była wydarzeniem bezprecedensowym w skali Rzeszy. Dotychczas żaden z elektorów nie mógł się cieszyć tytułem królewskim, będąc jednocześnie elektorem. Wyjątek stanowili August II Mocny i Jerzy I. Jednak tytuły zdobyli, zostając władcami państw niebędących członkami Rzeszy (Rzeczpospolitej oraz Wielkiej Brytanii i Irlandii). Również Fryderyk III musiał zastosować fortel, nie było bowiem możliwości, aby koronował się w Berlinie. Uroczystość odbyła się w Królewcu w Prusach. Anton von Werner, *Koronacja Fryderyka I w Królewcu w 1701 r.* Fotografia zniszczonego malowidła ściennego z 1884 r. dostępna w niemieckich archiwach.

Fryderyk II Wielki

(1712–1786)

Król w Prusach od 1740 r., uznawany za twórcę potęgi tego państwa. Dokończył reformę pruskiego wojska i uczynił z niego jedną z najbardziej zdyscyplinowanych armii europejskich. Był zwolennikiem absolutyzmu oświeconego. W Prusach zreformował m.in. sądownictwo i edukację, przeprowadził też reformę monetarną. Sam siebie określał „pierwszym sługą państwa". Anton Graff, *Portret Fryderyka II* (fragment), 1781 r., Pałac Sanssouci (czyt. sansus-i) w Poczdamie.

M7 W 1745 r. Fryderyk II Wielki zlecił budowę Pałacu Sanssouci – letniej rezydencji w Poczdamie. Prace nad przedsięwzięciem nadzorował pruski architekt Georg Wenzeslaus (czyt. wenceslałs) von Knobelsdorff. Wokół tej rokokowej budowli powstały wspaniałe ogrody w stylu francuskim. Zgodnie z intencją króla pałac miał być świątynią sztuki i filozofii. Gościli w nim m.in. Wolter i Ignacy Krasicki. Fryderyk II początkowo spędzał tu miesiące letnie, z biegiem czasu jednak pałac stał się jego główną siedzibą.

Wojna siedmioletnia wyniszczyła finansowo państwo pruskie i zdziesiątkowała jego populację. Najdotkliwsze straty poniosły Prusy Brandenburskie (dawne Prusy Książęce), w których w wyniku wojny i związanych z nią epidemii zginęło ponad 90 tys. mieszkańców. Ogółem ludność Prus zmniejszyła się w stosunku do 1756 r. (pierwszego roku wojny) o 10%. Aby ponownie zaludnić Prusy Brandenburskie i odbudować tamtejsze wsie oraz miasteczka, **Fryderyk II** zaczął **przyjmować uciekinierów** z całej Europy. Na skutek takich działań w 1786 r. w Prusach liczących ok. 4,75 mln mieszkańców żyło ok. 250 tys. imigrantów. Było to możliwe dzięki **polityce tolerancji religijnej** prowadzonej przez Fryderyka II. Jeszcze przed wybuchem wojny siedmioletniej władca dostrzegł korzyści płynące z polityki emigracyjnej. W latach 1747–1786 na Śląsku, głównie na wsi, osiedliło się ok. 60 tys. kolonistów. Byli to głównie protestanci z ziem austriackich i emigranci z Rzeczpospolitej.

Fryderyk II pragnął **ożywić gospodarkę** kraju zniszczonego przez wojnę siedmioletnią. W tym celu tuż po zakończeniu działań zbrojnych rozpoczął budowę nowego pałacu w Poczdamie. Wzbudziło to ogólne zdziwienie, jednak król chciał w ten sposób pomóc podupadającym manufakturom pruskim. Rozkazał również, aby przedstawiano mu raporty o stanie gospodarczym poszczególnych prowincji wchodzących w skład państwa.

W 1764 r. władca przeprowadził **reformę monetarną**, która ujednoliciła używane w państwie pieniądze. Aby pomóc szlachcie w odbudowie zniszczonych majątków, powołał do życia instytucje kredytowe. W 1765 r. w Berlinie powstał bank wekslowo-pożyczkowy, z kapitałem państwowym w wysokości 8 mln talarów. Wkrótce kantory bankowe pojawiły się także w innych miastach pruskich.

Zwiększeniu zaludnienia służyła również polityka rozwoju przemysłu, handlu i rolnictwa. W 1786 r. w Prusach działało prawie 17 tys. różnego rodzaju manufaktur i innych zakładów przemysłowych.

Prusy jako pierwsze państwo europejskie wprowadziły **powszechny obowiązek szkolny** (w 1717 r., zob. s. 285). Jednak podczas wojny siedmioletniej Fryderyk II zauważył, że duży odsetek dzieci nie został objęty kształceniem. Fatalny stan oświaty był szczególnie widoczny na brandenburskiej wsi. Po zakończeniu wojny władca przeprowadził reformy mające upowszechnić edukację w całym kraju. Za zaniedbywanie obowiązku

szkolnego przewidziano kary, a właścicieli ziemskich wezwano do umożliwienia nauki dzieciom swoich poddanych. Największy problem stanowił brak nauczycieli. Aby to zmienić, tworzono specjalne placówki kształcenia, a ich absolwenci nie mogli się zajmować niczym innym niż edukacją.

Fryderyk II z wielkim zaangażowaniem podjął się także reformy sądownictwa zgodnej z duchem oświecenia. Już w czerwcu 1740 r., tuż po objęciu tronu, **zakazał stosowania tortur** jako środka dowodowego w procesie karnym. Dziesięć lat później zarządził, by przedstawiano mu do zatwierdzenia wszystkie wyroki skazujące na śmierć lub karę cielesną. Za reformę sądów odpowiadał pruski minister sprawiedliwości Samuel von Cocceji (czyt. kokceji), mianowany w 1746 r. przez Fryderyka II wielkim kanclerzem. Wprawdzie ministrowi nie udało się doprowadzić dzieła do końca, ale dzięki niemu w latach 1749–1751 skodyfikowano prawo osobowe i rzeczowe. Prace nad reformą sądów kontynuowali jego następcy. W efekcie w 1794 r. wszedł w życie kodeks prawa cywilnego zawierający zwięźle i jasno sformułowane przepisy prawa. Zgodnie z życzeniem Fryderyka II oprócz rozwiązań zaczerpniętych z prawa rzymskiego w kodeksie uwzględniono również prawo naturalne.

Monarchia Habsburgów austriackich

Monarchia habsburska była państwem **wieloetnicznym**, które pod względem terytorialnym znacznie wykraczało poza obszar dzisiejszej Austrii. W skład jej posiadłości – oprócz dziedzicznych ziem Habsburgów – wchodziły również ziemie położone na Węgrzech, w Czechach, we Włoszech oraz w Niderlandach. Rządzenie tak rozległymi włościami, różnymi pod względem kulturowym, językowym, religijnym i prawnym, nie było zadaniem łatwym. W drugiej połowie XVII w. w polityce austriackich Habsburgów zaczęły dominować tendencje centralistyczne. Władcy dążyli do likwidacji niezależności poszczególnych części królestwa m.in. przez rozwiązania prawne (np. próbę ograniczenia przywilejów szlachty węgierskiej). Za skuteczne narzędzie spajania państwa uznali także katolicyzm, dlatego w latach 1651–1657 ukazały się cesarskie dekrety nakazujące przymusowe nawracanie protestantów na katolicyzm i represje wobec opornych.

M8 Fryderyk II o roli monarchy oświeconego, 1752 r.

Dobry rząd musi opierać się na systemie tak silnie zbudowanym jak system filozoficzny. Wszystkie środki muszą być dokładnie rozważone, finanse, polityka i wojsko zmierzać muszą do wspólnego celu, którym jest wzmocnienie państwa i powiększenie jego potęgi. System musi jednak wypływać z jednej tylko głowy, a zatem głowy panującego. Lenistwo, żądza używania i głupota – oto przyczyny przeszkadzające władcom w pełnieniu ich szlachetnego urzędu, jakim jest uszczęśliwienie ich ludów. […]

Zaniedbywanie obowiązków względem poddanych staje się wprost zbrodnią. Władca nie po to został wyniesiony do swej wysokiej godności, nie po to powierzono mu władzę najwyższą, by żył w zniewieściałości, tuczył się krwią swego ludu i zażywał szczęścia, gdy wszyscy znoszą niedostatek. Panujący jest pierwszym sługą państwa. Dobrze mu płacą, by podtrzymywał godność swego stanowiska, żąda się jednak od niego, by skutecznie pracował dla dobra państwa, a przynajmniej głównym sprawom poświęcał swą uwagę.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 391–392.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, w jaki sposób Fryderyk Wielki rozumiał rolę oświeconego monarchy. **M7**, **M8**
2. Wyjaśnij, co oznacza sformułowane przez Fryderyka Wielkiego stwierdzenie, że „panujący jest pierwszym sługą państwa". Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

M9 Maria Teresa należała do grona najbardziej pragmatycznych władców wczesnonowożytnej Europy. Początkowo odsuwana przez ojca Karola VI od spraw politycznych z chwilą śmierci cesarza musiała się szybko nauczyć, jak zarządzać rozległym, wieloetnicznym państwem. Zagrożona przez przedstawicieli europejskich dynastii zgłaszających pretensje do austriackiego tronu przeprowadziła reformy w duchu oświeceniowym, a także wykazała się nie lada zdolnościami dyplomatycznymi, by pogodzić interesy krajów wchodzących w skład monarchii Habsburgów. Jean-Etienne Liotard (czyt. żan etjen ljotar), *Portret Marii Teresy* (fragment), 1762 r., Galeria Albertina w Wiedniu.

Praca z materiałami

1. Opisz reformy Marii Teresy. Odwołaj się do **M9** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne postanowienia edyktu o tolerancji Józefa II. **M10**
3. Omów symbolikę grafiki. **M11**

Porażki w wojnach z Prusami unaoczniły, że monarchia Habsburgów austriackich wymaga głębokich reform. Podjęła się ich **Maria Teresa**, która po przegranej w 1760 r. bitwie pod Torgau w trakcie wojny siedmioletniej powołała do życia nowy organ władzy – **Radę Państwa**. Jej zadaniem była pomoc cesarzowej w zarządzaniu państwem. Wkrótce przeprowadzono kolejne reformy urzędów centralnych zajmujących się m.in. polityką zagraniczną, skarbem i wojskowością. Ujednolicono system administracji terenowej. Najważniejszy problem stanowiły jednak finanse; w latach 1761–1762 deficyt państwa sięgnął 22 mln florenów. Próby opodatkowania szlachty zakończyły się niepowodzeniem, dlatego władczyni sięgnęła po majątek Kościoła Katolickiego. Uczyniono to najpierw w podległej Habsburgom Lombardii. W 1768 r. w innych częściach monarchii rozpoczęła się likwidacja małych klasztorów, których dobra przejmowało państwo. Wbrew woli papieża opodatkowano również duchowieństwo. Zmiana polityki względem Kościoła nie dotyczyła wyłącznie kwestii finansowych – cesarzowa zmierzała do powolnego podporządkowania go administracji państwowej. Pod koniec 1768 r. odebrano Kościołowi cenzurę książek i powierzono ją Nadwornej Komisji Edukacyjnej. W następnych latach zamknięto więzienia działające przy zakonach, ograniczono prawo azylu w klasztorach, a wiek pozwalający na złożenie ślubów zakonnych podniesiono do 24 lat. W 1773 r. wraz z kasatą zakonu jezuitów Maria Teresa powołała specjalny fundusz edukacyjny, a szkolnictwo powierzyła administracji państwowej.

Reformy Józefa II

Maria Teresa zmiany wprowadzała powoli, tak by nie wywołać protestów w państwie. O wiele bardziej radykalnym reformatorem okazał się jej syn – **Józef II**. Władzę objął w 1780 r. i kontynuował politykę matki zmierzającą do **scentralizowania administracji** i wdrożenia **reform gospodarczych**. Doprowadził m.in. do nowego podziału administracyjnego na gubernie, okręgi i powiaty, którymi zarządzał przy pomocy sprawnie zorganizowanego korpusu urzędniczego opłacanego z państwowych pieniędzy. W gospodarce był zwolennikiem zasad merkantylizmu, jednak aby poprawić sytuację finansową państwa oraz przyspieszyć jego rozwój, wprowadził cła i przepisy regulujące handel wewnętrzny. Wspierał budowę oraz rozwój zakładów przemysłowych, dzięki czemu na terenie monarchii rozwinął się przemysł tekstylny (Austria, Czechy i Morawy), metalurgiczny (Czechy, Karyntia), a także powstały liczne huty szkła i kryształów (Czechy).

Poruszenie w Europie wywołała polityka władcy wobec Kościoła Katolickiego, wkrótce nazwana **józefinizmem**. Cesarz podporządkował władzę kościelną państwowej. Mimo że był gorliwym katolikiem, zdecydowanie wrogo nastawionym do deizmu i materializmu, dążył do osłabienia wpływów Kościoła w swojej monarchii. W 1781 r. wydał generalny **edykt o tolerancji** (patent tolerancyjny), w którym przyznawał luteranom, kalwinistom i wyznawcom prawosławia prawo do swobodnego uprawiania kultu.

M10 **Patent tolerancyjny Józefa II, 1781 r.**

Przekonani z jednej strony o szkodliwości wszelkiego ucisku sumienia, a z drugiej – o wielkich korzyściach płynących dla religii i państwa z tolerancji prawdziwie chrześcijańskiej, uczuliśmy się skłonni do zezwolenia wszędzie [...]:

1. Poddanym niekatolickim w miejscowościach, gdzie żyje 100 rodzin, [...] wolno zbudować własny dom modlitwy ze szkołą [...]. [...]

5. Niekatolicy mogą być w przyszłości dispensando *[za dyspensą] dopuszczeni do nabywania domów i majątków, do praw obywatelskich i do godności akademickich i służby cywilnej, przy czym nie wolno ich, o ile sami nie zechcą, skłaniać do innej formuły przysięgi, prócz tej, jaka jest zgodna z zasadami ich religii, ani też do uczestniczenia w procesjach lub obrzędach religii panującej. Tak samo przy wszelkich wyborach i nadawaniu [urzędów] należy jedynie brać pod uwagę uczciwość i zdolności kandydatów i ich chrześcijański i moralny tryb życia, bez względu na wyznawaną przez nich religię [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 392.

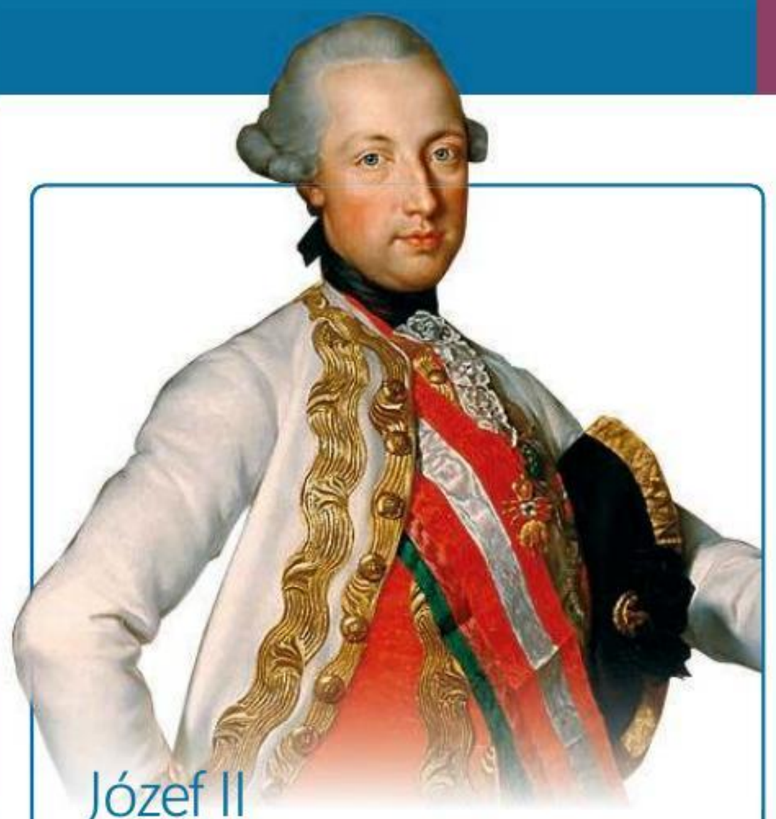

Józef II

(1741–1790)

Cesarz z dynastii Habsburgów. Początkowo, od 1765 r. współrządził z matką – Marią Teresą, od jej śmierci w 1780 r. – samodzielnie. Zwolennik absolutyzmu oświeconego. Za jego panowania monarchia Habsburgów austriackich stała się państwem scentralizowanym, z rozwiniętym aparatem urzędniczym. Zreformował oświatę, zniósł poddaństwo chłopów i wydał patent tolerancyjny. Ograniczył wolność Kościoła, przejmując nad nim kontrolę – doprowadził m.in. do usunięcia zakonu jezuitów z Austrii. Jego polityka względem Kościoła zyskała nazwę józefinizmu. Anton von Maron, *Portret Józefa II* (fragment), 1775 r., Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu.

Według Józefa II dla dobra państwa należało zrezygnować z dyskryminacji religijnej, a wszystkie grupy społeczne zaprosić do współpracy.

W 1781 r. rozpoczęła się likwidacja zakonów kontemplacyjnych. W krótkim czasie zamknięto 700 klasztorów, a liczbę zakonników zredukowano z 65 do 27 tys. Ich majątek został przejęty przez państwo. Pieniądze uzyskane ze sprzedaży posiadłości skonfiskowanych zakonom przeznaczono na utworzenie funduszu, z którego sfinansowano m.in. budowę 13 nowych seminariów duchownych zależnych od państwa. Dochody z majątków biskupich zostały zsekularyzowane, a biskupi i proboszczowie stali się funkcjonariuszami państwa, od którego otrzymywali wynagrodzenie. Od 1783 r. rozpoczęto wprowadzanie zmian w praktykach religijnych. Zmniejszono m.in. liczbę świąt kościelnych i pielgrzymek, zakazano kultu relikwii oraz kontrolowano treść kazań. W 1783 r. wprowadzono prawo uznające **małżeństwo za akt prawa cywilnego**, co z jednej strony umożliwiło kontrolowanie związków małżeńskich przez państwo, a z drugiej – ułatwiło ich zawieranie między osobami różnych wyznań.

Istotnym problemem wymagającym rozwiązania w monarchii austriackiej była kwestia chłopska. Józef II postanowił ją definitywnie rozstrzygnąć. W latach 1781–1785 stopniowo **znosił poddaństwo chłopów** w poszczególnych prowincjach monarchii. Chłopi mogli odtąd bez zgody pana opuszczać wieś, żenić się i dowolnie wybierać zawód. Cesarz dążył również do zrównania obciążeń podatkowych swoich poddanych. W 1781 r. zarządził sporządzenie katastru (spisu gruntów) dla części austriacko-czeskiej, a w 1784 r. – dla Węgier. Szlachta węgierska nie chciała się na to zgodzić,

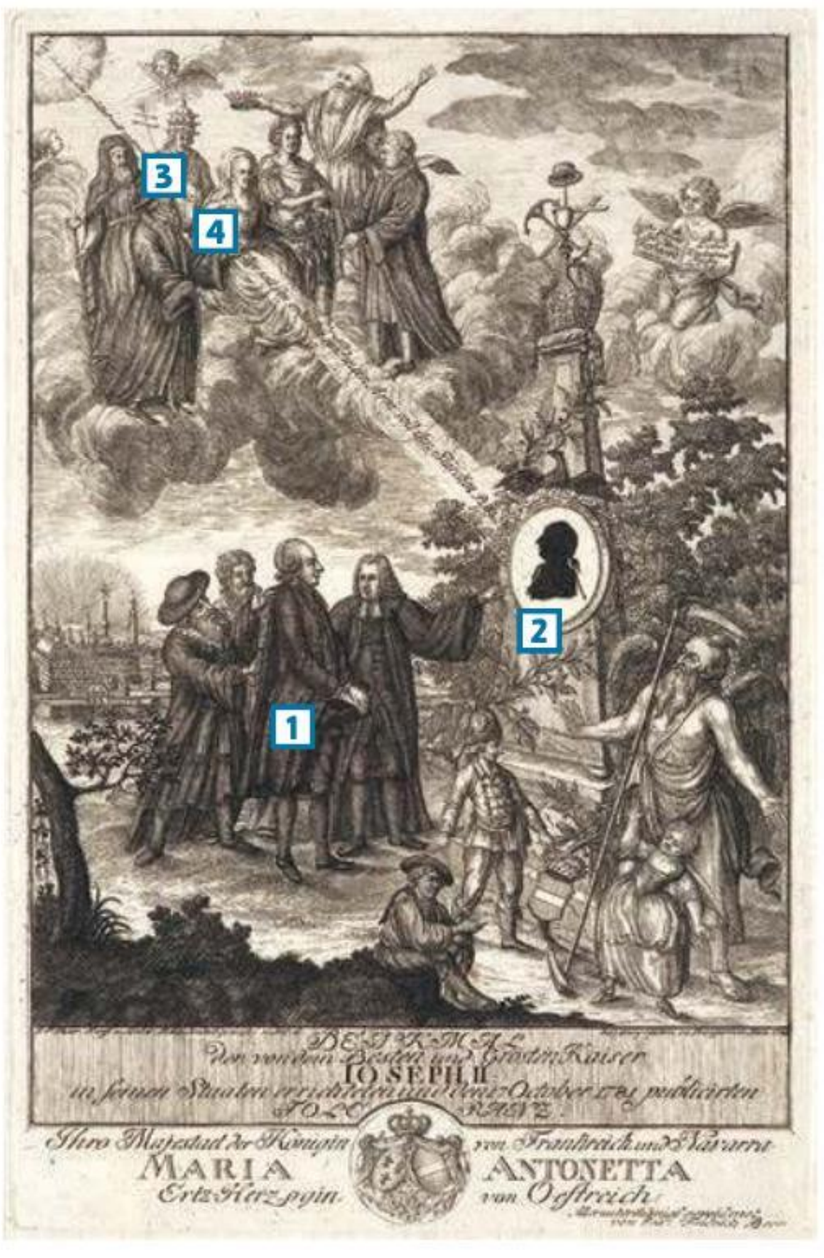

M11 Ogłoszenie przez Józefa II patentu tolerancyjnego znalazło odzwierciedlenie w sztuce. Na alegorycznej grafice z 1782 r. ukazano przedstawicieli wyznań w monarchii habsburskiej: luteranizmu, kalwinizmu, prawosławia i judaizmu 1. Wpatrują się oni w oświetlony promieniem pomnik z podobizną Józefa II 2. Na niebie widoczne są kolejne postacie, m.in. papież 3 i kobieta siedząca na tronie – najprawdopodobniej symbolizująca Marię Teresę 4.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jakim celu artysta ukazał Józefa II w trakcie pracy na roli. **M12**
2. Omów propagandowy wydźwięk obrazu. **M12**

w związku z czym władca użył siły. Aby poprawić warunki życia chłopów, w 1783 r. wydał rozporządzenia regulujące prawo do polowań i zasady dziedziczenia przez chłopów, a także obniżył wymiar ich powinności feudalnych. W tym samym roku zmienił obowiązujący system podatkowy oraz zniósł obowiązek płacenia Kościołowi dziesięciny. W lutym 1783 r. podpisał też dokument **likwidujący pańszczyznę** (poza Niderlandami i Lombardią) oraz wprowadzający dla wszystkich poddanych – bez względu na ich pochodzenie społeczne – podatek gruntowy, który stanowił 10% dochodów. Dodatkowo chłop miał oddawać panu maksymalnie 17%, więc po potrąceniu wszystkich obciążeń pozostawało mu ok. 60% dochodu. Chłopi nie byli jednak zadowoleni ze zmian, domagali się bowiem prawa własności ziemi. W rezultacie nie otrzymali nic, ponieważ zniesieniu pańszczyzny gwałtownie sprzeciwiła się szlachta, głównie węgierska. Nowe regulacje prawne dotyczące pańszczyzny zostały zawieszone, zanim jeszcze weszły w życie. Po śmierci Józefa II jego następca Leopold II przywrócił system podatkowy z czasów Marii Teresy.

W 1787 r. uchwalono **nowy kodeks karny**. Ograniczono w nim karę śmierci i zniesiono tortury, zachowano jednak surowe kary cielesne, np. pręgierz, baty, wypalanie znamion. Nowością było nieuwzględnianie przy wymierzaniu kary stanu, z którego pochodziła oskarżona osoba.

Mimo że Józef II uczynił wiele dla poprawy życia swoich poddanych, nie cieszył się popularnością. Przeciw jego rządom buntowali się zarówno chłopi, jak i szlachta. Władca dążył bowiem do unifikacji państwa – ignorował tradycje, wierzenia i przyzwyczajenia mieszkańców, a także chciał, aby wszystkie ziemie wchodzące w skład monarchii tworzyły jednolitą całość i były zarządzane w taki sam sposób. Lekceważył lokalne różnice i prawa, nie doceniając siły partykularyzmów. To sprawiło, że nie miał poparcia żadnej z liczących się nacji zamieszkujących monarchię austriacką. Węgrzy np. odebrali jako wielką zniewagę decyzję Józefa II o przewiezieniu w 1784 r. do Wiednia korony św. Stefana, mimo że cesarz nie zamierzał się koronować na króla węgierskiego. Władca zraził też do siebie mieszkańców Niderlandów, ponieważ nie respektował ich przyzwyczajeń i przywilejów.

M12 Władcy oświeceniowi dbali o to, by ich wizerunek reformatorów państwa na stałe zagościł w sztuce. Nie inaczej było w wypadku Józefa II. Stosunkowo często ukazywano go jako orzącego pole. Tematyka ta nawiązywała do wydarzenia z 1769 r., gdy Józef II podczas podróży został zmuszony do postoju niedaleko wsi Slawikowitz (czyt. slawikowic, dzisiejsze czeskie Slavíkovice) z powodu awarii powozu. W trakcie tej przerwy miał się udać na pole należące do niejakiego Andreasa Trnki, gdzie w obecności swojej służby i chłopów rzekomo zaorał dwie bruzdy ziemi. Obraz autorstwa nieznanego malarza, *Józef II orzący ziemię we wsi Slawikowitz*, XVIII w., Muzeum Miasta Wiednia.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, czym był absolutyzm oświecony.
2. Opisz wpływ reform Piotra I na społeczeństwo rosyjskie.
3. Oceń, czy rządy i reformy Fryderyka II oraz Józefa II były zgodne z programem monarchii oświeconych. Odpowiedź uzasadnij.

Sąsiedzi Rzeczpospolitej – Rosja, Prusy i Austria

Podsumowanie 30

Absolutyzm oświecony

Rosja, Prusy, Austria – reformy w myśl racjonalizmu i laicyzacji, z uwzględnieniem niektórych zasad umowy społecznej.

Reformy Piotra I w Rosji

Rozbudowa armii i budowa silnej floty.
Likwidacja Dumy Bojarskiej i wprowadzenie Senatu Rządzącego.
Podział kraju na gubernie.
Opracowanie tabeli rang określającej hierarchię urzędniczą i wojskową.
Rozwój szkolnictwa: obowiązek kształcenia dla chłopców od 10. do 15. roku życia, powstanie szkół wojskowych kształcących kadrę oficerską (morskich, artyleryjskich, inżynieryjnych).
Podporządkowanie carowi Cerkwi Prawosławnej.
Zakładanie nowych manufaktur, wzorowanie się na krajach Europy Zachodniej.
Europeizacja społeczeństwa.
Reforma kalendarza (kalendarz juliański) i pisma (grażdanka).

Reformy Katarzyny II w Rosji

Przejęcie majątku Kościoła Prawosławnego przez państwo.
Potwierdzenie dawnych praw szlachty rosyjskiej.
Podział kraju na mniejsze gubernie.
Rozrost terytorialny państwa po wojnach z Turcją i rozbiorach Polski.

Reformy Fryderyków w Prusach

Rozbudowa i modernizacja armii.
1701 – powstanie Królestwa Prus (Fryderyk I).
Dążenie do upowszechnienia edukacji dzieci w całym państwie.
Kodyfikacja prawa i reforma sądownictwa (zniesienie tortur).
Rozwój manufaktur – produkcja na rzecz armii i władcy.
Sprowadzanie imigrantów (głównie religijnych) w celu poprawy sytuacji społecznej i gospodarczej po wojnie siedmioletniej.

Reformy Marii Teresy i Józefa II w Austrii

Ujednolicenie systemu administracyjnego w czasach Marii Teresy.
Powstanie silnego i sprawnego korpusu urzędniczego.
Wprowadzenie jednolitego podatku dochodowego dla wszystkich bez względu na pochodzenie.
Józefinizm – podporządkowanie Kościoła władzy państwowej.
Konfiskata dóbr kościelnych przez państwo.
1781 – wydanie przez Józefa II edyktu o tolerancji.
1781–1785 – ustawy znoszące poddaństwo chłopów w monarchii Habsburgów.

Polecane publikacje

P. Berglar, *Maria Teresa*, tłum. A. Marcinek, Warszawa: Oficyna Historii XIX i XX wieku, 1997.

S. Salmonowicz, *Fryderyk Wielki*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006.

H. Troyat, *Piotr Wielki: geniusz i szaleństwo*, przekł. B. Przybyłowska, Warszawa: Wyd. Amber, 2018.

31 Powstanie Stanów Zjednoczonych

Przypomnij

- Opisz osadnictwo angielskie w Nowym Świecie w XVI–XVII w.

Cel lekcji

- Poznam okoliczności powstania Stanów Zjednoczonych.

Po lekcji

- Przedstawiam przyczyny i przebieg amerykańskiej wojny o niepodległość.
- Charakteryzuję ustrój USA w świetle Konstytucji Stanów Zjednoczonych.
- Omawiam udział Polaków w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

M1 Okres panowania Jerzego III przypada na czas trzech wielkich rewolucji: przemysłowej, amerykańskiej oraz francuskiej. Każde z tych wydarzeń wywarło ogromny wpływ na dzieje polityczne i gospodarcze Wielkiej Brytanii. Johann Zoffany (czyt. cofani), *Portret Jerzego III*, 1771 r., Kolekcja Królewska w Londynie.

Sytuacja gospodarcza i społeczna w koloniach brytyjskich w Nowym Świecie w XVIII w.

Od końca XVII w. kolonie angielskie w Ameryce Północnej przeżywały okres **rozkwitu gospodarczego** będącego następstwem intensywnej wymiany handlowej z Anglią, ale także z Afryką i Indiami. Najszybciej rozwijał się w koloniach **przemysł stoczniowy** (w drugiej połowie XVIII w. zbudowano 2342 statki handlowe). Na dużą skalę produkowano też rum. Ponadto kolonie eksportowały do **metropolii** m.in. bydło, potaż, tytoń i skóry.

Rozwój gospodarczy kolonii w Ameryce był hamowany przez brak pieniądza kruszcowego. Aby rozwiązać ten problem, pod koniec XVII w. rozpoczęto emisję **pieniędzy papierowych**. W 1733 r. w kolonii Massachusetts (czyt. meseczjusets) powstał pierwszy bank emitujący banknoty, który zbudował swój kapitał na posiadanych rezerwach srebra.

Geneza wojny kolonii z Wielką Brytanią

Kolonie brytyjskie wzięły udział w wojnie siedmioletniej (zob. s. 309), walcząc na kontynencie amerykańskim z Francuzami. Zwycięstwo nie przyniosło jednak spodziewanych korzyści. Koloniści mieli nadzieję, że król Wielkiej Brytanii Jerzy III zezwoli im na zajmowanie terenów na zachód od masywu górskiego Appalachów, czyli od ówczesnych granic kolonii, oraz udzieli im monopolu na **handel skórami**. Ich oczekiwania stały w sprzeczności z interesami mieszkającej tam rdzennej ludności, dla której sprzedaż skór była podstawą egzystencji. Lokalne plemiona zbuntowały się przeciw angielskim osadnikom i w efekcie status spornych ziem się nie zmienił. Metropolia nałożyła na kolonistów obowiązek utrzymania 20 fortów przejętych od Francuzów. Sytuację ekonomiczną w koloniach pogarszało również objęcie ich Aktem nawigacyjnym (zob. s. 198) oraz zakaz eksportu niektórych towarów, m.in. wełny, wyrobów skórzanych czy kapeluszy. Kolonistom zabroniono także wytopu żelaza, które miało być wyłącznie sprowadzane z metropolii. Wielka Brytania, szukając wyjścia z kryzysu finansowego po wojnie siedmioletniej, jeszcze bardziej **ograniczyła swobodę gospodarczą kolonii**.

Szczególne poruszenie wywołała uchwała parlamentu z 1765 r. o **opłatach stemplowych**. Wprowadzała obowiązek wnoszenia opłat na rzecz Wielkiej Brytanii przy podejmowaniu działalności publicznej i handlowej, a także wydawaniu wszelkich dokumentów urzędowych (np. aktów własności).

Nowe regulacje prawne wywołały falę wściekłości mieszkańców kolonii, którzy coraz śmielej zaczęli się sprzeciwiać metropolii. W październiku 1765 r. w Nowym Jorku przedstawiciele dziewięciu kolonii zażądali od króla odwołania Ustawy o opłatach stemplowych. Cel udało się osiągnąć, jednak sukces nie zakończył sporu z Wielką Brytanią, gdyż wprowadziła ona **nowe cła na towary** sprowadzane do kolonii – m.in. papier, szkło, farby i herbatę. W sierpniu 1768 r. koloniści w odwecie ogłosili bojkot towarów brytyjskich. Sytuacja stawała się coraz bardziej napięta.

„Bostońska herbatka"

W 1773 r. rząd Wielkiej Brytanii, aby wesprzeć znajdującą się w trudnej sytuacji finansowej Kompanię Wschodnioindyjską, zezwolił jej na nieograniczoną i samodzielną (bez amerykańskich pośredników) sprzedaż herbaty w brytyjskich koloniach na kontynencie amerykańskim. W wyniku nadmiernej podaży ceny tego towaru znacznie spadły. Kompania miała ogromne zapasy herbaty, nie płaciła ceł ani podatków, mogła więc ją sprzedawać po bardzo niskich cenach, co uderzyło w amerykańskich importerów tego produktu. Emocje kolonistów sięgnęły zenitu. Gdy w połowie grudnia **1773 r.** do portu w Bostonie zawinęły trzy statki należące do Kompanii Wschodnioindyjskiej, wdarli się na nie członkowie konspiracyjnej organizacji Synowie Wolności. W ramach protestu wyrzucili do oceanu cały transport chińskiej herbaty, pozostawiając przy tym w nienaruszonym stanie inne towary znajdujące się w ładowniach. Wydarzenie to przeszło do historii jako **„bostońska herbatka"** lub **„bostońskie picie herbaty"**.

Zamieszki w Bostonie wywołały natychmiastową reakcję Londynu. W ciągu kilku miesięcy parlament brytyjski ograniczył przywileje polityczne i gospodarcze Massachusetts (Boston był jego stolicą) – m.in. nakazał zamknięcie bostońskiego portu do czasu wypłacenia Kompanii Wschodnioindyjskiej rekompensaty za utracony ładunek herbaty. Restrykcje spowodowały wzrost niechęci do metropolii także w innych regionach. Aby unormować sytuację, zwołano kongres, na który przybyli przedstawiciele wszystkich kolonii w Ameryce.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij, czy słusznie Jerzego III nazywa się władcą czasów trzech rewolucji. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów znaczenie „bostońskiej herbatki" w historii wojny o niepodległość. Odwołaj się do **M2** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M2 „Bostońską herbatkę" historycy uznali za jedną z pierwszych bezpośrednich oznak kryzysu narastającego w drugiej połowie XVIII w. w stosunkach między koroną brytyjską a jej koloniami na kontynencie amerykańskim. Ograniczenia w handlu wewnętrznym doprowadziły do otwartego buntu kolonistów. W ciągu trzech godzin w Bostonie wyrzucono z brytyjskich statków 342 skrzynie z herbatą. Akcję przeprowadziła powstała w 1765 r. tajna organizacja Synowie Wolności. Wśród jej członków znaleźli się Samuel Adams i jego kuzyn John (czyt. dżon) – czołowi amerykańscy politycy czasów rewolucji, która wybuchła półtora roku później. XIX-wieczna rycina ukazuje wydarzenia w Bostonie z 16 grudnia 1773 r. Co ciekawe, uczestniczący w proteście byli przebrani za rdzennych mieszkańców Ameryki, aby oszukać Brytyjczyków.

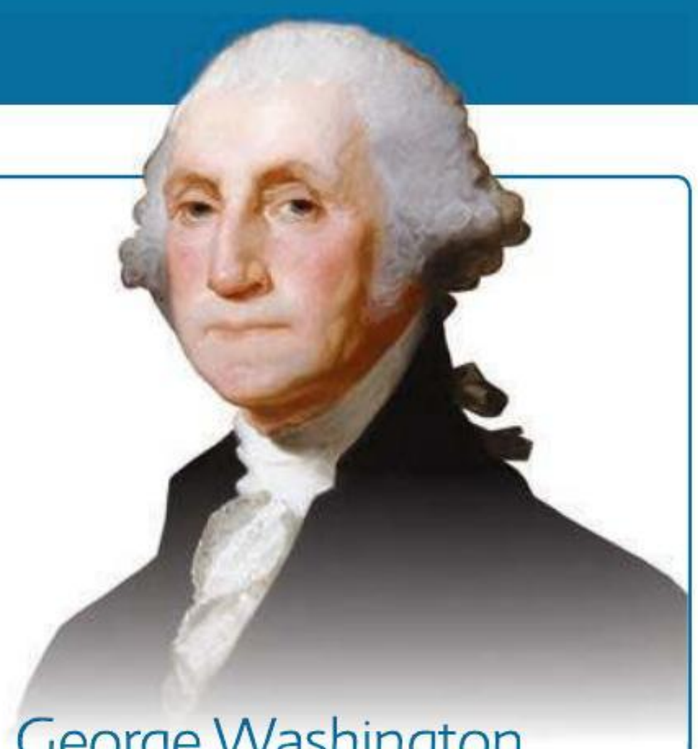

George Washington

(1732–1799)

Amerykański generał, bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, podczas której pełnił funkcję naczelnego dowódcy Armii Kontynentalnej. W 1789 r. został jednogłośnie wybrany na pierwszego prezydenta USA. Urząd ten sprawował przez dwie kadencje do 1797 r. Przyczynił się m.in. do powstania banku centralnego i wprowadzenia dziesiętnego systemu monetarnego. Uważany jest za jednego z ojców założycieli Stanów Zjednoczonych. Fragment portretu George'a Washingtona autorstwa Gilberta Stuarta (czyt. stjuarta), 1821 r., Narodowa Galeria Sztuki, Waszyngton.

M3 Drugi Kongres Kontynentalny obradował od 1775 do 1789 r. Poszczególne sesje odbywały się w ośmiu różnych miastach, najczęściej w Filadelfii i Nowym Jorku. Podczas kongresu uchwalono m.in. Deklarację niepodległości. Dokument ten jest uznawany za fundamentalny w dziedzinie praw człowieka. Gwarantował wolność jednostki i równość wszystkich obywateli wobec prawa. John Trumbull (czyt. dżon trambul), *Deklaracja niepodległości*, 1826 r., Kapitol w Waszyngtonie.

Wybuch rewolucji amerykańskiej

Pierwszy Kongres Kontynentalny odbył się w Filadelfii jesienią 1774 r. Uczestnicy spisali Deklarację praw i skarg, którą przesłali królowi Jerzemu III. Pojawiło się w niej stwierdzenie, że mieszkańcy państwa „Ameryki brytyjskiej" mają prawo do życia, wolności i własności. Podjęto też uchwałę o zawieszeniu handlu z metropolią. W odwecie parlament brytyjski zabronił koloniom prowadzenia handlu z innymi krajami oprócz Wielkiej Brytanii.

Działania obu stron doprowadziły do wybuchu w **1775 r. wojny o niepodległość kolonii brytyjskich w Ameryce**, nazywanej również **rewolucją amerykańską**. Przeciw regularnej armii brytyjskiej stanęły oddziały złożone z ochotników. Do pierwszego starcia doszło w kwietniu 1775 r. w Lexington (czyt. leksinton). Zginęło ośmiu kolonistów, a wojsko brytyjskie wyszło z tej potyczki niemal bez szkody. Jednak w drodze powrotnej do Bostonu zostało zaatakowane przez oddziały kolonistów i poniosło dotkliwe straty – spośród 800 żołnierzy 73 zginęło, a 200 odniosło rany. Kolejnym krokiem Amerykanów był zakończony niepowodzeniem atak na Kanadę, która stanowiła zaplecze dostarczające żywności i broni żołnierzom brytyjskim walczącym z kolonistami.

W 1775 r. rozpoczął obrady **Drugi Kongres Kontynentalny**. Podjęto na nim decyzję o powołaniu Armii Kontynentalnej. Na jej czele stanął **George Washington** (czyt. dżordż łoszynton). Delegaci zgromadzeni na Kongresie mimo wszystko liczyli na pokojowe rozwiązanie konfliktu. W tym celu uchwalili Petycję gałązki oliwnej, w której zadeklarowali lojalność wobec metropolii, choć winą za wybuch walk obwinili parlament brytyjski. Ich działania nie przyniosły jednak spodziewanych rezultatów – w grudniu 1775 r. Londyn ogłosił blokadę portów amerykańskich. W odpowiedzi w następnym roku w poszczególnych koloniach powstały rządy niezależne od Wielkiej Brytanii.

Uchwalenie Deklaracji niepodległości

Utworzenie niezależnych od Wielkiej Brytanii władz w poszczególnych amerykańskich koloniach było przełomowym momentem w walce o niepodległość. Jednocześnie się okazało, że król Jerzy III nie zamierzał pertraktować ze zbuntowanymi kolonistami. Wobec tego **4 lipca 1776 r.** w Filadelfii przedstawiciele 13 kolonii jednogłośnie przyjęli **Deklarację niepodległości**. Tym samym kolonie te przekształciły się w 13 **Stanów Zjednoczonych Ameryki** (ang. *United States of America*, czyt. junajtyd stejts of ameryka; USA).

W tekście Deklaracji opracowanym m.in. przez **Benjamina** (czyt. bendżamina) **Franklina** oraz **Thomasa Jeffersona** (czyt. tomasa dżefersona) zawarto przesłanie, że wszyscy ludzie są równi i mają niezbywalne prawa do życia, wolności oraz dążenia do szczęścia. Zapisy te odwoływały się do **haseł oświeceniowych** i **praw naturalnych**. Mimo deklarowanej w dokumencie równości wszystkich ludzi na wniosek stanów południowych wykreślono z niego słowa potępiające niewolnictwo. W przyszłości kwestia ta stała się zarzewiem długotrwałego konfliktu między Południem a Północą. W dalszej części Deklaracji niepodległości uzasadniono powody zerwania z metropolią.

M4 **Deklaracja niepodległości, 1776 r.**

Uważamy za niezbite i oczywiste następujące prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niepozbywalnych, w rzędzie których na pierwszym miejscu postawić należy prawo do życia, do wolności i do poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwia się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach [...] oparty, jakie mu się wydadzą najstosowniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. [...] jeśli długi szereg nadużyć i przywłaszczeń [...] wykazuje jawny zamiar narzucenia danemu narodowi jarzma absolutnego despotyzmu, naród ten ma nie tylko prawo, lecz i obowiązek obalenia podobnego rządu [...]. Dzieje panowania teraźniejszego króla W[ielkiej] Brytanii są jednym pasmem niesprawiedliwości i przywłaszczeń, dążących jawnie do rozciągnięcia nad tymi koloniami nieograniczonej tyranii. [...]

Zgromadzeni na ogólny kongres [...] ogłaszamy uroczyście w imieniu władzy dobrego ludu tych kolonii, iż te Zjednoczone Kolonie są i mają prawo być Państwami wolnymi i niepodległymi; że wyzwolone są od zależności w stosunku do Korony Brytyjskiej [...] i że jako Państwo wolne i niepodległe mają one pełne prawo prowadzić wojnę, zawierać pokój i przymierza, ustanawiać handel, tudzież podejmować to wszystko, co leży w granicach możności państw niezależnych.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 470–472.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia Deklaracji niepodległości. **M3**, **M4**

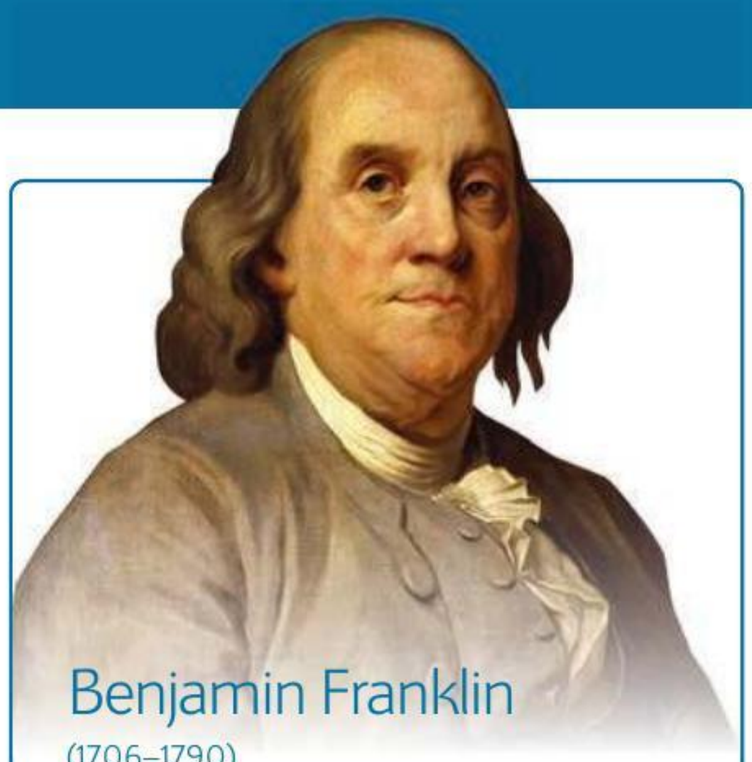

Benjamin Franklin

(1706–1790)

Amerykański polityk, pisarz polityczny, działacz społeczny, naukowiec i wynalazca, współautor Deklaracji niepodległości. Uważany jest za jednego z ojców założycieli Stanów Zjednoczonych. W trakcie wojny o niepodległość brał udział w misji dyplomatycznej do Francji. Był zwolennikiem zniesienia niewolnictwa. Wynalazł m.in. piorunochron oraz okulary dwuogniskowe. Joseph Duplessis (czyt. żozef diples-i), fragment portretu Benjamina Franklina, ok. 1785 r., Narodowa Galeria Portretów, Waszyngton.

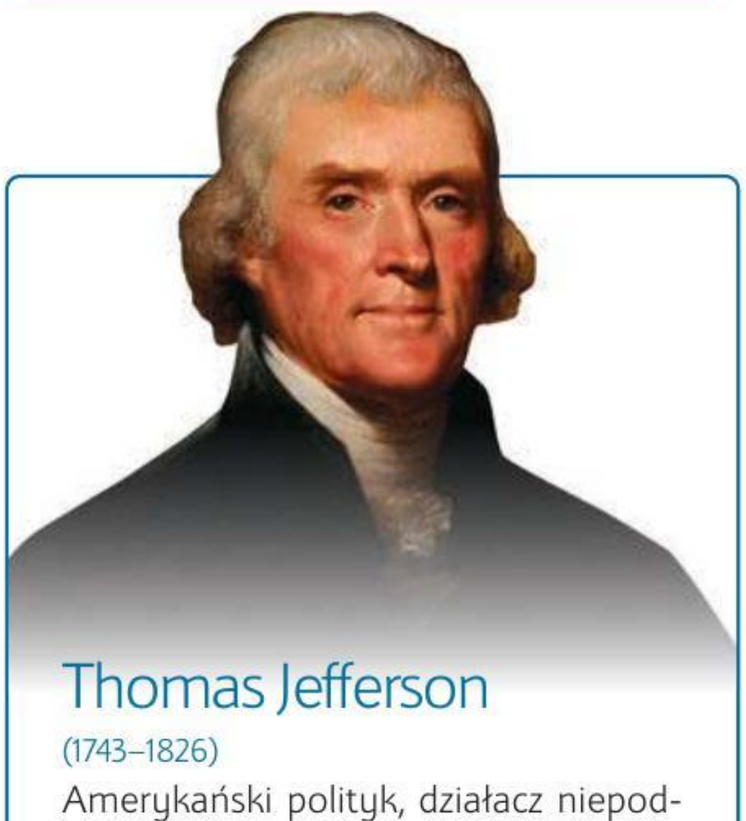

Thomas Jefferson

(1743–1826)

Amerykański polityk, działacz niepodległościowy, prawnik oraz filozof, uważany za jednego z ojców założycieli Stanów Zjednoczonych. Na potrzeby Pierwszego Kongresu Kontynentalnego opracował dokument opisujący nadużycia Wielkiej Brytanii. W trakcie wojny o niepodległość pomagał Franklinowi w jego misji dyplomatycznej we Francji. W 1801 r. został trzecim prezydentem Stanów Zjednoczonych. Oficjalny portret prezydencki Thomasa Jeffersona (fragment), Rembrandt Peale (czyt. rembrant pil), 1800 r., kolekcja Białego Domu, Waszyngton.

Wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych

Wielka Brytania nie zamierzała uznać niepodległości kolonii i postanowiła bronić swej własności. W sierpniu 1776 r. doszło do bitwy na Long Island (czyt. ajlend). 35-tysięczna armia brytyjska, składająca się z żołnierzy stacjonujących w koloniach, pokonała 20 tys. amerykańskich ochotników. Zajęła też Nowy Jork, który w rękach Brytyjczyków pozostał już do końca wojny. W kolejnych działaniach zbrojnych prowadzonych pod dowództwem generała Williama Howe'a (czyt. łyliama hoła) Brytyjczycy odnosili następne sukcesy. W tym czasie oddziały Armii Kontynentalnej, dowodzone przez George'a Washingtona, borykały się z licznymi dezercjami spowodowanymi serią porażek oraz obietnicą amnestii złożoną przez Londyn. W krótkim czasie siły kolonistów stopniały do 6 tys. żołnierzy.

Morale armii amerykańskiej udało się odbudować dzięki zwycięstwu odniesionemu w grudniu **1776 r.** w **bitwie pod Trenton**. Miesiąc później koloniści zdobyli Fort Princeton (czyt. prinston), w którym znaleźli duże zapasy broni i amunicji. Pierwszy znaczący sukces militarny Amerykanie odnieśli w październiku **1777 r.** w **bitwie pod Saratogą**. Wzięli wówczas do niewoli ok. 6 tys. żołnierzy brytyjskich (w tym sześciu generałów) oraz zdobyli sprzęt wojskowy. Ich zwycięstwo odbiło się głośnym echem w Europie, bacznie śledzącej rozwój wydarzeń na kontynencie amerykańskim.

Uwagę rządów europejskich przekierowała na wojnę w Ameryce misja dyplomatyczna znanego z działalności publicystycznej i naukowych dokonań Benjamina Franklina rozpoczęta w Paryżu w grudniu 1776 r. Dzięki jego zabiegom Francuzi uznali niepodległość Stanów Zjednoczonych, podpisali z Amerykanami traktat sojuszniczy, wsparli ich militarnie i nawiązali kontakty handlowe. Jedyny warunek, jaki postawił rząd francuski, zabraniał Amerykanom zawarcia separatystycznego pokoju z Wielką Brytanią. Zwycięstwo pod Saratogą przekonało wahającego się jeszcze króla Ludwika XVI do podpisania traktatu 6 lutego 1778 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, z czego mogą wynikać różnice między przekazem historycznym a artystycznym w dziele Leutzego. **M5**
2. Omów, jaką rolę w kształtowaniu postaw patriotycznych Amerykanów odgrywają obrazy upamiętniające wojnę o niepodległość. **M5**, **M6**
3. Rozstrzygnij, czy istnieje związek między brakiem przedstawicieli delegacji brytyjskiej na obrazie Westa a postanowieniami traktatu paryskiego. Uzasadnij odpowiedź. **M6**, **M7**

M5 Obraz *Washington przeprawia się przez rzekę Delaware* (czyt. delałer) Emanuela Leutzego (czyt. lojcego) nawiązuje do wydarzeń z 25 grudnia 1776 r. Przeprawa przez rzekę i stoczona dzień później bitwa pod Trenton były momentami zwrotnymi w dziejach rewolucji amerykańskiej. Przedstawienie Leutzego jednak odbiega od prawdy historycznej i można je uznać za wyidealizowaną wizję artysty. Stojący na dziobie George Washington [1] w rzeczywistości siedział gdzieś pośrodku łodzi. Przeprawa odbywała się nocą, a żołnierze towarzyszący generałowi musieli mieć brudne i poszarpane mundury w wyniku toczących się wcześniej walk. Jeden z załogantów uwiecznionych na obrazie trzyma flagę Stanów Zjednoczonych, ale ta została ustanowiona dopiero w 1777 r. Obraz z 1851 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

W konflikt amerykańsko-brytyjski zaangażowali się również Hiszpanie. Początkowo zaproponowali oni królowi Jerzemu III pośrednictwo w mediacji, jednak gdy ten odmówił, w kwietniu 1778 r. zawarli sojusz z Francuzami. Ceną wsparcia militarnego Francji było odzyskanie przez Hiszpanię Gibraltaru, Florydy i wybrzeży Hondurasu utraconych na rzecz Wielkiej Brytanii. Po ataku floty brytyjskiej na holenderskie statki handlowe do walk przeciw Brytyjczykom włączyła się też Republika Zjednoczonych Prowincji. Jednak ani Hiszpania, ani Republika nie uznały wówczas niepodległości Stanów Zjednoczonych. Najważniejszą formą pomocy ze strony tych państw było uniemożliwienie flocie brytyjskiej dostaw broni i sprzętu oraz żołnierzy.

Armia amerykańska bez powodzenia oblegała Nowy Jork. Z powodu braku funduszy przez półtora roku nie podejmowała żadnych innych działań. W jej szeregach ponownie zaczęła się szerzyć dezercja. Tymczasem Brytyjczycy odnosili sukcesy w południowych koloniach. Bez oporu mieszkańców zajęli Savannah (czyt. sawana), stolicę stanu Georgia (czyt. dżordżja), i Charleston (czyt. czarlston), stolicę Karoliny Południowej. W sierpniu 1780 r. rozbili oddziały amerykańskie w bitwie pod Camden (czyt. kamden).

Francja, wywiązując się z sojuszniczych zobowiązań, wysłała do Ameryki oddział liczący 5,5 tys. żołnierzy. Wspólnie z Amerykanami, pod dowództwem George'a Washingtona, oblegli oni Yorktown (czyt. jorktałn). W październiku 1781 r. miasto się poddało. Armia brytyjska wprawdzie nie utraciła zdolności dalszej walki, ale poparcie dla wojny w społeczeństwie znacznie spadło. Rząd rozpoczął więc rokowania pokojowe i 3 września **1783 r.** podpisano **pokój paryski**, na mocy którego król Jerzy III **uznał niepodległość 13 amerykańskich kolonii**. Otrzymały one również możliwość ekspansji na zachód, czyli na terytorium rozciągające się między Appalachami a rzeką Missisipi, oraz prawo połowu na łowiskach nowofundlandzkich. W zamian Brytyjczycy zachowali prawo swobodnej żeglugi po Missisipi. W wyniku ustaleń traktatowych Stany Zjednoczone stały się czwartym państwem na świecie pod względem wielkości obszaru (2,3 mln km^2) – po Rosji, Chinach i Turcji.

M6 Obraz Benjamina Westa (czyt. bendżamina łesta) z 1783 r. *Traktat paryski* ukazuje uczestników rozmów prowadzonych jeszcze przed oficjalnym podpisaniem dokumentu. Artysta uwiecznił wyłącznie przedstawicieli strony amerykańskiej. Przed zwojami z propozycją traktatu siedzi Benjamin Franklin 1. Przy stole znajdują się także John Adams 2 – późniejszy prezydent Stanów Zjednoczonych – oraz wnuk Benjamina Franklina William Temple (czyt. łyliam templ) Franklin 3. Postacie w drugim rzędzie to John Jay (czyt. dżej) 4 oraz Henry Laurens (czyt. henri lorens) 5. Obraz nigdy nie został dokończony, gdyż przedstawiciele delegacji brytyjskiej odmówili pozowania. Zbiory Muzeum Winterthur (czyt. łyntetur) w stanie Delaware w USA.

M7 **Traktat pokojowy z Paryża, 1783 r.**

Artykuł I.

Jego Królewska Mość Król Brytyjski uznaje wymienione [...] Stany Zjednoczone – a mianowicie: New Hampshire, Massachusetts Bay*, Rhode Island and Providence Plantations*, Connecticut*, New York*, New Jersey*, Pennsylvania*, Delaware*, Maryland*, Virginia*, Północna Carolina*, Południowa Carolina i Georgia – [za] wolne, suwerenne i niepodległe państwa, że pertraktuje z nimi jako takimi i że wyrzeka się w imieniu własnym oraz w imieniu swoich spadkobierców i następców wszelkich pretensji do praw rządowych, własnościowych i terytorialnych, należących do tych Stanów lub jakiejkolwiek ich części.*

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 25.

*
New Hampshire (czyt. nju hempszer)
Massachusetts Bay (czyt. meseczjusets bej)
Rhode Island and Providence Plantations (czyt. rołd ajlend end prowidens plantejszns)
Connecticut (czyt. konetiket)
New York (czyt. nju jork)
New Jersey (czyt. nju dżer-z-i)
Pennsylvania (czyt. pensylwenia)
Delaware (czyt. delałer)
Maryland (czyt. merylend)
Virginia (czyt. werdżinia)
Carolina (czyt. kerolajna)

LEGENDA

- granice kolonii brytyjskich w 1776 r., które utworzą Stany Zjednoczone
- granice stanów w 1783 r.
- „bostońska herbatka" w 1773 r.
- 1776 miejsce uchwalenia Deklaracji niepodległości w 1776 r. oraz konstytucji w 1787 r.
- ☒1776 miejsce i rok bitwy
- bitwy z udziałem Polaków
- C. Connecticut
- D. Delaware
- N.J. New Jersey
- R.I. Rhode Island

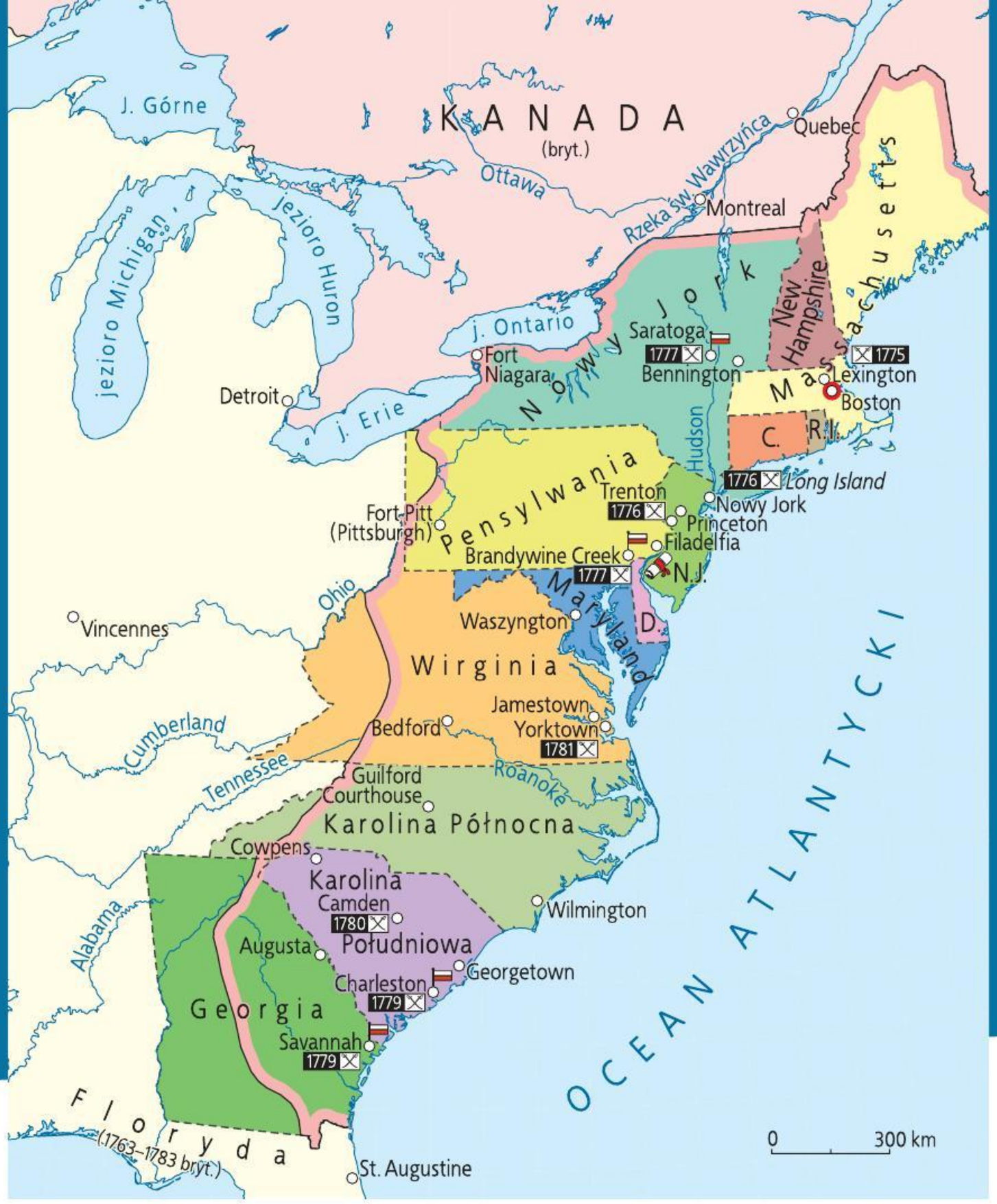

M8 **Powstanie Stanów Zjednoczonych**

Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki

Pierwsze lata niepodległego funkcjonowania Stanów Zjednoczonych nie były łatwe. Brak centralnego rządu powodował kłopoty gospodarcze i handlowe, gdyż każdy stan działał jak samodzielne państwo. Brakowało pieniędzy na wypłatę żołdu zdemobilizowanym żołnierzom, co groziło falą rozruchów. Wielu farmerów popadło w długi, ponieważ nie byli w stanie na bieżąco regulować należności. Z tego powodu wybuchły liczne rebelie, które jednak udało się stłumić. Sytuację komplikowały stosunki z Wielką Brytanią. Ta wprawdzie uznała niepodległość kolonii, lecz nie zamierzała iść na ustępstwa i rezygnować ze swych interesów. Jej rząd wprowadził ulgi dla właścicieli brytyjskich statków handlowych, nałożył cła importowe na amerykańskie zboże i zakazał kupowania ryb i przetworów rybnych od byłych kolonistów. Ponadto należącym do Wielkiej Brytanii karaibskim wyspom produkującym cukier zabronił handlować z Amerykanami.

W tej trudnej sytuacji w maju 1787 r. do Filadelfii zaproszono przedstawicieli wszystkich 13 stanów. Obecnych podczas zgromadzenia potomni nazwali **ojcami założycielami**. Przewodniczącym został George Washington. W ciągu czterech miesięcy debat przygotowano **Konstytucję Stanów Zjednoczonych**. Uchwalono ją we wrześniu **1787 r.**

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie kolonie, które weszły w skład Stanów Zjednoczonych Ameryki. **M8**
2. Wyjaśnij, w których zapisach Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki zostały odzwierciedlone główne idee epoki oświecenia. **M9**, **M10**
3. Opisz kompetencje poszczególnych organów władzy w świetle Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki. **M10**

M9 Słowa „My, naród" zawarte w preambule Konstytucji Stanów Zjednoczonych były odzwierciedleniem idei oświeceniowych, według których autorytet i zakres władzy rządzących pochodzą z woli narodu, a nie jak w tradycji monarchicznej – od Boga. Strona tytułowa Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Dokument wprowadzał zasadę **trójpodziału władzy**. **Władzę ustawodawczą** oddano w ręce dwuizbowego **Kongresu** składającego się z **Izby Reprezentantów** i **Senatu**. Liczba przedstawicieli wybieranych do Izby Reprezentantów była proporcjonalna do liczby ludności zamieszkującej dany stan. Do Senatu każdy stan mógł oddelegować dwóch senatorów. Początkowo w Izbie Reprezentantów, której kadencja trwała dwa lata, zasiadało 65 przedstawicieli, ale później ich liczba się zwiększyła. Wpłynął na to wzrost populacji w poszczególnych stanach, co miały odnotowywać zaplanowane raz na 10 lat spisy powszechne ludności. W zakresie kompetencji Kongresu znalazły się: wypowiadanie wojny, nakładanie podatków i emisja pieniądza, organizacja poczty, budowanie dróg, kierowanie polityką handlową, zarządzanie wojskiem.

Władza wykonawcza znalazła się w rękach **prezydenta**, wybieranego co cztery lata w dwustopniowych wyborach. Otrzymał on bardzo szerokie kompetencje. Był zwierzchnikiem armii, odpowiadał za politykę zagraniczną, powoływał i odwoływał podległych tylko jemu sekretarzy stanu (ministrów), mianował sędziów i oficerów. Przysługiwało mu też prawo weta wobec uchwał Kongresu. W kwietniu 1789 r. pierwszym prezydentem Stanów Zjednoczonych został George Washington.

Najwyższą **władzę sądowniczą** sprawował **Sąd Najwyższy**, którego zadaniem była ocena zgodności stanowionego prawa z konstytucją. Jego członków mianował prezydent, a zatwierdzić musiał Senat.

M10 Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki, 1787 r.

My, naród Stanów Zjednoczonych, w celu umocnienia Unii, ugruntowania sprawiedliwości, zapewnienia ładu wewnętrznego i środków na wspólną obronę, stworzenie warunków sprzyjających powszechnemu dobrobytowi, zabezpieczenia dla nas i dla potomnych błogosławieństw wolności, ustanawiamy i przyjmujemy tę oto Konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Artykuł I

Dział 1. Władzę ustawodawczą sprawować będzie Kongres Stanów Zjednoczonych, który będzie się składał z Senatu i Izby Reprezentantów. [...]

Dział 8. Kongres będzie miał prawo: nakładać i ściągać podatki, cła i akcyzy, spłacać długi, stanowić w sprawach obrony [...]; regulować obrót handlowy z obcymi państwami [...]; bić monetę [...]; wypowiadać wojny [...], wystawiać i utrzymywać wojsko [...]. [...]

Artykuł II

Dział 1. Władza wykonawcza należeć będzie do prezydenta [...]. Będzie on sprawował urząd przez okres czterech lat [...].

Dział 2. Prezydent będzie Wodzem Naczelnym armii i marynarki [...]; Prezydent ma prawo zawieszania lub darowania kary za przestępstwa przeciw Stanom [...]. [...]

Prezydent będzie miał prawo [...], za zgodą dwóch trzecich obecnych na posiedzeniu senatorów, zawierać traktaty; w porozumieniu i za zgodą Senatu będzie mianował ambasadorów, ministrów [...] i konsulów, sędziów Sądu Najwyższego oraz wszystkich innych urzędników Stanów [...]. [...]

Artykuł III

Dział 1. Władzę sądową w Stanach [...] sprawować będzie Sąd Najwyższy oraz sądy niższe [...]. Sędziowie Sądu Najwyższego i sądów niższych instancji będą nieusuwalni [...].

Dział 2. Władza sądowa [Sądu Najwyższego] rozciąga się na wszystkie kwestie prawne, które mogą się wyłonić w związku z treścią Konstytucji, praw obowiązujących w Stanach [...].

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, *Od starożytności do 1789 roku*, Gdańsk: GWO, 1999, s. 151–153.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Amerykanie czczą polskich bohaterów rewolucji amerykańskiej. **M11**
2. Rozstrzygnij, czy stwierdzenie, że Kazimierz Pułaski zyskał większą sławę w Stanach Zjednoczonych niż w Polsce, jest słuszne. Odwołaj się do **M11** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M11 Kazimierz Pułaski, podobnie jak Tadeusz Kościuszko, do dziś jest w Stanach Zjednoczonych jednym z najpopularniejszych Polaków. Ogromny wpływ na kreowanie wizerunku Pułaskiego jako bohatera amerykańskiej wojny o niepodległość miał sam George Washington, który zalecił po jego śmierci, aby odezwy wart obozowych brzmiały „Pułaski" i „Polska". Do dziś na cześć polskiego generała nazywa się miasta, parki, ulice oraz mosty. W wielu dużych amerykańskich miastach stoją pomniki ukazujące go na koniu. Przykładem jest widoczny poniżej pomnik znajdujący się na Placu Wolności w Waszyngtonie. W niektórych stanach, m.in. w Illinois (czyt. ilinoj) oraz Indianie, w rocznicę urodzin słynnego Polaka są organizowane uroczyste parady, w których bierze udział kilkadziesiąt tysięcy osób. Ponadto 11 października ustanowiono dniem poświęconym pamięci Pułaskiego.

Udział Polaków w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych

W wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych uczestniczyło wielu ochotników z innych państw. Z reguły przyświecały im idee oświeceniowe oraz chęć obrony praw człowieka. Najbardziej znanymi Polakami, którzy wzięli udział w walkach o uniezależnienie się kolonii, byli **Tadeusz Kościuszko** (zob. s. 403) i **Kazimierz Pułaski**.

Historycy nie ustalili, w jakich okolicznościach Kościuszko znalazł się w Ameryce. Po przybyciu za ocean udało mu się skontaktować z Benjaminem Franklinem przebywającym w Filadelfii. Kościuszkę, mającego wykształcenie inżynierskie, wysłano na północ do fortyfikowania obozów wojskowych Armii Kontynentalnej walczącej przy granicy kanadyjskiej. We wrześniu i październiku 1777 r. wziął udział w dwóch zwycięskich bitwach pod Saratogą, dzięki którym Amerykanie zdobyli strategiczną przewagę. Kościuszko odegrał istotną rolę w obu starciach, gdyż to on był odpowiedzialny za stworzenie umocnionych stanowisk bojowych dla żołnierzy. Pod jego okiem ponad tysiąc osób budowało reduty oraz układało drogi na potrzeby wojska.

W kolejnych latach Kościuszko fortyfikował wzgórze West Point (czyt. łest pojnt), leżące w odległości 80 km od Nowego Jorku, które ze względu na strategiczne znaczenie Washington nazywał „kluczem do Ameryki". Kościuszko – mianowany głównym inżynierem – uczynił z tego miejsca twierdzę nie do zdobycia. Później utworzono tam Amerykańską Akademię Wojskową, a wybitnemu Polakowi postawiono pomnik. Kościuszko pełnił też funkcję głównego inżyniera na południu Stanów w wojsku dowodzonym przez generała Nathanaela Greene'a (czyt. nafaniela grina). W Armii Kontynentalnej służył łącznie siedem lat. W uznaniu zasług został mianowany generałem brygady, a od Washingtona otrzymał w prezencie dwa pistolety i szpadę. W 1784 r. wrócił do Polski.

Drugim Polakiem, który wybitnie się zasłużył w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, był Kazimierz Pułaski. Jako jeden z przywódców konfederacji barskiej (zob. s. 374) musiał uciekać z kraju. Początkowo nie chciały go przyjąć władze żadnego państwa europejskiego, więc Pułaski przebywał nielegalnie najpierw w Saksonii, potem w Turcji, a następnie we Francji. Stamtąd wyjechał do Ameryki. We wrześniu 1777 r. w bitwie nad Brandywine Creek (czyt. brendyłajn krik) uratował życie głównodowodzącemu armii George'owi Washingtonowi, za co ten awansował go do stopnia generała brygady. W 1778 r. powierzono mu oddział kawalerii, na którego czele pokonał brytyjskie wojska w bitwie pod Charleston w 1779 r. Zmarł w październiku 1779 r. z powodu ran odniesionych w bitwie pod Savannah. W Stanach Zjednoczonych Pułaski zyskał miano twórcy kawalerii amerykańskiej i jest traktowany jak bohater narodowy.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw stosunki panujące między Wielką Brytanią a koloniami brytyjskimi w Ameryce Północnej przed wybuchem wojny o niepodległość.
2. Wymień najważniejsze postanowienia Deklaracji niepodległości.
3. Omów rolę, jaką w dążeniach niepodległościowych kolonii odegrali Benjamin Franklin i George Washington.
4. Opisz udział Polaków w amerykańskiej wojnie o niepodległość.

Powstanie Stanów Zjednoczonych

Podsumowanie 31

Sytuacja w koloniach przed wybuchem wojny o niepodległość

Rozwój gospodarczy kolonii angielskich w Ameryce Północnej od końca XVII w.
Wprowadzenie banknotów do transakcji handlowych.
Ograniczanie swobody gospodarczej kolonii przez króla Jerzego III.
Wprowadzenie przez metropolię nowych ceł na towary sprowadzane do kolonii.
1773 – „bostońska herbatka".

Amerykańska wojna o niepodległość (1775–1783)

1774 – Pierwszy Kongres Kontynentalny i spisanie Deklaracji praw i skarg.
1775 – początek amerykańskiej wojny o niepodległość, naczelnym wodzem armii George Washington.
1776 – Deklaracja niepodległości.
Początkowe porażki Armii Kontynentalnej.
Przełomowe bitwy pod Trenton (1776) i Saratogą (1777) – sukcesy armii Washingtona.
Przyłączenie się Francji, Hiszpanii oraz Republiki Zjednoczonych Prowincji do konfliktu po stronie kolonii.
1783 – pokój paryski i uznanie przez Wielką Brytanię niepodległości Stanów Zjednoczonych.

Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki (1787)

Trójpodział władzy.
Władza ustawodawcza – Kongres złożony z Izby Reprezentantów i Senatu.
Władza wykonawcza – prezydent wybierany w wyborach na czteroletnią kadencję. George Washington pierwszym prezydentem.
Władza sądownicza – Sąd Najwyższy.

Udział Polaków w wojnie o niepodległość

Tadeusz Kościuszko – główny inżynier Armii Kontynentalnej, generał, uczestnik bitew pod Saratogą, twórca fortyfikacji wzgórza West Point.
Kazimierz Pułaski – twórca amerykańskiej kawalerii, generał, uczestnik bitew pod Charleston i Savannah.

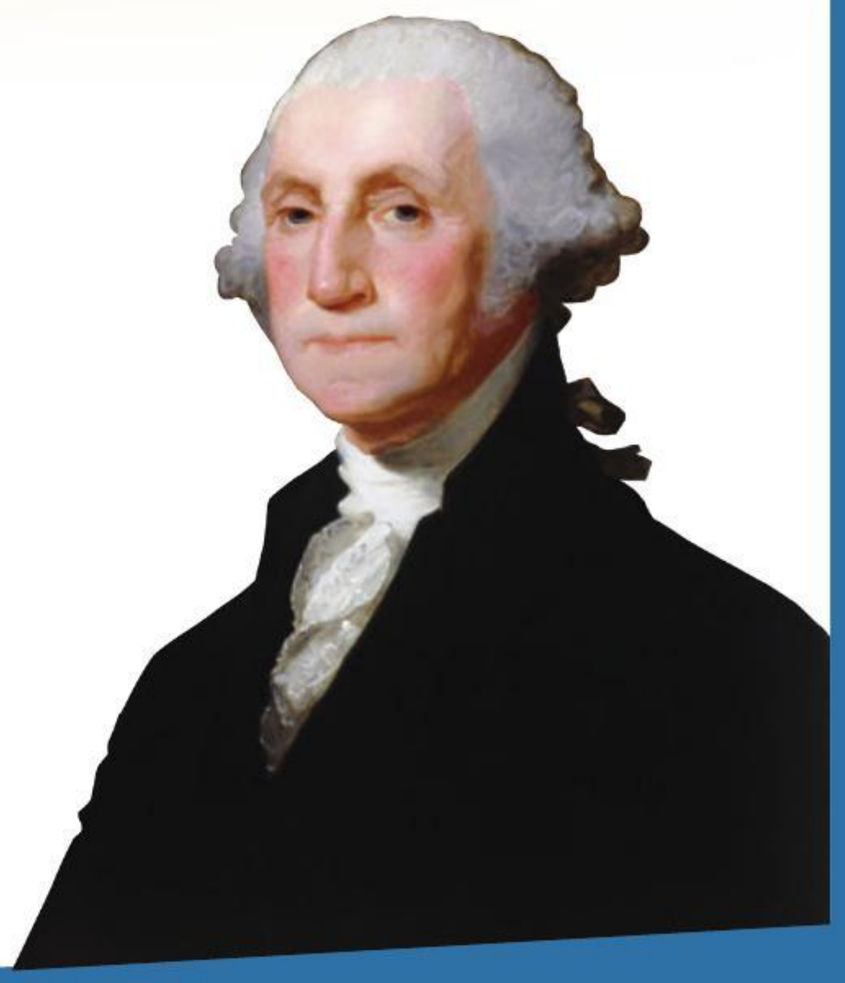

Polecane publikacje

J.T. Flexner, *Washington – człowiek niezastąpiony*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa: PIW, 1990.

G.B. Nash, G.R.G. Hodges, *Przyjaciele wolności: Tadeusz Kościuszko, Thomas Jefferson, Agrippa Hull*, przeł. J. Mikos, Warszawa: Świat Książki, 2009.

32 Rewolucja francuska

Przypomnij

- Z jakimi problemami wewnętrznymi borykała się Francja od połowy XVII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym była rewolucja francuska i jaki wpływ wywarła na historię.

Po lekcji

- Wyjaśniam przyczyny i skutki rewolucji francuskiej.
- Opisuję przebieg rewolucji francuskiej, ze szczególnym uwzględnieniem okresu jakobińskiego.
- Charakteryzuję najważniejsze stronnictwa polityczne okresu rewolucji francuskiej.
- Oceniam gospodarcze i polityczno-społeczne skutki rewolucji francuskiej.

Na drodze do rewolucji – Francja Ludwika XVI

Francja u progu XVIII w. była jednym z największych i najludniejszych państw w Europie. Władcy z dynastii Burbonów umacniali władzę absolutną, a chcąc wieść prym na arenie międzynarodowej, angażowali kraj w kolejne konflikty zbrojne. Jednak wojny znacznie obciążały budżet państwa, przez co wzrastało jego **zadłużenie**. Sytuacja się skomplikowała jeszcze bardziej, gdy Francja w wyniku wojny siedmioletniej utraciła większość kolonii (zob. s. 311), a próby reform podjęte za panowania Ludwika XV napotkały opór dwóch uprzywilejowanych stanów – szlachty i duchowieństwa.

W 1774 r. na tron wstąpił dwudziestoletni **Ludwik XVI**. Podobnie jak jego poprzednicy miał pełnię władzy i rządził samodzielnie. Chociaż nadal istniały Stany Generalne, to jednak od 1614 r. żaden francuski monarcha ich nie zwołał. Wraz z pojawieniem się idei oświeceniowych oraz upowszechnianiem haseł **umowy społecznej** i **praw naturalnych** coraz częściej było słychać głosy niezadowolenia części francuskiego społeczeństwa, szczególnie bogatego mieszczaństwa (burżuazji), intelektualistów i przedstawicieli wolnych zawodów. Domagali się oni dopuszczenia do władzy reprezentantów najliczniejszego **stanu trzeciego** – mieszczan i chłopów – do którego należało 98% społeczeństwa, oraz likwidacji uprzywilejowanej pozycji pozostałych dwóch stanów (szlachta i duchowieństwo np. nie płaciły podatków). Napiętą sytuację społeczną zaostrzył kryzys ekonomiczny z lat 80. XVIII w. Zaangażowanie w wojnę o niepodległość Stanów Zjednoczonych nie przyniosło Francji korzyści gospodarczych, a wręcz przeciwnie – przyczyniło się do jeszcze większego wzrostu zadłużenia państwa. Trudną sytuację potęgowały **klęski elementarne**, szczególnie **głód**. Również postępowanie monarchy nie służyło wzmocnieniu autorytetu władzy – na dworze wybuchały kolejne skandale, a wystawny

M1 Pogarszająca się sytuacja wewnętrzna we Francji znalazła odzwierciedlenie w karykaturze, która była skutecznym narzędziem w szerzeniu idei oświeceniowych. Satyra pochodząca z 1789 r. ukazuje stosunki społeczne panujące w przedrewolucyjnej Francji. Na plecach starego i wycieńczonego ciężką pracą chłopa siedzą przedstawiciele duchowieństwa oraz arystokracji. Pod ilustracją widnieje napis: „Miejmy nadzieję, że ta zabawa wkrótce się skończy".

styl życia Ludwika XVI i jego małżonki **Marii Antoniny** ostro krytykowali wykształceni przedstawiciele stanu trzeciego.

Niepokoje doprowadziły do rozruchów – do pierwszych doszło w latach 1787–1788 w południowo-wschodniej Francji. Podczas jarmarku w Grenoble (czyt. grenobl) swoje niezadowolenie ze sposobu sprawowania rządów przez króla wyrazili tam m.in. chłopi, atakując żołnierzy dachówkami (wydarzenie to przeszło do historii jako tzw. dzień dachówek). Było to jednak dopiero preludium do tego, co miało nastąpić później. Przeciw polityce monarchy zaczęła protestować także część szlachty i duchowieństwa. Atmosfera w kraju stawała się coraz bardziej napięta. Popularność zyskiwały publikacje pisane w duchu oświeceniowym, w których zwracano uwagę na **prawa człowieka**, a słowo „poddany" zastępowano pojęciem „obywatel". Wzrastały świadomość oraz pozycja stanu trzeciego. Przyczyniła się do tego m.in. praca katolickiego księdza, a zarazem członka loży masońskiej Emmanuela Josepha Sieyèsa (czyt. żozefa sjejesa) *Co to jest stan trzeci?*. Napisał w niej, że dzisiaj ten stan jest jeszcze niczym, ale jutro będzie wszystkim, gdyż stanowi 99% narodu francuskiego. W związku z tym tylko on może decydować o władzy w państwie.

W tych okolicznościach Ludwik XVI zwołał w maju **1789 r.** posiedzenie **Stanów Generalnych**, aby uchwalić nowe podatki. Decyzja ta wywołała ogromne poruszenie we francuskim społeczeństwie. Stan trzeci wierzył, że nadszedł moment, w którym uda mu się wywalczyć prawo do decydowania o losach państwa. Musiał jednak uzyskać przewagę w zgromadzeniu, na co nie chcieli pozwolić przedstawiciele dwóch pozostałych stanów. Ostatecznie w wyniku wyborów udało się ten cel osiągnąć. Do zgromadzenia weszło 600 reprezentantów stanu trzeciego, wśród których ponad połowę stanowili adwokaci, notariusze, lekarze, aptekarze, inżynierowie, uczeni, kupcy, przedsiębiorcy i bankierzy. Większość z nich opowiadała się za zmianami w państwie.

Posiedzenie Stanów Generalnych rozpoczęło się w zaplanowanym terminie w Pałacu Królewskim w Wersalu. Przedstawiciele poszczególnych stanów obradowali oddzielnie, dlatego ksiądz Sieyès zaproponował, aby deputowani stanu trzeciego – jako reprezentanci narodu – ogłosili się **Zgromadzeniem Narodowym**. Ludwik XVI nie miał pewności, jak w tej sytuacji zachowa się armia, więc nie aresztował opozycjonistów. Grał na zwłokę, utrudniając prace Zgromadzenia Narodowego. Pod pretekstem remontu rozkazał zamknąć salę obrad znajdującą się w pałacu, w którym obradowało. Przedstawiciele stanu trzeciego nie rozjechali się jednak do domów, lecz kontynuowali obrady w budynku sąsiadującym z pałacem, przeznaczonym do gry w piłkę. Niebawem przyłączyli się do nich przedstawiciele duchowieństwa oraz szlachty, którym przewodził markiz **Marie Joseph de La Fayette** (czyt. mari żozef de lafajet). Ludwik XVI ustąpił i zgodził się na wspólne obradowanie przedstawicieli wszystkich stanów. W lipcu 1789 r. Zgromadzenie Narodowe ogłosiło się **Zgromadzeniem Konstytucyjnym**, zwanym też **Konstytuantą**. Jego głównym zadaniem miało być stworzenie konstytucji opartej na hasłach oświeceniowych.

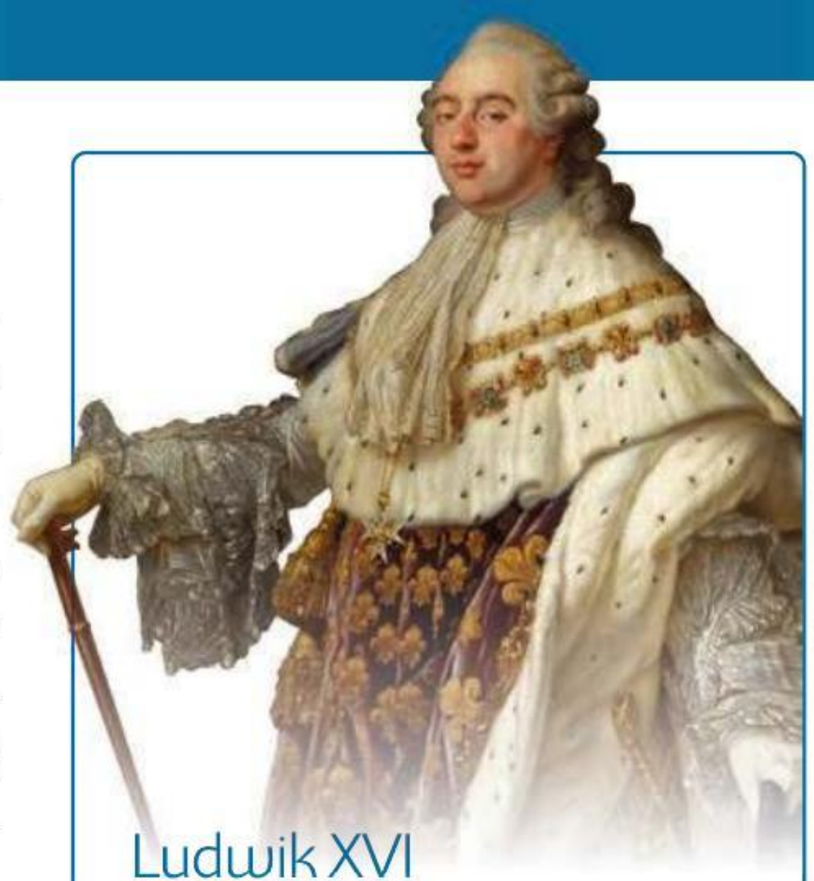

Ludwik XVI

(1754–1793)

Od 1774 r. król Francji, od 1792 r. król Francuzów. Pochodził z dynastii Burbonów. W czasie jego panowania Francja borykała się z potężnymi problemami gospodarczymi i społecznymi. Władca słynął z niezdecydowania i braku chęci przeprowadzenia reform państwowych. W myśl konstytucji z 1791 r. został monarchą konstytucyjnym. Po objęciu rządów jakobini pozbawili go władzy, tytułu i imienia. W 1793 r. jako obywatel Ludwik Kapet został osądzony, a następnie stracony. *Ludwik XVI, król Francji*, fragment obrazu przypisywanego Antoine'owi-François Calletowi (czyt. ontłanowi fransła kaletowi), 1774–1793, Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Z obradami Konstytuanty wiąże się geneza charakterystycznego dla czasów współczesnych podziału miejsc w parlamencie na prawicę i lewicę. Po prawej stronie króla zasiadali reprezentujący szlachtę i duchowieństwo zwolennicy tradycyjnego modelu władzy, a po lewej – przedstawiciele stanu trzeciego domagający się postępowych zmian społecznych.

Praca z materiałami

1. Omów wydźwięk karykatury. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy istnieje związek między sytuacją przedstawioną w **M1** a opisem sytuacji społecznej we Francji zawartym w **M2**. Odpowiedź uzasadnij.

M2 **Emmanuel Joseph Sieyès, *Co to jest stan trzeci?*, 1789 r.**

Plan niniejszej rozprawki jest dość prosty. Mamy sobie zadać trzy pytania:
1⁰ Czym jest stan trzeci? – Wszystkim.
2⁰ Czym był dotychczas w życiu politycznym? – Niczym.
3⁰ Czego żąda? – Ażeby stał się czymś.
[...]
Urzędy publiczne również można wszystkie objąć w obecnym stanie pod tymi czterema ogólnymi określeniami: Szpada, Toga, Kościół i Administracja. Nie trzeba ich szczegółowo rozważać, aby pokazać, że wszędzie w dziewiętnastu dwudziestych składa się na nie stan trzeci, z tą różnicą, że spoczywa na jego barkach wszystko, co jest prawdziwie utrudzające, wszystkie wysiłki, które stan uprzywilejowany wzbrania się wykonywać. Tylko posady zyskowne i zaszczytne są zajęte przez członków stanu uprzywilejowanego. [...]
Bo któż ośmieli się powiedzieć, że stan trzeci nie ma w sobie wszystkiego, czego potrzeba do stanowienia całego narodu? Jest to człowiek mocny i czerstwy, którego ramię jest jeszcze zakute w kajdany. Gdyby odjęto narodowi stan uprzywilejowany, nic by narodowi nie ubyło, coś by mu przybyło. Więc czymże jest stan trzeci? Wszystkim, ale to wszystko spętane jest i uciśnione. Czymże by był on bez stanu uprzywilejowanego? Wszystkim, ale to wszystko wolne byłoby i kwitnące. Nic się bez niego dziać nie może, wszystko działoby się nieskończenie lepiej bez innych. [...]
Cóż to jest naród? Jest to zespół stowarzyszonych, żyjących pod wspólnym prawem i reprezentowany przez to samo ciało prawodawcze.

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 484–486.

Wybuch rewolucji francuskiej

Powołanie do życia Konstytuanty nie zmniejszyło napięć między obozem królewskim a społeczeństwem. Aby opanować sytuację w Paryżu, Ludwik XVI wydał rozkaz otoczenia miasta przez wojsko (cudzoziemskie bataliony posłuszne władcy). Wywołało to poruszenie i zrodziło obawy, że władca będzie dążył do rozwiązania Zgromadzenia Konstytucyjnego siłą. Popularności królowi nie przysporzyło również odwołanie ze stanowiska cenionego i skutecznego ministra finansów Jacques'a Neckera (czyt. żaka nekera). Powszechnie uważano, że po zwolnieniu ministra pogorszy się i tak nie najlepszy stan gospodarki kraju, co wywoła drożyznę i kłopoty z zaopatrzeniem w żywność.

Bunt był tylko kwestią czasu. Na wiecach rozgłaszano plotki o planowanych działaniach rojalistów i króla przeciw ludowi, szeptano o mordowaniu kobiet i dzieci czy zagłodzeniu całego Paryża. W efekcie w lipcu 1789 r. Paryżanie chwycili za broń. Zaczęło się od plądrowania sklepów, magazynów rządowych i klasztorów. **14 lipca 1789 r.** lud i nowo powstała Gwardia Ludowa ruszyli na paryskie koszary, a następnie w kierunku **Bastylii** – więzienia stanowiącego symbol władzy absolutnej. Co ciekawe, w tym czasie nie przebywał tam żaden więzień polityczny (zwolennik oświecenia), a jedynie czterech fałszerzy i złodziei, dwóch umysłowo chorych i jeden uwodziciel mężatek. Po uwolnieniu osadzonych i wymordowaniu załogi lud zaczął burzyć twierdzę. Zdobycie Bastylii uznawane jest za początek **Wielkiej Rewolucji Francuskiej**.

M3 Za panowania Burbonów Bastylię postrzegano jako symbol absolutystycznej władzy, przetrzymywano w niej bowiem wielu przeciwników monarchicznych rządów. Zburzenie Bastylii, ostatniego bastionu absolutyzmu, spowodowało zmianę znaczenia kulturowego tego miejsca. Wydarzenie to stało się symbolem rewolucji francuskiej, kojarzonym z wielkim sukcesem militarnym, mimo że zdobycie twierdzy w 1789 r. nie było wielkim wyzwaniem. Słaba obrona nie stanowiła większej przeszkody dla rozwścieczonego ludu. Hubert Robert (czyt. iber rober), *Bastylia w pierwszych dniach zniszczenia*, 1789 r., Muzeum Carnavalet (czyt. karnawale) w Paryżu.

Na wieść o rozruchach w Paryżu władca wycofał wojska, a Gwardię Ludową polecił przekształcić w Gwardię Narodową. Dowództwo nad nią powierzył La Fayette'owi. Wyraził również zgodę na przywrócenie na stanowisko Neckera, jednak działania te nie uspokoiły tłumów domagających się głębokich zmian społecznych. Wieść o zdobyciu Bastylii szybko dotarła do mieszkańców całego kraju. Na prowincji lud zaczął niszczyć budynki uchodzące za symbol starego porządku (m.in. więzienia, koszary, obiekty rządowe, w których znajdowały się m.in. spisy podatkowe), a urzędników królewskich – zastępować własnymi przedstawicielami.

Deklaracja praw człowieka i obywatela

Rewolucja rozprzestrzeniała się błyskawicznie. Początkowo tylko w dużych miastach, z czasem objęła również wsie – do czego przyczyniło się wydanie przez Konstytuantę ustaw, które zlikwidowały dominującą pozycję polityczną i prawną szlachty. Zniesiono obciążenia chłopów względem panów oraz odebrano szlachcie jej przywileje podatkowe. Wielu przedstawicieli stanu drugiego opuściło Francję, co zwolennikom nowego ładu pozwoliło szerzyć pogłoski, że szlachta wróci do kraju na czele obcych wojsk, by zniszczyć dokonania rewolucji i przywrócić porządek feudalny.

Członkowie Konstytuanty nadal pracowali nad projektem konstytucji. 26 sierpnia **1789 r.** uchwalono **Deklarację praw człowieka i obywatela** – zbiór zasad, na jakich się miała opierać przyszła konstytucja. Zawarte w nim postanowienia dotyczyły kwestii organizacji państwa (m.in. trójpodziału władzy według Monteskiusza) oraz wolności i praw obywatelskich, takich jak: wolność słowa i wyznania, prawo własności, nietykalność osobista, równość wobec prawa i sądów, równy dostęp do stanowisk i urzędów. W tamtych czasach zapisy te miały wywrotowy wydźwięk, a do dziś ich interpretacja jest przedmiotem sporów wśród historyków i polityków. Początkowo Ludwik XVI odmówił zatwierdzenia Deklaracji, ale pod wpływem nacisków społecznych w październiku 1789 r. podpisał dokument. Deklaracja praw człowieka i obywatela została potępiona jako laicko-masońska przez papieża Piusa VI w liście do wiernych z 1791 r. Zawarte w niej prawa człowieka i obywatela nie obejmowały jednak kobiet, dlatego we wrześniu 1791 r. pisarka **Olympe de Gouges** (czyt. olęp de guż) opublikowała **Deklarację praw kobiety i obywatelki**.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, na czym polega różnica między mitem rewolucyjnym Bastylii a prawdą historyczną. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wymień główne założenia Deklaracji praw człowieka i obywatela. **M4**
3. Wskaż punkty Deklaracji praw człowieka i obywatela odwołujące się do głównych haseł oświecenia. **M4**

M4 Deklaracja praw człowieka i obywatela, 1789 r.

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. Różnice społeczne mogą się opierać tylko na użyteczności wobec społeczeństwa.

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. [...]

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu.

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. [...]

Art. 5. Ustawa może zabraniać tylko takiego postępowania, które jest szkodliwe dla społeczeństwa. Nie można zabronić tego, czego nie zabrania ustawa, i nikt nie może być zmuszany do czynienia tego, czego nie nakazuje ustawa. [...]

Art. 7. Żaden człowiek nie może być oskarżony, aresztowany i więziony, jak tylko w wypadkach określonych przez ustawę i z zachowaniem form przez nią przepisanych. [...]

Art. 9. Każdy człowiek jest uważany za niewinnego, dopóki nie został uznany za winnego. [...]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę. [...]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 488–489.

M5 Ustanowienie monarchii konstytucyjnej w 1791 r. nie zadowoliło ani zwolenników absolutyzmu, ani radykalnych rewolucjonistów. Sam Ludwik XVI manewrował między stronami. Ukazuje to karykatura z 1792 r., na której władca został przedstawiony w czerwonej czapce frygijskiej, będącej jednym z symboli rewolucji. Z ust monarchy podczas wznoszenia toastu wydobywa się okrzyk: „Niech żyje naród". W rzeczywistości król założył taki strój jedynie po to, by uśpić czujność zwolenników rewolucji i krwawo się z nimi rozprawić, gdy nadejdzie odpowiedni moment. Ilustracja ze zbiorów Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Konstytucja francuska

Uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela nie zakończyło prac nad konstytucją. W kolejnych miesiącach członkowie Konstytuanty podjęli próby uregulowania sytuacji Kościoła Rzymskokatolickiego. Zdecydowano się na sprzedaż majątków kościelnych, a duchowieństwo próbowano podporządkować państwu na mocy Konstytucji cywilnej kleru. W 1790 r. rozwiązano zakony kontemplacyjne. Polityka wobec Kościoła nie przysporzyła jednak rewolucjonistom popularności, gdyż duchowieństwo cieszyło się poparciem ludu.

Prace nad konstytucją oraz napięta sytuacja społeczna spowodowały, że Francja stała się najbardziej rozpolitykowanym państwem świata. Sprzyjało to powstawaniu **klubów politycznych**, wśród których największe znaczenie zyskali **jakobini** i **kordelierzy**.

Mimo niepokojów społecznych udało się opracować **konstytucję**, która została podpisana przez króla 14 września **1791 r.** Była to druga konstytucja w Europie (po polskiej Konstytucji 3 maja) i trzecia na świecie (po amerykańskiej). Zgodnie z jej postanowieniami Francja stała się **dziedziczną monarchią konstytucyjną**, w której obowiązywał **trójpodział władzy** – na władzę ustawodawczą (Zgromadzenie Prawodawcze zwane Legislatywą), wykonawczą (król i sześciu ministrów) oraz sądowniczą. Na mocy konstytucji utworzono samorządy terytorialne, którym przyznano bardzo szerokie kompetencje. Wprowadzono także wolny rynek oraz zasadę swobodnego rozwoju gospodarczego.

Zasada równości przyjęta w konstytucji nie dotyczyła prawa wyborczego, które było dalekie od współczesnych standardów demokratycznych. Obywatele zostali podzieleni na cztery kategorie, a osoby niemające majątku czy wykształcenia nie otrzymały prawa wyborczego. W rzeczywistości wpływ na wybór władz miało 70% dorosłych mężczyzn, którzy wybierali elektorów. Dopiero spośród nich byli wybierani członkowie Zgromadzenia Prawodawczego. Wybór ograniczył się więc wyłącznie do wąskiego grona elit.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę karykatury i określ, w jakim kręgu powstała – zwolenników czy przeciwników rewolucji. **M5**
2. Scharakteryzuj główne ugrupowania polityczne w czasach rewolucji francuskiej. **M6**
3. Opisz znaczenie jednostek w propagowaniu haseł rewolucji francuskiej. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Siły polityczne okresu rewolucji

Atmosfera panująca we Francji sprzyjała toczeniu sporów politycznych. Deputowani zasiadający w Konstytuancie, a później w Legislatywie zaczęli tworzyć kluby polityczne. Wydawali własne czasopisma i organizowali oddziały na prowincji, a spotkania klubów często się odbywały w kawiarniach.

Największym i zarazem najbardziej radykalnym klubem byli **jakobini**. Ugrupowanie to, którego pełna nazwa brzmi Stowarzyszenie Jakobinów Przyjaciół Wolności i Równości, powstało w 1789 r. Jego członkowie spotykali się w wynajętym refektarzu Klasztoru Dominikanów, który znajdował się przy ulicy św. Jakuba (stąd nazwa jakobini). Dwa lata później w całej Francji funkcjonowało już ponad 1100 klubów jakobińskich. Przywódcami ruchu byli Camille Desmoulins (czyt. kamij demulę), bracia Augustin

		Przywódcy	Program
Klub polityczny	Jakobini	Camille Desmoulins, Antoine Louis Saint-Just, Augustin Robespierre, Maksymilian Robespierre	Zwolennicy radykalnych zmian społecznych. Opowiadali się za silną republiką, kontrolującą życie społeczne i gospodarcze.
	Kordelierzy	Jean-Paul Marat (czyt. żan pol mara), Georges Danton (czyt. żorż dantą)	Radykalna lewica, zwolennicy republiki. Dopuszczali współpracę z jakobinami. Z czasem podzielili się na radykalnych heberystów i umiarkowanych dantonistów.
	Feuillanci (czyt. fejanci)	Marie Joseph de La Fayette	Umiarkowana lewica. Zwolennicy monarchii konstytucyjnej z królem jako władzą wykonawczą. Byli nastawieni antyklerykalnie.
Frakcja polityczna	Żyrondyści	Jacques Brissot (czyt. żak briso)	Umiarkowana lewica. Zwolennicy monarchii konstytucyjnej i rządów parlamentarnych. Opowiadali się za swobodą gospodarczą i religijną.
	Centrum (zwane bagnem)	–	Grupa z największą liczbą przedstawicieli w Legislatywie. Nie przejawiali zbytniej aktywności, przez co o ich głosy zabiegały inne ugrupowania.
	Monarchiści	–	Zwolennicy starego porządku. Opowiadali się za przywróceniem silnej władzy królewskiej.
Siła polityczna	Sankiuloci	–	Radykalna grupa rekrutująca się z najuboższych warstw społecznych. Sprzeciwiali się władzy królewskiej, arystokracji i bogatemu mieszczaństwu (burżuazji). Stanowili zbrojne ramię przywódców rewolucji. Pozostawali pod wpływem jakobinów i kordelierów.

M6 **Tabela nr 1. Kluby, frakcje i siły polityczne w rewolucyjnej Francji**

(czyt. ogistę) i Maksymilian Robespierre (czyt. robespjer) oraz Antoine Louis Saint-Just (czyt. ontłan lui sę żist), nazwany później archaniołem terroru.

Jakobini opowiadali się za scentralizowaną republiką z rządem w Paryżu; za państwem z silną władzą wykonawczą, armią i policją, kontrolującym życie polityczne, społeczne i gospodarcze obywateli, dla których nadrzędną wartością miało być dobro państwa.

Oprócz jakobinów we Francji działały również inne kluby, frakcje i siły polityczne; zostały one przedstawione w **tabeli nr 1**.

M7 Czołowymi postaciami rewolucji francuskiej byli: Maksymilian Robespierre, Georges Danton i Jean-Paul Marat. Mimo że należeli oni do dwóch różnych ugrupowań politycznych, dzięki wspólnej wizji stworzyli w Konwencie Narodowym triumwirat, który miał decydujący wpływ na zachowanie rewolucyjnych tłumów. Szczególną rolę odgrywał Marat – jako dziennikarz swoimi tekstami niejednokrotnie podgrzewał atmosferę. W 1793 r. został zamordowany przez Charlotte Corday (czyt. szarlot korde), zwolenniczkę żyrondystów. Okoliczności jego śmierci sprawiły, że stał się jednym z największych męczenników rewolucji francuskiej. Obraz *Marat* Alfreda Loudeta (czyt. ludeta) z 1882 r. ukazuje scenę rozmowy Robespierra 1, Dantona 2 i Marata 3. Dzieło znajduje się w zbiorach Muzeum Sztuk Pięknych w Marsylii.

Praca z materiałami

1. Omów symboliczne znaczenie, jakie miało dla rewolucjonistów ścięcie Ludwika XVI. Odwołaj się do **M8** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie tereny objęte rewolucją francuską do 1792 r. **M9**

Francja republiką

Sytuacja polityczna we Francji budziła coraz większy niepokój innych państw. Choć niektóre, jak np. Wielka Brytania, początkowo uznały rewolucję za czynnik **osłabiający pozycję Burbonów** na arenie międzynarodowej, to wraz z upływem kolejnych miesięcy zaczęły się obawiać, że nowe idee przedostaną się również na ich terytoria. Przedstawiciele **francuskiej arystokracji**, którzy po rewolucji wyemigrowali, nakłaniali do interwencji rządy obcych mocarstw – przede wszystkim dwór Habsburgów. Ci bowiem, z uwagi na łączące ich z Burbonami więzy krwi (Maria Antonina była siostrą cesarza), mogli być najbardziej zainteresowani rozwiązaniem problemów Francji.

Ostatecznie to nie cesarstwo rozpoczęło wojnę, a sami Francuzi. Wykorzystując propagandowo pogłoski o ewentualnej interwencji wojsk cesarskich, w 1792 r. Zgromadzenie Prawodawcze wypowiedziało wojnę Austrii – „tyranowi znad Dunaju". Rewolucja miała przynieść wyzwolenie Francuzom oraz pozostałym narodom uciskanym przez ich władców. Działania wojenne jednak szybko zweryfikowały optymizm rewolucjonistów. Armia francuska, słabo wyszkolona i źle dowodzona (część oficerów zdecydowała się na przejście na drugą stronę), doznała licznych porażek. Wkrótce do walki u boku Austrii dołączyły Prusy, co sprawiło, że Francuzi znaleźli się w trudnym położeniu.

Odpowiedzialnością za niepowodzenia wojenne zaczęto obarczać króla i arystokratów. Zarzucano im, że w imię zachowania własnej pozycji pragną, aby Francja poniosła klęskę w wojnie. Coraz śmielej poczynali sobie żyrondyści i jakobini, którzy żądali detronizacji Ludwika XVI oraz powołania do życia republiki. W sierpniu 1792 r. władca został aresztowany. W związku z krytyczną sytuacją na froncie po raz pierwszy w Europie podjęto decyzję o ogłoszeniu **powszechnego poboru do wojska**. Na wezwanie licznie odpowiedzieli przedstawiciele najuboższych warstw społecznych, którzy w wojnie dostrzegli realizację idei rewolucyjnych. Wkrótce nadeszły pierwsze sukcesy. We wrześniu **1792 r.** wojska francuskie pokonały armię pruską w **bitwie pod Valmy** (czyt. walmi). Zwycięstwo to skutecznie wykorzystano propagandowo, dzięki czemu udało się zwiększyć zaciąg do wojska.

M8 Ścięcie Ludwika XVI było głośnym wydarzeniem w ówczesnej Europie. Władca, oczekując stracenia, miał się do niego starannie przygotowywać. Podobno czytał przed śmiercią fragmenty *Historii Anglii* Davida Hume'a (czyt. dejwida hjuma) opisujące okoliczności dekapitacji (ścięcia) Karola I. Egzekucja odbyła się na Placu Rewolucji (obecnie Plac Zgody). Szafot ustawiono w bezpośrednim sąsiedztwie obalonego Pomnika Ludwika XV 1. Wydarzenie obserwowały tłumy Francuzów, które ścięcie króla traktowały jako element sprawiedliwości dziejowej. Z kolei król do samego końca powtarzał, że jest niewinny i wybacza swoim oprawcom. Po egzekucji ciało obywatela Ludwika Kapeta, jak pogardliwie nazwano Ludwika XVI po odebraniu mu tytułu królewskiego, zostało pochowane na Cmentarzu św. Magdaleny w Paryżu. Odbyło się to bez honorów, w obecności kilku urzędników państwowych. Rycina z 1794 r. przedstawia ścięcie Ludwika XVI, zbiory Francuskiej Biblioteki Narodowej.

LEGENDA

- główni członkowie koalicji antyfrancuskiej w 1793 r. (także Portugalia)
- tereny objęte chłopskimi powstaniami antykrólewskimi w latach 1789–1792
- tereny objęte powstaniem w Wandei w 1793 r.
- tereny objęte powstaniem antyjakobińskim w 1793 r.
- Niderlandy austriackie zajęte przez Francję w 1794 r.
- miejsce wybuchu rewolucji w 1789 r.
- miejsca wystąpień rewolucyjnych w 1789 r.
- blokada francuskich portów przez brytyjską flotę oraz miejsca desantu
- 1792 miejsce i rok bitwy wygranej przez Francuzów
- 1793 miejsce i rok bitwy przegranej przez Francuzów

W tym czasie coraz większą popularnością cieszył się przywódca jakobinów **Maksymilian Robespierre** (czyt. robespjer), nawołujący do utworzenia republiki i rozprawienia się ze znienawidzonym królem. Cele te osiągnął we wrześniu **1792 r.**, kiedy to Ludwik XVI został odsunięty od władzy, a Francję ogłoszono **republiką**. Zwołano również nowy parlament nazwany Konwentem Narodowym, w którym władzę przejęli radykalnie nastawieni **jakobini**. Zaczęli oni stosować **terror** wobec przeciwników politycznych i wrogów republiki, a za takich uznali przede wszystkim arystokratów. Zdetronizowanego króla postawili przed sądem jako zwykłego obywatela o nazwisku **Ludwik Kapet**. Oskarżony o zdradę stanu, **został skazany na śmierć** i stracony w styczniu 1793 r.

Dyktatura jakobinów – w kierunku radykalizacji

Ścięcie Ludwika XVI odbiło się głośnym echem w całej Europie. Oprócz Austrii i Prus do wojny z Francją przyłączyły się również inne państwa: Wielka Brytania, Zjednoczone Prowincje, Portugalia, Hiszpania oraz księstwa włoskie i niemieckie. Zawiązała się pierwsza **koalicja antyfrancuska**. Mimo że Francja musiała prowadzić działania zbrojne na wielu frontach i że została objęta blokadą morską (co znacznie pogorszyło jej sytuację gospodarczą), wojskom sprzymierzonych nie udało się jej pokonać. Przyczyniły się do tego również zmiany w organizacji armii francuskiej.

Maksymilian Robespierre

(1758–1794)

Francuski adwokat, jeden z przywódców rewolucji stojący na czele klubu jakobinów. Jeszcze w trakcie praktyki adwokackiej zyskał przydomek Nieprzekupny. Podczas rewolucji wszedł w skład Konwentu Narodowego. Po dojściu jakobinów do władzy zwalczał opozycję, stosując terror. Był pomysłodawcą wprowadzenia kultu Istoty Najwyższej jako religii państwowej. Został zgilotynowany po przewrocie termidoriańskim. Fragment portretu Robespierre'a autorstwa anonimowego artysty, ok. 1790 r., Muzeum Carnavalet w Paryżu.

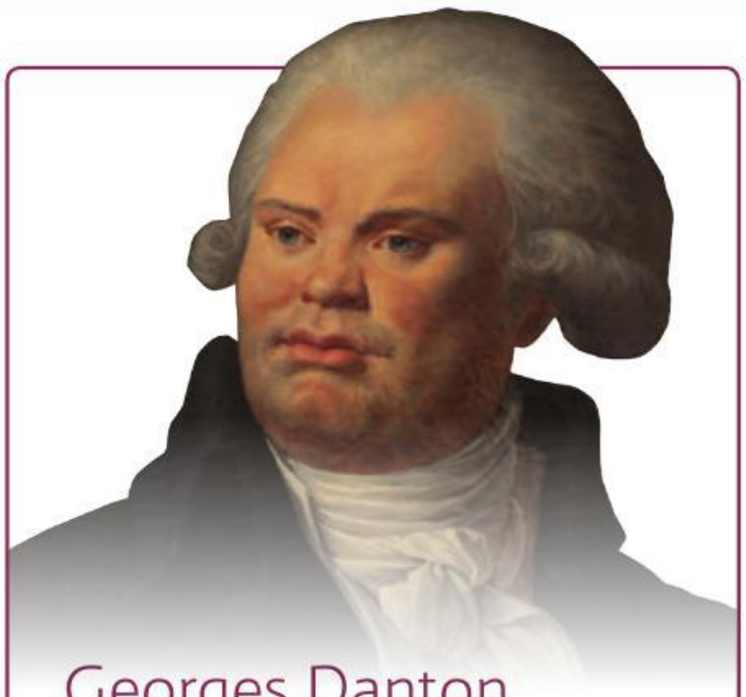

Georges Danton

(1759–1794)

Francuski polityk okresu rewolucji francuskiej, jeden z przywódców klubu kordelierów. Od 1792 r. był ministrem sprawiedliwości, od 1793 r. kierował pracami Komitetu Ocalenia Publicznego. W okresie terroru jakobińskiego został oskarżony o spisek przeciw rządowi i zdradę rewolucji, skazany na śmierć i w 1794 r. zgilotynowany. Portret Georges'a Dantona (fragment) autorstwa anonimowego artysty, 1792 r., Muzeum Carnavalet w Paryżu.

Wezwanie pod broń wszystkich mężczyzn między 18. a 25. rokiem życia, zastosowanie taktyki wojny totalnej oraz rozwój przemysłu zbrojeniowego pozwoliły na stawienie skutecznego oporu.

Winą za niepowodzenia w bitwach obarczono dawnych generałów i na ich miejsce powołano osoby wywodzące się z ludu, którym służba wojskowa dawała szansę na awans społeczny. W kwietniu 1793 r. jakobini utworzyli **Komitet Ocalenia Publicznego**, pełniący w praktyce funkcję rządu. Dominującą rolę odgrywał w nim **Georges Danton**. Wkrótce Komitet ogłosił nową konstytucję, nadającą czynne i bierne prawo wyborcze wszystkim obywatelom (tylko mężczyznom) po 21. roku życia. Państwo zobowiązało się do pomocy biednym oraz wprowadzenia powszechnej oświaty. Konstytucja ta nie weszła jednak w życie.

Po zdobyciu władzy jakobini pozbyli się żyrondystów, którzy do tej pory stanowili większość w parlamencie, a których aresztowano pod zarzutem zdrady. W kolejnych latach rosła liczba osób uznanych za wrogów rewolucji, a ich demaskowaniem zajmował się **Komitet Bezpieczeństwa Powszechnego** zwany też **Trybunałem Rewolucyjnym**. Coraz więcej osób skazanych na śmierć trafiało na gilotynę; 16 października 1793 r. stracono królową Marię Antoninę i członków rodziny królewskiej. W obliczu zagrożenia terrorem rosło grono przeciwników rządów jakobinów. Zaczęły wybuchać lokalne bunty, których ofiarami padali dawni zwolennicy rewolucji. Większość rozruchów została jednak stłumiona w zarodku, a zbuntowane miasta karano wyjątkowo surowo, np. w Lyonie (czyt. ljonie) zamordowano kilka tysięcy osób. Popularne hasło „Wolność, równość, braterstwo" coraz częściej było zastępowane przez radykalnych zwolenników rewolucji hasłem: „Wolność, równość, braterstwo albo śmierć".

Największe i najdłużej trwające **powstanie antyjakobińskie** wybuchło w **Wandei** w marcu **1793 r.** Mieszkańcy tego regionu byli znani w całej Francji z przywiązania do Kościoła i monarchii. Gdy odebrano im religię i króla, zorganizowali Królewską i Katolicką Armię Świętych. Wśród powstańców przeważali chłopi. Ich znakiem rozpoznawczym były noszone na szyjach szkaplerze z czerwonym symbolem Najświętszego Serca Jezusowego. Dołączyli do nich wierni Rzymowi księża katoliccy, którzy nie godzili się na podleganie władzy rewolucyjnej. Chcieli walczyć zbrojnie z siłami antyreligijnej republiki. Pojmanych powstańcy karali śmiercią. Śmierć spotykała także osoby duchowne uznane za wrogów rewolucji w innych częściach Francji, m.in. w Rochefort (czyt. roszfor) w diecezji La Rochelle (czyt. roszel). Do walki z buntownikami władze republiki ściągnęły

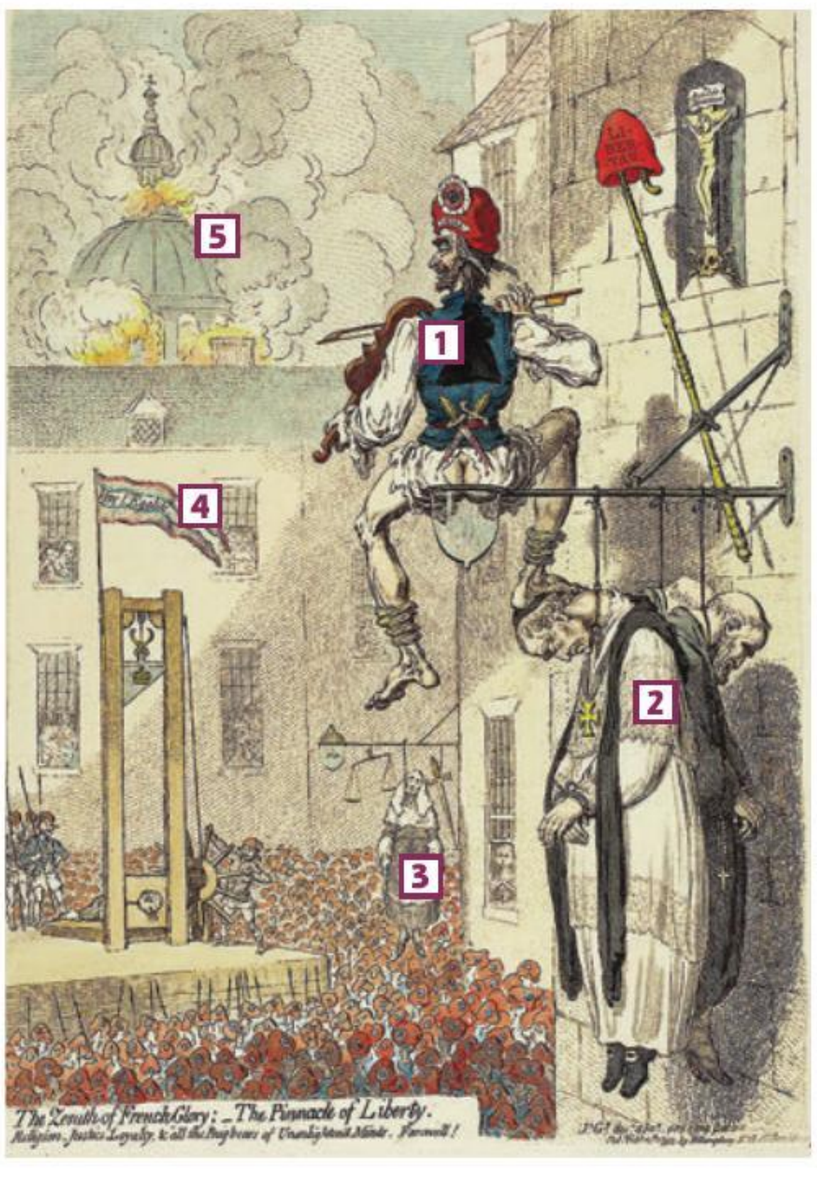

M10 Postępujący terror jakobinów bacznie obserwowała Europa, często krytykując wynaturzone ideały rewolucji francuskiej. Angielska karykatura Jamesa Gillraya (czyt. dżejmsa gilreja) *Szczyt francuskiej chwały* ukazuje okrucieństwa rewolucyjnego terroru. Na pierwszym planie sankiulota **1** w czapce frygijskiej przygląda się egzekucji Ludwika XVI. Tuż obok zwisają ciała pomordowanych duchownych **2** oraz urzędnika **3**. Nad nim widnieją atrybuty: sprawiedliwości (waga) i władzy (miecz). Nad gilotyną powiewa trójkolorowa flaga z napisem „Niech żyje równość" **4**. W tle widać płonący kościół **5**. Autor umieścił pod ilustracją podpis: „Religio, sprawiedliwości, lojalności i inne zmory nieoświeconego umysłu – żegnajcie!". Rycina z ok. 1790 r., Muzeum Brytyjskie w Londynie.

żołnierzy, którzy nie tylko rozprawiali się krwawo z powstańcami, lecz także mordowali dzieci, kobiety i starców, palili wsie i miasteczka oraz niszczyli pola i sady. Powstanie zakończyło się po trzech latach i pozostawiło region prawie doszczętnie zniszczony.

Przewrót termidoriański

W odczuciu jakobinów stosowanie terroru pozwalało trzymać w ryzach wiele grup społecznych. Ich władzę popierało głównie drobnomieszczaństwo, które było najbardziej podatne na radykalne hasła rewolucji. Wkrótce jednak terror stał się także jednym z narzędzi w walce wewnętrznej. Jego ofiarą padł jeden z przywódców rewolucji **Georges Danton** (czyt. żorż dantą), którego oskarżono o spisek przeciw rządowi i zdradę rewolucji, a następnie posłano na szafot. Jakobini głosili dogmat, że w miarę rozwoju rewolucji przybywa jej wrogów, których trzeba eliminować. Rozpoczął się okres **wielkiego terroru**. Zgodnie z postanowieniami dekretu wydanego w 1793 r. osoby oskarżone o wrogość do ludu pozbawiono prawa do obrony, a sąd rewolucyjny mógł wydawać szybkie wyroki bez udziału świadków. W październiku 1793 r. w Paryżu na karę śmierci skazano 51 osób, w maju 1794 r. – już 358, a w czerwcu i lipcu tego roku – 1376. W okresie wielkiego terroru zgilotynowano ok. 14 tys. osób.

Cała władza znajdowała się w rękach jakobinów i ich przywódcy – Robespierre'a. Za najważniejszą kwestię uznał on dokończenie budowy struktur państwowych. Zdając sobie sprawę z siły oddziaływania wiary, chciał zapełnić lukę po odebranej Francuzom religii. Zaproponował więc wprowadzenie kultu metafizycznej Istoty Najwyższej. Konwent Narodowy opracował stosowną uchwałę, w której znalazło się zdanie, że dusza ludzka jest nieśmiertelna. Potępiono agnostycyzm i ateizm; oskarżenie o ten drugi groziło nawet śmiercią. Aby godnie zainaugurować obchody nowego kultu, przygotowano wspaniałą uroczystość w wybudowanym specjalnie na tę okazję amfiteatrze w Paryżu. Oprócz Dnia Istoty Najwyższej obchodzono jeszcze inne święta. Miały one zastąpić chrześcijańskie tradycje, np. zamiast Pierwszej Komunii Świętej obchodzono Święto Młodości.

Jednak w społeczeństwie zaczęło narastać zmęczenie rewolucyjnym napięciem – coraz więcej osób pragnęło spokoju i stabilizacji. Francja powoli wychodziła z kryzysu gospodarczego, umacniała się jej pozycja na arenie międzynarodowej. Z koalicji antyfrancuskiej wycofywały się kolejne państwa. Wiosną **1794 r.** zawiązał się we Francji spisek mający na celu odsunięcie jakobinów od władzy. 28 lipca 1794 r. konspiratorzy pod przewodnictwem wicehrabiego Paula Barrasa (czyt. pola barasa), Jeana Talliena (czyt. żana taljena) i Josepha Fouchégo (czyt. żozefa fuszego) przeprowadzili zamach stanu i aresztowali Robespierre'a. Lud Paryża nie stanął w jego obronie. W ciągu dwóch dni zgilotynowano 21 jakobińskich przywódców, w tym Robespierre'a i Saint-Justa (czyt. sę żista). Wydarzenie nazwano **przewrotem termidoriańskim**, gdyż w kalendarzu rewolucyjnym miesiąc, w którym doszło do zamachu, to *thermidor* (czyt. termidor).

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny objęte powstaniem w Wandei. **M9**
2. Wyjaśnij, na czym polega satyryczny charakter ilustracji. **M10**
3. Opisz, kto – według dekretu o podejrzanych – mógł zostać uznany za wroga rewolucji. **M11**

M11 Dekret o podejrzanych, 1793 r.

1. Niezwłocznie po ogłoszeniu niniejszego dekretu wszystkie osoby podejrzane, znajdujące się na terytorium Republiki, a pozostające jeszcze na wolności, zostaną aresztowane.

2. Za podejrzanych uważa się: 1) wszystkich, którzy przez swoje postępowanie bądź stosunki, bądź wreszcie przez to, że w wypowiedziach swoich okazali się stronnikami tyranii czy feudalizmu albo też nieprzyjaciółmi wolności; 2) wszystkich, którzy nie będą w stanie wykazać [...] swoich źródeł dochodu i nie zdołają udowodnić, iż wypełnili powinności obywatelskie; 3) wszystkich, którym odmówiono wydania świadectw lojalności obywatelskiej; 4) urzędników publicznych zawieszonych lub usuniętych ze stanowisk przez Konwencję Narodową lub przez komisarzy i nieprzywróconych do urzędu; 5) wszystkich pochodzących z byłego stanu szlacheckiego, tj. mężów, żony, ojców, matki, synów, córki, braci, siostry i agentów osób przebywających na emigracji, którzy nie okazali stale swego przywiązania do rewolucji [...].

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 502–503.

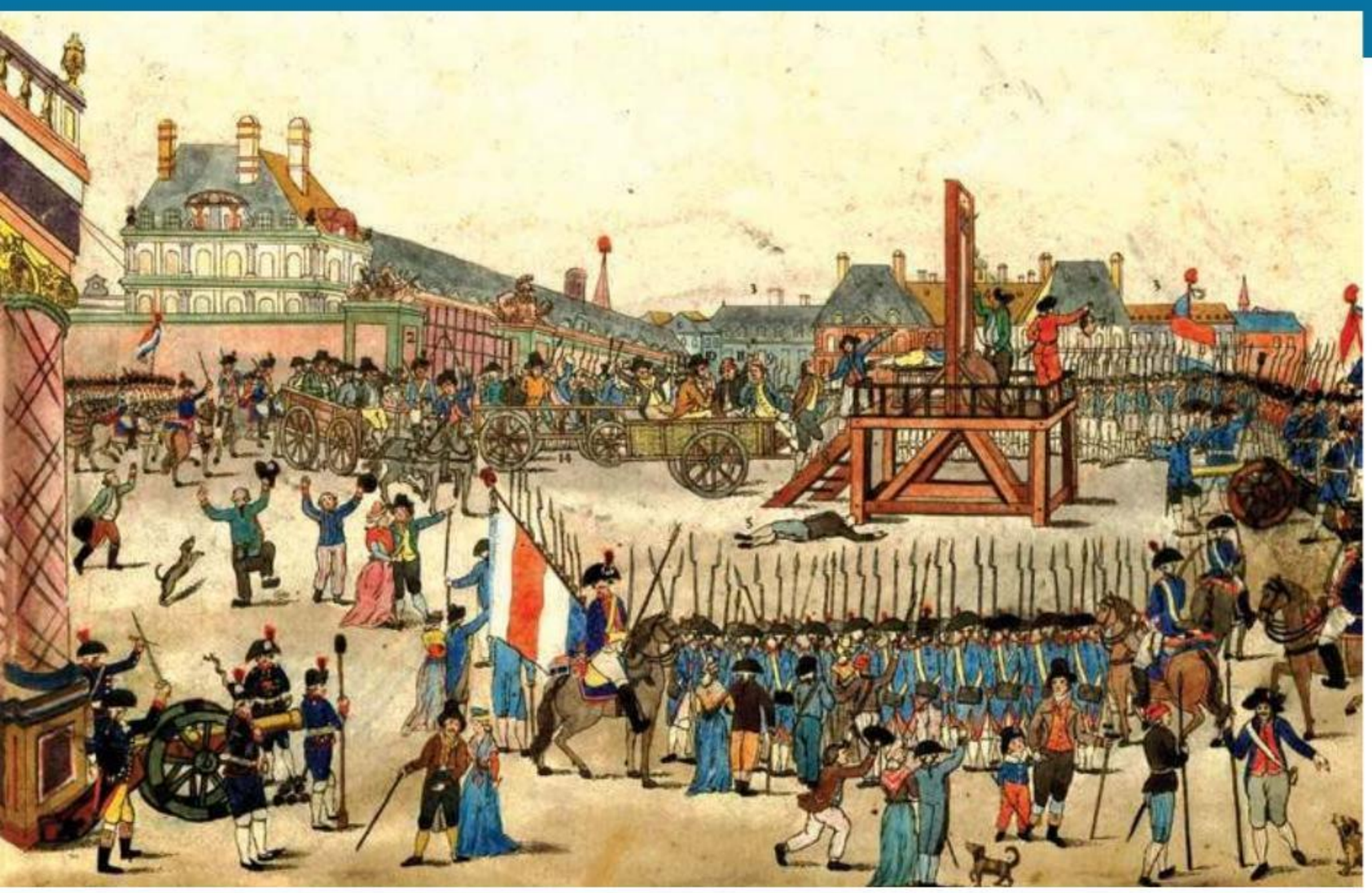

M12 Rewolucja francuska pochłonęła tysiące ofiar. Procesy i egzekucje rzekomych wrogów nowego porządku spopularyzowały gilotynę – narzędzie, które w bardziej „humanitarny" sposób, a przede wszystkim szybciej, miało pozbawiać życia przeciwników politycznych. Pod jej ostrze trafili Ludwik XVI oraz zwolennicy monarchii. Część z nich stanowiły również osoby duchowne, które odmówiły podporządkowania się wymaganiom władzy rewolucyjnej. Los ten spotkał również głównych przywódców rewolucji – Georges'a Dantona i Maksymiliana Robespierre'a. Egzekucja tego ostatniego przyciągnęła na Plac Rewolucji kilka tysięcy osób. Danton, ścięty zaledwie kilka miesięcy przed Robespierre'em, miał powiedzieć: „rewolucja, jak Saturn, pożera własne dzieci". Na pochodzącej z początku XIX w. ilustracji scena ścięcia Maksymiliana Robespierre'a.

Praca z materiałem

1. Rozważ, czy stwierdzenie Dantona, że „rewolucja, jak Saturn, pożera własne dzieci", jest prawdziwe. **M12**

Władzę przejęła **burżuazja**, która cofnęła wiele radykalnych zmian. Zamknięto klub jakobinów, ustał terror, zawieszono kult Istoty Najwyższej, a kierowany przez jakobinów rząd stracił na znaczeniu. W sierpniu 1795 r. uchwalono nową konstytucję. Władzę ustawodawczą przekazano parlamentowi składającemu się z Rady Pięciuset i Rady Starszych. Władzę wykonawczą powierzono pięciu dyrektorom, których wybierano na pięć lat – stąd nazwa **dyrektoriat** określająca okres ich rządów (lata 1795–1799). Jednym z pięciu dyrektorów został Paul Barras, będący jednocześnie dowódcą armii, co sprawiło, że stał się nieformalnym szefem rządu. Dyrektorem był także Emmanuel Joseph Sieyès.

Znaczenie rewolucji francuskiej

Rewolucja francuska była **jednym z najważniejszych wydarzeń w dziejach Europy**. Jej następstwa są widoczne do dziś. Rozpoczęła upadek panującego dotąd niepodzielnie feudalizmu oraz stworzyła możliwość decydowania o losie państwa grupom dotychczas pozbawionym tego prawa. Warto jednak podkreślić, że w pierwszych porewolucyjnych latach Europejczycy, zwłaszcza Francuzi, boleśnie odczuli jej skutki.

Zapoczątkowany przez rewolucję okres wojen, który trwał aż do 1815 r., pochłonął kilka milionów ofiar (w samej Francji – 1,4 mln). Działania zbrojne oraz rewolucja wyniszczająca kraj pod względem ekonomicznym pozostawiły gospodarkę francuską w katastrofalnym stanie. Początkowo nie spełniły się także oczekiwania ludu w kwestii ukształtowania stosunków społecznych – Francją po 1815 r. rządziły te same elity co przed 1789 r. (z wyjątkiem króla). Na zmiany trzeba było poczekać jeszcze kilkanaście lat.

Rewolucja spowodowała rozrost biurokracji, wynikający z konieczności utrzymania licznej armii oraz znalezienia źródeł jej finansowania. Nastąpiło poszerzenie zakresu władzy państwa. Pojęcia społeczne zyskały wyraźne znaczenie polityczne. Powstały wówczas we Francji **podział parlamentu** na prawicę, centrum oraz lewicę przyjął się także w innych krajach i obowiązuje do dziś w państwach demokratycznych. Ponadto w czasach rewolucji powoli zaczęły się rozwijać idee polityczne, które w przyszłości miały dać początek **doktrynom politycznym**: konserwatyzmowi, liberalizmowi i socjalizmowi. Zmarginalizowano rolę religii, rozpoczął się proces rozdziału Kościoła od państwa, co zapoczątkowało laicyzację życia społecznego – najpierw we Francji, a potem w innych (choć nie we wszystkich) państwach europejskich.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw sytuację wewnętrzną we Francji w czasach panowania Ludwika XVI.
2. Opisz przebieg rewolucji francuskiej.
3. Omów sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Francji w okresie rewolucji francuskiej.

Rewolucja francuska
Podsumowanie 32

Przyczyny rewolucji francuskiej

Absolutne rządy Ludwika XVI.
Brak wpływu na losy kraju poszczególnych warstw społecznych – niezwoływanie Stanów Generalnych przez władców.
Idee oświeceniowe – hasła umowy społecznej i prawo obywateli do współrządzenia krajem.
Załamanie się gospodarki po wojnie siedmioletniej.
Klęski nieurodzaju i głodu.
Planowany wzrost podatków – obciążenie stanu trzeciego.

Przebieg rewolucji francuskiej

V 1789 – zwołanie przez Ludwika XVI Stanów Generalnych po ponad 170 latach.
Powołanie Zgromadzenia Narodowego, a następnie przekształcenie go w Konstytuantę.
14 VII 1789 – zdobycie Bastylii – początek rewolucji francuskiej.
VIII 1789 – ogłoszenie Deklaracji praw człowieka i obywatela.
Rozprzestrzenianie się haseł rewolucyjnych w głąb Francji.
1791 – konstytucja francuska i utworzenie monarchii konstytucyjnej.
Główne kluby i frakcje polityczne w okresie rewolucji francuskiej: jakobini, kordelierzy, feuillanci, żyrondyści.
Sankiuloci – radykalna grupa rekrutująca się z najuboższych warstw społecznych, pozostająca pod silnym wpływem jakobinów.
Wojna z Austrią i Prusami – przeciwnikami rewolucji.
1792 – Francja republiką.
1793 – ścięcie Ludwika XVI.
Dyktatura jakobinów. „Wolność, równość, braterstwo albo śmierć".
Powstanie w Wandei zakończone rzezią mieszkańców regionu.
Wielki terror.
1794 – przewrót termidoriański – odsunięcie jakobinów od władzy.
Ścięcie Robespierre'a.
1795–1799 – rządy dyrektoriatu.

Skutki rewolucji francuskiej

Początek upadku feudalizmu.
Dopuszczenie nowych grup społecznych do sprawowania władzy.
Straty ludnościowe.
Katastrofalny stan gospodarki francuskiej.
Podział parlamentu na prawicę, centrum i lewicę.
Proces laicyzacji społeczeństwa.

Polecane publikacje

J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
R. Secher, *Ludobójstwo francusko-francuskie: Wandea – Departament Zemsty*, przeł. M. Miszalski, Wyd. Aletheia, 2015.

33 Rokoko i klasycyzm

poł. XVIII w. – lata 30. XIX w.
klasycyzm w sztuce

Przypomnij

- Jakie były cechy charakterystyczne baroku?

Cel lekcji

- Poznam główne elementy klasycyzmu.

Po lekcji

- Wyjaśniam, jakie czynniki wpłynęły na pojawienie się nowego stylu w sztuce.
- Charakteryzuję architekturę, malarstwo i muzykę w okresie klasycyzmu.
- Wymieniam głównych twórców klasycystycznych.

Narodziny nowego stylu – klasycyzmu

Do połowy XVIII w. w sztuce nadal dominowała estetyka barokowa, którą w jej ostatniej fazie zwykło się określać jako **rokoko**. Nazwa prądu pochodzi od francuskiego słowa *rocaille* (czyt. rokaj) oznaczającego niesymetryczny ornament ze stylizowanych muszli. W twórczości tego okresu często się pojawiały kwiaty, wodorosty, płomienie czy motywy egzotyczne. Nurt ten był także widoczny w zdobnictwie mebli i dekoracji wnętrz – w salach umieszczano lustra i rzeźbione w drewnie panele ścienne.

Wraz z rozprzestrzenianiem się haseł oświeceniowych rokoko coraz częściej krytykowano. Widziano w nim przejaw przepychu związanego z arystokratycznym stylem życia. Jeden z głównych myślicieli oświecenia Denis Diderot (czyt. deni didero) uważał, że rokoko jako sztuka uprawiana tylko dla przyjemności jest czymś niestosownym. Postulował, aby dzieła artystów realizowały **cele dydaktyczne** oraz **moralizatorskie**, kształtując właściwe poglądy i postawy u swych odbiorców.

Oświeceniowi myśliciele występowali przeciw barokowemu bogactwu kontrastów i przepychowi ornamentyki, skłaniając się ku geometrycznej, pozbawionej ozdobników formie. Zwracali uwagę, że sztuka powinna się cechować **harmonią i symetrią**, które dadzą odbiorcy poczucie spokoju, równowagi i powagi. Uznali, że w przeszłości postulaty te najlepiej zostały spełnione w **antyku**. Dzięki temu na nowo odkryto zapomnianą w Europie kulturę starożytnych Greków i Rzymian. Tak powstał nowy kierunek w sztuce nazwany **klasycyzmem** lub **neoklasycyzmem**. Nie był to jednak termin stosowany przez ludzi oświecenia. Oni zwykli mawiać, że jest to **„styl prawdziwy”**. Jego początek datuje się na połowę XVIII w., a koniec – na lata 30. XIX stulecia. Klasycyzm w drugiej połowie XVIII w. rozprzestrzenił się w większości krajów europejskich. Centrum znajdowało się we **Francji** – oddziaływanie tego kraju na rozwój kultury i sztuki klasycystycznej był tak silny, że okres ten zyskał nazwę „Europy francuskiej”.

Klasycyzm (neoklasycyzm)

Nurt w sztuce powstały w połowie XVIII w. jako opozycja do pełnej przepychu sztuki barokowej. Stylistyka klasycystyczna nawiązywała do antyku, w którym upatrywano idealnego piękna. Oprócz estetyki istotną rolę odgrywały kwestie dydaktyczne i utylitarne (użytkowe) dzieł. Koniec klasycyzmu jest trudny do ustalenia, gdyż nurt ten od końca XVIII w. był wypierany przez romantyzm. Uważa się, że klasycyzm zanikł w latach 30. XIX w.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jakim celu prowadzono pierwsze prace archeologiczne w Herkulanum i Pompejach. **M1**

Powrót do antyku

Duży wpływ na ponowne zainteresowanie się sztuką starożytnych Greków i Rzymian miały **prace wykopaliskowe** (archeologiczne) prowadzone od początku XVIII w. we Włoszech w antycznych miastach zniszczonych przez wybuch Wezuwiusza. W 1709 r. podczas kopania studni w **Herkulanum** przypadkowo natrafiono na scenę starożytnego teatru. W następnych latach odkryto kolejne budowle, m.in. Willę Papirusów. W 1748 r. zaczęto również prace archeologiczne w **Pompejach**. Europę szybko obiegła wieść o odkryciach. Stały się one impulsem do zwrotu ku antykowi i źródłem inspiracji dla artystów, pisarzy oraz kolekcjonerów.

W powrocie do antyku upatrywano możliwości uzdrowienia sztuki. Artyści, archeolodzy, podróżnicy i kolekcjonerzy, zachęcani m.in. przez papieży do prowadzenia prac wykopaliskowych i tworzenia dokumentacji, udawali się do Włoch, gdzie powstawały wspaniałe kolekcje dzieł antycznych. Do badania spuścizny starożytnej nawoływał m.in. jej wybitny znawca, niemiecki historyk sztuki Johann Joachim Winckelmann (czyt. winkelman). W swoich publikacjach postulował potrzebę wznowienia studiów nad antykiem, a także przybliżał efekty odkryć archeologicznych w Herkulanum i Pompejach. W 1764 r. opublikował *Dzieje sztuki starożytnej* – jedną z najważniejszych prac w dziedzinie historii sztuki. Wydanie tej książki uważa się za symboliczną datę narodzin klasycyzmu. Zafascynowany odkryciami i kulturą starożytną Winckelmann, a także inni badacze oprowadzali turystów po Pompejach i Herkulanum. Na nowo odkryto w Europie zapomnianą kulturę starożytną Grecji i Rzymu.

M1 Prace archeologiczne w Herkulanum i Pompejach podjęto głównie z inicjatywy władcy Neapolu, późniejszego króla Hiszpanii Karola III Burbona. Władca, decydując o rozpoczęciu wykopalisk, kierował się pobudkami osobistymi, a nie chęcią ochrony zabytków i zachowania ich dla potomnych. Miał on bowiem jedną z największych w Europie kolekcji dzieł sztuki, którą mógł się chwalić wśród innych władców. Do lat 60. XVIII w. prace archeologiczne prowadzone w tych dwóch miastach były objęte monopolem dworskim. Odwiedzający Włochy podróżnicy mieli nawet zakaz sporządzania rysunków. Sam król traktował antyczne dzieła sztuki bardzo selektywnie i lekceważąco. Do swojej kolekcji wybierał najładniejsze i najcenniejsze okazy, pozostałe zaś nakazywał niszczyć. Wkrótce zrezygnował jednak z samodzielnej eksploracji starożytnych wykopalisk, gdy opinia publiczna – zachęcona działalnością popularyzatorską Winckelmanna – zaczęła się domagać powszechniejszego dostępu do prac archeologicznych. Grafika z 1788 r. ukazuje ruiny antycznego miasta w Pompejach już jako miejsce otwarte dla zwiedzających. Louis Jean Desprez (czyt. lui żan depre), *Widok na Świątynię Bogini Izydy w Pompejach*.

Wykroczono również poza Stary Kontynent – badaniami została objęta cywilizacja starożytnego **Egiptu**. Do zainteresowania przeszłością tego kraju przyczynił się trwający tam konflikt między Francją a Wielką Brytanią (zob. s. 425). Wraz z armią francuską do Egiptu przybyła ekipa uczonych, którzy zbadali, opisali i sporządzili szkice zabytków starożytnej kultury egipskiej. Wkrótce moda na antyk zapanowała także w środowisku malarzy i rzeźbiarzy.

Architektura

Zmiany trendów w sztuce były najbardziej zauważalne w architekturze. Powstające budynki o spokojnych i symetrycznych kształtach zdobiono popularnymi w antyku kolumnadami oraz frontonami (trójkątnymi szczytami). Znów wznoszono budowle na **planach koła lub kwadratu**. W architekturze sakralnej projektanci coraz częściej stosowali rotundę. Ogromne zmiany zaszły w urbanistyce – wraz z rozwojem miast coraz większą wagę zyskiwały **funkcjonalność i wygoda mieszkańców**. W wielu miejscowościach np. wyburzano mury miejskie, a także przenoszono przykościelne cmentarze jak najdalej od centrum.

Jednym z pierwszych budynków w stylu klasycystycznym był **pałac w Casercie** (czyt. kazercie) we Włoszech. Jego wznoszenie, rozpoczęte w 1752 r. na polecenie króla Neapolu Karola III, ukończono dopiero po 28 latach. Powstał nie tylko największy pałac, lecz także najprawdopodobniej najokazalszy budynek XVIII-wiecznej Europy. Znajdowało się w nim ponad 1200 sal, wiele przestronnych klatek schodowych i wspaniale wyposażonych pokoi – a wszystko to w ubogim miasteczku.

We Francji ogromny wpływ na propagowanie sztuki klasycystycznej miała faworyta króla Ludwika XV **markiza de Pompadour** (czyt. de pąpadur). Była ona protektorką wielu artystów i filozofów; pomogła rozwinąć talent i rozpocząć karierę m.in. swojemu bratu. Wysłała go do Włoch, aby zdobył doświadczenie i wiedzę. Abel-François Poisson de Vandières (czyt. fransła płasą de wandjer) wraz z grupą towarzyszących mu artystów spędził tam dwa lata. Po powrocie do ojczyzny został mianowany dyrektorem Gmachów, Sztuk, Akademii, Ogrodów i Manufaktur Królewskich. Piastując to stanowisko, zainicjował zwrot sztuki francuskiej do antyku i w efekcie – rozwój klasycyzmu we Francji.

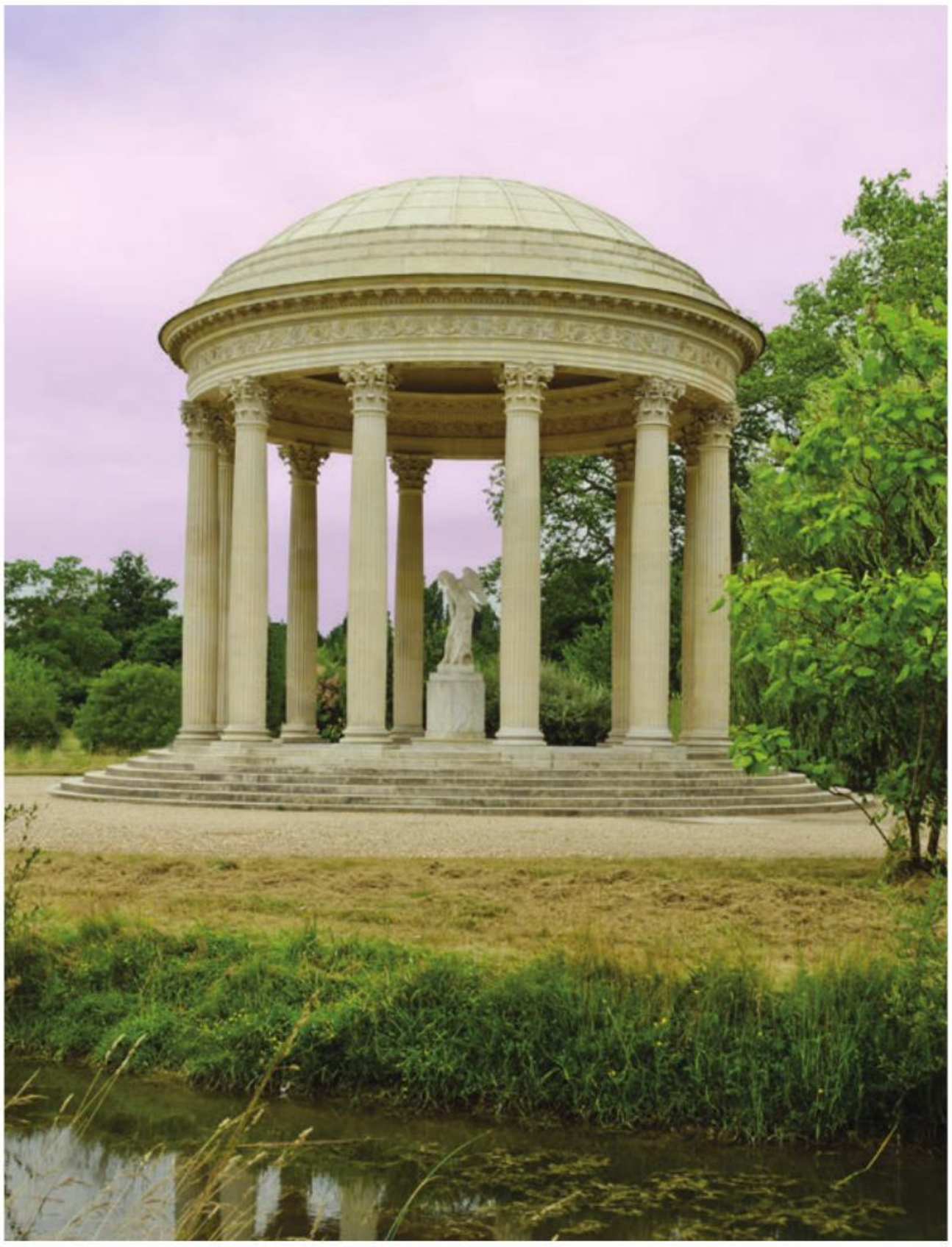

M2 Jednym z przykładów architektury klasycystycznej jest wzniesiona z polecenia królowej Francji Marii Antoniny w 1778 r. Świątynia Miłości zaprojektowana najprawdopodobniej przez francuskiego architekta Richarda Mique'a (czyt. riszarda mika), który był odpowiedzialny za wybudowanie w sąsiedztwie pałacyku królowej w Petit Trianon (czyt. peti trjaną) Wioski Królowej. Swoją konstrukcją budowla nawiązywała do antycznych świątyń. Na dwunastu korynckich kolumnach spoczywa niewielka kopuła. W środku znajduje się posąg rzymskiego boga miłości Amora.

Artystą wspierającym zmiany był architekt Jacques François Blondel (czyt. żak fransła blądel), profesor Królewskiej Akademii Architektury w Paryżu, autor klasycystycznych projektów ratusza i parlamentu w Metzu (czyt. mecu) oraz regulacji układu urbanistycznego Strasburga (czyt. sztrazburga). Inne ważne obiekty tego okresu to Plac Ludwika XV w Paryżu (dzisiejszy Plac Zgody) oraz szkoła wojskowa.

W stylu klasycyzmu budowano również poza Paryżem. Zakrojone na wielką skalę prace urbanistyczne prowadzono m.in. w Bordeaux (czyt. bordo), Dijon (czyt. diżą) i Rouen (czyt. ruą), gdzie wznoszono nowe ratusze, teatry, mosty, szpitale, fontanny i łuki triumfalne. Wytyczano rozległe place, na których stawiano posągi monarchy, a fortyfikacje miejskie przekształcano w promenady i parki. Wielu francuskich architektów decydowało się również na pracę za granicą. Jeden z nich zaprojektował Pałac Peterhof w pobliżu Sankt Petersburga w Rosji, a inny – fasady siedziby Akademii Sztuk Pięknych i Małego Ermitażu w tym mieście.

W Wielkiej Brytanii działał architekt i dekorator Robert Adam, który największą sławą cieszył się w latach 1765–1775. Zaprojektował i wzniósł wówczas wiele prywatnych rezydencji w Londynie, m.in. Wynn House (czyt. łyn hałs) i Home House (czyt. hołm hałs). Innym znanym na Wyspach Brytyjskich architektem był William Chambers (czyt. łyliam czembers), budowniczy m.in. świątyni buddyjskiej w miejscowości Kew (czyt. kju) koło Londynu.

Fascynacja antykiem ogarnęła nie tylko Europę. Architektura klasycyzmu pojawiła się również w Stanach Zjednoczonych. Prezydent Thomas Jefferson (czyt. tomas dżeferson) zamówił projekt gmachu Kapitolu w Richmond (czyt. riczmond) u francuskiego architekta Charles'a-Louisa Clérisseau (czyt. szarla luisa kleriso). Projekt **Kapitolu w Waszyngtonie** opracował również Francuz Étienne-Sulpice Hallet (czyt. etjen sulpis ale), lecz zrealizował go Anglik William Thornton (czyt. łyliam tornton).

Praca z materiałami

1. Wymień cechy charakterystyczne architektury klasycystycznej. Wykorzystaj **M2**, **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów wpływ mecenatu na rozwój klasycyzmu. **M1**, **M2**, **M3**

M3 Zamek w Menars (czyt. menar) swoją formę zawdzięcza markizie de Pompadour, która stała się właścicielką tego budynku w 1760 r. Wtedy też zleciła jego przebudowę w duchu klasycystycznym. Renowacja była jedną z najdroższych w historii. Już na samym początku pochłonęła 1 mln liwrów oraz diamentową biżuterię markizy. Za projekt odpowiadał Ange-Jacques (czyt. ąż żak) Gabriel, autor m.in. pałacyku w Petit Trianon. Do pierwotnej bryły pawilonu dobudował dwa symetryczne skrzydła. Po śmierci madame de Pompadour zamek przeszedł w ręce jej brata, który kontynuował jego przebudowę w duchu klasycystycznym.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób malarstwo klasycystyczne odwoływało się do wydarzeń historycznych. **M4**, **M5**
2. Omów realizację kanonu sztuki klasycystycznej w XVIII-wiecznym malarstwie na przykładzie obrazu *Przysięga Horacjuszy*. Wykorzystaj **M5** oraz wiedzę pozaźródłową.

Malarstwo

W XVIII w. zaczęto postrzegać człowieka jako istotę społeczną, co znalazło odzwierciedlenie w popularności **malarstwa portretowego**. Do najbardziej znanych ówczesnych francuskich portrecistów należał Jean-Baptiste Siméon Chardin (czyt. żan batist simeą szardę). Na uwagę zasługują jego obrazy *Autoportret w okularach* (1771 r.) i *Portret pani Chardin* (1775 r.) – ukazujący żonę artysty jako skromną mieszczkę, wyraźnie pogodzoną ze starością i śmiercią. Chardin za pomocą pędzla potrafił uchwycić związek między człowiekiem a otaczającymi go przedmiotami. Przedstawiał prawie wyłącznie sceny we wnętrzach oraz martwą naturę. Sławę przyniósł mu namalowany w wieku 26 lat obraz *Płaszczka* (ok. 1725–1726). Umiejętnie operując światłem, umiał też wiernie oddać czerwoną barwę krwistego mięsa (*Martwa natura z kawałkiem mięsa*, 1730 r.).

W Anglii sławę zyskał **Joshua Reynolds** (czyt. dżoszła rejnoldz), który malował głównie przedstawicieli arystokracji. Portrety jego autorstwa to m.in.: *Georgiana, hrabina Spencer, z córką* (czyt. dżordżijana spenser; 1762 r.), *Lady Cockburn i jej trzej najstarsi synowie* (czyt. lejdi kokbern; 1773 r.), *Mrs. Siddons jako muza tragedii* (czyt. misyz sydns; 1789 r.). Jednak za najbardziej znaczący uznaje się obraz *Lord Heathfield, gubernator Gibraltaru* (czyt. hitfild; 1787 r.).

Drugi wybity angielski portrecista XVIII w. to **Thomas Gainsborough** (czyt. tomas gejnzboro). Był zdania, że portret jest tym piękniejszy, im wierniej odwzorowuje ukazane postacie. Dlatego starał się im nadać naturalny wygląd, jak m.in. w dziele *Państwo Andrews* (czyt. endrjus; 1748–1750). Gainsborough zdobył uznanie również jako pejzażysta. Jego obrazy cechowała bogata kolorystyka, czego przykładem są *Błękitny chłopiec* (ok. 1770 r.) i *Poranny spacer* (1785 r.).

Bujnie rozwinęło się **malarstwo historyczne**, które – zgodnie z hasłami oświecenia – miało propagować takie wartości, jak: naród, ojczyzna i cnota. Za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tego nurtu uważa się francuskiego artystę **Jacques'a-Louisa** (czyt. żaka luisa) **Davida** – autora *Przysięgi Horacjuszy* (1784 r.). Jego najsłynniejsze prace powstały na zlecenie Napoleona Bonaparte. Z tego okresu pochodzą: *Napoleon przekraczający Przełęcz św. Bernarda* (1800–1801), *Koronacja Napoleona* (1806 r.) i *Rozdanie orłów na sztandary* (1808–1810). David wywarł bardzo silny wpływ na malarstwo francuskie i belgijskie. Miał ponad 400 uczniów, w tym Polaka Antoniego Brodowskiego.

W XVIII w. w całej Europie narodziła się **moda na kolekcjonowanie obrazów** i innych dzieł sztuki. Dzięki temu, że rozszerzył się krąg klientów i powstał rynek na tego typu usługi oraz towary, wzrósł prestiż twórców. Coraz więcej z nich mogło się utrzymywać wyłącznie ze sprzedaży własnych obrazów czy rzeźb.

M4 Joshua Reynolds sportretował bohatera obrony Gibraltaru z lat 1779–1783 George'a (czyt. dżordża) Augustusa Eliotta, lorda Heathfield. Artysta ukazał jego postać na tle Cieśniny Gibraltarskiej oraz dymiącej twierdzy. Niedawnego przebiegu walk można się domyślać po namalowanych w tle armatach. Lord Heathfield został przedstawiony jako starszy mężczyzna. Jego twarz wyraża zmęczenie – efekt trudów czteroletniego oblężenia. Obrona Gibraltaru była wielkim sukcesem generała, gdyż zdołał on odeprzeć atak zdecydowanie liczniejszych sił hiszpańskich i francuskich. W dłoniach bohater walk trzyma klucz do twierdzy, której gubernatorem został mianowany po zwycięstwie. *Lord Heathfield, gubernator Gibraltaru*, 1787 r., zbiory Galerii Narodowej w Londynie.

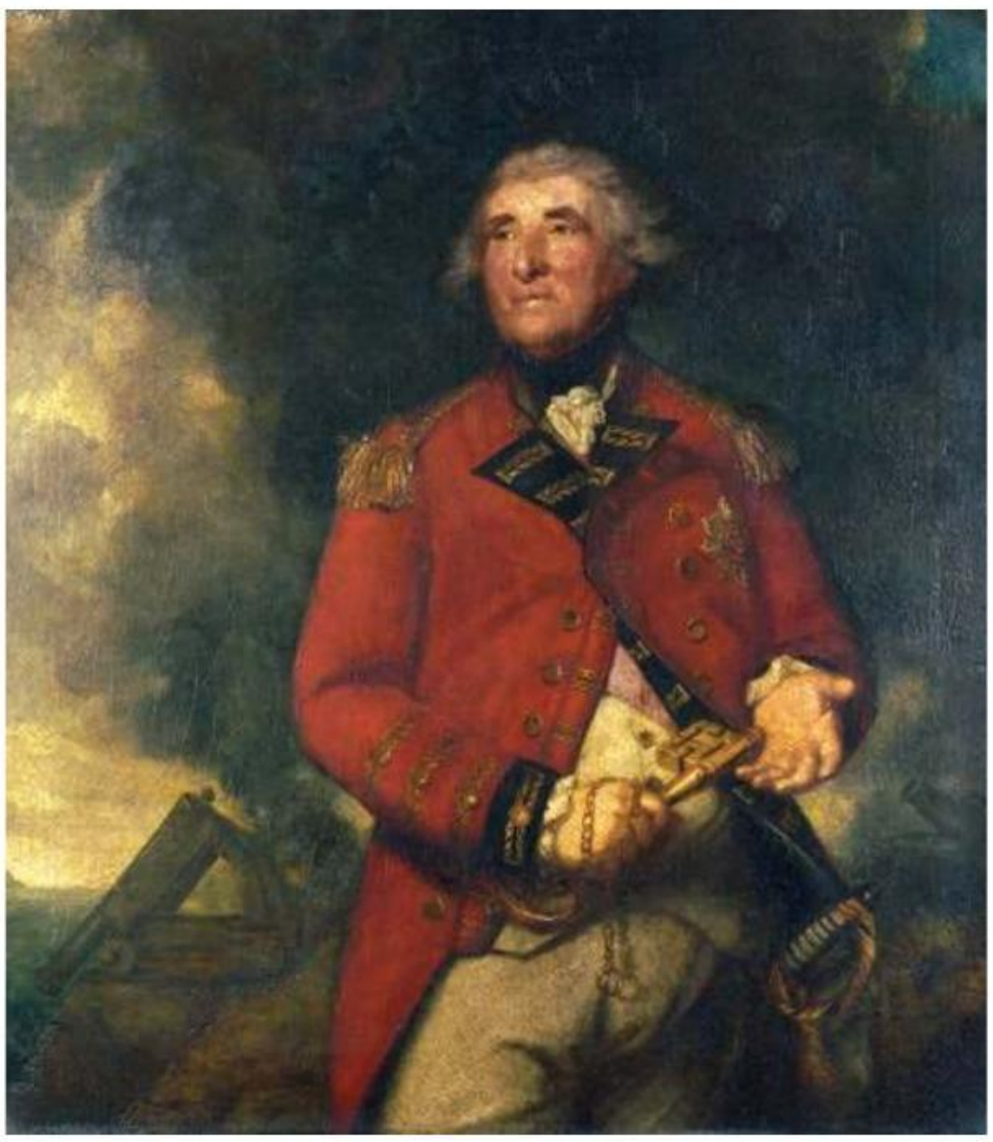

Rzeźba i sztuka użytkowa

Do najwybitniejszych rzeźbiarzy klasycystycznych należał **Jean-Antoine Houdon** (czyt. żan ontłan udą), który na zamówienie carycy Katarzyny II wykonał słynny, przepełniony zmysłowością posąg ***Diany łowczyni*** (1780 r.). Odwagę tego twórcy w realistycznym przedstawianiu ludzkiego ciała można też zauważyć w rzeźbach *Zima* (1783 r.) i *Lato* (1785 r.). Innym cenionym rzeźbiarzem był **Jean-Baptiste Pigalle** (czyt. żan batist pigal). Jego najbardziej znane dzieło – grobowiec księcia Maurycego Saskiego znajdujący się w Kościele św. Tomasza w Strasburgu (1777 r.) – łączy barokową dynamikę z dostojeństwem klasycyzmu.

Nowe trendy ujawniły się także wśród wytwórców **mebli artystycznych**. Okres panowania Ludwika XV stał się złotym wiekiem francuskiego meblarstwa. Nigdy wcześniej sprzęty domowe nie były tak wykwintne i bogato zdobione, wyszukane oraz wykonane z ogromną starannością i gustem. Do najsławniejszych francuskich projektantów i wykonawców mebli (zwanych ebenistami) należeli pochodzący z Niemiec Jean-François Oeben (czyt. żan fransła eben) i Jean-Henri Riesener (czyt. żan ąri rizner). Ich najbardziej znane wspólne dzieło to biurko dla Ludwika XV. Prace nad nim rozpoczął Oeben w 1760 r. (zastosował wynaleziony przez siebie żaluzjowy system zamykania blatu), a Riesener dokończył dziewięć lat później.

M5 Pochodzący z 1784 r. obraz Jacques'a-Louisa Davida *Przysięga Horacjuszy* jest przykładem malarstwa historycznego. Artysta doskonale wpisał się w kanony stylu klasycystycznego. Przemyślana kompozycja, dokładne ukazanie anatomii postaci, wykorzystanie perspektywy oraz odwołanie się do motywów antycznych sprawiły, że obraz spotkał się z pozytywną reakcją odbiorców. David jego tematem uczynił jedną z legend zaczerpniętych z dzieła Tytusa Liwiusza *Od założenia Miasta*. Przysięga złożona ojcu 1 przez trzech braci Horacjuszy 2 w trakcie wojny Rzymu z miastem Alba Longa stała się w przedrewolucyjnej Francji symbolem patriotyzmu i cnót obywatelskich. Po prawej stronie obrazu artysta namalował zatroskane kobiety. Jedna z nich 3, ubrana na biało siostra Horacjuszy, rozpacza, ponieważ jej narzeczony wywodzi się ze znienawidzonego rodu z miasta Alba Longa. Według legendy miała zostać zgładzona przez brata, który nie mógł się pogodzić z tym, że siostra opłakuje wroga ojczyzny. Obraz znajduje się w zbiorach Muzeum Luwr w Paryżu.

M6 XVIII w. to okres rozwoju sztuki użytkowej. Oprócz bogato zdobionych mebli oraz wytworów kowalstwa artystycznego w pałacach arystokratów pojawiły się również wyjątkowe przedmioty codziennego użytku. Wiele z nich było związanych z rosnącym zapotrzebowaniem społeczeństwa ówczesnej Europy na używki. Przykładem takiego przedmiotu jest srebrny dzbanek do kawy z 1757 r. wykonany przez francuskiego złotnika François-Thomasa Germaina. Naczynie wchodziło w skład wielkiego serwisu stołowego zamówionego przez króla Portugalii Józefa I. Dzbanek ozdabiają motywy roślinne w postaci liści i owoców kawowca. Zabytek znajduje się w Metropolitalnym Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Praca z materiałem

1. Omów rozwój sztuki użytkowej w XVIII w. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, do którego nurtu sztuki XVIII-wiecznej nawiązuje swoją stylistyką dzbanek do kawy wykonany przez Germaina. Wykorzystaj **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.

Wspaniale rozwinęło się **kowalstwo artystyczne**, czego przykładem są m.in. kute kraty na Placu Stanisława w Nancy (czyt. nans-i), oraz **złotnictwo**, o którego wysokim poziomie świadczą np. wyroby znanego w całej Europie François-Thomasa Germaina (czyt. fransła tomasa żermena). Ludwik XV, aby zdobyć pieniądze na zapełnienie skarbca, zarządził w 1759 r. przetapianie złotych i srebrnych serwisów stołowych, dlatego te najbardziej kompletne można obecnie spotkać poza granicami Francji, m.in. w muzeach Rosji. Brak naczyń z metali szlachetnych spowodował, że do podawania posiłków zaczęto wykorzystywać znacznie tańsze w produkcji zastawy fajansowe. Wiele z nich – dzięki wzornictwu, kolorystyce i sposobowi wykonania – miało imitować niezwykle drogą i nie dla każdego w Europie dostępną porcelanę. Dzięki zapotrzebowaniu na fajans powstały jego wytwórnie w Nevers (czyt. newer), Marsylii oraz Strasburgu.

Muzyka

Klasycyzm w muzyce pojawił się w drugiej połowie XVIII stulecia i trwał do pierwszych dziesięcioleci XIX w. Kompozytorzy przestali stosować skomplikowane techniki polifoniczne i w zamian tworzyli prostszą muzykę homofoniczną. W tym czasie nastąpił również rozkwit muzyki instrumentalnej. Najczęściej powstawały ronda (formy instrumentalne z refrenem i kupletami) oraz sonaty (czteroczęściowe formy instrumentalne).

Najważniejszym punktem na muzycznej mapie Europy stał się Wiedeń, w którym działali trzej wybitni kompozytorzy: **Joseph Haydn** (czyt. jozef hajdn), autor *Symfonii Pożegnalnej*, **Ludwig van Beethoven** (czyt. betowen), znany dzięki licznym symfoniom (w tym najpopularniejszej do dziś *IX Symfonii d-moll*) i Wolfgang Amadeusz Mozart. Nazywa się ich często klasykami wiedeńskimi.

Wolfgang Amadeusz Mozart (czyt. mocart; 1756–1791) – austriacki kompozytor i wirtuoz instrumentów klawiszowych – uznawany jest za jednego z najwybitniejszych twórców w historii muzyki. Od piątego roku życia uczył się gry na klawesynie pod kierunkiem swego ojca i kompozytora Leopolda Mozarta. Wraz z nim i starszą o kilka lat siostrą zaczął koncertować w Europie już w 1762 r., czyli w wieku zaledwie sześciu lat. Dwa lata później zagrał w Wersalu dla Ludwika XV i w Pałacu Buckingham (czyt. bakingem) dla króla Jerzego III.

Mozart, który zmarł w wieku niespełna 36 lat, skomponował kilkaset utworów, w tym po kilkadziesiąt symfonii, koncertów fortepianowych, skrzypcowych i na inne instrumenty solowe oraz wiele utworów religijnych, m.in. mszy. Najchętniej pisał opery (pozostawił ich 13), z których wiele do dziś znajduje się w repertuarze wszystkich teatrów operowych świata. Do najbardziej znanych i popularnych należą: *Wesele Figara*, *Czarodziejski flet*, *Uprowadzenie z seraju* i *Così* (czyt. kos-i) *fan tutte*. Jako jeden z pierwszych wielkich kompozytorów tworzył także muzykę rozrywkową – jest autorem słynnej serenady *Eine kleine Nachtmusik* (czyt. ajne klajne nachtmuz-ik).

Rokoko i klasycyzm

33 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw przyczyny odejścia twórców od baroku.

2. Scharakteryzuj architekturę klasycystyczną.

3. Wyjaśnij, w jaki sposób sztuka klasycystyczna odzwierciedlała idee oświeceniowe.

Narodziny klasycyzmu

Rokoko – nurt w sztuce stanowiący ostatnią fazę sztuki barokowej.
Odejście od uprawianej jedynie dla przyjemności i pełnej przepychu sztuki barokowej.
Klasycyzm (neoklasycyzm) – styl w sztuce nawiązujący do wzorów antycznych, trwający od połowy XVIII w. do lat 30. XIX w.
Dążenie do harmonii i symetrii w sztuce.
Dydaktyczno-moralizatorski cel sztuki oświecenia.
Wpływ badań archeologicznych na wzrost zainteresowania antykiem.
Francja – centrum sztuki klasycystycznej.

Architektura

Powrót do antyku – wykorzystanie kolumnad i frontonów.
Wznoszenie budowli na planach koła i kwadratu.
Wzrost zainteresowania planowaniem przestrzennym miast, ich funkcjonalnością i wygodą mieszkańców.
Przykłady: pałac w Casercie, Plac Ludwika XV w Paryżu, Kapitol w Waszyngtonie.

Malarstwo

Człowiek w centrum twórczości.
Rozkwit malarstwa portretowego; twórcy: Jean-Baptiste Siméon Chardin, Joshua Reynolds, Thomas Gainsborough.
Rozwój malarstwa historycznego; przedstawiciel: Jacques-Louis David – malarz rewolucji francuskiej i portrecista Napoleona Bonaparte.
Moda na kolekcjonowanie dzieł sztuki.

Rzeźba i sztuka użytkowa

W rzeźbie tak jak w malarstwie – w centrum człowiek.
Twórcy: Jean-Antoine Houdon, Jean-Baptiste Pigalle.
Rozwój zdobnictwa mebli i kowalstwa artystycznego.

Muzyka

Prostsze kompozycje muzyczne – muzyka homofoniczna.
Wiedeń – centrum muzyki klasycystycznej.
Najwybitniejsi przedstawiciele: Joseph Haydn, Wolfgang Amadeusz Mozart, Ludwig van Beethoven.

Polecane publikacje

C.L. Iacomelli, *Rokoko i klasycyzm*, tłum. T. Łozińska, Warszawa: Wyd. Arkady, 2011.

G.R. Marek, *Beethoven. Biografia geniusza*, przeł. E. Życieńska, Warszawa: Wyd. W.A.B., 2009.

IV

Sprawdź się!

Wiek oświecenia

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- pierwsze wydanie *Wielkiej encyklopedii francuskiej*
- wybuch rewolucji francuskiej
- druga wojna śląska
- bitwa pod Połtawą
- edykt o tolerancji Józefa II
- wprowadzenie powszechnego obowiązku szkolnego w Prusach

2. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Reformy w duchu oświeceniowym zostały zapoczątkowane w monarchii habsburskiej przez Józefa II i były kontynuowane przez Marię Teresę.
- W trakcie rewolucji amerykańskiej szczególnie wyróżnili się Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski.
- W wyniku wojen śląskich Prusy uzyskały Śląsk kosztem Austrii.
- Pierwsza konstytucja powstała na świecie w epoce oświecenia została wydana w następstwie rewolucji francuskiej.
- Reformy Piotra I w Rosji miały na celu uczynienie z tego kraju monarchii na wzór zachodnioeuropejski.

3. Wyjaśnij pojęcia.

- absolutyzm oświecony
- liberalizm ekonomiczny (gospodarczy)
- „bostońska herbatka"
- Deklaracja praw człowieka i obywatela
- sankiuloci
- umowa społeczna

4. Scharakteryzuj myśl polityczną epoki oświecenia.

5. Omów skutki rewolucji przemysłowej w Anglii.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Immanuel Kant • Georges Danton • Benjamin Franklin
- Maksymilian Robespierre • François Quesnay

- Amerykański polityk i wynalazca (m.in. piorunochronu). Jeden z autorów Deklaracji niepodległości. Brał udział w misji dyplomatycznej do Francji i rokowaniach pokojowych z Brytyjczykami w Paryżu w 1783 r.
- Pruski filozof żyjący na przełomie XVIII i XIX w. Autor teorii poznania, która stanowiła połączenie racjonalizmu z empiryzmem. Uważa się, że dokonał przewrotu kopernikańskiego w filozofii.
- Francuski polityk, jeden z przywódców rewolucji francuskiej, związany z ugrupowaniem politycznym kordelierów. Stracony po oskarżeniu o zdradę rewolucji w czasie terroru jakobińskiego. Przed śmiercią miał stwierdzić, że „rewolucja, jak Saturn, pożera własne dzieci".
- Francuski myśliciel i ekonomista, twórca fizjokratyzmu. Uważał, że bogactwo kraju płynie z uprawy roli, gdyż tylko ziemia jest produktywna.
- Francuski prawnik, jeden z przywódców rewolucji francuskiej i czołowa postać jakobinów. Wszedł w skład Konwentu Narodowego. Zwolennik krwawego rozprawienia się z wrogami rewolucji. Ścięty w 1794 r.

7. Przyjrzyj się uważnie budowli ukazanej na zdjęciu i określ, jaki styl reprezentuje. Scharakteryzuj jego główne cechy.

8. Napisz pracę argumentacyjną.

Idee oświeceniowe miały wpływ na kształtowanie się ustrojów państw w XVIII w. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji przykłady trzech państw z tego okresu.

Rzeczpospolita w XVIII w.

V

Wiek XVIII to dla Rzeczpospolitej Obojga Narodów okres pogłębiającego się **kryzysu** gospodarczego, politycznego i społecznego. Postępująca anarchizacja życia politycznego nie sprzyjała podejmowanym próbom naprawy państwa, a w jego politykę wewnętrzną coraz śmielej ingerowały Prusy, Rosja i Austria. Doprowadziło to do **trzech rozbiorów i upadku Rzeczpospolitej**. Kryzysu państwa polsko-litewskiego nie były w stanie powstrzymać reformy, które zaczęto wprowadzać w **dobie oświecenia**. Szczytowym osiągnięciem polskich reformatorów XVIII w. była **Konstytucja 3 maja** – pierwsza w Europie ustawa zasadnicza. Efektów nie przyniosły zbrojne wystąpienia przeciwko zaborcom. Zarówno **wojna w obronie konstytucji w 1792 r.**, jak i **insurekcja kościuszkowska** zakończyły się klęskami. Polska na 123 lata zniknęła z mapy.

34 Rzeczpospolita w czasach saskich

Przypomnij

- Jakie były przyczyny kryzysu Rzeczpospolitej w XVII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, z jakimi problemami borykała się Rzeczpospolita Obojga Narodów w czasach saskich.

Po lekcji

- Opisuję przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczpospolitej za rządów Sasów.
- Charakteryzuję politykę sąsiadów wobec Rzeczpospolitej w dobie saskiej.
- Przedstawiam przyczyny i przejawy osłabienia suwerenności państwa polsko-litewskiego w okresie rządów Augusta II i Augusta III.
- Oceniam rządy Sasów.

Podwójna elekcja i koronacja Augusta II Mocnego

Elekcje w Rzeczpospolitej żywo interesowały europejskie mocarstwa, które starały się wysuwać swoich kandydatów do polskiego tronu. Nie inaczej stało się po śmierci Jana III Sobieskiego. W 1697 r. najpoważniejszymi kandydatami byli popierany przez Francję Ludwik Franciszek Burbon książę Conti (czyt. konti) oraz elektor saski Fryderyk August I z dynastii Wettinów, za którym opowiadali się Habsburgowie oraz Rosja, mająca nadzieję, że nowo obrany władca będzie kontynuował wspólną wojnę z Turcją. Wśród części szlachty pojawiły się głosy, że nowym królem powinien zostać „Piast". Jednak kandydatury królewicza Jakuba Sobieskiego i Stanisława Herakliusza Lubomirskiego nie spotkały się z aprobatą ogółu stanu szlacheckiego.

Ostatecznie, podobnie jak w 1587 r., w **1697 r.** doszło do **podwójnej elekcji**. Większość szlachty skupiona wokół prymasa Michała Radziejowskiego wyznaczyła na króla księcia francuskiego, a mniejszość pod przywództwem biskupa kujawskiego Stanisława Dąbskiego opowiedziała się za kandydatem saskim. Wynik rywalizacji miał zależeć od rozgrywki między pretendentami do tronu. Zwycięstwo przypadło Fryderykowi Augustowi I, który na czele swojej armii wkroczył na terytorium Rzeczpospolitej. We wrześniu **1697 r.** w Krakowie **koronował się** na króla Polski i przyjął imię **August II**.

Wraz z wyborem Wettina rozległa terytorialnie Rzeczpospolita Obojga Narodów (ok. 700 tys. km^2) została połączona **unią personalną** z mniejszą od niej 20 razy Saksonią (ok. 35 tys. km^2). Oba państwa różniły się ustrojem, administracją, językiem, kulturą oraz stosunkami gospodarczymi i społecznymi. Ponadto nie miały wspólnej granicy.

Rzeczpospolita w czasie wielkiej wojny północnej

Nadrzędnym celem polityki Augusta II było zbudowanie potęgi dynastii Wettinów dorównującej władzy Habsburgów i Burbonów. Aby to osiągnąć, potrzebował nie tylko królewskiej korony, lecz także ciągłości dynastii na polskim tronie oraz sukcesów na arenie międzynarodowej. Liczył, że w przyszłości będą one w stanie zagwarantować mu cesarską koronę. Już od początku panowania władca dążył do przekształcenia unii personalnej Rzeczpospolitej z Saksonią w unię realną. Chciał też wzmocnić władzę królewską. W tym celu formował wokół siebie stronnictwo polityczne, wykorzystując waśnie magnackich i szlacheckich koterii (frakcji).

Na arenie międzynarodowej August II wspólnie z Rosją i Danią przystąpił do wielkiej wojny północnej (zob. s. 302). Postanowił bowiem odebrać Szwecji Inflanty i przekształcić je w dziedziczne ziemie dynastii saskiej. Mimo że w pierwszych latach konfliktu Rzeczpospolita pozostawała neutralna, a August II brał w nim udział jako elektor saski, działania zbrojne nie ominęły jej terenów. W 1701 r. wojska saskie poniosły klęskę w Inflantach, a w styczniu **1702 r. Szwedzi wkroczyli do Rzeczpospolitej**. Mieli poparcie **opozycji antykrólewskiej** skupionej wokół prymasa Michała Radziejowskiego, podskarbiego Rafała Leszczyńskiego oraz wpływowego rodu Sapiehów.

Wojska szwedzkie szybko się posuwały w głąb kraju, nie napotykając praktycznie żadnego oporu. Zajęły Wilno i Warszawę. Sytuacji nie uratowały sprowadzone przez Augusta II do Rzeczpospolitej wojska saskie, które w lipcu 1702 r. zostały pokonane w **bitwie pod Kliszowem**. Po serii kolejnych zwycięstw Szwedzi opanowali prawie cały kraj.

Szwedzka okupacja oraz obecność wojsk saskich na terenie Rzeczpospolitej dawały się we znaki przede wszystkim chłopom i mieszczanom. Szwedzi grabili i plądrowali wsie oraz miasta. Przemocy dopuszczały się również wojska saskie, które wymuszały kontrybucje. W obozie przeciwników króla coraz głośniej dało się słyszeć głosy, że będzie on chciał posłużyć się armią do wzmocnienia władzy. Skutecznie wykorzystał to król szwedzki Karol XII, który wystąpił do magnatów znajdujących się w opozycji do Augusta II z propozycją jego detronizacji. W lutym **1704 r.** w **Warszawie** zawiązała się proszwedzka **konfederacja**, która zdetronizowała Sasa i wybrała nowego władcę.

August II Mocny

(1670–1733)

Od 1694 r. elektor saski, w latach 1697–1706 oraz 1709–1733 król Polski. Pochodził z dynastii Wettinów. Jego panowanie upłynęło pod znakiem konfliktów ze Szwecją i z częścią szlachty, które doprowadziły do przejściowego pozbawienia go władzy oraz okupacji Rzeczpospolitej przez Szwecję. Odznaczał się nieprzeciętną siłą fizyczną (podobno zginał podkowy rękoma), czemu zawdzięczał swój przydomek. Louis de Silvestre (czyt. lui de s-ilwestr), portret Augusta II Mocnego (fragment), ok. 1700–1760, Narodowa Galeria Portretów w Sztokholmie.

M1 Za najbardziej skorumpowaną elekcję w Polsce uważa się tę z roku 1697. Obce dwory nie szczędziły pieniędzy dla polskich magnatów, którzy mieli zapewnić głosy wskazanym przez nie kandydatom. O zwycięstwie elektora saskiego Fryderyka Augusta przesądził fortel zastosowany przez jego ministra. W dniu przerwy w głosowaniu zafundował on zgromadzonej na polu elekcyjnym szlachcie jedzenie oraz napoje. Mimo ogłoszenia przez interreksa zwycięstwa księcia Conti szlachta zażądała ponownego głosowania, w czasie którego gremialnie opowiedziała się za elektorem saskim. Martino Altomonte, *Sejm elekcyjny 1697 roku (Elekcja Augusta II)*, 1697–1704, Zamek Królewski w Warszawie.

Praca z materiałem

1. Omów przebieg wolnej elekcji z 1697 r. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Martina Altomontego można wykorzystać do badań nad historią elekcji w 1697 r. **M1**

M2 W XVIII w. nasiliło się zjawisko zawiązywania konfederacji przez szlachtę. Swym zasięgiem obejmowały one już nie tylko województwo lub ziemię, ale cały kraj, w związku z czym nazywane były generalnymi. Stały się ważnym narzędziem nacisku szlachty na króla oraz sposobem na ingerencję sąsiadów w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej. Z czasem niektórzy posłowie zaczęli je zawiązywać przed obradami sejmu, by uniknąć jego zerwania i aby móc uchwalić korzystne dla państwa ustawy. Taki sejm nazywano skonfederowanym. Obraz anonimowego artysty, *Polska szlachta w mundurach wojewódzkich*, XVIII w., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Stanisław Leszczyński

(1677–1766)

Król Polski w latach 1704–1709 oraz 1733–1736, syn podskarbiego Rafała Leszczyńskiego, członka antykrólewskiej opozycji. Po detronizacji w 1709 r. przebywał poza Rzeczpospolitą i zabiegał o pomoc, głównie szwedzką, w odzyskaniu władzy królewskiej. Po drugiej detronizacji wyemigrował i objął we władanie Księstwo Lotaryngii, które otrzymał od cesarza za zrzeczenie się tronu polskiego. Jean-Baptiste van Loo (czyt. żan batist wan lo), *Portret Stanisława Leszczyńskiego* (fragment), 1727 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Został nim wojewoda poznański **Stanisław Leszczyński**. Nowy monarcha w zamian za koronę zagwarantował królowi szwedzkiemu, że Rzeczpospolita nie będzie zawierała żadnych wymierzonych przeciw niemu sojuszy. Wyraził również zgodę na stacjonowanie wojsk szwedzkich oraz rekrutowanie żołnierzy w państwie polsko-litewskim. Ponadto kupcom pochodzącym ze Szwecji zapewnił kontrolę nad polskim handlem zagranicznym.

W odpowiedzi zwolennicy Augusta II w maju 1704 r. zawiązali **konfederację sandomierską** oraz zwrócili się do cara Piotra I z prośbą o udzielenie wsparcia. Zawarty z Rosją traktat w Narwie oficjalnie włączył Rzeczpospolitą do wojny północnej. Przychylna Wettinowi szlachta w zamian za pomoc militarną i finansową Rosji zobowiązała się do walki ze Szwedami. Przez kolejne lata kraj był podzielony na dwa obozy. Sytuacja zmieniła się dopiero po zwycięstwie wojsk carskich pod Połtawą w 1709 r. (zob. s. 304). Osłabiona Szwecja znalazła się w defensywie, a działania wojenne przeniosły się na jej teren. Wzmocniła się międzynarodowa pozycja Rosji. Rozpoczął się okres, w którym państwo to próbowało podporządkować sobie zarówno Saksonię, jak i Rzeczpospolitą. W **1709 r.** Stanisław Leszczyński został zdetronizowany, a na tron **powrócił August II**.

Próby wzmocnienia władzy Augusta II

August II postanowił wykorzystać wygasający konflikt ze Szwecją do wzmocnienia władzy królewskiej i rozprawienia się ze stronnikami Leszczyńskiego. Miała mu w tym pomóc wprowadzona do Rzeczpospolitej armia saska (pod pretekstem zagrożenia ze strony Turcji). Część szlachty i duchowieństwa, jak np. biskup kujawski Konstanty Felicjan Szaniawski, dostrzegała konieczność reformy państwa i domagała się wzmocnienia władzy centralnej. Jednak sposób, w jaki zamierzał to uczynić król, nie mógł zyskać akceptacji ogółu szlachty. Nakłanianie jej z pomocą wojska do poszerzenia królewskich prerogatyw spotkało się z ostrą reakcją. Napiętą sytuację dodatkowo potęgowały grabieże i nadużycia, jakich na terenie Rzeczpospolitej dopuszczali się sascy żołnierze i urzędnicy powołani do pobierania kontrybucji. W kraju narastała niechęć do Sasów. Szlachta dostrzegała w polityce Augusta II próbę pogwałcenia jej praw.

W obawie przed absolutystycznymi zakusami Augusta II jesienią **1715 r.** w **Tarnogrodzie** szlachta zawiązała **konfederację generalną koronną**, na której czele stanął Stanisław Ledóchowski. Konfederaci żądali usunięcia z Polski wojsk saskich oraz złożenia przez króla przysięgi, że nie naruszy praw szlacheckich. Nie ufając Augustowi II, wezwali na pomoc armię rosyjską, a cara Piotra I poprosili o przyjęcie roli mediatora w konflikcie z obozem królewskim. Jak się okazało, skutki tej decyzji były odczuwalne przez kolejne dziesięciolecia. Rosja bowiem nie zamierzała już zrezygnować z ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej.

1 lutego **1717 r.** odbyło się posiedzenie jednodniowego sejmu, który przeszedł do historii jako **sejm niemy**. Jego nazwę tłumaczy się tym, że podczas obrad nikogo nie dopuszczono do głosu oprócz marszałka konfederacji tarnogrodzkiej Stanisława Ledóchowskiego i posła odczytującego uchwały. Sejm ten zatwierdził kompromis uzgodniony wcześniej między królem a konfederatami.

Podczas obrad opisano i uchwalono **zasady funkcjonowania polsko-saskiej unii personalnej**. Saskim urzędnikom zabroniono podejmowania decyzji w sprawach polsko-litewskich, dokumenty dotyczące Rzeczpospolitej miały być podpisywane na jej terytorium, a wojsko saskie nie mogło stacjonować na obszarze państwa polsko-litewskiego (z wyjątkiem liczącej 1200 żołnierzy gwardii królewskiej). Postanowiono, że królowi nie wolno wypowiadać wojen i aresztować szlachcica bez wyroku sądowego. Ponadto nie mógł przebywać poza Rzeczpospolitą dłużej niż trzy miesiące w roku. Jedynym łącznikiem między Saksonią a Rzeczpospolitą była osoba władcy.

Uchwalono, że **pogłówne** pobierane w Koronie i na Litwie będzie podstawowym podatkiem zapewniającym utrzymanie stałego wojska. Liczbę żołnierzy określono na 24 tys. (18 tys. w Koronie, 6 tys. na Litwie). W rzeczywistości pieniędzy z podatku wystarczyło na utrzymanie znacznie mniejszej armii. Szacuje się, że stan wojska wynosił ok. 18 tys. żołnierzy. Poszczególnym jednostkom wojskowym przypisano mające je utrzymywać konkretne majątki ziemskie. Przekazywanie należności odbywało się bezpośrednio

M3 Postanowienia sejmu niemego w sprawie reformy wojskowej, 1717 r.

Kiedy dla niezgód domowych i postronnych inkursyi Rzpltej* [...] ratować się musi, [...] zdało się nam stanom Rzpltej skryptem niniejszym [...] niektóre punkta oprócz konstytucyi obwarować.*

1. Ponieważ niezrachowanemi stratami doświadczyliśmy tego, że bez własnego regularnego wojska i regularnej onemu płacy nigdy bezpiecznie i z honorem subsystować nie możemy, zważając z drugiej strony niedostatek kraju całego, postanowiliśmy liczbę wojska koronnego dawniejszego trzydziestosześciotysięcznego zredukować co do liczby, jak następuje: [...] [do 10 800 żołnierzy – z zapłatą 3 924 000 zł]. W Wielkiem Kstwie Lit. komput* wojska do sześciu tysięcy z [...] zapłatą [...] 2 046 000 [zł].*

Dziennik konfederacyi tarnogrodzkiej przeciw wojskom saskim zawiązany w Polsce (1715–1717 r.), wydał E. Raczyński, Poznań: Drukarnia Orędownika, 1841, s. 255–258.

* **inkursyja** – napad, najazd
Rzplta – Rzeczpospolita
subsystować – istnieć
komput – liczba

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czym były konfederacje generalne. **M2**
2. Uzasadnij, że obraz jest źródłem do poznania kultury polskiej szlachty. **M2**
3. Podaj przyczyny redukcji wojsk w Rzeczpospolitej, uchwalonej na sejmie niemym w 1717 r. **M3**

Hiberna

Obowiązek zapewnienia wojsku zakwaterowania i żywności w okresie zimowym, ciążący na królewszczyznach oraz majątkach kościelnych.

z rąk szlachcica do rąk żołnierza (delegata przynależnej jednostki). Ponadto w dobrach królewskich i duchownych nadal egzekwowano **hibernę**.

Ustrój Rzeczpospolitej pozostał praktycznie bez zmian. Ograniczono jedynie władzę hetmanów, którzy musieli złożyć przysięgę, że nie będą wykorzystywać armii do celów politycznych i prywatnych.

Skutki wielkiej wojny północnej

Udział Rzeczpospolitej w wielkiej wojnie północnej, a także walki wewnętrzne w kraju doprowadziły do jego ruiny. Państwo polsko-litewskie poniosło **duże straty demograficzne i gospodarcze**. Szacuje się, że jego populacja zmalała o jedną czwartą. Przyczyniły się do tego nie tylko działania militarne toczone w ramach wielkiej wojny północnej, lecz także **epidemia dżumy** z lat 1705–1713 oraz **klęski nieurodzaju**, które nastąpiły po niej dwa lata z rzędu (1713–1714). Spowodowało to drożyznę – o ile w latach 1709–1712 bochenek chleba w Warszawie można było kupić za 3 grosze, o tyle w 1715 r. kosztował już 6 groszy, przy czym zmniejszyła się jego waga i pogorszyła jakość. W czasie wielkiej wojny północnej wymiana handlowa z innymi krajami została mocno ograniczona. Na znaczeniu straciła dawna sieć jarmarków, z Gnieznem na czele, a monopolistą w handlu stał się Gdańsk. Niebagatelne znaczenie dla trudności w rozwoju handlu w Rzeczpospolitej miał brak rozbudowanej sieci dróg. W skarbie państwa nieustannie brakowało pieniędzy. Podczas wojny żołnierze nie otrzymywali na czas żołdu, w związku z czym posuwali się do grabieży. Ich dotkliwość spowodowała, że szlachta wyraziła zgodę na nałożenie podatków na rzecz wojska (choć i tak uzyskane środki nie zaspokoiły potrzeb).

M5 W drugiej połowie 1708 r. dżuma pojawiła się w Prusach Królewskich, m.in. w Grudziądzu, Bydgoszczy, Chełmnie i Toruniu. W listopadzie 1708 r. dotarła już na przedmieścia Gdańska. Podczas epidemii w latach 1708–1711 życie straciło ponad 33 tys. mieszkańców miasta i przedmieść. Scenę zarazy w Gdańsku w 1709 r. na jednej ze swoich rycin przedstawił Samuel Donnet. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

M4 **Ambasador francuski Antoni Monti o sytuacji w Rzeczpospolitej w czasach saskich, początek XVIII w.**

Zgodnie z rozkazem Waszej Królewskiej Mości jest rzeczą konieczną pilnować teraz sprawy zerwania przyszłego sejmu ekstraordynaryjnego*. Ludzie mało poinformowani w polityce wierzą, że sejm zrywa się łatwo i z małym nakładem pieniędzy. Prawdą jest, że nie trzeba dawać wielkich sum posłowi, który zrywa sejm, wychodząc z izby i wnosząc swą protestację do ksiąg*, ale to nie wystarcza. Trzeba mieć za sobą znaczną grupę wpływowych magnatów, którzy poprą owego posła. Jest to zwykle prosty szlachcic, którego łatwo wprawdzie jest pozyskać, ale równie łatwo może on zmienić swoje zdanie, otrzymawszy podarek od dworu. Ci z magnatów, którzy są posłami, udają zawsze, że nie zrywają sejmu, byliby bowiem odsunięci od łask dworu. Dlatego też trzeba się udawać do kilku ubogich szlachciców, którym trzeba dawać pieniądze. Należy jednak mieć stronnictwo, które ich poprze, gdyż opuszczając izbę, narażają się na rozsiekanie. Toż stronnictwo, któremu również trzeba dać pieniądze, pod różnymi pretekstami nie dopuszcza ścigać protestującego posła.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 336.

* **Wasza Królewska Mość** – Ludwik XV
ekstraordynaryjny – nadzwyczajny
wnoszenie protestacji do ksiąg – szlachcic, który zerwał sejm, musiał się udać do kancelarii grodzkiej i tam zrobić wpis do ksiąg kancelaryjnych, gdyż dopiero wtedy protest nabierał mocy prawnej

Nastąpił również spadek znaczenia państwa polsko-litewskiego na arenie międzynarodowej. Z kraju, z którym liczyły się europejskie monarchie, Rzeczpospolita stawała się państwem, o którego wewnętrznych sprawach zaczęły decydować inne, silniejsze monarchie. Konflikty wewnętrzne między szlachtą a Augustem II oraz spory różnych frakcji magnackich doprowadziły do upadku autorytetu władzy monarszej. O spadku roli Rzeczpospolitej w polityce międzynarodowej świadczy fakt, że w 1721 r. w Nystad (czyt. nistod) przy stole obrad (zob. s. 304) kończących wielką wojnę północną zabrakło Augusta II. Już rok wcześniej, w **1720 r.**, **Prusy** i **Rosja** zawarły **układ w Poczdamie**. Zobowiązały się w nim do niedopuszczenia do zmiany ustroju w Rzeczpospolitej. Niewątpliwie w postępującej anarchizacji w państwie polsko-litewskim widziały szansę na przeforsowanie swoich interesów. Traktaty o podobnej treści Rosja podpisała kilka lat później ze Szwecją (1724 r.) i z Austrią (1726 r.). W **1732 r. Austria**, **Rosja** i **Prusy** podjęły rokowania mające doprowadzić do ustalenia wspólnej polityki dotyczącej następstwa polskiego tronu po śmierci Augusta II. Zawarte wówczas porozumienie nigdy nie zostało ratyfikowane, ale było pierwszym tak śmiałym postanowieniem państw ościennych o interwencji w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej i mogło być traktowane jako zapowiedź przyszłych rozbiorów. Próba podpisania traktatu świadczyła o tym, że państwo polsko-litewskie utraciło swoją podmiotowość i stało się narzędziem w rękach europejskich potęg.

August III

(1696–1763)

Król Polski w latach 1733–1763. Był synem Augusta II Mocnego. Wybrany na króla dzięki poparciu Rosji, rządy oparł na sojuszu z tym państwem. Próbował wzmocnić władzę królewską oraz przeprowadzić reformy wojskową i skarbową. Za jego panowania nastąpił wzrost gospodarczy oraz zainicjowano reformowanie szkolnictwa. Pietro Rotari, *Król Polski August III* (fragment), 1755 r., Państwowe Zbiory Sztuki w Dreźnie.

Wojna o sukcesję polską w 1733 r.

Na przełomie kwietnia i maja 1733 r. zebrał się sejm konwokacyjny zwołany po śmierci Augusta II Mocnego. W trakcie obrad część szlachty (m.in. prymas Teodor Potocki) postulowała, aby z elekcji wykluczyć zagranicznych kandydatów i na króla wybrać „Piasta". Nie udało się tego osiągnąć, gdyż Francja ogłosiła, że za pomocą wszelkich możliwych środków będzie broniła wolnej elekcji w Rzeczpospolitej, a naruszenie tej zasady uzna za złamanie pokoju międzynarodowego. Do walki o tron polski przystąpił popierany przez Rosję i Austrię elektor saski Fryderyk August II, syn zmarłego króla.

Sejm elekcyjny rozpoczął obrady w sierpniu **1733 r.**, a na początku września do Warszawy dotarł popierany przez Francję **Stanisław Leszczyński**. 12 września został jednomyślnie wybrany na króla i tydzień później zaprzysiągł *pacta conventa*. Na wieść o zbliżaniu się armii rosyjskiej do Warszawy wkrótce opuścił stolicę i udał się do Gdańska. Rosjan oczekiwali jego przeciwnicy, którzy 5 października okrzyknęli królem elektora saskiego. Przyjął on imię **August III**. Ponieważ wybór odbył się w obecności rosyjskich oddziałów, nikt nie miał wątpliwości, że elekcja tylko z nazwy była wolna. Nie miało to jednak żadnego znaczenia. Co więcej, aby bronić praw nowo wybranego władcy, została zawiązana w Warszawie konfederacja.

Podwójna elekcja wywołała kolejną **walkę o tron polski**, która do historii przeszła pod nazwą **wojny o sukcesję polską**. Wybrany przez szlachtę Stanisław Leszczyński schronił się w Gdańsku, gdzie oczekiwał wsparcia ze strony francuskiej. Jednak nadesłane posiłki okazały się zbyt skromne, by prze-

Praca z materiałami

1. Opisz, jak odbywała się ingerencja przedstawicieli obcych dworów w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej w czasach saskich. **M4**
2. Omów symbolikę ryciny Samuela Donneta. Wskaż elementy jednoznacznie świadczące o obecności zarazy w mieście. **M5**

ciwstawić się wojskom rosyjsko-saskim. Gdańsk skapitulował, a Leszczyński pod osłoną nocy musiał uciekać z miasta. Jego zwolennicy przebywający w mieście zostali zmuszeni do uznania Augusta III za prawowitego władcę. Z konfliktu **zwycięsko wyszedł August III**, a Stanisław Leszczyński abdykował w 1736 r. i osiadł we Francji, gdzie zajął się działalnością publicystyczną.

Rządy Augusta III

Czasy panowania Augusta III nie należały do najspokojniejszych. W Europie toczyły się wojny śląskie, które zakończyły się przyłączeniem Śląska do Prus, co dla Rzeczpospolitej było rozwiązaniem niepomyślnym. W kraju August III musiał się mierzyć z narastającą anarchizacją życia politycznego. W trakcie jego rządów żaden sejm, poza pacyfikacyjnym z 1736 r., nie zakończył się podjęciem uchwał. W sprawach rządzenia państwem władca starał się wprowadzać rozwiązania saskie, jednak system ministerialny (sprawowania władzy przez ministrów) i wzrost znaczenia saskich urzędników, a także ich nadużycia prowadziły do sporów z magnatami.

Na okres rządów Augusta III przypadła działalność dwóch dużych stronnictw politycznych. Pierwsze z nich reprezentowała rodzina Potockich, wokół których powstał obóz **republikantów**. Należeli do niego m.in. hetman Jan Klemens Branicki oraz wojewoda wileński Karol Stanisław Radziwiłł. Ich program opierał się na utrzymaniu zasady złotej wolności szlacheckiej i ograniczeniu władzy królewskiej. Drugie stronnictwo, zwane **Familią**, utworzyła rodzina Czartoryskich, na czele z kanclerzem wielkim litewskim Michałem Fryderykiem Czartoryskim. Przedstawiciele tego obozu politycznego zdawali sobie sprawę z faktu, że kraj potrzebuje reform w duchu zmian zachodzących w Europie. Początkowo wierzyli, że uda im się je przeprowadzić wspólnie z Augustem III. Jednak na skutek opieszałości króla oraz wzrostu znaczenia politycznego saskiego ministra Henryka Brühla (czyt. brila) w Rzeczpospolitej Familia zwróciła się w stronę Rosji, wierząc, że dzięki jej pomocy uda się przeprowadzić w kraju niezbędne reformy.

Trzeba jednak zaznaczyć, że August III nie był władcą aż tak nieudolnym, jak przez wiele lat przedstawiała go polska historiografia. Monarcha starał się – o ile pozwalały mu na to sytuacja w kraju i waśnie między wrogimi sobie obozami magnackimi – modernizować państwo. Pragnął przeprowadzić reformy wojskową i skarbową, jednak ze względu na sprzeciw stronnictw magnackich nie doczekały się one realizacji. Sukcesy władcy były natomiast widoczne w sferze gospodarczej. Augustowi III udało się ograniczyć autonomię Gdańska oraz wzmocnić pozycję Krakowa i Warszawy. To ostatnie miasto przeszło w czasach saskich gruntowną przebudowę. Ponadto władca na wzór saski zorganizował zarząd **dóbr stołowych**. W tym celu powołał specjalną komisję skarbową zwaną Kamerą. W czasach Augusta III dało się zauważyć wzrost gospodarczy – np. w Wielkopolsce powstało wówczas 850 nowych osad

Republikanci

Stronnictwo magnackie działające w Rzeczpospolitej w XVIII w., skupione wokół Jana Klemensa Branickiego, Franciszka Salezego Potockiego i Karola Radziwiłła. Jego przedstawiciele nawoływali do obrony złotej wolności szlacheckiej i występowali przeciw projektom reform proponowanym przez dwór królewski oraz Familię. Stronnictwo się rozpadło po zawiązaniu konfederacji barskiej w 1768 r.

Familia

Stronnictwo magnackie z drugiej połowy XVIII w. złożone z członków rodów Czartoryskich i Poniatowskich oraz ich sympatyków. Należeli do niego m.in. kanclerz wielki litewski Michał Fryderyk Czartoryski, podkomorzy koronny Kazimierz Poniatowski, hetman wielki litewski Michał Józef Massalski i biskup wileński Ignacy Jakub Massalski. Ugrupowanie dążyło do przeprowadzenia w Rzeczpospolitej reform społeczno-ustrojowych. W 1764 r. doprowadziło do wyboru Stanisława Poniatowskiego na króla Polski.

Dobra stołowe

Część królewszczyzn wydzielona w latach 1589–1590 na zaspokojenie potrzeb monarchy i jego dworu, gwarantująca minimum systematycznych wpływów do królewskiego skarbca.

Praca z materiałem

1. Wytłumacz, na czym polegały różnice w wychowaniu i edukacji dziewcząt oraz chłopców w Rzeczpospolitej w czasach saskich. **M6**
2. Wyjaśnij, na naukę którego przedmiotu i z jakiego powodu kładziono szczególny nacisk w szkołach parafialnych. **M6**

i ok. 50 tys. gospodarstw chłopskich. Założono także nowe miasta, m.in. Nowy Tomyśl i Nową Sól, a starym ośrodkom nadano przywileje organizacji jarmarków. Główną gałęzią przemysłu w Wielkopolsce było sukiennictwo. U schyłku XVIII w. produkowano tam ok. 2 mln metrów tkanin rocznie. Z Rawicza – największego ośrodka sukienniczego regionu – pochodziło ok. 19% całej krajowej produkcji sukna.

Szkolnictwo w Rzeczpospolitej

Na okres panowania Augusta III przypadł czas pozytywnych przemian w szkolnictwie. Reformy oświaty zostały zapoczątkowane przez zakon pijarów, którzy po przybyciu do Polski (1642 r.) otworzyli szkoły m.in. w Krakowie, Piotrkowie Trybunalskim, Podolińcu, Szczuczynie, Warszawie i Wilnie. Rozkwit szkolnictwa pijarskiego nastąpił w czasach saskich przede wszystkim dzięki działalności **Stanisława Konarskiego**.

Z troski o przyszłość Rzeczpospolitej w **1740 r. w Warszawie** założył on nową szkołę – Collegium (czyt. kolegium) Novum, której nazwę rok później zmieniono na **Collegium Nobilium**. Szkoła była elitarną uczelnią wyższą przeznaczoną wyłącznie dla synów zamożnej szlachty oraz magnaterii. To w potomkach szlachty widziano przyszłą elitę kraju i z tego względu chciano ich kształcić w duchu obywatelskiej odpowiedzialności za państwo i społeczeństwo.

W 1755 r. Konarski napisał program nauczania, który oprócz nauki języka polskiego, łaciny i greki uwzględniał też m.in. wykłady z historii, prawa polskiego i międzynarodowego, przedmiotów ścisłych i ekonomii oraz naukę nowożytnych języków obcych. Zaproponowany model nauczania został wprowadzony we wszystkich szkołach pijarów, a ich wychowankami byli m.in.: Tadeusz Kościuszko, historyk Joachim Lelewel, twórca teatru polskiego Wojciech Bogusławski, kompozytor Stanisław Moniuszko oraz geolog i badacz Ameryki Południowej Ignacy Domeyko.

Stanisław Konarski

(1700–1773)

Publicysta, pedagog, reformator szkolnictwa, absolwent Uniwersytetu Rzymskiego, członek zakonu pijarów. Autor 4-tomowego traktatu politycznego *O skutecznym rad sposobie*, w którym opisał błędy ustrojowe państwa polsko-litewskiego i przedstawił program jego naprawy. W 1740 r. założył w Warszawie Collegium Novum – późniejsze Collegium Nobilium. Portret Stanisława Konarskiego (fragment) autorstwa nieznanego artysty, przed 1750 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

M6 Wychowanie i edukacja w Rzeczpospolitej za rządów Sasów w opisie Jędrzeja Kitowicza – historyka i pamiętnikarza, XVIII w.

Lubo niektóre dzieci pojętniejszych zmysłów od pięciu lat zaczynano uczyć czytać w domu, nie oddawano ich atoli* powszechnie do szkół, aż w roku siódmym zaczętym lub skończonym. Dla mieszkających po miastach pierwsza szkoła była parochialna*, przy farze* lub katedrze [...]; szlachcic mieszkający na wsi, nim oddał dzieci do szkół, musiał w domu wprzód je nauczyć czytać [...].*

W szkole parochialnej uczono samych chłopców; dziewczęta zaś oddawano do niewiast statecznych tym się bawiących*, które ich uczyły samego czytania po polsku, dzierzgania* pończoch i szycia rozmaitego. Majętniejszych córek uczono języka niemieckiego i francuskiego, który już zaczął wchodzić w modę. [...] Chłopców w szkole parochialnej uczono czytać na elementarzu i pierwszych początków łaciny [...]. Katechizm, czyli nauka religii, była najpierwszą przed wszystkimi innymi. [...] Przekrzesanych* w szkole parochialnej [...] oddawano do szkół publicznych, jezuickich lub pijarskich, które [...] bywały tak liczne, że się w niektórych po tysiącu studenta znajdowało. Wszyscy mieszczanie i szlachta, i panowie najwięksi oddawali dzieci swoje do szkół [...]. [...] U pijarów [...] uczono [...] tego samego co [...] u jezuitów [...]: gramatyka, syntaktyka*, poetyka*, retoryka*,* philosophia* *i teologia, do której z trudna studenci postępowali, chyba ci, którzy już w szkołach do stanu duchownego czuli powołanie; którzy zaś nie mieli tego ducha, szkoły najwięcej kończyli na filozofii, a często na retoryce.*

J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa: PIW, 1985, s. 56–58.

* **lubo** – chociaż
atoli – jednak, mimo to
parochialny – parafialny
fara – kościół parafialny
stateczny – tu: wykształcony
bawiący się – tu: zajmujący się
dzierzganie – robienie na drutach
przekrzesany – tu: ten, który odbył już naukę w szkole parafialnej
syntaktyka – logika
poetyka – nauka o organizacji tekstu literackiego
retoryka – sztuka perswazji
philosophia (czyt. filosofia) – filozofia

* **Jacek Staszewski** (1933–2013) – polski historyk, profesor na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalizujący się w dziejach unii polsko-saskiej

system ministerialny – system sprawowania władzy nad państwem przy pomocy ministrów, który w Rzeczpospolitej próbował wprowadzić August III

W latach 1711–1717 Fryderyk August II (późniejszy król Polski August III) odbył wieloletnią podróż po Europie. W ówczesnych czasach był to stały element wychowania i edukacji synów arystokracji, dający przyszłemu władcy możliwość poznania najwybitniejszych rodów europejskich. Od września 1714 do czerwca 1715 r. Fryderyk August przebywał na dworze Ludwika XIV, gdzie brał udział w licznych uroczystościach, obserwował codzienne obowiązki królewskie oraz poznawał zasady funkcjonowania państwa. Według relacji pamiętnikarzy Ludwik XIV miał otoczyć młodego księcia osobistą opieką. Wpływ na to miało przejście Fryderyka Augusta na katolicyzm. Na obrazie z 1715 r. została przedstawiona scena powitania saskiego księcia 1 przez władcę Francji 2. Louis de Silvestre (czyt. lui de s-ilwestr), *Ludwik XIV przyjmuje księcia elektora saskiego Fryderyka Augusta, 27 września 1714 r.*, Muzeum Historii Francji w Wersalu.

O tym się pisze

T1 **Panowanie Augusta III Sasa w opinii Jacka Staszewskiego***

Teraz dopiero można ocenić miarę niepowodzeń rządów Augusta III. W sferze politycznej fiasko było pełne, przekraczało ono poziom niepowodzeń Augusta II. Stary król, umierając, miał pełną ich świadomość, lecz Polska i Saksonia zajmowały jeszcze liczącą się pozycję w Europie, można było zatem z pewnymi szansami nawiązywać do osiągnięć Augusta Mocnego. Po zgonie Augusta III oba państwa spadły w skali europejskiej na dalekie miejsca, Rzeczpospolita zaś stanęła na progu ostatecznej zagłady. Zmiany w układzie sił doprowadziły do tego, że nie było do czego nawiązywać z polityki Augusta III. Poczucie klęski było tak silne, że po jego zrozumieniu przez współczesnych przekreślono czym prędzej pamięć o unii Polski z Saksonią. Wśród przyczyn fiaska w zakresie polityki błędy popełnione przez króla stawiałbym na odległej pozycji. Jego polityka zagraniczna potrafiła elastycznie dopasowywać się do zmieniających się układów i do wybuchu wojny siedmioletniej zdawała na ogół swój egzamin dobrze. Niepowodzenia w polityce wewnętrznej były jednak przez króla zawinione, chociaż wypowiadam ten sąd z pewnym wahaniem. [...] Ich istota mieści się w zasadzie w opinii, że król Polski nie znał i nie rozumiał jej potrzeb. [...] August III, wprowadzając do Polski system ministerialny, rzeczywiście nie doceniał siły oporu, jaki powstał – i powstawał dotąd zawsze – gdy aplikowano na polskie schorzenia obce lekarstwa. Doświadczył tego nie tylko August III, przeżywali ten sam rodzaj klęski reformatorzy zapatrzeni we wzorce obce, próbujący*

przenosić je na grunt polski bez przezornych zabiegów adaptacyjnych. [...] inicjatywa reform [...] w Polsce podjęta w najlepszej wierze nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. [...]

Przy tym wszystkim nie można nie odnotować, iż efekty niektórych posunięć króla wniosły jednak coś w rodzaju zaczynu działań następnie kontynuowanych. Sposób rządzenia „z Drezna" przyspieszył kształtowanie się nowoczesnego aparatu wykonawczego, próby centralizacji nadwątliły strukturę separatyzmów lokalnych i umożliwiły ich pokonanie w znacznym zakresie po 1763 r., tworzenie nowych ciał zarządzających miastami wielkopolskimi stworzyło podkład pod „komisje dobrego porządku" podejmujące odbudowę miast za Stanisława Augusta. Nie wspomnę o kontynuowaniu przebudowy Warszawy i roli wzorca mecenatu królewskiego dla przemian w kulturze polskiej. [...]

Wśród współczesnych mu władców europejskich był August monarchą cieszącym się autentycznym szacunkiem. Zapracował nań sobie zarówno własnym sposobem życia, jak i wiernością zasadom, które znajdując się w opozycji do postępowania jego ojca, miały wysoką cenę: był sojusznikiem solidnym i uczciwym, przestrzegającym norm w stosunkach międzynarodowych i w odniesieniu do swych polskich i saskich poddanych. Stał się nawet ich ofiarą w tym sensie, że obstając przy tych zasadach, nie był w stanie przeciwstawić się generalnemu naruszaniu wszelkich norm przez Fryderyka II. [...] Fryderyk II zapoczątkował nową epokę w stosunkach międzynarodowych, prowadząc do zniszczenia świata ukształtowanego po wojnie trzydziestoletniej. W świecie, który teraz powstawał, a którego bohaterem stawał się król pruski i poszerzał grono swych wielbicieli i naśladowców, zalety Augusta III traciły na wartości. Wydaje się, że jego pośmiertne losy stały się ofiarą zmiany dotąd obowiązującej skali ocen. Nową skalę tworzył sięgający szczytu rozgłos oświeconych monarchów Prus i Rosji – Katarzyny i Fryderyka.

Czy jednak tylko osobiste cechy plasowały Augusta III na wysokim miejscu wsród współczesnych mu władców? Wydaje się – i jest to dla nas, znających faktyczny stan rzeczy, pewnym paradoksem – że pozycję Augusta III określał także fakt łączenia władzy elektorskiej w Saksonii i królewskiej w Polsce. Dla współczesnych potencjał obu państw i związki polityczne rozwijane przez dwór polsko-saski były ważnym elementem w rozgrywkach i zmieniającym się układzie sił. Z tych względów wypływało zainteresowanie królem polskim ze strony dworów europejskich i wchodzenie w koligacje z domami panującymi we Francji i Hiszpanii, z Bawarią i domem Habsburgów, uzyskanie w końcu pozycji w Rzeszy takiej, jakiej Wettynowie dotąd nie posiadali. [...] To prawda, okres pomyślny dla Augusta III był krótki, ledwie kilkuletni, wyznaczony kruchością korzystnych układów międzynarodowych. Gdy one uległy zmianie, przyszły niepowodzenia tym dramatyczniejsze, że dotknęły Saksonię zniszczoną i osłabioną pod każdym względem tak dalece, iż utraciła wszelkie znaczenie, Polskę zaś na wstępie odradzania się wewnętrznego, lecz politycznie rozbitą, w najwyższym stopniu zanarchizowaną, więc także pozbawioną możliwości odegrania samodzielnej roli na arenie międzynarodowej. Póki jednak żył król, nie ważono się na wystąpienie godzące w oba państwa. Nawet Katarzyna II zdecydowała się odwołać poparcie dla Czartoryskich zmierzających do przejęcia władzy w Polsce.*

J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010, s. 305–310.

* **Czartoryscy** – obóz polityczny skupiony wokół magnackiej rodziny Czartoryskich, określany jako Familia; po 1752 r. opozycyjny wobec działań Augusta III

Praca z tekstem

1. Opisz obraz Augusta III, jaki wyłania się z tekstu. **T1**
2. Scharakteryzuj pozycję Augusta III na arenie międzynarodowej. **T1**
3. Wyjaśnij, z czego wynikały niepowodzenia Augusta III w polityce zagranicznej i wewnętrznej Rzeczpospolitej. **T1**
4. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że August III był jednym z najgorszych władców w dziejach Rzeczpospolitej. Odpowiedź uzasadnij. **T1**

M7 **Rozważania o naprawie Rzeczpospolitej zamieszczone w traktacie *Głos wolny wolność ubezpieczający*, 1743 r.**

[Rzeczpospolita] nasza, stary to gmach, […] i im najozdobniejsza, tem bardziej potrzebuje reparacyi […]. […]

Przyznać należy, że […] pierwsi fundatorowie [Rzeczpospolitej] […] najwarowniejsze założyli fundamenta in justo equilibrio* *między powagą majestatu i władzą praw i prerogatyw wolności […], aby królowie powagą majestatu wstrzymywali wolność; z drugiej strony, żeby wolność* per rigorem* *prawa hamowała ambicyą królów, jeżeliby ich pobudzała do wielowładnego* panowania. A cóż za skutek tak zbawiennej symetryi? Ten, że majestat pasuje się* ustawicznie z wolnością […] i [stąd] […] ustawicznie wzniecają się scyssye* wewnętrzne […]. […]*

A zatem […] radami naszemi wspierać rzpltą, zostawując jej zupełną moc i władzę w decyzyach, która nikomu z osobna, tylko jej samej należy, nam zaś obserwancya* jej dekretów; a tak w jej powadze będzie nasza najsłodsza swoboda; w jej całości, nasza konserwacya*, i w jej mocy nasza najbezpieczniejsza obrona.*

Ponieważ zaś wszystko złe u nas pochodzi z dyffidencyi nieuleczonej między majestatem i wolnością, niechże tylko rzplta będzie jako sama być powinna panią; niech te dwie władze złączone w niej samej* subsistant*; ręczę, że nastąpi poufałość.*

S. Leszczyński, *Głos wolny wolność ubezpieczający*, Kraków: Wydawnictwo Biblioteka Polska Kazimierza Józefa Turowskiego, 1858, s. 6–10.

* ***in justo equilibrio*** (czyt. ekfilibrio) – łac. „w sprawiedliwej równowadze"
per rigorem – łac. „przez wymogi"
wielowładny – absolutystyczny
pasować się – mocować się
scyssya – konflikt
rzplta – Rzeczpospolita
obserwancya – przestrzeganie
konserwacya – przetrwanie
dyffidencya – nieufność
subsistant – łac. „istnieją"

Projekty reform Rzeczpospolitej w czasach saskich

Panowanie Sasów zbiegło się w czasie z pierwszymi projektami reform ustrojowych Rzeczpospolitej. Część szlachty, widząc pogłębiającą się samowolę magnacką oraz niemoc państwa, zaczęła przygotowywać propozycje zmian mające na celu uzdrowienie państwa. Stopniowo pojawiały się traktaty polityczne propagujące reformy. Jako jeden z pierwszych postulaty zmian wysunął podkomorzy sandomierski Stanisław Dunin-Karwicki. Nawoływał do ograniczenia władzy królewskiej i zwiększenia kompetencji parlamentu. Według niego podczas sejmu i sejmików decyzje powinny być podejmowane większością głosów, co zapobiegłoby ich zrywaniu. Chciał również likwidacji elekcji *viritim*.

Niewydolność państwa została opisana w traktacie politycznym wydanym w 1743 r. ***Głos wolny wolność ubezpieczający***, którego autorstwo przypisywano królowi Stanisławowi Leszczyńskiemu. W rzeczywistości tekst wyszedł spod pióra litewskiego szlachcica Mateusza Białłozora w 1733 r. Zaproponowany w utworze i z pewnością popierany przez Leszczyńskiego program naprawy ustroju Rzeczpospolitej był kompromisem między koniecznością reform a utrzymaniem dominującej roli szlachty. Przewidywał ograniczenie władzy królewskiej na rzecz sejmu oraz powoływanych na sześć lat ministrów. Aby zwiększyć skuteczność sejmu, zakładał stosowanie *liberum veto* wyłącznie w stosunku do konkretnych uchwał budzących sprzeciw. Zalecał utrzymanie elekcyjności tronu, ale bez możliwości kandydowania cudzoziemców. Postulował zwiększenie armii do 100 tys. żołnierzy, choć nie wskazywał źródła jej finansowania. Program zawierał postulaty wsparcia rozwoju miast, rzemiosła i handlu oraz poprawy losu chłopów, nadmiernie wyzyskiwanych przez szlacheckich właścicieli.

Do reformy Rzeczpospolitej nawoływał wojewoda poznański Stefan Garczyński. W 1749 r. opublikował *Anatomię Rzeczpospolitej Polskiej*, opisującą propozycję naprawy państwa. Prawdopodobnie jako jeden z pierwszych polskich ideologów oświecenia postulował, aby duchowni zajęli się działalnością oświatowo-kulturalną na wsi.

W latach 1761–1763 ukazał się traktat polityczny ***O skutecznym rad sposobie*** napisany przez **Stanisława Konarskiego**. Poddał on krytyce polski system ustrojowy, biorąc za wzór państwa zachodnioeuropejskie (głównie Wielką Brytanię). Sposobem na podniesienie efektywności pracy sejmu było według autora przyjmowanie ustaw większością głosów. Propozycja ta wywołała oburzenie szlachty, jednak po latach legła u podstaw reform Sejmu Czteroletniego.

Praca z materiałem

1. Wskaż, do czego autor tekstu porównuje Rzeczpospolitą. **M7**
2. Wyjaśnij, w czym autor upatruje źródła problemów Rzeczpospolitej. **M7**
3. Określ, jakie rozwiązanie problemów państwa proponuje autor tekstu. **M7**

Rzeczpospolita
w czasach saskich

34 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Omów skutki udziału Rzeczpospolitej w wielkiej wojnie północnej.
2. Wymień działania państw ościennych wymierzone przeciw Rzeczpospolitej za panowania Sasów.
3. Wyjaśnij, na czym polegała reforma szkolnictwa opracowana przez Stanisława Konarskiego i jaki był jej cel.
4. Scharakteryzuj projekty reform Rzeczpospolitej w połowie XVIII w.

Elekcja Augusta II i Rzeczpospolita w czasie wielkiej wojny północnej

Podwójna elekcja – Ludwik Franciszek Burbon oraz Fryderyk August I.
1697 – koronacja Augusta II Mocnego i początek polsko-saskiej unii personalnej.
1702 – wkroczenie Szwedów do Rzeczpospolitej.
Opanowanie prawie całej Rzeczpospolitej przez wojska szwedzkie.
Zawiązanie proszwedzkiej konfederacji w Warszawie i detronizacja Augusta II. Nowym królem Stanisław Leszczyński (1704).
1704 – zawiązanie konfederacji sandomierskiej przez zwolenników Augusta II i prośba o wsparcie Rosji. Przystąpienie Rzeczpospolitej do wielkiej wojny północnej.
Wyparcie Szwedów z Rzeczpospolitej przy pomocy armii rosyjskiej. August II ponownie królem (1709).
Próby wzmocnienia władzy królewskiej przez Augusta II przy pomocy armii saskiej przyczyną sporu ze szlachtą i zawiązania konfederacji tarnogrodzkiej wspartej przez Rosję (1715).

Sejm niemy (1717)

- określenie zasad funkcjonowania polsko-saskiej unii personalnej
- uchwalenie pogłównego na utrzymanie stałego wojska
- ograniczenie władzy hetmanów

Bilans wojny północnej na terenie Rzeczpospolitej

Straty demograficzne i gospodarcze spowodowane działaniami zbrojnymi, epidemiami i klęskami nieurodzaju.
Kryzys wewnętrzny w kraju.
Upadek znaczenia Rzeczpospolitej na arenie międzynarodowej.
Ingerencja obcych państw w sprawy Rzeczpospolitej.
Zawieranie porozumień przez Rosję, Prusy i Austrię przeciw Rzeczpospolitej w celu utrzymania słabości państwa polsko-litewskiego.

Wojna o sukcesję polską

Podwójna elekcja Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III (1733).
Wojna o sukcesję zakończona zwycięstwem Augusta III Sasa wspieranego przez Rosję. Abdykacja Stanisława Leszczyńskiego (1736).

Panowanie Augusta III

Postępująca anarchizacja życia politycznego.
Powstanie dwóch stronnictw politycznych
- republikanci – przywództwo rodziny Potockich
- Familia – przywództwo rodziny Czartoryskich

Próby reform Augusta III, rywalizacja króla ze stronnictwami magnackimi.
Poprawa sytuacji gospodarczej w kraju, np. w Wielkopolsce.

Szkolnictwo

Reformy oświaty zapoczątkowane przez zakon pijarów.
1740 – założenie w Warszawie przez Stanisława Konarskiego Collegium Novum, przemianowanego na Collegium Nobilium, kształcenie młodzieży szlacheckiej na przyszłą elitę kraju.
Wychowankowie szkół pijarskich: Tadeusz Kościuszko, Joachim Lelewel, Wojciech Bogusławski, Stanisław Moniuszko, Ignacy Domeyko.

Projekty reform Rzeczpospolitej w czasach saskich

Powstawanie traktatów politycznych przedstawiających projekty reform.
Główne postulaty: zniesienie *liberum veto* i wolnej elekcji, wzmocnienie armii, poprawa sytuacji chłopów.
Najważniejsze traktaty: *Głos wolny wolność ubezpieczający* – autorstwo do niedawna przypisywane Stanisławowi Leszczyńskiemu, *O skutecznym rad sposobie* – Stanisław Konarski.

Polecane publikacje

A. Link-Lenczowski, *Rzeczpospolita na rozdrożu 1696–1736*, Warszawa: KAW, 1994.

J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998.

J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010.

35 I rozbiór Rzeczpospolitej

1764
Stanisław August królem Polski

1767
konfederacje słucka, toruńska, radomska

1768
prawa kardynalne

1768
konfederacja barska

1772
I rozbiór Rzeczpospolitej

1773–1775
sejm rozbiorowy

Przypomnij

- Jakie były polityczne i gospodarcze skutki rządów Wettinów w Rzeczpospolitej?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do I rozbioru Rzeczpospolitej.

Po lekcji

- Przedstawiam reformy z początku panowania Stanisława Augusta i ich konsekwencje.
- Opisuję proces ograniczania praw innowierców w Rzeczpospolitej.
- Wyjaśniam znaczenie konfederacji barskiej.
- Wskazuję na mapie straty terytorialne Rzeczpospolitej poniesione w wyniku I rozbioru.

Reformy Familii i elekcja Stanisława Poniatowskiego

Król August III zmarł niespodziewanie w październiku 1763 r. Z uwagi na sytuację międzynarodową Austria i Francja (żywo zainteresowane wcześniejszymi elekcjami w Rzeczpospolitej) uzgodniły, że tym razem nie będą się angażować w wybór polskiego króla. To sprawiło, że decydujący głos przypadł Rosji. Aby osadzić na tronie swojego kandydata, podjęła ona współpracę z **Familią**. W celu uniknięcia zerwania sejmu konwokacyjnego Czartoryscy zawiązali konfederację. Nad wyborem na króla kandydata Familii miało również czuwać sprowadzone pod Warszawę rosyjskie wojsko.

W maju 1764 r. na sejmie konwokacyjnym Familia przedstawiła program reform. Zgodnie z jego założeniami powołano do życia komisje skarbowe – koronną i litewską. Do ich najważniejszych zadań należało zarządzanie finansami państwa oraz stymulowanie rozwoju gospodarczego kraju. Komisje otrzymały uprawnienia sądowe w zakresie prawa skarbowego, a ich jurysdykcji podlegali wszyscy mieszkańcy, w tym szlachta. Powołano też komisję wojskową koronną mającą zarządzać armią. Aby ożywić gospodarkę, wprowadzono cło generalne, które miała płacić również szlachta (zniesiono je po dwóch latach). Zlikwidowano myta i cła wewnętrzne. Aby usprawnić pracę sejmu, wprowadzono nowy regulamin – m.in. zezwolono na obradowanie przy świecach, czyli wydłużono czas posiedzeń. Na trzy dni przed terminem zakończenia obrad izba poselska

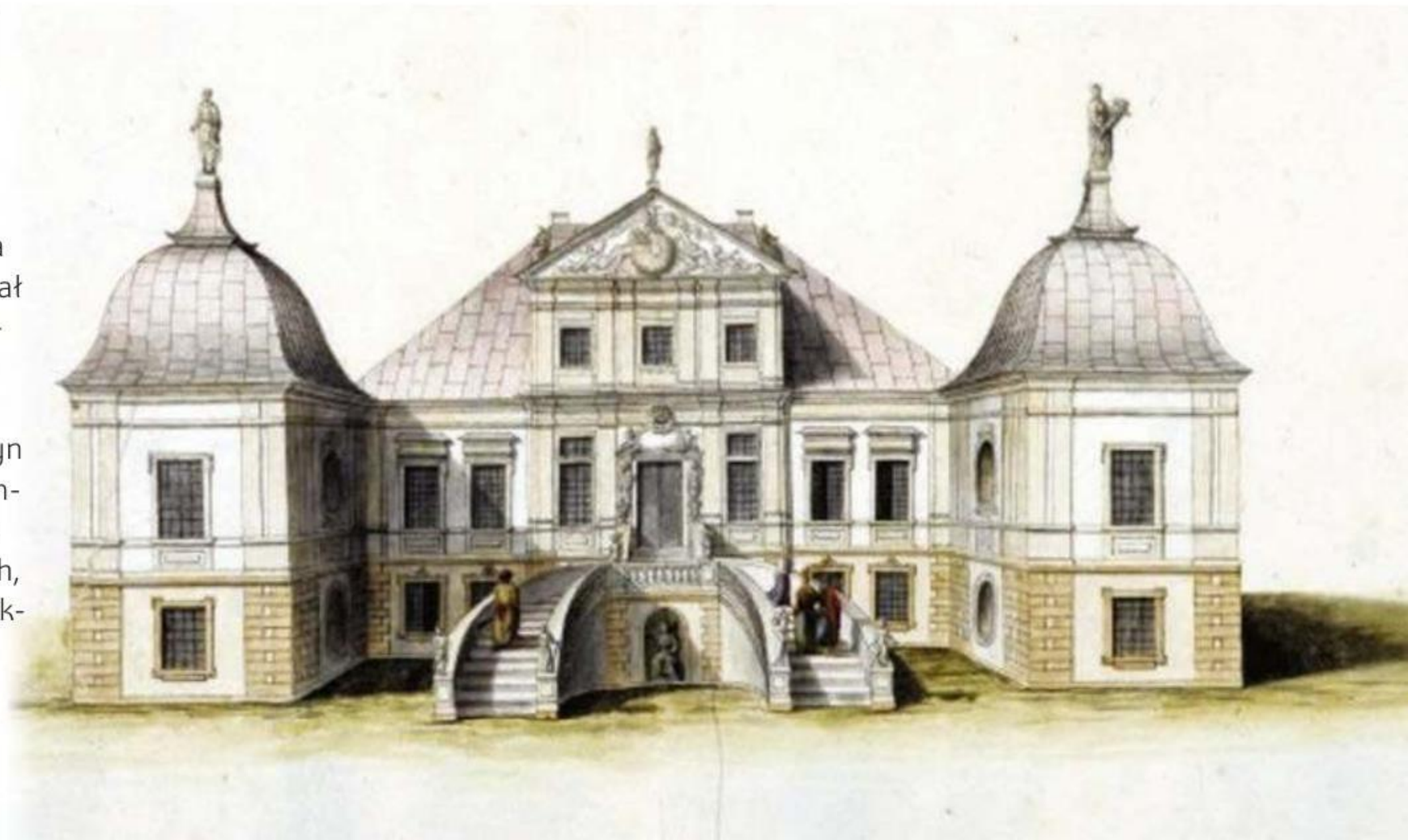

M1 Czartoryscy w połowie XVIII w. byli jednym z najbardziej wpływowych rodów magnackich w Rzeczpospolitej. Odgrywali ważną rolę polityczną, ale również mieli wybitne zasługi w krzewieniu kultury. Dzięki działalności Izabeli i Adama Kazimierza Czartoryskich ich pałac w Puławach stał się oprócz Warszawy głównym ośrodkiem polskiego oświecenia. Bywali tu wybitni artyści, jak Jan Piotr Norblin, czy uzdolnieni pisarze, m.in. Julian Ursyn Niemcewicz. Rysunek autorstwa Johanna Sigmunda Deybela (czyt. zigmunda dejbela) przedstawia pałac w Puławach, ok. 1735 r., Muzeum Narodowe w Sztokholmie.

M2 Sytuacja polityczna w Rzeczpospolitej według francuskiego pisarza Louisa-Adriena Du Perrona de Castera*, 1764 r.

1. Niegdyś budzili Polacy postrach wśród Niemców, Moskali, Szwedów i Tatarów. Dziś zmienił się stan rzeczy i Rzplta czuje się słaba wobec najpośledniejszego ze swych sąsiadów. [...] przyczyn ich upadku szukać należy w rozmaitych [...] źródłach.*

2. W pierwszym rzędzie poniżenie władzy królewskiej zmniejszało stopniowo siłę tego wielkiego ciała. Im więcej przywilejów władca przyznawał członkom, z tym większym uporem odmawiały mu współpracy. [...]

6. Po piąte, ów łańcuch nadużyć utrzymuje się wewnątrz kraju przez zawiść wielkich rodów, czujących, że ład w państwie przywróciłby równość republikańską; z zewnątrz zaś przez zręczność państw ościennych, które widzą swój interes w anarchii panującej w Polsce; gdyby bowiem państwo potrafiło wprowadzić ład i wykorzystać siły przyrodzone, w krótkim czasie stałoby się bez wątpienia równie groźne, jak wzbudzające szacunek. Dlatego też mądrość i wysiłki prawdziwych patriotów są niemal zawsze bezowocne. Nie ma zgody, chciwość tryumfuje, a cnocie pozostaje tylko smutna satysfakcja utyskiwania nad niesławą jednych, a zaślepieniem drugich.

Czasy saskie. Wybór źródeł, wstęp i objaśnienia J. Feldman, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004, s. 203, 205.

Stanisław August Poniatowski

(1732–1798)

Król Polski w latach 1764–1795 i ostatni władca Rzeczpospolitej Obojga Narodów. W latach 1755–1758 był sekretarzem ambasadora brytyjskiego na dworze w Petersburgu, gdzie nawiązał romans z żoną cara Piotra III, późniejszą carycą Katarzyną II. Był znawcą i miłośnikiem literatury oraz sztuki, a także mecenasem kultury. Z jego inicjatywy w Warszawie powstały m.in. Łazienki Królewskie. Marcello Bacciarelli (czyt. marczello baczjarelli), *Portret Stanisława Augusta Poniatowskiego w stroju koronacyjnym* (fragment), 1768–1771, Zamek Królewski w Warszawie.

łączyła się z senatem i obie pracowały wspólnie. Pierwszeństwo w sejmie miały sprawy przedstawiane przez króla i jego zaufanych współpracowników. W sprawach podatkowych i gospodarczych wprowadzono zasadę głosowania większościowego. Republikantom udało się osłabić radykalizm i zakres reform proponowanych przez ugrupowanie Czartoryskich, np. nie zlikwidowano *liberum veto.*

Sejm elekcyjny zebrał się w sierpniu 1764 r. Familia wystawiła kandydaturę członka własnego obozu, stolnika wielkiego litewskiego **Stanisława Poniatowskiego**, który cieszył się osobistym poparciem carycy Katarzyny. Nie miał on żadnego przeciwnika i wybrano go jednogłośnie, gdyż opozycja nie przybyła na pole elekcyjne. Koronację przeprowadzono 25 listopada, a nowy władca panował odtąd jako **Stanisław August**.

* **Louisa-Adriena Du Perrona de Castera** (czyt. luisa adriena du perona de kastera)
Rzplta – Rzeczpospolita

M3 Elekcja Stanisława Poniatowskiego w opisie historyka i pamiętnikarza Jędrzeja Kitowicza, XVIII w.

*Sejm tedy** electionis* *zaczął się dnia 27 sierpnia roku 1764 [...]. Materia tego sejmu była obranie króla, nie innego, tylko Polaka, i ceremonia, jaką miało być odbyte to obranie. Wiedzieli od sejmu konwokacyjnego wszyscy dobrze, iż nie kto inny, tylko Poniatowski będzie królem, bo nicht* prócz niego konkurentem jawnym i mocnym do korony nie pokazał się. Lecz dla uformalizowania wolnej elekcji wszystko tak robili, jak być było powinno, gdyby w samej rzeczy naród wolnie, nie z przymusu, nie pod harmatą moskiewską króla sobie obierał. A że Moskwa temu sejmowi asystowała, stojąc na pogotowiu pod Warszawą, przeto nie było nikogo, który by się propozycji podanej od prymasa*, aby Stanisława Poniatowskiego, stolnika litewskiego, obrać i narodowi ogłosić za kandydata do tronu, sprzeciwił. Cały skład sejmu jednymi usty odpowiedział: „Zgoda" [...].*

J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica, 2009, s. 143–144.

* **tedy** – więc
electionis (czyt. elektionis) – elekcyjny
nicht – nikt
prymas – Władysław Aleksander Łubieński

Praca z materiałami

1. Oceń rolę rodziny Czartoryskich w rozwoju polskiej kultury. Odwołaj się do **M1** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jakie problemy związane z działalnością wielkich rodów magnackich dostrzegał autor tekstu. **M2**

M4 Wybór Stanisława Poniatowskiego na króla odbył się pod nadzorem wojsk rosyjskich i w atmosferze zastraszania, aresztowano jego przeciwników politycznych. Nie może zatem dziwić fakt, że nowo obrany władca musiał się nieustannie mierzyć z krytyką i podważaniem legalności elekcji. W odbudowie wizerunku u polskiej szlachty miała mu pomóc sztuka. W tym celu zlecił nadwornemu malarzowi Canaletcie (czyt. kanaletcie) namalowanie obrazu upamiętniającego elekcję w 1764 r. Pierwsza realizacja nie uzyskała aprobaty króla. W 1778 r. Canaletto ukończył drugą wersję, którą tworzył zgodnie ze wskazówkami monarchy. Tę władca przyjął z entuzjazmem. W centrum obrazu artysta umieścił pole elekcyjne z szopą 1, miejscem posiedzeń członków senatu, oraz kołem rycerskim 2, skupiającym obradujących przedstawicieli województw. Wokół zbiera się konno szlachta 3. Canaletto uwiecznił moment wyboru monarchy oraz ukazał towarzyszącą temu powszechną radość uczestników wydarzenia. *Elekcja Stanisława Augusta*, 1778 r., Zamek Królewski w Warszawie.

Problem równouprawnienia dysydentów w Rzeczpospolitej

Rzeczpospolita Obojga Narodów była państwem wielowyznaniowym. Choć konfederacja warszawska z 1573 r. zapewniła szlachcie swobodę religijną, Kościół Rzymskokatolicki dążył do ograniczenia praw **dysydentów**. Religia katolicka zyskiwała na znaczeniu, na co wpływ miały XVII-wieczne wojny prowadzone z luterańską Szwecją, prawosławną Rosją i muzułmańską Turcją.

W latach 1668–1669 sejm podjął uchwały zakazujące pod karą banicji porzucania katolicyzmu, czyli wyznania panującego w państwie. Zabronił także konwersji z katolicyzmu na jakiekolwiek inne wyznanie, co polskie duchowieństwo wykorzystywało jako pretekst do zamykania zborów i zakazywania luteranom odprawiania nabożeństw. Status Kościoła Rzymskokatolickiego w państwie uznano za wyjątkowy, a królem Polski mógł zostać jedynie katolik. To ostatnie rozwiązanie nie było niczym nowym w Europie. W krajach, w których religią państwową był katolicyzm, tron mógł objąć jedynie wyznawca katolicyzmu, w krajach protestanckich – protestant.

Od początku XVIII w. pogarszała się sytuacja protestantów w Rzeczpospolitej. Nie zapobiegły temu nawet interwencje u króla Augusta II posłów protestanckich władców Danii, Anglii i Prus. Z inicjatywy konfederatów tarnogrodzkich wspieranych przez wojsko rosyjskie uchwalono wiele **praw antydysydenckich**. Wprowadzono m.in. zakaz nadawania niekatolikom urzędów, tytułów i królewszczyzn. Ewangelicy mogli odtąd odprawiać nabożeństwa jedynie w kościołach (zborach) wybudowanych przed 1632 r., a powstałe po tym roku nakazano im zburzyć. Szlachta protestancka nie

Nikołaj Repnin

(1734–1801)

Rosyjski książę i feldmarszałek, w 1762 r. poseł w Prusach, w latach 1764–1768 rosyjski ambasador nadzwyczajny w Warszawie. Z jego inicjatywy zawiązano konfederacje: słucką, toruńską i radomską. Został zdymisjonowany po zawiązaniu konfederacji barskiej w 1768 r. Był naczelnym wodzem armii rosyjskiej walczącej z insurekcją kościuszkowską w 1794 r. i autorem tekstu abdykacji Stanisława Augusta w 1795 r. Fragment portretu autorstwa Dymitra Lewickiego, początek XIX w., Narodowe Muzeum Sztuki Ukrainy w Kijowie.

mogła zatrudniać duchownych i nauczycieli oraz odprawiać nabożeństw w domach prywatnych. Postanowienia te zostały zaakceptowane przez króla Augusta II i 1 lutego 1717 r. zatwierdzone przez sejm niemy. W 1762 r. Trybunał Skarbowy Koronny wydał dekret zakazujący obcokrajowcom i dysydentom administrowania królewszczyznami, cłami i żupami solnymi.

Prawa kardynalne

Reformy wprowadzone przez Stanisława Augusta i jego stronnictwo jeszcze w trakcie sejmu konwokacyjnego oraz tuż po objęciu władzy przez króla spotkały się z wrogą reakcją szlachty. Wywołały także zaniepokojenie Rosji, Austrii i Prus, którym zależało na utrwalaniu stanu anarchii w Rzeczpospolitej. Do działania przystąpiła caryca **Katarzyna II**. Energiczna władczyni Rosji postanowiła wykorzystać kwestię innowierców jako pretekst do ingerowania w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej. We wszystkich rosyjsko-pruskich traktatach sojuszniczych zawieranych od 1730 r. jako tajny punkt znajdował się postulat wspierania **dysydentów**.

Caryca, przy pomocy swego zaufanego ambasadora **Nikołaja Repnina**, doprowadziła do zawiązania 20 marca **1767 r. dwóch konfederacji w obronie praw innowierców**. W Wielkim Księstwie Litewskim w **Słucku** przeciw królowi wystąpiła szlachta prawosławna i kalwińska, a w Koronie w **Toruniu** – szlachta protestancka. W kwietniu wielkie miasta pruskie (Gdańsk, Toruń i Elbląg) oficjalnie przystąpiły do konfederacji toruńskiej, dążąc do wprowadzenia w Prusach Królewskich pełnej wolności religijnej.

Dysydent

(łac. *dissidentis* – „niezgadzający się")

Od połowy XVI w. nazywano tak w Polsce osoby, które nie zgadzały się na przynależność do Kościoła Rzymskokatolickiego. Były one członkami Kościoła Luterańskiego, Kościoła Kalwińskiego czy braci polskich. W XX w. określenie to nabrało innego znaczenia.

Praca z materiałami

1. Omów rolę Rosji w elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego. **M3**, **M4**
2. Rozstrzygnij, czy obraz Canaletta był gloryfikacją ostatniej elekcji w Rzeczpospolitej. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Prawa kardynalne, 1768 r.

Najjaśniejsza Rzeczpospolita Polska, życząc sobie raz na zawsze trwale ubezpieczyć formam panowania i wolności swoje przez determinowanie praw kardynalnych swoich, nigdy odmienić się niemogących [...], [postanawia]: II. Ile razy wiara rzymska katolicka [...] wspomniana będzie, zawsze jej dodawany być ma tytuł: panującej i wieczyście będzie panującą. III. [...] przejście od Kościoła Rzymskiego do jakiejkolwiek innej religii [...] za kryminalny występek deklarujemy [...]. [...] V. [...] [żeby] obieranie Królów Polskich wolnymi głosami [...] w zupełnej mocy swojej na zawsze zostawało, [...] pod żadnym pretekstem i w żadnym czasie sukcesja do tronu polskiego ustanawiana i dopuszczana być nie mogła. [...] XVII.* Liberum veto *na Sejmach [...] zachowane być zawsze powinno [...]. [...] I. Nie będzie można na sejmie wolnym bez jednomyślnego zezwolenia Stanów Rzeczypospolitej powiększenia żadnego lub odmiany podatków [...] stanowić [...]. II. Nie będzie pozwolono na wolnym sejmie, tylko za jednomyślnością, pomnażać liczby wojska Rzeczypospolitej [...]. [...]*

Ten [...] akt [...] [jest] pod gwarancją podpisanego dziś traktatu między Najjaśniejszym Królem IMcią [...] z jednej a Najjaśniejszą Imperatorową Jejmością całej Rossji z drugiej strony [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 403–406.

* **formam** – formy
imć – zwrot grzecznościowy zwykle używany przed nazwiskiem, tytułem lub innym określeniem osoby

Ich przedstawiciel wręczył nawet rosyjskiemu ambasadorowi projekt konstytucji zatwierdzającej te zmiany. Rosja nie miała jednak zamiaru popierać politycznych aspiracji miast pruskich.

Ambasador rosyjski przyczynił się również do zawiązania 23 czerwca **1767 r. w Radomiu antykrólewskiej i antyreformatorskiej konfederacji generalnej**. Jej marszałkiem został wojewoda wileński Karol Stanisław Radziwiłł. Głosząc hasła obrony wiary i wolności, konfederaci zyskali poparcie prowincjonalnej szlachty, której nie interesowały zmiany ustroju. Następnie zwrócili się do carycy Katarzyny II z prośbą o udzielenie gwarancji nienaruszalności praw szlacheckich i usunięcie króla polskiego z tronu. Władczyni nie zgodziła się jednak na detronizację Stanisława Augusta.

W zaistniałej sytuacji zwołano sejm, który rozpoczął obrady w październiku 1767 r. Parę dni później żołnierze rosyjscy aresztowali kilku opozycjonistów, m.in. biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego, hetmana polnego koronnego Wacława Rzewuskiego i jego syna Seweryna, posła podolskiego na sejm. Wywieziono ich w głąb Rosji, gdzie spędzili pięć lat. 24 lutego 1768 r. Rzeczpospolita podpisała z Rosją traktat o wieczystej przyjaźni, na mocy którego została objęta rosyjskim protektoratem. Wystraszeni posłowie 26 lutego **1768 r.** zatwierdzili uchwałę, że podstawowe zasady ustroju Rzeczpospolitej nie mogą zostać zmienione. Nazwano je **prawami kardynalnymi**, a zaliczono do nich: wolną elekcję, *liberum veto*, nietykalność osobistą szlachty oraz jej monopol na posiadanie ziemi, władzę nad chłopami (z wyłączeniem karania ich śmiercią), sprawowanie urzędów i wypowiadanie posłuszeństwa królowi. Religii rzymskokatolickiej pozostawiono status dominującego wyznania. Gwarantem nienaruszalności ustroju oraz granic państwa polsko-litewskiego stała się Rosja.

Szlachtę protestancką podczas tego sejmu wprawdzie zrównano prawnie ze szlachtą katolicką obu obrządków (rzymskiego i unickiego), lecz pełne prawa polityczne i obywatelskie przywrócono dysydentom mieszkającym w Rzeczpospolitej dopiero w 1775 r. Protestanci znowu mogli zasiadać w izbie poselskiej, choć liczbę ich posłów ograniczono. Uzyskali również możliwość sprawowania wszystkich urzędów państwowych z wojskowymi włącznie.

Oprócz zatwierdzenia praw kardynalnych posłowie wprowadzili, pod wpływem rosyjskiego ambasadora, nowy regulamin sejmowy, w którym zlikwidowali możliwość zrywania sejmu pod błahym pretekstem. Przywilej piastowania urzędów ograniczono do posesjonatów, czyli szlachty posiadającej majątki ziemskie. Wprowadzono również karę śmierci dla szlachcica, który zabił chłopa, a sądom szlacheckim zabroniono wydawać wyroki śmierci.

Konfederacja barska

Zmiany wywołały oburzenie szlachty, która 29 lutego **1768 r.** zawiązała **konfederację**, tym razem w **Barze** na Podolu. Za cel postawiono obronę wiary katolickiej i praw szlacheckich pogwałconych przez rosyjskiego

ambasadora. Konfederacja była skierowana również przeciw protestantom, królowi i Rosji. W akcie konfederacji zapisano, że przywraca ona stan prawny obowiązujący w momencie śmierci króla Augusta III. Podjęto też decyzję o utworzeniu sił zbrojnych. Na czele konfederacji stanęli Michał Krasiński i Józef Pułaski (ojciec Kazimierza Pułaskiego). W ciągu kolejnych miesięcy objęła ona swym zasięgiem Małopolskę, Wielkopolskę i Ukrainę, a w następnym roku – Litwę.

M6 **Akt zawiązania konfederacji barskiej, 1768 r.**

My, rady dygnitarze, szlachta i obywatele Korony Polskiej, prowincji, województw, ziem i powiatów, na ratunek Ojczyzny, wiary i wolności, praw i swobód narodowych, do upadku nachylonych, podźwignienia zgromadzeni. Kiedy wolne i nikomu niepodległe narody polskie losem teraz nieszczęśliwym w przeciągu tych lat kilku, od śmierci Najjaśniejszego Augusta III, króla i pana dobrego i pobożnego, swobodnie i miło panującego, do smutnej i okropnej przyprowadzone postaci [...] siłą wojsk rosyjskich czynionych i wymuszonych, chcąc utwierdzić, naród cały wzruszyły i zamieszały i skuteczność dzieł i zamysłów swoich, tegoż wojska rosyjskiego i ks. Repnina, posła, z ukrzywdzeniem i niesławą Rzpltej, władzy i rządom poddały... [...]. Wzywamy wszystkich obywatelów, jako jednejże Ojczyzny synów, do wspólnego jej ratunku, równą cnotą i miłością obowiązanych [...] duchownych i świeckich, aby się z nami łączyli [...]. Także [...] dla ratunku Ojczyzny i obrony wiary i wolności wzywamy i zapraszamy. Wszystkie in genere et specie actus* *poniewolnie*, pod pozorem i pretekstem konfederacji i sejmu [...], które już nastąpiły i które by czynić i stanowić odważono się* contra mentem* *Rzpltej [...], jako szkodliwe, bezprawne, gwałtowne, poniewolne, znosimy, kasujemy, reklamujemy i inwalidujemy*. [...]*

Dan w Barze 29 lutego 1768 r. Michał Krasiński [...], Józef Pułaski itd.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 407–409.

Praca z materiałami

1. Wymień prawa kardynalne. **M5**
2. Rozstrzygnij, czy prawa kardynalne wzmacniały czy osłabiały państwo. Uzasadnij odpowiedź. **M5**
3. Podaj przyczyny zawiązania konfederacji barskiej. **M6**
4. Przedstaw postulaty konfederatów. **M6**
5. Wyjaśnij cel powstania grafiki oraz wymień zawarte w niej elementy niezgodne z prawdą historyczną. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

*
in genere et specie actus (czyt. specje aktus) – łac. „jakiegokolwiek rodzaju postanowienia"
poniewolnie – tu: wbrew woli, pod przymusem
contra (czyt. kontra) ***mentem*** – łac. „wbrew intencji"
inwalidować – unieważniać
dan – nadany

M7 Odpowiedzialność za złą sytuację w kraju konfederaci barscy przypisywali Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu. W 1770 r. ogłosili jego detronizację i zaczęli opracowywać plan porwania władcy, by zmusić go do rezygnacji z korony. 3 listopada 1771 r. król został zatrzymany, jednak nazajutrz był już wolny wskutek chaosu organizacyjnego i złego planowania konfederatów. Fiasko tej akcji wykorzystały państwa ościenne, by na arenie międzynarodowej rozpowszechniać wizerunek Rzeczpospolitej jako kraju ogarniętego anarchią. Motyw nieudanego porwania monarchy posłużył żyjącemu w XVIII w. rytownikowi z Brunszwiku Antonowi Augustowi Beckowi (czyt. bekowi) do stworzenia obrazkowej opowieści. Artysta na pięciu ilustracjach przedstawił wydarzenia nocy z 3 na 4 listopada. Ukazał porwanie 1, ucieczkę konfederatów z królem 2, nocleg w młynie 3, rozmowę porywacza z władcą 4 oraz wolnego monarchę 5. Grafika ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie.

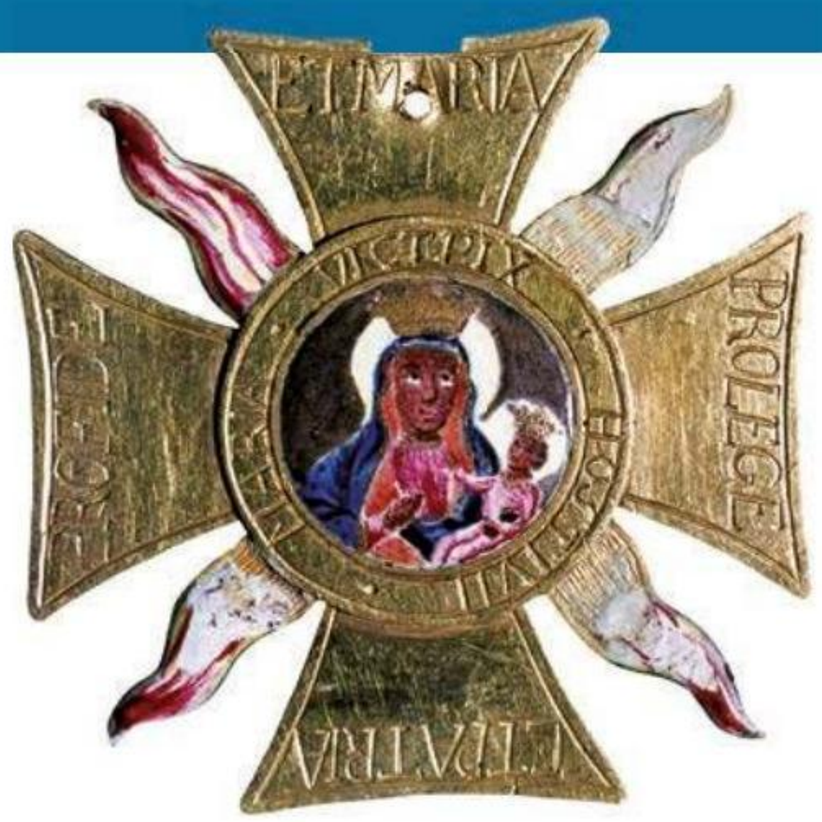

M8 Akt konfederacji barskiej powołał do życia stowarzyszenie religijne Zakonu Kawalerów Świętego Krzyża. Konfederaci okazywali przywiązanie do katolicyzmu, które manifestowali m.in. przez noszenie na umundurowaniu krzyży, symboli religijnych i ryngrafów (medalionów) z podobizną Matki Boskiej. Na ilustracji krzyż konfederatów barskich.

Stanisław August wezwał na pomoc armię rosyjską. Wspomogły ją wierne królowi oddziały dowodzone przez hetmana Franciszka Ksawerego Branickiego. Rozpoczęła się **wojna domowa** trwająca w latach **1768–1772**, którą konfederaci przegrali. Według szacunków w ich szeregach walczyło ok. 100 tys. ochotników oraz odbyło się blisko 500 potyczek. Śmierć poniosło ok. 60 tys. osób. Ponadto ok. 14 tys. konfederatów zesłano na Syberię, a część z nich wcielono przymusowo do armii rosyjskiej. Przywódcy konfederatów opuścili Polskę i kontynuowali działalność na obczyźnie.

I rozbiór Rzeczpospolitej

Konsekwencje przegranej wojny były bardzo dotkliwe – nastąpił przepowiadany od co najmniej kilkunastu lat rozbiór Rzeczpospolitej. Zainicjowała go Austria, która już w 1769 r. zajęła starostwo spiskie, a rok później – starostwa czorsztyńskie, nowotarskie i sądeckie. W 1772 r. przyłączyły się do niej Prusy i Rosja. Inne państwa europejskie przyglądały się temu ze spokojem i nie reagowały, zwłaszcza że terytorialne okrojenie Rzeczpospolitej nie naruszało sytuacji politycznej w pozostałej części kontynentu. Jedynie Rosja miała wątpliwości, gdyż zaakceptowanie austriackich planów oznaczało utratę przez nią części dotychczasowych wpływów w Rzeczpospolitej.

5 sierpnia **1772 r.** Rosja, Austria i Prusy podpisały traktat sankcjonujący **I rozbiór Rzeczpospolitej**. Najwięcej zyskała **Rosja**, która zajęła obszar 92 tys. km^2 zamieszkany przez ok. 1,3 mln osób. W jej granicach znalazły się m.in. Inflanty oraz miasta Połock i Mohylew. Ziemie zagarnięte przez Rosję były dla niej ważne ze względów gospodarczych, gdyż umożliwiały transport towarów rzeką Dźwiną do portu w Rydze. **Austrii** przypadło terytorium o wielkości 83 tys. km^2 położone na południe od Wisły – ze Lwowem i z Zamościem oraz kopalniami soli w Wieliczce i Bochni. Kraków stał się miastem granicznym. Na ziemiach zajętych przez **Austrię** mieszkało 2,65 mln osób. Zdecydowaną większość stanowili tam Polacy. Najmniejszy terytorialnie i ludnościowo obszar przypadł **Prusom** – 36 tys. km^2 i 580 tys. mieszkańców. Były to jednak tereny z silnie rozwiniętą gospodarką (m.in. województwa pomorskie, malborskie i chełmińskie), ponadto umożliwiały kontrolę handlu Rzeczpospolitej z Zachodem odbywającego się za pośrednictwem Gdańska. Miasto to co prawda pozostało w granicach Rzeczpospolitej, ale zostało całkowicie odcięte od zaplecza gospodarczego. Obszar, który znalazł się pod zaborem pruskim, dotychczas oddzielał Brandenburgię od Prus Brandenburskich (dawnych Prus Książęcych).

M9 I rozbiór Rzeczpospolitej odbił się głośnym echem w Europie. Mimo braku reakcji mocarstw był w Europie szeroko komentowany. W 1774 r. brytyjski grafik John Lodge (czyt. dżon lodż) alegorycznie ukazał to wydarzenie na miedziorycie *Polski placek*. Artysta odniósł się do wypadków z 1772 r. oraz do zaborczej polityki europejskich mocarstw. Przy stole, na którym leży tytułowy placek – symbolizujący Rzeczpospolitą – siedzą: dzierżąca tasak caryca Katarzyna II 1, cesarz Józef II 2, król Prus Fryderyk II 3 oraz władca Francji Ludwik XV 4. Monarchowie dzielą placek, jednak nie na równe części. Na drugim planie widać krzyczącego sułtana tureckiego 5. Całej scenie przygląda się zrozpaczony Stanisław August Poniatowski 6 z przetrąconą koroną na głowie. Pod stołem artysta umieścił diabła 7, wskazującego na Fryderyka II jako inicjatora przedsięwzięcia. Według autora dzieła to właśnie ten władca miał zaprosić Ludwika XV do rozmów, aby zapobiec ewentualnym działaniom Francuzów na terenie Rzeszy. Grafika pochodzi ze zbiorów Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Sejm rozbiorowy (1773–1775)

Państwa rozbiorowe w połowie września 1772 r. powiadomiły króla polskiego o podpisaniu traktatu. Zażądały, aby zwołał on sejm zatwierdzający rozbiór. Rzeczpospolita podjęła na arenie międzynarodowej akcję dyplomatyczną, jednak zakończyła się ona niepowodzeniem. Ponieważ Stanisław August opóźniał zwołanie sejmu, nowy ambasador rosyjski Otto Magnus von Stackelberg (czyt. sztakelberg) zainicjował utworzenie prorosyjskiego stronnictwa, aby za jego pośrednictwem wywrzeć nacisk na króla. Udało mu się pozyskać kilku wrogo nastawionych do Stanisława Augusta magnatów i dostojników, m.in. biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego, podskarbiego wielkiego koronnego Teodora Wessela i kuchmistrza koronnego Adama Ponińskiego.

Sejm został zwołany, gdyż Rosja, Austria i Prusy groziły kolejnym rozbiorem. Zebrał się 19 kwietnia **1773 r. w Warszawie**, a poprzedzające go wybory posłów odbyły się w asyście wojsk rosyjskich. Nie wszystkie sejmiki jednak wybrały swoich reprezentantów, w następstwie czego w obradach sejmowych uczestniczyło jedynie 60 posłów i 9 senatorów. Sejm zawiązano jako konfederację, dzięki czemu uniknięto konieczności zebrania kworum – w normalnym trybie obrad wymaganego do podejmowania uchwał. Marszałkiem konfederacji koronnej został Adam Poniński, a litewskiej – Michał Hieronim Radziwiłł, miecznik wielki litewski.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie religii dla konfederatów. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Opisz symbolikę przedstawioną na miedziorycie. **M9**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Lodge odwołał się do współczesnych mu realiów politycznych. **M9**
4. Wskaż na mapie tereny, które Rzeczpospolita utraciła w I rozbiorze. **M10**

M10 I rozbiór Rzeczpospolitej w 1772 r.

Praca z materiałem

1. Omów, w jaki sposób Jan Matejko ukazał upadek Rzeczpospolitej. **M11**

M11 Swoją wizję I rozbioru i sejmu rozbiorowego przedstawił Jan Matejko na obrazie *Rejtan. Upadek Polski*. Poseł Tadeusz Rejtan [1] próbuje zapobiec opuszczeniu sali obrad przez posłów i zawiązaniu konfederacji. Obok Rejtana malarz uwiecznił najważniejsze postacie tego okresu: Adama Ponińskiego [2], Stanisława Szczęsnego Potockiego [3], Franciszka Ksawerego Branickiego [4], króla Stanisława Augusta [5] oraz Michała Fryderyka Czartoryskiego [6]. Wydarzeniom przygląda się ambasador rosyjski Nikołaj Repnin [7]. Scena zawiera także elementy symboliczne. Tocząca się po ziemi moneta [8] to nawiązanie do przekupstwa. Stojące za drzwiami rosyjskie wojsko [9] symbolizuje gwałt dokonujący się na Rzeczpospolitej. Portret Katarzyny II [10] wiszący na ścianie odzwierciedla rolę carycy w wydarzeniu i jej kontrolę nad sytuacją w Polsce. Obraz powstał w 1866 r., znajduje się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie.

Mimo nacisków rosyjskich zawiązała się **opozycja sejmowa**, na której czele stanęli posłowie ziemi nowogródzkiej Samuel Korsak i Tadeusz Rejtan. Protestowali oni jednak nie przeciw rozbiorowi, lecz nielegalnie zawiązanej konfederacji i powierzeniu funkcji marszałka sejmu (bez wyboru przez posłów) Adamowi Ponińskiemu, jednemu z największych łapowników pozostającemu na usługach Rosji. Trzeciego dnia obrad, gdy król postanowił przystąpić do konfederacji, Tadeusz Rejtan położył się na progu drzwi, by uniemożliwić królewskim wysłannikom ogłoszenie decyzji posłom. Następnego dnia król i senat przystąpili do konfederacji, co zakończyło obstrukcję parlamentarną. 30 września 1773 r. sejm z każdym zaborcą ratyfikował traktaty rozbiorowe.

Sejm w Warszawie zatwierdził rozbiór, lecz dokonał pewnych reform ustrojowych. Rosja bowiem wyraziła zgodę na utworzenie stałego rządu, który w jej zamyśle miał kontrolować politykę króla i zapewniać jedynie minimum skuteczności w zarządzaniu państwem. Powołano rząd zwany **Radą Nieustającą**, składający się z króla jako przewodniczącego (dysponował dwoma głosami), 18 senatorów i 18 przedstawicieli szlachty (posłów wybieranych przez sejm, po dziewięciu z Korony i Litwy). Co dwa lata jedna trzecia składu Rady była wymieniana. Wyodrębniono w niej **pięć departamentów** (ministerstw): wojska, policji, skarbu, sprawiedliwości i spraw cudzoziemskich. Rząd wprawdzie powstał, lecz przywódcy konfederacji odebrali królowi prawo do nominowania ministrów, senatorów i oficerów. Pozbawiono go również uprawnienia do oddawania królewszczyzn w dożywotnią dzierżawę. W ten sposób **władza królewska została mocno ograniczona**.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz program reform Familii.

2. Przedstaw sprawę dysydentów w Rzeczpospolitej od drugiej połowy XVII w. do I rozbioru.

3. Wyjaśnij, czym była uchwała o prawach kardynalnych i w jakich okolicznościach została podjęta.

4. Omów okoliczności I rozbioru Rzeczpospolitej oraz wskaż na mapie ziemie utracone w jego wyniku.

I rozbiór Rzeczpospolitej

Podsumowanie 35

Reformy Familii i elekcja Stanisława Poniatowskiego

1764 – sejm konwokacyjny – przedstawienie ustrojowo-gospodarczych reform Familii.
1764 – elekcja Stanisława Augusta na króla.

Sytuacja dysydentów w Rzeczpospolitej

Wzrost nastrojów antydysydenckich w następstwie wojen prowadzonych w XVII w.
Uchwalenie praw antydysydenckich ograniczających prawa polityczne szlachty protestanckiej.

Uchwała o prawach kardynalnych

1767 – zawiązanie konfederacji w Słucku i Toruniu w obronie praw innowierców.
1767 – zawiązanie antykrólewskiej i antyreformatorskiej konfederacji generalnej w Radomiu.
1768 – uchwała o prawach kardynalnych
- wolna elekcja
- *liberum veto*
- nietykalność osobista szlachty
- monopol szlachty na: posiadanie ziemi, władzę nad chłopami (bez karania śmiercią), sprawowanie urzędów i wypowiadanie posłuszeństwa królowi
- religia rzymskokatolicka wyznaniem dominującym

Rosja gwarantką nienaruszalności ustroju Rzeczpospolitej.

Konfederacja barska i wojna domowa

1768 – zawiązanie konfederacji w Barze w obronie wiary katolickiej i praw szlacheckich.
Wezwanie na pomoc wojsk rosyjskich przez króla Stanisława Augusta.
1768–1772 – wojna domowa przegrana przez konfederatów; zsyłki na Syberię, przymusowe wcielenia do armii rosyjskiej żołnierzy konfederacji, emigracja jej przywódców.

I rozbiór Rzeczpospolitej (1772)

1769–1770 – aneksja przez Austrię starostw: spiskiego, czorsztyńskiego, nowotarskiego i sądeckiego.
Austria inicjatorką rozbioru.
5 VIII 1772 – I rozbiór Rzeczpospolitej – podpisanie traktatu rozbiorowego przez Austrię, Rosję i Prusy
- Rosja – 92 tys. km² i ok. 1,3 mln mieszkańców
- Austria – 83 tys. km² i 2,65 mln mieszkańców
- Prusy – 36 tys. km² i 580 tys. mieszkańców

Sejm rozbiorowy (1773–1775)

Zwlekanie przez króla z decyzją o zwołaniu sejmu mającego zatwierdzić traktat rozbiorowy.
Utworzenie opozycji antykrólewskiej zainicjowane przez Rosję.
Wybory posłów na sejmikach w asyście wojsk rosyjskich.
IV 1773 – zwołanie sejmu w Warszawie.
Bezowocny protest posła Tadeusza Rejtana.
IX 1773 – ratyfikowanie przez sejm traktatów rozbiorowych.
Reformy ustrojowe sejmu rozbiorowego ograniczające władzę króla
- powołanie Rady Nieustającej kontrolującej politykę monarchy
- odebranie królowi prawa nominacji ministrów, senatorów i oficerów
- pozbawienie władcy przywileju oddawania królewszczyzn w dożywotnią dzierżawę

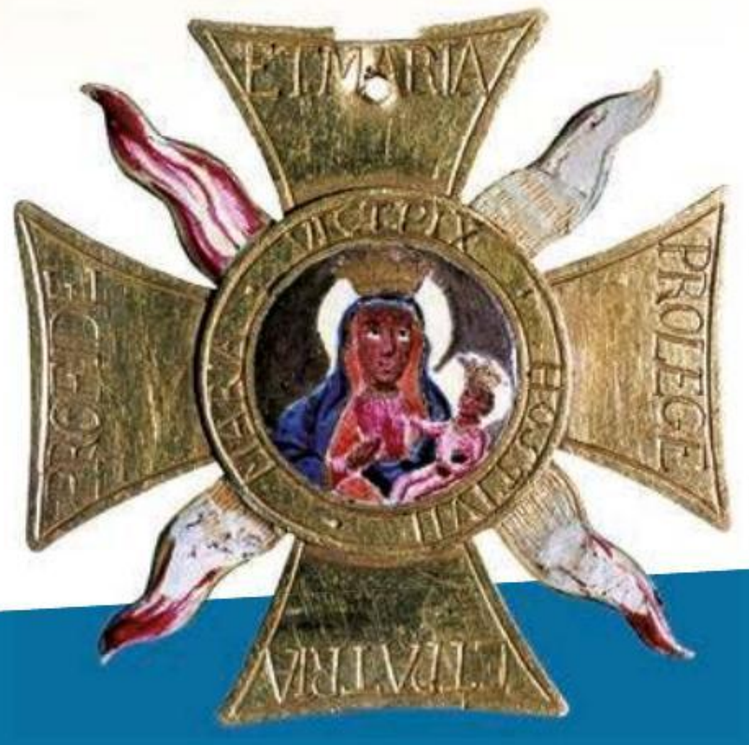

Polecane publikacje

W. Konopczyński, *Konfederacja barska: przebieg, tajemne cele i jawne skutki*, t. 1 i 2, Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2017.

K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004.

36 Kultura oświecenia w czasach stanisławowskich

1747 założenie Biblioteki Załuskich

1765 ukazanie się „Monitora"

1765 powstanie Szkoły Rycerskiej

1765 otwarcie Teatru Narodowego

1770 pierwsze obiady czwartkowe

1770 ukazanie się „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych"

1773 powstanie Komisji Edukacji Narodowej

1775 założenie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

1788–1793 przebudowa Pałacu na Wyspie w Łazienkach Królewskich

Przypomnij

- Jakie były najważniejsze osiągnięcia europejskiego oświecenia?

Cel lekcji

- Poznam dorobek kulturalny Rzeczpospolitej za panowania Stanisława Augusta.

Po lekcji

- Podaję przykłady osiągnięć literatury i sztuki czasów stanisławowskich oraz wskazuję ich cechy charakterystyczne.
- Przedstawiam rolę Komisji Edukacji Narodowej, Biblioteki Załuskich, Teatru Narodowego i czasopiśmiennictwa w rozwoju kultury Rzeczpospolitej.
- Omawiam inicjatywy i działania króla Stanisława Augusta jako mecenasa sztuki.

Czasy stanisławowskie

Polskie oświecenie różnie się datuje. Przeważa pogląd, że się rozpoczęło w 1740 r. wraz z powstaniem Collegium Nobilium (czyt. kolegium; zob. s. 365), a zakończyło na początku XIX w. Ogromny wkład w jego rozwój wniósł Stanisław August Poniatowski, stąd też lata panowania tego władcy (1764–1795) są określane jako **czasy stanisławowskie**.

Król wierzył, że dzięki odpowiedniej edukacji obywatele staną się świadomymi i aktywnymi uczestnikami życia publicznego. Stworzył więc program reform zakładający zmiany w szkolnictwie, obyczajowości i kulturze. W myśl założeń programu władca podejmował inicjatywy kulturalne i przekazywał na nie środki finansowe. Objął mecenatem architektów, malarzy, rzeźbiarzy – głównie pochodzących z Włoch i Niemiec – a także polskich pisarzy i ludzi nauki. Z inicjatywy króla w Warszawie przebudowywano budynki oraz wznoszono nowe.

Obiady czwartkowe

W XVIII-wiecznej Europie niezwykle ważną rolę odgrywały **salony literackie**, w których spotykali się przedstawiciele oświeceniowych elit. Byli tam zapraszani zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Na wzór tych spotkań król Stanisław August w **1770 r.** zaczął organizować **obiady czwartkowe** zwane też „obiadami rozumnymi". Odbywały się one w każdy czwartek na Zamku Królewskim lub w Łazienkach (letniej rezydencji króla) i trwały kilka godzin. W przeciwieństwie do Paryża czy Berlina w spotkaniach nie brały udziału kobiety. Dyskutowano o utworach filozoficznych głównych ideologów oświecenia, nowych prądach w literaturze i sztuce, a także o osiągnięciach naukowych oraz polityce.

M1 Obiady czwartkowe, które władca organizował, by rozmawiać z wybitnymi osobistościami na temat literatury oraz reform państwa, były też wielką ucztą kulinarną. Za jej przygotowanie odpowiadał królewski kuchmistrz Paul (czyt. pol) Tremo. Serwowane przez niego dania stanowiły połączenie polskiej i francuskiej sztuki kulinarnej. Tremo zrezygnował z charakterystycznych dla sarmackiej kuchni tłustych mięs oraz wyrazistych smaków. Domniemany wizerunek Paula Tremo autorstwa anonimowego artysty, 1760–1775, Muzeum Narodowe w Warszawie.

W spotkaniach uczestniczyli ówcześni luminarze kultury, nauki i sztuki, m.in. Ignacy Krasicki, Stanisław Konarski, Hugo Kołłątaj, Adam Naruszewicz oraz **Ignacy Potocki**.

To w trakcie jednego z obiadów czwartkowych poeta i biskup warmiński **Ignacy Krasicki** przedstawił pierwszą wersję poematu heroikomicznego *Myszeida*, w którym zawarł krytykę szlacheckiej obyczajowości. Z kolei w 1780 r. zaprezentował rękopis jednej z pierwszych polskich encyklopedii. Wkrótce potem *Zbiór potrzebniejszych wiadomości* ukazał się drukiem (1781–1783).

Literatura oświeceniowa

Literatura odegrała ważną rolę w kształtowaniu oświeceniowej świadomości społecznej. Nawiązywała bowiem do aktualnych wydarzeń oraz wspierała rządzących w ich dążeniach do zreformowania państwa przez oddziaływanie na czytelnika w duchu obywatelskim, patriotycznym, a także humanistycznym. Pisarze sięgali głównie do tematyki związanej ze szlachtą i jej życiem. Przykładem tego typu dzieł są powieści *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* (1776 r.) i *Pan Podstoli* (1778–1803) Ignacego Krasickiego czy *Ksiądz Pleban* (1786 r.) Józefa Kazimierza Kossakowskiego.

W literaturze polskiego oświecenia przeważały dydaktyzm i racjonalizm, pochwała rozumu, entuzjazm dla wynalazków i odkryć naukowych. Twórcy ówczesnego piśmiennictwa potępiali i wyśmiewali zabobony oraz obskurantyzm. Walczyli z wiarą w diabły i czarownice, czego przykładem jest komedia Franciszka Bohomolca *Czary* (1774 r.). Rozwijały się satyra oraz bajka, których treści odnosiły się do codziennych wydarzeń, także politycznych. Bajki pisali wszyscy najwybitniejsi poeci epoki, m.in. Ignacy Krasicki i Julian Ursyn Niemcewicz.

Ignacy Potocki

(1750–1809)

Historyk, poeta, tłumacz, publicysta i członek sejmowego stronnictwa patriotycznego. Był absolwentem Collegium Nobilium w Warszawie i studentem nauk prawnych w Rzymie. Wraz z bratem Stanisławem Kostką Potockim stał się czołową postacią polskiego życia publicznego za panowania Stanisława Augusta. Pełnił wiele ważnych funkcji: był marszałkiem wielkim litewskim, ministrem policji w Straży Praw oraz członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Mateusz Tokarski, kopia autorska portretu Ignacego Potockiego (fragment), po 1786 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Prasa doby stanisławowskiej

Istotną rolę w kształtowaniu opinii publicznej odgrywały wypowiedzi publicystyczne (zob. s. 390) zamieszczane na łamach coraz prężniej rozwijającej się **prasy**. Najważniejszym czasopismem poruszającym aktualne tematy społeczno-polityczne i propagującym idee oświecenia był warszawski **„Monitor”**. Pismo z inicjatywy Stanisława Augusta założyli Ignacy Krasicki, Franciszek Bohomolec i Adam Kazimierz Czartoryski. Ukazywało się w latach 1765–1785, dwa razy w tygodniu i liczyło zazwyczaj osiem stron. Wzorem dla „Monitora” był angielski „The Spectator” (czyt. de spektejter). Za główny cel redakcja postawiła sobie poprawę obyczajów i moralności czytelników. W związku z tym potępiano nałogową grę w karty, pijaństwo, próżniactwo czy niechęć do zdobyczy cywilizacji zachodniej. Na łamach „Monitora” krytykowano sarmacki styl życia szlachty, wspierano zaś mieszczan i chłopów. Popularyzowano również program reform państwa wdrażanych przez króla.

Praca z materiałem

1. Podaj dziedziny, w których w XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej dokonały się zmiany zgodne z ideami oświecenia. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy można uznać za słuszne stwierdzenie, że przemiany w Rzeczpospolitej doby oświecenia zaszły nie tylko w sferze umysłowej i sztuce, lecz także objęły inne dziedziny życia. Odwołaj się do **M1** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Początki prasy w Rzeczpospolitej datuje się na drugą połowę XVII w. W 1661 r. ukazało się 41 numerów „Merkuriusza Polskiego Ordynaryjnego" – najstarszego czasopisma w języku polskim. Z początkiem XVIII w. zaczęto przedrukowywać gazety zagraniczne. Pojawiły się czasopisma specjalistyczne, wzorowane na popularnych w Europie tytułach literackich i naukowych. Wydawano też czasopisma poruszające zagadnienia rolnicze, handlowe, medyczne oraz moralizatorskie.

W latach 1770–1777 z inicjatywy Stanisława Augusta ukazywał się tygodnik **„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne"**, w którym publikowano utwory odczytywane w czasie obiadów czwartkowych. Czasopismo nie tylko upowszechniało twórczość ówczesnych pisarzy polskich, lecz także przyczyniało się do kształtowania smaku literackiego oraz rozwijania zamiłowania do książek.

W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się kolejne periodyki. Wśród nich prym wiodła **„Gazeta Warszawska"**. Wychodziła dwa razy w tygodniu i pod względem treści stała w opozycji do „Monitora". Pod hasłami zachowania narodowego charakteru polskiej kultury walczyła z uważanymi za obce wpływami oświeceniowymi.

Prasę wydawano także poza stolicą. W latach 1760–1764 na Litwie ukazywał się „Kurier Litewski". Można było w nim znaleźć aktualności z kraju i zagranicy, artykuły popularnonaukowe, edukacyjne i literackie. Co ciekawe, zawierał również reklamy i ogłoszenia.

Szkoła Rycerska

Stanisław August Poniatowski w *pacta conventa* zobowiązał się do utworzenia szkoły dla młodzieży szlacheckiej. Powołano ją do życia 15 marca **1765 r.** Początkowo nosiła nazwę Akademii Szlacheckiego Korpusu Kadetów, do historii przeszła jednak jako **Szkoła Rycerska**. Z uwagi na jej wojskowy charakter w pierwszych latach działalności naukę pobierali tam tylko przyszli żołnierze. W 1768 r. zmieniono program i placówkę przekształcono w średnią szkołę ogólnokształcącą.

Uczelnia była utrzymywana z budżetu państwa i prywatnych pieniędzy króla. Mieli się w niej uczyć przede wszystkim synowie biedniejszej szlachty, której nie było stać na opłacenie edukacji. Nauka trwała siedem lat. Pięć lat przeznaczano na kształcenie ogólne, a kolejne dwa – na przygotowanie do służby wojskowej lub pracy w administracji. Program nauczania przewidywał intensywną naukę języków obcych. Duży nacisk kładziono na przedmioty ścisłe, ale także literaturę i historię.

Najważniejszym celem przyświecającym działalności Szkoły Rycerskiej było wyedukowanie oraz ukształtowanie **świadomych obywateli**, którzy podniosą państwo na wyższy poziom rozwoju społecznego i gospodarczego. Komendant szkoły książę Adam Kazimierz Czartoryski tak opisał wzór kadeta: „Powinien Ojczyznę swą kochać

M2 Powstała w Warszawie Szkoła Rycerska była pierwszą w Rzeczpospolitej świecką placówką edukacyjną. Działała zgodnie z zasadami korpusu wojskowego i miała kształcić w duchu oświeceniowym. Kandydatów wybierano z wielką starannością. Na obrazie *Król Stanisław August Poniatowski w Szkole Rycerskiej* Jan Piotr Norblin przedstawił swoją wizję procesu rekrutacji. Artysta najprawdopodobniej ukazał rodziców rekomendujących królowi swoich synów jako przyszłych kadetów. Dzieło powstało w latach ok. 1774–1783 i obecnie znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie.

i jej dobro nade wszystko i sposobić się do tego, aby się mógł poświęcić na jej usługi; powinien być cnotliwy, pełen poszanowania dla zwierzchnich, dobroczynności i afektu dla równych, względu dla niższych".

W czasie 30-letniej działalności Szkoły Rycerskiej jej mury opuściło ok. 650 kadetów. Ukończyli ją m.in.: matematyk, filozof i prawnik Józef Hoene-Wroński (czyt. hene); historyk, poeta i pamiętnikarz Julian Ursyn Niemcewicz; generał Józef Sowiński, obrońca reduty na Woli w czasie powstania listopadowego, oraz Tadeusz Kościuszko. Wielu absolwentów uczestniczyło w obradach Sejmu Czteroletniego i walczyło w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja (zob. s. 397).

Komisja Edukacji Narodowej i reforma oświaty

Większość szkół w Rzeczpospolitej prowadził Kościół Katolicki. W XVIII w. szkolnictwo to, szczególnie na szczeblu podstawowym (parafialnym), było bardzo zaniedbane. O wiele lepiej przedstawiała się sytuacja w prowadzonych przez jezuitów szkołach średnich, które od lat 40. tego stulecia przechodziły reformę programu i metod nauczania. Oświeceniowi publicyści oraz politycy postulowali reformę edukacji. Impulsem do zintensyfikowania starań o jej rozpoczęcie stała się likwidacja Towarzystwa Jezusowego w 1773 r., co w Rzeczpospolitej – gdzie większość szkół prowadzili jezuici – mogło się zakończyć upadkiem szkolnictwa.

W **1773 r.** uchwałą sejmową powołano do życia **Komisję Edukacji Narodowej** (**KEN**). Przejęła ona szkoły prowadzone dotąd przez zakon jezuitów, a także należący do niego majątek. Z rozwiązanego zakonu rekrutowała się również część kadry nauczycielskiej szkół KEN. Komisja cieszyła się pełną autonomią, odpowiadała przed sejmem jedynie w sprawach finansowych. Początkowo w jej skład wchodziło po czterech senatorów i posłów.

Przed członkami Komisji Edukacji Narodowej postawiono zadanie przygotowania **reformy edukacji**, której nadrzędnym celem miało być wykształcenie pokolenia młodych Polaków i Litwinów świadomych swych obywatelskich obowiązków. Prace nad przygotowaniem nowych programów nauczania i organizacją systemu szkolnictwa trwały do 1780 r. Administracja szkolna została oparta na podziale terytorialnym. Komisji bezpośrednio podlegały uniwersytety, im zaś – szkoły wydziałowe, tym z kolei – szkoły podwydziałowe. Na samym dole struktury administracyjnej znajdowały się szkoły parafialne.

Komisja Edukacji Narodowej powierzyła opracowanie programów nauczania i przygotowanie zgodnych z nimi podręczników szkolnych **Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych**, założonemu w tym celu w 1775 r. Na jego czele stanął Ignacy Potocki, a sekretarzem został ksiądz Grzegorz Piramowicz. W 1785 r. ukazał się *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, a trzy lata później opublikowano *Powinności nauczyciela*.

Według założeń Komisji Edukacji Narodowej zreformowana szkoła powinna kłaść nacisk na przedmioty przyrodnicze, a także historię oraz

M3 Wytyczne Komisji Edukacji Narodowej, 1783 r.

Nauczyciele [...] przejęci świetnością zamierzenia swego i urzędu tak wielkiej wagi, tym jedynie zbawieni, aby jak najdokładniej co do wiary świętej, czystych obyczajów, miłości Ojczyzny, znajomości praw narodowych i najużyteczniejszych w społeczności ludzkiej nauk wychowywali i doskonalili synów obywatelskich. [...]*

Poleca się w szkole grę w piłkę, biegi, palcaty, jazdę konną, ćwiczenia wojskowe oraz musztrę bez broni i zdobywanie trudniejszych miejsc, w ogóle każdy [...] obrońcą Ojczyzny swojej być powinien, nie oglądając się na płacę, lecz idąc torem sprawiedliwości i honoru [...]. Tak nierozdzielnym idąc związkiem, edukacja moralna z edukacją fizyczną będą zdolne dać społeczności cnotliwego człowieka, Ojczyźnie – dobrego obywatela [...].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 421.

* **zbawieni** – tu: zajmujący się
palcat – rodzaj szermierki na drewniane kije

Praca z materiałami

1. Opisz rekrutację do Szkoły Rycerskiej przedstawioną przez Jana Piotra Norblina. **M2**
2. Omów zadania stawiane nauczycielom przez Komisję Edukacji Narodowej. **M3**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób – zgodnie z wytycznymi Komisji Edukacji Narodowej – szkoły miały kształcić młodzież na cnotliwych ludzi i dobrych obywateli. **M3**
4. Oceń, czy cele stawiane nauczycielom były zgodne z ideami oświecenia. Odwołaj się do **M2**, **M3** oraz wiedzy pozaźródłowej.

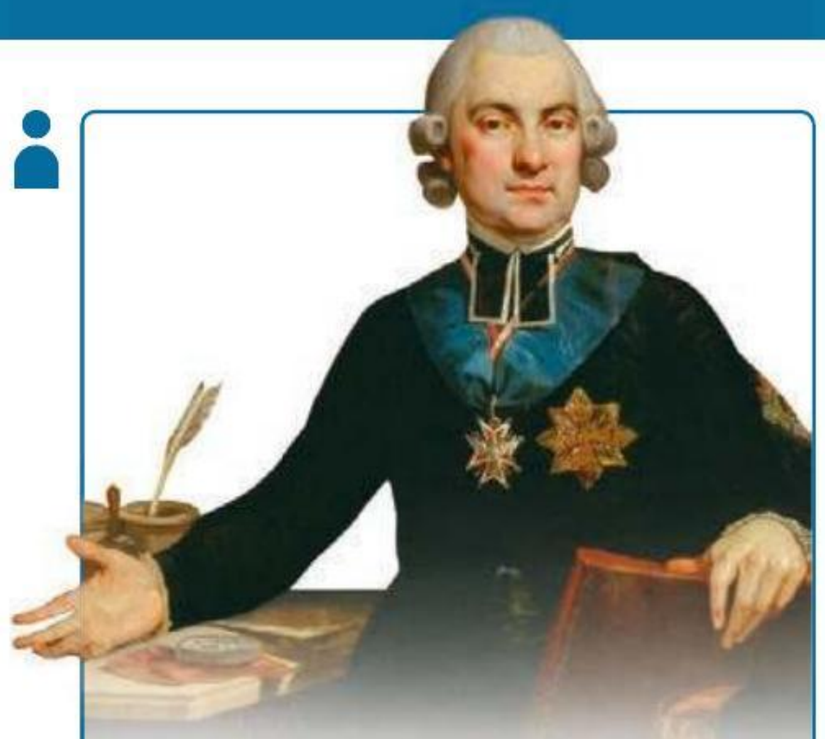

Hugo Kołłątaj

(1750–1812)

Publicysta i propagator reform Rzeczpospolitej, przyjaciel króla Stanisława Augusta. Był doktorem filozofii uniwersytetu w Krakowie oraz doktorem prawa i teologii uczelni w Wiedniu i Rzymie, gdzie przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1777–1780 na polecenie KEN przeprowadził reformę uniwersytetu w Krakowie i został jego rektorem. Przyczynił się do podniesienia poziomu naukowego tej uczelni. Umożliwił studiowanie młodzieży spoza stanu szlacheckiego. Józef Peszka, *Portret Hugona Kołłątaja* (fragment), 1791 r., Zamek Królewski w Warszawie.

elementy wiedzy rolniczej i medycznej. Do nowych przedmiotów należała edukacja moralna, oparta na prawie naturalnym. Nauczanie na wszystkich poziomach było prowadzone w języku polskim i miało uwzględniać najnowszy stan badań.

Pod auspicjami KEN, w duchu oświeceniowym przeprowadzono **reformę uniwersytetu w Krakowie**, opracowaną przez **Hugona Kołłątaja**. Ponadto Komisja przekształciła jezuicką akademię w Wilnie w uczelnię świecką.

Komisja Edukacji Narodowej działała do 1794 r. I choć nie wszystkie jej starania o podniesienie poziomu oświaty zakończyły się sukcesem, podobnie jak Szkoła Rycerska przyczyniła się do zmian w sferze umysłowej polskiej szlachty, która zaczęła dostrzegać potrzebę reform w państwie.

Biblioteka Załuskich

W **1747 r.** w Warszawie została otwarta **Biblioteka Załuskich**, którą ufundowali dwaj bracia Załuscy – Józef Andrzej i Andrzej Stanisław. Obaj świetnie wykształceni, w czasie swoich studiów za granicą mieli okazję poznać zachodnioeuropejskie biblioteki. Będąc pod ich ogromnym wrażeniem, postanowili przekazać do użytku publicznego swój prywatny księgozbiór. Tak powstała **jedna z pierwszych bibliotek publicznych na świecie**.

Biblioteka była otwarta dwa dni w tygodniu. Ponieważ wiele osób nie oddawało wypożyczonych książek, wprowadzono korzystanie z nich wyłącznie na miejscu. W 1780 r. sejm uchwalił Ustawę o egzemplarzu obowiązkowym. Każdy wydawca musiał przekazać jeden egzemplarz opublikowanej książki do Biblioteki Załuskich, która w momencie wejścia w życie ustawy stała się **biblioteką narodową**. Wkrótce jej zbiory należały do największych w Europie – pod koniec XVIII w. księgozbiór liczył ponad 400 tys. druków i 12 tys. rękopisów.

Pierwszy teatr narodowy powstał we Francji, i to dużo wcześniej niż w pozostałych krajach europejskich, bo już w 1680 r. Była to Comédie-Française (czyt. komedi frąsez). Kolejne sceny narodowe pojawiły się w XVIII w.: w Danii (1722), Rosji (1757), Rzeczpospolitej (1765), Niemczech (1767), Szwecji (1773).

Teatr Narodowy

Pierwszy **polski teatr narodowy** (wystawiający sztuki w języku polskim i którego aktorzy utrzymywali się z gry) został otwarty w **Warszawie w 1765 r.** z inicjatywy króla Stanisława Augusta. Początkowo mieścił się w Operalni przy ul. Królewskiej, w budynku pierwszego w Rzeczpospolitej publicznego teatru operowego założonego w czasach saskich. Wystawiano wówczas przede wszystkim komedie, stanowiące narzędzie walki z ideologią sarmatyzmu. W 1767 r. z powodu sytuacji politycznej w kraju teatr zawiesił działalność. Wznowił ją w 1774 r. w Pałacu Radziwiłłów, a w 1779 r. – w nowo wybudowanym gmachu, który stał się jego docelową siedzibą.

Dyrektorem teatru w 1790 r. został **Wojciech Bogusławski**, aktor, śpiewak operowy, tłumacz, reżyser i autor utworów dramatycznych, w tym opery komicznej *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale* (wystawionej po raz pierwszy w 1794 r.). W uznaniu zasług nazwano go ojcem polskiego teatru i polskim Molierem.

Praca z materiałami

1. Omów tematykę pierwszych sztuk teatralnych w Polsce. **M4**
2. Wyjaśnij, jak autor tekstu oceniał polski teatr. **M4**
3. Opisz rolę Stanisława Augusta Poniatowskiego w rozwoju teatru w Polsce. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Teatr Narodowy był instytucją służącą propagowaniu idei oświecenia i mającą wychowywać publiczność dzięki specjalnie pisanym w tym celu sztukom, jak choćby komedii politycznej Juliana Ursyna Niemcewicza *Powrót posła* (wystawionej w 1791 r.) czy komedii Franciszka Zabłockiego *Sarmatyzm* (zaprezentowanej w 1785 r.).

M4 **Warszawski teatr w opisie Fryderyka Schulza*, niemieckiego pisarza i profesora historii, koniec XVIII w.**

Polska trupa, która tu w przeszłym roku grywała, lepszą była od wszystkich niemieckich, jakie mi są znane. Polacy mają od natury daną lekkość ruchów, zręczność, wzrost w ogóle piękny i figury dobre; wymowę łatwiejszą i lepiej wyrobioną niż Niemcy. [...] Pewien Bogusławski był pierwszym dyrektorem stowarzyszenia, a [za]razem najlepszym artystą [...]. [...] Inni artyści byli, każdy w swych rolach, bardzo dobrzy [...]. Artystki nie były wcale niższe* od mężczyzn w swej sztuce. Główne role grywały panie bardzo piękne i zręczne, które sztukę smakownego* ubrania i przyzwoitego znajdowania się* doskonale posiadały. Nawet pomniejsze role były zręcznymi artystkami poobsadzane.*

Sztuki, które towarzystwo grywało, były po części oryginalne polskie lub z francuskiego, włoskiego i niemieckiego tłumaczone; pierwszych stosunkowo mało. Te, które grywano w czasie sejmu konstytucyjnego, miały głównie cel polityczny. [...] Do sztuk tego rodzaju, które się najwięcej podobały, należały Powrót posła *i* Król Kazimierz. *Przeznaczonymi one były stare polskie przesądy i przywiązanie do wolnej elekcji, do panowania szlachty, do poniżania średniego stanu, do ograniczenia władzy królewskiej, jednym słowem, wszystko zastarzałe wyśmiać, co nowa konstytucja obalić miała. Król i główni partyzanci* nowego systemu prawie zawsze bywali przedstawieniom przytomni* [...].*

F. Schulz, *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, przeł. J.I. Kraszewski, Warszawa: Czytelnik, 1956, s. 286–288.

* **Schulza** (czyt. szulca)
stowarzyszenie – tu: teatr
niższy – tu: gorszy
smakowny – gustowny
znajdowanie się – zachowywanie się w odpowiedni sposób
partyzant – tu: zwolennik
przytomny – obecny

M5 W drugiej połowie XVIII w. nastąpił intensywny rozwój teatru. Wystawiano tradycyjne sztuki teatralne, ale także spektakle baletowe. Sławą w ówczesnej Rzeczpospolitej cieszyły się grupy taneczne z Warszawy, których mecenasem był głównie Stanisław August Poniatowski. Osobne zespoły baletowe działały również na magnackich dworach. Do Polski zapraszano najlepszych baletmistrzów, baleriny oraz choreografów z Francji czy Wenecji. Na deskach Teatru Narodowego przy Placu Krasińskich w 1790 r. swój balet do opery *Pirro* wystawił międzynarodowej sławy choreograf Daniel Curz (czyt. kurc). Zygmunt Vogel, *Teatr Narodowy na Placu Krasińskich w Warszawie*, ok. 1791 r., rysunek w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie.

M6 W 1777 r. Canaletto namalował jeden z najbardziej ruchliwych traktów ówczesnej Warszawy – ulicę Miodową. Artysta z niezwykłą pieczołowitością oddał klimat XVIII-wiecznej stolicy. Obraz ukazuje przedstawicieli różnych grup społecznych i zawodowych. Ponadto Canaletto wiernie odwzorował ówczesną architekturę ulicy Miodowej, która od XVII w. była uznawana za aleję pałaców. Po lewej stronie widać Pałac Biskupów Krakowskich 1, dalej – nieistniejącą już siedzibę królewskiego bankiera Piotra Fergussona Teppera 2 i Kościół Przemienienia Pańskiego 3. Po prawej stronie można zobaczyć późnobarokowy Pałac Branickich 4, a daleko w tle – Krasińskich 5. Obraz jest przechowywany na Zamku Królewskim w Warszawie.

Mecenat artystyczny Stanisława Augusta

Stanisław August był wielkim miłośnikiem i znawcą sztuki, która w Rzeczpospolitej rozwijała się głównie dzięki **mecenatowi artystycznemu** króla oraz magnatów naśladujących jego działania. Do I rozbioru Rzeczpospolitej władca pozostawał pod wpływem dominującej w Europie Wschodniej estetyki barokowej powstałej na dworze Wettinów w Dreźnie. Po 1772 r. król, realizując własną wizję sztuki, wprowadzał w życie program artystyczny podążający w kierunku klasycyzmu (zob. s. 348).

Jednym z ważnych elementów mecenatu władcy było sprowadzanie artystów, głównie z Włoch oraz Niemiec, tworzących dzieła na jego zamówienie zgodnie z najnowszymi trendami w sztuce.

Pozycję nadwornego malarza Stanisława Augusta zyskał pochodzący z Wenecji **Bernardo Bellotto** zwany **Canalettem** (czyt. kanalettem). Na zlecenie króla pracował przy dekorowaniu Zamku Królewskiego, w którym namalował freski i obrazy przedstawiające antyczny Rzym. Jego główne dzieło to galeria 30 wedut, czyli widoków (panoram) Warszawy oraz pałacu w Wilanowie, którymi ozdobiono Salę Prospektową (obecnie Salę Canaletta) na zamku w Warszawie. Artysta tworzył również obrazy o tematyce historycznej, m.in. *Elekcję Stanisława Augusta* (1778 r.) i *Wjazd Jerzego Ossolińskiego do Rzymu w roku 1633* (1779 r.).

Innym nadwornym malarzem króla był pochodzący z Rzymu **Marcello Bacciarelli** (czyt. marczello baczjarelli). Wykonał on ok. 30 portretów Stanisława Augusta oraz wiele przedstawień najbliższych członków jego rodziny. Nie unikał także tematyki historycznej – malował sceny z dziejów Polski oraz portrety władców, wybitnych wodzów,

uczonych i polityków. Jego poczet królów ozdobił Pokój Marmurowy Zamku Królewskiego. Na polecenie Stanisława Augusta założył i prowadził Malarnię Królewską, w której kształcono rodzimych artystów. Jako generalny dyrektor pałaców i królewskich zbiorów sztuki pomagał władcy pozyskiwać eksponaty. Dzięki niemu Stanisław August zgromadził cenną kolekcję malarstwa liczącą ponad 2 tys. obrazów. Znalazły się w niej m.in. dzieła tak znakomitych twórców, jak: Leonardo da Vinci (czyt. winczi), Rembrandt, Tycjan, Pieter Bruegel (czyt. piter brechel) i Peter Paul Rubens. Dzięki zabiegom Bacciarellego kolekcja króla wzbogaciła się także o meble, porcelanę, rysunki (1800 prac), rzeźby (700 kompozycji), ryciny (ok. 70 tys.) i mapy. Polski władca miał jeden z największych zbiorów kartograficznych w Europie.

Stanisław August kolekcjonował również książki. Z jego polecenia Dominik Merlini zaprojektował mieszczącą się przy zamku w Warszawie królewską bibliotekę. Jej gmach wzniesiono w latach 1779–1784. Pod koniec XVIII w. księgozbiór władcy liczył prawie 20 tys. tomów.

Nie była to jedyna budowla powstała z inicjatywy króla, a jego mecenat sprawił, że w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. w architekturze na ziemiach polskich ukształtował się **styl** nazwany później **stanisławowskim**. Polegał on na łączeniu monumentalnych i pełnych harmonii form klasycznych z charakterystycznymi dla baroku zdobieniami, złoceniami oraz intensywnymi kolorami.

Zatrudnieni przez króla architekci Dominik Merlini z Włoch i Jan Chrystian Kamsetzer (czyt. kamzecer) z Saksonii zrealizowali kilka przedsięwzięć artystycznych w nowym duchu, w tym wnętrza Zamku Królewskiego w Warszawie. Jednym z przykładów jest zaprojektowana przez Merliniego Sala Wielka Asamblowa, której ściany pokryto tynkiem imitującym marmur. W środku postawiono stiukowe kolumny w stylu korynckim oraz rzeźby dłuta m.in. Andrégo Le Bruna (czyt. ądrego le brena). Wśród nich wyróżnia się rzeźba przedstawiająca króla oraz carycę Katarzynę II pod postaciami Apollina i Minerwy. Plafon zdobi scena wyprowadzania świata z chaosu przez Jowisza, namalowana przez Bacciarellego.

Według historyków sztuki najbardziej reprezentatywnym przykładem stylu stanisławowskiego są **Łazienki Królewskie**. Do najważniejszych budowli tego założonego przez Stanisława Augusta zespołu parkowo-pałacowego należy Pałac na Wyspie, który klasycystyczny wygląd zyskał po przebudowie w latach 1788–1793. Wzniesiono wtedy północną fasadę pałacu z czterokolumnowym portykiem zwieńczonym trójkątnym tympanonem. Później takie portyki rozpowszechniły się w architekturze pałacowej i dworkowej oraz stały się najbardziej charakterystycznym elementem architektonicznym polskiego klasycyzmu. Inne znane realizacje tego stylu to Pałac Sandomierski i Pałac Kierzkowskich w Radomiu, Panteon i Oficyna na terenie zespołu pałacowo-parkowego w Dobrzycy czy Dwór Stablewskich w Kołaczkowie. W nowym duchu przebudowywano i wznoszono również kościoły, zbory, a także budynki miejskie – ratusze i kamienice.

M7 Sala Wielka Asamblowa (zwana też Balową) jest największą komnatą Zamku Królewskiego w Warszawie. W okresie panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego odbywały się w niej różne ceremonie dworskie: uczty, bale, przedstawienia teatralne oraz koncerty.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób historycy mogą wykorzystać malarstwo Canaletta do badań nad historią XVIII w. **M6**
2. Opisz architekturę, stroje oraz stosunki społeczne w drugiej połowie XVIII w. na podstawie dzieła Canaletta. **M6**
3. Wykaż, że wnętrze Sali Wielkiej Asamblowej na Zamku Królewskim jest przykładem architektury klasycystycznej. **M7**

* **Kaunus, Byblis, Pan** – postacie z mitologii greckiej
nie zbywać – nie brakować
gipsator – rzemieślnik wykonujący gipsaturę, czyli ozdoby z gipsu lub stiuku
pozłotnik – rzemieślnik trudniący się pozłacaniem
pałacyk w Łazienkach – Pałac na Wyspie
Ujazdów – Zamek Ujazdowski należący wówczas do króla
konwent – tu: zakon

Praca z materiałami

1. Przedstaw rolę mecenatu Stanisława Augusta Poniatowskiego w ożywieniu kultury XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej. **M6**, **M9**
2. Wyjaśnij, jak Fryderyk Schulz oceniał wkład polskich artystów w rozwój malarstwa, rzeźby i architektury w XVIII-wiecznej Warszawie. **M8**
3. Wskaż elementy architektury klasycystycznej zastosowane w Pałacu na Wyspie. **M9**

M8 **Fryderyk Schulz o mecenacie Stanisława Augusta Poniatowskiego, XVIII w.**

We Włochu Bacciarelli[m] ma Warszawa doskonałego malarza [...]. Dzieła jego w wielkiej liczbie znajdują się w królewskim Zamku, szczególniej we wspomnianej sali królów, w innych też salach i pokojach, i w Łazienkach. [...] Oprócz niego nie ma Warszawa żadnego tak dalece odznaczającego się malarza. [...] Co do rzeźby mało uczyniono w Warszawie, ale zupełnie zaniedbaną nie była nigdy. Czego kościoły potrzebowały w posągach, sprowadzano częścią z Włoch lub z Wiednia i Berlina lub w Warszawie przez obcych artystów wykonywano – ale nic szczególnego pod względem sztuki i smaku się nie znajduje. Niektóre grupy mitologiczne, które król w Łazienkach wystawić kazał, np. Kaunus i Byblis, Pan porywający nimfę, obie smakownie z piaskowca wykonane, godne są widzenia [...]. Zresztą nie zbywa* w Warszawie na zręcznych kamieniarzach, gipsatorach*, rzeźbiarzach na drzewie i pozłotnikach*, do wykonywania zewnętrznych i wewnętrznych ozdób architektonicznych, ale to są niemal wszyscy, jak zwykle – cudzoziemcy.*
Budownictwo znakomite poczyniło postępy. Ze wszystkich sztuk ono za panowania teraźniejszego króla najczynniej zajmowało. [...] Król sam po spaleniu się pięknej, podwórzec otaczającej części Zamku z gruntu ją odbudował; pałacyk w Łazienkach ze wszystkim, co go otacza, nowa część Ujazdowa* i inne gmachy, odznaczające się smakiem, są jego dziełami. Za jego przykładem rozmaite konwenty* i klasztory, zakonnicy [...] kościoły swe i domy poodnawiali lub całkiem na nowo pobudowali; wiele majętnych rodzin wystawiło pałace lub zrestaurowało, a prawie na każdej ulicy stoją pojedyncze domy prywatne, które najpiękniejszym w Wiedniu, Berlinie i Monachium nie ustępują. Ale i w tym zawodzie także cudzoziemcy: Włosi, szczególniej Niemcy robili wszystko, a Polacy nic.*

F. Schulz, *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, przeł. J.I. Kraszewski, Warszawa: Czytelnik, 1956, s. 279–280, 282–283.

M9 W 1764 r. Stanisław Poniatowski wykupił z rąk rodziny Lubomirskich posiadłości w podwarszawskim Ujazdowie. Wśród zabudowań znalazły się łaźnie wzniesione jeszcze w XVII w. na polecenie Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. To właśnie dzięki temu miejsce, które wkrótce stało się letnią rezydencją Stanisława Augusta Poniatowskiego, zaczęto określać Łazienkami. Król wielokrotnie dokonywał ich przebudowy i rozbudowy w duchu klasycystycznym, czego przykładem jest choćby Pałac na Wyspie. Budowla, inspirowana najnowszymi wówczas włoskimi wzorcami i zaprojektowana zgodnie z klasyczną zasadą harmonii, miała odzwierciedlać królewskie marzenia o stworzeniu idealnego i w pełni nowoczesnego państwa.

Polecenia podsumowujące

1. Omów działalność Komisji Edukacji Narodowej.
2. Przedstaw dorobek kulturalny Rzeczpospolitej za panowania Stanisława Augusta.
3. Oceń wkład Stanisława Augusta w rozwój kultury polskiej w czasach oświecenia.

Kultura oświecenia w czasach stanisławowskich

Podsumowanie 36

Czasy stanisławowskie

Znaczący wkład Stanisława Augusta Poniatowskiego w rozwój polskiej kultury oświeceniowej.
Objęcie królewskim mecenatem architektów, malarzy, rzeźbiarzy, polskich pisarzy i ludzi nauki.

Obiady czwartkowe

Salon literacki Stanisława Augusta.
1770 – pierwsze spotkanie zorganizowane przez króla.
Główni uczestnicy: Stanisław Konarski, Hugo Kołłątaj, Ignacy Krasicki, Adam Naruszewicz, Ignacy Potocki.
Tematyka spotkań: dzieła filozoficzne, nowe prądy w literaturze i sztuce, osiągnięcia naukowe, polityka.

Literatura oświeceniowa w Rzeczpospolitej

Ważna rola literatury w kształtowaniu oświeceniowej świadomości społecznej.
Nawiązywanie do aktualnych wydarzeń oraz wspieranie reformy państwa.
Cechy charakterystyczne: dydaktyzm, racjonalizm, pochwała rozumu, entuzjazm dla wynalazków i odkryć naukowych, potępianie zabobonów i obskurantyzmu.
Główni przedstawiciele: Ignacy Krasicki, Julian Ursyn Niemcewicz.

Prasa doby stanisławowskiej

Istotna rola w kształtowaniu opinii publicznej.
Najważniejsze czasopisma założone z inicjatywy króla: „Monitor", „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne".

Szkoła Rycerska

1765 – założenie szkoły z inicjatywy Stanisława Augusta.
Kształcenie synów szlacheckich na świadomych obywateli.
Nauka języków obcych, przedmiotów ścisłych, literatury i historii.
Absolwenci – Józef Hoene-Wroński, Tadeusz Kościuszko, Julian Ursyn Niemcewicz, Józef Sowiński.

Komisja Edukacji Narodowej i reforma oświaty

1773 – powołanie przez sejm Komisji Edukacji Narodowej.
1775 – powstanie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.
Do 1780 – opracowanie przez KEN nowych programów nauczania i organizacji systemu szkolnictwa.
Reforma uniwersytetu w Krakowie oraz akademii w Wilnie.

Biblioteka Załuskich

1747 – założenie biblioteki w Warszawie.
Pierwsza biblioteka publiczna w Rzeczpospolitej, jedna z pierwszych na świecie.
1794 – księgozbiór liczący ponad 400 tys. druków i 12 tys. rękopisów.

Teatr Narodowy

1765 – powstanie z inicjatywy króla polskiego Teatru Narodowego w Warszawie.
1790 – dyrektorem Wojciech Bogusławski.
Upowszechnianie idei oświecenia i wychowywanie publiczności przez pisane specjalnie w tym celu sztuki.

Mecenat artystyczny Stanisława Augusta

Rozwój sztuki możliwy głównie dzięki mecenatowi artystycznemu króla oraz magnatów.
Styl stanisławowski – łączenie form klasycznych z barokowymi.
Najważniejsi malarze
- Bernardo Bellotto zwany Canalettem
- Marcello Bacciarelli

Najważniejsi architekci
- Dominik Merlini
- Jan Chrystian Kamsetzer

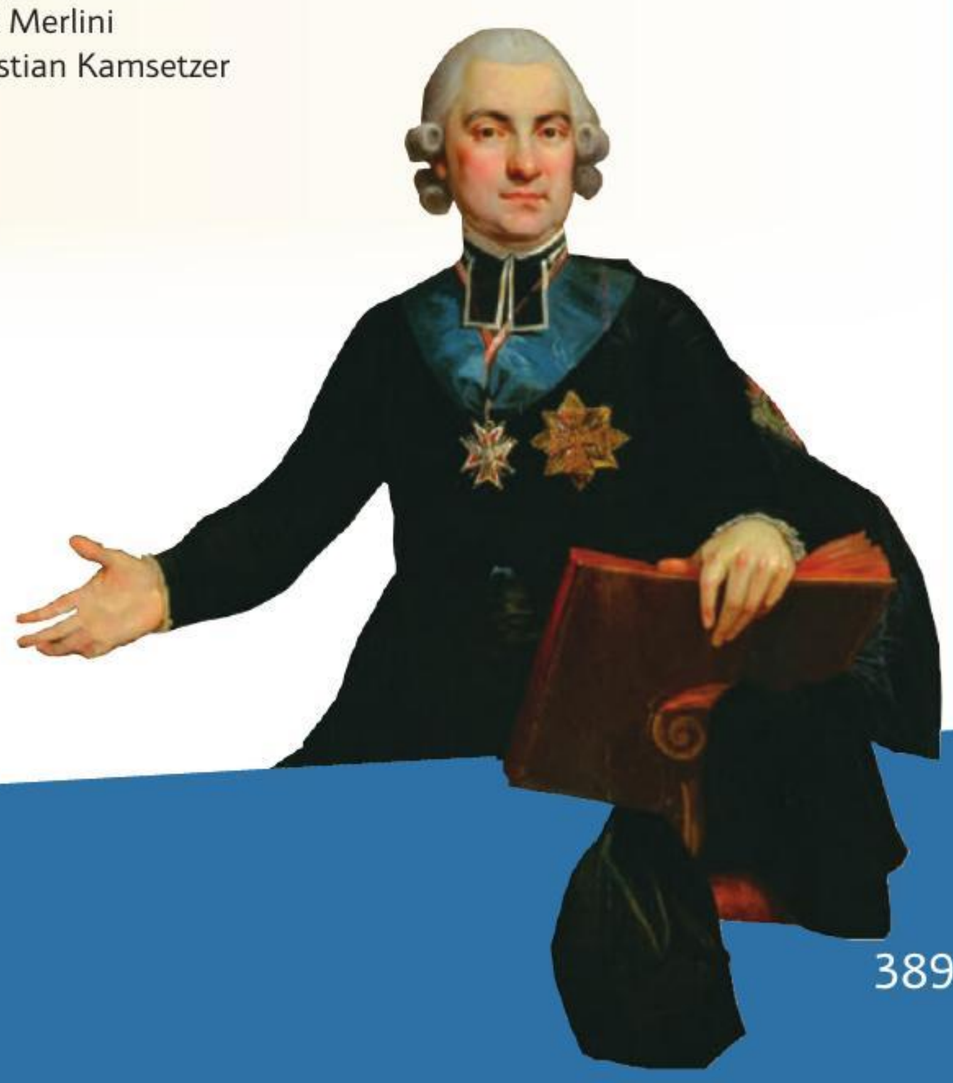

Polecane publikacje

M. Borucki, *W kręgu króla Stanisława*, Warszawa: Mada, 1998.

J. Łojek, *Stanisław August Poniatowski i jego czasy*, Warszawa: Wyd. Normalizacyjne Alfa-Wero, 1998.

J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa: Interpress, 1988.

37 Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja

OBRADY SEJMU CZTEROLETNIEGO (WIELKIEGO) (1788–1792)

1788 uchwała o powiększeniu stanu armii

1789 czarna procesja w Warszawie

1791 Ustawa o reformie sejmików

1791 Ustawa o miastach królewskich

3 V 1791 uchwalenie Konstytucji 3 maja

14 V 1792 ogłoszenie konfederacji targowickiej

1792 wojna w obronie Konstytucji 3 maja

23 I 1793 II rozbiór Rzeczpospolitej

17 VI 1793 ostatni sejm I Rzeczpospolitej

Przypomnij

- Jak doszło do I rozbioru Rzeczpospolitej?

Cel lekcji

- Poznam okoliczności zwołania Sejmu Wielkiego oraz jego reformy i ich skutki.

Po lekcji

- Przedstawiam reformy Sejmu Wielkiego oraz postanowienia Konstytucji 3 maja.
- Porównuję polskie rozwiązania konstytucyjne z amerykańskimi, angielskimi i francuskimi.
- Wyjaśniam wpływ konfederacji targowickiej na wybuch wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

Obóz reformatorski przed Sejmem Wielkim

I rozbiór Rzeczpospolitej nie zahamował prac nad reformą państwa. **Stanisław August Poniatowski** wraz ze skupionym wokół niego **obozem zwolenników reform** kontynuował pracę nad poprawą funkcjonowania państwa. Mimo że projekty radykalnych reform spotykały się z przeciwdziałaniem rosyjskiego ambasadora, udało się sporo osiągnąć. Usprawniono administrację, rozwijano edukację, pracowano nad projektami reformy miast, zwłaszcza królewskich. Znaczna część szlachty patrzyła nieprzychylnie na reformy w obawie przed utratą wpływów politycznych. Król potrafił jednak zgromadzić wokół siebie grono osób, które pragnęło zmian. Wśród nich w latach 80. XVIII w. coraz większą rolę zaczęli odgrywać młodzi działacze – z reguły wychowankowie Szkoły Rycerskiej, szkół prowadzonych przez ojców pijarów czy też szkół podległych Komisji Edukacji Narodowej. Działacze ci, wykształceni w nowym duchu, postulowali wzmocnienie władzy centralnej oraz odbudowę armii. Czołowymi przedstawicielami tej generacji byli m.in. **Ignacy Potocki** i **Julian Ursyn Niemcewicz.**

Ogromny wpływ na kształtowanie się postaw reformatorskich wywierała **publicystyka**. Ukazywało się wiele gazet i czasopism, w których za zmianami w państwie opowiadali się przedstawiciele różnych grup społecznych: duchowni (zwłaszcza pijarzy), literaci oraz uczeni. Jednym z takich czasopism był „Pamiętnik Historyczno-Polityczny" ukazujący się w latach 1782–1792. Dużą popularnością cieszyła się również działalność

M1 Oświeceniowa wizja społeczeństwa i państwa trafiła w Rzeczpospolitej na podatny grunt. Zwolennicy reform często się gromadzili, by dyskutować na tematy polityczne i społeczne. Obraz z 1797 r. *Zebranie towarzyskie w parku* Kazimierza Wojniakowskiego ukazuje jedno z takich spotkań w epoce stanisławowskiej. Wśród 27 postaci skupionych wokół posągu personifikującego wolność artysta uwiecznił m.in. marszałka Sejmu Wielkiego Stanisława Małachowskiego [1] czy chemika i literata Aleksandra Chodkiewicza [2]. Muzeum Narodowe w Warszawie.

publicystyczna dwóch księży – **Hugona Kołłątaja** i **Stanisława Staszica.** Działacze polityczni i społeczni skupieni wokół pierwszego z nich utworzyli nieformalną grupę zwaną **Kuźnicą Kołłątajowską**. Postulowali oni konieczność przeprowadzenia reformy państwa i modernizacji społeczeństwa. Głosili m.in., że od sposobu wychowania oraz kształcenia dzieci i młodzieży zależy przyszła jakość państwa i że wszyscy są równi wobec prawa. Uważali, że należy znieść *liberum veto*, gdyż w sejmie powinna decydować większość. Opowiadali się za ograniczeniem przywilejów szlacheckich wobec poddanych i nadaniem mieszczaństwu wszelkich praw obywatelskich. Twierdzili też, że podstawą dobrobytu państwa jest rolnictwo. Z kolei Stanisław Staszic skrytykował ówczesny system polityczny i społeczny w pismach *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* oraz wydanych już w trakcie trwania Sejmu Wielkiego *Przestrogach dla Polski*. W tym ostatnim dziele zaproponował przeprowadzenie dogłębnych reform opartych na sojuszu szlachty z mieszczaństwem, a wymierzonych w magnaterię.

Sytuacja międzynarodowa w przededniu Sejmu Wielkiego

W połowie lat 80. XVIII w. zaczęła się zmieniać sytuacja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej. Sojusz państw, które dokonały I rozbioru, zaczął się kruszyć. W Prusach zmarłego Fryderyka II zastąpił Fryderyk Wilhelm II. Władca ten deklarował przyjazne zamiary wobec Rzeczpospolitej. W Austrii po śmierci Marii Teresy tron objął Józef II, który dążył do zbliżenia z Rosją w jej polityce antytureckiej, co zagrażało interesom Berlina. Również Katarzyna II zdawała się przekierowywać interesy swego państwa na południe Europy. Sytuacja międzynarodowa wydawała się sprzyjać przeprowadzeniu reform przez Rzeczpospolitą.

W 1787 r. wybuchła wojna rosyjsko-turecka (trwała do 1792 r.). Stanisław August chciał wykorzystać początkowe niepowodzenia Katarzyny II w tym konflikcie. Zaproponował carycy zawarcie sojuszu antytureckiego i udział w wojnie polskiego korpusu. Miało to być szansą na zwiększenie liczebności armii Rzeczpospolitej. Formalnie Katarzyna II zaakceptowała plan polskiego króla. Na jej zgodę wpłynęło niekorzystne ukształtowanie się sytuacji międzynarodowej – do wojny przeciw Rosji przystąpiła Szwecja, wspierana dyplomatycznie przez Prusy, Wielką Brytanię i Republikę Zjednoczonych Prowincji. Wkrótce obóz zmienił także Józef II. Sojusz rosyjsko-polski miał zostać potwierdzony przez sejm zwołany na 1788 r. do Warszawy. Wbrew zamierzeniom króla sejm ten postanowił się zająć nie tylko sprawą sojuszu, lecz także reformą państwa.

Sejm Czteroletni (1788–1792) i jego stronnictwa

Sejm, nazwany później **Sejmem Czteroletnim** lub **Wielkim**, zwołano na 6 października **1788 r.** do Warszawy, a jego marszałkiem został **Stanisław Małachowski**. Przed rozpoczęciem obrad król oraz posłowie zawiązali konfederację, co miało zapobiec zerwaniu sejmu.

Stanisław Małachowski
(1736–1809)
Marszałek Sejmu Czteroletniego oraz członek stronnictwa patriotycznego. Był zwolennikiem idei oświeceniowych, które wprowadzał w życie również poza sejmem. Popierał dążenia miast do rozszerzenia ich praw politycznych. W swych dobrach na Podolu zwolnił chłopów z pańszczyzny (1791 r.) w zamian za czynsz w pieniądzu, a także zorganizował im opiekę lekarską. Jan Chrzciciel Lampi Starszy, *Portret Stanisława Małachowskiego* (fragment), 1788–1789, Muzeum Narodowe w Warszawie.

Praca z materiałem

1. Omów znaczenie zebrań towarzyskich dla działań reformatorskich w Rzeczpospolitej. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wiedząc, w którym roku powstało dzieło Kazimierza Wojniakowskiego, opisz symbolikę ukazanej na obrazie rzeźby. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.

Franciszek Ksawery Branicki

(ok. 1730–1819)

Magnat polski, w latach 1774–1793 hetman wielki koronny, minister wojny w Straży Praw. Wśród współczesnych cieszył się sławą awanturnika. Był członkiem stronnictwa hetmańskiego, przeciwnikiem reform Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja 1791 r. Doprowadził do zawiązania konfederacji targowickiej, przez co do historii przeszedł jako zdrajca Rzeczpospolitej. Jan Chrzciciel Lampi Starszy, fragment *Portretu Franciszka Ksawerego Branickiego z synami Aleksandrem i Władysławem*, ok. 1790 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Obrady rozpoczęły się w atmosferze gorącej dyskusji o reformie państwa, którą toczono także na łamach licznie wydawanych wówczas gazet. Już na początku wyłoniły się trzy stronnictwa sejmowe. **Stronnictwo patriotyczne**, zwane też **republikańskim**, tworzyli m.in.: Stanisław Małachowski, Adam Kazimierz Czartoryski, Julian Ursyn Niemcewicz oraz Stanisław Kostka Potocki. Należeli do niego również Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj, współautor najważniejszych ustaw przyjętych przez sejm. Członkowie stronnictwa patriotycznego dążyli do wzmocnienia państwa i odzyskania przez nie niezależności. Dopuszczali, by Rzeczpospolita była monarchią elekcyjną bądź dziedziczną, ale zakładali ograniczenie władzy króla na wzór angielski. Wielu z nich pragnęło likwidacji *liberum veto* i dominacji magnackiej przy jednoczesnym zachowaniu przywilejów szlacheckich. Niektórzy wnosili o nadanie pełni praw politycznych mieszczanom i wyjęcie chłopów spod władzy szlachty, a także zapewnienie swobód religijnych wszystkim w Rzeczpospolitej.

Zupełnie odmienne poglądy miało konserwatywne **stronnictwo hetmańskie**, do którego należeli hetmani **Franciszek Ksawery Branicki** i Seweryn Rzewuski oraz najbogatszy polski magnat Stanisław Szczęsny Potocki. Bronili oni wolnej elekcji i dominacji magnaterii. Licząc na poparcie rosyjskiego ambasadora, straszyli szlachtę, że zostaną jej odebrane wszystkie prawa i wolności. Posłuch znajdowali głównie wśród najuboższych i niewykształconych przedstawicieli stanu szlacheckiego.

Trzecim ugrupowaniem było skupione wokół Stanisława Augusta **stronnictwo królewskie** (**dworskie**), w którym działali m.in. prymas Michał Poniatowski i kanclerz wielki koronny Jacek Małachowski. Przygotowali oni program umiarkowanych reform mających na celu wzmocnienie władzy rządu (Rady Nieustającej) oraz usprawnienie administracji. Planowali zwiększyć udział mieszczaństwa w życiu publicznym oraz zapewnić chłopom opiekę państwa. Chcieli utrzymać sojusz z Rosją i godzili się na utrzymanie jej protektoratu nad Rzeczpospolitą.

Pierwsze uchwały Sejmu Wielkiego

Pierwsze efekty prac Sejmu Czteroletniego pojawiły się w październiku **1788 r.** Posłowie uchwalili **Ustawę o powiększeniu stanu armii** do 100 tys. żołnierzy. Czas służby został ustalony na 6–7 lat, a wiek żołnierzy – na 18–25 lat. W odpowiedzi na sugestię króla, by przed powiększeniem liczebności armii najpierw znaleźć sposób zwiększenia dochodów państwa, sejm wiosną 1789 r. zajął się kwestią finansowania wojska. Przyjął ustawę nakładającą obowiązek płacenia 10% dochodu z dóbr szlacheckich oraz 20% z dóbr należących do duchownych. Podatek ten potocznie nazywano ofiarą dziesiątego grosza. Zwiększono również opłaty od dzierżawionych domen królewskich. Wpływy z uchwalonych podatków były jednak dużo niższe od spodziewanych. W chwili wybuchu wojny z Rosją w 1792 r. Rzeczpospolita była w stanie wystawić tylko ok. 57 tys. żołnierzy, którym brakowało uzbrojenia, a przede wszystkim – wyposażenia technicznego.

W 2006 r. powstało Stowarzyszenie Potomków Sejmu Wielkiego. Jego członkiem może zostać każdy, kto udowodni, że pochodzi od jednego z 483 sygnatariuszy Konfederacji Generalnej zawiązanej przed rozpoczęciem obrad w 1788 i 1790 r. Celem stowarzyszenia jest propagowanie wiedzy o Sejmie Czteroletnim oraz krzewienie patriotyzmu.

24 marca **1791 r.** sejm uchwalił **Ustawę o reformie sejmików**. Wyznaczono miasta zjazdu i posiedzeń dla sejmików w każdej z ziem. Ustalono, że w ich obradach mogą uczestniczyć jedynie przedstawiciele szlachty, którzy odziedziczyli ziemię i płacą od niej podatki, a także ich synowie i rodzeni bracia. Ustawa odbierała więc prawo głosu gołocie, czyli szlachcie nieposiadającej ziemi (nieposesjonatom). Bierne prawo wyborcze (czyli możliwość bycia wybranym posłem) przyznano tym, którzy ukończyli 23. rok życia i mieli prawo czynne (uczestniczenia w sejmikach). Instrukcje na sejmikach miały być układane dopiero po wybraniu posłów.

Czarna procesja w Warszawie i walka o prawa mieszczan

Nieliczna elita intelektualna polskiego oświecenia dążyła do wzmocnienia pozycji stanu mieszczańskiego. Hugo Kołłątaj oraz prezydent Warszawy **Jan Dekert** zainicjowali utworzenie programu politycznego, którego celem było zwiększenie zakresu praw publicznych mieszczan. Program powstał w latach 1788–1791 we współpracy z delegatami prawie wszystkich miast Rzeczpospolitej. Wstępne postulaty przedstawiono podczas obchodów 25-lecia koronacji Stanisława Augusta. Zaproszeni na uroczystość reprezentanci 141 miast królewskich ubrani na czarno – stąd określenie **czarna procesja** – 2 grudnia **1789 r.** na czele z prezydentem Warszawy udali się do Zamku Królewskiego. W memoriale przekazanym królowi mieszczanie domagali się dopuszczenia ich stanu do obrad sejmowych, przyznania im prawa do nabywania dóbr ziemskich oraz wprowadzenia zakazu więzienia mieszczan bez wcześniejszego wyroku sądowego.

Ustawę o miastach królewskich sejm uchwalił dopiero w kwietniu **1791 r.** Jej postanowienia dotyczyły mieszczan z miast królewskich. Zezwolono im na nabywanie majątków ziemskich, obejmowanie urzędów, przyjmowanie stopni oficerskich i godności duchownych. Zyskali również prawo do ubiegania się o nobilitację, tj. uzyskanie szlachectwa. Nie można ich było więzić bez wyroku sądowego. Jednak ich prawa polityczne nie zostały zrównane z uprawnieniami posłów szlacheckich. W trakcie obrad sejmu mieszczan miało reprezentować 24 przedstawicieli zwanych plenipotentami, lecz otrzymali oni prawo głosu jedynie w sprawach dotyczących miast i handlu. Miasta prywatne, a było ich w Rzeczpospolitej znacznie więcej niż miast królewskich, nie zostały objęte ustawą.

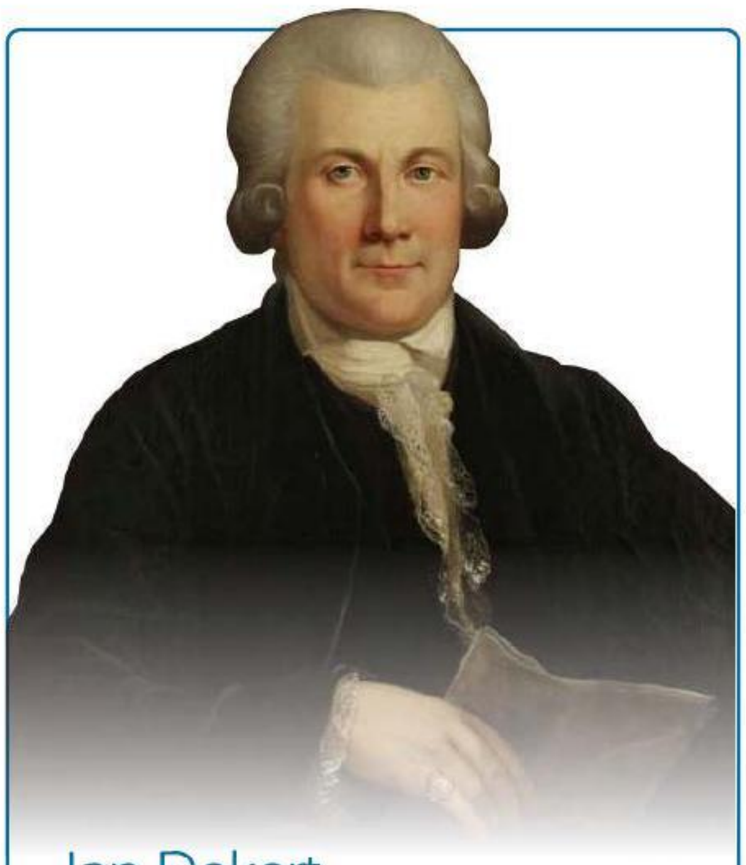

Jan Dekert
(1738–1790)
Kupiec, działacz mieszczański, od 1789 r. prezydent Warszawy. W czasie Sejmu Wielkiego walczył o rozszerzenie praw publicznych mieszczan. Był organizatorem zjazdu przedstawicieli miast Rzeczpospolitej w Warszawie i czarnej procesji w 1789 r. Ksawery Jan Kaniewski, *Portret Jana Dekerta* (fragment), lata 60. XIX w., Muzeum Warszawy.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego część środowiska szlacheckiego była przeciwna reformom dotyczącym miast i mieszczaństwa. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 Dążeniom mieszczan do zwiększenia zakresu ich praw patronował Hugo Kołłątaj. Nie spotykały się one jednak z akceptacją części stanu szlacheckiego. Sytuacja się zmieniła dopiero po czarnej procesji. Wśród szlachty zaczęła narastać obawa, że aspiracje mieszczan wpłyną na wzrost ich znaczenia politycznego, co mogłoby doprowadzić do wystąpień rewolucyjnych jak we Francji. W efekcie szlachta zdecydowała się zgłosić nową Ustawę o miastach. Dokument ten jednak nie spełniał wszystkich postulatów wysuwanych przez mieszczan. Stanisław Bagieński, *Jan Dekert na czele czarnej procesji przed zamkiem w Warszawie*, 1914 r., zbiory prywatne.

Ustawa rządowa

XVIII-wieczne określenie ustawy zasadniczej, czyli dzisiejszej konstytucji. Słowo „rząd" oznaczało wówczas ustrój państwa. Ustawa rządowa określała zasady organizacji władzy państwowej oraz regulowała prawa i obowiązki wszystkich mieszkańców kraju.

Okoliczności uchwalenia Konstytucji 3 maja

W 1790 r. dobiegła końca dwuletnia kadencja skonfederowanego sejmu. Zwolennicy przeprowadzenia zmian postanowili nie dopuścić do utraty dotychczasowych posłów popierających reformy i zaangażowanych w ich przygotowanie. Zachowując pozory działania zgodnego z prawem, król ogłosił przedłużenie ich kadencji i wybór nowego kompletu posłów. Wybory na sejmikach w 1790 r. doprowadziły do wzmocnienia stronnictwa patriotycznego.

Porozumiało się z nim bliskie programowo stronnictwo królewskie, co umożliwiło rozpoczęcie prac nad **ustawą rządową**. Pomysłodawcą jej przygotowania był sekretarz królewski Scipione (czyt. szipjone) Piattoli, główny redaktor kolejnych wersji projektu oraz pośrednik między królem a Ignacym Potockim. W przygotowaniu konstytucji brali także udział Stanisław Kostka Potocki, Hugo Kołłątaj i Stanisław Małachowski. Dzięki wypracowanemu kompromisowi w konstytucji udało się pogodzić poglądy zarówno zwolenników silnej monarchii, jak i orędowników zachowania dominacji szlachty.

Prace prowadzono w tajemnicy ze względu na treści, które mogłyby zostać odrzucone przez konserwatystów. Ponieważ utrzymanie sekretu stawało się coraz trudniejsze, postanowiono przyspieszyć termin wniesienia projektu pod głosowanie z 5 na 3 maja 1791 r. Twórcy konstytucji zdawali sobie sprawę, że uda się ją uchwalić jedynie w drodze zamachu stanu. Wysłali listy do zaufanych posłów, by skrócili przerwę świąteczną (kończącą się 5 maja) i jak najszybciej wrócili do stolicy. Po południu 2 maja w należącej do króla rezydencji Villa Regia odczytano publicznie projekt ustawy rządowej. W ten sposób starano się zachować **pozory legalności** procedury. Sesję sejmu zwołano na 3 maja, a przed jej rozpoczęciem posłowie podpisali asekurację – dokument, w którym zobowiązali się, że w trakcie obrad poprą przedstawiony projekt.

W sejmie zasiadało 512 posłów, a na obrady przybyło ich 182, z czego tylko 83 podpisało asekurację (mniej niż połowa). To rodziło problemy. Z tego powodu Zamek Królewski, gdzie obradował sejm, otoczyły oddziały wierne królowi, a książę Józef Poniatowski wraz z kilkoma oficerami zasiadł w pobliżu władcy. Z inicjatywy Kołłątaja i działaczy mieszczańskich pod zamek ściągnięto też mieszczan warszawskich oraz członków cechów.

Sesję otworzył marszałek sejmu Stanisław Małachowski. Po przemowach Ignacego Potockiego i Stanisława Augusta odczytano projekt konstytucji. Wśród posłów wybuchła gorąca dyskusja. Jedni się zgadzali, inni protestowali i krzyczeli o zgubie wolności szlacheckiej, jeszcze inni żądali debaty. Twórcy konstytucji chcieli zachować pozory jednomyślności, aby zyskać aprobatę międzynarodową. Przeciągającą się dyskusję przerwał przypadek. Gdy król podniósł rękę, aby po raz kolejny poprosić o zabranie głosu, posłowie uznali to za znak akceptacji konstytucji przez władcę.

M3 Sejm Wielki był teatrem zmagań trzech wielkich obozów politycznych tego czasu: patriotycznego, hetmańskiego oraz dworskiego, dlatego obrady toczyły się w niezwykle burzliwej atmosferze. Klimat ten oddaje obraz Kazimierza Wojniakowskiego *Uchwalenie Konstytucji 3 maja*. Artysta – współczesny ukazanym przez siebie postaciom – przedstawił moment uchwalenia ustawy zasadniczej bez idealizacji. Na obrazie została pokazana sala obrad, gdzie trwają rozmowy między uczestnikami posiedzenia. Niektórzy podnoszą dłonie, jakby głosowali, inni siedzą z opuszczonymi głowami. Wśród tłumu można dostrzec postać z laską marszałkowską. W oddali widać Stanisława Augusta zasiadającego na tronie. W sali jest także obecna publiczność. Obraz z 1806 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Stanisław August stanął więc na krześle i z ręką na Ewangelii złożył przysięgę. Następnie zebrani udali się do kościoła, gdzie ślubowanie złożyli marszałkowie sejmu, posłowie, senatorowie, dostojnicy duchowni oraz zgromadzona publiczność. Ustawa rządowa została przyjęta przez aklamację, a nie w wyniku głosowania. Od dnia, w którym to nastąpiło, nazwano ją **Konstytucją 3 maja**. Powszechnie się uznaje, że była **pierwszą w Europie** i **drugą na świecie** (po amerykańskiej z 1787 r.) nowoczesną, spisaną konstytucją.

Konstytucja 3 maja

Konstytucja 3 maja zmieniła ustrój Rzeczpospolitej – zlikwidowała demokrację szlachecką i wprowadziła **monarchię konstytucyjną**. Postanowiono, że tron będzie dziedziczny, a po śmierci Stanisława Augusta władza królewska ponownie trafi w ręce dynastii saskiej. Nastąpiła unifikacja Korony i Litwy, co oznaczało likwidację oddzielnych dotąd instytucji centralnych.

Władza ustawodawcza pozostała w gestii **dwuizbowego sejmu**. Jego kadencja miała trwać dwa lata, a decyzje miano podejmować większością głosów. Władza wykonawcza spoczęła w rękach powołanej do życia rady o nazwie **Straż Praw**. Na jej czele stał król, który powoływał członków rady. Większość sejmowa (dwie trzecie posłów i senatorów z połączonych izb) mogła zażądać ich dymisji lub pociągnięcia do odpowiedzialności. Władza sądownicza została powierzona instytucjom nazywanym **jurysdykcją**.

Konstytucja 3 maja nie zlikwidowała dominacji szlachty w życiu politycznym Rzeczpospolitej. Prawo głosu i decydowania w sprawach państwa odebrano jedynie nieposesjonatom. Mieszczan ani chłopów nie zrównano ze szlachtą, która jako jedyna nadal miała pełnię praw politycznych. Mieszczanie otrzymali część praw, określonych we włączonej do konstytucji Ustawie o miastach królewskich. Jeszcze mniej zyskali chłopi. Zgodnie z konstytucją objęto ich „opieką prawa i rządu krajowego", co oznaczało jedynie nadzór państwa nad umowami zawieranymi przez chłopów ze szlachcicami. W systemie pańszczyźnianym nie nastąpiły żadne zmiany.

W ocenie historyków Konstytucja 3 maja stanowiła kompromis wypracowany przez stronnictwa Sejmu Wielkiego. Widać to na przykładzie kwestii następstwa tronu. Stronnictwo patriotyczne doprowadziło do zniesienia wolnej elekcji i ustanowienia dziedziczności tronu, jednak na tron polski powołano dobrze kojarzącego się stronnictwu hetmańskiemu przedstawiciela dynastii saskiej. Mimo niedoskonałości ustawa skutecznie łączyła różne koncepcje. Odzwierciedlenie znalazły w niej zarówno idee oświecenia, jak i nawiązanie do staropolskiego republikanizmu (demokracji szlacheckiej).

Twórcy konstytucji czerpali ze wzorców angielskich (monarchia konstytucyjna, zasada odpowiedzialności politycznej oraz model funkcjonowania sejmu), a także z konstytucjonalizmu amerykańskiego (trójpodział władzy, wolności religijne). Starali się dostosować je do polskich realiów.

Wprowadzanie reform w Rzeczpospolitej odbyło się zupełnie inaczej niż próby modernizacji Francji w trakcie rewolucji. Polska szlachta drogą debaty politycznej, toczonej nieraz w gorącej atmosferze, podjęła wspólną próbę

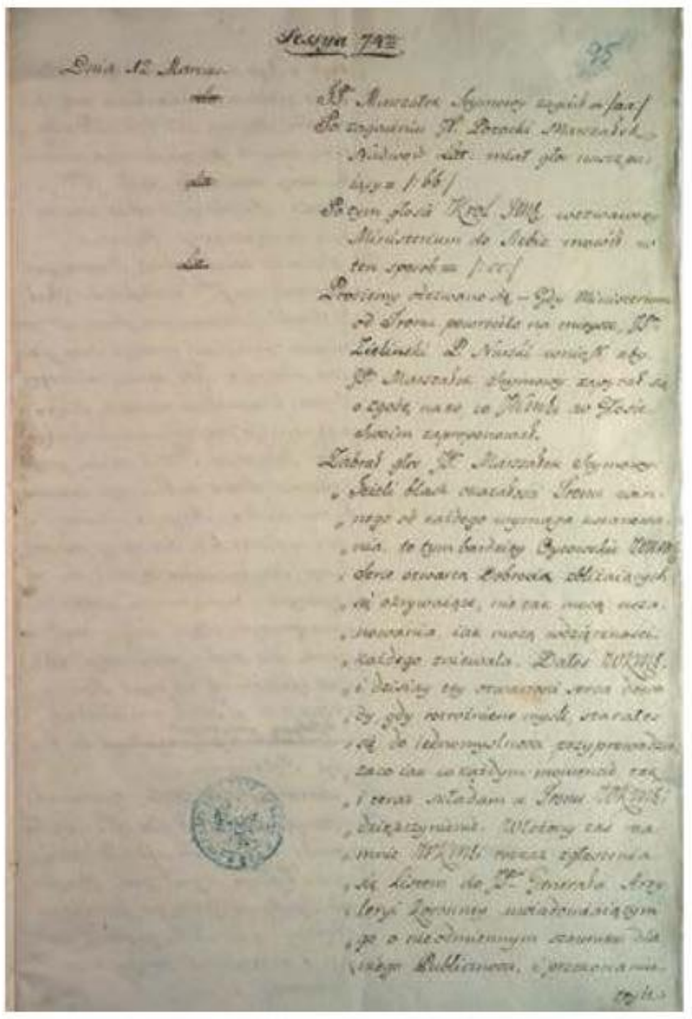

M4 Obrady sejmu były odnotowywane w dzienniku parlamentarnym zwanym diariuszem. Przebieg posiedzeń Sejmu Wielkiego zapisywali sekretarze izby poselskiej. Nie udało się wydać pełnego diariusza z obrad (na przeszkodzie stanął m.in. wybuch wojny z Rosją). Opublikowano tylko fragmenty streszczające część sesji do 1791 r. Pozostałe zapiski przez dziesiątki lat uważano za zaginione. Odnaleziono je dopiero w latach 60. XX w. w ZSRR. Strona *Diariusza Sejmu Ordynaryjnego Obojga Narodów* z notatkami z 12 marca 1789 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Omów stronnictwa polityczne czasów Sejmu Wielkiego. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Podaj, jakie informacje o przebiegu Sejmu Wielkiego można znaleźć w diariuszu. Skorzystaj z **M4** oraz wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego nie udało się opublikować pełnego diariusza posiedzeń Sejmu Czteroletniego. Odwołaj się do **M4** oraz wiedzy pozaźródłowej.

apostazja – tu: wyklęcie
warować – gwarantować
rząd – ustrój
prezydencja – przewodniczenie obradom
ordynaryjny – zwyczajny
znoszony – unieważniony
dzielny – dający się dzielić
magistratura – tu: specjalny urząd

M5 **Ustawa rządowa, 3 maja 1791 r.**

I. Religia panująca

Religią narodową panującą jest i będzie wiara święta rzymska katolicka ze wszystkimi jej prawami. Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karami apostazji. Że zaś ta sama wiara święta przykazuje nam kochać bliźnich naszych, przeto wszystkim ludziom, jakiegokolwiek bądź wyznania, pokój w wierze i opiekę rządową winniśmy i dlatego wszelkich obrządków i religii wolność w krajach polskich, podług ustaw krajowych, warujemy*. [...]*

V. Rząd, czyli oznaczenie władz publicznych*

Wszelka władza społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu. Aby więc całość państw, wolność obywatelską i porządek społeczności w równej wadze na zawsze zostawały, trzy władze rząd narodu polskiego składać powinny i z woli prawa niniejszego na zawsze składać będą [...]. [...]

VI. Sejm, czyli władza prawodawcza

Sejm, czyli stany zgromadzone, na dwie izby dzielić się będą: na izbę poselską i na izbę senatorską pod prezydencją króla [...]. Sejm zawsze gotowym będzie: prawodawczy i ordynaryjny*. Rozpoczynać się ma co dwa lata, trwać zaś będzie podług opisu prawa o sejmach. [...] Prawo żadne na tym ordynaryjnym sejmie, na którym ustanowione było, znoszonym* być nie może [...]. [...] Wszystko i wszędzie większością głosów udecydowane być powinno, przeto* liberum veto, *konfederacje wszelkiego gatunku i sejmy konfederackie [...] na zawsze znosimy. [...]*

VII. Król, władza wykonawcza

Żaden rząd najdoskonalszy bez dzielnej władzy wykonawczej stać nie może. [...] Zawarowawszy przeto wolnemu narodowi polskiemu władzę praw sobie stanowienia [...], władzę najwyższego wykonywania praw królowi w radzie jego oddajemy, która to rada Strażą Praw zwać się będzie. [...]*

Tron polski elekcyjnym przez familie mieć na zawsze chcemy i stanowimy. [...] Dynastia przyszłych królów polskich zacznie się na osobie Fryderyka Augusta, dzisiejszego elektora saskiego, którego sukcesorem [...] z płci męskiej tron polski przeznaczamy. [...]

VIII. Władza sądownicza

Władza sądownicza nie może być wykonywana ani przez władzę prawodawczą, ani przez króla, lecz przez magistratury, na ten koniec ustanowione i wybierane.*

Ustawa rządowa z dnia 3 maja 1791 roku, https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html [dostęp: 5.05.2025].

M6 *Konstytucja 3 maja 1791 r.* Jana Matejki jest najbardziej znanym obrazem dotyczącym tego wydarzenia. Sięgając po tematykę historyczną, tworzący w okresie zaborów artysta starał się oddziaływać na uczucia narodowe Polaków. Ukazał posłów idących do Kolegiaty św. Jana w celu ponownego zaprzysiężenia konstytucji. Widoczna w centrum postać to marszałek Stanisław Małachowski 1. Przed nim do kościoła wkracza Stanisław August Poniatowski 2. Matejko umieścił na płótnie nieżyjącego już wówczas Jana Dekerta 3, którego postać miała uosabiać walkę o prawa mieszczan, a także Jana Suchorzewskiego 4, symbolizującego przekupionych przez Rosjan przeciwników konstytucji. Obraz powstał w 1891 r., obecnie jest przechowywany na Zamku Królewskim w Warszawie.

ratowania państwa. W przeciwieństwie do Francji król polski nie stracił życia, a czynnie uczestniczył we wprowadzaniu zmian. Naprawa Rzeczpospolitej, której zwieńczeniem była Konstytucja 3 maja, odbyła się pokojowo.

20 października 1791 r. Sejm Wielki uchwalił dokument ***Zaręczenia wzajemnego obojga narodów***. Były to przepisy, które określały status unii polsko-litewskiej po uchwaleniu nowej konstytucji. Na ich mocy powołano m.in. wspólny zarząd nad wojskiem i skarbem. W jego skład miała wchodzić równa liczba przedstawicieli Korony i Litwy. Zobowiązano się też do powołania takiej samej liczby ministrów i urzędników w obu częściach Rzeczpospolitej, gwarantując im te same prawa i tytuły. Litwa zachowała możliwość rozpatrywania spraw sądowych Komisji Skarbowej dotyczących obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokument wszedł w skład *pacta conventa* podpisanych przez Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Konfederacja targowicka i wojna w obronie Konstytucji 3 maja

Po uchwaleniu Konstytucji 3 maja Stanisław Szczęsny Potocki i Franciszek Ksawery Branicki, przywódcy stronnictwa hetmańskiego, w 1792 r. udali się do Petersburga do Katarzyny II. Domagali się od niej pomocy w obaleniu króla i powstrzymaniu zmian. Powoływali się na fakt, że od 1768 r. (zob. s. 374) Rosja była gwarantką nienaruszalności ustroju Rzeczpospolitej. 27 kwietnia 1792 r. w Petersburgu zawiązali konfederację mającą na celu obalenie dzieła Sejmu Czteroletniego. Akt powstania **konfederacji** ogłosili 14 maja **1792 r. w Targowicy** na Ukrainie. Jej marszałkiem został Stanisław Szczęsny Potocki, a na dowódców wojskowych wybrano hetmanów Franciszka Branickiego oraz Seweryna Rzewuskiego. Konfederaci zwrócili się do Katarzyny II o wsparcie militarne.

Najjaśniejsza Konfederacja Obojga Narodów, jak ją określili autorzy, cieszyła się pełnym poparciem polskiego Kościoła Katolickiego, nie zdobyła natomiast masowego poparcia szlachty. Lgnęli do niej głównie karierowicze, którzy obejmowali urzędy w administracji. Na początku czerwca 1792 r. wsparcia konfederacji udzieliła Rosja, wkraczając ze swoimi wojskami do Rzeczpospolitej. Wybuchła **wojna polsko-rosyjska**.

Król i posłowie podjęli działania zmierzające do obrony państwa. Obrońcy konstytucji wierzyli, że zgodnie z postanowieniami traktatu z 1790 r. wsparcia udzielą im Prusy, które zobowiązały się do świadczenia pomocy

Praca z materiałami

1. Wskaż fragmenty konstytucji świadczące o realizacji zasady trójpodziału władzy. **M5**
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na sposób przedstawiania wydarzeń może mieć okres, w którym żył autor dzieła. Odwołaj się do **M3**, **M6** oraz wiedzy pozaźródłowej.
3. Opisz, w jaki sposób targowiczanie postrzegali reformy Sejmu Czteroletniego. **M7**

M7 Akt konfederacji w Targowicy, 14 maja 1792 r.

My, senatorowie, ministrowie Rzczplitej, [...] rycerstwo kor[onne], widząc, że już dla nas nie masz Rzczplitej, iż sejm dzisiejszy, na niedziel tylko sześć zwołany, przywłaszczywszy sobie władzę prawodawczą na zawsze, a już przeszło przez lat półczwarta* ciągle ją ze wzgardą praw uzurpując, połamał prawa kardynalne, zmiótł wszystkie wolności szlacheckie, a na dniu 3 maja r. 1791 w rewolucję i spisek przemieniwszy się, nową formą rządu za pomocą mieszczan, ułanów, żołnierzy, narzuconą sukcesją tronu postanowił, królowi od przysięgi, na* pacta conventa *wykonanej, uwolnić się dozwolił, władzę królów rozszerzył, rzeczpospolitą w monarchię zamienił, szlachtę bez posesji od równości i wolności odepchnął, [...] sam pod konfederacją sejmując, konfederować się całemu narodowi, prócz siebie, zakazał [...], w wojnę szkodliwą przeciwko Rosji, sąsiadki naszej najlepszej, najdawniejszej z przyjaciół i sprzymierzeńców naszych, wplątać nas usiłował i tam dalej. [...]*

Bracia nasi, wołamy do was! Wznosiemy ręce nasze do was, za tą wspólną Ojczyzną, która ginie, a którą wy zachować możecie, nie idzie tu o nas tylko, zginiecie i wy, gdy Rzczplita ginąć będzie, pomnijcie, iż gdzie się sadowi tyrania, tam na czas zwlec zgon swój można, ale go nie uniknąć, później czy prędzej wszystko, co tchnie wolnością, pod ciężarem despotyzmu upaść musi.*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 438–439.

* **Rzczplita** – Rzeczpospolita
półczwarta – trzy i pół
na czas zwlec – odwlec w czasie

M8 Bitwa pod Zieleńcami stoczona w czerwcu 1792 r. miała symboliczny wymiar. Zwycięstwo oddziałów dowodzonych przez księcia Józefa Poniatowskiego dawało walczącym nadzieję, że wojna może się zakończyć sukcesem armii Rzeczpospolitej. Obraz ukazuje defiladę triumfujących wojsk polskich. Po lewej stronie widać Tadeusza Kościuszkę i księcia Józefa Poniatowskiego pozdrawiających żołnierzy. Wojciech Kossak, *Po bitwie pod Zieleńcami*, 1901 r., zbiory prywatne.

wojskowej w wypadku ataku państwa trzeciego. Prusy nie zamierzały jednak wypełnić zapisów traktatowych. Wykorzystując fakt niekonsultowania z dworem Hohenzollernów postanowień Konstytucji 3 maja, ogłosiły neutralność. W rzeczywistości rozpoczęły rokowania z carycą Katarzyną II w sprawie ewentualnego rozbioru Polski. Mimo tych wszystkich trudności oraz pierwszych porażek w czerwcu w bitwach pod Mirem oraz Zelwą udało się odnieść sukcesy w **bitwach pod Zieleńcami** (18 czerwca 1792 r.) i **Dubienką** (18 lipca 1792 r.). W tej drugiej bitwie 5-tysięczny korpus pod wodzą generała Tadeusza Kościuszki rozbił rosyjski korpus liczący 25 tys. żołnierzy, co podniosło morale armii i społeczeństwa. Doznane porażki nie powstrzymały jednak armii rosyjskiej, która dotarła do Wisły.

Stanisław August nie widział możliwości pokonania Rosjan. Katarzyna II upomniała się o pożyczone królowi pieniądze, co groziło mu bankructwem. Szukając wyjścia z sytuacji, zaproponował carycy, że abdykuje na rzecz jej wnuka. Władczyni podtrzymała jednak poparcie dla targowiczan i zażądała, aby król przystąpił do konfederacji. Naciskał na niego również nuncjusz papieski – oczekiwał, że zgodnie z wolą papieża polski władca opowie się po stronie konfederatów. Stanisław August uległ i 25 lipca 1792 r. wydał rozkaz przerwania działań wojennych. Na znak protestu dowódcy sił królewskich, Tadeusz Kościuszko oraz książę Józef Poniatowski, podali się do dymisji.

M9 Dla upamiętnienia bitwy pod Zieleńcami już 22 czerwca 1792 r. król Stanisław August Poniatowski ustanowił pierwsze polskie odznaczenie wojskowe – Order Virtuti Militari (łac. „dzielności żołnierskiej"). Akt ten miał podnieść morale wszystkich Polaków walczących z potężną Rosją. Brakowało czasu na nadanie odznaczeniu odpowiedniej formy, dlatego początkowo kształtem przypominało ono zwykły medal. Uhonorowani nim zostali m.in. książę Józef Poniatowski oraz Tadeusz Kościuszko. Kilka miesięcy później opracowano już właściwy projekt orderu, składający się z krzyża noszonego na błękitnej wstędze z czarnymi obwódkami. Do dziś Virtuti Militari pozostaje najważniejszym odznaczeniem wojskowym w Polsce.

Rządy targowiczan i II rozbiór Rzeczpospolitej

Targowiczanie, zmierzając do przywrócenia dawnego ustroju, unieważnili wszystkie uchwały Sejmu Czteroletniego. Wysłali delegację do Petersburga, która miała podziękować Katarzynie II za podjęcie interwencji i złożyć propozycję zawarcia wiecznego przymierza polsko-rosyjskiego. Zgodzili się na stacjonowanie w kraju stutysięcznej armii rosyjskiej mimo zapaści finansowej państwa. Zmuszali szlachtę, aby przystępowała do konfederacji, oraz zabraniali noszenia Orderu Virtuti Militari i symboli związanych z konstytucją. Przy wsparciu oddziałów rosyjskich grabili dobra szlachty należącej do stronnictwa patriotycznego. Represje sprawiły, że kraj opuściło wielu zwolenników konstytucji; na miejsce emigracji wybierali głównie Drezno i Wiedeń.

Rosja i **Prusy** wykorzystały chaos polityczny i 23 stycznia **1793 r.** zawarły traktat dokonujący **II rozbioru Rzeczpospolitej**. Kraj utracił urodzajne tereny rolnicze: na rzecz Prus – Wielkopolskę, na rzecz Rosji – Podole, Ukrainę i część Wołynia. Wielkopolska była również bogatym okręgiem gospodarczym. Ponadto państwo pruskie zyskało ważny ośrodek handlu bałtyckiego, jakim był Gdańsk. Rzeczpospolita została odcięta od czarnomorskiego handlu dalekosiężnego. Dotkliwa okazała się strata ludnościowa – populacja kraju zmniejszyła się o ponad 4 mln mieszkańców. Rzeczpospolita stała się państwem kadłubowym, liczącym nieco ponad 200 tys. km^2 i 4 mln mieszkańców, całkowicie zależnym od Rosji.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie bitwy pod Zieleńcami w dziejach Polski. **M8**, **M9**
2. Wskaż na mapie tereny objęte działaniami zbrojnymi w czasie wojny w obronie Konstytucji 3 maja. **M10**
3. Wskaż na mapie obszary zajęte przez Prusy i Rosję w wyniku II rozbioru Rzeczpospolitej. **M10**

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej na początku XVIII w.
- granice Rzeczpospolitej po I rozbiorze w 1772 r.
- Rzeczpospolita po II rozbiorze
- lenna polskie

Tereny zagarnięte w II rozbiorze przez:

- Prusy
- Rosję
- 14 V 1792 – miejsce i data ogłoszenia konfederacji
- 18 VI 1792 – miejsce i data bitwy wojny w obronie Konstytucji 3 maja

M10 Wojna w obronie Konstytucji 3 maja w 1792 r. i II rozbiór Rzeczpospolitej w 1793 r.

M11 **Sejm rozbiorowy w opinii historyka i pamiętnikarza Jędrzeja Kitowicza, 1793 r.**

Sejm ten zaczął się 17 czerwca 1793 pod konfederacją, którego marszałkiem obrany jest [...] Stanisław Bieliński, cześnik koronny. Ten panicz, straciwszy na deboszu i wojażu* substancją* po stryju swoim [...], wpisał się dawno w regestr* szulerów warszawskich i awanturników, spomiędzy których szukała Moskwa człowieka zdatnego do usług swoich [...]. [...]*

Aleć i między posłami niemało znalazło się takich, którzy się podziałowi Polski na tym sejmie [...] niewiele sprzeciwiali; jedni przez rozum, drudzy przez pieniądze [...]. [...] Ci, co przez rozum pozwolili na rozbiór Polski, uważali, że samym językiem „nie pozwalam" nie ocalą ojczyzny. [...] Którzy się zaś dali przekupić, nie wchodząc w żadne subtylizacje rozumu, przestali na tym argumencie:*

Ponieważ Polska bez mego pozwolenia już jest rozerwana; ponieważ moje „nie pozwalam" nie zdoła wyrwać kraju zabranego z obcych rąk, o! co za głupi Moskale i Prusacy, że mi za to płacą [...]. Nie masz nad czym myśleć; pieniądze wziąć, kiedy dają, i podpisać, co chcą. [...]

Znalazło się kilku posłów takich, którzy nie słuchając ani żadnych subtylizacji i politycznego rozumu, ani brzęku rubli i reichstalerów* [...], w żaden sposób na żadne traktaty podziałowe pozwolić nie chcieli [...]. [...]*

Z tych liczby najpryncypialniejsi byli: Krasnodębski, poseł li[te]wski, Szydłowski, poseł płocki, Mikorski, poseł wyszogrodzki, Skarżyński, poseł łomżyński. [...] Ci byli pierwsi zawsze do opozycji każdemu bezprawiu, które na sejm wprowadził poseł moskiewski z pruskim [...].*

J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica, 2009, s. 571–572, 575.

* **debosz** – hulanka, awantura
wojaż – podróż, zwłaszcza za granicę
substancja – majątek
regestr – rejestr
subtylizacja – przesadna subtelność
rubel – waluta rosyjska
reichstaler – srebrny talar używany m.in. w Prusach
najpryncypialniejszy – najbardziej zasadniczy

Praca z materiałem

1. Oceń postawy szlachty w trakcie sejmu rozbiorowego w 1793 r., które zaprezentował Jędrzej Kitowicz. **M11**

Ponieważ targowiczanie uzasadniali konfederację chęcią utrzymania nienaruszalności terytorium Rzeczpospolitej (czego gwarantem miała być Rosja), po rozbiorze utracili wiarygodność. Konfederacja została rozwiązana, a jej najważniejsi przywódcy wyjechali za granicę.

Ostatni sejm w dziejach I Rzeczpospolitej

Po zawarciu traktatu rozbiorowego Rosja i Prusy zażądały od polskiego króla zwołania sejmu. Ambasadorzy rosyjski Jakob Johann Sievers (czyt. s-iwers) i pruski Ludwig Heinrich Buchholtz (czyt. hajnrich bucholc) ingerowali w wybory poszczególnych sejmików. Chcieli mieć bowiem pewność, że posłowie nie będą protestować i zatwierdzą wszystko, czego się od nich zażąda. Na obrady wysyłano wojska, a dowodzący nimi oficerowie pilnowali, by na posłów wybrano szlachciców, których nazwiska znajdowały się na przygotowanej wcześniej liście.

Sejm w Grodnie rozpoczął posiedzenie 17 czerwca **1793 r.** Aby uniknąć jego zerwania, zawiązano konfederację. Wykluczono także obecność publiczności na sali sejmowej. Marszałkiem został Stanisław Bieliński, jeden z zagorzałych zwolenników Rosji. Ku zaskoczeniu ambasadorów obrady nie przebiegały zgodnie z ich oczekiwaniami, niespodziewanie bowiem zawiązała się opozycja, która celowo zaczęła opóźniać pracę sejmu. Sievers podjął więc zdecydowane działania. W nocy z 2 na 3 lipca 1793 r. do miasta wkroczyli Rosjanie i aresztowali najbardziej opornych posłów opozycyjnych. Kilku wywieźli za Grodno i tam pozostawili na drodze.

Po kilkunastu dniach posłowie skapitulowali. Wyłonili spośród siebie reprezentantów, którzy podpisali traktaty rozbiorowe: z Prusami – 25 września, z Rosją – 5 października. Posłowie zgodzili się na uchylenie większości uchwał Sejmu Czteroletniego i Konstytucji 3 maja. Ustalili, że sejm będzie się zbierał co cztery lata i obradował przez osiem tygodni. Przywrócono *liberum veto*, które miało jednak dotyczyć tylko praw kardynalnych, w pozostałych sprawach miało obowiązywać głosowanie większościowe. Izba poselska i senat zostały połączone – odtąd miały obradować wspólnie.

Wprowadzono również nowe zasady wyboru posłów. W każdym z dziesięciu województw podzielonych na trzy ziemie wybierano sześciu posłów, w związku z czym sejm miał się składać z 60 posłów. Król miał być nadal wybierany w wolnej elekcji, ale już nie na zasadzie *viritim*. Przywrócono Radę Nieustającą, zlikwidowaną przez Sejm Wielki.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw reformy Sejmu Wielkiego.
2. Wymień podobieństwa i różnice między Konstytucją 3 maja a konstytucjami amerykańską z 1787 r. i francuską z 1791 r.
3. Podaj, kto i kiedy dokonał II rozbioru Rzeczpospolitej. Wskaż na mapie tereny zagarnięte przez poszczególne państwa.

Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja
Podsumowanie 37

Obóz reformatorski przed Sejmem Wielkim

Prace nad reformą państwa prowadzone przez Stanisława Augusta Poniatowskiego i obóz zwolenników reform, m.in. Ignacego Potockiego i Juliana Ursyna Niemcewicza.
Wpływ publicystyki na kształtowanie się postaw reformatorskich.
Działalność publicystyczna Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica.

Sytuacja międzynarodowa

Zmiana sytuacji politycznej państw uczestniczących w I rozbiorze Rzeczpospolitej.
Zgoda Katarzyny II na zwołanie sejmu Rzeczpospolitej – przedmiotem obrad zwiększenie liczebności polskiej armii oraz zawarcie polsko-rosyjskiego sojuszu.

Sejm Czteroletni (Wielki)

Sejm Czteroletni – sejm obradujący w latach 1788–1792 w Warszawie pod przewodnictwem marszałka Stanisława Małachowskiego.
Stronnictwa sejmowe
- stronnictwo patriotyczne (republikańskie) – Stanisław Małachowski, Adam Kazimierz Czartoryski, Julian Ursyn Niemcewicz, Stanisław Kostka Potocki, Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj
- stronnictwo hetmańskie – Franciszek Ksawery Branicki, Seweryn Rzewuski, Stanisław Szczęsny Potocki
- stronnictwo królewskie (dworskie) – Stanisław August, Michał Poniatowski, Jacek Małachowski

Pierwsze uchwały Sejmu Wielkiego
- 1788 – Ustawa o powiększeniu stanu armii
- 1791 – Ustawa o reformie sejmików

Czarna procesja i walka o prawa mieszczan

XII 1789 – czarna procesja – pochód przedstawicieli 141 miast królewskich na czele z prezydentem Warszawy Janem Dekertem.
1791 – Ustawa o miastach królewskich.

Konstytucja 3 maja

Podjęcie prac nad ustawą rządową przez stronnictwa patriotyczne i królewskie.
Przyspieszenie terminu wniesienia projektu pod głosowanie.
3 V 1791 – uchwalenie ustawy rządowej – Konstytucji 3 maja.
Postanowienia
- wprowadzenie monarchii konstytucyjnej
- wprowadzenie dziedziczności tronu
- unifikacja Korony i Litwy
- władza ustawodawcza – dwuizbowy sejm, władza wykonawcza – Straż Praw z królem na czele, władza sądownicza – jurysdykcja
- szlachta z pełnią praw politycznych
- mieszczanie zyskujący część praw

Konstytucja 3 maja – pierwszą konstytucją w Europie i drugą na świecie.
Naprawa Rzeczpospolitej drogą pokojową.
20 X 1791 – uchwalenie *Zaręczenia wzajemnego obojga narodów* – przepisów określających status unii polsko-litewskiej po uchwaleniu Konstytucji 3 maja.

Konfederacja targowicka i wojna z Rosją w obronie Konstytucji 3 maja

V 1792 – ogłoszenie aktu konfederacji targowickiej przez grupę magnatów.
VI 1792 – rosyjska interwencja i wybuch wojny polsko-rosyjskiej.
Płonne nadzieje obrońców konstytucji na pomoc Prus w związku z umową z 1790 r.
Podjęcie przez Prusy rozmów z Rosją na temat rozbioru Rzeczpospolitej.
VI–VII 1792 – zwycięstwo nad Rosją w bitwach pod Zieleńcami i Dubienką.
Przystąpienie Stanisława Augusta do konfederacji targowickiej.

Rządy targowiczan i II rozbiór Rzeczpospolitej

Grabież majątków szlachty wspierającej stronnictwo patriotyczne, emigracja zwolenników Konstytucji 3 maja.
23 I 1793 – podpisanie przez Rosję i Prusy traktatu dokonującego II rozbioru Rzeczpospolitej.
Utrata na rzecz Prus Wielkopolski, na rzecz Rosji – Podola, Ukrainy i części Wołynia.
Rzeczpospolita państwem całkowicie zależnym od Rosji.
VI 1793 – sejm w Grodnie zatwierdzający II rozbiór Rzeczpospolitej.

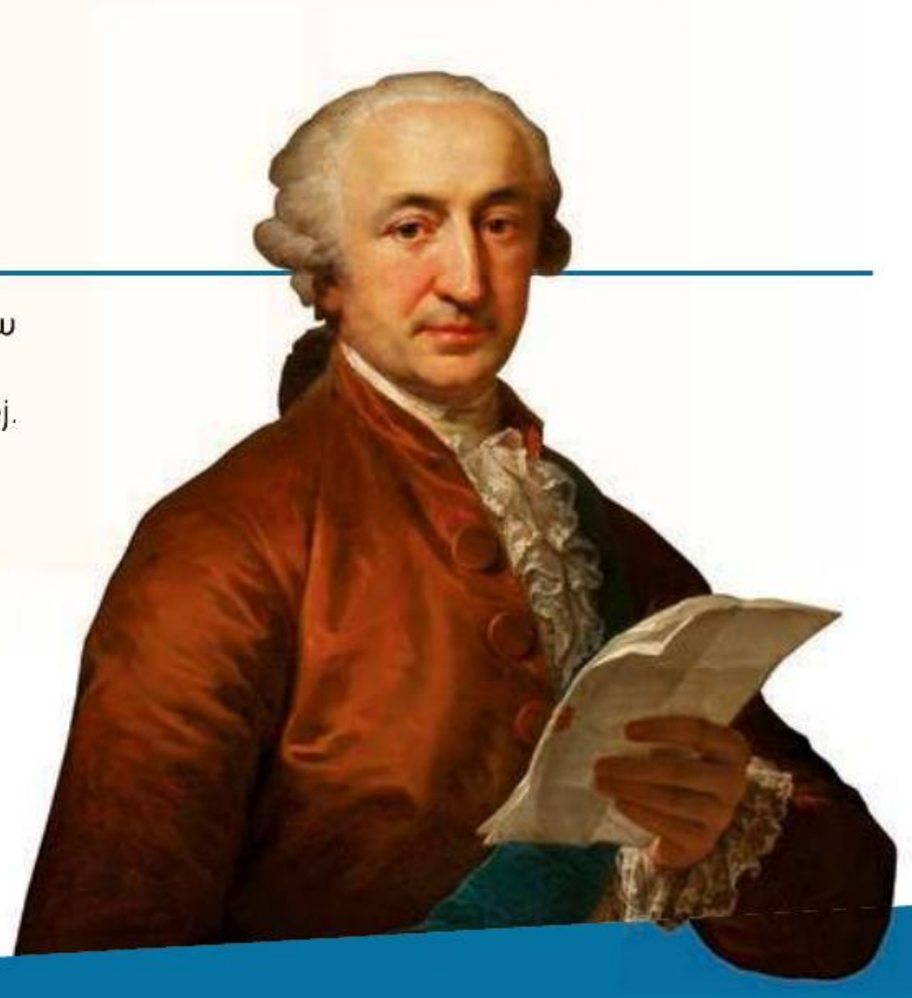

Polecane publikacje

J. Łojek, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787–1792*, Lublin: Wyd. Lubelskie, 1991.

W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*, Poznań: Wyd. Kurpisz, 2006.

A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1996.

38 Insurekcja kościuszkowska i III rozbiór Rzeczpospolitej

24 III 1794 wybuch insurekcji kościuszkowskiej w Krakowie

4 IV 1794 bitwa pod Racławicami

IV 1794 wybuch insurekcji w Warszawie i Wilnie

7 V 1794 Uniwersał połaniecki

10 X 1794 bitwa pod Maciejowicami

16 XI 1794 bitwa pod Radoszycami i upadek insurekcji

24 X 1795 III rozbiór Rzeczpospolitej

25 XI 1795 abdykacja Stanisława Augusta

Przypomnij

- Jak doszło do II rozbioru Rzeczpospolitej i jakie były jego konsekwencje?

Cel lekcji

- Poznam okoliczności upadku Rzeczpospolitej Obojga Narodów.

Po lekcji

- Omawiam przebieg insurekcji kościuszkowskiej, ze szczególnym uwzględnieniem roli jej przywódcy.
- Wskazuję na mapie ziemie utracone przez Rzeczpospolitą w III rozbiorze.

Insurekcja

Powstanie zbrojne; w historiografii polskiej termin odnoszący się wyłącznie do powstania kościuszkowskiego z 1794 r.

Praca z materiałami

1. Omów wpływ Rosji na politykę wewnętrzną Rzeczpospolitej po wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r. **M1**, **M2**

Przyczyny wybuchu insurekcji kościuszkowskiej

Po II rozbiorze w 1793 r. rządy w Rzeczpospolitej sprawowali król i Rada Nieustająca obsadzona zależnymi od Rosji targowiczanami. Pogorszyła się sytuacja gospodarcza w kraju, m.in. zaczynało brakować podstawowych artykułów, a ich ceny stale rosły. Niezadowolenie społeczne potęgowała uciążliwa obecność panoszących się w kraju wojsk rosyjskich, których obowiązek utrzymania spadł na barki Polaków.

Twórcy Konstytucji 3 maja przebywający na emigracji w Saksonii – m.in. Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj – uważali, że należy doprowadzić do wybuchu powstania, aby odzyskać niepodległość. Na początku 1793 r. wysłali do Paryża **Tadeusza Kościuszkę**, opromienionego sławą bohatera wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych (zob. s. 334), z misją pozyskania od Francji wsparcia dyplomatycznego i finansowego. Mimo że ewentualna walka Rzeczpospolitej z Austrią i Prusami byłaby korzystna dla francuskiego rządu rewolucyjnego (zob. s. 338), Francuzi nie zamierzali udzielić Polsce pomocy.

W kraju rozpoczęły się przygotowania do powstania. W Warszawie powstała organizacja spiskowa, w której skład weszli m.in. dowódca garnizonu warszawskiego Ignacy Działyński, bankier Jędrzej Kapostas, działacz polityczny Józef Wybicki oraz publicysta Józef Pawlikowski. Na Litwie w działalność konspiracyjną zaangażowali się m.in. Konstanty Jelski (były poseł na Sejm Czteroletni) oraz Jakub Jasiński (generał, inżynier i poeta). Od początku dały się zauważyć różnice zdań spiskowców w kwestii celów powstania, sposobu jego przeprowadzenia i terminu rozpoczęcia. Przeciwny jego szybkiemu wybuchowi był Tadeusz Kościuszko; twierdził, że szanse powodzenia ma jedynie zryw ogólnonarodowy, w którym czynny udział wezmą chłopi. Wybrany na wodza powstania, pojawił się w kraju we wrześniu 1793 r. Po przeanalizowaniu stanu przygotowań nie zdecydował się na rozpoczęcie działań zbrojnych, gdyż uznał, że są one skazane na porażkę.

Insurekcja wybuchła w **marcu 1794 r.** Jej bezpośrednią przyczyną były poczynania Rady Nieustającej, która w lutym 1794 r. pod naciskiem ambasadora Rosji i dowódcy wojsk rosyjskich w Koronie Osipa Igelströma

(czyt. igelsztroma) podjęła decyzję o **redukcji armii polsko-litewskiej** oraz **przymusowym werbunku** zwolnionych żołnierzy do wojsk rosyjskich i pruskich. Punktem zapalnym okazało się to ostatnie postanowienie – na armii bowiem konspiratorzy opierali powstanie.

M1 **Johann Gottfried Seume* o sytuacji w Rzeczpospolitej przed insurekcją, 1802 r.**

Kiedy w początkach roku 1793 przybyłem do Warszawy pod dowództwem generała Igelströma, niezadowolenie było oczywiście powszechne. Duże wrzenie narastało z każdym dniem i w miarę jak polityczne położenie narodu stawało się coraz bardziej krytyczne, oburzenie pogłębiało się z dnia na dzień. [...]

Bezpośrednim powodem [...] powszechnego niezadowolenia Polaków było oburzenie carowej na naród polski, które [...] poleciła wyrazić przez Conseil permanent* *za pośrednictwem nowego posła*, generała* en chef* *Igelströma, a to dlatego, że sejm zezwalał jeszcze dotychczas na noszenie wojskowych baretek orderowych*, które nadawano oficerom podczas poprzedniej kampanii wojennej w nagrodę za dobrą postawę w obliczu nieprzyjaciela. [...]*

[...] ulegano naciskom, proszono, wydawano zakazy noszenia orderu, a nawet żądano jego zwrotu, za pośrednictwem posłów, od tych oficerów, którzy przebywali za granicą. Wszystko zdawało się przebiegać w spokoju [...] aż do chwili, gdy z Petersburga nadszedł oczywisty wprawdzie i konieczny, niemniej jednak znienawidzony projekt redukcji armii narodowej. Silono się, by udowodnić, że dotychczasowe dochody Rzeczypospolitej wystarczą co najwyżej na opłacenie 15-tysięcznego wojska, jednakże oburzenie zagłuszyło rozsądek i dawna odwaga ożyła na nowo.

Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, t. 2, *Wiek XVIII–XIX*, wybrał i oprac. J. Gintel, Kraków: Wyd. Literackie, 1971, s. 193–194.

Tadeusz Kościuszko

(1746–1817)

Absolwent Szkoły Rycerskiej w Warszawie i Akademii Wojskowej w Wersalu. W latach 1776–1783 uczestniczył w wojnie o niepodległość USA. W 1792 r. walczył w obronie Konstytucji 3 maja, w 1794 r. był przywódcą insurekcji. Po jej upadku przebywał w rosyjskiej niewoli do 1796 r. – zyskał wolność pod warunkiem udania się na emigrację. Resztę życia spędził na obczyźnie, angażując się w inicjatywy polityczne na rzecz odzyskania niepodległości, m.in. pomagał tworzyć Legiony Polskie w 1797 r. Kazimierz Wojniakowski, *Portret Tadeusza Kościuszki* (fragment), ok. 1794 r., zbiory Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

*
Johann Gottfried Seume (czyt. gotfrid zojme) – sekretarz generała Osipa Igelströma
Conseil permanent (czyt. kąsej permaną) – tu: Rada Nieustająca
poseł – tu: ambasador
en chef (czyt. ą szef) – tu: głównodowodzący
baretka orderowa – wstążka noszona w zastępstwie odznaczenia, tu: baretka Orderu Virtuti Militari

M2 Klęska wojny w obronie Konstytucji 3 maja i niewprowadzenie reform Sejmu Czteroletniego spowodowały jeszcze silniejsze uzależnienie polskiej polityki od Moskwy. Reaktywowano Radę Nieustającą, na rzecz której król stracił część swoich uprawnień. Nie mógł już np. mianować senatorów czy dysponować królewszczyznami i starostwami. Posiedzenie Rady Nieustającej zostało przedstawione na pochodzącej z drugiej połowy XVIII w. ilustracji, przechowywanej w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

M3 *Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku w Krakowie* to dzieło Franciszka Smuglewicza powstałe w 1797 r. Artysta doskonale oddał zarówno scenę ślubowania, jak i atmosferę panującą tego dnia w Krakowie. Licznie zgromadzeni mieszkańcy i żołnierze wierzyli, że dzięki naczelnikowi Rzeczpospolita odzyska dawną świetność. Obraz ze zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Wybuch insurekcji w Krakowie

12 marca 1794 r. brygada kawalerii narodowej, dowodzona przez Antoniego Madalińskiego, odmówiła rozwiązania się i ruszyła spod Ostrołęki w kierunku Krakowa, prawdopodobnie po to, by rozpocząć służbę w wojsku austriackim. Generał Osip Igelström, chcąc zatrzymać Madalińskiego, ściągnął w okolice Warszawy oddziały rosyjskie stacjonujące w różnych miejscach Korony.

Korzystając z faktu, że wojska rosyjskie zostały wycofane z Małopolski, Kościuszko już nie zwlekał i rozpoczął powstanie. Niezwłocznie udał się do Krakowa. Tam 24 marca **1794 r. na Rynku Głównym** w obecności tłumnie zgromadzonych mieszkańców odczytano **akt powstania**. **Kościuszko**, któremu powierzono funkcję naczelnika siły zbrojnej narodowej, wezwał do walki wszystkich mężczyzn w wieku od 18 do 28 lat, a następnie złożył przysięgę. W ciągu tygodnia udało mu się zebrać ok. 4 tys. ochotników. Pomogli ich uzbroić krakowscy rzemieślnicy – za darmo reperowali broń i osadzali na sztorc kosy. Wielu mieszczan krakowskich nie szczędziło też pieniędzy, zasilając kasę powstania.

M4 Mieszkańcy Krakowa, chcąc uczcić dzień ogłoszenia aktu powstania oraz przysięgę Kościuszki, podarowali naczelnikowi chorągiew z herbem województwa krakowskiego. Widnieje na niej orzeł na czerwonym tle z umieszczonym w korpusie herbem miasta, poniżej znajduje się napis: AD (*Anno Domini*, łac. „w roku Pańskim") 1794. Zbiory Muzeum Narodowego w Krakowie.

* **uzurpacja** – bezprawne zagarnięcie władzy
doczesny – tymczasowy

M5 **Akt powstania mieszkańców województwa krakowskiego ogłoszony 24 marca 1794 r. w Krakowie**

Uwolnienie Polski od obcego żołnierza, przywrócenie i zabezpieczenie całości jej granic, wytępienie wszelkiej przemocy i uzurpacji, tak obcej, jak i domowej, ugruntowanie wolności narodowej i niepodległości Rzeczypospolitej, ten jest cel święty powstania naszego, który, żeby w skutku zawiedzionym nie był, żeby dzielna władza kierowała siłą narodową, zważywszy pilnie stan dzisiejszy Ojczyzny naszej i jej mieszkańców, te nam sposoby nieuchronne i konieczne zdają się mieć Naczelnika powszechnego zbrojnej siły narodowej, Radę Najwyższą Narodową doczesną*, Komisję Porządkową województwa naszego, Sąd Najwyższy Kryminalny i Sąd Kryminalny w województwie naszym.*

Pisma Tadeusza Kościuszki, wybrał H. Mościcki, Warszawa: PZWS, 1947, s. 274.

Praca z materiałami

1. Omów, jakie znaczenie dla uczestników wydarzeń miało złożenie uroczystej przysięgi oraz przekazanie chorągwi. Wykorzystaj **M3**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Podaj wskazane w akcie cele przygotowywanego powstania. **M5**
3. Przedstaw rolę kosynierów w insurekcji kościuszkowskiej. **M6**

Zwycięstwo Polaków pod Racławicami

1 kwietnia 1794 r. Kościuszko na czele tysiąca żołnierzy wyruszył w kierunku Warszawy. Po drodze przyłączyli się do niego **kosynierzy**, czyli chłopi uzbrojeni w kosy, oraz inne oddziały. Dzięki temu naczelnik miał pod swym dowództwem ponad 4 tys. żołnierzy (ok. 2400 osób regularnego wojska i 1900 kosynierów). Dysponował też 12 armatami. 4 kwietnia pod wsią **Racławice** doszło do **bitwy** z oddziałami rosyjskimi dowodzonymi przez generała Aleksandra Tormasowa (liczącymi ok. 3200 żołnierzy i 12 dział). Kościuszko na czele 320 kosynierów przeprowadził skuteczne natarcie na artylerię wroga, zakończone ucieczką Rosjan. Szacuje się, że po stronie polskiej poległo lub odniosło rany 100 żołnierzy, po rosyjskiej zaś ok. 1000 żołnierzy poległo, zostało rannych lub trafiło do niewoli. Polacy zdobyli armaty, broń i amunicję oraz tabory z umundurowaniem i butami (te ostatnie rozdano kosynierom). Kosynierzy zasłynęli w tej bitwie za sprawą **Wojciecha Bartosa** (Bartosza) i Józefa Świstackiego, którzy jako pierwsi dotarli do rosyjskich armat.

Bitwa pod Racławicami nie miała większego znaczenia strategicznego, gdyż mimo zwycięstwa marsz Kościuszki na Warszawę został powstrzymany. Wydźwięk propagandowy wygranej okazał się jednak wystarczający, by podnieść morale zwycięskiego oddziału, a społeczeństwu dać nadzieję. Triumf polskiego wojska przyczynił się do rozszerzenia powstania na inne regiony, przede wszystkim zaś zainicjował wybuch insurekcji w Warszawie.

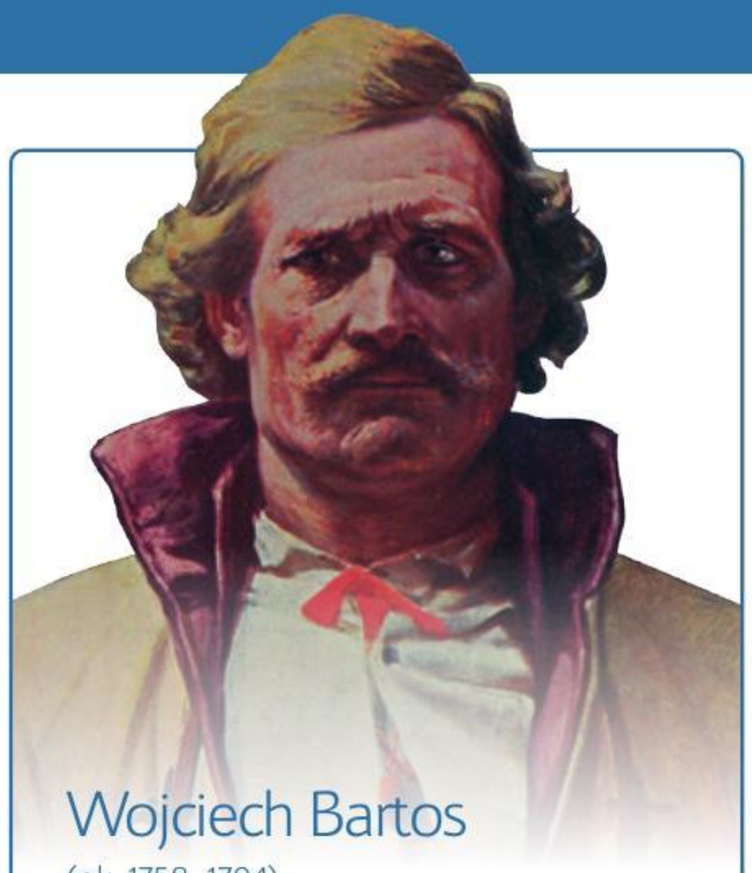

Wojciech Bartos

(ok. 1758–1794)

Polski chłop z Małopolski, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej. Zasłynął brawurą w bitwie pod Racławicami, gdy zdobył rosyjskie działo i według przekazu zgasił czapką palący się lont. Za zasługi na polu bitwy został mianowany przez Kościuszkę chorążym oraz prawdopodobnie wtedy otrzymał nazwisko Głowacki. Zginął w bitwie pod Szczekocinami. Fragment pocztówki z reprodukcją portretu Wojciecha Bartosa autorstwa Piotra Stachiewicza, 1920 r.

M6 Bitwa pod Racławicami była wielkim sukcesem militarnym pierwszych miesięcy powstania kościuszkowskiego. Osiągnięto go przede wszystkim dzięki waleczności kosynierów. Pomysł stworzenia tej jednostki przypisuje się samemu Tadeuszowi Kościuszce. Kosynierzy, tworzący oddziały piechoty, mieli początkowo uzupełniać szeregi regularnej armii. Wbrew powszechnej opinii nie stanowili większości wojsk biorących udział w insurekcji. Byli też gorzej uzbrojeni niż żołnierze regularnego wojska – za broń służyły im piki i kosy z ostrzami osadzonymi na sztorc. Józef Chełmoński, *Modlitwa przed bitwą pod Racławicami*, 1906 r., Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

M7 **Uniwersał połaniecki, 1794 r.**

Odbieram ustawicznie skargi od żołnierzy i rekrutów, że żony ich i dzieci nie tylko, że żadnego osłodzenia nie mają, ale za to prawie, że służą Rzeczypospolitej ich mężowie i ojcowie, wystawieni są na największe uciążliwości. Takowe postępki w wielu miejscach są zapewne bez wiedzy i przeciw woli dziedziców […]. Zalecam przeto Komisjom Porządkowym Województw i Ziem w całym kraju, aby następujące urządzenie* do wszystkich dziedziców, posesorów i miejsca ich zastępujących rządców wydały:*

1-mo. Ogłosi ludowi, iż podług prawa zostaje pod opieką Rządu Krajowego.*

2-do. Że osoba wszelkiego włościanina jest wolna i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, byleby oświadczył Komisji Porządkowej swego województwa, gdzie się przenosi i byleby długi winne oraz podatki krajowe opłacił.

3-tio. Że lud ma ulżenie w robociznach tak, iż ten, który robił dni 5 lub 6 w tygodniu, ma mieć dwa dni opuszczone w tygodniu. Który robił dni 3 lub 4 w tygodniu, ma mieć opuszczony dzień jeden, kto robił dwa, ma mieć opuszczony dzień jeden. […]

4-to. Zwierzchności miejscowe starać się będą, aby tych, którzy zostają w wojsku Rzeczypospolitej, gospodarstwo nie upadało i żeby ziemia, która jest źródłem bogactw naszych, odłogiem nie leżała, do czego równie dwory, jako i gromady przykładać się powinny […].*

Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 455–456.

*
prawie – właśnie
urządzenie – zarządzenie
1-mo, 2-do, 3-tio, 4-to – *primo, secundo* (czyt. sekundo), *tertio, quarto* (czyt. kfarto), łac. „po pierwsze", „po drugie", „po trzecie", „po czwarte"
gromada – ogół mieszkańców wsi

Uniwersał połaniecki

Kościuszko, widząc męstwo chłopów w bitwie pod Racławicami, chciał zapewnić ich masowy napływ do powstańczej armii. Aby pozyskać kolejnych rekrutów ze stanu chłopskiego do walki o niepodległość państwa, 7 maja **1794 r.** w **obozie pod Połańcem** wydał **uniwersał**. Na jego mocy chłopi po spełnieniu określonych warunków (m.in. uregulowaniu długów i zapłaceniu podatków) mieli otrzymać wolność osobistą oraz prawo do opuszczenia ziemi. Planowano zawiesić odrabianie pańszczyzny przez chłopów walczących w insurekcji, miano im także udzielić gwarancji, że nie będą usuwani z uprawianej ziemi. Ustanowiono instytucję dozorców, czyli urzędników państwowych reprezentujących interesy chłopskie (np. w sporach ze szlachtą) i mających dbać o przestrzeganie postanowień Uniwersału połanieckiego.

Uniwersał nie spełnił pokładanych w nim nadziei, gdyż nie został upubliczniony w odpowiednim czasie. Na jego ogłoszenie w kościołach zaraz po wydaniu nie zgodziła się szlachta, obawiająca się utraty rąk do pracy potrzebnych w okresie żniw. Odczytanie treści dokumentu w lipcu było spóźnione, gdyż insurekcja chyliła się wówczas ku upadkowi. Postanowienia Uniwersału połanieckiego nie weszły w życie.

Insurekcja w Warszawie i Wilnie

Po bitwie pod Racławicami Kościuszko zdał sobie sprawę, że sam nie dotrze do Warszawy, i wysłał tam swego emisariusza Tomasza Maruszewskiego z misją przekonania mieszkańców stolicy do podjęcia walki. **Insurekcja w Warszawie** rozpoczęła się 17 kwietnia **1794 r.** Tuż po jej wybuchu część bogatych kupców i rzemieślników schroniła się na Zamku Królewskim, obawiając się pospólstwa, na którego czele stanął szewc **Jan Kiliński**. Gdy powstańcy wyjaśnili, że chcą walczyć z zaborcami, a nie wywoływać rewolucję podobną do francuskiej, zamożni mieszczanie przyłączyli się do insurekcji. Podczas dwudniowych walk rozbito rosyjski garnizon, wyparto z miasta wojska nieprzyjacielskie i zdobyto ambasadę Rosji. Do powstania przystąpił prezydent Warszawy Ignacy Zakrzewski, który powołał do życia Radę Zastępczą Tymczasową. Miała ona sprawować władzę w stolicy i na Mazowszu do momentu przybycia naczelnika, a w jej skład weszły osoby o umiarkowanych poglądach.

Jednocześnie w Warszawie uaktywnili się zwolennicy radykalnych działań. W założonym przez nich **klubie jakobinów** znaleźli się reprezentanci różnych zawodów, m.in. oficerowie, adwokaci, dziennikarze, pisarze oraz przedstawiciele niższego duchowieństwa. Walkę o niepodległość

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia Uniwersału połanieckiego i wyjaśnij, w jaki sposób miał on zmienić sytuację chłopów. **M7**
2. Wyjaśnij symbolikę wydarzenia ukazanego na obrazie. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

chcieli połączyć ze zmianami społecznymi (nadanie pełni praw mieszczanom i zniesienie poddaństwa chłopów) oraz politycznymi (wprowadzenie republiki). Żądali również rozliczenia zdrajców.

W efekcie radykalizacji nastrojów społecznych 9 maja zostali powieszeni targowiczanie, m.in. hetman wielki koronny Piotr Ożarowski, hetman polny litewski Józef Zabiełło i marszałek Rady Nieustającej Józef Ankwicz. Szubienice postawiono przed ratuszem na Rynku Starego Miasta, w tradycyjnym miejscu straceń przestępców. Biskupa inflanckiego Józefa Kazimierza Kossakowskiego, jednego z pierwszych sygnatariuszy konfederacji targowickiej, powieszono przed Kościołem św. Anny na Krakowskim Przedmieściu.

Insurekcja wybuchła również na Litwie – 16 kwietnia ogłoszono akt powstania w Szawlach na Żmudzi. Oddziały litewskie zagrożone redukcją ruszyły w kierunku **Wilna**, rozbiły rosyjski garnizon i 23–24 kwietnia opanowały miasto. Powstańcy, na których czele stał pułkownik Jakub Jasiński, powołali do życia Radę Najwyższą Rządową. Również w Wilnie insurekcja przybrała radykalny charakter – jej uczestnicy chcieli walczyć nie tylko o niepodległość, lecz także o wolność i równość wszystkich mieszkańców. Członek targowicy generał Szymon Kossakowski (brat Józefa), który próbował uciec z miasta łodzią, został schwytany i powieszony pod napisem: „Co ma wisieć, nie utonie".

Tłumienie insurekcji przez Prusy i Rosję

Prusy, zaniepokojone postępami insurekcji w Warszawie i Wilnie, rozpoczęły przygotowania do zbrojnej interwencji. Na granicę z Rzeczpospolitą ściągnęły ok. 50 tys. żołnierzy. Gdy tylko caryca Katarzyna zgodziła się na wspólne działania militarne armii rosyjskiej i pruskiej przeciw powstańcom, 3 czerwca 1794 r. na czele pruskich oddziałów stanął król Fryderyk Wilhelm II. W ten sposób Prusy włączyły się do konfliktu, a ich celem stało się zagarnięcie jak największego obszaru ziem polskich.

M8 Obraz Jana Piotra Norblina *Wieszanie zdrajców* powstał ok. 1794 r. i nawiązywał do prawdziwych wydarzeń z 29 września. Tego dnia w Warszawie zawisły na szubienicy portrety głównych sygnatariuszy konfederacji targowickiej, skazanych na śmierć, banicję i pozbawienie dobrego imienia. Wydarzenie, w którym wziął udział żądny ukarania zdrajców tłum Warszawian, było usankcjonowane prawnie. Wyrok w sprawie wydał Sąd Najwyższy Kryminalny. Ze względu na brak skazanych postanowiono, że jego wykonanie będzie miało formę *in effigie* (łac. „w obrazie"), tj. na wizerunku przestępcy. Stąd widoczne podobizny Stanisława Szczęsnego Potockiego **1**, Seweryna Rzewuskiego **2** i Franciszka Ksawerego Branickiego **3**. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Jan Kiliński

(1760–1819)

Mistrz szewski, członek rady miejskiej w Warszawie. W czasie insurekcji przewodził pospólstwu i wziął udział w walkach z rosyjskim garnizonem. Był członkiem Rady Zastępczej Tymczasowej. Zorganizował oddział, na którego czele bronił Warszawy. Po upadku powstania trafił do rosyjskiej niewoli. Po III rozbiorze zaangażował się w działalność spiskową na rzecz odzyskania niepodległości. Pod koniec życia pisał pamiętniki. Fragment Pomnika Jana Kilińskiego z 1961 r. w Trzemesznie.

Praca z materiałami

1. Przedstaw satyryczną wymowę grafiki. **M9**
2. Opisz symbolikę obrazu Michała Stachowicza i wyjaśnij, do jakich wydarzeń historycznych nawiązał artysta. **M10**
3. Wskaż na mapie miejsca objęte powstaniem kościuszkowskim. **M11**
4. Wskaż na mapie ziemie, które Polska utraciła w wyniku III rozbioru. **M11**

M9 W jednym z angielskich czasopism w 1795 r. pojawiła się karykatura *Królewska rozrywka* autorstwa brytyjskiego grafika Isaaca Cruikshanka (czyt. ajzaka krukszenka). Jej tematyka nawiązywała do rzezi Pragi. Siedząca na tronie Katarzyna II odbiera od dowodzącego wojskami rosyjskimi generała Aleksandra Suworowa ścięte głowy Polaków, który wręcza je carycy niczym świeżo zebrane kwiaty. Żołnierze rosyjscy donoszą kosze pełne kolejnych głów. Po prawej stronie widać popiersie Charlesa Foxa (czyt. czarlsa foksa) – wpływowego angielskiego polityka, przeciwnika terroru, który przygląda się scenie z dezaprobatą.

6 czerwca **pod Szczekocinami** obie armie pokonały powstańców dowodzonych przez Kościuszkę. Przewaga liczebna była po stronie prusko-rosyjskiej – ok. 25 tys. żołnierzy przeciwko 11 tys. Polaków. Straty polskie wyniosły ok. 2,5 tys. osób (w tym 1250 zabitych), ale powstańcom udało się wycofać w kierunku Warszawy.

Tymczasem ku stolicy zmierzały dwa korpusy rosyjskie. Pierwszy, pod dowództwem generała Iwana Fersena, nadciągał od strony Litwy, drugi – dowodzony przez generała Aleksandra Suworowa – z Ukrainy. Kościuszko, nie chcąc dopuścić do połączenia się korpusów, planował konfrontację z każdym z nich osobno. Próba powstrzymania liczących 12,5 tys. żołnierzy sił Suworowa przez 4 tys. żołnierzy generała Karola Sierakowskiego zakończyła się fiaskiem we wrześniu 1794 r. pod Krupczycami i Terespolem.

Oddziały Fersena, mające dwukrotną przewagą liczebną (ok. 12 tys. żołnierzy i 55 dział), zmusiły Kościuszkę do podjęcia walki. Wystawił on 6300 żołnierzy i 22 działa. Do starcia doszło 10 października **1794 r. pod Maciejowicami**. Bitwa rozpoczęła się o świcie, a w południe Rosjanie przypuścili decydujące natarcie i przełamali polską linię obrony. Załamał się kontratak kosynierów, w rozsypce znalazła się jazda. Kościuszko wraz z oddziałem kawalerii próbował uciec z pola bitwy, lecz dogonili go Kozacy. Ranny trafił do niewoli, podobnie jak większość sztabu. Dowództwo insurekcji powierzono generałowi Tomaszowi Wawrzeckiemu. Późnym popołudniem z odsieczą dotarł generał Adam Poniński na czele 4-tysięcznej dywizji – jednak za późno, aby wpłynąć na losy bitwy. Przegrana była zapowiedzią końca powstania, przed Rosjanami bowiem otworem stanęła droga na Warszawę.

Rzeź Pragi, zdobycie Warszawy i upadek insurekcji

Połączone korpusy Fersena i Suworowa od wschodu zbliżały się do Warszawy, w której trwały gorączkowe przygotowania do obrony. 4 listopada **1794 r.** oddziały Suworowa przypuściły 4-godzinny **szturm na Pragę**. Wydarzenie to przeszło do historii jako **rzeź Pragi**, ponieważ Rosjanie nie brali jeńców – zginęło ponad 23 tys. żołnierzy i cywilów. Generał tak opisał bitwę w liście do Katarzyny II: „Na Pradze ulice i place zasłane były ciałami zabitych, krew lała się strumieniami, zaczerwienione wody Wisły niosły ciała tych, którzy szukając ratunku, utonęli w jej nurtach. Widząc swą straszną hańbę, zadrżała wiarołomna stolica". Władze wraz z wojskiem powstańczym opuściły Warszawę 5 listopada i podążyły w kierunku Krakowa. Nie dotarły tam jednak, gdyż 16 listopada **1794 r. pod Radoszycami** oddział został rozbity, a generał Tomasz Wawrzecki dostał się do rosyjskiej niewoli. Generał Fersen przyjął kapitulację ostatnich powstańców. Insurekcja upadła.

III rozbiór Rzeczpospolitej w 1795 r.

Po upadku insurekcji oddziały rosyjskie, pruskie i austriackie anektowały niezajęte dotąd miejscowości, przy czym między okupantami często dochodziło do sporów. Władcy zaś, za pośrednictwem dyplomatów, dyskutowali o kolejnym rozbiorze państwa polsko-litewskiego. Uzasadniano go koniecznością zapewnienia pokoju w tej części Europy oraz niezdolnością Rzeczpospolitej do funkcjonowania jako samodzielny byt państwowy. Rokowania zaborców nie były łatwe, gdyż król pruski żądał więcej, niż Rosja i Austria planowały mu dać (przedmiotem sporu było m.in. województwo sandomierskie). Traktat zatwierdzający **III rozbiór Rzeczpospolitej** podpisano ostatecznie 24 października **1795 r.**

M10 Sytuację w Polsce w 1794 r. symbolicznie ukazał Michał Stachowicz na obrazie *Kościuszko ratujący Polskę przed grobem*. Artysta namalował Tadeusza Kościuszkę 1, który próbuje uchronić kobietę, personifikację Polski 2, przed wpadnięciem do grobu. W kierunku mogiły popychają ją przedstawiciele szlachty 3. W tym samym momencie Kościuszko wskazuje kobiecie pomnik – symbol Konstytucji 3 maja – oraz siedzące na nim dwa czarne orły uosabiające państwa zaborcze: Rosję i Prusy. Obraz z 1794 r., zbiory Muzeum Narodowego w Krakowie.

M11 **Insurekcja kościuszkowska w 1794 r. i III rozbiór Rzeczpospolitej w 1795 r.**

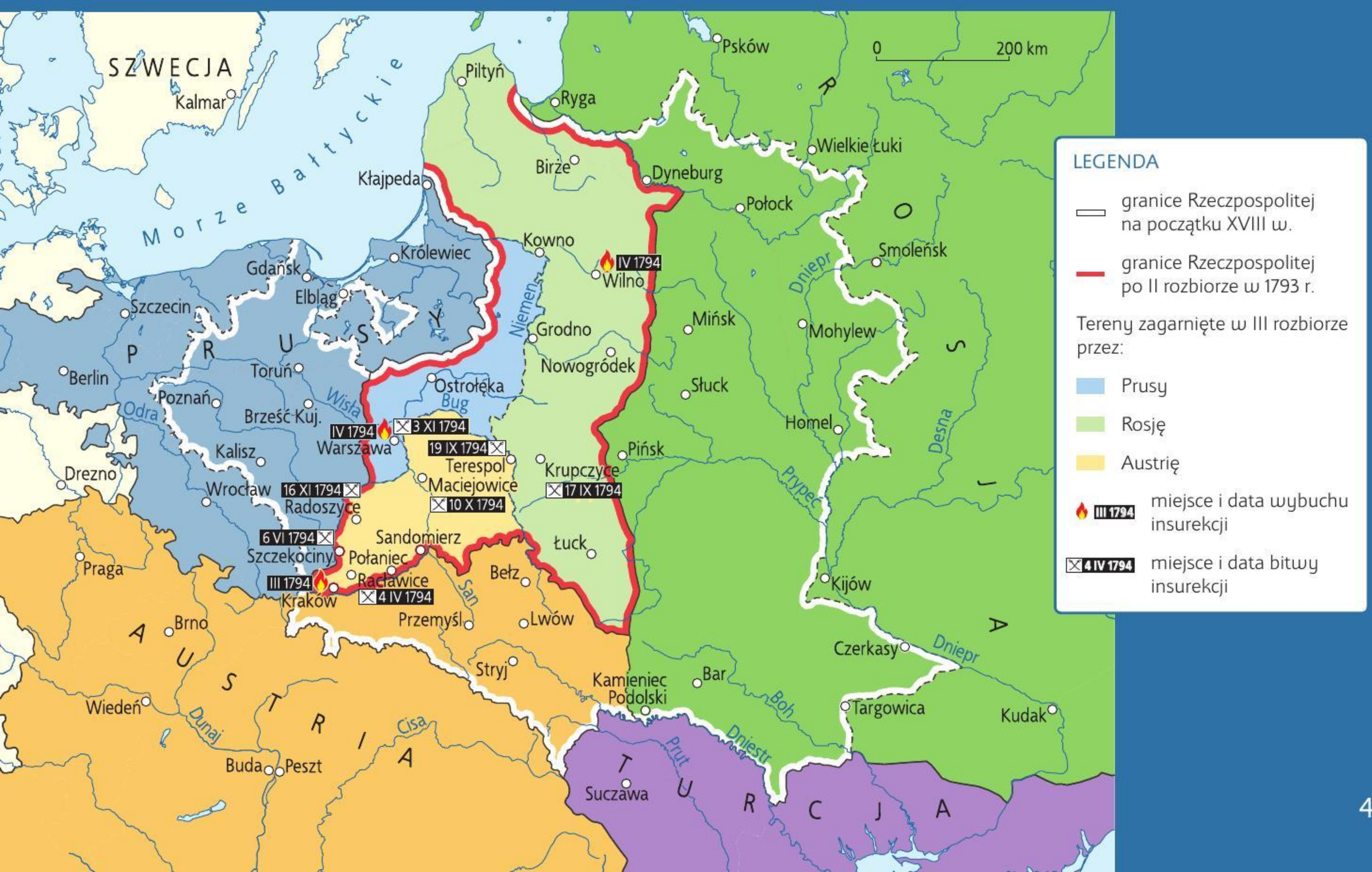

Praca z materiałem

1. Oceń panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

M12 Postać Stanisława Augusta Poniatowskiego do dziś budzi żywe dyskusje. Z jednej strony okres jego panowania kojarzy się z obiadami czwartkowymi, mecenatem artystycznym i oświeceniem; z drugiej zaś – przypadł na czasy, w których doszło do trzech rozbiorów. Ponadto władcy zarzuca się całkowite podporządkowanie interesom Rosji oraz dużą rozrzutność. Po abdykacji król również nie stronił od rozrywek i wystawnego życia. Pozostawił po sobie ogromne długi, i to mimo sowitej pensji wypłacanej z carskiego skarbca.
Jan Czesław Moniuszko, *Król Stanisław August Poniatowski w Petersburgu*, obraz namalowany po 1880 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Prusy otrzymały część Mazowsza z Warszawą, część Podlasia i Litwy oraz część województwa krakowskiego. Był to obszar obejmujący łącznie ok. 48 tys. km^2 i zamieszkany przez ok. 1 mln ludzi. Austria powiększyła swe terytorium o województwo lubelskie, Małopolskę z Krakowem, część Podlasia i Mazowsza – łącznie ok. 47 tys. km^2 i 1,5 mln osób. Rosji przypadły ziemie na wschód od Niemna i Bugu, zajmujące 120 tys. km^2 i zamieszkane przez 1,2 mln osób. Na zajętych terenach Rosjanie utworzyli cztery gubernie: wołyńską, grodzieńską, mińską i litewską.

III rozbiór Rzeczpospolitej doprowadził do zniknięcia z mapy Europy państwa, które jeszcze nie tak dawno odgrywało znaczącą rolę na arenie międzynarodowej, a z jego władcami liczyli się Habsburgowie, Hohenzollernowie i Burbonowie. Wraz z upadkiem państwowości została zachwiana równowaga europejska. Rzeczpospolita przestała istnieć na 123 lata.

26 stycznia **1797 r.** Rosja i Prusy zawarły porozumienie zwane **konwencją petersburską**, zaakceptowane później przez Austrię. Oba mocarstwa uregulowały w nim sprawę długów Rzeczpospolitej, osobistych długów Stanisława Augusta, a także kwestię sytuacji prawnej poddanych posiadających majątki ziemskie w dwóch lub trzech zaborach. Porozumienie to zawierało również tajny punkt, w którym władcy państw zaborczych gwarantowali, że w przynależnych im tytulaturach nie pojawi się określenie „Królestwo Polskie". Zobowiązanie miało stanowić deklarację, że zaborcy nie będą się powoływać na sukcesję po polskich królach i dążyć do wskrzeszenia Rzeczpospolitej.

Abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego i upadek I Rzeczpospolitej

5 stycznia 1795 r. król Stanisław August, zmuszony przez Rosjan, opuścił Warszawę. Eskortowany przez 120 rosyjskich dragonów udał się do Grodna, a w drodze towarzyszyła mu garstka najbliższych współpracowników oraz członków rodziny. W Grodnie nadzór nad królem sprawował wielkorządca Litwy książę Nikołaj Repnin. Z jego rozkazu śledzono wszelkie poczynania króla, m.in. kontrolowano jego korespondencję. Stanisław August został też zmuszony do podpisania **aktu abdykacji**, co uczynił 25 listopada **1795 r.** Nie miał wyjścia, gdyż tylko pod warunkiem zrzeczenia się tronu Katarzyna II obiecała spłacić jego długi (sięgające ponad 30 mln zł), zapewnić mu utrzymanie i wypłacać pensję.

Po śmierci Katarzyny II nowy car, Paweł I, przeniósł Stanisława Augusta z Grodna do Petersburga i ulokował w Pałacu Marmurowym. Tam były król przebywał do śmierci w 1798 r.

Insurekcja kościuszkowska i III rozbiór Rzeczpospolitej

38 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw powody i cel insurekcji kościuszkowskiej.

2. Omów najważniejsze bitwy insurekcji.

3. Podaj przyczyny, które doprowadziły do klęski insurekcji.

4. Wyjaśnij okoliczności III rozbioru Rzeczpospolitej.

5. Wytłumacz, jak rozumiesz słowa, że Tadeusz Kościuszko był bohaterem walki „za naszą i waszą wolność".

Przyczyny wybuchu insurekcji kościuszkowskiej

Wzrost niezadowolenia społecznego z rządów po II rozbiorze.
Redukcja armii polsko-litewskiej przez Radę Nieustającą oraz przymusowy werbunek zwolnionych żołnierzy do armii rosyjskiej i pruskiej.

Insurekcja w Krakowie

24 III 1794 – wybuch insurekcji w Krakowie.
Zebranie 4 tys. ochotników.
4 IV 1794 – bitwa pod Racławicami
- siły powstańcze dowodzone przez naczelnika Tadeusza Kościuszkę (ponad 2400 osób regularnego wojska i 1900 kosynierów, 12 armat)
- siły rosyjskie dowodzone przez generała Aleksandra Tormasowa (ok. 3200 żołnierzy, 12 armat)
- zwycięska szarża Kościuszki na czele 320 kosynierów na artylerię rosyjską
- powstrzymanie wojsk Kościuszki maszerujących w kierunku Warszawy

Uniwersał połaniecki

V 1794 – wydanie Uniwersału połanieckiego przez Kościuszkę w celu zapewnienia masowego udziału chłopów w powstaniu.
Najważniejsze postanowienia: przyznanie chłopom wolności osobistej, prawa do opuszczenia ziemi (po spełnieniu określonych warunków), zawieszenie nakazu odrabiania pańszczyzny dla uczestników powstania i zapewnienie im nieusuwalności z uprawianej ziemi.
Zbyt późne ogłoszenie dokumentu, niezrealizowanie postanowień uniwersału.

Insurekcja w Warszawie i Wilnie

Działalność klubu jakobinów, radykalizacja nastrojów społecznych.
IV 1794 – wybuch insurekcji w Warszawie i Wilnie.

Stłumienie insurekcji przez Prusy i Rosję

VI 1794 – przystąpienie Prus do tłumienia insurekcji.
VI 1794 – porażka powstańców w bitwie pod Szczekocinami.
X 1794 – bitwa pod Maciejowicami – klęska powstańców, Kościuszko w niewoli.
XI 1794 – rosyjski szturm na Warszawę i rzeź Pragi, klęska powstańców pod Radoszycami i upadek insurekcji.

III rozbiór Rzeczpospolitej

24 X 1795 – podpisanie traktatu rozbiorowego przez Rosję, Austrię i Prusy
- Prusy – część Mazowsza z Warszawą, Podlasia i Litwy, województwa krakowskiego – ok. 48 tys. km² i ok. 1 mln mieszkańców
- Austria – województwo lubelskie, Małopolska z Krakowem, część Podlasia i Mazowsza – ok. 47 tys. km² i 1,5 mln mieszkańców
- Rosja – ziemie na wschód od Niemna i Bugu – 120 tys. km² i 1,2 mln mieszkańców

1797 – konwencja petersburska.
Zniknięcie Rzeczpospolitej z mapy Europy na 123 lata.

Abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego

25 XI 1795 – wymuszona przez Rosję abdykacja Stanisława Augusta.
1798 – śmierć ostatniego króla Polski w Petersburgu.

Polecane publikacje

M. Frančić, *Insurekcja kościuszkowska*, Kraków: KAW, 1988.
B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Warszawa: Bellona, 1991.

39 Dlaczego Rzeczpospolita upadła?

1772
I rozbiór Rzeczpospolitej

1793
II rozbiór Rzeczpospolitej

1795
III rozbiór Rzeczpospolitej

Przypomnij

- Jakie były okoliczności upadku Rzeczpospolitej w XVIII w.?

Cel lekcji

- Poznam poglądy historyków XIX i XX w. na temat upadku Rzeczpospolitej.

Po lekcji

- Wyjaśniam, czym się różniły poglądy przedstawicieli krakowskiej i warszawskiej szkoły historycznej na temat przyczyn upadku Rzeczpospolitej.
- Zajmuję stanowisko w sporze między historykami reprezentującymi XIX-wieczne szkoły historyczne.
- Charakteryzuję wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny upadku Rzeczpospolitej.

Przyczyny upadku Rzeczpospolitej w historiografii

Rzeczpospolita przestała istnieć w 1795 r., gdy jej sąsiedzi dokonali trzeciego i zarazem ostatniego rozbioru. W sumie państwa zaborcze zagarnęły: Rosja – obszar liczący 462 tys. km^2, zamieszkany przez ok. 5,5 mln osób; Prusy – 141 tys. km^2 i ok. 2,6 mln mieszkańców, Austria – 130 tys. km^2 i ok. 4,2 mln mieszkańców. Państwo mające ponad 730 tys. km^2 i ok. 12–14 mln ludzi zostało zlikwidowane przy milczącym przyzwoleniu opinii międzynarodowej oraz wymuszonej zgodzie sejmu walnego Rzeczpospolitej.

Jak to się stało, że sporej wielkości państwo, z tak dużą – jak na owe czasy – liczbą ludności zniknęło z mapy Europy? Rozważania mające dać odpowiedź na to pytanie rozpoczęły się tuż po III rozbiorze. Dopiero jednak po upadku powstania styczniowego w 1863 r. polscy historycy zainicjowali poważne, choć również emocjonalne, dyskusje o tym, z czyjej winy – własnej czy cudzej – nastąpił koniec państwa polskiego.

Z Krakowa wywodziła się **krakowska szkoła historyczna**, którą reprezentowali badacze pracujący na Uniwersytecie Jagiellońskim. W historii zapisała się jako szkoła pesymistyczna, bardzo krytycznie oceniająca przeszłość Polski. Do

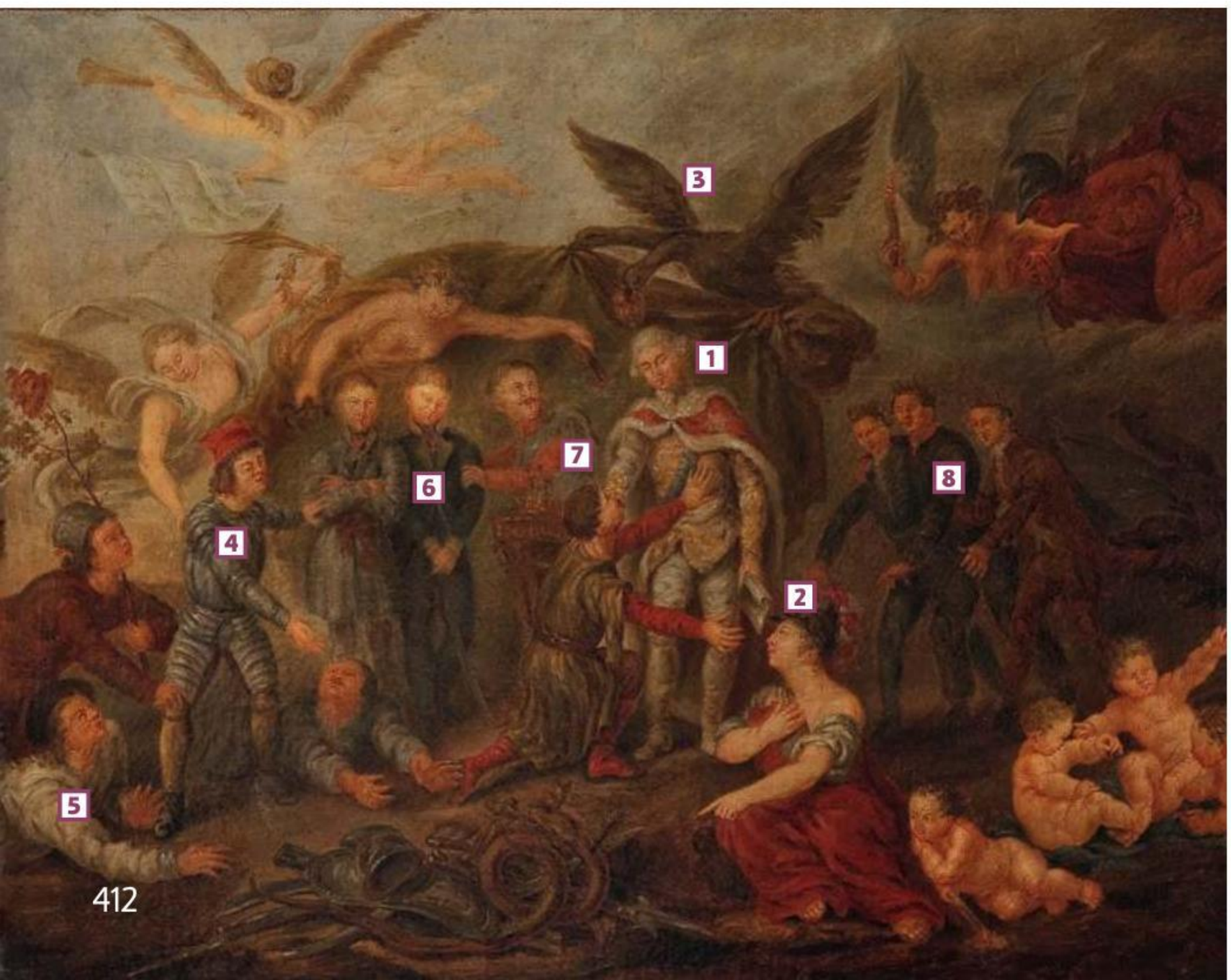

M1 Na pochodzącym z końca XVIII w. obrazie nieznany malarz alegorycznie przedstawił upadek Rzeczpospolitej. W centrum artysta umieścił Stanisława Augusta 1 w stroju koronacyjnym. Władca w lewej ręce trzyma dokument – najprawdopodobniej akt konfederacji targowickiej 2. Nad królem jest widoczny czarny dwugłowy orzeł 3 rozpościerający całun. Po lewej stronie obrazu znajdują się Tadeusz Kościuszko 4 oraz przedstawiciele trzech stanów Rzeczpospolitej: chłop 5, mieszczanin 6 oraz szlachcic 7. Po prawej stronie widać maszerujące w kierunku króla trzy postacie – personifikacje państw zaborczych 8. Obraz ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

jej głównych przedstawicieli należeli historycy: **Walerian Kalinka**, **Józef Szujski**, **Stanisław Smolka** i **Michał Bobrzyński**. Twierdzili oni, że upadek Rzeczpospolitej i rozbiory nie były wynikiem zdradzieckich i nikczemnych działań państw ościennych, lecz skutkiem błędów popełnionych przez samych Polaków, głównie szlachtę. Zarzucali jej partykularyzm oraz brak szacunku dla króla i państwa, wskazywali także na anarchię panującą w kraju oraz wady ustrojowe.

Michał Bobrzyński, autor bardzo popularnej syntezy historii Polski, zauważał upadek oświaty i moralności szlacheckiej, marginalizację miast oraz ucisk chłopów, lecz przede wszystkim podkreślał, że Rzeczpospolitej zabrakło rządu, który w chwili zagrożenia potrafiłby skupić wokół siebie całe społeczeństwo i miał jasno określony cel. Uważał, że to nie sąsiedzi, a nieład w państwie doprowadził Rzeczpospolitą do upadku.

Odmienne poglądy niż historycy szkoły krakowskiej głosili przedstawiciele **warszawskiej szkoły historycznej**, powstałej na przełomie lat 70. i 80. XIX w. Do tej grupy należeli m.in.: **Władysław Smoleński**, **Adolf Pawiński** i **Tadeusz Korzon** (czyt. kor-zon). Stworzyli oni teorię odrodzenia w upadku, mówiącą, że już przed I rozbiorem w Rzeczpospolitej przeprowadzono reformy życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Miały one upodobnić państwo polsko-litewskie do innych krajów europejskich. Nie udało się ich jednak dokończyć, gdyż nie pozwoliły na to Austria, Rosja i Prusy – zależało im bowiem na utrzymaniu stanu anarchii w Rzeczpospolitej. Gdy kraje te zauważyły, że państwo polsko-litewskie zaczyna się rozwijać gospodarczo i zmierza do odbudowania swej pozycji na arenie międzynarodowej, postanowiły doprowadzić do jego upadku. Aby udowodnić swą tezę, przedstawiciele szkoły warszawskiej zajęli się zaniedbywanymi dotychczas obszarami: historią społeczno-gospodarczą oraz historią szeroko rozumianej kultury.

Na początku XX w. niektórzy historycy związani ze środowiskiem krakowskim, w tym **Wacław Sobieski**, **Wacław Tokarz** i **Stanisław Kutrzeba**, zerwali z pesymistyczną interpretacją dziejów Rzeczpospolitej przyjętą przez starszych kolegów i założyli **nową krakowską szkołę historyczną**. Wacław Tokarz odrzucał przyczyny wewnętrze jako źródło upadku państwa polsko-litewskiego i twierdził, że w ciągu ostatnich czterech lat istnienia w Rzeczpospolitej nie popełniano już dotychczasowych błędów. Jego zdaniem doszło do rozbiorów, ponieważ przywódcy obozu patriotycznego i zwolennicy Konstytucji 3 maja przedwcześnie skapitulowali. Uważał, że Polacy mogli wygrać wojnę w 1792 r., gdyż dysponowali 60-tysięczną armią, wystarczającą do pokonania Rosjan. W rozważaniach nie podnosił jednak kwestii, że w rzeczywistości wojsko polskie nigdy nie osiągnęło tego stanu liczebnego. Ponadto brakowało dostatecznej liczby kompetentnych i doświadczonych oficerów, a żołnierzom – wyszkolenia. Największą bolączkę stanowił niedostatek broni i wyposażenia wojskowego, gdyż w kraju nie było fabryk produkujących sprzęt na potrzeby armii. Większość kupowano za granicą, na co nie wystarczało pieniędzy. Do listy poważnych problemów należało także dodać zbyt małą liczbę fortec.

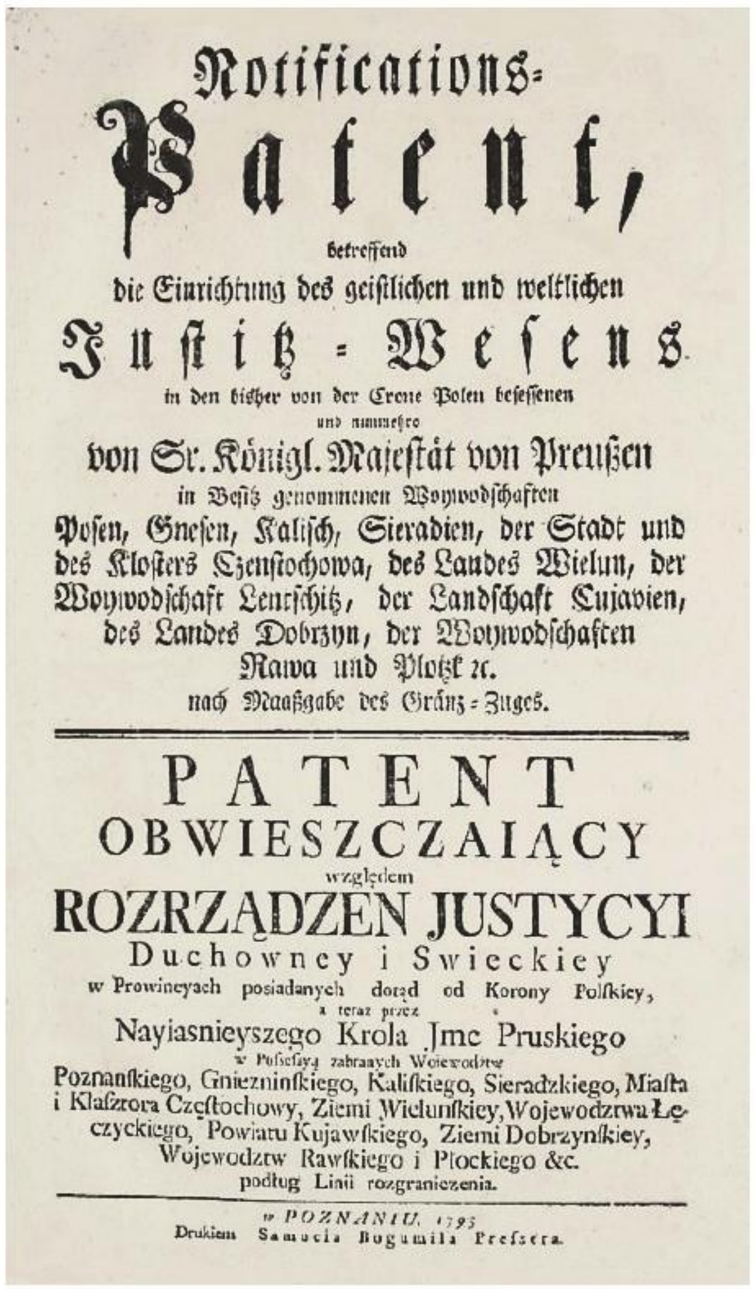

Notifications-
Patent,
betreffend
die Einrichtung des geistlichen und weltlichen
Justiz-Wesens
in den bisher von der Crone Polen besessenen
und nunmehro
von Sr. Königl. Majestät von Preußen
in Besitz genommenen Woywodschaften
Posen, Gnesen, Kalisch, Sieradien, der Stadt und des Klosters Czenstochowa, des Landes Wielun, der Woywodschaft Lenczitz, der Landschaft Cujavien, des Landes Dobrzyn, der Woywodschaften Rawa und Plotzk ꝛc.
nach Maaßgabe des Gränz-Zuges.

PATENT
OBWIESZCZAIĄCY
względem
ROZRZĄDZEN JUSTYCYI
Duchowney i Swieckiey
w Prowincyach posiadanych dorąd od Korony Polskiey,
a teraz przez
Nayiasnieyszego Krola Jmc Pruskiego
w Polszczyźnę zabranych Woiewodztw
Poznanskiego, Gniezninskiego, Kaliskiego, Sieradzkiego, Miasta i Klasztoru Częstochowy, Ziemi Wielunskiey, Woiewodztwa Łęczyckiego, Powiatu Kujawskiego, Ziemi Dobrzynskiey, Woiewodztw Rawskiego i Plockiego &c.
podług Linii rozgraniczenia.

w POZNANIU. 1793
Drukiem Samuela Bogumiła Prefsera.

M2 Przejmowanie ziem Rzeczpospolitej Obojga Narodów przez zaborców odbywało się w majestacie prawa. Odłączenie obszarów w I i II rozbiorze zatwierdzał polski sejm, zaborcy w specjalnych rozporządzeniach informowali o tym fakcie, a następnie na przejętych terenach pojawiała się ich administracja. Na ilustracji ukazano pierwszą stronę wydanego w 1793 r. obwieszczenia władz pruskich o II rozbiorze. Dokument został sporządzony w językach polskim i niemieckim.

Praca z materiałami

1. Opisz alegoryczny wydźwięk obrazu. **M1**
2. Scharakteryzuj proces przejmowania ziem polskich przez zaborców. **M2**

M3 Przyczyny rozbiorów Rzeczpospolitej według XX-wiecznego historyka Jerzego Topolskiego

Rozbiory Polski nie wynikały z historii Polski, nie były jej przyczynowo-skutkowym ogniwem [...]. W ogóle rozbiory, odmiennie aniżeli to często formułowano, szczególnie w historiografii dziewiętnastowiecznej, sterowanej ideą odzyskania niepodległości, a tym samym dążeniem do zapewnienia siły przyszłemu państwu przez wyszukiwanie źródeł jego poprzedniej słabości, nie są faktem historycznym, który by można wywieść z historii Polski czy który można by rozpatrywać w kategoriach jakiejś „własnej winy". [...] Sąsiedzi od początków XVIII wieku nie chcieli Polski silnej, w czym znajdowali naturalnych sojuszników wśród wielu magnatów. Nie chcieli bowiem, by Polska stała się ponownie aktywnym czynnikiem w polityce europejskiej.

J. Topolski, *Wolność i przymus w tworzeniu historii*, Warszawa: PIW, 1990, s. 226–227.

W drugiej połowie XX w. tematykę rozbiorów podjął **Jerzy Topolski** – jeden z najwybitniejszych polskich historyków tamtego czasu. Podobnie jak historycy szkoły warszawskiej uważał, że do rozbiorów doszło w efekcie polityki państw sąsiednich. Dostrzegał jednak, że czynnikami sprzyjającymi były anarchizacja życia politycznego, opozycyjne działania magnaterii i próby reform, które mogłyby doprowadzić do niepożądanego przez sąsiadów wzmocnienia Rzeczpospolitej.

Przyczyny wewnętrzne upadku Rzeczpospolitej

Spory o przyczyny upadku I Rzeczpospolitej, obecne w polskiej historiografii XIX i XX w., trwają również dziś, gdyż trudno sformułować jednoznaczną odpowiedź. Powstała na ten temat obszerna literatura przedmiotu, zarówno polska, jak i zagraniczna.

Wewnętrznych przyczyn upadku Rzeczpospolitej należy szukać dużo wcześniej niż u schyłku XVIII w. Większość współczesnych historyków zmierzch państwa polsko-litewskiego łączy z **kryzysem polityczno-gospodarczym**, który nastąpił **w połowie XVII w.** w efekcie **najazdu szwedzkiego**, **wojny z Rosją** i **powstania Chmielnickiego**. Wydaje się jednak, że oznaki słabości państwa były widoczne już wcześniej. Szlachta,

M4 W XVII w. na skutek prowadzonych wojen Rzeczpospolita poniosła ogromne straty materialne. W trakcie walk zniszczono ok. 50–60% wszystkich domostw w Wielkopolsce, w Małopolsce – 60%, na Rusi Czerwonej – 80%, a na Podlasiu – 62%. Spadła również produkcja folwarczna. Jak podaje lustracja z 1661 r., tylko w samej Wielkopolsce zostało opuszczonych 50–70% gruntów chłopskich. Na fotografii Zamek Krzyżtopór w Ujeździe (obecnie województwo świętokrzyskie) zniszczony w czasie XVII-wiecznych wojen.

która dzięki zdobytym przywilejom i prawom stała się jedynym stanem mającym pełnię praw politycznych, w drugiej połowie XVI w. niemal zupełnie ograniczyła władzę królewską i przestała płacić podatki. W tym czasie każdy szlachcic w swoich dobrach cieszył się nieograniczoną wolnością. Urzędnicy państwowi (królewscy) nie mieli prawa wkroczyć do posiadłości i domu szlachcica bez jego zgody. Bez pozwolenia właściciela majątku nie mogli też przeprowadzić rewizji ani kogokolwiek aresztować – nawet przestępcy lub osoby wyjętej spod prawa. Wszystko to powodowało, że **władza króla nad szlachtą była w praktyce bardzo ograniczona**. Jedyną oznaką niełaski królewskiej mogło być pomijanie szlachcica przy rozdawaniu urzędów. Trudno się nie zgodzić z poglądem, że już w XVI w. więź szlachty z państwem była słaba, a władcy mogli liczyć głównie na wierność poddanych, a nie na sprawność organów państwowych.

Dominacja szlachty w życiu politycznym umożliwiła jej zdobycie silnej pozycji gospodarczej. Przewagę w tej sferze zyskała za sprawą przywilejów w handlu, wyłącznego prawa osób stanu szlacheckiego do posiadania ziemi i darmowej pracy chłopów pańszczyźnianych. Sprzedaż zboża, bydła czy drewna przynosiła szlachcie duże zyski osiągnięte niewielkim nakładem finansowym. Dopóki utrzymywała się korzystna koniunktura na towary wytwarzane w folwarkach, szlachta miała wysokie dochody i mogła prowadzić życie na satysfakcjonującym ją poziomie. System ten załamał się w połowie XVII w., gdy w Europie Zachodniej drastycznie spadł popyt na polskie zboże. Ponadto w efekcie **wojen**, które przetoczyły się przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów, znacznie zmalała liczba mieszkańców, a gospodarstwa średniej szlachty i chłopów popadły w ruinę. Zaczęło brakować rąk do pracy – szacuje się, że w niektórych województwach populacja spadła o połowę.

Z powodu spadku dochodów średnia szlachta uzależniała się finansowo od magnaterii. Proces ten doprowadził do powstania rozbudowanego **systemu klientalnego**. W drugiej połowie XVIII w. drobna szlachta (zagrodowa i gołota) tworzyła grupę ok. 500 tys. osób podporządkowanych magnatom. Zaczęli oni rządzić sejmikami, a także wypierać szlachtę z izby sejmowej, zastępując ją przedstawicielami własnych rodzin.

To właśnie konserwatywni magnaci oraz uzależnieni od nich przedstawiciele stanu szlacheckiego blokowali przeprowadzenie reform modernizujących struktury państwa. Jedną ze spornych kwestii stanowił pomysł wprowadzenia monarchii dziedzicznej. Szlachta nie chciała się na to zgodzić, mimo że wolne elekcje były fikcją, gdyż w praktyce odbywały się pod dyktando obcych państw i ich wojsk.

Poza wszelką dyskusją pozostaje destrukcyjny wpływ ***liberum veto*** – nie tylko na funkcjonowanie sejmu, lecz także całego państwa. To skuteczne narzędzie paraliżowania obrad sejmu, które nie spełniały oczekiwań patronów, systematycznie osłabiało byt państwa polsko-litewskiego. O negatywnych skutkach *liberum veto* wypowiadali się przebywający na polskim dworze obcokrajowcy. Widzieli w nim bolączkę ustroju, jak choćby Irlandczyk Bernard O'Connor (czyt. okonor) – osobisty lekarz Jana III

M5 ***Liberum veto* w opinii Bernarda O'Connora – irlandzkiego medyka Jana III Sobieskiego, XVII w.**

Nikt tego nie zauważa [...], że z powodu zrywania sejmów administracja Rzeczypospolitej [jest] w najgorszym stanie, prawa i przywileje zagrożone, a wobec absolutnej, niczem nieograniczonej władzy każdego posła, całe państwo podane w niewolę albo głupich poglądów, albo upartego zuchwalstwa jednostek. Czyż można wymyślić coś bardziej niesprawiedliwego i niedorzecznego nad to, że skoro już wszyscy senatorowie i posłowie zjechali się z tak odległych krain, poniósłszy tak duże koszty, i omówili z królem tyle doniosłych spraw Rzeczypospolitej, po tym wszystkim jeden człowiek, będący w złym humorze, albo może przekupiony, ubezwładnia decyzje reszty, burzy jedność wszystkich stanów, a nawet może sejm zerwać i bez żadnej innej przyczyny, jak tylko, że mu się nie podoba. Widać stąd, że najważniejsze sprawy zależą nie tylko od pracowitych obrad mężów rozumnych, ale także od niedorzecznych i lekkomyślnych opinii szaleńców. Wynika z tego, że raczej każdej prywatnej jednostce pozostawia się tak nieumiarkowaną i rozkiełzaną swobodę, gdy całemu narodowi polskiemu, a zwłaszcza sejmom zupełnie brak wolności.

Z. Wójcik, *Liberum veto*, Kraków: KAW, 1992, s. 59.

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób Jerzy Topolski wyjaśniał istotę rozbiorów Polski. **M3**
2. Przedstaw negatywne skutki wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą w XVII w. **M4**
3. Wymień wady *liberum veto* wskazane przez Bernarda O'Connora. **M5**

M6 **Tabela nr 1. Wzrost dochodów skarbowych Rzeczpospolitej Obojga Narodów i jej sąsiadów w XVIII w.**

Kraj	Dochody w 1700 r.		Dochody w 1788 r.	
	w miejscowej walucie	w przeliczeniu na tony srebra	w miejscowej walucie	w przeliczeniu na tony srebra
Rzeczpospolita	8 mln złotych polskich	24	20 mln złotych polskich	60
Austria	12 mln guldenów	200	80 mln guldenów	960
Prusy	2,5 mln talarów	60	25 mln talarów	425
Rosja	2,5 mln jefimków	60	50 mln rubli	900

Źródło: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 100.

M8 **Tabela nr 2. Liczebność armii państw sąsiadujących z Rzeczpospolitą Obojga Narodów w drugiej połowie XVIII w. (w tys.)**

Kraj	Liczba żołnierzy
Prusy	260
Rosja	200
Austria	200

Na podstawie: J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2015, s. 696.

Sobieskiego i autor historii Polski. Choć nie był to głos odosobniony, wśród polskiej szlachty przeważali zwolennicy *liberum veto*. Reformy mające doprowadzić do wzmocnienia państwa – w tym ograniczające możliwość bezkarnego zrywania obrad sejmowych – zaczęto wprowadzać dopiero tuż przed upadkiem państwa, kiedy było już na to za późno.

Brak gotówki w skarbcu uniemożliwiał wystawienie odpowiednio licznej armii mogącej walczyć z kilkoma wrogami napadającymi na kraj jednocześnie. Poza tym państwo zalegało z wypłaceniem żołdu już zaciągniętemu wojsku. Rzeczpospolita nie była w stanie stawić czoła agresji sąsiadów ani bronić swego stanu posiadania, nie wspominając już o ekspansji terytorialnej, modernizacji wojska czy uzbrojenia. **Niewystarczająco liczna i słabo wyszkolona armia** była jak na tamte czasy mocno **przestarzała** – miała zbyt dużą reprezentację kawalerii, a za mało piechoty i artylerii. Nieopłacani żołnierze zawiązywali konfederacje i sami egzekwowali zaległości finansowe, co wprowadzało chaos w państwie.

M7 **Wykres nr 1. Liczebność armii Rzeczpospolitej Obojga Narodów w XVIII w.**

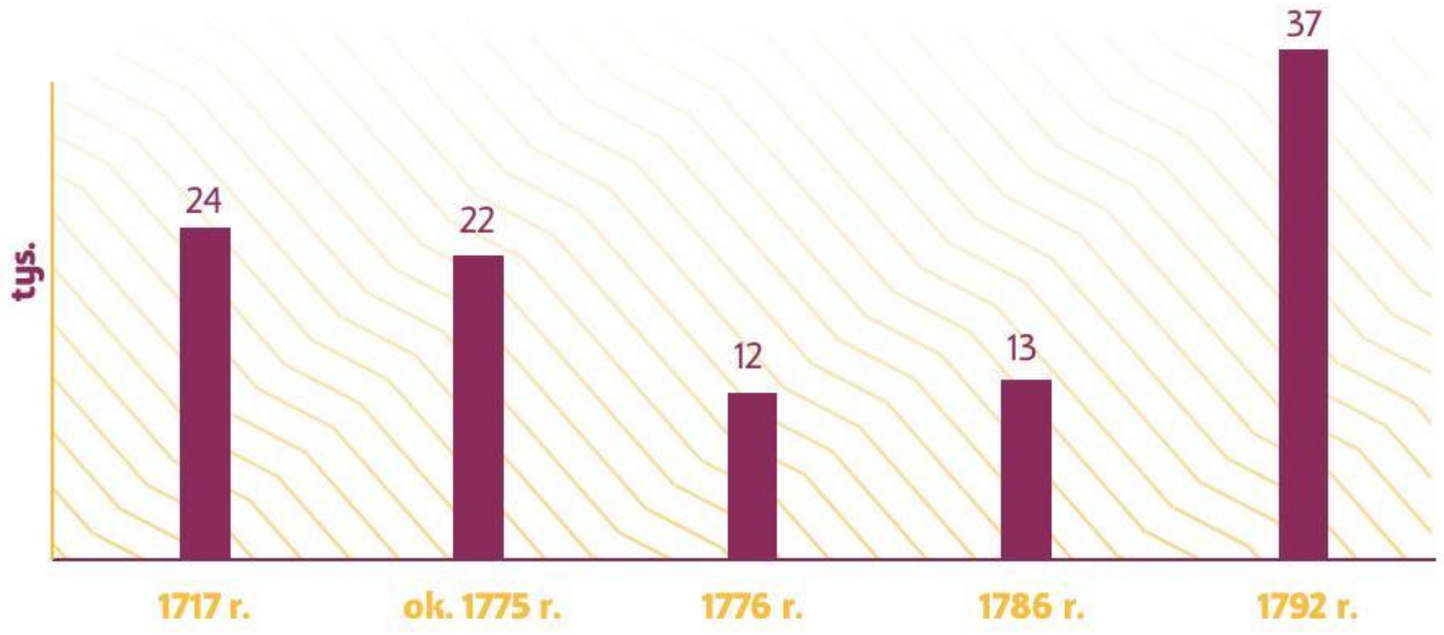

Na podstawie: U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa: WN PWN, 2008, s. 165–168.

Na coraz niższym poziomie stała edukacja, która do drugiej połowy XVIII w. znajdowała się głównie w gestii Kościoła. Powstające od XVI w. szkoły jezuickie w kolejnych stuleciach znacznie obniżyły poziom kształcenia. Z biegiem czasu kolegia jezuickie odeszły również od kształcenia uczniów pochodzących z różnych stanów, koncentrując się na przedstawicielach stanu szlacheckiego. Przyczyny można upatrywać w dominującej roli politycznej szlachty w życiu społecznym.

Nie napawała optymizmem liczba uniwersytetów Rzeczpospolitej Obojga Narodów. W porównaniu z państwami Europy Zachodniej była niezwykle skromna – w 1770 r. działały tylko 3 polskie uczelnie, podczas gdy np. w Hiszpanii – 23. Wszystkie te czynniki doprowadziły do **upadku oświaty**. Trudno zaś modernizować i rozwijać gospodarkę oraz budować nowoczesne (w ówczesnym rozumieniu) państwo bez wyedukowanego społeczeństwa.

Rzeczpospolitej brakowało wykształconych i obytych w świecie dyplomatów oraz urzędników sprawnie zarządzających państwem. Dyplomaci obcych państw bez problemów uzyskiwali tajne informacje, dzięki czemu mogli wpływać na polską politykę.

M9 **Tabela nr 3. Uniwersytety w wybranych krajach europejskich pod koniec XVIII w.**

Kraj	Liczba uniwersytetów	Liczba mieszkańców	Liczba mieszkańców na jeden uniwersytet
Rzesza	34	24 000 000	705 882
Państwa włoskie	26	19 000 000	730 769
Francja	25	29 000 000	1 160 000
Hiszpania	23	11 500 000	500 000
Austria z Węgrami	12	20 750 000	1 729 167
Wielka Brytania z Irlandią	8	15 950 000	1 993 750
Republika Zjednoczonych Prowincji	5	2 100 000	420 000
Rzeczpospolita (1770 r.)	3	14 000 000	4 700 000
Rosja	2	36 000 000	18 000 000

Na podstawie: K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa: WN PWN, 2012, s. 173.

M10 W okresie wczesnonowożytnym na ziemiach polskich działały trzy wyższe uczelnie o statusie uniwersyteckim (mogły nadawać stopnie naukowe). Były to akademie w Krakowie, Wilnie i Zamościu. Oferowały one jednak kształcenie na niskim poziomie. W XVIII w. przeważała opinia, że przestarzałe i skostniałe polskie szkolnictwo wyższe nie nadaje się do zmodernizowania. Niski poziom edukacji był zauważalny także w pozostałych krajach Europy. Sytuacja się zmieniła dopiero wraz z upaństwowieniem szkolnictwa wyższego i dzięki reformom w początkach XIX w. Na ilustracji dziedziniec Collegium Maius (czyt. kolegium majus) Akademii Krakowskiej w końcu XVIII w. Grafika autorstwa Michała Stachowicza z 1821 r.

Praca z materiałami

1. Porównaj wzrost dochodów Rzeczpospolitej oraz jej sąsiadów i wyjaśnij, jakie mogło to mieć dla niej konsekwencje. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów, jak przedstawiała się armia Rzeczpospolitej na tle sił zbrojnych sąsiednich państw. Odwołaj się do **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wymień państwa z największą liczbą uniwersytetów. **M9**
4. Podaj nazwy państw, w których odnotowano największą dostępność do uniwersytetów. **M9**
5. Rozstrzygnij, czy kryzys szkolnictwa wyższego w XVIII w. dotyczył wyłącznie Rzeczpospolitej. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

M11 Fryderyk II Wielki przeszedł do historii jako reformator państwa pruskiego. W wyniku wojen śląskich przyłączył do swej monarchii tereny bogate w surowce mineralne. Dynamicznie rozwijający się tam przemysł zapewnił Prusom potężne zaplecze gospodarcze. Władca zreformował też szkolnictwo, co przyczyniło się do wykształcenia odpowiednich kadr urzędników państwowych. Uszczelnił system podatkowy, a także wspierał powstawanie monopoli państwowych, m.in. na sól czy tabakę. W celu ożywienia gospodarczego sprowadził z innych terenów Niemiec ponad 250 tys. kolonistów. XIX-wieczna ilustracja przedstawia Fryderyka II, który nadzoruje prace rolnicze.

Przyczyny zewnętrzne upadku Rzeczpospolitej

W przeciwieństwie do Rzeczpospolitej inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej, w których grupą dominującą w życiu politycznym również była szlachta, w XVII w. weszły na drogę przemian. Uczyniły to pod wpływem zagrożenia ze strony **Szwecji** – liczącej zaledwie 2,5 mln mieszkańców. Państwo to w pierwszych dziesięcioleciach XVII w., w okresie panowania Gustawa Adolfa, przeprowadziło wiele reform wewnętrznych. Dzięki nim Szwedzi zaczęli realizować politykę zmierzającą do dominacji w basenie Morza Bałtyckiego. Dochody z górnictwa i handlu przeznaczyli w głównej mierze na wystawienie liczącej 40 tys. żołnierzy armii, która w latach 1625–1629 pokonała Rzeczpospolitą, a w wojnie trzydziestoletniej – Austrię i Brandenburgię. Działania Szwecji zagrażały również pozycji Rosji nad Bałtykiem.

I właśnie te trzy państwa – **Austria**, Brandenburgia (późniejsze **Prusy**) i **Rosja** – w drugiej połowie XVII i na początku XVIII w. wkroczyły na drogę reform inicjowanych i przeprowadzanych przez władców. Dochody płynące ze stałych podatków umożliwiły im wzmocnienie armii i pokonanie Szwecji. Wzrosło też ich znaczenie w Europie Środkowo-Wschodniej.

Prusy rozbudowywały wojsko od początku XVIII w. i w efekcie pod koniec stulecia były w stanie zmobilizować ok. 260 tys. żołnierzy. Na dużą skalę rozwijały również przemysł zbrojeniowy, którego produkcja wystarczała nie tylko państwu, lecz była także eksportowana za granicę. Rosja w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. dysponowała jednolitą narodowościowo, dobrze uzbrojoną armią, która w zależności od potrzeb liczyła od 200 do 500 tys. żołnierzy. Rosyjskie działa, lżejsze od zachodnioeuropejskich, miały większy zasięg, a ich produkcja znacznie przewyższała potrzeby krajowego rynku.

Praca z materiałami

1. Opisz reformy w Prusach i Rosji w XVIII w., a następnie porównaj je ze zmianami wprowadzanymi w Rzeczpospolitej. Wykorzystaj **M11**, **M12** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów symbolikę alegorycznego przedstawienia upadku Polski. **M13**

Rzeczpospolita, która podobnie jak wspomniane trzy państwa przez wiele dziesięcioleci XVII w. walczyła ze Szwecją, nie zdecydowała się na zmianę systemu podatkowego i modernizację wojska. W związku z tym w 1794 r. armia polska liczyła jedynie ok. 35 tys. żołnierzy, bardzo słabo uzbrojonych. Przemysł zbrojeniowy zaczęto organizować zbyt późno – dopiero w drugiej połowie XVIII w.

Kto więc doprowadził do upadku Rzeczpospolitej – polska szlachta czy sąsiedzi? Prawda zazwyczaj leży pośrodku. Rozbiory były wynikiem długotrwałego procesu, w którym istotną rolę odegrały zarówno czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Czy przeważyła niechęć społeczeństwa szlacheckiego (mieszczanie i chłopi nie mieli wpływu na politykę państwa) do zmian i reformowania kraju na wzór innych państw europejskich? Czy główna przyczyna leżała w ekspansywnej polityce sąsiednich mocarstw? Czy wielkie znaczenie miał egoizm stanowy szlachty i magnaterii, który doprowadził w XVIII w. do anarchii, co skutecznie wykorzystali sąsiedzi Rzeczpospolitej?

M12 Zarówno Piotr I, jak i Katarzyna II przeprowadzili wiele reform gospodarczych. W celu ożywienia ekonomicznego Rosji wspierali napływ wykwalifikowanych rzemieślników z zachodu Europy, a także kolonistów, którzy mieli pobudzić gospodarkę. Na ziemie przyłączone w wyniku wojny z Turcją Katarzyna II sprowadziła menonitów specjalizujących się w osuszaniu podmokłych terenów. W państwie rozwijały się również przemysł i manufaktury. Obraz z ok. 1790 r. ukazuje rosyjskich rzemieślników przy pracy.

M13 Rycina *Obraz Europy w lipcu 1772 r.* alegorycznie przedstawia I rozbiór Rzeczpospolitej. Po lewej stronie artysta ukazał Stanisława Augusta [1]. Monarcha ma połamaną koronę oraz związane ręce. Nad mapą Rzeczpospolitej dyskutują władcy państw zaborczych: Katarzyna II [2], Fryderyk II [3] i Józef II [4]. Tuż za nimi widać króla Hiszpanii Karola III [5], monarchę Francji Ludwika XV [6] i rządzącego w Wielkiej Brytanii Jerzego III [7], po lewej stronie siedzi sułtan turecki [8]. Nad stołem artysta umieścił wagę [9] z napisami „równowaga sił" oraz „Wielka Brytania". Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

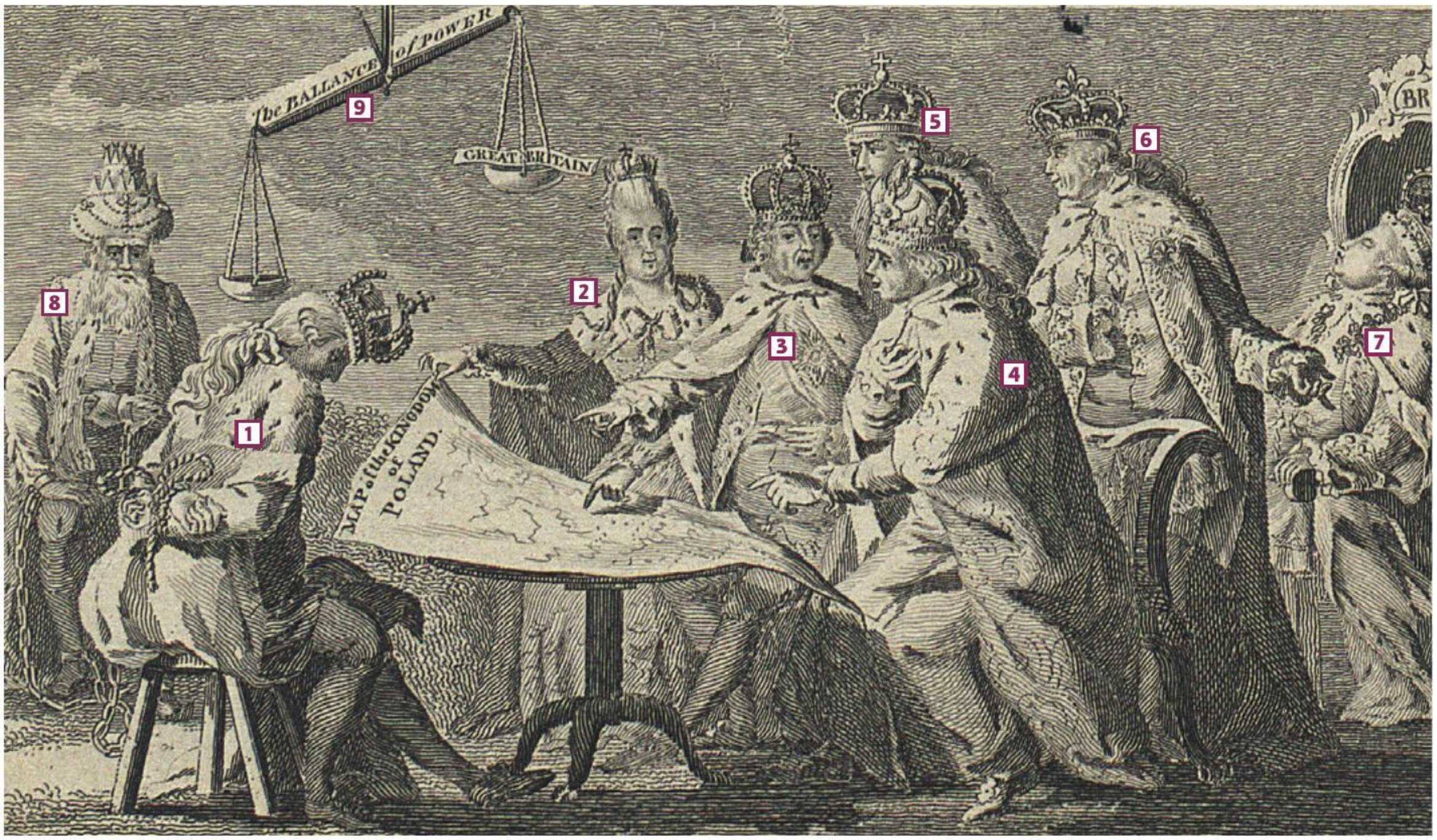

O tym się pisze

T1 Kim był główny architekt konfederacji targowickiej? – analiza Jerzego Łojka*

Człowiek, który przeszedł do pamięci narodowej jako najhaniebniejsza [...] postać w dziejach Rzeczypospolitej – Stanisław Szczęsny Potocki. Budził wielkie zainteresowanie opinii publicznej już od roku 1784, a zwłaszcza od 1789, kiedy to demonstracyjnie opuścił ziemie Rzeczypospolitej na znak protestu przeciwko ewolucji politycznej Sejmu Czteroletniego. [...] Szczęsny Potocki od chwili otrzymania wiadomości o Ustawie Rządowej 3 Maja 1791 roku wypraszał usilnie zbrojną interwencję rosyjską w Polsce u dworu petersburskiego, najpierw nakłaniając [...] najmożniejszego z faworytów Katarzyny II – Grzegorza Potemkina, potem zaś (po śmierci Potemkina) [...] rosnącą w siły klikę ostatniego faworyta imperatorowej Płatona Zubowa [...]. Na szalę wahań wokół zbrojnej interwencji [...] rzucił swoje [...] nazwisko i swoisty „autorytet" najbogatszego magnata Rzeczypospolitej, nie szczędząc dużych darów finansowych na rzecz ludzi mogących wzburzyć i nakłonić do decyzji interwencyjnej umysł Katarzyny II. Można się zastanawiać, kiedy i czy w ogóle podjęto by w Petersburgu decyzję zbrojnego obalenia dzieła 3 Maja, a w konsekwencji nowego rozbioru, gdyby nie znalazł się człowiek tak znaczącego politycznie nazwiska, jak Stanisław Szczęsny Potocki [...].

Szczęsny [...] był człowiekiem umysłowo bardzo ograniczonym, jak się wydaje, swoim ilorazem inteligencji zaledwie przekraczającym granice debilizmu, posiadającym wykształcenie – rzecz charakterystyczna – tylko domowe. Próbowano znaleźć w tym niekiedy wytłumaczenie lub nawet usprawiedliwienie [jego] działań [...], jako człowieka „uwiedzionego przez dwór rosyjski". Z historyczno-politycznego punktu widzenia nie wytrzymuje to krytyki. W sferze działań o znaczeniu ogólnokrajowym jako przesłanka oceny historycznej liczy się tylko skutek, a nie choćby najlepsze zamiary czy intencje. W przypadku Szczęsnego nawet intencje i zamiary były – z punktu widzenia interesów kraju – jak najgorsze. Zmierzał do uniemożliwienia społecznej i politycznej ewolucji Rzeczypospolitej w kierunku modernizacji ustrojowej, [...] [co] wiązało się ściśle z nadzieją odegrania czołowej roli politycznej po śmierci lub abdykacji Stanisława Augusta, jako jego następca w Rzeczypospolitej.

Potocki był z natury rzeczy przywiązany do całości kraju, [...] gdyż inaczej jego marzenia o władzy naczelnej w Polsce nie miałyby odnośnego przedmiotu. Mimo miejscowych, rosyjskich ostrzeżeń w Petersburgu wiosną 1792 roku, że interwencja zbrojna [...] musi się skończyć kolejnym rozbiorem, w przedziwny sposób nie brał jednak tej konieczności pod uwagę i zdawał się nawet ogromnie zaskoczony decyzją [...] zasadniczego obcięcia [...] granic i tak już skurczonej Rzeczypospolitej. Drugi rozbiór zburzył wszystkie jego iluzje, a nade wszystko odarł dumnego i tępego magnata z resztek uznania w niektórych, jeszcze mu wiernych, środowiskach Ukrainy. Z całą świadomością swojej sytuacji politycznej po ostatecznej likwidacji Rzeczypospolitej uznał się Rosjaninem z wyboru, a w takim usytuowaniu trwał [...] aż do śmierci (w wieku 54 lat) w marcu 1805 roku.

W opinii publicznej zhańbiony i słusznie poczytywany za naczelnego sprawcę likwidacji Rzeczypospolitej, sam nie wypowiedział się nigdy na temat przyczyn całkowitego wytarcia z mapy państwa, które przez 800 lat było istotnym czynnikiem układu sił w Europie Środkowej, a po unii z Litwą co najmniej przez 300 lat odgrywało rolę mocarstwową. Pod koniec życia myślał, działał i wypowiadał się niewiele. Można sądzić, że upadek Rzeczypospolitej nie wywarł na nim poważniejszego wrażenia. [...] Był nadal właścicielem niemal połowy dóbr prawobrzeżnej Ukrainy [...], otoczony pochlebstwem zależnej od niego ekonomicznie „klienteli", umarł nieświadom wiecznej hańby, która otoczyła jego nazwisko.

J. Łojek, *Dzieje zdrajcy*, Katowice: Wyd. Śląsk, 1988, s. 5–7.

* **Jerzy Łojek (1932–1986)** – historyk zajmujący się dziejami politycznymi Rzeczpospolitej oraz Europy XVII–XX w., zwłaszcza okresem Sejmu Wielkiego i interwencji Rosji w 1792 r.

Jan Chrzciciel Lampi Starszy, *Hrabia Potocki i jego synowie*, 1790 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, dlaczego autor uważa Potockiego za najhaniebniejszą postać w dziejach Rzeczpospolitej. **T1**
2. Przedstaw swoje zdanie na temat stwierdzenia autora, że w działaniach politycznych intencje nie mają znaczenia, a liczy się tylko skutek. Odpowiedź uzasadnij. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Podaj czas powstania i wymień przedstawicieli szkół historycznych działających w Krakowie i w Warszawie.
2. Zdecyduj, które argumenty wydają ci się bardziej przekonujące – historyków krakowskiej czy warszawskiej szkoły historycznej. Uzasadnij odpowiedź.
3. Przedstaw wewnętrzne oraz zewnętrzne przyczyny upadku Rzeczpospolitej w XVIII w.

Dlaczego Rzeczpospolita upadła?

Podsumowanie

39

Rzeczpospolita wymazana z mapy Europy

1795 – III rozbiór, upadek Rzeczpospolitej.
Zdobycze terytorialne sąsiadów uzyskane w efekcie trzech rozbiorów Rzeczpospolitej
- Rosja – 462 tys. km² i ok. 5,5 mln mieszkańców
- Prusy – 141 tys. km² i ok. 2,6 mln mieszkańców
- Austria – 130 tys. km² i ok. 4,2 mln mieszkańców

Historiografia o przyczynach upadku Rzeczpospolitej

Dyskusje na temat powodów upadku państwa
- pierwsze tuż po III rozbiorze
- po 1863 – początek poważnej dyskusji

Szkoła historyczna	Czas powstania	Główni przedstawiciele	Przyczyny upadku Rzeczpospolitej
krakowska szkoła historyczna	druga połowa XIX w.	Walerian Kalinka, Józef Szujski, Stanisław Smolka, Michał Bobrzyński	błędy popełnione przez samych Polaków (głównie szlachtę), wady ustrojowe, anarchia, partykularyzm, brak szacunku dla króla i państwa
warszawska szkoła historyczna	przełom lat 70. i 80. XIX w.	Władysław Smoleński, Adolf Pawiński, Tadeusz Korzon	dążenie Austrii, Rosji i Prus do utrzymania stanu anarchii w Rzeczpospolitej
nowa krakowska szkoła historyczna	początek XX w.	Wacław Sobieski, Wacław Tokarz, Stanisław Kutrzeba	przedwczesna kapitulacja przywódców obozu patriotycznego i zwolenników Konstytucji 3 maja

Przyczyny upadku Rzeczpospolitej

Przyczyny wewnętrzne
- kryzys polityczno-gospodarczy z połowy XVII w. będący efektem najazdu szwedzkiego, wojny z Rosją i powstania Chmielnickiego
- ograniczona władza króla nad szlachtą
- destrukcyjny wpływ *liberum veto* na funkcjonowanie sejmu i całego państwa
- spóźnione wprowadzanie reform
- niewystarczająco liczna, słabo wyszkolona i przestarzała armia
- brak wykształconych dyplomatów i sprawnych urzędników

Przyczyny zewnętrzne
- druga połowa XVII i początek XVIII w. – reformy skarbowo-wojskowe w Austrii, Brandenburgii (późniejszych Prusach) i Rosji
- pod koniec XVIII w. – silne armie Prus (200 tys. żołnierzy) i Rosji (500 tys. żołnierzy); słaba armia Rzeczpospolitej (35 tys. żołnierzy)
- ekspansywna polityka sąsiednich państw
- niedopuszczenie do przeprowadzenia reform w Rzeczpospolitej przez Austrię, Rosję i Prusy – chęć utrzymania stanu anarchii
- uniemożliwianie przez Austrię, Rosję i Prusy odbudowania mocarstwowej pozycji państwa polsko-litewskiego
- 1792 – przegrana wojna z Rosją w obronie Konstytucji 3 maja

Polecane publikacje

T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772, 1793, 1795*, Warszawa: WSiP, 1990.

M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa: WN PWN, 2009.

V

Sprawdź się!

Rzeczpospolita w XVIII w.

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- konfederacja targowicka
- sejm niemy
- początek obrad Sejmu Wielkiego
- konfederacja barska
- powstanie Komisji Edukacji Narodowej
- bitwa pod Racławicami

2. Wyjaśnij pojęcia.

- dysydenci
- czarna procesja
- insurekcja kościuszkowska
- Szkoła Rycerska
- prawa kardynalne
- obiady czwartkowe
- krakowska szkoła historyczna

3. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- W 1740 r. w Warszawie z inicjatywy Stanisława Augusta powołano do życia Collegium Nobilium.
- W 1768 r. zawiązano konfederację targowicką, której głównym celem było obalenie króla i uniezależnienie Rzeczpospolitej od Rosji.
- Czasy stanisławowskie to okres bujnego rozkwitu sztuk teatralnych na ziemiach polskich, w Warszawie powołano wówczas do życia Teatr Narodowy.
- II rozbioru Rzeczpospolitej w 1793 r. dokonały Prusy, Austria i Rosja.

4. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Stanisław Leszczyński • Wojciech Bartos
• Franciszek Ksawery Branicki • Hugo Kołłątaj
• Jan Dekert

- Polski magnat, hetman wielki koronny i minister wojny. Był przeciwnikiem reform Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja. W 1792 r. doprowadził do zawiązania konfederacji targowickiej.
- Duchowny, publicysta, jeden z głównych propagatorów haseł oświecenia w Rzeczpospolitej. Wykładowca Akademii Krakowskiej, który przeprowadził jej reformę z ramienia Komisji Edukacji Narodowej.
- Polski chłop, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej. Wykazał się męstwem w trakcie bitwy pod Racławicami, za co został awansowany na chorążego. Przybrał nazwisko Głowacki.
- Polski mieszczanin, prezydent Warszawy. W okresie Sejmu Wielkiego dążył do zmiany położenia mieszczaństwa w Rzeczpospolitej. Organizator czarnej procesji.
- Polski magnat pochodzący z Wielkopolski. W pierwszej połowie XVIII w. dwukrotnie wybierany na króla Polski. Po drugiej detronizacji otrzymał od cesarza Księstwo Lotaryngii.

5. Opisz reformy Sejmu Wielkiego.

6. Scharakteryzuj przyczyny upadku Rzeczpospolitej opisane w polskiej historiografii.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji, a następnie dokonaj analizy oraz interpretacji ukazanego dzieła.

8. Napisz pracę argumentacyjną.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja przyczyniło się do upadku Rzeczpospolitej. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, odnosząc się do trzech wydarzeń z okresu XVIII w.

Epoka napoleońska

VI

Okres od 1799 do 1815 r. jest nazywany **epoką napoleońską**. Zapoczątkowało ją przejęcie władzy we Francji przez Napoleona Bonaparte, który najpierw rządził jako konsul, a później – **cesarz Francuzów**. Jego postać do dziś prowokuje dyskusje. Większość rodaków uważa go za bohatera, gdyż uczynił z Francji hegemona Europy. Wprowadzony przez niego **Kodeks Napoleona** stał się inspiracją do zmian w prawodawstwie wielu państw. Także wśród Polaków przeważa korzystna ocena postaci Bonapartego. Napoleon, udzielając zgody najpierw na sformowanie **Legionów Polskich we Włoszech**, a potem na utworzenie **Księstwa Warszawskiego**, dał mieszkańcom dawnej Rzeczpospolitej nadzieję na odzyskanie ojczyzny. Na świecie okres napoleoński jest postrzegany przede wszystkim jako czas wojen i podbojów. Dominacji Napoleona w Europie położyły kres dwa wydarzenia – nieudana **wyprawa na Rosję** i klęska poniesiona w **bitwie narodów pod Lipskiem**. O ostatecznym upadku Bonapartego i końcu epoki napoleońskiej przesądziła porażka w **bitwie pod Waterloo**.

40 System napoleoński w Europie

1796–1797 wojny we Włoszech
1798 wyprawa Napoleona do Egiptu
1799 zamach 18 brumaire'a, Napoleon pierwszym konsulem
1801 zawarcie konkordatu
1804 Napoleon cesarzem Francuzów, Kodeks Napoleona
1805 bitwy pod Trafalgarem i Austerlitz
1806 bitwy pod Jeną i Auerstedt
1807 pokój w Tylży

Przypomnij

- Jak przedstawiała się sytuacja wewnętrzna we Francji po wybuchu rewolucji w 1789 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób ukształtował się system napoleoński w Europie.

Po lekcji

- Opisuję okoliczności dojścia Napoleona Bonaparte do władzy.
- Charakteryzuję reformy wewnętrzne wprowadzone przez Napoleona.
- Przedstawiam proces formowania się koalicji antyfrancuskich.

Dyrektoriat

Przewrót termidoriański z 1794 r. zapoczątkował nowy okres w dziejach rewolucji francuskiej – **dyrektoriat**. Uchwalono nową konstytucję, która władzę ustawodawczą przekazywała parlamentowi złożonemu z Rady Pięciuset i Rady Starszych. Władzę wykonawczą miało sprawować pięciu dyrektorów; wybierała ich Rada Starszych spośród kandydatów wskazanych przez Radę Pięciuset. Społeczeństwo zmęczone ciągnącymi się wojnami z koalicją antyfrancuską oraz kryzysem wewnętrznym wiązało z nowym rządem nadzieje na normalizację stosunków politycznych i gospodarczych. Okazały się one jednak płonne.

Z powodu afer korupcyjnych, nieudolnej administracji oraz nieuczciwości urzędników wzmagała się niechęć do władzy. Sytuację pogarszał zły stan gospodarki. Problemy z zaopatrzeniem w żywność i klęski głodu przyczyniały się nie tylko do wzrostu śmiertelności (4-krotnie wyższej niż przed rewolucją), lecz także do radykalizacji postaw społecznych znajdującej wyraz w fali powstań ludowych. Nasilały się również ruchy lewicowe, a rojaliści żądali przywrócenia monarchii. Ci ostatni w 1795 r. wzniecili w Paryżu powstanie przeciw nowej władzy, krwawo stłumione przez dowodzącego wojskami dyrektoriatu młodego Napoleona Bonaparte. Wybuch buntu skłonił dyrektorów do złagodzenia represji wobec przeciwników, jednak nie uspokoiło to antyrządowych nastrojów.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij, że obraz ukazuje dwie różne koncepcje sztuki wojennej. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie główne bitwy kampanii egipskiej. **M2**

Sytuacja międzynarodowa

W przeciwieństwie do polityki wewnętrznej na arenie europejskiej Francja odnosiła sukcesy. Zwycięstwem zakończyła się jej walka z **pierwszą koalicją antyfrancuską**, co skutkowało podpisaniem w 1795 r. pokoju z Prusami i Hiszpanią, a także podporządkowaniem Zjednoczonych Prowincji. W kolejnym roku wojska republiki coraz częściej zwyciężały we Włoszech. Doprowadziło to w **1797 r.** do zawarcia z Austrią **pokoju w Campo** (czyt. kampo) **Formio**. Zgodnie z jego postanowieniami cesarz Franciszek II przekazał Francji swoje posiadłości w Niderlandach, we Włoszech (Lombardię) oraz obszary położone na lewym brzegu Renu (Nadrenię). W zamian zyskał tereny dawnej Republiki Weneckiej. Podpisanie pokoju oznaczało jednocześnie rozpad pierwszej koalicji.

Do rozwiązania pozostawał jeszcze problem Wielkiej Brytanii. Francuzi co prawda planowali inwazję na Wyspy Brytyjskie, jednak z różnych względów musieli ją odroczyć. Terenem wzajemnej rywalizacji stał się **Egipt**. W 1798 r. armia francuska dotarła do portu w Aleksandrii. Wkrótce odniosła zwycięstwo w **bitwie pod piramidami**, a w kolejnych miesiącach zajęła Palestynę i Syrię, co odcięło Brytyjczyków od ważnych szlaków handlowych do Indii i na Bliski Wschód. W odpowiedzi Wielka Brytania jeszcze w 1798 r. zawiązała **drugą koalicję**, w której skład weszły Rosja, Turcja, Austria, Królestwo Neapolu oraz Portugalia. Francuzi zaczęli ponosić porażki – Brytyjczycy pokonali ich flotę w bitwie pod Abukirem. Ponieważ coraz większy opór stawiali również sami Egipcjanie, zapadła decyzja o przerzuceniu części wojsk z powrotem do Francji.

M1 Stoczona 21 lipca 1798 r. bitwa pod piramidami, która utorowała Napoleonowi Bonaparte drogę do Kairu, była zderzeniem armii zorganizowanych według dwóch różnych koncepcji. W starciu śmierć poniosło tylko 40 żołnierzy francuskich i aż od 4 do 6 tys. egipskich. W 1806 r. końcową fazę bitwy uwiecznił na jednym ze swoich obrazów Louis-François Lejeune (czyt. lui fransła leżen). Ukazał czworoboki francuskich piechurów [1] chronionych przez artylerię [2] i uciekających w popłochu Egipcjan [3], którzy próbują się przeprawić przez Nil. Zbiory Muzeum Historii Francji w Wersalu.

M2 **Wyprawa Napoleona do Egiptu**

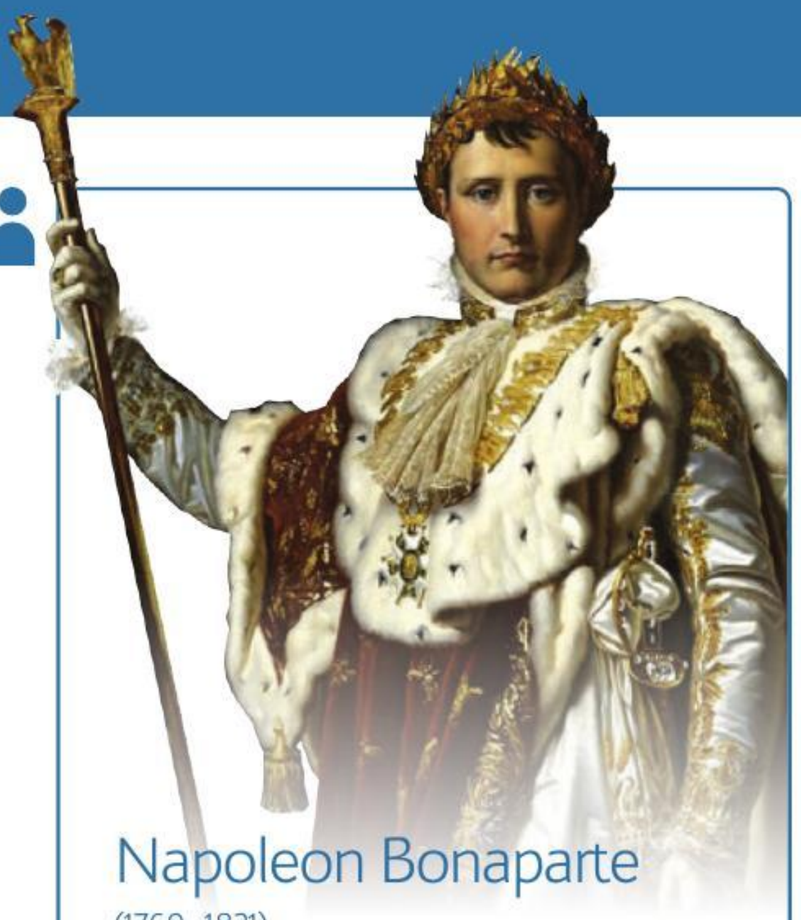

Napoleon Bonaparte

(1769–1821)

Francuski generał urodzony na Korsyce, od 1804 r. cesarz Francuzów, uznawany za jednego z najwybitniejszych dowódców wojskowych w historii. Zyskał sławę dzięki zwycięstwom w wojnach we Włoszech i w Egipcie. Prowadził liczne wojny w Europie, w efekcie których Francja podbiła lub podporządkowała sobie większość krajów. Po porażce pod Lipskiem w 1813 r. stracił władzę i został zesłany na Elbę. W 1815 r. po raz drugi odsunięty od rządów, został wygnany na Wyspę Świętej Heleny. François Gérard (czyt. fransła żerar), *Napoleon w stroju koronacyjnym* (fragment), 1805 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Przejęcie władzy we Francji przez Napoleona Bonaparte

Niepowodzenia dyrektoriatu w polityce wewnętrznej i coraz bardziej napięta sytuacja międzynarodowa spowodowały wzrost niechęci Francuzów do władzy. Po raz kolejny popularność zaczęli zyskiwać przedstawiciele ugrupowania monarchistycznego i jakobini. Część francuskiego społeczeństwa marzyła o mężu opatrznościowym, który utrwaliłby zdobycze rewolucji oraz zażegnał kryzys w kraju.

W tej sytuacji do Francji powrócił generał **Napoleon Bonaparte** – bohater wojen we Włoszech (1796–1797) oraz w Egipcie (1798 r.). Zyskał tam sławę niezwyciężonego, a ponadto na podbitych terenach wprowadzał francuskie rozwiązania polityczno-społeczne. We Włoszech powołał do życia Republikę Liguryjską (z Republiki Genueńskiej), a w Szwajcarii – Republikę Helwecką. Dzięki odniesionym sukcesom cieszył się w społeczeństwie francuskim ogromnym szacunkiem i sławą. Zwolennicy Napoleona postanowili wykorzystać sprzyjające okoliczności i przeprowadzić zamach stanu, by odsunąć dyrektoriat od władzy. Na czele spisku stanęli m.in. Emmanuel Joseph Sieyès (czyt. żozef sjejes, członek dyrektoriatu) oraz młodszy brat Napoleona – Lucjan (przewodniczący Rady Pięciuset). Do tajnego porozumienia przyłączyło się również wielu oficerów. W nocy z 9 na 10 listopada **1799 r.**, czyli według kalendarza rewolucyjnego **18 brumaire'a** (czyt. brimera) roku VIII, spiskowcy wraz z grenadierami zablokowali sale, w których obradowały obie izby parlamentu. Radę Pięciuset rozpędzili, a na Radzie Starszych wymogli zgodę na powierzenie władzy wykonawczej trzem konsulom. W utworzonym w ten sposób triumwiracie Napoleon Bonaparte został **pierwszym konsulem**.

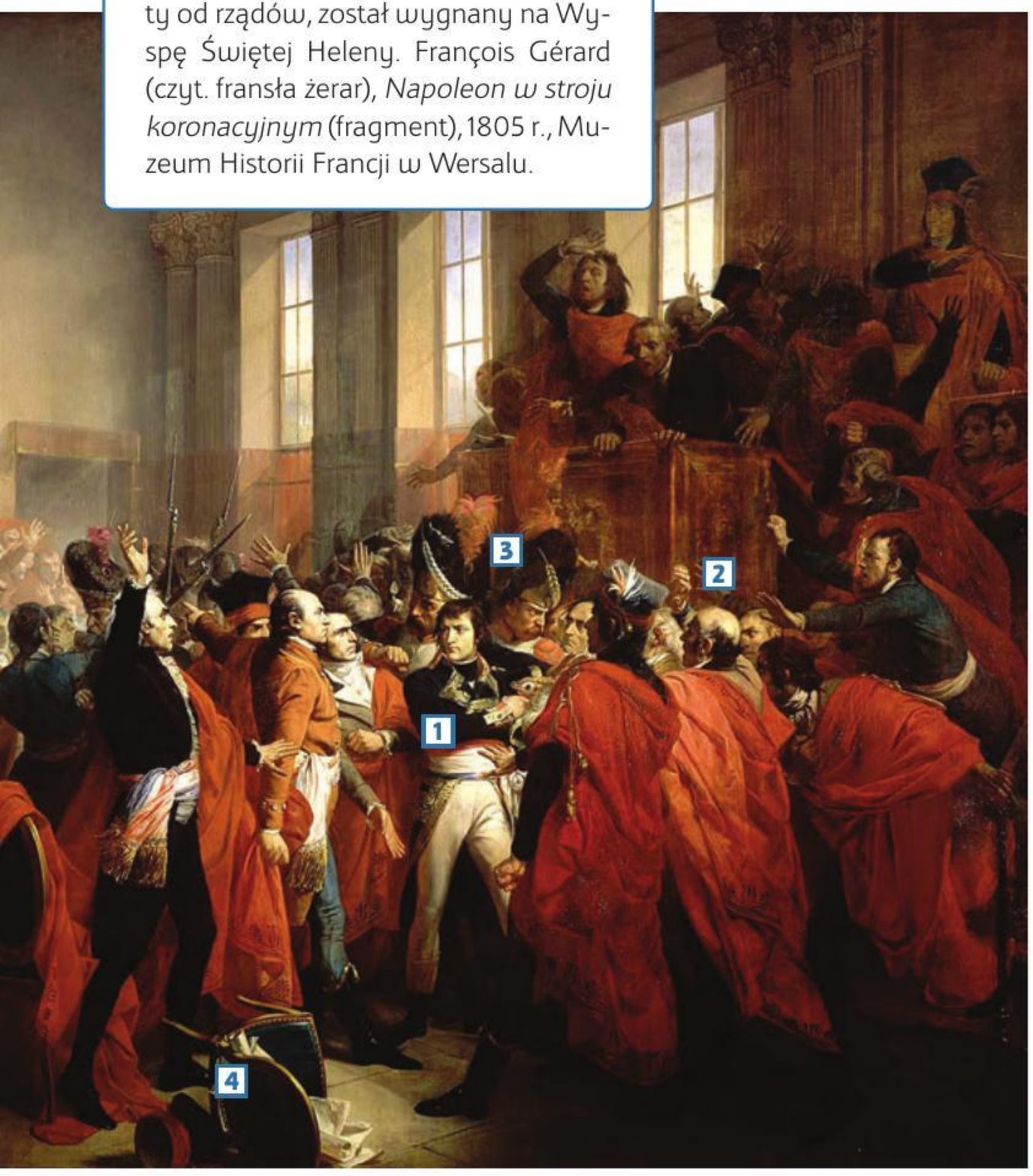

M3 François Bouchot (czyt. fransła buszo) na obrazie *Napoleon Bonaparte przed Radą Pięciuset 10 listopada 1799 r.* przedstawił moment wkroczenia Napoleona 1 na salę obrad Rady Pięciuset – niższej izby parlamentu francuskiego w okresie dyrektoriatu. Generał przybył, aby przejąć władzę, jednak próbują mu w tym przeszkodzić deputowani 2, których odciągają grenadierzy 3. Chaos panujący na sali posiedzeń podkreślają przewrócone krzesło i rozrzucone projekty uchwał 4. Obraz z 1840 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Praca z materiałami

1. Oceń stosunek autora obrazu do zilustrowanych przez niego wydarzeń. Odpowiedź uzasadnij. **M3**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Bonaparte tłumaczył konieczność przewrotu z 1799 r. **M4**
3. Omów symbolikę obrazu. **M5**
4. Rozstrzygnij, czy alegorię konkordatu można uznać za przykład sztuki klasycystycznej. Odpowiedź uzasadnij. **M5**

Napoleon zdobył władzę w wieku 30 lat i nie zamierzał się nią z nikim dzielić. W napisanej pod jego dyktando nowej konstytucji z grudnia 1799 r. przyznano mu praktycznie całą władzę wykonawczą i duży wpływ na władzę ustawodawczą. W dokumencie nie wspominano już o prawach obywateli. Zmieniono skład triumwiratu, lecz dwaj nowi konsulowie byli jedynie figurantami. Bonaparte, chcąc zagwarantować sobie dożywotnie rządy, zorganizował referendum, aby to naród przyznał mu to prawo. Dla pewności komisja podsumowująca wyniki dodała wiele tysięcy głosów na korzyść Bonapartego.

Polityka wewnętrzna Napoleona

Jako pierwszy konsul Bonaparte przystąpił do porządkowania sytuacji wewnętrznej ogarniętego kryzysem państwa. Już w 1800 r. utworzył Bank Francji, któremu przyznał prawo emisji papierowego pieniądza. Rozpoczął także rozbudowę szlaków komunikacyjnych, kazał tworzyć nowe trakty i kanały, a stare – naprawiać. Dużo uwagi poświęcał rolnictwu i przemysłowi, od lat pozostającym w zapaści. Francja po objęciu rządów przez Napoleona zaczęła się dość szybko podnosić z upadku gospodarczego. Sprzyjały temu m.in. nowy kodeks handlowy z 1807 r. i powołana do życia Izba Handlowa. Aby pozyskać kolejnych zwolenników, Bonaparte przywrócił tytuły szlacheckie. Doprowadził także do ukształtowania się nowej grupy – „szlachty zasług", wśród której znaleźli się zdolni oficerowie i przedsiębiorcy plebejskiego pochodzenia.

W ramach naprawy stosunków z Kościołem i papiestwem Napoleon w 1801 r. podpisał konkordat ze Stolicą Apostolską. Dokument przywrócił katolikom swobodę kultu religijnego i jednocześnie uznał katolicyzm za religię większości Francuzów. Biskupi, mianowani teraz przez pierwszego konsula, składali przysięgę wierności Francji i rządowi. Duchowni znaleźli się na utrzymaniu państwa i otrzymywali pensje. W kolejnych latach Napoleon zajął się regulacją stosunku państwa do innych wyznań. W 1802 r. zrównał z katolikami francuskich protestantów, a w 1808 r. – wyznawców judaizmu. Oznaczało

M4 **Przemówienie generała Napoleona Bonaparte w Radzie Starszych, 9 listopada 1799 r.**

Obywatele Reprezentanci! Rzeczpospolita zmierzała do upadku. Zauważyliście to i wasz dekret* ją ocalił. Biada tym, którzy pragnęliby zamętu i nieładu! Przy pomocy [...] wszystkich moich towarzyszy broni uwięzę ich [...]. W dziejach nic nie dorównuje schyłkowi XVIII w., nic u schyłku XVIII w. nie może się równać z obecną chwilą [...]. Pragniemy republiki opartej na prawdziwej wolności, na obywatelskiej wolności, na przedstawicielstwie narodowym; będziemy ją mieli! [...] Przysięgam na to. Przysięgam na to w imieniu własnym i moich towarzyszy broni.*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 24.

* **Rzeczpospolita** – tu: Francja
dekret – mowa o dekrecie wydanym podczas zamachu 18 brumaire'a roku VIII (9 listopada 1799 r.)

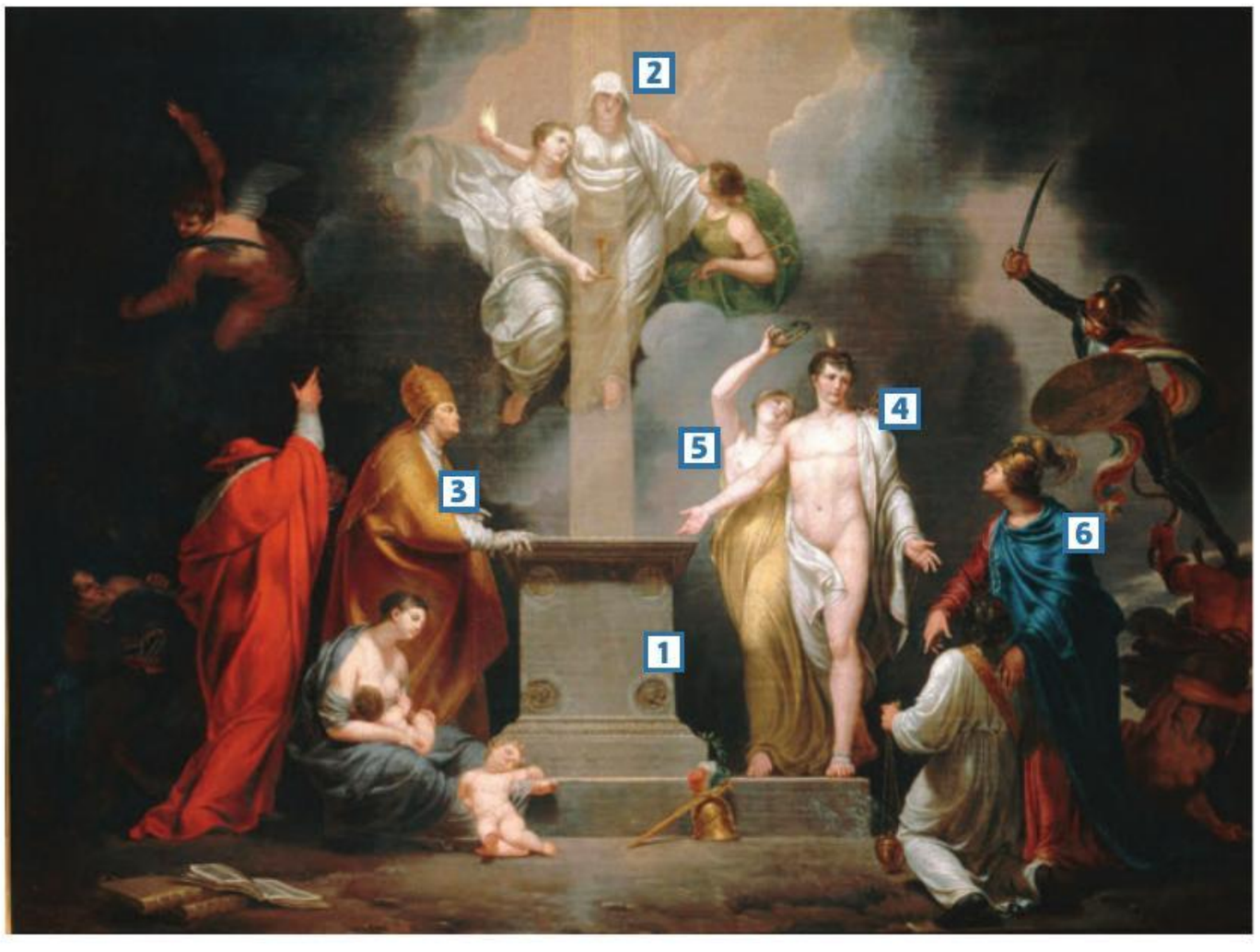

M5 Powstały w 1802 r. obraz Pierre'a Josepha Célestina François (czyt. pjera żozefa selestena fransła) alegorycznie przedstawia konkordat podpisany przez papiestwo i Francję. Wyraźna jest dwudzielna kompozycja dzieła. Obie części oddziela od siebie ołtarz 1, nad którym unosi się postać symbolizująca religię 2. Po lewej stronie artysta ukazał papieża Piusa VII 3. Po prawej – w pozie antycznego bohatera – stoi Napoleon 4. Za nim jest widoczna rzymska bogini zwycięstwa Wiktoria 5, zamierzająca ukoronować konsula wieńcem laurowym. Obok Napoleona można dostrzec rzymskiego boga wojny Marsa 6. Obraz znajduje się w Narodowym Muzeum Zamku Malmaison (czyt. malmezą) we Francji.

M6 Kodeks Napoleona, 21 marca 1804 r.

Tytuł wstępny. O ogłaszaniu, skutkach i stosowaniu praw w powszechności

Art. 1. Prawa obowiązują w całym państwie francuskim na mocy ogłoszenia ich przez Cesarza. [...]

Art. 2. Prawo obowiązuje na przyszłość tylko, nie ma mocy na przeszłość. [...]

Dział VI. O wzajemnych prawach i powinnościach małżonków

Art. 212. Małżonkowie winni sobie nawzajem wierność, wsparcie i pomoc.

Art. 213. Mąż winien obronę dla żony, a żona posłuszeństwo dla męża.

Art. 214. Żona powinna z mężem mieszkać i towarzyszyć jemu wszędzie, gdzie mu mieszkanie przenieść wypada; mąż obowiązany przyjąć żonę i dostarczyć wszystkiego, co do życia potrzebne, podług swojej możności i stanu.

Art. 215. Żona stawać w sądzie nie może bez upoważnienia od męża swojego, chociażby się trudniła kupiectwem publicznym albo nie była w wspólności majątku, albo rozdzielona była co do majątku. [...]

Tytuł IX. O władzy ojcowskiej

Art. 371. Dziecię w każdym wieku powinno cześć i uszanowanie ojcu swemu i matce.

Art. 372. Zostaje pod ich władzą aż do pełnoletności albo usamowolnienia.

Art. 373. Sam tylko ojciec taką władzę w czasie małżeństwa sprawuje.

Art. 374. Dziecię nie może opuścić ojcowskiego domu bez pozwolenia ojca, oprócz przyjęcia wojskowej służby dobrowolnie, po skończonym osiemnastym roku wieku swego. [...]

Art. 376. Jeżeli dziecię szesnastu lat nie zaczęło, może go ojciec trzymać w zamknięciu na czas nie dłuższy niż miesiąc [...].

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 29–32.

to w praktyce wprowadzenie pełnej wolności religijnej oraz równouprawnienie wszystkich wyznań i religii.

Napoleon zreformował również administrację państwową. Dokładnie określił obowiązki urzędników, a sędziowie stali się niezależni i nieusuwalni. W **1804 r.** wprowadził nowy kodeks cywilny nazwany **Kodeksem Napoleona**. Zapewniał on równość i powszechność praw prywatnych przysługujących obywatelom, m.in. w kwestiach majątkowych, spadkowych, małżeńskich i rodzicielskich. Prawa te otrzymali jednak tylko obywatele płci męskiej. Państwo zostało zdefiniowane jako świeckie, podobnie jak małżeństwo, wprowadzono więc instytucję rozwodu. Kodeks Napoleona do dziś jest uznawany za jeden z najważniejszych zbiorów przepisów prawa cywilnego w historii, ponieważ przyczynił się do upowszechnienia wielu idei rewolucji francuskiej.

Napoleon miał wyjątkowy talent wojskowy, w tym wybitne zdolności strategiczne. To pozwalało mu wygrywać zarówno pojedyncze bitwy, jak i całe wojny. Osiągnął mistrzostwo w koncentrowaniu i dyslokacji wojsk. Według niego czynnikiem decydującym o losie bitwy była artyleria. Pozwalał przeciwnikowi się okrążyć i dopiero wówczas zaskakiwał go atakiem kawalerii oraz zmasowanym ostrzałem artyleryjskim. Zwiększył szybkość przemarszu swoich oddziałów, odciążając żołnierzy oraz proponując środki zaradcze na wypadek nieprzewidzianych zdarzeń, np. każdy francuski piechur miał w plecaku zapasowy but pasujący na obie nogi. Nie miał w nim jednak prowiantu jak żołnierze wojsk przeciwnika. Armia napoleońska nadal rekwirowała żywność miejscowej ludności. Francuski żołnierz mógł w ciągu dnia pokonać 30 km, podczas gdy rosyjski lub austriacki – zaledwie 10–15 km.

M7 W 1833 r. Jean-Baptiste Mauzaisse (czyt. żan batist mozes) namalował obraz *Napoleon koronowany przez Czas pisze kodeks cywilny*. Artysta alegorycznie ukazał Bonapartego jako prawodawcę, który – podobnie jak jego dzieło – zyskał wieczną chwałę i nie zostanie nigdy zapomniany. Rzeczywiście Kodeks Napoleona obowiązywał przez lata w krajach, w których go wprowadzono, stanowił również inspirację dla twórców prawa w wielu państwach w drugiej połowie XIX w. Obraz ze zbiorów Narodowego Muzeum Zamku Malmaison we Francji.

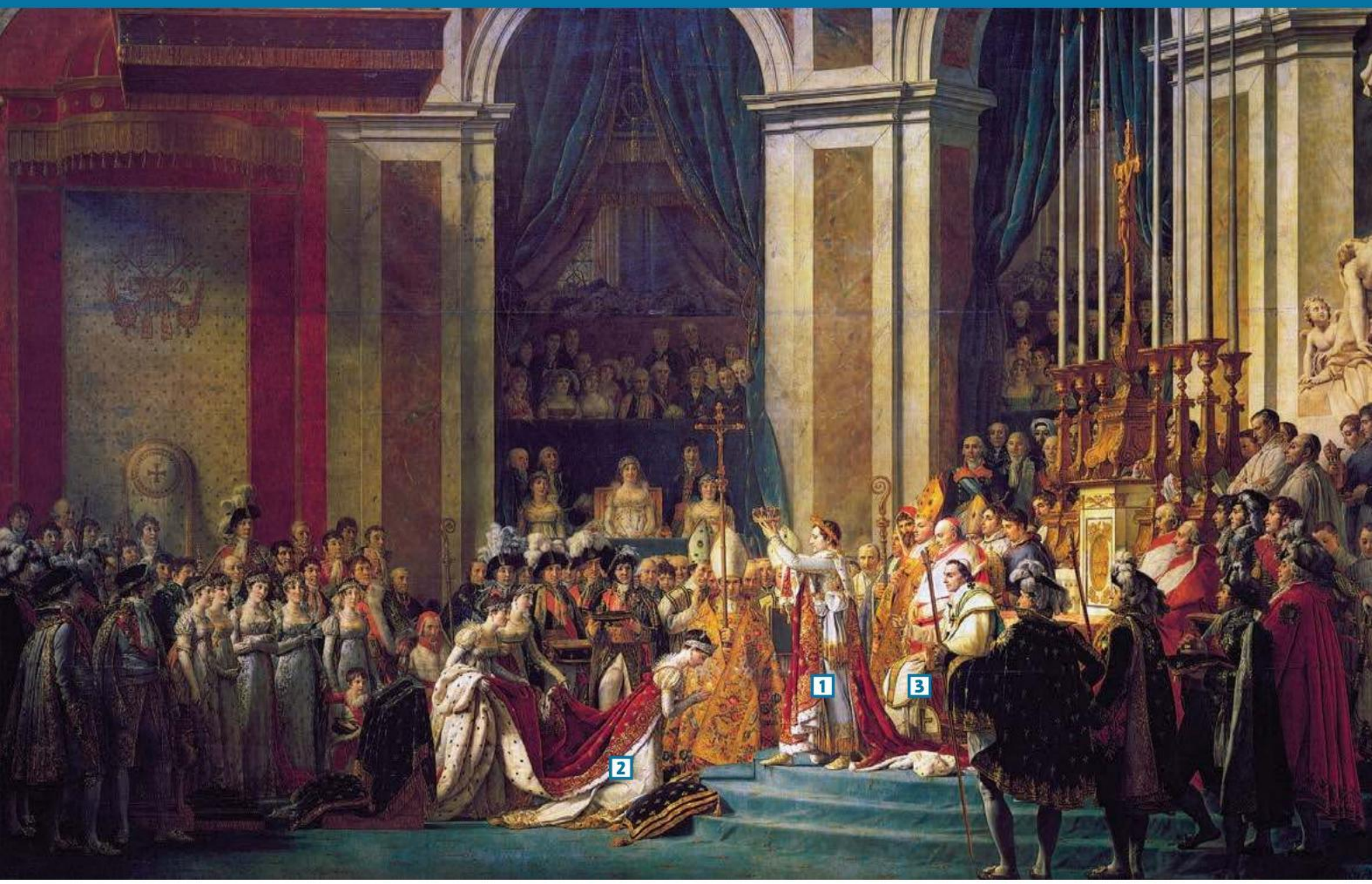

M8 Jednym z najważniejszych obrazów Jacques'a-Louisa Davida (czyt. żaka luisa dawida) jest *Koronacja Napoleona*. Powstał on między 1806 a 1807 r. na polecenie samego cesarza Francuzów. David przygotowywał się do stworzenia tego dzieła kilkanaście miesięcy. Już w trakcie intronizacji sporządzał pierwsze szkice z podobiznami postaci biorących w niej udział. Na obrazie widać Napoleona Bonaparte 1 zamierzającego włożyć cesarską koronę na głowę Józefiny 2. Wybór sceny nie był przypadkowy. Artysta chciał uniknąć ukazania koronacji Napoleona, gdyż ten koronę na głowę włożył sobie sam, mimo że zgodnie z tradycją powinien to uczynić papież 3. Wśród tłumów zgromadzonych na uroczystości David przedstawił także polityków i członków rodziny Bonapartego. Zbiory Muzeum Luwr w Paryżu.

Cesarz Francuzów

Po przeprowadzeniu reform w kraju i odniesieniu licznych sukcesów na arenie międzynarodowej, w tym zwycięstw w wojnach z koalicją, Napoleon sięgnął po pełnię władzy. Jako że wzorem państwa było dla niego Cesarstwo Rzymskie, postanowił się koronować na cesarza. Podobnie jak poprzednio, aby zyskać akceptację narodu dla swego tytułu, przeprowadził referendum. Jego wyniki sfałszowano. Ogłoszono, że ponad 3,5 mln Francuzów głosowało za przyjęciem przez Napoleona tytułu cesarza, a przeciw – jedynie 2579. Bonaparte jako Napoleon I został dziedzicznym **cesarzem Francuzów**, a nie Francji – czym chciał podkreślić, że tak jak inni jest tylko jednym z mieszkańców kraju. Koronacja odbyła się w **1804 r.** w Katedrze Notre Dame (czyt. notr dam) w Paryżu. Napoleon najpierw sam sobie włożył koronę na głowę, a następnie – swojej żonie Józefinie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Kodeks Napoleona regulował powinności małżeńskie i ojcowskie. **M6**
2. Opisz symbolikę obrazu, a następnie rozstrzygnij, czy Napoleon rzeczywiście zasłużył na wieczną pamięć. Odpowiedź uzasadnij. **M7**
3. Wytłumacz, dlaczego Jacques-Louis David zdecydował się na ukazanie koronacji Józefiny, a nie Napoleona. **M8**
4. Omów wydźwięk propagandowy obrazu. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

Rywalizacja Francji o dominację w Europie

Przywrócenie Francji odpowiedniej rangi na arenie międzynarodowej stanowiło ważny element polityki napoleońskiej. Wkrótce po objęciu urzędu konsula Napoleon włączył się do wojny z **drugą koalicją antyfrancuską**, w której skład wchodziły: Austria, Rosja, Wielka Brytania, Portugalia, Królestwo Neapolu i Turcja. Klęska Austrii w 1800 r. pod Marengo i Hohenlinden (czyt. hoenlinden) zmusiła ją do zawarcia pokoju z Francją. Na jego mocy Austria utraciła wszystkie posiadłości we Włoszech (oprócz dawnej Republiki Weneckiej). Włochy znalazły się praktycznie pod władzą Bonapartego. Francuzi odnosili sukcesy na lądzie, lecz przegrywali na morzach. Musieli wycofać się z Egiptu, pozostawiając go w rękach Brytyjczyków.

W 1803 r. wojna wybuchła na nowo. Londyn jako sojuszników pozyskał Austrię i Rosję oraz Szwecję i Królestwo Neapolu. Państwa te utworzyły **trzecią koalicję antyfrancuską**. Prusy się do niej nie przyłączyły, lecz zgodziły się na przemarsz wojsk rosyjskich przez teren swojego kraju. Po stronie Francji opowiedziała się Hiszpania, rywalizująca z Wielką Brytanią o terytoria zamorskie.

Wkrótce Brytyjczycy kolejny raz udowodnili swoją przewagę na morzu. W październiku **1805 r.** pod **Trafalgarem** flota francusko-hiszpańska (33 okręty) uległa mniej licznej flocie brytyjskiej (27 okrętów), dowodzonej przez słynącego z brawury admirała Horatia Nelsona. Klęska przekreśliła plany Napoleona związane z inwazją na Wyspy Brytyjskie.

W 1805 r. Napoleon przekroczył granicę z cesarstwem. Wojska francuskie zajęły Wiedeń, a następnie stanęły do walki z Austriakami i przybyłymi im z pomocą Rosjanami. W grudniu **1805 r. pod Austerlitz** (czyt. ałsterlic) doszło do starcia zwanego **bitwą trzech cesarzy**: Aleksandra I,

M9 Bitwa pod Austerlitz, która znacząco się przyczyniła do rozpadu trzeciej koalicji antyfrancuskiej, stała się tematem jednego z dzieł François Gérarda. Obraz pokazuje scenę rozgrywającą się tuż po zakończeniu działań zbrojnych. Po prawej stronie widać siedzącego na białym koniu zwycięskiego i niewzruszonego Napoleona Bonaparte 1. Za cesarzem stoją dowódcy Wielkiej Armii 2. Po lewej stronie został ukazany generał Jean (czyt. żan) Rapp 3, który podczas bitwy poprowadził zwycięską szarżę na oddziały carskiej gwardii. Przedstawia on Bonapartemu pojmanego do niewoli księcia Nikołaja Repnina-Wołkońskiego 4 oraz prezentuje zdobyte sztandary i działa. Obraz powstał w 1810 r., jest przechowywany w Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Franciszka II i Napoleona I. Zakończyło się ono błyskotliwym zwycięstwem cesarza Francuzów, mimo że dysponował on mniej liczną armią niż jego przeciwnicy. Władca Rosji uciekł z pola bitwy, a austriacki musiał się zgodzić na zawarcie pokoju. Załamała się również dominacja Austrii w Rzeszy. Pod naciskiem Napoleona 16 zachodnich księstw Rzeszy utworzyło w 1806 r. Związek Reński i oddało się pod protektorat Francji. Franciszek II został zmuszony do zrzeczenia się tytułu cesarza i króla niemieckiego – odtąd był cesarzem austriackim (jako Franciszek I).

Dominacja Francji w Rzeszy zaniepokoiła Prusy, które postanowiły zająć miejsce Austrii. Król Fryderyk Wilhelm III zażądał od Napoleona, aby armia francuska wycofała się z niemieckich terytoriów. Zawarł też porozumienia z Rosją i Wielką Brytanią skutkujące powstaniem **czwartej koalicji antyfrancuskiej**. Wybuchł kolejny konflikt militarny, zakończony klęską Prus. Armia francuska była bowiem lepiej wyszkolona i uzbrojona oraz miała lepszych dowódców. W październiku **1806 r.** doszło do dwóch bitew – pod **Jeną** i **Auerstedt** (czyt. ałersztet), które zakończyły się zwycięstwem wojsk francuskich. Wkrótce Napoleon zajął też Berlin.

Nierozstrzygnięty pozostawał konflikt z Wielką Brytanią. Napoleon wiedział, że nie może dokonać inwazji na Wyspy, toteż postanowił złamać Brytyjczyków, nakładając na nich blokadę gospodarczą. Celem miało być odcięcie ich od rynków zbytu i uniemożliwienie im importu surowców oraz żywności. W listopadzie 1806 r. w Berlinie Francja ogłosiła **blokadę kontynentalną**. Przedsięwzięcie okazało się jednak nieudane, ponieważ gospodarczo tracili wszyscy, łącznie z Francją, niektóre państwa się nie podporządkowały, a także kwitł przemyt na wielką skalę.

Napoleon podjął decyzję o rozprawie z kolejnym przeciwnikiem – **Rosją**. Na przełomie 1806 i 1807 r. ruszył w kierunku Prus Wschodnich, gdzie stacjonowała armia rosyjska. Opór wojsk carskich został złamany w dwóch bitwach – pod Iławą Pruską oraz Frydlandem. Rosja uznała się za pokonaną. 7 lipca **1807 r.** zawarto francusko-rosyjski **pokój w Tylży**, a dwa dni później – traktat francusko-pruski. Oba przegrane państwa musiały się zgodzić na zerwanie stosunków dyplomatycznych z Wielką Brytanią i ponowne przystąpienie do blokady kontynentalnej. Gorsze warunki Napoleon postawił Prusom, które musiały zredukować armię do 42 tys. żołnierzy i oddać obszary położone na zachód od Łaby. Bonaparte utworzył tam Królestwo Westfalii, a jego władcą uczynił swego brata. Prusy utraciły też tereny zabrane niegdyś Rzeczpospolitej; powstało na nich **Księstwo Warszawskie** (zob. s. 444).

Praca z materiałami

1. Omów, jakie znaczenie dla przebiegu wojny z trzecią koalicją miała bitwa przedstawiona na obrazie. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Opisz sposób ukazania przez artystę stron walczących pod Austerlitz. **M9**
3. Scharakteryzuj przemiany w armii francuskiej w czasach napoleońskich. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.

M10 Sukcesy odnoszone w kolejnych wyprawach Napoleon zawdzięczał doskonale zorganizowanej, świetnie wyszkolonej i całkowicie mu oddanej armii. Jako głównodowodzący potrafił idealnie wybrać miejsce potyczki. Przede wszystkim jednak jak nikt inny motywował do boju swoich podwładnych dzięki stosowaniu mechanizmów psychologicznych. Wykorzystał przy tym rozwiązania stworzone w czasach rewolucji – w uznaniu zasług awansował do stopnia oficerskiego osoby wywodzące się z nizin społecznych oraz dawał możliwość szybkiego zdobycia majątku. Na ilustracji francuski grenadier z czasów napoleońskich, Muzeum Armii w Paryżu.

M11 Jedno z najsłynniejszych dzieł ukazujących wydarzenia epoki napoleońskiej namalował w 1814 r. Francisco Goya (czyt. frans-isko goja). Artysta sam przeżył okupację Hiszpanii przez wojska napoleońskie. Na obrazie *Trzeci maja 1808 r.* pokazał scenę, jakich wiele miał okazję oglądać: rozstrzelanie hiszpańskich powstańców przez Francuzów. Goya zerwał z przedstawianiem wojny przez pryzmat wielkich wodzów czy bitew i ukazał jej okrucieństwo. Zbiory Muzeum Narodowego Prado w Madrycie.

Napoleon Bonaparte zyskał co najmniej kilkanaście przydomków, których większość odnosiła się do jego niskiego wzrostu oraz umiłowania sztuki wojskowej. Do najpopularniejszych należały Mały Kapral, Korsykański Potwór czy Perpetuum Mobile – jak zwykli mawiać grenadierzy na Wyspie Świętej Heleny. Brytyjczycy prześmiewczo nazywali go Boney (czyt. bony).

Walki w Hiszpanii i Portugalii

Po pokonaniu Rosji w 1807 r. Napoleon przerzucił wojska na zachód Europy, do Hiszpanii oraz Portugalii, i obydwu państwom narzucił zwierzchnictwo. Jednym z jego celów było zmuszenie Portugalii do podporządkowania się nakazowi blokowania Wysp Brytyjskich. W 1808 r. w Hiszpanii wybuchło powstanie przeciw najeźdźcy, okupione wieloma porażkami Francuzów. Konflikt ten był pierwszą partyzancką wojną narodowowyzwoleńczą w dziejach nowożytnych. Napoleon wyruszył więc osobiście na Półwysep Iberyjski na czele armii, w której znaleźli się również Polacy. 30 listopada 1808 r., podczas marszu na Madryt, w **wąwozie Somosierra** nastąpiła słynna szarża polskich szwoleżerów (lekkiej jazy) pod wodzą Jana Kozietulskiego. Mimo że Madryt został zajęty przez Napoleona, działania militarne w Portugalii i Hiszpanii się nie zakończyły. To rozbudziło antyfrancuskie nastroje w całej Europie.

System napoleoński

Już po podpisaniu pokoju w Tylży z Rosją i Prusami oraz zajęciu (przynajmniej teoretycznie) Portugalii i Hiszpanii cesarstwo Napoleona obejmowało dużą część kontynentu. W 1810 r. Francja zagarnęła Republikę Batawską, a dwa lata później – Katalonię. Liczba ludności cesarstwa z 28 mln w 1800 r. wzrosła 10 lat później do 45 mln, z czego Francuzi stanowili dwie trzecie ludności. Europę napoleońską tworzyły państwa formalnie niezawisłe, lecz w praktyce będące francuskimi prowincjami. Należały do nich m.in.: Królestwo Westfalii, Królestwo Saksonii, Królestwo Neapolu i Księstwo Warszawskie. Zamieszkiwały je 72 mln osób.

Francja na podległych terytoriach wprowadzała własne rozwiązania ustrojowe: konstytucję, kodeks handlowy, Kodeks Napoleona i system sądowniczy. Przyznawała także wszystkim obywatelom wolność osobistą i religijną oraz równość wobec prawa. Język francuski w ówczesnej Europie odgrywał taką rolę jak angielski w dzisiejszym świecie. Ten sposób sprawowania władzy określany jest jako **system napoleoński**.

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób została ukazana wojna na obrazie Goi. Porównaj jego wyobrażenie z wizjami innych artystów. **M1**, **M9**, **M11**
2. Wskaż na mapie tereny zależne od Francji w 1807 r. **M12**
3. Wymień największe państwa, które tworzyły Związek Reński w latach 1806–1815. **M12**

LEGENDA

- [1795] tereny wcielone do Francji i rok aneksji
- 1799 granice państw zależnych od Francji i rok podporządkowania
- Związek Reński zależny od Napoleona (1806–1815)
- PRUSY najważniejsi członkowie koalicji antyfrancuskich
- blokada gospodarcza Wielkiej Brytanii od 1806 r.
- 1801 miejsce i rok zawarcia pokoju
- ☒1800 miejsce i rok bitwy

PAŃSTWA UTWORZONE PRZEZ NAPOLEONA

Królestwo Etrurii (do 1801 Wielkie Księstwo Toskanii)

Królestwo Westfalii (1807–1813)

Królestwo Włoch (1797–1805 Republika Cisalpińska i Republika Włoska)

Republika Batawska (do 1795 Republika Zjednoczonych Prowincji, od 1810 część Francji)

Republika Helwecka (do 1798 Związek Szwajcarski)

Republika Liguryjska (do 1797 Republika Genui)

Republika Partenopejska (1799–1806 na terenie Królestwa Neapolu)

Republika Wallis (do 1802 część Republiki Helweckiej)

Republika Rzymska (1798–1800 na terenie Państwa Kościelnego)

M12 Europa w latach 1795–1809

Napoleon w karykaturze

Napoleon Bonaparte do dziś budzi skrajne emocje. Dla części osób cesarz Francuzów jest uosobieniem nowoczesności, geniuszu wojskowego i jedną z najważniejszych postaci w historii. Dla innych to despota, którego żądza władzy i sławy doprowadziła do śmierci setek tysięcy ludzi. Ten dualizm w postrzeganiu Bonapartego dał się zauważyć już w czasach panowania cesarza. Ogromny wpływ na to miała propaganda. Z jednej strony Napoleon, jak dotąd żaden inny władca, dopracował do perfekcji autopromocję, co widać chociażby w twórczości Jacques'a-Louisa Davida – nadwornego malarza Bonapartego. Z drugiej strony w państwach walczących z Francją ukazywały się liczne karykatury mające za zadanie ośmieszenie Małego Kaprala i rozpowszechnienie jego czarnej legendy.

Brytyjska karykatura pochodząca z końca XVIII w. nawiązuje tematyką do rabowania dzieł sztuki przez wojska napoleońskie w trakcie kampanii włoskiej z lat 1796–1797. Ukazuje Napoleona 1 nadzorującego pakowanie zabytków do skrzyń. Z oddali całej sytuacji przygląda się papież 2.

W 1805 r. brytyjski grafik James Gillray (czyt. dżejms gilrej) stworzył jedną z najpopularniejszych karykatur politycznych w dziejach – *Pudding w niebezpieczeństwie*. Przedstawił na niej Napoleona 1 i premiera Wielkiej Brytanii Williama (czyt. łyliama) Pitta 2, którzy siedzą po przeciwnych stronach stołu i dzielą świat na strefy wpływów. Grafikę przepełniają treści symboliczne odnoszące się do sytuacji politycznej początków XIX w.

Praca z infografiką

1. Opisz satyryczny wydźwięk przedstawionych karykatur.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób zaprezentowane grafiki przyczyniały się do kreowania czarnej legendy Napoleona.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną i międzynarodową Francji w okresie dyrektoriatu.
2. Opisz politykę zagraniczną Napoleona w pierwszych latach jego rządów.
3. Rozstrzygnij, czy Bonaparte słusznie jest nazywany grabarzem rewolucji francuskiej. Uzasadnij odpowiedź.

System napoleoński w Europie

Podsumowanie 40

Dyrektoriat (1794–1799)

Dyrektoriat – okres sprawowania władzy przez pięciu dyrektorów.
Sytuacja wewnętrzna
- afery korupcyjne, kryzys gospodarczy i wzrost niechęci do władzy
- radykalizacja postaw społecznych prowadząca do powstań

Polityka międzynarodowa
- sukcesy w walce z pierwszą koalicją antyfrancuską – pokój z Prusami i Hiszpanią oraz Austrią w Campo Formio
- rozpad pierwszej koalicji
- 1798 – wyprawa Napoleona do Egiptu, bitwa pod piramidami
- zawiązanie przez Wielką Brytanię drugiej koalicji

Przejęcie władzy przez Napoleona i reformy państwowe

Napoleon Bonaparte dzięki odniesionym sukcesom militarnym uznany przez Francuzów za bohatera.
1799 – zamach 18 brumaire'a – Napoleon pierwszym konsulem.
Reformy wewnętrzne
- utworzenie Banku Francji, przywrócenie tytułów szlacheckich, reforma administracji państwowej
- podpisanie konkordatu z papiestwem
- 1804 – Kodeks Napoleona

Napoleon cesarzem Francuzów

Referendum w sprawie powołania Napoleona na tron cesarski.
1804 – koronacja Napoleona na cesarza Francuzów.
1805 – przegrana przez Francję bitwa morska pod Trafalgarem.
1805 – bitwa trzech cesarzy pod Austerlitz – zwycięstwo Napoleona.
Powstanie Związku Reńskiego na terenie Rzeszy.
Zwycięstwa Napoleona w bitwach pod Jeną i Auerstedt.
Blokada kontynentalna wymierzona w Wielką Brytanię.
1807 – pokój w Tylży z Rosją i Prusami.
Walki w Hiszpanii i Portugalii.

System napoleoński

Dominacja Francji niemal w całej Europie.
Wprowadzanie na podległych terytoriach francuskich rozwiązań ustrojowych i prawnych.

Polecane publikacje

S. Leśniewski, *Jena i Auerstädt 1806*, Warszawa: Bellona, 2011.

A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa: PIW, 1985.

A. Zamoyski, *Napoleon. Człowiek i mit*, przeł. M. Ronikier, Kraków: Wyd. Literackie, 2019.

41 Legiony Polskie we Włoszech

1797
utworzenie Legionów Polskich we Włoszech

1797
ułożenie *Pieśni Legionów Polskich* przez Józefa Wybickiego

1799
utworzenie Legii Naddunajskiej

1801
rozwiązanie Legionów Polskich

1802
wysłanie polskich legionistów na Santo Domingo

Przypomnij

- Jakie czynniki doprowadziły do upadku Rzeczpospolitej Obojga Narodów?

Cel lekcji

- Poznam rolę Legionów Polskich we Włoszech w walce o odbudowę państwa polskiego.

Po lekcji

- Przedstawiam sytuację polskich środowisk niepodległościowych po 1795 r.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach utworzono Legiony Polskie we Włoszech.
- Wymieniam konflikty, w których brały udział polskie formacje wojskowe w czasach napoleońskich.

Sytuacja Polaków po III rozbiorze

Po upadku Rzeczpospolitej życie codzienne większości Polaków właściwie się nie zmieniło, państwa zaborcze bowiem dopiero po kilku latach zaczęły ingerować w struktury administracyjne i obsadzać zaufanymi ludźmi wszystkie szczeble urzędniczej hierarchii. Po 1795 r. opór wobec zaborców był więc bardzo słaby.

Na początku 1796 r. powstało Zgromadzenie Centralne, zwane potocznie Centralizacją Lwowską (od głównej siedziby – Lwowa), którym kierował Walerian Dzieduszycki. Ruch dążył do umiędzynarodowienia sprawy odbudowy państwa polskiego przez wywołanie wojny turecko-austriackiej. Ambitnego planu nie udało się jednak zrealizować – w 1797 r. działacze zostali aresztowani, a organizację rozwiązano.

Głównym ośrodkiem polskiej emigracji stała się Francja. Do uchodźców, którzy przybyli nad Sekwanę po upadku Konstytucji 3 maja, dołączyło wielu uczestników insurekcji kościuszkowskiej. Dla emigrantów pragnących szybkiego odzyskania niepodległości republika francuska stanowiła wzór ideowy. Liczyli też na wsparcie Napoleona w walce o odbudowę Rzeczpospolitej.

Główne organizacje emigracyjne we Francji

Wśród Polaków we Francji rozgorzała ostra dyskusja – często powodowana osobistymi animozjami – na temat przyczyn klęski powstania kościuszkowskiego i słabości Rzeczpospolitej. W 1794 r. w Paryżu zawiązała się organizacja emigracyjna zwana Agencją. Należeli do niej umiarkowani prawicowi działacze z okresu insurekcji kościuszkowskiej, m.in. pisarz i prawnik Józef Wybicki. Priorytetem Agencji stało się zainteresowanie mocarstw europejskich, przede wszystkim Francji, wskrzeszeniem Rzeczpospolitej, której ustrój opierałby się na Konstytucji 3 maja.

Przedstawiciele Agencji podjęli też rozmowy dyplomatyczne z pruskim zaborcą, co doprowadziło do rozbicia w jej szeregach. Józef Wybicki, próbując pogodzić zwaśnione strony, zorganizował w sierpniu 1795 r. spotkanie 23 działaczy emigracyjnych. W wyniku dyskusji wyłonili oni **Deputację Polską**, pięcioosobową grupę, która miała stanowić przedstawicielstwo narodu polskiego na obczyźnie. Jej członkowie – generał Dionizy Mniewski, generał

Praca z materiałem

1. Przedstaw projekt organizacji legionów. **M1**
2. Wyjaśnij, o jakich „dwóch ostatnich kampaniach w Polsce" jest mowa w tekście. **M1**

Romuald Giedroyć, publicysta Franciszek Ksawery Dmochowski i generał Józef Gabriel Taszycki – byli radykałami popierającymi idee francuskich jakobinów. Za wzór stawiali sobie zmiany w rewolucyjnej Francji i chcieli je wprowadzić w odbudowanym państwie nad Wisłą. Przez pewien czas snuli plany wywołania powstania narodowego wspieranego przez Francję i Turcję. Jednak organizacja przestała działać już w 1796 r.

Utworzenie Legionów Polskich we Włoszech

Część środowiska emigracyjnego uważała, że Polacy i Litwini powinni zbrojnie wspomóc Francję w walce ze wspólnymi wrogami: Rosją, Prusami i Austrią – zaborcami Rzeczpospolitej. Początkowo dyrektoriat nie zamierzał wspierać dążeń polskich organizacji uchodźczych. Zależało mu na utrzymaniu poprawnych stosunków z Prusami, które po zawarciu pokoju w 1795 r. nie przystępowały do koalicji antyfrancuskich.

We Włoszech toczyła się jednak wojna z Austrią, dyrektoriat odesłał więc Polaków do dowodzącego tą ofensywą generała Napoleona Bonaparte. Ten potrzebował żołnierzy do armii satelickich państw tworzonych we Włoszech, dlatego zaakceptował plan sformowania polskich oddziałów. Liczył nie tyle na umiejętności bojowe Polaków, ile na ich masową dezercję z austriackiej armii, do której zostali przymusowo wcieleni. Planował zasilić nimi wojska **Republiki Lombardzkiej** – państwa utworzonego w maju 1796 r. po zajęciu przez Francuzów północnych Włoch. W styczniu **1797 r.** generał **Jan Henryk Dąbrowski** jako głównodowodzący polskich oddziałów podpisał z władzami Republiki Lombardzkiej umowę sankcjonującą powstanie **Legionów Polskich**.

M1 **Jan Henryk Dąbrowski o projekcie utworzenia legionów, 1796 r.**

Chodziłoby o formację paru legionów franko-polskich przy armii Rzptej nad Renem i we Włoszech [...]. Te legiony służyłyby za środek i szkołę dla przyszłej armii polskiej [...]. Składałyby się one z niektórych jenerałów polskich, którzy z odznaczeniem odbyli dwie ostatnie kampanie w Polsce [...], z oficerów podkomendnych [...], którzy działając w duchu narodowym, odmówili prawie wszyscy przyjęcia służby, jaką im mocarstwa współdzielące się Polską ofiarowały, i z Galicjanów gwałtownie wepchniętych w służbę cesarza austriackiego [...]. Te legiony służyłyby jako korpusy ochotników przy [...] armii Rzptej Francuskiej [...].*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 21.

* **Rzpta** – tu: Francja

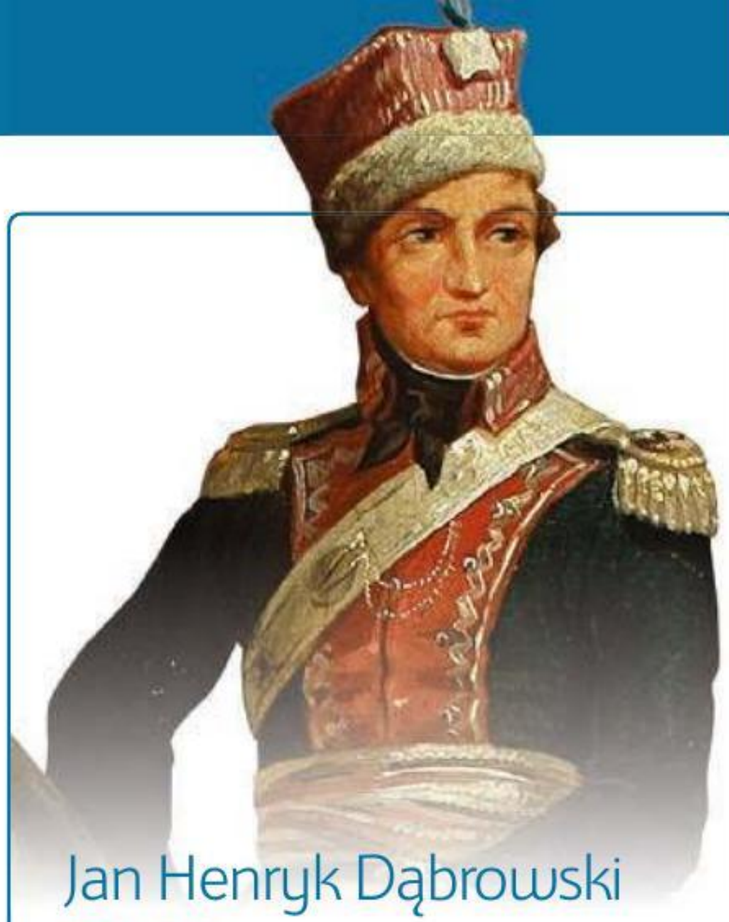

Jan Henryk Dąbrowski

(1755–1818)

Polski generał, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej oraz twórca Legionów Polskich we Włoszech. Służył w wojsku saskim, a od 1792 r. – w armii polskiej. Po upadku insurekcji znalazł się we Francji, gdzie wspólnie z Józefem Wybickim podjął działania mające na celu utworzenie Legionów Polskich. Po ich rozwiązaniu pozostał w służbie Napoleona, a potem Księstwa Warszawskiego. Brał m.in. udział w wyprawie na Moskwę. Fragment obrazu Januarego Suchodolskiego *Wjazd generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu*, przed 1850 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Dąbrowski jeszcze w tym samym miesiącu wydał dwie odezwy. Wzywał w nich rodaków służących w armiach zaborczych, aby zdezerterowali, przybyli do Mediolanu i wstąpili do Legionów. Teksty odezw wydrukowano we włoskich gazetach, a także jako ulotki rozesłano do wielu europejskich krajów. Dotarły one też na tereny dawnej Rzeczpospolitej, gdzie wywołały spory odzew, głównie wśród młodzieży. W Mediolanie stawiło się wielu oficerów, dawnych podkomendnych generała Dąbrowskiego.

M2 Rząd lombardzki, powołując do życia Legiony Polskie, nie tylko wyraził zgodę na to, by mundury żołnierzy czy sztandary nawiązywały do polskich tradycji, lecz także pozwolił, by legionistom nadawać rodzime stopnie wojskowe i wydawać komendy w języku ojczystym. Na przynależność formacji do Republiki Lombardzkiej miały wskazywać zielono-biało-czerwone szlify 1, a na oddanie żołnierzy ideom rewolucji francuskiej – czerwono-niebiesko-biała kokarda 2. Ilustracja współczesna.

Wiosną 1797 r. Legiony liczyły ok. 3 tys. żołnierzy, wśród których znaleźli się popowstaniowi emigranci, a także polscy jeńcy i dezerterzy z armii austriackiej. Jesienią tego roku w polskich szeregach służyło już 8 tys. żołnierzy. Finansowane przez Republikę Lombardzką Legiony walczyły u boku Francji i na jej rzecz. Mundur legionisty był wzorowany na polskim, ale szlify (tj. naszywki) miał w kolorach Republiki Lombardzkiej, a kokardę – francuską. Polskie oddziały uformowano w dwie legie, każda z nich dzieliła się na bataliony; później były one wielokrotnie przeformowywane.

M3 **Umowa z rządem Lombardii w sprawie utworzenia Legionów Polskich, 1797 r.**

1. Korpusy polskie, które się sformują w Lombardii, zatrzymają tytuł: Legionów Polskich posiłkujących Lombardię. 2. Ubiór, znaki wojskowe i organizacja tego korpusu zbliżać się będą, jak można najwięcej, do zwyczajów polskich. 3. Lud lombardzki widziałby z przyjemnością przy uniformie szlify kolorów narodowych lombardzkich z napisem: Gli uomini liberi sono fratelli*. *Prócz tego wszyscy oficerowie i żołnierze nosić będą kokardę francuską, jako narodu protegującego ludzi wolnych. [...] 6. Lud lombardzki deklaruje niniejszym, iż uważać będzie zawsze Polaków, uzbrojonych na obronę wolności, jako prawdziwych braci swoich, nie zaś jako wojsko cudzoziemskie [...].*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 22.

***gli uomini** (czyt. li łomini) **liberi sono fratelli** – wł. „ludzie wolni są braćmi"

M4 Sztandary Legionów Polskich we Włoszech miały zawierać polskie barwy narodowe, jednak ostatecznie znalazły się na nich także elementy francuskie czy włoskie. W centrum ukazanej na zdjęciu chorągwi batalionu artylerii 1. Legii Polskiej widoczna jest biało-czerwona gwiazda na niebieskim tle. W jej środku znajdują się armaty związane wieńcem laurowym oraz kogut galijski – symbol Francji. Na błękitnych szarfach umieszczono napisy w języku francuskim: nad armatami – „Republika Francji", a pod nimi – „Pierwszy Legion Polski". Rekonstrukcja chorągwi z Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie.

Udział Legionów Polskich w walkach w Europie

Chrzest bojowy Legiony Polskie przeszły w kwietniu 1797 r. pod Rimini i Weroną, gdzie wraz z armią Napoleona **tłumiły włoskie powstania antyfrancuskie**. Główna kwatera Legionów znajdowała się w północnych Włoszech, w miasteczku Reggio (czyt. redżjo) nell'Emilia (niedaleko Parmy). Legioniści przystąpili do walki w bardzo dobrych nastrojach, mieli bowiem nadzieję, że dzięki zwycięstwom Napoleona uda się szybko odbudować Rzeczpospolitą.

W obozie pojawił się Józef Wybicki, doradzający generałowi Dąbrowskiemu w sprawach politycznych i propagandowych. W lipcu 1797 r. napisał słowa liczącej sześć zwrotek ***Pieśni Legionów Polskich***. Po raz pierwszy odśpiewano ją 20 lipca tego roku po defiladzie legionistów w Reggio, skąd polskie oddziały przenosiły się do Mediolanu.

W podpisanym w październiku 1797 r. porozumieniu pokojowym z Campo (czyt. kampo) Formio Francja i Austria m.in. gwarantowały, że nie będą patronować inicjatywom mogącym zakłócić spokój wewnętrzny w danym kraju. Zapis ten dotyczył przede wszystkim Legionów, które

Praca z materiałami

1. Omów polskie i obce elementy umundurowania żołnierza Legionów Polskich we Włoszech. **M2**, **M3**
2. Wymień główne postanowienia porozumienia z Republiką Lombardzką. **M3**
3. Opisz sztandar Legionów Polskich we Włoszech. **M4**
4. Wskaż na mapie miejsca najważniejszych bitew stoczonych z udziałem Legionów Polskich. **M5**

M5 Legiony Polskie we Włoszech

Praca z materiałem

1. Wskaż różnice w ocenie bitwy pod Marengo przez Francuzów i Polaków. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

Francja przestała teraz oficjalnie popierać. Pozostały one we Włoszech jako korpus posiłkowy armii Republiki Cisalpińskiej (państwa utworzonego z Republiki Lombardzkiej). Legioniści poczuli się zdradzeni.

W maju 1798 r. polskie oddziały pozostające na żołdzie Republiki Cisalpińskiej zostały przeniesione do Rzymu, aby zastąpić część wojsk francuskich wysłanych do Egiptu. Wkrótce w Państwie Kościelnym wybuchły rozruchy spowodowane brutalnym zachowaniem żołnierzy. Po zażegnaniu konfliktu Legiony skierowano do obrony Republiki Rzymskiej (utworzonej przez Napoleona po opuszczeniu Rzymu przez papieża), którą w listopadzie 1798 r. zaatakowały wojska Królestwa Neapolu. Francuzi z polskimi legionistami zaczęli się wycofywać na północ. Zajęli pozycje wokół miasteczka Civita Castellana (czyt. cziwita kastelana) i stoczyli tam bitwę z nacierającymi oddziałami wroga. Starcie w grudniu 1798 r. zakończyło się ucieczką armii neapolitańskiej.

Od 1798 r. Francja musiała stawiać opór drugiej koalicji antyfrancuskiej. Postanowiła wyprzedzić austriacką ofensywę i wysłała do Włoch wojska, które wraz z Legionami skoncentrowano w pobliżu Mantui. W bitwach pod Magnano (czyt. maniano), Weroną, Novi i nad rzeką Trebbią legioniści ponieśli dotkliwe straty. Tylko w wyniku trzydniowych walk nad Trebbią 396 z nich zostało zabitych, 341 – rannych, a 1333 dostało się do niewoli. Po kapitulacji Mantui (lipiec 1799 r.) Francuzi wydali Austriakom legionistów, którzy wcześniej zdezerterowali z armii cesarskiej. Ci zaś ponownie wcielili ich do swojej armii.

Legia Naddunajska

Pod koniec 1798 r. wśród Polaków narodził się pomysł, aby utworzyć dodatkową formację, niezależną od Legionów Polskich we Włoszech. W jej szeregach mieli się znaleźć dezerterzy z armii austriackiej, pochodzący z Galicji, którzy weszliby w skład oddziału walczącego u boku powstającej francuskiej Armii Renu. Dyrektoriat zaakceptował pomysł, a dowodzenie polską jednostką zaproponował przybyłemu do Paryża **Tadeuszowi Kościuszce**.

M6 Zwycięstwo Francuzów pod Marengo 14 czerwca 1800 r. okazało się momentem przełomowym konfliktu z drugą koalicją. Poskutkowało wycofaniem się Austriaków z Włoch, a wkrótce potem – rozpadem koalicji. Ugruntowało również pozycję Napoleona we Francji. Nie była to jedyna bitwa wojny z drugą koalicją stoczona z udziałem polskich legionistów. Zarówno ta, jak i inne spowodowały znaczne straty w polskich szeregach. Louis-François Lejeune (czyt. lui fransła leżen), *Bitwa pod Marengo*, 1800–1801, Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Kościuszko pojawił się we Francji, aby załagodzić napięte stosunki amerykańsko-francuskie. Dyrektoriat postanowił wykorzystać go do gry politycznej z państwami wrogimi Francji, które brały udział w rozbiorach Rzeczpospolitej. Francuzi zdawali sobie sprawę z popularności Kościuszki wśród rodaków i chcieli, aby przyciągnął ich do nowej formacji wojskowej. Kościuszko wprawdzie nie zgodził się na objęcie dowództwa, ale sprawa polska wróciła na arenę międzynarodową.

Inicjatywę sformowania nowych oddziałów przejął generał **Karol Kniaziewicz**, który liczył na pozyskanie nawet 30 tys. żołnierzy spośród dezerterów z armii austriackiej i rosyjskiej. Mimo sceptycznego nastawienia do tej liczby Francuzi wyrazili zgodę na utworzenie nowych oddziałów. Na podjęcie przez nich decyzji wpłynęły klęski poniesione we Włoszech w walkach z rosyjskimi wojskami dowodzonymi przez feldmarszałka Aleksandra Suworowa.

Nowa formacja, utworzona w 1799 r., miała zostać nazwana Legią Nadreńską, lecz ze względu na Prusy, z którymi Francja podpisała pokój, przyjęto bardziej neutralne określenie: **Legia Naddunajska**. Do jej punktu organizacyjnego napływały setki dezerterów i jeńców z armii austriackiej i rosyjskiej. Na dowódcę wyznaczono generała Karola Kniaziewicza.

Legia odznaczyła się w czasie kampanii 1800 r., walcząc u boku żołnierzy Armii Renu. Polacy przyczynili się m.in. do zwycięstwa odniesionego w grudniu przez Francuzów nad armią bawarsko-austriacką w bitwie pod Hohenlinden (czyt. hoenlinden). W efekcie klęski Austria została zmuszona do podpisania z Francją rozejmu.

Koniec niezależnych działań polskich formacji wojskowych

Po zawarciu przez Francję i Austrię pokoju w lutym **1801 r.** sytuacja polskich oddziałów u boku Francuzów bardzo się skomplikowała. Obie strony zobowiązały się bowiem do nieudzielania poparcia wrogom swojego nowego sojusznika. Francja tym samym zrezygnowała ze wspierania sprawy polskiej, a istnienie Legionów stało się dla niej kłopotliwe.

Ponadto Bonaparte dążył do poprawy stosunków z Rosją. Car zaś nalegał, aby Napoleon nakazał **likwidację** wszystkich **polskich organizacji** znajdujących się pod opieką rządu francuskiego, w tym oczywiście Legionów. Na wieść o warunkach pokoju i przyjętej przez Francję polityce część legionistów w proteście porzuciła służbę.

W połowie lutego 1801 r. Legia Naddunajska, która po walkach toczonych z Austriakami w grudniu 1800 r. nadal przebywała w Bawarii, otrzymała rozkaz wycofania się do Toskanii. Dla żołnierzy było jasne, że Francuzi porzucili kwestię wskrzeszenia Polski. 300 legionistów, oburzonych sytuacją, zdezerterowało. Generał Kniaziewicz na znak protestu podał się do dymisji.

Pozostali legioniści po przejściu Alp dotarli do Włoch, gdzie zostali przeformowani w trzy półbrygady polskie (każda liczyła ok. 3700 żołnierzy). Dwie z nich wcielono do armii Królestwa Etrurii.

Karol Kniaziewicz

(1762–1842)

Polski generał, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej w 1792 r. oraz insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. Po jej zakończeniu trafił do niewoli rosyjskiej. Od 1797 r. przebywał we Włoszech, gdzie brał udział w tworzeniu Legionów Polskich. Stanął na czele 1. Legii Legionów Polskich. Był pomysłodawcą i pierwszym dowódcą powstałej w 1799 r. Legii Naddunajskiej. Wraz z nią uczestniczył w walkach z drugą koalicją antyfrancuską. W marcu 1813 r. porzucił służbę u boku Napoleona i przeszedł na stronę cara Aleksandra I. Fragment portretu nieznanego autorstwa, początek XIX w., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Akcje Polaków w bitwie pod Hohenlinden przeszły do historii. Francuzi biorący udział w starciu opisywali zręczne manewry polskich kawalerzystów oraz zwracali uwagę na wręcz szaleńczą odwagę żołnierzy Legii Naddunajskiej. Przykładowo brygadier Jan Pawlikowski i jego francuski towarzysz sami zaatakowali całą kompanię nieprzyjaciela, unieszkodliwili dwóch oficerów i pojmali 57 zdezorientowanych tym faktem żołnierzy austriackich.

M7 **Sytuacja na Santo Domingo opisana w liście do generała Antoniego Amilkara Kosińskiego, 1803 r.**

W tym momencie Teodor [...] odbiera list od swoich braci, [...] a ja się śpieszę donieść Ci, Generale, to, co oni mu piszą. [...]

Donoszą oni o półbrygadzie swojej, że w złym stanie ją zostawili, że wielu bardzo jeszcze przy nich wymarło i że ludzie nasi tak się odmienili, że w szpitalach umierać wolą, aniżeli pójść się bić z Murzynami [...]. Przyłączam Ci tu listę oficerów naszych zabitych i umarłych, jaką ją Teodor od braci odebrał.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 28.

M8 Namalowany w 1845 r. obraz Januarego Suchodolskiego *Bitwa na Santo Domingo* przedstawia epizod jednego ze starć między Polakami a mieszkańcami wyspy: szarżę legionistów na wzgórze bronione przez powstańców. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Napoleon początkowo planował wysłać polskich legionistów do Egiptu, jednak zmienił zdanie i w 1802 r. skierował ich na **Santo Domingo** (dziś Haiti w Ameryce Środkowej). Na tej wyspie będącej kolonią francuską po wybuchu rewolucji we Francji niewolnicy wzniecili powstanie. W ramach dążenia do niezależności uchwalili konstytucję znoszącą niewolnictwo i wprowadzającą równość wobec prawa. Polacy znaleźli się wśród 14 tys. żołnierzy skierowanych do stłumienia rebelii. Dowodzący karną ekspedycją francuski generał miał za zadanie rozbrojenie armii powstańczej, a także przywrócenie w kolonii niewolnictwa i władzy Francuzów.

W połowie maja 1802 r. polscy legioniści zostali zaokrętowani na kilkanaście statków transportowych i dwa okręty wojenne. Podczas 3-miesięcznego rejsu przez Atlantyk dokuczały im nieznośne 40-stopniowe upały. Do celu dotarli na początku września i niemal natychmiast zostali skierowani do boju. Na Santo Domingo wysłano łącznie 5280 Polaków. W czasie walk z powstańcami oraz z powodu chorób tropikalnych zginęło ok. 4 tys. żołnierzy. Do Europy wróciło ok. 330 legionistów. Pozostali albo osiedlili się na wyspie, albo wyemigrowali na Kubę i do Stanów Zjednoczonych. Polscy legioniści w większości zaskarbili sobie szacunek miejscowych. Wpływ na to miał odmienny od Francuzów stosunek do walczących o niepodległość mieszkańców Santo Domingo. Wielu legionistów, którzy pozostali na wyspie, ożeniło się z haitańskimi kobietami.

Legiony, które stacjonowały jeszcze w Italii, w 1802 r. przekształcono w inne jednostki i wcielono do armii Republiki Włoskiej (państwa istniejącego w latach 1802–1805, utworzonego przez Napoleona). W 1806 r. z rozkazu Bonapartego podporządkowano je królowi Neapolu.

Cesarz Francuzów, zmagający się z wojskami pruskimi i rosyjskimi w ramach wojny z czwartą koalicją antyfrancuską, postanowił ponownie wykorzystać waleczność Polaków. Ci witali go entuzjastycznie, gdy – podążając za wycofującymi się wojskami rosyjskimi – wkraczał do Wielkopolski i na inne ziemie polskie. Już w grudniu 1806 r. pod kierunkiem generała Dąbrowskiego rozpoczęto werbunek do **Legii Polsko-Włoskiej** – nowej formacji, którą dekretem Napoleona z kwietnia 1807 r. najpierw **wcielono do Wielkiej Armii**, a następnie w 1808 r. przekształcono w Legię Nadwiślańską.

W szeregach Legionów Polskich we Włoszech łącznie służyło ok. 35 tys. żołnierzy, w tym ok. 1,2 tys. oficerów. Poległo ok. 20 tys. legionistów, a ok. 200 przyznano najwyższe francuskie odznaczenie – Legię Honorową.

Praca z materiałami

1. Opisz sytuację legionistów na Santo Domingo. **M7**, **M8**
2. Wyjaśnij przyczyny wysokiej śmiertelności legionistów. Odwołaj się do **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj organizacje emigracyjne działające we Francji po upadku Rzeczpospolitej.
2. Opisz proces formowania się Legionów Polskich.
3. Oceń stosunek Napoleona do polskich jednostek wojskowych walczących u jego boku.

Legiony Polskie we Włoszech

Podsumowanie

41

Sprawa polska po III rozbiorze

Szczątkowy opór wobec zaborców.
1796 – powstanie Zgromadzenia Centralnego – organizacji konspiracyjnej dążącej do odzyskania niepodległości.
Po insurekcji kościuszkowskiej Francja głównym ośrodkiem polskiej emigracji.

Główne organizacje emigracyjne we Francji

Agencja
- utworzenie w 1794 r. w Paryżu
- członkami umiarkowani politycy czasów insurekcji (m.in. Józef Wybicki), zwolennicy odbudowy Rzeczpospolitej przy pomocy Francji
- Konstytucja 3 maja podstawą ustroju odrodzonego państwa

Deputacja Polska
- utworzenie w 1795 r. w Paryżu
- członkami radykalni polscy politycy (m.in. Dionizy Mniewski i Romuald Giedroyć), zwolennicy wprowadzenia rozwiązań jakobińskich w odbudowanej Rzeczpospolitej

Legiony Polskie we Włoszech

Dążenie ugrupowań emigracyjnych do utworzenia polskich oddziałów walczących u boku Francji.
1797 – podpisanie przez Jana Henryka Dąbrowskiego umowy z Republiką Lombardzką dotyczącej utworzenia Legionów Polskich we Włoszech.
Udział Legionów w wojnach przeciw pierwszej i drugiej koalicji antyfrancuskiej.
1797 – Józef Wybicki autorem słów *Pieśni Legionów Polskich*.
1801 – rozwiązanie Legionów Polskich po podpisaniu francusko-austriackiego pokoju i początek formowania z nich innych jednostek wojskowych.
1802 – wysłanie polskich legionistów na wyspę Santo Domingo w celu stłumienia powstania przeciw Francji.

Inne polskie formacje wojskowe

1799 – utworzenie Legii Naddunajskiej pod dowództwem generała Karola Kniaziewicza.
1806 – utworzenie Legii Polsko-Włoskiej.
1807 – wcielenie Legii Polsko-Włoskiej do Wielkiej Armii.
1808 – przekształcenie Legii Polsko-Włoskiej w Legię Nadwiślańską.

Polecane publikacje

R. Morawski, A. Dusiewicz, *Legiony Polskie we Włoszech: Legia Naddunajska, Legia Polsko-Włoska, Legia Północna*, Warszawa: Karabela, 2010.

J. Pachoński, *Generał Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa: Wyd. MON, 1987.

42 Księstwo Warszawskie

1807 pokój w Tylży
1807 utworzenie Księstwa Warszawskiego
1807 konstytucja Księstwa Warszawskiego
1809 wojna z Austrią, bitwa pod Raszynem
1812 udział wojsk Księstwa w wyprawie na Moskwę
1815 likwidacja Księstwa Warszawskiego

Przypomnij

- Jakie nadzieje Polacy pokładali w Napoleonie Bonaparte?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym było Księstwo Warszawskie.

Po lekcji

- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach powstało Księstwo Warszawskie.
- Charakteryzuję ustrój oraz sytuację społeczną i gospodarczą Księstwa Warszawskiego.
- Oceniam postać księcia Józefa Poniatowskiego.

Pokój w Tylży i utworzenie Księstwa Warszawskiego

Po pokonaniu Austrii i Prus (zob. s. 431) armia francuska wkroczyła jesienią 1806 r. na ziemie należące niegdyś do Rzeczpospolitej. Ponieważ żołnierze potrzebowali zaopatrzenia, a wojsko – nowych rekrutów, Bonaparte uznał, że Polacy kolejny raz mogą mu się przydać. Zwycięstwa Napoleona nad armiami zaborców obudziły w wielu Polakach nadzieję na odbudowanie własnego państwa. Oczekiwania te wzrosły, gdy Napoleon w styczniu 1807 r. zgodził się na utworzenie w Warszawie Komisji Rządzącej – przyszłego rządu odrodzonego państwa polskiego. Wiosną oddziały polskie dowodzone przez księcia **Józefa Poniatowskiego** liczyły już ok. 30 tys. żołnierzy. Wzięły one udział w działaniach militarnych Francuzów, które zakończyły się pokonaniem Rosjan pod Frydlandem (zob. s. 431). Mimo zwycięstwa Napoleon dążył do zawarcia porozumienia z Rosją, gdyż armia francuska była poważnie osłabiona. Podczas rokowań poruszono również sprawę polską.

M1 W 1808 r. na obrazie *Spotkanie Napoleona I z Aleksandrem I nad Niemnem* francuski malarz Adolphe Roehn (czyt. adolf roen) ukazał scenę tuż przed podpisaniem francusko-rosyjskiego traktatu pokojowego w Tylży. Ze względów protokolarnych – żaden z dwóch cesarzy nie przybywał do drugiego – traktat podpisano pośrodku rzeki na specjalnie przygotowanej tratwie. Napoleon Bonaparte [1] stoi na tratwie, a car Aleksander I [2] wraz ze swoją świtą dopływa do cesarza łodzią. Roehn z pieczołowitością oddał szczegóły nietypowego miejsca spotkania. Zbiory Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Pokój francusko-rosyjski podpisano 7 lipca **1807 r.** w **Tylży**. Na jego mocy powstał nowy twór polityczny – **Księstwo Warszawskie** – bez słowa „Polska" w nazwie z powodu braku zgody na to cara Aleksandra I. Władcą księstwa został **król saski Fryderyk August I** (wnuk króla Polski Augusta III), sojusznik Francji. Składało się ono z ziem II, III i częściowo I zaboru pruskiego (bez okręgu białostockiego, który przypadł Rosji). Obejmowało obszar 104 tys. km^2 zamieszkany przez ok. 2,6 mln osób. Polacy wspierający Napoleona poczuli się rozczarowani, gdyż liczyli na przywrócenie nazwy Królestwo Polskie, większą niezależność państwa i bardziej rozległe terytorium.

M2 **Postanowienia pokoju w Tylży dotyczące ziem polskich, 1807 r.**

Art. V. Prowincje, które w dniu 1 stycznia 1772 r. należały do dawnego Królestwa Polskiego, a które potem w różnych okresach przeszły pod panowanie pruskie, będą, z wyjątkiem krajów wymienionych lub wskazanych w poprzednim artykule oraz wyszczególnionych w dalszym art. IX, we władaniu JKM Króla Saskiego tytułem pełnej własności i suwerenności pod nazwą Księstwa Warszawskiego i będą rządzone według konstytucji*, które zabezpieczając wolność i przywileje ludów tego księstwa, dadzą się pogodzić ze spokojem państw sąsiednich.*

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 115–116.

* **JKM** – Jego Królewska Mość
konstytucje – tu: ustawy

Konstytucja i ustrój Księstwa Warszawskiego

Polscy politycy skupieni wokół Komisji Rządzącej oczekiwali, że ustrój polityczny nowego państwa będzie oparty na zasadach określonych w Konstytucji 3 maja. Tak się jednak nie stało, Napoleon bowiem uważał, że nie odpowiada ona nowym czasom. Polecił przygotować **konstytucję** wzorowaną na francuskiej ustawie zasadniczej i podpisał ją 22 lipca **1807 r.** w Dreźnie.

Na mocy konstytucji obowiązywała **równość prawa dla wszystkich mieszkańców**, jednak prawa obywatelskie zastrzeżono tylko dla osób zamożnych i przedstawicieli zawodów inteligenckich. Zostali nimi objęci: szlachcice posesjonaci, oczynszowani chłopi, kupcy, rzemieślnicy, inteligencja (lekarze, nauczyciele, prawnicy) oraz wojskowi. W odróżnieniu od konstytucji francuskiej polska stanowiła, że religia katolicka jest religią panującą.

Konstytucja **likwidowała poddaństwo i przypisanie chłopów do ziemi**, jednak nie precyzowała, do kogo ona należy. Ostatecznie jeszcze w 1807 r. na mocy dekretu władcy prawo to przyznano właścicielom ziemskim.

Rządy w nowym państwie należały do monarchy, który zyskał wyraźną przewagę nad innymi organami władzy. Sprawował władzę wykonawczą, miał prawo inicjatywy ustawodawczej i wydawania dekretów, mianował zależnych od siebie ministrów. W jego wyłącznej gestii pozostawała polityka zagraniczna. Powoływał i odwoływał wszystkich urzędników państwowych oraz zwoływał posiedzenia sejmu i sejmików. W porównaniu z dawną Rzeczpospolitą pozycja władcy wyraźnie się wzmocniła.

Józef Poniatowski

(1763–1813)

Książę, bratanek króla Stanisława Augusta, generał, wódz naczelny armii Księstwa Warszawskiego, marszałek Francji. Walczył w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja. Jego zwycięstwo pod Zieleńcami (1792 r.) zostało upamiętnione ustanowieniem pierwszego polskiego orderu wojskowego – Virtuti Militari. Uczestniczył w wyprawie Napoleona na Moskwę. Poniósł śmierć w trakcie bitwy pod Lipskiem w 1813 r., gdy osłaniał odwrót Napoleona. Josef Grassi, fragment portretu *Książę Józef Poniatowski*, po 1810 r., Zamek Królewski w Warszawie.

W 1807 r. w Tylży Francja podpisała pokój również z pokonanymi Prusami. Na jego mocy utworzono Wolne Miasto Gdańsk pod oficjalnym protektoratem Prus i Saksonii. Jednak faktyczną kontrolę nad nim aż do 1814 r. sprawowała Francja.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegała nietypowość miejsca, w którym podpisano traktat pokojowy. **M1**
2. Wymień główne postanowienia pokoju w Tylży dotyczące ziem polskich. **M1**, **M2**
3. Podaj, kto miał zostać władcą Księstwa Warszawskiego. **M2**

M3 Na obrazie Marcella Bacciarellego (czyt. marczella baczjarellego) *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona* przed zasiadającym na tronie cesarzem **1** widać marszałka Sejmu Wielkiego Stanisława Małachowskiego **2**, a po prawej stronie obrazu – Stanisława Kostkę Potockiego **3** i Józefa Wybickiego **4**. Dzieło stanowi jednak tylko artystyczną wizję malarza, ponieważ do uroczystego przekazania konstytucji przez Napoleona nigdy nie doszło. Kopia zaginionego obrazu z 1811 r. znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Zinterpretuj dzieło Bacciarellego. Wyjaśnij, czemu miało służyć ukazanie przedstawionej sceny. **M3**
2. Opisz ustrój Księstwa Warszawskiego. **M4**
3. Podaj przykłady oznak unii Saksonii z Księstwem Warszawskim. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Gdy monarcha przebywał poza granicami państwa, władza spoczywała w rękach pięciu ministrów i sekretarza stanu, tworzących **Radę Ministrów**. Ministrowie zarządzali podstawowymi działami administracji: sprawiedliwości, przychodów i skarbu, spraw wewnętrznych i religijnych, wojny oraz policji. Z kolei **Rada Stanu** przygotowywała projekty ustaw i dekretów, rozstrzygała spory kompetencyjne i kwestie odpowiedzialności karnej urzędników.

W Księstwie Warszawskim funkcjonował **dwuizbowy sejm** o ograniczonych kompetencjach. W skład 18-osobowego senatu weszło po sześciu wojewodów, kasztelanów oraz biskupów. Izba poselska liczyła 100 osób: 60 posłów i 40 deputowanych. Posłowie byli wybierani na sejmikach, a deputowani – na zgromadzeniach gminnych, które składały się z obywateli nienależących do szlachty. W parlamencie mogły więc zasiadać osoby spoza stanu szlacheckiego, czego nie gwarantowała Konstytucja

M4 **Konstytucja Księstwa Warszawskiego, 1807 r.**

Tytuł I

Artykuł 1. Religia katolicko, apostolsko, rzymska jest religią stanu.

Artykuł 2. Wszystkie wyznania są wolne i publiczne. [...]

Artykuł 4. Znosi się niewolę, wszyscy obywatele są równi w obliczu prawa [...].

Tytuł II. O rządzie

Artykuł 5. Korona książęca warszawska jest dziedziczną w osobie Króla Saskiego, jego potomków, dziedziców i następców w porządku następstwa ustanowionego w domu saskim.

Artykuł 6. Rząd jest w osobie króla. On sprawuje w całej swojej zupełności urzędowanie władzy wykonawczej. Od niego wychodzą projekta do praw. [...]

Tytuł IV

Artykuł 19. Sejm Główny składa się z 2 izb, to jest z Izby pierwszej, czyli Senatorskiej, i z drugiej Izby, czyli Poselskiej. [...]

Artykuł 21. Działaniami jego są: naradzanie się nad prawem podatkowym, czyli urządzeniem skarbowym, i nad prawami tyczącymi się odmian, które uczynić wypada bądź w prawodawstwie cywilnym, bądź też w systemie bicia pieniędzy. [...]

Tytuł V. O senacie

Artykuł 23. Senat składa się z 18 członków, to jest 6 biskupów, 6 wojewodów, 6 kasztelanów. [...]

Tytuł VI. O Izbie Poselskiej

Artykuł 35. Izba Poselska składa się: 1. Z 60 posłów, wybranych na sejmikach, czyli zgromadzeniach szlachty każdego powiatu [...]. 2. Z 40 deputowanych z gmin. [...]

Tytuł IX. Sądownictwo

Artykuł 69. Kodeks Napoleona będzie prawem cywilnym Księstwa Warszawskiego.

Artykuł 70. Rozprawa jest publiczną w rzeczy cywilnej i kryminalnej. [...]

Artykuł 74. Sądownictwo jest niepodległe. [...]

Tytuł X. O sile zbrojnej

Artykuł 79. Siła zbrojna składać się będzie ze 30 000 ludzi wszelkiego rodzaju żołnierza, obecnego pod bronią, nie licząc w to gwardii narodowych.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1999, s. 39–42, 45–46.

3 maja. Sejm miał obradować co dwa lata przez dwa tygodnie. W jego kompetencjach leżało dokonywanie zmian w prawie cywilnym i karnym. Nie zyskał jednak żadnego wpływu na działania rządu i administracji, nie uchwalał również budżetu. To sprawiło, że odgrywał niewielką rolę w życiu politycznym Księstwa.

Na mocy konstytucji utworzono również armię Księstwa Warszawskiego. Jej wodzem naczelnym został zasłużony w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja książę Józef Poniatowski. W konstytucji wyraz „Polska" został użyty tylko raz – w artykule mówiącym o utrzymaniu orderów cywilnych i wojskowych „będących dawniej w Polsce": Orła Białego, Świętego Stanisława i Virtuti Militari. W ten sposób Napoleon zrobił ukłon w stronę Rosji. Ostatecznie obywatele Księstwa mieli być nazywani „Polakami z Księstwa Warszawskiego". Powstałe za sprawą Bonapartego Księstwo Warszawskie – z nadaną mu przez cesarza konstytucją, obowiązującym Kodeksem Napoleona, pozbawione możliwości prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej oraz z zależną od cesarza armią – stanowiło tylko namiastkę polskiej państwowości.

Księstwo Warszawskie często jest określane jako małe państwo wielkich nadziei. Jego powstanie utwierdziło Polaków w przekonaniu, że w przyszłości dzięki Napoleonowi uda się odzyskać zagarnięte przez zaborców ziemie. W rzeczywistości Księstwo od samego początku borykało się z licznymi problemami gospodarczymi i społecznymi. W wypadku tych pierwszych ogromny wpływ na złą kondycję ekonomiczną miała sytuacja w Europie oraz polityka Rosji i Wielkiej Brytanii wobec Francji.

Sytuacja społeczno-gospodarcza w Księstwie Warszawskim

Szlachta zachowała przewagę w życiu publicznym państwa, co wynikało z powierzania stanowisk rządowych przede wszystkim arystokratom i zamożnym szlachcicom. **Chłopi** cieszyli się wolnością osobistą, w większości zapłacili za to jednak utratą uprawianych gruntów. Mogli opuścić wieś, ale musieli wszystko zostawić. Jeden z urzędników, obdarzony ciętym dowcipem, stwierdził, że chłopom zdjęto wprawdzie kajdany z nóg, ale razem z butami. Kto chciał użytkować ziemię, do której nie miał praw, w zamian był zobowiązany odrabiać pańszczyznę. Ponieważ Kodeks Napoleona nie zezwalał na pracę przymusową, zakaz ten ominięto w ten sposób, że pańszczyznę wyłączono ze sfery prawa cywilnego i uznano za problem administracyjny. Prawa wyborcze otrzymało w Księstwie jedynie ok. 40 tys. chłopów – byli to ci, którym przyznano uprawianą przez nich ziemię i prawa polityczne.

Korzystniej przedstawiała się sytuacja **mieszczaństwa**, ale ono także w sprawach politycznych zostało zdominowane przez szlachtę. Rozwój aparatu administracyjnego zapoczątkował formowanie się **inteligencji** – nowej warstwy, niemieszczącej się w dotychczasowych strukturach społecznych. Dawało to szansę awansu społecznego ludziom zdolnym, ale pozbawionym majątku i koneksji.

Najważniejszą gałęzią gospodarki Księstwa Warszawskiego było **rolnictwo**, przede wszystkim uprawa zbóż: żyta, owsa, jęczmienia i pszenicy. Handel nimi nadal stanowił podstawę eksportu z ziem polskich. Dominację rolnictwa potwierdzał fakt, że z pracy na roli bezpośrednio lub pośrednio utrzymywało się w czasie istnienia Księstwa Warszawskiego ponad 80% jego ludności. Koniunktura na rynku drzewnym, wynikła z rozbudowy flot przez mocarstwa europejskie, znacznie pobudziła eksport produktów leśnych: drewna, potażu, klepki oraz wosku. Umożliwiło to podratowanie budżetu Księstwa.

M5 W 1810 r. Księstwo Warszawskie zaczęło bić własne monety: dukaty, talary (złotówki) oraz grosze. Widoczny na ilustracji srebrny talar pochodzi z 1811 r. Jego awers przedstawia Fryderyka Augusta oraz łaciński napis, który w tłumaczeniu na język polski znaczy: „Fryderyk August, król Saksonii i książę warszawski". Na rewersie znajduje się tarcza herbowa. Po jej lewej stronie ukazano herb Saksonii, po prawej zaś – orła w koronie. Zarówno łacińska inskrypcja, jak i dwudzielny herb miały podkreślać unię personalną obu państw. Moneta pochodzi ze zbiorów prywatnych.

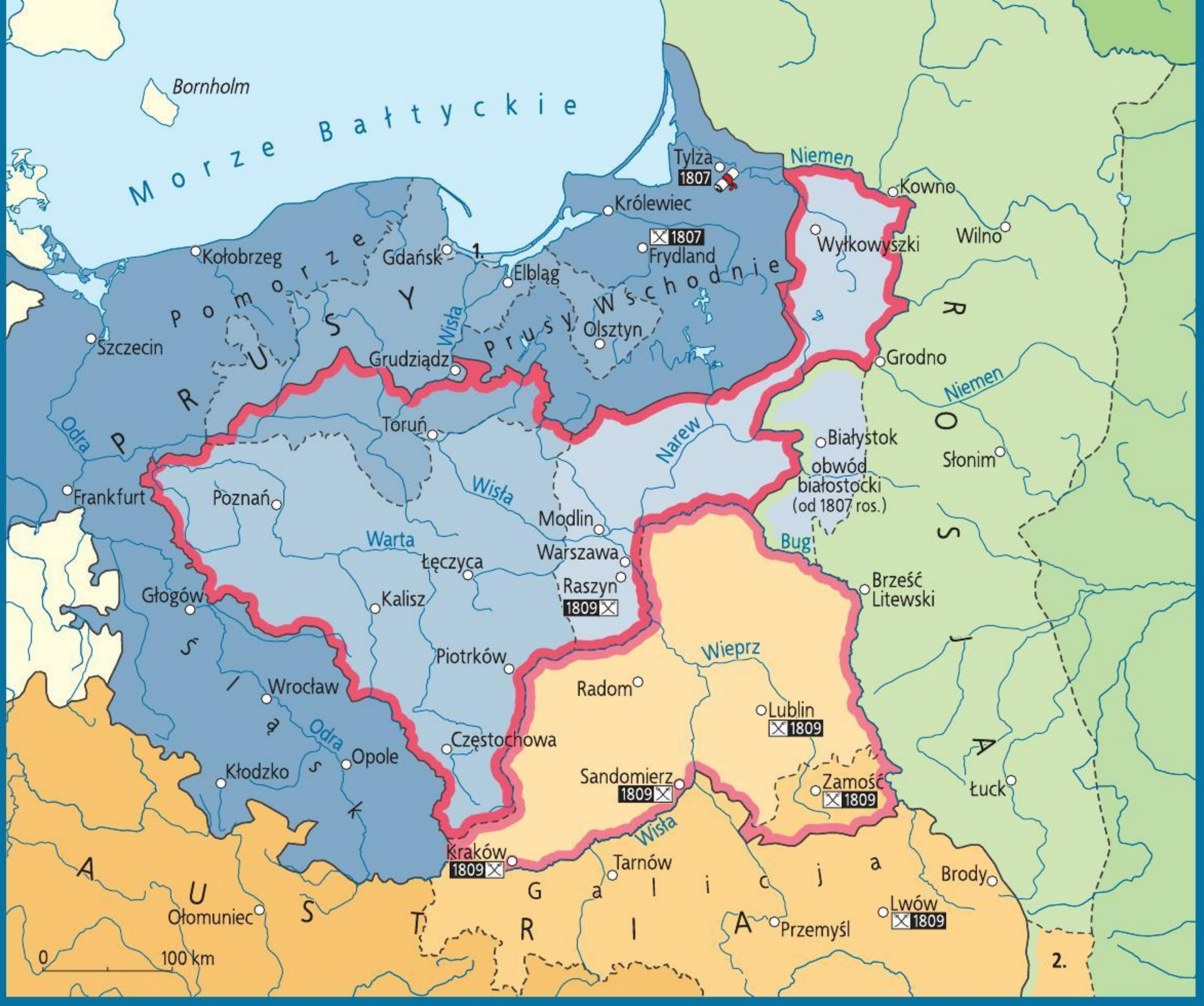

M6 Księstwo Warszawskie

LEGENDA

- granice Księstwa Warszawskiego w 1807 r.
- granice ziem przyłączonych do Księstwa Warszawskiego w 1809 r.

Tereny zagarnięte przez:

- Prusy w I, II i III rozbiorze
- Rosję w I, II i III rozbiorze
- Austrię w I i III rozbiorze
- miejsce i rok zawarcia pokoju (1807)
- miejsce i rok bitwy (1807)
- **1.** Wolne Miasto Gdańsk (od 1807)
- **2.** okręg tarnopolski (od 1809 ros.)

Do głównych odbiorców polskiego zboża należała Wielka Brytania, dlatego po przyłączeniu się Księstwa Warszawskiego do blokady kontynentalnej (zob. s. 431) zmalał popyt na zboże i spadły jego ceny, co ugodziło w polską szlachtę. Nie potrafiła ona dostosować się do nowych warunków gospodarczych, w których coraz większą rolę w finansowaniu inwestycji odgrywał kredyt. Wyraźnie uwidoczniły się wówczas niewystarczające umiejętności organizatorskie szlachty oraz niski poziom techniki rolnej. Aby to zmienić, w 1810 r. powołano do życia **Towarzystwo Gospodarczo-Rolnicze**. Jego głównym celem było propagowanie nowych metod upraw i nowoczesnych zasad prowadzenia gospodarstwa. W latach 1807–1815 wzrosło także zapotrzebowanie na polską wełnę, dzięki czemu owczarstwo bardzo zyskało na znaczeniu. Zaczął się również szybko zwiększać areał uprawy ziemniaków, rosnących do tej pory jedynie w przydomowych ogródkach.

Trudną sytuację ekonomiczną Księstwa potęgowały zniszczenia wojenne i straty ponoszone w związku z przemarszami wojsk, kontrybucjami i obowiązkowymi świadczeniami na rzecz armii. Do złego stanu gospodarki przyczyniały się też brak pieniądza i skomplikowany system monetarny. W obiegu znajdowały się bowiem polskie złote, austriackie guldeny, francuskie franki, holenderskie dukaty oraz pruskie talary. Sprzyjało to działaniom spekulacyjnym związanym z różnicą kursów.

Rząd starał się też chronić polski przemysł przez zastosowanie protekcyjnej polityki celnej, np. zwalniał z opłat wywożone za granicę sukno i produkty z krajowego żelaza. W latach 1807–1812 władze mimo trudności doprowadziły do pewnej stabilizacji sytuacji gospodarczej, co pozwoliło Księstwu ponieść koszty zbrojeń i przyszłych działań militarnych.

Wojna z Austrią w 1809 r.

W **1809 r.** wybuchła kolejna **wojna austriacko-francuska**. Oddziały austriackie wkroczyły do Księstwa Warszawskiego, którego wojskiem dowodził książę Józef Poniatowski. Do starcia obu armii doszło 19 kwietnia 1809 r. **pod Raszynem**. Mimo dwukrotnej przewagi liczebnej Austriaków (25 tys. do 12 tys.) bitwa nie została rozstrzygnięta. Straty po stronie polskiej wyniosły ok. 1000 zabitych i rannych, po austriackiej – ponad 400. Austriacy zajęli Warszawę, a następnie ruszyli na północ, nie udało im się jednak zdobyć Torunia, podobnie jak później Poznania.

Poniatowski skierował się na południe i wkroczył do tzw. **Nowej Galicji** (Galicji Zachodniej), czyli obszaru zagarniętego przez Austrię w wyniku III rozbioru. W kolejnych miesiącach zdobył miasta położone w Galicji: Sandomierz, Lublin, Zamość, Kraków i Lwów. To zmusiło stacjonujący w Warszawie korpus austriacki do opuszczenia stolicy i podjęcia kontrofensywy. Sukces militarny Polaków pod dowództwem Poniatowskiego, a także zwycięstwa Napoleona – m.in. w bitwie pod Wagram niedaleko Wiednia – przyniosły wymierne korzyści terytorialne. Na mocy **traktatu pokojowego** zawartego w październiku **1809 r. w Schönbrunn** (czyt. szonbrun) Księstwo Warszawskie powiększyło się o ziemie zabrane przez Austrię w III i częściowo I rozbiorze. Były to w sumie ponad 52 tys. km^2, na których mieszkało 1,7 mln ludzi. Utworzono tam cztery departamenty: krakowski, lubelski, radomski i siedlecki. Rejon Wieliczki z kopalniami soli stał się okręgiem autonomicznym, zarządzanym wspólnie przez Księstwo Warszawskie i Austrię.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie ziemie, które weszły w skład Księstwa Warszawskiego w 1807 r. **M6**
2. Wskaż na mapie tereny przyłączone do Księstwa Warszawskiego po 1809 r. **M6**
3. Omów znaczenie starcia pod Raszynem dla wojny 1809 r. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
4. Opisz ukazane przez Kossaka realia toczącej się bitwy. **M7**

M7 Bitwa pod Raszynem, mimo że pozostała nierozstrzygnięta, miała ogromne znaczenie psychologiczne dla polskich żołnierzy walczących z Austrią w wojnie 1809 r. Na powstałym w 1913 r. obrazie *Bitwa pod Raszynem* Wojciech Kossak ukazał natarcie piechoty księcia Józefa Poniatowskiego 1 na oddziały austriackie 2. Artysta ze szczegółami przedstawił umundurowanie żołnierzy i wyposażenie wojsk. Obraz dobrze oddaje trudne warunki terenowe, w jakich doszło do starcia. Malarz ukazał wynurzających się z olszynowego lasku żołnierzy Księstwa Warszawskiego. W oddali widać spowity mgłą staw i wąską groblę, po której przemieszczało się wojsko, a także raszyński kościół 3. Dzieło pochodzi ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób artysta oddał tragizm odwrotu wojsk napoleońskich z Rosji. **M8**
2. Omów znaczenie wojsk Księstwa Warszawskiego w wojnach z koalicjami antynapoleońskimi. Odwołaj się do **M8**, **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Oceń, czy z punktu widzenia żołnierzy Księstwa Warszawskiego warto było trwać do końca przy Napoleonie. Wykorzystaj **M8**, **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Udział Polaków w wyprawie na Moskwę

Chociaż Napoleon powiększył Księstwo Warszawskie o odebrane Austrii terytoria dawnej Rzeczpospolitej, usilnie przekonywał sprzymierzonego z nim cara Aleksandra I, że nie ma zamiaru wskrzesić państwa polsko-litewskiego. Liczył bowiem na nawiązanie bliższych stosunków Francji z Rosją. Tak się jednak nie stało. Blokada kontynentalna odbijała się niekorzystnie na gospodarce Rosji, car podjął więc decyzję o odstąpieniu od blokady i przerwaniu izolacji Wielkiej Brytanii. Wybuch wojny z Francją był już tylko kwestią czasu.

W tej napiętej sytuacji międzynarodowej Francja i Rosja wykorzystały sprawę polską dla własnych celów. Aleksander I zaczął dawać Polakom do zrozumienia, że zastanawia się nad możliwością nadania autonomii politycznej ziemiom dawnej Rzeczpospolitej znajdującym się pod jego panowaniem. Podobne sugestie odbudowy państwa polskiego w dawnych granicach pojawiały się również ze strony Napoleona. Nie podawał on jednak żadnych konkretów.

Bonaparte zdecydował się na wojnę z Rosją, mimo że odradzali mu to jego dowódcy wojskowi. W **1812 r.** zebrał ponad 440-tysięczną **Wielką Armię** (zob. s. 454), w której służyło 155 tys. Francuzów oraz żołnierze „francuskiej Europy", w tym także Polacy. Książę Józef Poniatowski został dowódcą V Korpusu Wielkiej Armii, liczącego ponad 35 tys. oficerów, podoficerów i szeregowców. Polacy masowo odpowiedzieli na wezwanie Napoleona, gdyż ten mający się rozpocząć konflikt nazywał drugą **wojną polską**. W czerwcu 1812 r. w litewskim miasteczku Wyłkowyszki cesarz Francuzów wzywał w odezwie do swej armii: „Żołnierze! Druga wojna polska jest rozpoczęta! [...] będzie dla nas nie mniej chwalebna jak pierwsza!". Za pierwszą uważał tę z lat 1806–1807. Polacy myśleli więc, że mowa o odbudowie Rzeczpospolitej.

Jednym z najbardziej zasłużonych dowódców tej wyprawy był książę Józef Poniatowski, który wielokrotnie wykazał się męstwem na polu walki, m.in. pod Smoleńskiem (16–18 sierpnia 1812 r.). Po starciu pod Borodino (7 września) doradzał Napoleonowi wstrzymanie ofensywy na Moskwę, żywił bowiem przekonanie, że zakończy się ona fiaskiem. Gdy cesarz Francuzów podjął jednak decyzję o dalszej wyprawie w głąb Rosji, Poniatowski

M8 Wyprawa Napoleona na Rosję w 1812 r. zakończyła się niepowodzeniem. Sroga zima i brak zaopatrzenia spowodowały ciężkie straty w szeregach Wielkiej Armii i wchodzących w jej skład oddziałów z Księstwa Warszawskiego. Polscy żołnierze pozostali jednak wierni cesarzowi. Aktem ich oddania była bitwa nad Berezyną, która rozegrała się 26–29 listopada 1812 r. Polakom udało się wówczas osłonić odwrót skrajnie wycieńczonych wojsk napoleońskich. Sukces ten został osiągnięty mimo miażdżącej przewagi Rosjan, jednak polscy żołnierze okupili go ogromnymi stratami. Zginęli wszyscy dowódcy dywizji, 300 oficerów i 1000 żołnierzy. Tragizm odwrotu Wielkiej Armii z Rosji ukazuje dzieło Petera von Hessa *Przeprawa przez Berezynę*. Obraz z 1844 r., przechowywany w Państwowym Muzeum Ermitaż w Sankt Petersburgu w Rosji.

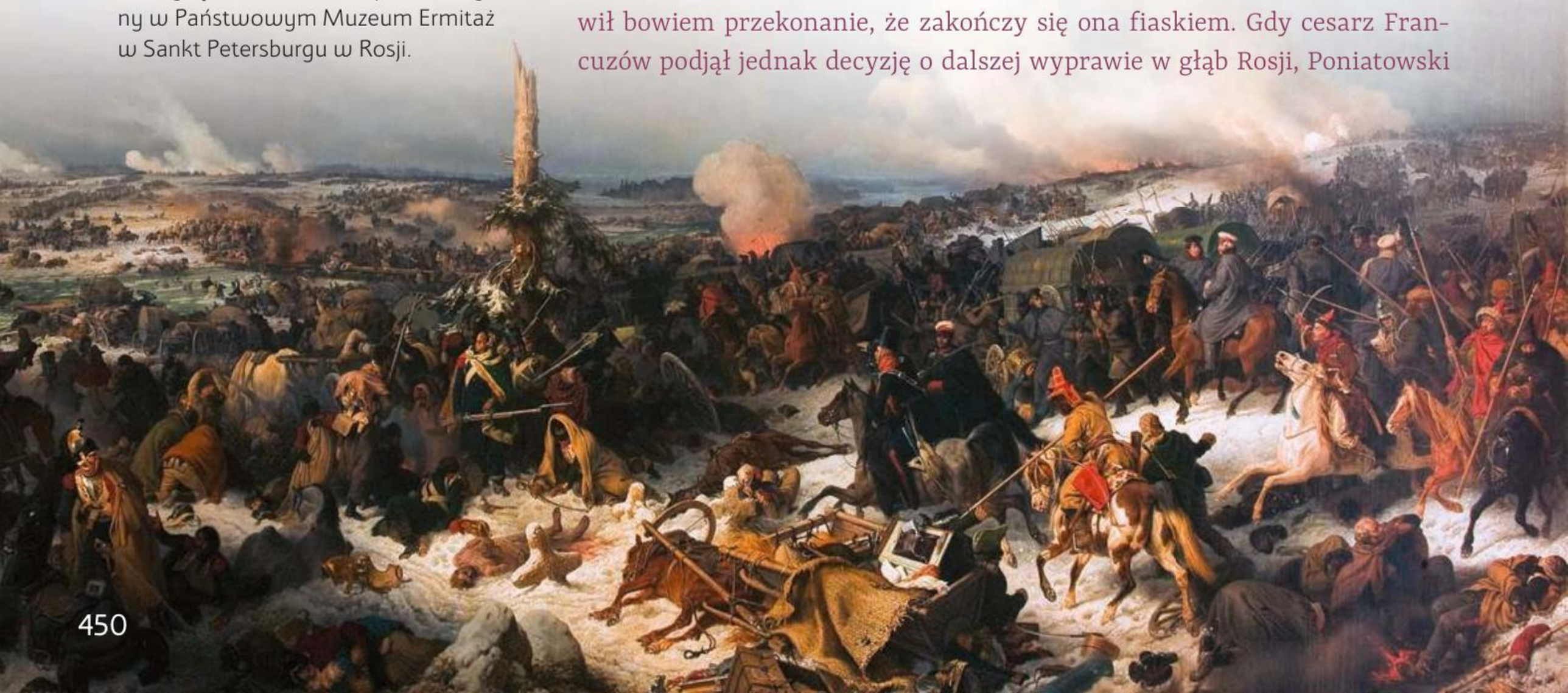

nadal przykładnie wykonywał żołnierskie obowiązki. Dowodzony przez niego korpus zapobiegł klęsce marszałka Joachima Murata (czyt. żoakima mirata) pod Winkowem (29 września), dzięki czemu oddziały feldmarszałka Michaiła Kutuzowa nie zdołały udaremnić odwrotu Wielkiej Armii. W kolejnej bitwie, pod Wiaźmą (3 listopada), Poniatowski został ciężko ranny. Z powodu odniesionych obrażeń był zmuszony oddać dowództwo korpusu generałowi Józefowi Zajączkowi – i podróżować w powozie. W trakcie przeprawy przez Berezynę (26 listopada), nad którą wojska rosyjskie okrążyły wycofującą się Wielką Armię, o mało nie wpadł w ręce Rosjan.

Udział w napoleońskiej **wyprawie na Moskwę** (zob. s. 454) został okupiony krwią wielu Polaków. Z ponad 35 tys. żołnierzy V Korpusu ocalało zaledwie 4 generałów, 120 oficerów, ok. 800 piechurów i 900 kawalerzystów. Polacy jako jedyni wrócili z wojny niemal z kompletem pułkowych sztandarów i większością dział.

Likwidacja Księstwa Warszawskiego

Klęska Wielkiej Armii oraz widok obdartych i wygłodniałych żołnierzy cesarskich powracających spod Moskwy doprowadziły do rozłamu we władzach Księstwa Warszawskiego. Część polityków opowiadała się za dalszą współpracą z Napoleonem, część była temu przeciwna. W styczniu 1813 r. na terytorium Księstwa wkroczyły rosyjskie wojska. Rząd opuścił Warszawę. Wkrótce Rosjanie kontrolowali już cały kraj. Nie zachowywali się jednak jak okupanci – uznali wszystkie polskie instytucje. Utworzyli wprawdzie Radę Najwyższą Tymczasową, ale miała ona zarządzać państwem tylko do czasu wyjaśnienia jego statusu.

Książę Józef Poniatowski na czele ocalałych kilkunastu tysięcy żołnierzy wycofał się do Saksonii. Polacy brali tam udział w walkach z szóstą koalicją, w tym w **bitwie narodów pod Lipskiem** w październiku 1813 r. (zob. s. 457). Bili się u boku Napoleona aż do jego abdykacji w 1814 r.

O dalszym losie Księstwa Warszawskiego przesądził **kongres wiedeński** (1814–1815). Sprawa polska okazała się jedną z trudniejszych do rozwiązania. Car Aleksander I próbował zatrzymać Księstwo i zostać jego władcą. Plan ten zaakceptowały Prusy (w zamian za uzyskanie Saksonii), gwałtownie sprzeciwiły się jednak Austria, Francja i Wielka Brytania, które się obawiały zbytniego wzrostu rosyjskiej potęgi. Te trzy kraje postulowały powrót do stanu z 1795 r. Na początku 1815 r., po długich dyskusjach, osiągnięto kompromis. Prusy otrzymały połowę Saksonii, część Księstwa Warszawskiego (departamenty poznański i bydgoski) oraz Gdańsk. Kraków zyskał status wolnego miasta i wraz z niewielkim terytorium stał się obszarem autonomicznym, podlegającym wspólnej kontroli trzech państw zaborczych. Austrii przyznano okręg tarnopolski.

Z pozostałych ziem wchodzących w skład Księstwa Warszawskiego powstało **Królestwo Polskie**. Państwo to liczyło ok. 3,3 mln mieszkańców i zajmowało obszar 128,5 tys. km^2. Zostało podporządkowane Rosji, która miała nadać mu konstytucję.

M9 Porażka wyprawy na Moskwę spowodowała, że w Księstwie Warszawskim część dawnych sympatyków Napoleona zaczęła spoglądać przychylnym okiem w stronę cara Aleksandra I. Wierny cesarzowi pozostał książę Józef Poniatowski, który w bitwie pod Lipskiem (16–19 października 1813 r.) dowodził VIII Korpusem Wielkiej Armii. Już na początku starcia polskie oddziały poniosły znaczne straty w ludziach, sięgające blisko 50% ogólnego stanu ich liczebności. Mimo to do samego końca pozostały wierne Napoleonowi. Ostatniego dnia bitwy VIII Korpus otrzymał rozkaz osłaniania odwrotu głównych wojsk francuskich. Wówczas śmierć poniósł sam Poniatowski. Richard Caton Woodville Jr. (czyt. riczard kejton łudwil dżunior), fragment ilustracji *Ostatnia szarża księcia Poniatowskiego pod Lipskiem*, 1912 r.

Józef Sułkowski był polskim oficerem, który podczas walk we Włoszech w 1796 r. wykazał się zdolnościami taktycznymi i odwagą, co docenił generał Bonaparte, mianując go swoim adiutantem. W 1798 r. Sułkowski uczestniczył w wyprawie Napoleona do Egiptu – brał udział w oblężeniu Aleksandrii oraz bitwie pod piramidami. Za zasługi został awansowany do stopnia pułkownika. Jego nazwisko widnieje na Łuku Triumfalnym w Paryżu – oprócz nazwisk innych wodzów i żołnierzy zasłużonych dla Francji. Fragment portretu Józefa Sułkowskiego z ok. 1812 r. autorstwa Antoniego Brodowskiego, ze zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

* **Adam Zamoyski** – brytyjski historyk i publicysta zajmujący się historią Europy i Polski w XIX w.
Joseph Fouché (czyt. żozef fusze) – francuski minister policji podczas panowania Napoleona we Francji
traktat – traktat pokojowy w Tylży
okręg – mowa o okręgu tarnopolskim
Jean-Baptiste Nompère de Champagny (czyt. żan batist nomper de sząpani) – francuski minister spraw zagranicznych w latach 1807–1811

O tym się pisze

T1 Czy Napoleon wykorzystał Polaków? – analiza Adama Zamoyskiego*

Napoleon, podobnie jak większość Europejczyków, w zasadzie współczuł Polakom, którzy utracili swój kraj. Podczas swej pierwszej kampanii włoskiej poznał wartość wielu polskich oficerów, a szczególnie swego adiutanta Sułkowskiego. Kiedy zdał sobie sprawę, że wśród wziętych do niewoli austriackich żołnierzy są Polacy przymusowo wcieleni do wojska przez Austriaków i gotowi z nim walczyć, stworzył Legiony Polskie, które biły się po stronie Francuzów. Ale kiedy przestali mu oni być potrzebni, bez skrupułów wysłał ich na San Domingo, gdzie większość z nich straciła życie. Jeszcze w marcu 1806 roku kazał Fouchému umieszczać w prasie artykuły opisujące rosyjskie okrucieństwa i akty przemocy wobec Polaków – zapewne tylko po to, by postawić w niezręcznej sytuacji Rosję, z którą negocjował wówczas traktat*. […]*

Napoleon tłumaczył w Tylży Aleksandrowi, że nie ma żadnych sprzeczności między interesami Francji a interesami Rosji i że nie zamierza rozciągać strefy wpływów Francji poza Łabę. Twierdził też, że obszar między tą rzeką a Niemnem powinien pozostać neutralną strefą buforową. Mimo to założył na nim francuskie państwo satelickie […]. Utworzenie w 1807 roku Księstwa Warszawskiego zostało w Rosji uznane za pierwszy krok do odbudowy Polski i stwarzało perspektywę konieczności rezygnacji przez imperium carów z części – jeśli nie całości – blisko 463 000 kilometrów kwadratowych i około pięciu i pół miliona mieszkańców przejętych po likwidacji Rzeczypospolitej. Liczni Polacy, niezależnie od tego, czy byli obywatelami Księstwa, czy nie, uważali je za zarodek odbudowywanej ojczyzny. Kiedy Austria przystąpiła w 1809 roku do wojny z Francją, a armia Księstwa Warszawskiego wkroczyła do Galicji, mieszkający w zaborze austriackim polscy patrioci wsparli ją zbrojnie. Gdy jednak zawierano traktat pokojowy, Napoleon pozwolił na przyłączenie do Księstwa tylko części wyzwolonych obszarów, przekazując Rosji jedynie mały okręg. Był to typowo napoleoński kompromis – rozczarował Polaków, ale nie uspokoił rosyjskiej opinii publicznej, która uznała go za drugi krok na drodze do wskrzeszenia Polski.*

Napoleon nigdy nie rozważał takiej możliwości. Wszystkie jego deklaracje, świadczące o tym, że było inaczej, pochodzą z okresu późniejszego, kiedy próbował zatrzymać Polaków po swojej stronie lub poprawić swoją reputację. W owym czasie odrzucał taką koncepcję wielokrotnie i stanowczo; uważał Polskę za „martwe ciało" i nie sądził, by Polacy byli w stanie wskrzesić swą ojczyznę jako dobrze funkcjonujące państwo. Ale nie mógł zlekceważyć szansy na zyskanie nowego, olbrzymiego źródła żołnierzy (z których większość miała walczyć w Hiszpanii), starał się więc przekonać Polaków, że jest zwolennikiem ich sprawy.

Aleksander chciał, by Napoleon zobowiązał się na piśmie, iż nie pozwoli na odbudowę Polski i wystąpi zbrojnie przeciwko Polakom, gdyby podjęli taką próbę. Napoleon odpowiadał, że jest gotów zadeklarować swój sprzeciw wobec takiego scenariusza, ale nie chce i nie może obiecać, że będzie utrudniał jego realizację. Oznajmił ministrowi Champagny'emu, że podpisując proponowane przez Rosję oświadczenie, „naraziłby na szwank godność i honor Francji", gdyż u boku Francuzów walczą od ponad dziesięciu lat dziesiątki tysięcy Polaków, natchnionych nadzieją na wolną ojczyznę i przekonanych o sympatii Francji dla ich sprawy.*

A. Zamoyski, *Napoleon. Człowiek i mit*, przeł. M. Ronikier, Kraków: Wyd. Literackie, 2019, s. 494, 595–596.
© Adam Zamoyski 2018 (tekst po raz pierwszy opublikowany w Wielkiej Brytanii przez William Collins)

Praca z tekstem

1. Uzasadnij tezę, że Napoleon wykorzystywał Polaków do swoich celów. **T1**
2. Wskaż fakty świadczące o tym, że sprawa polska była tylko kartą przetargową w prowadzonej przez Napoleona grze dyplomatycznej. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego.
2. Opisz działania wojenne w 1809 r.
3. Oceń stosunek Napoleona do sprawy polskiej.
4. Rozstrzygnij, czy słusznie Księstwo Warszawskie jest nazywane małym państwem wielkich nadziei.

Księstwo Warszawskie

42 Podsumowanie

Powstanie Księstwa Warszawskiego

Utworzenie w Warszawie Komisji Rządzącej.
1807 – powstanie Księstwa Warszawskiego z ziem II, III i częściowo I zaboru pruskiego na mocy pokoju w Tylży (celowy brak słowa „Polska" w nazwie państwa).
Władcą zależny od Napoleona król Saksonii Fryderyk August I.

Konstytucja i ustrój Księstwa Warszawskiego

1807 – konstytucja wzorowana na francuskiej, narzucona przez Napoleona
- w rękach monarchy: władza wykonawcza, inicjatywa ustawodawcza, prawo mianowania ministrów, prowadzenie polityki zagranicznej
- dwuizbowy parlament – sejm i senat; w składzie sejmu – 60 posłów szlacheckich i 40 deputowanych z miast
- zniesienie poddaństwa chłopów i ich przypisania do ziemi
- równość wszystkich mieszkańców wobec prawa
- niewielki wpływ parlamentu na rządzenie państwem

Sytuacja społeczno-gospodarcza państwa

Utrzymanie przewagi szlachty w życiu politycznym.
Brak poprawy sytuacji materialnej chłopów mimo uzyskania przez nich wolności osobistej.
Dopuszczenie mieszczaństwa do parlamentu.
Początek formowania się nowej grupy społecznej – inteligencji.
Rolnictwo podstawą gospodarki.
Utworzenie Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego.

Wojna z Austrią i wyprawa na Moskwę

1809 – bitwa pod Raszynem.
1809 – traktat pokojowy z Schönbrunn – odzyskanie przez Księstwo Warszawskie ziem III i częściowo I zaboru austriackiego.
1812 – udział wojsk Księstwa Warszawskiego w wyprawie na Moskwę.
Istotna rola księcia Józefa Poniatowskiego w Wielkiej Armii.
Znaczne straty wojsk Księstwa.

Likwidacja Księstwa Warszawskiego

Wkroczenie wojsk rosyjskich do Księstwa Warszawskiego i powołanie Rady Najwyższej Tymczasowej.
Udział wojsk polskich dowodzonych przez księcia Józefa Poniatowskiego w bitwie narodów pod Lipskiem (śmierć Poniatowskiego).
1815 – likwidacja Księstwa Warszawskiego na kongresie wiedeńskim i powstanie Królestwa Polskiego.

Polecane publikacje

J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa: Wyd. UW, 2019.

A. Nieuważny, *My z Napoleonem*, Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2006.

J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa: Ośrodek Wyd. Arx Regia, 1992.

43 Upadek Napoleona

1812 wyprawa Wielkiej Armii na Rosję

1813 bitwa narodów pod Lipskiem

1814 abdykacja Napoleona, zesłanie na Elbę

1815 sto dni Napoleona

1815 bitwa pod Waterloo

Przypomnij

- Jak się kształtowała sytuacja międzynarodowa w Europie na początku XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do upadku Napoleona.

Po lekcji

- Opisuję przyczyny, przebieg i skutki wyprawy Napoleona na Moskwę.
- Charakteryzuję układ sił międzynarodowych ok. 1814 r.
- Oceniam postać Napoleona i przedstawiam jego znaczenie w dziejach Europy.

Wyprawa na Moskwę

Z dominacją Francji w Europie nie pogodziła się mająca własne plany imperialne **Rosja**. Państwo to w latach 1809–1812 przygotowywało się do wojny z Napoleonem. Również Bonaparte zdawał sobie sprawę, że konflikt między oboma mocarstwami jest nieunikniony. Rosja pozostała bowiem jedynym niepodporządkowanym Francji państwem na kontynencie. Ponadto notorycznie łamała zasady blokady kontynentalnej, co w Paryżu odbierano jako działanie przeciwko Francji. Napoleona do wojny popychały też żądza sławy i potrzeba dominacji. Planom ataku na Rosję sprzeciwiali się marszałkowie Bonapartego, jednak cesarz postąpił wbrew ich radom.

W lutym 1812 r. Napoleon rozpoczął formowanie **Wielkiej Armii**. W jej szeregach oprócz Francuzów znaleźli się żołnierze z krajów przyłączonych do cesarstwa oraz z państw sojuszniczych, w tym ze Związku Reńskiego oraz z Księstwa Warszawskiego. W sumie armia liczyła ponad 440 tys. żołnierzy wyposażonych w ogromną ilość sprzętu wojskowego oraz amunicji.

Napoleon już na samym początku wyprawy popełnił brzemienny w skutki błąd. Wbrew doradcom rozpoczął działania militarne nie wczesną, lecz późną wiosną **1812 r.** Spodziewał się szybkiego pokonania wroga i zakończenia kampanii przed nastaniem mrozów. Przeliczył się jednak, gdyż wojska rosyjskie unikały bezpośrednich starć. Prowadząc wojnę podjazdową, wciągały przeciwnika w głąb własnego terytorium. Szybkie przemieszczanie się wojsk uniemożliwiał zły stan dróg w Rosji. Wielkim problemem okazało się zaopatrzenie wojsk cesarza, ponieważ Rosjanie stosowali taktykę spalonej ziemi. Wielka Armia powoli posuwała się w kierunku Moskwy, której zdobycie miało złamać opór Rosjan.

Do pierwszego dużego starcia z armią rosyjską doszło w sierpniu 1812 r. pod Smoleńskiem. Zakończyło się ono zwycięstwem Wielkiej Armii, jednak zostało okupione znacznym kosztem. Na początku września armia Bonapartego znalazła się na przedpolach Moskwy i stoczyła **bitwę pod Borodino**. Mimo że starcie nie przyniosło rozstrzygnięcia, umożliwiło Bonapartemu wkroczenie do dawnej stolicy Imperium Rosyjskiego.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie Carla von Clausewitza, że oblężenie Smoleńska było wielkim błędem Napoleona. Odwołaj się do **M1** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń, czy sceny przedstawione na obrazach są zgodne z przekazem historycznym. Odwołaj się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego zdobycie Moskwy przez Napoleona nie przyniosło sukcesów politycznych. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

M1 Jak zauważył teoretyk wojskowości pruski generał Carl von Clausewitz (czyt. karl fon klałzewic), szturm na Smoleńsk był wielkim błędem Napoleona Bonaparte. Szacuje się, że w trakcie oblężenia cesarz stracił ok. 9 tys. żołnierzy. Co gorsza, wycofujący się Rosjanie niemal doszczętnie zniszczyli miasto i Wielka Armia po wkroczeniu do niego zastała zgliszcza. Z 2,5 tys. domów ocalało jedynie 350. Jean-Charles Langlois (czyt. żan szarl longlła), *Bitwa pod Smoleńskiem*, obraz z 1839 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Radość z zajęcia Moskwy odebrały żołnierzom Napoleona szalejące pożary, które mieszkańcy wzniecili na wieść o zbliżaniu się nieprzyjaciela. W ciągu kilku dni spłonęła połowa miasta, a Wielka Armia została pozbawiona złudzeń, że znajdzie w nim żywność. Pora roku nie pozwalała na marsz na Petersburg. Ponieważ spędzenie zimy w Moskwie bez zaopatrzenia nie było możliwe, po miesiącu okupacji Napoleon zarządził **odwrót**.

M2 Napoleon się spodziewał, że zdobycie Moskwy przez wojska francuskie zmusi cara Aleksandra I do pertraktacji pokojowych. Jego nadzieje okazały się płonne. Do tego pożary, które wybuchły w mieście, strawiły drewnianą zabudowę. Ponadto wśród żołnierzy nastąpiło całkowite rozluźnienie dyscypliny. Na porządku dziennym były rabunki, przede wszystkim jednak poszukiwano żywności. Długi pobyt w zniszczonym mieście istotnie przyczynił się do klęski Napoleona. Gdy Wielka Armia wycofywała się z Moskwy, o jej wielkości świadczyła już tylko nazwa. Siły napoleońskie znacznie się skurczyły wskutek wysokiej śmiertelności i dezercji. Wasilij Wierieszczagin, *Napoleon na Kremlu*, 1880 r., Muzeum Sztuk Pięknych im. A.S. Puszkina w Moskwie.

Na początku nic nie zapowiadało katastrofy. Żołnierze byli wypoczęci, a jesienna aura sprzyjała marszowi. Jednak po kilku dniach nastąpiło gwałtowne pogorszenie pogody i wcześniej niż zwykle rozpoczęła się **sroga zima**. Większość żołnierzy armii francuskiej nie była przygotowana na tak ciężkie warunki, niektórzy nigdy dotąd nie widzieli śniegu.

M3 **Odwrót armii napoleońskiej w relacji polskiego oficera Adama Turny, 1812 r.**

Maszerowałem więc z tą hołotą do Smorgoni, skąd Napoleon [...] do Paryża ruszył [...]. To cokolwiek wojsko zdekoncentrowało. [...] Dziś spotkałem [...] porucznika 5-go pułku konnych strzelców, rannego, w łachy owiniętego, na mizernym koniu chłopskim, i podzieliłem się z nim: miałem 7 czerwonych złotych*, dałem mu 3. Co dzień coś nowego, a gorszącego widać było w naszej rejteradzie*, tu żołnierze gwardii cesarskiej kasę rozbijali i garściami napoleony* do kieszeni kładli, nie pomnąc, że jutro zmarzną*. Drugi zmordowany siadł i zmarzł [...], tu generał w salopie*, w czepku, spódnicy jechał. Jedni tylko Polacy się krzepko trzymali. Francuzi konie tracili, bo je ostro kuć* nie chcieli. [...]*

8 grudnia. Mróz był 26 [stopni], do Wilna mil 7 wielkich. Z powodu wielkiego mrozu szliśmy pieszo. Co pięć kroków to Włoch lub Francuz upadł, a drugi go obdarł i znów zmarzł. Od samej Moskwy wszystkie wsie popalili, już tam idąc, jakże mieli co znaleźć, wracając tą samą drogą.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 57–58.

* **Smorgonia** – miasto na terenie dzisiejszej Białorusi
czerwone złote – dawna jednostka monetarna stosowana w Polsce
rejterada – tu: cofanie się wojsk
napoleon – złota moneta francuska m.in. bita za panowania Napoleona I
zmarznąć – tu: zamarznąć
salopa – damskie okrycie wierzchnie w formie peleryny
ostro kuć konie – podkuwać konie podkowami uniemożliwiającymi ślizganie się na lodzie lub zamarzniętej ziemi

M4 Na obrazie z 1856 r. *Michel Ney* (czyt. miszel ne) *w czasie odwrotu w Rosji* autorstwa Adolphe'a Yvona (czyt. adolfa iwona) widać tragedię odwrotu Wielkiej Armii z Rosji: wycieńczonych, wygłodniałych, na wpół żywych żołnierzy, których osłania marszałek Ney. Galeria Sztuki w Manchesterze (czyt. menczesterze) w Wielkiej Brytanii.

Co więcej, Napoleon musiał wracać tą samą drogą, którą dotarł do Moskwy, a więc przez okolice już ogołocone z żywności. Aby zaspokoić głód, zabijano i zjadano konie. Rannych zrzucano z wozów, by nie opóźniali marszu, a zmarłym zdzierano odzież, by się nią ogrzać. Żołnierzy, oprócz mrozu i głodu, dziesiątkowały także tyfus oraz gorączka okopowa (choroba zakaźna wywoływana przez bakterie roznoszone przez wszy).

Rosyjscy generałowie – świadomi tego, w jak opłakanym stanie są wojska nieprzyjaciela – zdecydowali się doprowadzić do ostatecznej bitwy. Doszło do niej pod koniec listopada 1812 r. koło Borysowa **nad rzeką Berezyną**. Zakończyła się ona porażką Wielkiej Armii. Ok. 10 tys. żołnierzy napoleońskich trafiło do rosyjskiej niewoli, w ręce Rosjan wpadły też łupy zrabowane przez Francuzów w Moskwie. Osłabiona i zdziesiątkowana armia francuska dotarła do Księstwa Warszawskiego. Z ponad 440 tys. żołnierzy co najmniej 60 tys. poległo w boju, a kolejne 60 tys. zmarło z powodu głodu, chorób zakaźnych i odniesionych ran. Liczni dostali się do rosyjskiej niewoli.

W grudniu 1812 r., na wieść o podjętej w Paryżu próbie zamachu stanu, Napoleon opuścił swoje wojsko i udał się do stolicy Francji. Na miejscu natychmiast zarządził pobór do armii.

Wojna z wielką koalicją i bitwa narodów pod Lipskiem

28 lutego 1813 r. król Prus podpisał w Kaliszu tajny traktat militarny z Rosją. Gdy 16 marca wypowiedział wojnę Francji, w jego kraju zapanowała euforia. Do króla pruskiego przyłączyli się cesarz austriacki Franciszek I (teść Napoleona) oraz władcy Rosji i Szwecji. Następnie **szósta koalicja antyfrancuska** poszerzyła się o Wielką Brytanię, Hiszpanię oraz Portugalię i powstała w ten sposób **wielka koalicja**. Państwa sprzymierzone postawiły Napoleonowi ultimatum: albo Francja powróci do granic z 1792 r., a on sam utrzyma się na tronie, albo czeka go wojna.

Cesarz wybrał rozwiązanie siłowe. Zebrał nową armię i wiosną 1813 r. ruszył do Niemiec. W bitwach pod Lützen (czyt. licen) i Budziszynem odniósł zwycięstwa zakończone krótkotrwałym zawieszeniem broni (czerwiec–sierpień). Do działań zbrojnych włączyła się wówczas Austria, która przysłała dwie armie liczące łącznie ponad 300 tys. żołnierzy. Gdy minął termin rozejmu, doszło do starcia pod Dreznem, zakończonego wygraną Napoleona.

Decydująca batalia rozegrała się 16–19 października **1813 r. pod Lipskiem**. Była to największa bitwa epoki napoleońskiej, nazywana **bitwą narodów**. Wojska koalicji antyfrancuskiej (360 tys.) miały prawie dwukrotną przewagę liczebną nad armią Napoleona (190 tys.). W trakcie zmagań oddziały saskie i badeńskie dotychczas walczące u boku Napoleona przeszły na stronę wroga. Do końca wierne cesarzowi Francuzów pozostały polskie oddziały dowodzone przez księcia Józefa Poniatowskiego i Jana Henryka Dąbrowskiego. Starcie zakończyło się porażką Napoleona, a podczas odwrotu śmierć poniósł książę Poniatowski.

M5 Jedną z najsłynniejszych karykatur Napoleona jest grafika Johanna Michaela Voltza (czyt. wolca) *Triumf roku 1813. Niemcy w nowym roku 1814.* Nie brak na niej symboliki obrazującej zmieniającą się sytuację polityczną. Jeśli przyjrzeć się dokładnie czapce Napoleona, można zauważyć, że tworzy ją czarny pruski orzeł. Uformowana z ludzkich ciał twarz nawiązuje do setek tysięcy ofiar poniesionych w imię dążenia Napoleona do władzy. Płaszcz to mapa przedstawiająca powołany przez cesarza Związek Reński. W jej centrum znajduje się pająk z pajęczyną oplatającą państwa związkowe. Zaznaczone na mapie miejsca bitew, w których Napoleon poniósł porażki, oraz ręka Boga zrywająca pajęczą sieć symbolizują nadchodzącą zmianę na politycznej mapie świata.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na klęskę Napoleona w Rosji miały warunki pogodowe. **M3**, **M4**
2. Wymień wydarzenia, do których nawiązuje karykatura, a następnie omów jej symbolikę. **M5**

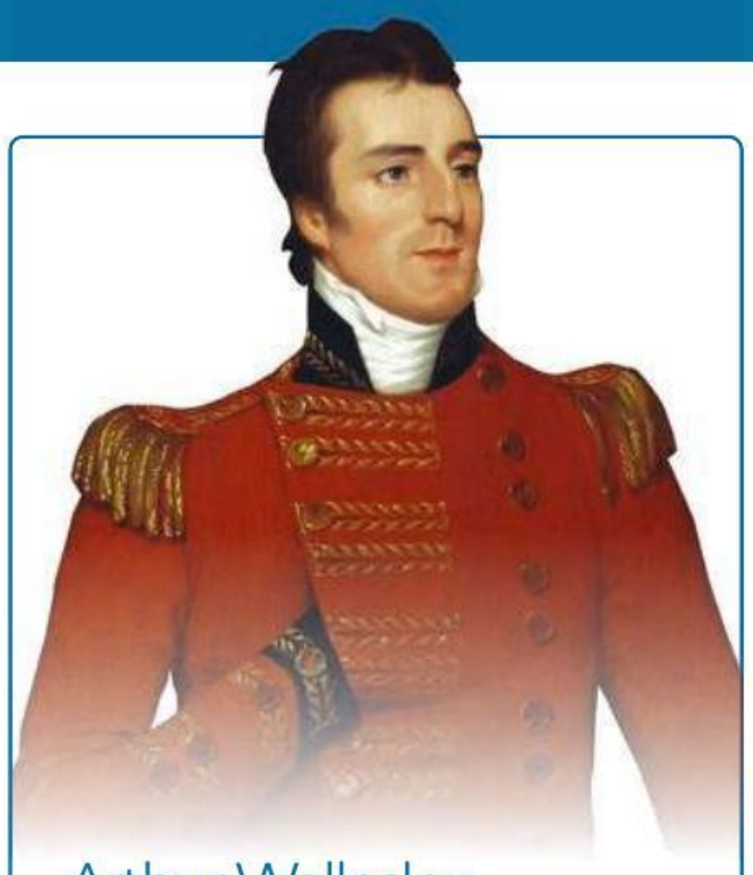

Arthur Wellesley, lord Wellington

(1769–1852)

Brytyjski arystokrata i wojskowy wywodzący się z zubożałej szlachty. Kształcił się w angielskich i francuskich szkołach wojskowych. W trakcie wojen napoleońskich stał na czele armii brytyjskiej walczącej w Hiszpanii i Portugalii. W uznaniu zasług wojennych otrzymał tytuł lorda Wellingtona. Dowodził wojskami sprzymierzonych podczas bitwy pod Waterloo. Po upadku Napoleona zaangażował się w działalność polityczną, m.in. brał udział w kongresie wiedeńskim oraz piastował urząd premiera Wielkiej Brytanii. Robert Home (czyt. hołm), fragment portretu Arthura Wellesleya, 1804 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Sytuacja Napoleona stawała się bardzo poważna. Jego wojska przegrywały nie tylko w Niemczech, lecz także w Hiszpanii, do której Wielka Brytania wysłała z pomocą armię pod dowództwem **Arthura Wellesleya** (czyt. artura łelezleja), późniejszego **lorda Wellingtona** (czyt. łelingtona). Francuzi musieli się wycofać z Andaluzji i Madrytu. W zaistniałych okolicznościach w grudniu 1813 r. Napoleon podpisał traktat pokojowy z Hiszpanią.

Po wycofaniu się z Niemiec cesarz Francuzów musiał odpierać ataki podążających za nim wojsk koalicji. Wygrał kilka potyczek, jednak ciągle musiał się cofać przed przeważającymi siłami wroga. W lutym 1814 r. przeprowadził kampanię sześciodniową. Mając jedynie 30-tysięczną armię, walczył z siłami sprzymierzonych liczącymi ponad 500 tys. żołnierzy. Udało mu się czterokrotnie pokonać armię dowodzoną przez pruskiego feldmarszałka Gebharda Blüchera (czyt. blichera). Odniesione wówczas zwycięstwa nie były jednak w stanie odmienić losów wojny i 31 marca 1814 r. wojska koalicji antyfrancuskiej wkroczyły do Paryża.

2 kwietnia **1814 r.** francuski senat **zdetronizował Napoleona**, a „królem Francuzów" ogłosił **Ludwika XVIII**, brata zgilotynowanego Ludwika XVI. Bonaparte nie zamierzał się poddać i snuł plany odbudowy armii. Było to jednak niewykonalne, gdyż Francję wyczerpały prowadzone dotąd wojny. Ponadto marszałkowie i generałowie, do tej pory wykonujący najbardziej szalone rozkazy swego wodza, zbuntowali się i odmówili dalszego udziału w samobójczej walce. Napoleonowi nie pozostało zatem nic innego, jak abdykować, co uczynił 6 kwietnia.

30 maja 1814 r. w Paryżu zawarto kończący wojnę pokój. Na jego mocy Francja utraciła wprawdzie zdobycze terytorialne, lecz zachowała korzystne dla siebie granice z 1792 r., co w tej sytuacji należało uznać za sukces. Napoleona wysłano na przekazaną mu dożywotnio wyspę **Elbę**, położoną u zachodnich wybrzeży Włoch.

JCM – Jego Cesarska Mość *

M6 Układ między Rosją, Austrią, Prusami a Napoleonem, 1814 r.

Art. I. Cesarz Napoleon zrzeka się dla siebie, swych następców i potomków [...] wszelkich praw zwierzchniczych i władczych zarówno w cesarstwie francuskim i królestwie włoskim, jak i nad każdym innym krajem.

Art. III. Wyspa Elba, przyjęta przez JCM cesarza Napoleona za miejsce pobytu, stanowić będzie za jego życia odrębne księstwo, które będzie posiadane przezeń w pełni zwierzchnictwa i własności. Będzie przyznany [...] poza tem cesarzowi Napoleonowi roczny dochód w wysokości dwu milionów franków renty zapisanej na wielkiej księdze Francji, z czego milion płatny cesarzowej.*

Art. IV. JCM ces. Napoleon będzie mógł [...] zatrzymać dla swej straży 400 ochotników, zarówno oficerów, jak i podoficerów i żołnierzy [...].

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 43.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia układu między Rosją, Austrią, Prusami a Napoleonem. **M6**
2. Opisz sposób ukazania na obrazie różnych postaw wobec abdykacji cesarskiej. **M7**

Sto dni Napoleona

Ludwik XVIII już na początku swego panowania ogłosił **Kartę konstytucyjną**, która – tak jak poprzednia ustawa zasadnicza – gwarantowała równość wszystkich mieszkańców wobec prawa, zapewniała podstawowe wolności obywatelskie, zatwierdzała tytuły szlacheckie z czasów napoleońskich oraz wprowadzała trójpodział władzy, dzięki czemu zwiększyła się rola parlamentu. Konstytucja ta została zaakceptowana przez elity państwowe.

Tymczasem do kraju zaczęli wracać z emigracji duchowni katoliccy oraz stara arystokracja i szlachta. Ich lekceważący stosunek do elit ponapoleońskich wywołał wzburzenie w społeczeństwie, co znajdowało odzwierciedlenie na łamach prasy. Z armii zwolniono wielu napoleońskich oficerów, a inwalidom wojennym przyznano głodowe pensje, co rozsierdziło żołnierzy. Postępowanie monarchy i jego zwolenników wywołało powszechne oburzenie wśród francuskiego społeczeństwa. Pojawiła się tęsknota za Napoleonem. Bonapartyści słali emisariuszy na Elbę, by zachęcili Małego Kaprala do powrotu. Marzyli o ponownej hegemonii Francji w Europie oraz wiążących się z nią korzyściach finansowych i urzędach.

Bonaparte doskonale zdawał sobie sprawę z sytuacji w kraju. Wbrew sugestiom części swoich doradców zdecydował się na powrót do Paryża i 1 marca 1815 r. wylądował na francuskim wybrzeżu. Tak rozpoczął się

M7 W marcu 1814 r. Napoleon pozostał sam na placu boju. Odwrócili się od niego generałowie i część polityków. Cesarz wierzył, że po abdykacji otrzyma we władanie Rzym. Jednak rozdający karty car Aleksander I nie chciał słyszeć o jakichkolwiek żądaniach. Ustępującego Napoleona uwiecznił w latach 1834–1842 Antoine Alphonse Montfort (czyt. ontłan alfons mąfor). W centrum obrazu *Pożegnanie Napoleona w Fontainebleau* (czyt. fontenblo) widać dumnie kroczącego Napoleona 1 wyciągającego dłoń do zrozpaczonego gwardzisty 2, za którym stoją w szeregu żołnierze patrzący ze smutkiem w ziemię 3. Przy Bonapartem zostali ukazani przedstawiciele państw zwycięskiej koalicji 4. Część z nich na wieść o abdykacji cesarza z radości rzuca kapelusze w górę. Muzeum Historii Francji w Wersalu.

M8 **Odezwa Napoleona do Francuzów, 1 marca 1815 r.**

Francuzi! Na wygnaniu doszły do mnie wasze skargi i wasze życzenia. Przyzywacie na powrót przez was obrany rząd, jedynie legalny [...]. Wśród niebezpieczeństw rozlicznych przebyłem morze. Obecnie wracam do was, aby moje prawa, które również są waszymi, uchwycić znów w swe ręce [...]. Nie ma żadnego narodu [...], który nie miałby prawa uchylania się od hańby [...] słuchania władcy, którego narzucił wam chwilowo zwycięski nieprzyjaciel [...]. Toteż będę się zawsze chlubić, że jedynie wam i moim dzielnym żołnierzom zawdzięczam całą moją potęgę.

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 43.

M9 Porażka pod Waterloo była ostatnim aktem stu dni Napoleona. Spowodowała upadek cesarza, a także zaważyła na postanowieniach trwającego w Wiedniu kongresu, który określił nowy ład w Europie. Przyniosła również chwałę głównodowodzącemu wojskami koalicji antynapoleońskiej lordowi Wellingtonowi. William (czyt. łyliam) Sadler, *Bitwa pod Waterloo*, 1815 r., Muzeum Wellingtona w Waterloo.

czas określany jako **sto dni Napoleona**, w którym Bonaparte nie tylko odzyskał władzę, lecz także po raz kolejny zjednoczył przeciw sobie większość Europy.

Początkowo się wydawało, że podjął dobrą decyzję, gdyż w prawie całej Francji witano go entuzjastycznie. Szybko i niemal bez walki zajmował kolejne miasta, mimo że wielu jego dawnych generałów nie przyłączyło się do niego w oczekiwaniu na dalszy rozwój sytuacji. Podobnie zresztą postąpiła część polityków – świadomych, jak bardzo wieloletnie wojny wyczerpały kraj gospodarczo i społecznie. Gdy 20 marca Napoleon dotarł do Paryża, przerażony Ludwik XVIII opuścił miasto. Władzę przejął Bonaparte.

Były cesarz Francuzów wierzył, że równie szybko pokona armie państw sprzymierzonych, nim zjednoczą one siły. Mylił się jednak. Na wieść o jego ucieczce z Elby koalicja podjęła błyskawiczne działania. Stacjonujące w Niderlandach Południowych (dzisiejsza Belgia) ok. 100-tysięczne wojska brytyjskie dowodzone przez lorda Wellingtona wkrótce się połączyły z ponad 150-tysięczną armią pruską. W odwodzie czekały jeszcze oddziały austriackie i rosyjskie (w sumie ponad 600 tys. żołnierzy), które jednak potrzebowały czasu, aby dołączyć do armii Wellingtona. Napoleon, zdając sobie sprawę, że może zebrać co najwyżej 300-tysięczną armię, zdecydował się uprzedzić atak i zadać cios przed ewentualnym połączeniem sił nieprzyjaciela.

Do bitwy doszło 18 czerwca **1815 r. pod Waterloo** koło Brukseli. Naprzeciw 72 tys. Francuzów stanęło 67 tys. Brytyjczyków i wspomagających ich Holendrów. Walka trwała cały dzień. Początkowo się wydawało, że Napoleon odniesie kolejne zwycięstwo, jednak tym razem trafił na godnego siebie przeciwnika. Dowodzący siłami koalicji lord Wellington skutecznie wykorzystywał każdy błąd Bonapartego. Wieczorem w szeregach francu-

LEGENDA

- [1808] nabytki terytorialne Francji po 1807 r.
- państwa zależne od Francji
- wyprawa wojsk napoleońskich na Rosję w 1812 r.
- odwrót wojsk napoleońskich spod Moskwy w 1812 r.
- trasa Napoleona do Paryża w 1815 r.
- ROSJA najważniejsi członkowie szóstej koalicji antyfrancuskiej
- DANIA państwa w sojuszu z Francją w 1812 r.
- blokada gospodarcza Wielkiej Brytanii od 1806 r.
- miejsce obrad kongresu wiedeńskiego w latach 1814–1815
- 1812 miejsce i rok bitwy

M10 Europa w latach 1810–1815

skich rozniosła się pogłoska, że gwardia przyboczna Napoleona ustępuje, co wywołało panikę i ucieczkę korpusów piechoty, a następnie jazdy. Gdy Wellington zorientował się w sytuacji, wydał rozkaz generalnego szturmu na cofających się Francuzów i osobiście poprowadził atak, który przesądził o zwycięstwie wojsk sprzymierzonych.

Bitwa pod Waterloo stała się ważnym punktem odniesienia w świadomości narodowej Brytyjczyków, Wellington został bohaterem w swoim kraju, a Francja utraciła status supermocarstwa, którego już nigdy nie odzyskała.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Napoleon uzasadniał swój powrót z Elby. **M8**
2. Omów znaczenie bitwy pod Waterloo w dziejach. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wskaż na mapie najważniejsze bitwy stoczone w czasie stu dni Napoleona. **M10**

M11 Postać Napoleona Bonaparte wywołuje dyskusje nie tylko wśród historyków. Mały Kapral na stałe zagościł również w popkulturze. Jest bohaterem wielu powieści, komiksów, spektakli teatralnych czy filmów. W niektórych dziełach przedstawia się go jako reformatora, kontynuatora rewolucji francuskiej i ideałów oświecenia. Tego typu obraz pojawił się m.in. w polskiej kulturze, w której Napoleon był postrzegany przez pryzmat szans na odzyskanie utraconej ojczyzny. W innych utworach jest rozpowszechniana czarna legenda cesarza, np. książki i filmy o przygodach brytyjskiego żołnierza Richarda Sharpe'a (czyt. riczarda szarpa) ukazują Napoleona w negatywnym świetle. Ich główny bohater, prosty żołnierz awansowany przez lorda Wellingtona, stawia czoło zaborczej polityce Napoleona. Na zdjęciu wcielający się w postać Sharpe'a brytyjski aktor Sean Bean (czyt. szon bin).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób przedstawia się w popkulturze postać Napoleona, a następnie oceń, czy obraz ten jest zgodny z przekazami historycznymi. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów symbolikę grafiki. **M12**

22 czerwca 1815 r. Napoleon podpisał ponowną abdykację. Próbował przekazać władzę synowi – Napoleonowi II, jednak bez powodzenia. Oddał się w ręce Brytyjczyków, mając nadzieję, że pozwolą mu wyjechać do Stanów Zjednoczonych. Został jednak zesłany na Wyspę Świętej Heleny położoną na południowym Atlantyku, gdzie spędził w odosobnieniu prawie sześć lat. Zmarł w 1821 r. W 1840 r. jego szczątki sprowadzono do Francji i pochowano w Kościele Inwalidów w Paryżu.

Skutki ekspansji Napoleona

Ekspansja napoleońska w Europie przyniosła zarówno negatywne, jak i pozytywne skutki. Do tych pierwszych zaliczyć trzeba cierpienia ludności cywilnej i straty ludnościowe. W efekcie działań wojennych zginęło lub zmarło prawie 2 mln Francuzów i 2–3 mln (dane nie są jednoznaczne) mieszkańców innych państw, w tym żołnierzy. W trakcie walk zniszczono wiele miast i wsi, znaczne też były straty ekonomiczne.

Do skutków pozytywnych należy upowszechnienie idei wolności politycznych i praw obywatelskich. Wzrosła aktywność społeczna, rozpoczął się proces uwłaszczania chłopów, zostały osłabione system feudalny i społeczeństwo stanowe. Wzrosło znaczenie państwa jako instytucji i unowocześniono aparat administracyjny.

W zależności od oceny roli religii i rewolucji francuskiej za skutki negatywne lub pozytywne uznaje się rozpowszechnienie procesu laicyzacji rozpoczętego przez rewolucję i wiążące się z tym pomniejszenie znaczenia Kościoła.

M12 Historię Bonapartego i jego epoki obrazuje niemiecka ilustracja satyryczna *Stopnie do wielkości i upadku Napoleona*. Co prawda powstała ona w 1814 r., a więc przed ostatecznym końcem kariery cesarza, jednak można na niej prześledzić najważniejsze etapy życia Małego Kaprala. Na wznoszących się stopniach widzimy kolejno chłopca z Korsyki 1, ucznia szkoły wojskowej 2, młodzieńca rozpoczynającego karierę w Paryżu 3, generała 4 i pierwszego konsula 5. Na szczycie stoi Napoleon ukazany jako cesarz 6. Jego powolną degradację rozpoczynają wyprawy do Hiszpanii 7 i Rosji 8, a kończą – kampania w Niemczech w 1813 r. i zesłanie na Elbę 9. Grafika pochodzi z Biblioteki Bodlejańskiej w Oksfordzie w Wielkiej Brytanii.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień główne przyczyny porażki Napoleona w Rosji.

2. Opisz sto dni Napoleona.

3. Oceń epokę napoleońską.

Upadek Napoleona

Podsumowanie 43

Wyprawa Napoleona na Moskwę

Rywalizacja francusko-rosyjska o prymat w Europie.
1812 – sformowanie przez Napoleona Wielkiej Armii i atak na Rosję.
IX 1812 – bitwa pod Borodino.
Wkroczenie Napoleona do Moskwy.
Odwrót wojsk napoleońskich z powodu problemów z zaopatrzeniem i zbliżającej się zimy.
Zdziesiątkowanie Wielkiej Armii wskutek mrozu, głodu i chorób.

Wojna z wielką koalicją

Zawarcie sojuszu prusko-rosyjskiego przeciwko Francji.
Utworzenie szóstej koalicji antyfrancuskiej (wielkiej koalicji) przez Rosję, Prusy, Austrię, Szwecję, Wielką Brytanię, Hiszpanię i Portugalię.
X 1813 – bitwa narodów pod Lipskiem i odwrót Napoleona.
1814 – abdykacja cesarza Francuzów i zesłanie go na Elbę.
Ogłoszenie Ludwika XVIII „królem Francuzów".

Sto dni Napoleona

Ogłoszenie Karty konstytucyjnej przez Ludwika XVIII.
Wzrost napięć społecznych spowodowanych konfliktami między starą arystokracją a elitami ponapoleońskimi.
Ucieczka z Elby i sto dni Napoleona.
Przejmowanie kolejnych miast francuskich przez Bonapartego.
1815 – wojna z wielką koalicją i klęska Napoleona pod Waterloo.
Druga abdykacja Bonapartego i zesłanie go na Wyspę Świętej Heleny.

Skutki epoki napoleońskiej

Duże straty ludnościowe – 2 mln Francuzów i 2–3 mln mieszkańców innych państw.
Zniszczenie wielu miast i wsi.
Rozpowszechnienie idei wolności i praw obywatelskich.
Osłabienie systemu feudalnego.
Wzrost znaczenia państwa jako instytucji.
Rozpowszechnienie procesu laicyzacji rozpoczętego przez rewolucję francuską i wiążące się z tym pomniejszenie znaczenia Kościoła.

Polecane publikacje

P. Dróżdż, *Borodino*, Warszawa: Bellona, 2004.

T. Lentz, *Napoleon odkłamany*, tłum. A. Bakenda-Stokowska, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki, 2009.

D. de Villepin, *100 dni*, tłum. J. Ekiert-Zastawny, Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Finna, 2004.

VI

Sprawdź się!

Epoka napoleońska

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Waterloo
- pokój w Tylży
- koronacja cesarska Napoleona
- zamach 18 brumaire'a
- powstanie Legionów Polskich we Włoszech
- wyprawa Napoleona na Rosję

2. Opisz reformy wewnętrzne wprowadzone przez Napoleona.

3. Scharakteryzuj sytuację społeczno-gospodarczą Księstwa Warszawskiego.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- Kodeks Napoleona
- dyrektoriat
- Legia Naddunajska
- sto dni Napoleona
- system napoleoński
- konstytucja Księstwa Warszawskiego

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Do klęski napoleońskiej wyprawy na Rosję istotnie przyczyniły się trudne warunki klimatyczne i problemy z zaopatrzeniem.
- Napoleona po warunkowej abdykacji w 1814 r. zesłano na Wyspę Świętej Heleny.
- Konstytucja Księstwa Warszawskiego pod względem ustrojowym była wzorowana na francuskiej.
- Po rozwiązaniu Legionów Polskich we Włoszech żołnierzy skierowano na wyspę Santo Domingo.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Józef Poniatowski • Fryderyk August I • Arthur Wellesley • Jan Henryk Dąbrowski • Karol Kniaziewicz

- Polski generał, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej. Zaangażowany w projekt utworzenia Legionów Polskich we Włoszech. W 1797 r. stanął na ich czele.
- Król Saksonii, elektor saski. Stronnik Napoleona Bonaparte na terenie Rzeszy. W 1807 r. został władcą Księstwa Warszawskiego. Funkcję tę piastował do 1815 r.
- Polski generał, uczestnik wojny w 1792 r. i insurekcji kościuszkowskiej. Stał na czele jednej z legii Legionów Polskich we Włoszech. Inicjator i dowódca Legii Naddunajskiej.
- Brytyjski lord, jeden z głównych przeciwników Napoleona na polu bitwy. Walczył przeciwko niemu w Portugalii i Hiszpanii. W 1815 r. dowodził wojskami koalicji antyfrancuskiej pod Waterloo.
- Polski szlachcic, bratanek ostatniego króla Polski. Brał udział w wojnie 1792 r. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego został naczelnym dowódcą wojsk tego państwa. Poległ w bitwie pod Lipskiem.

7. Rozpoznaj wydarzenie przedstawione na ilustracji. Podaj, jakie miało ono konsekwencje dla ziem polskich.

8. Napisz pracę argumentacyjną.

Sprawa polska odgrywała ważną rolę w polityce Napoleona. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny oraz militarny.

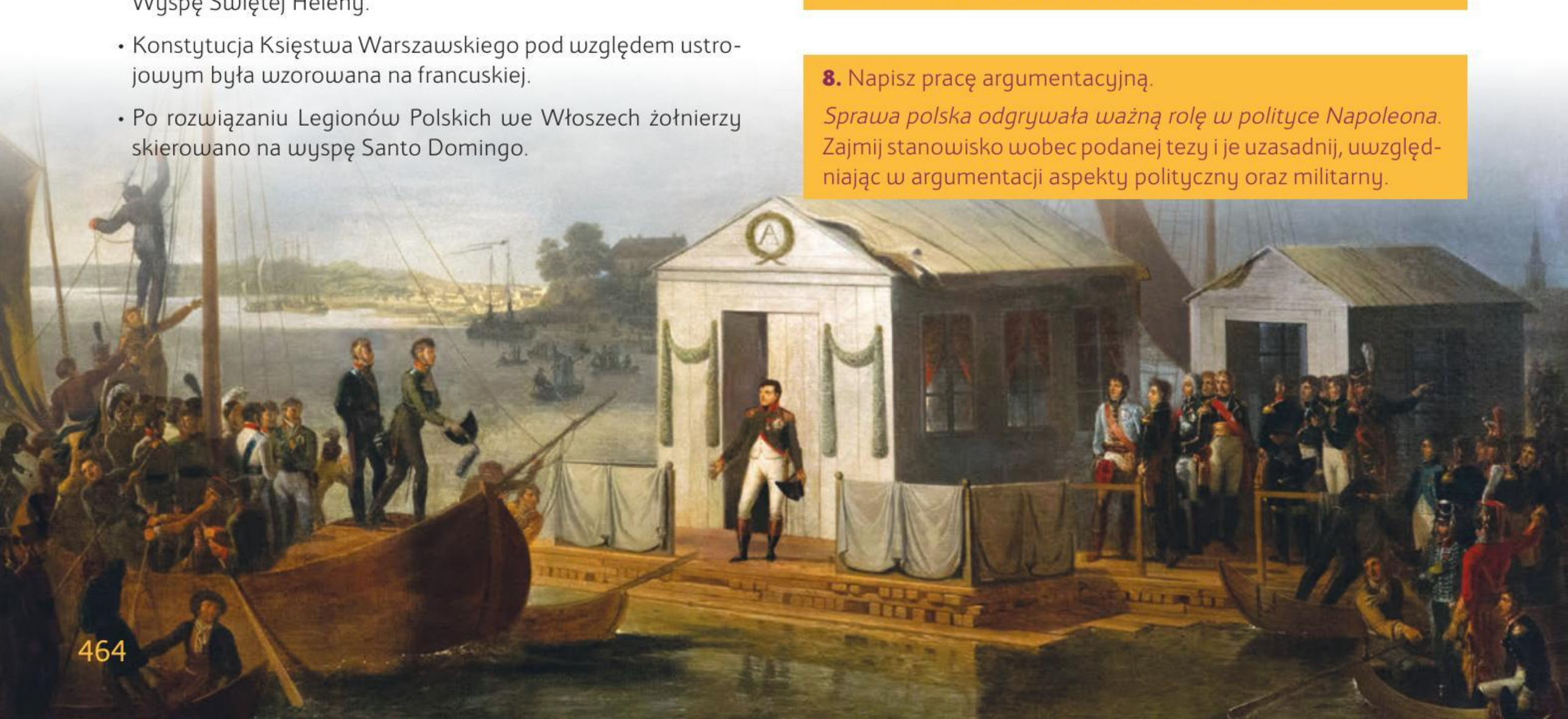

KALENDARIUM

2 tys. p.n.e. – przybycie Olmeków nad Zatokę Meksykańską

IV–IX w. – okres świetności kultury Majów

koniec XIII – początek XVI w. – renesans we Włoszech

1380 – bitwa na Kulikowym Polu

1385 – umowa w Krewie

1386 – początek unii Polski z Litwą

1397–1523 – unia kalmarska

XV w. – największy rozkwit cywilizacji Azteków

XV–XVI w. – renesans w krajach europejskich (poza Włochami)

poł. XV w. – początki humanizmu na ziemiach polskich

1468 – pierwszy sejm walny w Piotrkowie

1474 – pierwszy druk w Polsce

1488 – dopłynięcie Bartolomeu Diaza do Przylądka Dobrej Nadziei

1492 – wyprawa Krzysztofa Kolumba i odkrycie Ameryki

1494–1559 – wojny włoskie między Walezjuszami a Habsburgami

1494 – traktat w Tordesillas

1496 – statuty piotrkowskie

1497 – odkrycie Nowej Fundlandii przez Johna Cabota

1498 – dopłynięcie Vasco da Gamy do Indii

XV–XVI w. – szczyt potęgi imperium Inków

XVI w. – ukształtowanie się gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

1500 – odkrycie Brazylii przez Pedro Álvaresa Cabrala

1501 – unia w Mielniku

1505 – konstytucja *Nihil novi*

1506 – Zygmunt Stary królem Polski

1507 – nazwa *Ameryka* na mapie Waldseemüllera

1509 – wydanie *Pochwały głupoty* Erazma z Rotterdamu

1514 – bitwa pod Orszą

1515 – traktat wiedeński

– bitwa pod Marignano

1516 – wydanie *Utopii* Tomasza Morusa

1517 – wystąpienie Marcina Lutra, początek reformacji

1519–1522 – wyprawa Ferdynanda Magellana dookoła świata

1519 – podbój państwa Azteków przez Hernána Cortésa

1519–1521 – ostatnia wojna Polski z zakonem krzyżackim

1520 – statut toruński

1521 – edykt w Wormacji

1524–1526 – wojna chłopska w Rzeszy

1525 – bitwa pod Pawią

– sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego i hołd pruski

1526 – bitwa pod Mohaczem

– przyłączenie Mazowsza do Korony

1529 – sejm Rzeszy w Spirze i protest zwolenników reformacji

1531 – powstanie pierwszej nowożytnej giełdy w Antwerpii

1532 – podbój państwa Inków przez Francisca Pizarra

– wydanie *Księcia* Niccola Machiavellego

ok. 1534 – powstanie zakonu jezuitów

1534 – dotarcie Jacques'a Cartiera do Ameryki Północnej

– Akt supremacji, początek Kościoła Anglikańskiego

1537 – wojna kokosza przeciwko Zygmuntowi Staremu

1542 – reforma inkwizycji i powołanie Świętego Oficjum

1543 – publikacja *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika

1545–1563 – sobór trydencki

1546–1547 – I wojna szmalkaldzka między katolikami a protestantami w Rzeszy

1547 – Iwan IV Groźny pierwszym carem Wszechrusi

1548 – objęcie władzy w Rzeczpospolitej przez Zygmunta Augusta

poł. XVI – poł. XVII w. – pomyślna koniunktura zbożowa w Rzeczpospolitej

1551 – pierwsze wydanie *O poprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego

1552 – II wojna szmalkaldzka między katolikami a protestantami w Rzeszy

1555 – pokój w Augsburgu i koniec wojen religijnych w Rzeszy

– założenie angielskiej Kompanii Moskiewskiej

1556 – abdykacja cesarza Karola V, podział monarchii Habsburgów między dwie linie: austriacką i hiszpańską

1558 – Elżbieta I na tronie angielskim, początek epoki elżbietańskiej

1559 – wydanie pierwszego *Indeksu ksiąg zakazanych*

– pokój w Cateau-Cambrésis

1561 – sekularyzacja zakonu inflanckiego i podporządkowanie Inflant Rzeczpospolitej

1562 – rozłam w Kościele Kalwińskim i wyodrębnienie się braci polskich

1562–1563 – pierwszy sejm egzekucyjny

1563–1570 – pierwsza wojna północna (pierwsza wojna o dominację nad Bałtykiem)

1566 – początek rozruchów antyhiszpańskich w Niderlandach

1568 – powstanie Komisji Morskiej

1568–1584 – budowa pierwszego barokowego Kościoła Il Gesù w Rzymie

1569 – unia lubelska

1570 – statuty Karnkowskiego

– zgoda sandomierska

1571 – bitwa pod Lepanto

1572 – noc św. Bartłomieja (rzeź hugenotów w Paryżu)

1573 – konfederacja warszawska

– pierwsza wolna elekcja w Rzeczpospolitej

1574 – Henryk Walezy królem Polski

1575 – wybór Anny Jagiellonki na króla Polski

1576 – koronacja Anny Jagiellonki i Stefana Batorego na królów Polski

– pacyfikacja gandawska

– powstanie londyńskiego The Theatre

1576–1577 – konflikt Batorego z Gdańskiem

1577–1582 – wojna Rzeczpospolitej z Moskwą

1577 – wprowadzenie w Rzeczpospolitej postanowień soboru trydenckiego

1578 – Trybunał Koronny

1579 – powstanie Uniwersytetu Wileńskiego

1581 – utworzenie w Niderlandach niepodległej Republiki Zjednoczonych Prowincji

1582 – rozejm w Jamie Zapolskim

1584–1593 – budowa barokowego kościoła w Nieświeżu

1587 – podwójna elekcja, Zygmunt III Waza królem Polski

1588 – bitwa pod Byczyną

– porażka hiszpańskiej Wielkiej Armady w wojnie z Anglią

1594 – powstanie Akademii Zamojskiej

1596 – unia brzeska i powstanie Kościoła Greckokatolickiego

1598–1613 – wielka smuta w Rosji

1598 – wydanie edyktu nantejskiego we Francji

koniec XVI – poł. XVIII w. – barok w Europie

1599 – powstanie Globe Theatre w Anglii

1600 – utworzenie angielskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej

1600–1635 – wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją

1602 – powstanie holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej

1603 – śmierć Elżbiety I, początek rządów Stuartów w Anglii

1604–1606 – pierwsza dymitriada (wyprawa na Rosję)

1605 – bitwa pod Kircholmem

1606 – dopłynięcie Willema Jansza do Australii

1606–1607 – rokosz Zebrzydowskiego

1607 – bitwa pod Guzowem

1607–1608 – druga dymitriada (wyprawa na Rosję)

1608 – powstanie Unii Ewangelickiej

1609 – utworzenie Ligi Katolickiej

1609–1618 – wojna Rzeczpospolitej z Rosją o tron carów

1610 – bitwa pod Kłuszynem

1618 – defenestracja praska

1618–1648 – wojna trzydziestoletnia

1618 – rozejm w Dywilinie

1620–1621 – wojna Rzeczpospolitej z Turcją

1620 – bitwa pod Cecorą

– bitwa pod Białą Górą

1621 – obrona Chocimia

1624 – kardynał Richelieu pierwszym ministrem Ludwika XIII

1627 – bitwa morska pod Oliwą

1629 – rozejmu w Starym Targu (Altmarku)

1632 – bitwa pod Lützen

1636 – uzyskanie przez Annę Marię van Schurman prawa do słuchania wykładów uniwersyteckich

1638 – likwidacja Akademii Rakowskiej

1642 – odkrycie Tasmanii i Nowej Zelandii przez Abela Janszoona Tasmana

1642–1649 – wojna domowa w Anglii

1643 – kardynał Mazarin pierwszym ministrem Ludwika XIV

1644 – budowa barokowej Kolumny Zygmunta w Warszawie

1648–1657 – powstanie Chmielnickiego na Ukrainie

1648 – bitwy pod Żółtymi Wodami, Korsuniem i Piławcami

1648 – pokój westfalski

– Jan Kazimierz Waza królem Polski

1649 – ścięcie Karola I Stuarta i początek republiki w Anglii

– oblężenie Zbaraża i ugoda zborowska

1651 – bitwa pod Beresteczkiem

1652 – bitwa pod Batohem

– pierwsze *liberum veto*

1653 – Oliver Cromwell lordem protektorem Anglii

1654 – ugoda w Perejasławiu między Rosją a Kozakami

1654–1667 – wojna Rzeczpospolitej z Rosją

1655–1660 – potop szwedzki

1655 – oblężenie Jasnej Góry

1656 – śluby lwowskie Jana Kazimierza

1657 – traktat welawsko-bydgoski

1658 – ugoda w Hadziaczu

1659 – restauracja Stuartów w Anglii

1660 – pokój w Oliwie

– bitwa pod Cudnowem

1661 – początek samodzielnych rządów Ludwika XIV we Francji

1662 – założenie w Londynie Towarzystwa Królewskiego

1665–1666 – rokosz Lubomirskiego przeciwko Janowi Kazimierzowi i wojna domowa

1666 – bitwa pod Mątwami

– powstanie Królewskiej Akademii Nauk w Paryżu

1667 – rozejm w Andruszowie

1668 – początek budowy barokowego kompleksu pałacowego w Wersalu

– abdykacja Jana Kazimierza Wazy

1669 – Michał Korybut Wiśniowiecki królem Polski

1672–1699 – wojny Rzeczpospolitej z Turcją

1672 – traktat w Buczaczu

1673 – bitwa pod Chocimiem

1674 – Jan Sobieski wybrany na króla Polski

1676 – rozejm w Żurawnie – odzyskanie prawobrzeżnej Ukrainy przez Rzeczpospolitą

1677–1696 – przebudowa w stylu barokowym pałacu w Wilanowie

1683 – odsiecz wiedeńska Jana III Sobieskiego

1684 – utworzenie Ligi Świętej

1685 – odwołanie edyktu nantejskiego we Francji

1686 – traktat (pokój) Grzymułtowskiego

1688 – chwalebna rewolucja w Anglii

1689 – przyjęcie przez króla angielskiego Deklaracji praw, Anglia monarchią parlamentarną

1697 – podwójna elekcja, August II Mocny królem Polski

1699 – pokój w Karłowicach

1700–1721 – wielka wojna północna

1701 – powstanie Królestwa Prus

1701–1714 – wojna o sukcesję hiszpańską

1702 – bitwa pod Kliszowem

1704 – wybór Stanisława Leszczyńskiego na króla

1709 – bitwa pod Połtawą

– powrót Augusta II na tron polski

1712 – wynalezienie atmosferycznego silnika parowego przez Thomasa Newcomena

1713 – sankcja pragmatyczna cesarza Karola VI

1717 – sejm niemy w Rzeczpospolitej

– wprowadzenie w Prusach powszechnego obowiązku szkolnego

1720–1732 – porozumienia sąsiadów przeciw Rzeczpospolitej

1721 – pokój w Nystad

– przyjęcie tytułu imperatora przez cara rosyjskiego Piotra I

1733 – podwójna elekcja, August III królem Polski

1740 – założenie w Warszawie Collegium Novum (Collegium Nobilium)

– zniesienie tortur w Prusach

1740–1742 – pierwsza wojna śląska

1744–1745 – druga wojna śląska

1747 – założenie Biblioteki Załuskich

poł. XVIII w. – początek rewolucji przemysłowej w Anglii

druga poł. XVIII w. – lata 30. XIX w. – klasycyzm w sztuce

1756–1763 – wojna siedmioletnia

1759 – bitwa pod Kunersdorfem (Kunowicami)

1762 – wydanie *Umowy społecznej* Jeana-Jacques'a Rousseau

1763 – pokój w Paryżu

1764 – reformy Familii na sejmie konwokacyjnym

– elekcja Stanisława Augusta

1765 – powstanie Szkoły Rycerskiej

– otwarcie Teatru Narodowego

1767 – zawiązanie konfederacji słuckiej, toruńskiej i radomskiej

1768 – uchwalenie praw kardynalnych

– zawiązanie konfederacji barskiej

1768–1772 – wojna domowa w Rzeczpospolitej

1768–1779 – trzy wyprawy odkrywcze Jamesa Cooka

1769 – opatentowanie maszyny parowej przez Jamesa Watta

1770 – pierwsze obiady czwartkowe

1772 – I rozbiór Rzeczpospolitej

1773–1775 – sejm rozbiorowy

1773 – kasata (rozwiązanie) zakonu jezuitów

– powstanie Komisji Edukacji Narodowej

– „bostońska herbatka" w brytyjskiej kolonii w Ameryce Północnej

1775 – założenie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

1775–1783 – wojna o niepodległość kolonii brytyjskich w Ameryce

1776 – przyjęcie Deklaracji niepodległości przez 13 kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej, powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

1777 – bitwa pod Saratogą (udział Tadeusza Kościuszki)

1779 – bitwa pod Savannah (udział Kazimierza Pułaskiego)

1781 – patent tolerancyjny cesarza Józefa II

1781–1785 – znoszenie poddaństwa chłopów w monarchii Habsburgów

1783 – pokój paryski

– pierwszy lot balonem braci Montgolfier

– wprowadzenie w Austrii prawa uznającego małżeństwo za akt prawa cywilnego

1784 – publikacja rozprawy Immanuela Kanta *Co to jest oświecenie*

1787 – uchwalenie Konstytucji Stanów Zjednoczonych

1788–1793 – przebudowa w stylu klasycystycznym Pałacu na Wyspie w Łazienkach Królewskich

1788–1792 – obrady Sejmu Czteroletniego (Wielkiego)

1788 – uchwała o powiększeniu stanu armii

1789 – zdobycie Bastylii przez lud Paryża i początek rewolucji

1789–1799 – rewolucja francuska

1789 – uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela

– czarna procesja w Warszawie

1791 – Ustawa o reformie sejmików

– Ustawa o miastach królewskich

– uchwalenie Konstytucji 3 maja

– uchwalenie pierwszej konstytucji francuskiej, Francja monarchią konstytucyjną

1792 – ogłoszenie konfederacji targowickiej

– wojna w obronie Konstytucji 3 maja

– ogłoszenie republiki we Francji

1793 – ścięcie króla Francji Ludwika XVI

– II rozbiór Rzeczpospolitej

– antyjakobińskie powstanie w Wandei

1793–1794 – dyktatura jakobinów we Francji

1793 – ostatni sejm I Rzeczpospolitej

1794 – insurekcja kościuszkowska

– wydanie Uniwersału połanieckiego

– przewrót termidoriański we Francji i odsunięcie od władzy jakobinów

1795 – III rozbiór Rzeczpospolitej

1795–1799 – rządy dyrektoriatu we Francji

1795 – abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego

1796–1797 – kampania włoska Napoleona Bonaparte

1797 – powstanie Legionów Polskich we Włoszech

– stworzenie tekstu *Pieśni Legionów Polskich* przez Józefa Wybickiego

1798 – wyprawa Napoleona do Egiptu

– bitwa pod piramidami

– bitwa Legionów Polskich we Włoszech pod Civita Castellana

1799 – bitwy Legionów Polskich we Włoszech: pod Weroną, Magnano, nad rzeką Trebbią i pod Novi

– utworzenie Legii Naddunajskiej

– zamach 18 brumaire'a, Napoleon pierwszym konsulem i koniec rewolucji francuskiej

1800 – bitwa pod Marengo

– bitwa pod Hohenlinden

1802 – wysłanie żołnierzy Legionów Polskich na Santo Domingo

1804 – Kodeks Napoleona

– Napoleon cesarzem Francuzów

1805 – bitwy pod Trafalgarem i Austerlitz

1806 – powstanie Związku Reńskiego

– bitwy pod Jeną i Auerstedt

– ogłoszenie blokady kontynentalnej przez Francję

1807 – bitwa pod Frydlandem

– pokój w Tylży

– utworzenie Księstwa Warszawskiego

– nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu

1808 – szarża polskich kawalerzystów w wąwozie Somosierra

1809 – wojna Księstwa Warszawskiego z Austrią, bitwa pod Raszynem

– bitwa pod Wagram

– pokój w Schönbrunn

1812 – wyprawa Napoleona na Rosję

– bitwa pod Borodino

– bitwa nad Berezyną

1813 – bitwa narodów pod Lipskiem

1814 – abdykacja Napoleona, zesłanie na Elbę

1814–1815 – obrady kongresu wiedeńskiego

1815 – sto dni Napoleona

– bitwa pod Waterloo

– likwidacja Księstwa Warszawskiego

Indeks najważniejszych pojęć i postaci

A

absolutyzm 42, 182–191, 194, 199–201, 210, 213, 216, 218, 338, 340
  oświecony 314, 320, 323, 325
Akademia
  Krakowska (uniwersytet w Krakowie) 120, 123, 127–129, 133, 152, 257, 384, 389, 412, 417
  Lubrańskiego w Poznaniu 128
  Mohylańska 146, 147, 149
  Rakowska 127, 128, 130, 135, 138
  Rysiów 287
  Szlacheckiego Korpusu Kadetów → Szkoła Rycerska
  Wileńska (uniwersytet w Wilnie) 127, 128, 147, 149, 157, 161, 218, 384, 389, 417
  Zamojska 126–128, 147, 149, 417
akt konfederacji warszawskiej → konfederacja warszawska
Akt nawigacyjny 198, 201, 326
Akt supremacji 50, 59, 61
Albrecht Hohenzollern 100, **103**–108
Aleksander I 430, 441, 444, 445, 450–452, 455, 459
Aleksander Jagiellończyk 100, **112**, 115, 122, 140, 141, 143
anarchia 156, 161, 371, 373, 375, 413, 419, 421
anarchizacja życia politycznego 251, 255, 364, 369, 414
anglikanizm 51, 193
Anna Jagiellonka 94, 122, 148, 150, **151**, 153, 156, 157, 161, 214
arianie (bracia polscy) → unitarianie
Ariosto Ludovico 43, 49
Armia Nowego Wzoru **196**–198, 201
Arouet François-Marie → Wolter
artykuły henrykowskie 152, 153, 161
astrolabium 18, 27
ateizm 42, 280, 289, 291, 345
Augsburskie wyznanie wiary 52, 61
August II Mocny, elektor saski, król Polski (Fryderyk August I, elektor saski) 155, 263–265, 302–304, 319, 358–363, **359**, 366, 369, 372, 373
August III (Fryderyk August II) 155, 310, 358, **363**–367, 369, 370, 375, 445
Aztekowie 8–15, 25, 26, 28–30, 37

B

Bach Jan Sebastian 208, 213
Bacon Francis 41, 210, 213
barok 68, 122, 202–213, **203**, 289, 387
Bartos (Bartosz) Wojciech **405**
Beccaria Cesare 284
Beethoven Ludwig van 354, 355
Bellotto Bernardo → Canaletto
Bernini Giovanni Lorenzo 204, 213
Berrecci Bartolomeo 121, 124, 125, 129
biblioteka narodowa 384
Biblioteka Załuskich 380, 384, 389
Bielski Marcin 102, 123, 129, 147, 154, 211
Biernat z Lublina 65, 122, 129, 164
bitwa
  koło Borysowa → nad rzeką Berezyną
  na Kulikowym Polu 90, 93, 97
  nad rzeką Berezyną (koło Borysowa) 450, 451, 457
  nad rzeką Trebbią 439, 440
  narodów (bitwa pod Lipskiem) 426, 445, 451, 453, 454, 457, 461, 463
  o Warszawę 226
  pod Auerstedt 424, 431, 433, 435
  pod Austerlitz (bitwa trzech cesarzy) 424, 430, 433, 435
  pod Batohem 239
  pod Beresteczkiem 239
  pod Białą Górą 174, 176, 178, 181
  pod Borodino 450, 454, 461, 463
  pod Byczyną 214, 215
  pod Cecorą 222, 228–231
  pod Civita Castellana 439, 440
  pod Chocimiem (1621) 230, 231
  pod Chocimiem (1673) 256–258, 261, 265
  pod Cudnowem 242, 243
  pod Dubienką 398, 401
  pod Frydlandem 431, 433, 444, 448
  pod Guzowem 214, 219, 221
  pod Hohenlinden 430, 433, 441
  pod Jeną 424, 431, 433, 435
  pod Kircholmem 222, 223, 227, 231
  pod Kliszowem 303, 359
  pod Kłuszynem 229, 234, 243
  pod Korsuniem 237
  pod Kunersdorfem (Kunowicami) 310, 312, 313
  pod Lepanto 70, 78, 79
  pod Lipskiem → bitwa narodów
  pod Lutter am Barenberge 176, 178, 181
  pod Lützen 174, 176–178, 181
  pod Maciejowicami 402, 408, 409, 411
  pod Magnano 439, 440
  pod Marengo 430, 440
  pod Mątwami 244, 254, 255
  pod Mohaczem 70, 78, 79, 90, 94, 97, 103, 109

pod Naseby 196, 197, 201
pod Novi 439, 440
pod Obertynem 102, 109
pod Oliwą 224, 227, 231
pod Orszą 100–102, 109
pod Parkanami 259, 261, 265
pod Pawią 70, 73, 74, 79
pod Piławcami 237
pod piramidami 425, 435, 452
pod Podhajcami 261, 264
pod Połtawą 302, 304, 306, 307, 312, 313, 360
pod Racławicami 402, 405, 406, 409, 411
pod Radoszycami 402, 408, 409, 411
pod Raszynem 444, 448, 449, 453
pod Rocroi 177, 178, 181
pod Saratogą 326, 330, 332, 334, 335
pod Savannah 331, 332, 334, 335
pod Smoleńskiem 450, 454, 455, 461
pod Somosierrą → szarża w wąwozie Somosierra
pod Szczekocinami 405, 408, 409, 411
pod Trafalgarem 424, 430, 433, 435
pod Trenton 330, 332, 335
pod Valmy 342, 343
pod Wagram 433, 449
pod Waterloo 454, 458, 460, 461, 463
pod Weroną 439, 440
pod Wiedniem (wiktoria wiedeńska) 256–261, 263, 265
pod Wschową 304, 312
pod Zieleńcami 398, 401, 445
pod Żółtymi Wodami 237
pod Żwańcem 239
trzech cesarzy → bitwa pod Austerlitz
blokada kontynentalna 431, 433, 435, 448, 450, 454
blokada morska 343, 425
Bobrzyński Michał 413, 421
Boccaccio Giovanni 43, 49
Bodin Jean 41, 42, 49
Bogusławski Wojciech 365, 369, 384, 385, 389
Bona Sforza 120, **121**
Bosch Hieronim 48
„bostońska herbatka" („bostońskie picie herbaty") 326, 327, 332, 335
Botticelli Sandro 39, 47, 49
Boyle Robert 211, 287
bracia czescy 133–136, 139, 175
bracia Montgolfier (Jacques i Joseph) 280, 286, 288, 291
bracia polscy (arianie) → unitarianie
Branicki Franciszek Ksawery 376, 378, **392**, 397, 401, 407
Bruegel Pieter 48, 49, 80, 387
Bruno Giordano 65
Buonaccorsi Filippo → Kallimach
Burbonowie 58, 61, 336–338, 342, 359
busola 18, 27

C

Cabot John 28, 29, 33, 37
Cabral Pedro Álvares 29, 33
Canaletto (Bellotto Bernardo) 205, 311, 372, 386, 389
Caravaggio 206, 213
Cartier Jacques 28, 29, 34, 37
Castiglione Baldassare 43, 49
Cellini Benvenuto 43, 49
Celsjusz Anders 286, 291
Cerkiew Prawosławna → Kościół Prawosławny
Cervantes Miguel de 43, 49, 207
cesarz Francuzów (Napoleon I) → Napoleon Bonaparte
Chmielnicki Bohdan **237**–239, 241, 243
Chodkiewicz Jan Karol **223**, 229–231
chwalebna rewolucja (sławetna rewolucja) 192, 200, 201
Colbert Jean Baptiste 186–188, 191, 287, 299
Collegium Nobilium (Collegium Novum) 365, 369, 380, 381
Cook James 25, 28, 35, 37
Cortés Hernán 11, 28–30, **29**, 37
Cousin Jean 48
Cranach Lucas Młodszy 54, 101, 104, 151
Cranach Lucas Starszy 48, 51, 60, 101, 103
Cromwell Oliver 192, **196**–199, 201
cud domu brandenburskiego 310, 313
cuius regio, eius religio (zasada) → „czyja władza, tego religia"
cywilizacje prekolumbijskie 8–15
czarna procesja 390, 393, 401
Czarniecki Stefan **225**, 226, 231, 241, 242, 254
Czartoryska Izabela 370
Czartoryski Adam Kazimierz 370, 381, 382, 392, 401
Czartoryski Michał Fryderyk 364, 378
czasy stanisławowskie (epoka stanisławowska) 380–390
„czyja władza, tego religia" (zasada, łac. *cuius regio, eius religio*) 55, 61, 138, 174, 178

D

Dampier William 35, 37
Dante Alighieri 43, 49
Danton Georges 341, **344**–346
Dantyszek Jan 120–122, 129
David Jacques-Louis 352, 353, 355, 429, 434
Dąbrowski Jan Henryk **437**, 439, 442, 443, 457

defenestracja praska 174, 175, 181
Defoe Daniel 290, 291
deizm 280, 291, 322
Dekert Jan **393**, 396, 401
Deklaracja niepodległości 326, 328, 329, 332, 335
Deklaracja praw 192, 200, 201
Deklaracja praw człowieka i obywatela 336, 339, 340, 347
Deklaracja praw kobiety i obywatelki 339
demokracja szlachecka 110–119, **113**, 134, 139, 150, 254, 395
Descartes René → Kartezjusz
Diaz Bartolomeu 16, 19, 20, 26, 27
Diderot Denis 281, 282, 288–291, 348
Długi Parlament 195, 201
dobra stołowe **364**
dominacja nad Bałtykiem (dominacja na Bałtyku, *dominium Maris Baltici*) 96, 97, 106, 107, 179, 223, 224, 418
dragoni 190, 262, 410
Drake Francis 20, 77
drukarnie 39, 44, 127, 135, 138
dualizm gospodarczy 36, 87–89
Dürer Albrecht 48, 49, 70, 94
dworianie **316**
dyktatura jakobinów 343, 347
Dymitr Samozwaniec 232, 233, 243
Dymitr Samozwaniec II 232–235
dymitriada 232, **233**, 243
dyrektoriat 336, 346, 347, 424, 426, 435, 437, 440, 441
dysydent 372–374, **373**, 379
dyzunici 138, 139
[dziewięćdziesiąt pięć] 95 tez 51, 52, 61
Dzikie Pola 238, 242

E

edykt
łaski 183
nantejski (wydany w Nantes) 50, 58, 61, 182, 188
wormacki 50, 52, 55, 61
egzekucja dóbr 115, 117, 119, 124
Elcaño Juan Sebastián 20, 24
elekcja
viritim → wolna elekcja
vivente rege 116, 150, 224, 252–255
El Greco 202, 213
Elżbieta I (cesarzowa Rosji) 310
Elżbieta I Tudor (królowa Anglii) 76, **77**, 79, 108, 192, 194
empiryzm 210, 213, 284
encomienda 31, **32**, 37
epoka stanisławowska → czasy stanisławowskie
Erazm z Rotterdamu 38, **40**, 41, 43, 49, 121, 123, 135, 230, 268, 277
Ernest Habsburg 151, 154, 161

F

Familia **364**, 367, 369–371, 379
fizjokratyzm 298, 301
flota kaperska 108
folwark 87, 89, 162–164, 171, 217, 219, 236, 241, 247, 415
Franciszek I Walezjusz **72**, 73, 79, 271
Franciszek II, cesarz (Franciszek I, cesarz austriacki) 425, 431, 457
Franciszek Florentczyk 120, 121, 124, 129
Franklin Benjamin 286, 289, 291, **329**–331, 334
fronda 184, **185**
książęca 182, 185, 191
parlamentarna 182, 185, 191
Fryderyk I, król Prus (Fryderyk III, elektor brandenburski) 319, 325
Fryderyk II Wielki 274, 284, 308–310, **320**, 321, 367, 376, 391, 418, 419
Fryderyk August I (król Saksonii, władca Księstwa Warszawskiego) 396, 445, 447, 453
Fryderyk August I (elektor saski) → August II Mocny (elektor saski, król Polski)
Fryderyk August II → August III
Fryderyk Habsburg (cesarz) 70, 79
Fryderyk Wilhelm (elektor brandenburski, władca Prus Książęcych) 226, 231, 259
Fryderyk Wilhelm I 319
Fryderyk Wilhelm II 391, 407
Fryderyk Wilhelm III 431
Fuggerowie 71, 85

G

Gainsborough Thomas 352, 355
Galileusz 48, 49, 211, 287
Gama Vasco da → Vasco da Gama
generalny edykt o tolerancji (patent tolerancyjny) 314, 322, 323, 325
Germain François-Thomas 354
giełda 80, 85, 89
gołota 111, 119, 220, 415
Gomółka Mikołaj 127, 129
gospodarka folwarczno-pańszczyźniana (system folwarczno-pańszczyźniany) 80, 87, 88, 118, 162–164, 171, 219, 221
gospodarstwo
chałupnicze **248**
zagrodnicze **248**
Gouges Olympe de 339
grodzenie (system, proces grodzenia) 87, 192, 197, 201, 293, 297
Grutinius Andrzej 128, 129
Gustaw I Waza (Gustav Eriksson Vasa) 90, **95**–97

Gustaw II Adolf **176**, 177, 179, 181, 223, 418
Gutenberg Johannes 39, 44, 62, 121
Gwardia Narodowa (Gwardia Ludowa) 338, 339

H

Habeas corpus act 199, 201
Habsburgowie 70–75, **72**, 78, 79, 93, 94, 97, 100–104, 109, 140, 151, 174–184, 215, 218, 221, 222, 226–228, 231, 238, 246, 254, 256, 258, 261, 308, 309, 313, 314, 318–325, 342, 358, 359, 367, 410
handel niewolnikami 27, 36, 37
handel trójkątny 36
Hawkins John 36
Haydn Joseph 354, 355
Händel Georg Friedrich 208, 213
Henryk IV Burbon (Henryk Burbon, król Nawarry) 57, 58, 182, 191
Henryk VIII Tudor **59**, 61, 135, 267
Henryk Gwizjusz 58
Henryk Walezy (Henryk III Walezjusz) 58, 150–156, **151**, 161, 251, 254
Henryk Żeglarz **19**, 26
Heweliusz Jan 211, 213
hiberna **362**
Hobbes Thomas 210, 213
Holbein Hans Młodszy 40, 48, 59
hołd pruski 100, 103–105, 109
Houdon Jean-Antoine 353, 355
Howe William 330
Hozjusz Stanisław 137, 139, 148
hugenoci 57, 58, 61, 151, 182, 183
humaniści 40, 43, 44, 48, 51, 121, 268
humanizm 39–45, 49, 120, 121, 123, 129
husaria 158, **223**, 228, 229, 234, 235, **262**

I

iluminaci 289
Indeks ksiąg zakazanych 62, 65, 69, 128, 249
independenci 193, 196, 199, 201
Indianie **8**, 23, 31, 34
inkorporacja **142**, 143, 222, 231
Inkowie 8, 9, 12–15, 26, 28, 30, 31, 37
inkwizycja 62–65, 69
insurekcja 373, **402**–411, 436, 437, 441, 443
intendenci 182, 184–186
interreks 150, 161, 359
Iwan I 90, 97
Iwan III Wielki **90**, 91, 97
Iwan IV Groźny **91**, 92, 97, 106, 151, 160, 161, 232, 233
Izabela I Kastylijska 21, 22, 28, 70
izba poselska 112–**114**, 119, 144, 146, 215, 216, 250, 370, 374, 395, 396, 400, 446

J

jakobini 337, 340–347, 406, 411, 426, 437
Jakub I Stuart, król Anglii (Jakub VI, król Szkocji) 175, 194, 201
Jakub II Stuart 199–201
Jan II Kazimierz (Jan Kazimierz Waza) 207, 222, **224**–226, 231, 238–242, 244, 245, 251–256, 260
Jan III Sobieski (Jan Sobieski) 205, 207, 230, 242, 251, 254, 256–265, **257**, 358, 415
Jan III Waza 96, 151, 161
Janicki Klemens 120, 122, 129
Jansz Willem 16, 25
Jefferson Thomas **329**, 351
jezuici (Towarzystwo Jezusowe) 43, 62, 65–69, 132, 137–139, 157, 161, 203, 204, 218, 232, 285, 322, 323, 365, 383
Józef II Habsburg 314, 322–325, **323**, 376, 391, 419
józefinizm 322, 323, 325

K

kalendarz
  astronomiczny 8, 10, 14, 15
  gregoriański 65
  juliański 10, 65, 315, 325
  rewolucyjny 345, 426
  słoneczny 12, 15
Kalinka Walerian 413, 421
Kallimach (Buonaccorsi Filippo) 120, 129, 230
Kalwin Jan 56, **57**, 61, 134
kalwinizm 51, 56–59, 61, 63, 76, 127, 134–136, 139, 193, 201, 323
kampania
  sześciodniowa 458
  włoska 434, 452
Kamsetzer Jan Chrystian 387, 389
Kant Immanuel 280, 281, 284, 291
kapitalizm 57, 88, 162, 171
Kara Mustafa **258**
karawela 18, 19, 26, 27
Karnkowski Stanisław 108, 157, 214, 215
Karol I Stuart 192, **195**, 196, 201, 342
Karol II Stuart 192, 197–199, 201, 287
Karol V Habsburg, cesarz (Karol I, król Hiszpanii) 24, 29, 47, 49, 52, 55, 59, **71**–74, 79, 94, 103
Karol VI 302, 308, 313, 322
Karol X Gustaw 225, 244, 247, 250, 251, 254
Karol XII 302, 304, 306, 307, 359
Kartezjusz (Descartes René) **209**, 213
Katarzyna II Wielka 285, 316–318, **317**, 325, 353, 367, 371, 373, 374, 376, 378, 387, 391, 397–399, 401, 407, 408, 410, 419, 420
Kepler Johannes 211, 213
Kettler Gotthard 107

Kiliński Jan 406, **407**
kipu **13**–15
klasa robotnicza 294, 296, 301
klasycyzm (neoklasycyzm) 207, **348**–355, 386, 387
klientelizm (system klientalny) **217**, 220, 221, 415
Klonowic Sebastian Fabian 123, 129
Kniaziewicz Karol **441**, 443
koalicja antyfrancuska
  pierwsza 343, 345, 424, 425, 435, 443
  druga 425, 429, 430, 435, 440, 441, 443
  trzecia 430
  czwarta 431, 442
  szósta (wielka) 451, 457, 458–461, 483
Kochanowski Jan 122, 127, 129, 147
Kochowski Wespazjan 208
Kodeks Napoleona 424, 428, 432, 435, 446, 447
Kolumb Krzysztof 8, 16, 20–23, **21**, 27, 28
Kołłątaj Hugo 298, 381, **384**, 389, 391–394, 401, 402
Komisja
  Edukacji Narodowej 380, 381, 383, 384, 389, 390
  Morska 100, 108, 109
  Rządząca 444, 445, 453
Komitet
  Bezpieczeństwa Powszechnego (Trybunał Rewolucyjny) 344
  Ocalenia Publicznego 344
kompania handlowa 76, 84, 85, 89, 188, 192
  Wschodnioindyjska (angielska) 84, 89, 327
  Wschodnioindyjska (holenderska) 84, 89, 315
kompas 18, 27
Konarski Stanisław **365**, 368, 369, 381, 389
konfederacja 115, **150**, 152, 161, 218, 221, 225, 231, 254, 255, 360, 370, 377, 378, 391, 396–400, 416
  barska 334, 364, 370, 373–376, 379
  radomska 370, 373, 374, 379
  sandomierska 360, 369
  słucka 370, 373, 379
  targowicka 390, 392, 397–401, 407, 412, 420
  tarnogrodzka 361, 369, 372
  toruńska 370, 373, 379
  warszawska (1573) 130, 135, 137, 139, 150–152, 218, 372
  warszawska (1704) 359, 369
  warszawska (1733) 363, 377
Kongres
  Kontynentalny Pierwszy 328, 329, 335
  Kontynentalny Drugi 328
  Stanów Zjednoczonych 333, 335
kongres wiedeński 451, 453, 458, 460, 461
koniunktura zbożowa 87, 89, 162, 168, 170, 171, 220, 236
konkordat 424, 427, 435
konkwistador 14, 26, **28**–30, 37
konserwatyzm 346
Konstytuanta → Zgromadzenie Konstytucyjne
konstytucja
  francuska 336, 337, 339, 340, 344, 346, 347, 424, 427, 432, 442, 445, 453, 459
  Księstwa Warszawskiego 444–446, 453
  Nihil novi 110, 112, 119
Konstytucja
  Stanów Zjednoczonych 282, 326, 332, 333, 335, 340, 395
  3 maja (Ustawa rządowa) 282, 289, 340, 383, 390–402, **394**, 409, 413, 421, 436, 443, 445–447
kontrreformacja → reforma Kościoła Katolickiego i kontrreformacja
konwencja petersburska 410, 411
Konwent Narodowy 341, 343, 345
Kopernik Mikołaj 38, 48, 49, 65, 120, **128**, 129
Korzon Tadeusz 413, 421
kosynierzy 405, 408, 411
Kościół
  Anglikański 50, 59, 61, 193–195, 199
  Kalwiński 53, 130, 135, 139, 373
  Katolicki (Rzymskokatolicki) 40, 44, 50–69, 94, 115, 118, 123, 132–139, 199, 203, 204, 206, 218, 254, 260, 268, 270, 280, 285, 288, 289, 291, 314, 322–325, 338, 340, 344, 346, 372–374, 383, 397, 416, 427, 462
  Luterański 52–54, 60, 373
  narodowy 123, 129, 135, 139
  Prawosławny (Cerkiew Prawosławna) 138, 139, 232, 315–317, 325
Kościuszko Tadeusz 334, 335, 365, 369, 383, 389, 398, 402–412, **403**, 441, 442
Kozacy 146, 208, 224, 226, **228**–233, 236–243, 253, 310, 408
krakowska szkoła historyczna 412, 413, 421
Krasicki Ignacy 320, 381, 389
krąg cywilizacyjny
  andyjski 8
  mezoamerykański 8
Kromer Marcin 123, 129
Król Słońce → Ludwik XIV
Królewska Akademia Nauk 280, 287
Krótki Parlament 195, 201
Krzycki Andrzej 120–122, 129
książę Condé → Ludwik Burbon
Księstwo Warszawskie 431–433, 437, 444–454, 457
Kulczycki Jerzy Franciszek 272, 273
Kutrzeba Stanisław 413, 421
Kuźnica Kołłątajowska 391

L

La Fayette Marie Joseph de 289, 337, 339, 341
La Fontaine Jean de 207, 213
latyfundia 162, 236, 239, 243
Legia Naddunajska 436, 440, 441, 443
Legiony Polskie 403, 436–443, 452
Leibniz Gottfried Wilhelm 286, 287, 291
Lekszycki Franciszek 207, 213
Leonardo da Vinci 39, 40, **47**, 49, 72, 387
Leszczyński Rafał 116, 119, 359, 360
liberalizm 210, 213, 346
  ekonomiczny (gospodarczy) 299, 301
liberum veto („wolne nie pozwalam", „źrenica wolności" szlacheckiej) 244, 251, 252, 255, 368, 369, 371, 374, 379, 391, 392, 396, 400, 415, 416, 421
Liga
  Katolicka (przeciwko protestantom, 1609) 174, 178, 181
  Święta (przeciwko państwu tureckiemu, 1571) 75, 78, 79
  Święta (przeciwko państwu tureckiemu, 1684) 256, 263–265
  Święta, zwana Wenecką (przeciwko Francji, 1495) 73
Linneusz Karol 286, 291
Locke John 210, 213
lord protektor 192, 196, 198, 199, 201
lord Wellington → Wellesley Arthur
Loyola Ignacy 43, 49, **66**, 67, 69
Lubomirski Jerzy Sebastian 241, 242, **254**, 255
Lubomirski Stanisław Herakliusz 208, 358, 388
Ludwik II Jagiellończyk 78, 94, 103, 105, 109
Ludwik XIII 182–184, 191
Ludwik XIV (Król Słońce) 182, 184–191, **185**, 199, 204, 205, 207, 213, 280, 299, 366
Ludwik XV 298, 336, 342, 350, 351, 353–355, 362, 376, 419
Ludwik XVI (Ludwik Kapet) 330, 336–344, **337**, 346, 347, 458
Ludwik XVIII 458–460, 463
Ludwik Burbon (książę Condé) 252, 253
Ludwika Maria **252**–254
Luter Marcin 50–54, **51**, 56, 57, 60–62, 104, 123, 128, 133, 137
luteranizm 40, 51, 53, **54**, 63, 64, 97, 104, 107, 109, 133, 134, 175, 245, 323

Ł

Łaski Jan 123, **135**, 139, 249

M

Machiavelli Niccolò 38, 41, 42, 49, 230
Maciej z Miechowa (Miechowita) 122, 123, 128, 129, 211
Magellan Ferdynand 16, 20, **24**, 26, 27
magnateria 111, 112, 118, 119, 149, 152, 204, 214–221, 233, 250, 252, 365, 391, 392, 414, 415, 419
Majowie 8–15, 26, 29, 31, 37
makiawelizm 41, 49
Maksymilian I Habsburg (król niemiecki, cesarz) 70–73, 79, 94, 102, 103
Maksymilian I Wittelsbach (książę bawarski) 174
Maksymilian II Habsburg 151, 156, 157, 161
Maksymilian III Habsburg 214, 215, 221
mała epoka lodowcowa 80, 89, 266, 270, 271, 306
Małachowski Stanisław 289, 390–392, **391**, 394, 396, 401, 446
Małgorzata Walezjuszka 57
manieryzm 202, 203, 213
manufaktura 83, 89, 187, 191, 192, 248, 267, 294–296, 316, 319, 320, 325, 419
Marco Polo **16**, 27
Maria Antonina 337, 342, 344, 350
Maria Medycejska 182, 183, 191
Maria Stuart 76, 77, 79, 194
Maria Teresa Habsburg 308, 309, 322–325, 391
markiza de Pompadour 350, 351
masoneria (wolnomularstwo) 289
maszyna parowa 292, 294, 295, 300, 301
Mazarin Jules **184**, 185, 191
Medyceusze 39
Mehmed II Zdobywca 78
Mehmed IV 260
Melanchton Filip 51, 52, 123
Mendelssohn Moses 284
merkantylizm 187, 188, 191, 192, 201, 298, 299, 322
Merlini Dominik 387, 389
Mezoameryka 8–10, **9**, 15
Michał Anioł 39, **47**, 49
Michał Korybut Wiśniowiecki 155, 207, 239, 251, 256–258, **257**, 265
Michał Romanow 233, 235, 243
Mikołaj z Hussowa 120, 122, 129
Modrzewski Andrzej Frycz 65, 120, **123**, 124, 129, 148, 249
Molier 207, 213, 384
monarchia
  absolutna **186**, 191, 194, 199, 201, 282, 283, 288, 314
  konstytucyjna 336, 340, 341, 347, 395, 401
  mieszana 216, 217, 219, 221
  parlamentarna 192, 199–201, **200**, 282
Montaigne Michel de 43, 49
Monteskiusz (Montesquieu Charles-Louis de Secondat) 281–284, 291, 339
Monteverdi Claudio 208, 213
Montgolfier Jacques → bracia Montgolfier
Montgolfier Joseph → bracia Montgolfier
Morus Tomasz 38, 41, 42, 49, 59, 268, 277
Mozart Wolfgang Amadeusz 354, 355

możnowładztwo 87, 111–116, 119, 129, 133, 140, 156
muzyka organowa 209, 213
Müntzer Thomas 53

N

Napoleon Bonaparte (cesarz Francuzów, Napoleon I) 306, 352, 355, 424–437, **426**, 439–447, 449–463
Nelson Horatio 430
neoklasycyzm → klasycyzm
Newton Isaac 211, 213, 286, 288, 291
noc św. Bartłomieja (rzeź hugenotów) 50, 57, 61, 151
nowa krakowska szkoła historyczna 413, 421
nowa szlachta 192, 193, 195–197, 201
Nowy Świat **10**, 22, 24, 28, 30–37, 70, 76, 82, 84, 89, 272, 311, 326

O

obiady czwartkowe 380–382, 389, 410
oblężenie
  Chocimia 230
  Pskowa 159
  Zbaraża 238
obóz
  parlamentarny 196
  rojalistów 196
obrządek greckokatolicki (unicki) 138, 139, 241, 374
Oczko Wojciech 128, 129
odrodzenie → renesans
odsiecz wiedeńska 259–262, 265
odwrócenie przymierzy 309, 313
Oeben Jean-François 353
oligarchizacja życia politycznego 217, 221
Olmekowie 8, 9, 15
opricznina **92**, 97
Orzechowski Stanisław 123, 124, 129
oświecenie 210, 268, 271, **280**–291, 321, 338, 348, 352, 355, 368, 370, 380, 385, 389, 393, 395, 410, 462

P

pacta conventa 152, 156, 161, 214, 256, 258, 363, 382, 397
pacyfikacja gandawska 76
pańszczyzna 53, 87, 89, 118, 135, 163, 164, 171, 220, 236, 248, 298, 317, 324, 391, 406, 411, 447
Paracelsus 48, 49
Parlament Kadłubowy 196, 198
parlament paryski 185, 186
parlamenty (wyższe izby sądowe we Francji) **186**
Pascal Blaise 286
patent tolerancyjny → generalny edykt o tolerancji
Pawiński Adolf 413, 421
perspektywa (w malarstwie) 45, 49, 206, 353
Petrarka Francesco 43, 49
Petycja praw 194
piechota wybraniecka 156, 158, 159, 161, 235
Pieśń Legionów Polskich 226, 436, 439, 443
Pigalle Jean-Baptiste 353, 355
pijarzy 66, 69, 217, 365, 369, 390
Piotr I Wielki 287, 302–307, **303**, 313–317, 325, 360, 361, 419
piramida schodkowa 8–10
Pius V **64**
Pizarro Francisco 14, 28–31, **30**, 37
płodozmian 293
poddaństwo chłopów 87, 164, 171, 298, 314, 317, 323, 325, 407, 445, 453
  wtórne 164
pogłówne 317, 361, 369
pokój
  Grzymułtowskiego (traktat Grzymułtowskiego) 246, 263, 265
  religijny w Augsburgu (pokój augsburski) 50, 55, 61, 174, 176, 178
  w Akwizgranie 188
  w Cambrai 73
  w Campo Formio 425, 433, 435, 439
  w Cateau-Cambrésis 70, 73, 79
  w Dreźnie 309, 313
  w Hubertusburgu 310, 312, 313
  w Karłowicach 256, 261, 264, 265
  w Nystad 302, 304, 305, 312, 313, 363
  w Oliwie (traktat w Oliwie) 226, 227, 231, 246
  w Paryżu (1763) 311, 312
  w Paryżu (paryski, 1783) 326, 331, 335
  w Schönbrunn 433, 449, 453
  w Szczecinie 96, 107
  w Tylży 424, 431–433, 435, 444, 445, 448, 452, 453
  we Wrocławiu 308, 312, 313
  westfalski 174, 177–181, 184, 185, 191
  wieczysty 100, 102, 109, 135, 230
polityka reunionów 189
Polo Marco → Marco Polo
połownictwo 170
Poniatowski Józef 394, 398, 444, **445**, 447, 449–451, 453, 457
portolany 18, 22, 27
portret trumienny 207, 212, 213
Potocki Ignacy 289, **381**, 383, 389, 390, 392, 394, 401, 402
potop szwedzki → wojny Rzeczpospolitej ze Szwecją
powstanie
  antyjakobińskie w Wandei 343, 344, 347
  Chmielnickiego (powstanie kozackie) 224, 232, 237–239, 242, 243, 251, 252, 414, 421
  gezów 75, 79
  kościuszkowskie → insurekcja

prasa 273, 381, 382, 389, 452, 459
prawa
antydysydenckie 372, 379
kardynalne 370, 373, 374, 379, 397, 400
naturalne **282**, 321, 329, 336, 339, 384
prawo ziemskie 110, 119, 146
prawosławie 90, 138, 139, 235, 236, 322, 323
prezbiterianie 193, 199, 201
prezydent
Stanów Zjednoczonych 289, 328, 329, 331, 333, 335, 351
Warszawy 393, 401, 406
proces (system) grodzenia → grodzenie
proletariat 296
protekcjonizm 188, 191, 299
protestanci 51, 55, 57, 58, 60–64, 67, 68, 75–77, 79, 130, 135–139, 150, 154, 174–176, 178, 180, 181, 183, 199, 214, 226, 285, 320, 321, 372, 374, 375, 427
protestanci nonkonformiści **199**, 200
„przedmurze chrześcijaństwa" („przedmurze chrześcijańskiej Europy") 211, 230, 231, 259
przewrót
kopernikański 128, 284
termidoriański 343, 345, 347, 424
przywiązywanie chłopa do ziemi 164
Pułaski Kazimierz 334, 335, 375
purytanie 34, **193**, 194, 196, 198, 201

Q

Quesnay François **298**, 301

R

Rabelais François 43, 49
Racine Jean Baptiste 207, 213
racjonalizm 209, 210, 213, 280, 284, 314, 325, 381, 389
racja stanu 160, 180, 183, 184
rada królewska 112, 141, 182–185
Rada Nieustająca 378, 379, 392, 400, 402, 403, 407, 411
Radziwiłł Janusz 218, 224, 252
Radziwiłł Mikołaj 142, 148
Rafael Santi 47, 49
realizm (w malarstwie) 206, 213, 228, 310
redukcje 67, 69
reforma Kościoła Katolickiego i kontrreformacja 62–69, **63**, 130, 137–139, 157, 203, 204, 207
reformacja 50–63, **51**, 68, 69, 71, 74, 104, 116, 122, 123, 130, 133–139, 147, 175, 249, 275
Rej Mikołaj 65, **122**, 129
rejestr kozacki **236**–239, 243
Rembrandt (Rembrandt Harmenszoon van Rijn) 206, 213, 387
renesans (odrodzenie) **38**–49, 101, 120–129, 202, 203, 207, 213, 289
Repnin Nikołaj **373**, 375, 378, 410
republika 42, 192, 197, 198, 201, 336, 341–345, 347, 407, 425, 427, 436
Republika Zjednoczonych Prowincji 70, 75, 76, 79, 174, 179, 181, 182, 188, 189, 198, 200, 302, 310, 315, 331, 335, 343, 391, 417, 425, 433
republikanci **364**, 369, 371
restauracja 199–201
rewolucja 74, 79, 397, 406
agrarna 293
amerykańska 289, 326–328, 330
angielska → chwalebna rewolucja
cen 36, 80, 86, 89, 266
francuska (Wielka Rewolucja Francuska) 289, 326, 336–347, 355, 395, 424, 426, 428, 431, 438, 442, 462, 463
naukowa 128, 211, 280, 286, 291
przemysłowa 170, 292–301, **294**, 326
Reynolds Joshua 352, 355
Richelieu Armand 182–184, **183**, 191
Riesener Jean-Henri 353
Riksdag 96
Robespierre Maksymilian 341, **343**, 345–347
rokoko 348, 355
rokosz
Lubomirskiego 224, 242, 244, 254, 255
lwowski (wojna kokosza) 110, 116, 117, 119
Zebrzydowskiego 214, 218, 219, 221
romantyzm 282, 348
Ronsard Pierre de 43, 49
Rousseau Jean-Jacques 280–282, 288, 290, 291
rozbiory Rzeczpospolitej 145, 226, 231, 248, 317, 318, 325, 363, 376, 377, 398, 410, 413, 414, 419, 420, 441
I 370, 376–379, 386, 390, 391, 399, 401, 412, 413, 419, 448, 449
II 390, 399–402, 409, 411–413, 420, 448
III 402, 407, 409–412, 421, 436, 443, 448, 449
rozejm
w Andruszowie (andruszowski) 232, 238, 242, 243, 246
w Chocimiu 230, 231
w Dywilinie 235, 238, 243
w Jamie Zapolskim 159–161, 215
w Starym Targu (Altmarku) 224, 227, 231
w Żurawnie 257, 261, 265
różokrzyżowcy 289
Rubens Peter Paul 66, 182, 206, 207, 213, 222, 268, 387
ruch egzekucyjny 113, 115–117, 119, 122, 123, 129, 134, 141, 149
rzeź hugenotów → noc św. Bartłomieja
rzeź Pragi (szturm na Pragę) 408, 411

S

salon literacki 252, 281, 380, 389
Samostrzelnik Stanisław 126
sankcja pragmatyczna 302, 308, 313
sankiuloci 341, 347
Santi Rafael → Rafael Santi
Sarbiewski Maciej Kazimierz 207, 213
Sarmaci 211–213
sarmatyzm **211**–213, 384
Sąd Najwyższy 333, 335
Sąd Najwyższy Kryminalny 404, 407
Schultz Daniel 207, 211, 213, 224
Schurman Anna Maria van 266, **268**, 277
sejm
  egzekucyjny 110, 117, 119
  elekcyjny 150, 151, 161, 214, 251, 359, 363, 371
  konwokacyjny 150, 154, 161, 251, 263, 363, 370, 371, 373, 379
  niemy 358, 361, 369, 373
  pacyfikacyjny **215**
  rozbiorowy 370, 377–379, 400, 401
  walny (dwuizbowy sejm walny, sejm walny koronny) 110, 112–115, **114**, 119, 146, 150, 152, 215, 251, 252, 255, 257, 412
Sejm Czteroletni (Sejm Wielki) 368, 383, 390–395, 397, 399–403, 420, 446
sejmiki ziemskie 110–115, **112**, 118, 132, 142, 155, 219, 250, 368, 377, 379, 390, 393, 394, 400, 401, 415, 445, 446
sekularyzacja 96, 97, 100, 104–107, 109, 180, 181
senat
  w Rzeczpospolitej 111–**114**, 119, 141, 144, 146, 150, 216, 219, 239, 250, 371, 372, 378, 400
  we Francji 458
Senat Rządzący (w Rosji) 316, 325
Senat (w Kongresie Stanów Zjednoczonych) 333, 335
Servet Miguel 48, 49, 57
Siciński Władysław 252
Sienicki Mikołaj 116, 119, 134, 139
Sieyès Emmanuel Joseph 337, 338, 346, 426
Skarga Piotr 137, 157, **218**
sławetna rewolucja → chwalebna rewolucja
Smith Adam **299**, 301
Smoleński Władysław 413, 421
Smolka Stanisław 413, 421
Sobieski Wacław 413, 421
sobór trydencki 62–65, 67–69, 124, 130, 137, 139
socjalizm 346
Spinoza Baruch 209, 213
stan trzeci 336–338, 347
Stanisław August Poniatowski (Stanisław Poniatowski) 289, 318, 364, 367, 370–382, **371**, 384–398, 401, 402, 410–412, 419, 420, 445
Stanisław Leszczyński 304, 358, **360**, 361, 363, 364, 368, 369
Stany Generalne 71, 74, 76, 182, 183, 336, 337, 347
stany sejmujące 114, 119, 251
Stany Zjednoczone 31, 34, 289, 307, 328–336, 351, 402, 442, 462
Staszic Stanisław 298, 391, 401
statut toruński 162, 164, 171
statuty Karnkowskiego 108, 157
statuty piotrkowskie 110, 119, 162, 164, 166, 171
Stefan Batory 91, 122, 132, 147, 150–152, **156**–161, 165, 214, 251
sto dni Napoleona 454, 460, 463
Straż Praw 381, 392, 395, 396, 401
stronnictwo
  hetmańskie 392, 394, 395, 397, 401
  królewskie (dworskie) 392, 394, 401
  patriotyczne (republikańskie) 381, 391, 392, 394, 395, 399, 401
  popularystów 215, 221
  profrancuskie 253
  prohabsburskie 156
  regalistów 216, 221
Struś Józef 128, 129
Sułkowski Józef 452
Suworow Aleksander 408, 441
system
  folwarczno-pańszczyźniany → gospodarka folwarczno-pańszczyźniana
  grodzenia (proces grodzenia) → grodzenie
  klientalny → klientelizm
  nakładczy 83, 89
  napoleoński 424, 432, 435
Szarzyński Sęp Mikołaj 122, 129
szarża w wąwozie Somosierra (bitwa pod Somosierrą) 432, 433
Szekspir William 44, 49
szkoła historyczna
  krakowska → krakowska szkoła historyczna
  nowa krakowska → nowa krakowska szkoła historyczna
  warszawska → warszawska szkoła historyczna
Szkoła Rycerska (Akademia Szlacheckiego Korpusu Kadetów) 380, 382–384, 389, 390, 403
szlachta
  drobna (zagrodowa, zaściankowa) 111, 119, 138, 139, 142, 155, 158, 163, 217, 220, 221, 225, 250, 252, 255, 415
  średnia 87, 111, 112, 116, 118, 119, 142, 163, 217, 220, 221, 250, 252, 254, 255, 415
sztokholmska krwawa łaźnia 90, 95, 97
szturm na Pragę → rzeź Pragi
Szujski Józef 413, 421
Szymonowic Szymon 123, 129

Ś

śluby lwowskie 225, 231
światłocień 45, 204, 206, 213
Święte Oficjum 65, 69

T

taksy wojewodzińskie 166
taktyka spalonej ziemi 304, 454
targowiczanie 398–402, 407
Tasman Abel Janszoon 25
teatr elżbietański 44, 49, 276
Teatr Narodowy 380, 384, 385, 389
Tencalla Constantino 204, 205
teoria
  poznania 284, 291
  heliocentryczna 48, 49, 128, 129
Teresa z Ávili 66, 204, **268**, 277
Tokarz Wacław 413, 421
tolerancja (religijna) 42, 136, 146, 149, 174, 175, 181, 199, 250, 280, 282, 284, 289, 291, 314, 320, 322, 323, 325
Toltekowie 8–11, 15
torysi 199, 200
Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych 380, 383, 389
Towarzystwo Gospodarczo-Rolnicze 448, 453
Towarzystwo Jezusowe → jezuici
Towarzystwo Królewskie 280, 287
traktat
  Grzymułtowskiego → pokój Grzymułtowskiego
  krakowski 104
  rozbiorowy 378, 379, 399–401, 409, 411
  w Buczaczu 256, 257, 261, 265
  w Narwie 360
  w Oliwie → pokój w Oliwie
  w Radnot 226, 231
  w Saragossie 28
  w Schönbrunn → pokój w Schönbrunn
  w Tordesillas 28, 37
  w Tylży → pokój w Tylży
  welawsko-bydgoski 222, 226, 227, 231, 246
  wiedeński 90, 94, 97, 103, 109
trójpodział władzy 282, **283**, 291, 333, 335, 339, 340, 395, 459
Trybunał Koronny 115, **146**, 150, 158, 161, 219, 254
Trybunał Rewolucyjny → Komitet Bezpieczeństwa Powszechnego
Twardowski Samuel 208, 213
Tycjan 38, 47, 49, 71, 387
Tylman z Gameren 205

U

Uchański Jakub 148, 150, 156, 161
ugoda
  pod Zborowem (zborowska) 238, 239
  w Hadziaczu (hadziacka) 146, 232, 238, 239, 241–243
  w Perejasławiu (perejasławska) 237–239, 241, 243
umowa
  społeczna 210, 213, 282, 291, 314, 325, 336, 347
  w Krewie 140, 149
unia
  brzeska 130, 138, 139, 236
  kalmarska 75, 90, 94, 95, 97, 106
  lubelska 112, 123, 140, 143–150, **148**, 236
  parlamentarna 146, 149
  personalna 140, 141, 145, 156, 194, 358, 359, 361, 369, 447
  realna 104, 115, 117, 119, **141**, 142, 145, 149, 302, 359
  w Mielniku 140, 141, 143, 149
Unia Ewangelicka (Protestancka) 174, 178, 181
unici 138, 139
unitarianie (bracia polscy, arianie) 130, 133–135, 138, 139, 225, 250, 373
uniwersał
  Jana Kazimierza 225, 231
  połaniecki 402, 406, 411
uniwersytet w Krakowie → Akademia Krakowska
uniwersytet w Wilnie → Akademia Wileńska
Ustawa
  o miastach królewskich 390, 393, 401
  o opłatach stemplowych 327
  o reformie sejmików 390, 393, 401
  rządowa → Konstytucja 3 maja

V

Vasco da Gama 16, **20**, 24, 26, 27
Velázquez Diego 206, 213
Vesalius Andreas 48, 49
Vespucci Amerigo 22, 27
Vinci Leonardo da → Leonardo da Vinci
Vivaldi Antonio 208, 213
Volta Alessandro 286, 291

W

Wacław z Szamotuł 127, 129
Walezjusze 57, 58, 70–73, 79, 151
Wallenstein Albrecht von **176**
warszawska szkoła historyczna 413, 421
Washington George 289, **328**, 330–335
Watt James 292, **294**, 295, 300, 301
Wawrzecki Tomasz 408
Wazowie 95–97, 179, 207, 215, 222, 224, 231, 235
Wellesley Arthur (lord Wellington) **458**, 460–462
Wersal 185, 187, 191, 202, 204, 213, 288, 337, 354, 403
Wielka Armada 70, 75, 77, 79
Wielka Armia 430, 442, 443, 450, 451, 453–457, 463
Wielka encyklopedia francuska 288, 291, 298
Wielka Rewolucja Francuska → rewolucja francuska
wielka smuta 92, 232, **233**

wielka wojna północna 302–304, 307, 312, 313, 316, 358–360, 362, 363, 369
wielki terror 336, 345, 347
wigowie 199, 200
wiktoria wiedeńska → bitwa pod Wiedniem
Wilhelm I Orański 74, 76
Wilhelm III Orański 200, 201
Wiśniowiecki Jeremi 238, **239**, 257
Władysław II Jagiellończyk 93, 94, 102, 103
Władysław IV Waza 132, 155, 205, 208, **222**, 224, 234, 235, 237, 243, 251–253, 271
władza
  sądownicza 164, 186, 283, 291, 333, 335, 340, 395, 396, 401
  ustawodawcza 186, 283, 291, 333, 335, 340, 346, 395, 401, 424, 427
  wykonawcza 186, 283, 291, 333, 335, 340, 341, 346, 395, 396, 401, 424, 426, 427, 445, 446, 453
wojna
  chłopska 50, 53, 61
  domowa
    w Anglii 192, 195–199, 201
    we Francji 57, 153, 185
  kokosza → rokosz lwowski
  Napoleona z wielką koalicją 457, 458, 463
  o niepodległość Stanów Zjednoczonych 326, 328–330, 334–336, 402, 403
  o sukcesję hiszpańską 182, 189, 191, 302, 319
  o sukcesję polską 363, 369
  ostatnia z zakonem krzyżackim 100, 103
  pierwsza północna 100, 107, 109
  polsko-rosyjska (wojna w obronie Konstytucji 3 maja, 1792) 383, 390, 392, 395, 397–399, 401, 403, 413, 421, 441, 445, 447
  Rzeczpospolitej z Moskwą (1577–1582) 154, 156, 158–161
  Rzeczpospolitej z Turcją (1620–1621) 222, 228–231
  Rzeczpospolitej z Turcją (1672–1673) 256–265
  siedmioletnia (wojna śląska trzecia) 302, 309–313, 316, 318, 320, 322, 325, 326, 336, 347, 366, 418
  szarpana 225, 226, 231
  szmalkaldzka I 55, 61
  szmalkaldzka II 55, 61
  śląska pierwsza 302, 308, 312, 313, 319
  śląska druga 302, 309, 312, 313, 319
  śląska trzecia → wojna siedmioletnia
  trzech Henryków 58
  trzydziestoletnia 174–181, 183, 184, 188, 224, 228, 367, 418
  w obronie Konstytucji 3 maja → wojna polsko-rosyjska (1792)
wojny
  religijne 42, 56–58, 60, 61, 63, 82, 89, 136, 146
  Rzeczpospolitej z Rosją
    o tron carów (1609–1618) 232–234, 238, 243
    o Ukrainę (1654–1667) 232, 238, 241–243, 414, 421
  Rzeczpospolitej ze Szwecją
    o Inflanty 222, 223, 227, 231
    o ujście Wisły 222–224, 227, 231
    potop szwedzki (1655–1660) 222, 224–227, 231, 241, 244, 245, 247–250, 254
  włoskie 39, 66, 70, 72, 74, 79, 202
wojsko kwarciane 117, 119
wolna elekcja (elekcja *viritim*) 116, 149–152, **150**, 154–156, 161, 252, 363, 368, 369, 371, 374, 379, 385, 392, 395, 400, 415
„wolne nie pozwalam" → *liberum veto*
wolni chłopi 96, 192, 201, 317
Wolter (Arouet François-Marie) 281, 282, 284, 288, 290, 291, 320
Wybicki Józef 402, 436, 437, 439, 443, 446
wyprawa na Moskwę (wyprawa wojsk napoleońskich w głąb Rosji) 437, 444, 445, 450, 451, 453, 454, 461, 463

Z

zamach 18 brumaire'a 424, 426, 427, 435
Zamoyski Jan 125, 126, 147, **156**, 157, 214, 215, 218–222, 391
Zaporoże 236, 242
Zaręczenie wzajemne obojga narodów 397, 401
zbiegostwo (chłopów) 164, 221
Zebrzydowski Mikołaj 205, 214, 218, **219**, 221
zdobycie Bastylii 336, 338, 339, 347
zgoda sandomierska 130, 135, 139
Zgromadzenie Konstytucyjne (Konstytuanta) 337–340, 347
Zgromadzenie Narodowe 337, 347
złota wolność 118, 124, 129, 154, 211–213, 215, 221, 364
Związek
  Reński 431, 433, 435, 454, 457
  Szmalkaldzki 55
Zwingli Ulrich **56**, 61
Zygmunt I Stary 94, 100–105, **101**, 110, 116, 117, 119–121, 124, 125, 127, 132, 133, 139, 151
Zygmunt II August 85, 100, **104**–109, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 125, 133–135, 137, 141–144, 146, 148, 150, 151, 156, 161, 236
Zygmunt III Waza 96, 137, 138, 202, 205, 213–216, **215**, 218, 219, 221, 222, 224, 228–232, 234, 235, 243, 251

Ź

„źrenica wolności" szlacheckiej → *liberum veto*

Ż

Żółkiewski Stanisław 218, 228–231, **229**, 234, 235, 238, 243

Fotografie

Agencja BE&W: s. 7, 17, 19, 24, 26, 52, 82, 84, 86, 87, 91, 99, 102, 145, 149, 151, 161, 173, 174, 182, 193, 195, 199, 232, 237, 254, 260, 265, 269, 270, 285, 289, 292, 295, 300, 301, 304, 305, 309, 315, 319, 323, 324, 349, 353, 355, 366, 370, 373, 382, 398, 418, 419, 431, 434, 438, 441, 444, 445, 455, 457, 462, 463, 464; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: s. 137, 139, 140, 395; Domena publiczna: s. 12, 14, 17, 19, 20, 25, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 83, 86, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 107, 109, 112, 114, 118, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 137, 138, 146, 147, 151, 156, 157, 162, 164, 165, 176, 180, 183, 184, 185, 187, 188, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 219, 220, 221, 223, 226, 229, 234, 235, 242, 252, 255, 257, 258, 263, 264, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 296, 298, 299, 300, 303, 306, 308, 310, 311, 313, 316, 317, 320, 322, 323, 325, 326, 328, 329, 331, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344, 346, 359, 360, 363, 369, 371, 372, 375, 381, 384, 386, 389, 393, 396, 405, 411, 413, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 434, 435, 440, 450, 451, 455, 456, 458, 459, 460; Library of Congress: s. 22, 279, 327, 340, 347, 408; Shutterstock: s. 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 21, 23, 26, 27, 30, 43, 46, 47, 51, 52, 65, 120, 124, 125, 138, 203, 204, 213, 239, 290, 307, 320, 333, 334, 350, 351, 356, 387, 388, 407, 414; Narodowa Biblioteka Cyfrowa POLONA: s. 102, 110, 119, 122, 126, 128, 135, 141, 168, 208, 214, 251, 253, 362, 376, 385, 403, 405, 417, 419, 422; fot. Paweł Mazur: s. 125, 131; s. 21 Emanuel Leutze, Kolumb przed królową, Brooklyn Museum, New York, s. 47 Daniele da Volterra, Portret Michała Anioła, Metropolitan Museum of Art, New York, s. 74 Birmingham Museum of Art, s. 85, 89 Rijskmuseum, s. 94 The Metropolitan Museum of Art, New York, s. 95 David Frumerie, Gustav I, 1497–1560, Konung av Sverige, Stockholm Nationalmuseum Collection, s. 96 Józef Simmler; Katarzyna Jagiellonka z synem Zygmuntem w więzieniu, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 108 Model galeonu „Smok" (galeon Zygmunta Augusta), ze zbiorów Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku, s. 111 ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu, s. 115 Jan Piotr Norblin, Sejmik w kościele, 1785, fot. Krzysztof Wilczński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 117 Henryk Rodakowski, Wojna kokosza, 1872, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 148, 172, Jan Matejko, Unia lubelska, 1869, fot. Teresa Żółtowska-Huszcza, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 153 Artur Grottger, Ucieczka Henryka Walezego z Polski, fot. Zbigniew Doliński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 154 Jan Matejko, Potęga Rzeczypospolitej u zenitu, z cyklu „Dzieje Cywilizacji w Polsce", fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 170 Wojciech Gerson, Gdańsk w XVII wieku, 1865, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu, s. 179, 181 Juliusz Kossak, Lisowczyk, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 212 autor nieznany, Stanisław Antoni Szczuka, Muzeum Pałac w Wilanowie/domena publiczna, s. 215 autor nieznany, portret Zygmunta III Wazy, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 217 autor nieznany, portret Stanisława Lubomirskiego, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 218 autor nieznany, portret ks. Piotra Skargi, fot. Piotr Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 222 Zamek Królewski w Warszawie/domena publiczna, s. 224 Daniel Schultz, portret króla Jana II Kazimierza, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 224, 231 January Suchodolski, Obrona Jasnej Góry 1655, fot. Pracownia Fotograficzna MNK, Muzeum Narodowe w Krakowie, s. 225 Aleksander Lesser, portret Stefana Czarnieckiego, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 228 Witold Piwnicki, Bitwa pod Cecorą 1620, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, s. 236, 243 Józef Brandt, Obóz Zaporożców, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 239 autor nieznany, portret księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, fot. Łukasz Gałecki, Muzeum Narodowe w Warszawie, s. 247 Henryk Pillati, Na pobojowisku – Szwedzi w Polsce w roku 1655, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 249 Wikipedia/domena publiczna, s. 250 Strop ramowy „Sąd nad arianami" z warsztatu Tomasza Dolabelli w Trzecim Pokoju Biskupim, Muzeum Narodowe w Kielcach, s. 257 Portret Jana III Sobieskiego, króla Polski, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 258 Gloryfikacja Jana Sobieskiego na tle bitwy chocimskiej, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 263 Henri Gascar, Jakub Ludwik Sobieski, ze zbiorów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, s. 286, 291 Philadelphia Museum of Art, s. 293 British Museum, London, s. 294 National Portrait Gallery, London, s. 297 British Museum, London, s. 328, 335 National Gallery of Art, Washington, s. 330 Metropolitan Museum of Art, New York, s. 352 The National Gallery, London, s. 354 Metropolitan Museum of Art, New York, s. 357 nieznany artysta francuski, Kołacz królewski, po 1773 r., olej, płótno, 64x51,1, ze zbiorów Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, s. 358 Sejm elekcyjny 1697 roku (Elekcja Augusta II), Martino Altomonte, z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, s. 360 ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna MNK, s. 365 malarz nieznany, portret Stanisława Konarskiego, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, fot. Piotr Liger, s. 376, 379 Wiesław Stasiak/Forum, s. 378 Jan Matejko, Rejtan. Upadek Polski, ze zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz, s. 380 nieznany (malarz), Polska (?); Starszy mężczyzna niosący głowiznę (Paweł Tremo (1733–1810), kucharz królewski?), fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 390 Kazimierz Wojniakowski, Zebranie towarzyskie w parku, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 391, 401 Jan Chrzciciel Lampi, Portret Stanisława Małachowskiego, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 392 Jan Chrzciciel Lampi, Franciszek Ksawery Branicki z synami Aleksandrem i Władysławem, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 394 Kazimierz Wojniakowski, Uchwalenie Konstytucji 3 maja, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 398 Krzyż Kawalerski Orderu Virtuti Militari, po 1792, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW.N.4665, fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz, s. 403 własność Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w depozycie Muzeum Narodowego w Poznaniu, s. 404 ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, s. 404 Franciszek Smuglewicz, Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku w Krakowie, własność Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w depozycie Muzeum Narodowego w Poznaniu, s. 407 Jean Pierre Norblin de la Gourdaine, Wieszanie zdrajców, fot. Piotr Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 409 Michał Stachowicz, Kościuszko ratujący Polskę od grobu, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, s. 410 Jan Czesław Moniuszko, Król Stanisław August Poniatowski w Petersburgu, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 412, 421 nieznany (malarz), Polska; Alegoria upadku Polski, fot. Zbigniew Doliński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku, s. 420 Jan Chrzciciel Lampi, Stanisław Szczęsny Potocki z synami Stanisławem i Szczęsnym Jerzym, fot. Zbigniew Reszka, Muzeum Narodowe w Warszawie, s. 437, 443 January Suchodolski, Wjazd generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 442 January Suchodolski, Bitwa na San Domingo, ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego, s. 446 Marcello Bacciarelli, Nadanie Konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 447, 453 talar z 1811 r. fot. Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak, s. 449 Wojciech Kossak, Bitwa pod Raszynem, fot. Piotr Liger, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, s. 452 Antoni Brodowski, Portret Józefa Sułkowskiego, własność Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w depozycie Muzeum Narodowego w Poznaniu, s. 462 Bodleian Library Oxford.

ISBN 978-83-8118-676-6

Ślady czasu to seria podręczników do nauki historii w liceum i technikum.
Składa się z czterech tomów obejmujących oba zakresy nauczania – podstawowy i rozszerzony, wyraźnie odróżnione graficznie. Dzięki połączeniu obu zakresów w jednym tomie podręczniki są uniwersalne – można z nich korzystać zarówno w klasach realizujących zakres podstawowy, jak i rozszerzony.

W podręcznikach uczeń znajdzie m.in.:
- rzeczową i ciekawą narrację autorską,
- starannie dobrane teksty źródłowe,
- duże i czytelne mapy z precyzyjną legendą,
- biogramy wybranych postaci historycznych i ciekawostki,
- atrakcyjne infografiki oraz ilustracje z rozbudowanymi podpisami,
- polecenia do tekstów źródłowych, map oraz ilustracji ukierunkowujące ich analizę,
- tabele z podsumowaniami najważniejszych informacji na końcu każdego rozdziału,
- krótkie testy *Sprawdź się* pozwalające utrwalić wiadomości po dużych działach,
- serię *O tym się pisze* dla zakresu rozszerzonego,
- tematy pracy argumentacyjnej podsumowującej działy.

Podręcznik spełnia kryteria Ustawy o systemie oświaty i obowiązującej podstawy programowej. Został dopuszczony do użytku szkolnego. Numer w wykazie MEN: 1190/2/2024.

www.gwo.pl

gdańskie wydawnictwo oświatowe